

میزووی ئەوروپا

له سەردەمی رێنسانس
تاوەکو شوێشی فەرهەسی

نوسینی
دکتۆر محمد محمد صالح

وەرگیرانی
ئامام محمد

منتدی اقرأ الثقافي

للکتاب (کوردی - عێری - فارسی)

www.iqra.ahlamontada.com

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ناشر

میترووی ئەوروپا لە سەردەمی رینسانس

تاومکو شۆرشى فەرمەنسى 1500-1789

ناوی کتیب:	میژووی نهوړوپا له سرده می پټنسانس
نووسینن:	تاوه کو شورشی فهرنسی 1500-1789
وهرگ پپانی:	دکتور محمد محمد صالح
نه خشه سازی ناوه وه:	نارام محمد
سالی چاپ:	کومپیوټری نارین (محمد علی) 2011 ز
ژماره ی سپاردن:	(1973) ی سالی (2010) ی پیدراوه

بازاپی زانست بؤ کتیب و چاپه مه نی
website: www.nareenpub.com
E-mail: info@nareenpub.com
ته له فون: 66 2511982 (00964)
موبایل: 00964 7504064610

میزووی ئەوروپا لە سەردەمی رینسانس

تاوەکو شۆرشی فەرەنسی

1789-1500

نووسینی

دکتۆر محمد محمد صالح

وەرگیرانی

ئارام محمد

ناشر

پیشکەشە بە:

باوکی دلسۆزم، ئەو کەسە ی بەو پەپی توانا هاوکاری کردم.

دایکم، کە منی کردە مەزۆنێکی خاوەن ئامانچ و پێی وتم: "بۆچی
هاتوومە تەژیان...!"

هەردوو خوشم شەھلاو شادی کە تاییپ کردنی پەرتوکه کە یان خستە
ئەستۆی خۆیان.

پیشه کی وەرگیر

دوای سوپاس و ستایش کردنی خودا، ده لیم: به راستی میژووی ئه وروپا میژوویه کی پر له پووداوو گۆرپانکاریه. میژوویه که پیویسته هه موو که سیك که م تازۆر خۆی لی شارهزا بکات، چونکه میژووی ئه وان ته نهها بریتی نییه له گێرپانه وهی جهنگو کارو کرداره کانی پادشاو دهسه لاتداران، به لکو بریتیه له شروڤه کردنی گۆرپانکاریه کانی کۆمه لگه به هه موو کایه و لایه نه کانی. بریتیه له گێرپانه وهی رهوتی گۆرپانه فکری و زانستی و ئابوری و ئاینی و فهلسه فی و کۆمه لایه تی و سیاسیه کان. وه بی گومان میژووش بریتیه له م شیوه میتۆده. به لام به داخه وه میژووی ئیمه زۆرزانانه یان نه زانانه کورتکراوه ته وه له جهنگو فهتخ کردنی ولاتان و مردنی دهسه لاتداران و خهلیفه کان، به شیوه یه ک که خوینهر واده زانی ئیمه ی پۆژه له لاتی هه ر خه ریکی کوشته و بپو هه لکو تانه سه ر یه کتری بووین و به ربه ریا نه ژیا نمان گوزه راندووه. ئه مه له کاتی دا ئیمه ی پۆژه له لاتی دهستی کی بالاو پۆلی کی گرنگمان گێرپا وه له پیشخستنی کاروانی مرۆفایه تی له هه موو پووکاره کانی شارستانی و چه ندان زاناو پیتۆل و فهیله سوفمان پیشکه شی مرۆفایه تی کردووه، به شیوه یه ک که به شی له پیشکه وتنی ئه وروپا ده که ریته وه بۆ کاریگری شارستانی ه تی ئیسلامی له سه ر ئه وروپا. ده خوازم له خوای گه وره و، دواتر له خمخۆرانی ش دواکارم که میژووی ئیمه و خویندنی میژووی ئیسلامی له زانکۆکان گۆرپانی به سه ردا به یئیریت و چیدی کورت نه کریته وه له به سه رهاتی دهسه لاتداران و په یمان و جهنگه کان.

ئەم کتێبە ی د: "محمد محمد صالح" یش- باس لە ھەموو کایە و گۆرانیە سیاسیی و ئابووری و ئاینی و کۆمەڵایەتیەکان دەکات و بە باشی شرۆفەیان دەکات، بە شیۆەییە کاتی باس لە لایەنی ئابووری دەکات خۆینەر وادەزانی ئەو کاتە خەڵکی ئەوروپا تەنھا خەریکی کایە ئابووری بوون، وە کە دێتە سەرباسی لایەنی زانستی یان ئاینی خۆینەر ھەمان تێڕوانینی بۆ دروست دەبێ. ھەربۆیە ھەزم کرد ھەرچۆنێک بێت ئەم کتێبە نایابە وەرگێرمە سەر زمانی کوردی. ئەوەندە ی بۆشم کرابێ ھەولم داوہ بە زمانیکی سادە و ئاسان دایبڕێژم و بە دووری بگرم لە دەستەواژە ی نامۆ ھەموو جۆرە شیۆە داپشتنێکی ناپۆشن. بە شیۆەییە کیش وەرگێرپدراوہ کە ھەموو کەسیک دەتوانێ لێی تێبگا و سودی تەواوی لێ ببینی.

لە کۆتایدا سوپاس بۆ خودای گەورە و دلۆفان کە توانیم ئەم کتێبە نایابە وەرگێرمە سەر زمانی کوردی. وە دروودو سلاو بۆ گیانی پاکی پیغەمبەری پیشەوا و سەرورەری مەرفایەتی ھەزرەتی "محمد" (درودی خوا ی لە سەربێ). ئەو پیاوہی کە پەرپەوہی مەرفایەتی خستەوہ کار!.

ئارام محمد

شەوی (2710\9\9) (2010\11\29) پانیە.

دکٽور محمد محمد صالح

به شی یه که م

نایدیا و سیستمه سیاسیه کانی

نه وروپا له سهرده می شازده

سهره تایه ك

له كۆتایی سه ده كانی ناوه راست دوو دام و ده زگای سه ره کی له ئه وروپا دا هه بوون و خواوه نی پشه یه کی میژووی بوون، ئه مانیش خۆیان ده بینیه وه له کلێسای کاسۆلیکی که ناوه نده که ی رۆما بوو، وه ئیمپراتۆریه تی رۆمانی پیروژ. له نیوانی ئه م دوو دام و ده زگایه دا نه ك هه یچ هه ماهه نگیه ك نه بوو، به لکو به پێچه وانه وه، له سه ده ی یازده وه له مله لا نییه کی به رده وام دا بوون له سه ر ده سه لاتی دنیا یی، که دواتر سه ری کی شیا بۆ لاواز بوونی هه ر دوو لایه ن و چه که ره کردنی ده ولته تی نه ته وه یی. کلێسای کاسۆلیکی ش به هۆی شۆرشه که ی مارتن لۆسه ر له سالی (1517) پارچه پارچه بوو و به هۆیه وه کلێسای نه ته وه یی پروتستانتی و کاسۆلیکی سه رییه لدا.

فکرو ئایدا کۆنه کان و ئه وسیسته مانه ی که له سه ر ئه م شیوه فکرانه بنیات نرا بوون، به هاتنی سه ده ی شازده کۆتایه کانیا ن به دیار که وت و به ره و لیکه له شه وانه وه چوون. ده ره به گایه تی به ره به ره له سه ر شانی خه لکی قورس ده بوو، له هه ره س هینانیک ی له سه رخۆ دا بوو، سواره کانیش شان به شانی رژیمه کۆنه کان به ره و نه مان و ئاوا و ابوون هه نگاوی ده نا. هه ر به هاتنی ئه م سه ده یه ژیا نی شار نشینی به ره به ره بایه خی په یدا ده کرد. له لایه می تریشه وه ئه وانه ی ده رچووی زانکۆکان بوون له شوینه گرنگه کانی ده ولت داده مه زران. ئه مه و جگه له وه ی که بازرگانی و پشه سازی گرنگی بی وینه یان په یدا کردو بوون به کۆله گی ئابووری ئه روپا و شوینی کشتوکالیا ن گرته وه. کۆیله ی زه وی کۆتایی پیهات و جوتیارانی ئازاد له به شیکی زۆری

ئه وروپای خۆر نشین جیگایان گرتنه وه. هه موو ئه مانه له کاتی کدا بوو که حکوماتی نه ته وه یی به سهر کردایه تی پاشا ره ها کان له گه شه کردن دابوون. هه روه ها هزری نه ته وایه تی له ناو گه لانی ئه وروپا په ره ی ده سه ندو داوای گوێرایه لی ته وای بو پاشا کان ده کرد، ئه و پاشایانه ی توانیان هه ریمه کان یه ک خه ن و یه کیه تی نیشتمانی به دی بین.

له گه ل ئه وه ی ئیمپراتۆریه ت لاواز ببوو سیسته م و دام و ده زگا که ی ده چۆوه سهر سه ده کانی ناوه راست، وه لی خه لک و میرو خانه دانان له ژێرسایه ی دامابوون و که م تازۆر گوێرایه لی بوون.

ئیمپراتۆریه تی رۆمانی پیروژ:

ئه م دوو دامه زراوانه ی که له پێشه وه ئاماژه مان پێدان، دوو دامه زراوه ی هه روا لاواز نه بوون له سه ره تادا، به لکو له سه ده کانی ناوه راست له و په ری هیزوو گرو تین دابوون. ئه مانه مابوونه وه بو سه رده میکی وه ها، که پریبوو له گۆرانکاری نوێ و تازه. ئه م سه رده مه ش خۆی ده بینیت ه وه له سه ده ی شازده که هه ردوکیانی ناچار ده کرد خۆیان بگه نجینن له گه ل ئه م گۆرانکاریانه. داوا کرانی ده سه لاتی دنیایی هه روه ک باس مان کرد له لایه ن پاپا وه، ململا نیکردنی له گه ل میرو ئیمپراتۆره کان له پێناوی ئه م ده سه لاته، خه ریک بوو ده سه لاتی کلێسا به ته وای له ناو به ری. به لām به هۆی ئه م چاکسازیانه ی که له نیوه ی سه ده ی شازده دا ئه نجام دران کلێسای کاسۆلیکی له داپوخانیکی سه راپایی رزگار بوو. هه رچۆنیک بیت کلێسای کاسۆلیکی

خاوهنی دوو خاصیهت بوو که ئیمپراتوریه تی رۆمانی لی بی به ش بوو. ئەم دوو خاصیه ته ش خوی ده بینیه وه له: هه بوونی سکر تاریه تی کی هه می شه یی بو ک ل ی سا، وه هه بوونی ری ک خ س ت ن ی کی تو ک مه و فراوان له سه را پای جیهانی کاسو لی کی. ئەمه به شیوه یه ک بوو که نه گه ر خودی پا پا که سایه تی ه کی لاوازی بی دینیش بووایه، ئەوا نه ور ی ک خ س ت ن و سکر تاریه تی ه سه ر جه م کاروباره کانی ده برد به ر پوه و فرمانه کانی به جی ده هی نا و گو ی رای ه لی مه لاین مه سی جی به ده ست ده هی نا⁽¹⁾. وه نه بی ئیمپراتوریش خاوهنی هه مان خاصیهت بی ت، به لکو نه و به هوی نه و ململا نی یه ی که ده ی کرد له گه ل پا پا کان، توشی بی هی زی بوو. هه روه ک شکستیشی هی نا له ده ست خ س ت ن ی فه ر مان به ری شو ی نه که وه ته کانی که خویان ده بینیه وه له ده ره به گو می ره کان. ئیمپراتوریه ت پیک ده هات له ژماره یه کی زور می رنشین و ئوسقوفه و شاره ناز ده کان. لاوازی ئیمپراتوریه ت له و کاته دا گه یشت بووه را ده یه ک، که نه گه ر ئیمپراتور ی کی به تواناش هات بایه سه ر ته خ ت، زور گرانبوو ده سه لاتی ته واو به سه پی نی به سه ر ته واوی می رنشینه کان. ئەمه و سه ره رای نه گونجاوی ده ستوری ئیمپراتوری.

ئیمپراتوریه رله مانی کی هه بو پیی ده گو ترا (دایت). ئەم په رله مانه پیک ده هات له می ره سه ره کیه کانی نه لمانیا. وه لی نه ندامانی دایت ته نانه ت پا به ند نه ده بوون به و بریارانه ی که ده ریان ده کرد. له مه شدا ناهه قیان نه بوو، کاتی ک ده بینین هی چ شتی کی وانه بوو ناچار یان بکات بریاره کان جی به جی بکه ن. ئەمه وای کرد ئیمپراتور پشت به خه تی تاییه تی خوی به سه ستی له ناو

دایت. ئەو دایتە ی کە ئێمە باسی لێوە دەکەین بریتی بوو لە هەوت
 ھەلبژێردراوە کە و میری ھەرێمەکان و شارەکانی ئیمپراتۆر کە لە دای
 سالی (1449) ھاتنە ناوی. لە ناو ئەم سی چینیەش ھەوت ھەلبژێردراوە کە
 گرنگترینیان بوون، بە ھۆی ئەوەی بەرپرس بوون لە ھەلبژاردنی ئیمپراتۆر.
 ئەمەش بە پێی فەرمان (مەرسوم) ی سالی (1356 ن). ئەم ھەلبژێردراوانە
 گوزارشت بوون لە (سەرکردەکانی ئوسقوفە ی مینز، تریر، کولون) ھەر وہا (میری
 ھەریمی پلانتینات لە سەر راین)، (میری ھەیمی سەکسۆنیا)، (میری
 ھەریمی براندن برنگ)، (پادشای بوھیمیا). بە لām پادشای بوھیمیا بە
 بیگنە دادەندراو لە بەرپۆوە چوونی گفتوگۆکان بە ژدارنە بوو.

دایت ھیچ کاتی نەیدەتوانی یارمەتی ئیمپراتۆر بدات بە خەرجیەکی تەواو،
 یان بە سوپایەکی پێک و پێک، یاخود دەسەلاتێکی جێبەجێ کردنی وەھا کە
 بەرپۆوە بەرایەتیەت بگرێتە ئەستۆی خۆی. جا کاتی ئیمپراتۆر نەیتوانی خۆی
 بگونجینی لە گەڵ ئەم گۆرانکاریانە ی کە تازە بوون و داوای بەرقەرار بوونی
 دەوڵەتیکی نەتەواییان دەکرد. ئیمپراتۆریەت وەك دامەزراوەیەکی کۆن و بێ
 ھێزماوە.

میژوو نوسان بیرۆکی خۆیان دەربەرپۆوە لە بارە ی ئیمپراتۆریەت. ئەو ھەتا
 لە بارە ی لە ناو چوون و کۆتایی ھاتنی، چەند بیرۆریەکیان ھەیە. ھەندیکیان
 دەلێن: کۆتایی سەدە ی یازدە سەھەتای پەشیوی و داروخان بوو بۆ
 ئیمپراتۆریەت. ئەمەش بە ھۆی ململانێکردنی ئیمپراتۆر لە گەڵ پاپاکان و ئەم
 پۆلە خراپە ی کە میرو خانە دانەکان بینیان لە لاوازکردنی ئیمپراتۆر بە ستنی

هاوپه یمانیه ت له گه ل پاپا کان. به لām هه ندیکی تر واده زانن، هۆکاره کانی لاواز بوونی ده سه لاتی ئیمپراتۆریه ت زۆر له پیش سه ده ی یازده وه ده رکه وتوه. وه لی له راستیدا داروخانی ده سه لاتی ئیمپراتۆریه ت ده گهریته وه بۆ ناوه راستی سه ده ی سیژده. ئه مه ش دوا به دوا ی مردنی (فردریک) له سالی (1250).

فردریک به وه ناسرابوو که حه زی به ئه لمانیا نه ده هات، به هۆی ئه وه ی شه وه کانی تاریک بوو، زستانی درێژ بوو، رێگا کانی قورین بوون، به رپوه بردنی گران بوو، دارستانه کانی چربوون. هه ربۆیه ئه لمانیای به جی هیشته بۆمیره کان. خۆیشی زۆریه ی ژیا نی فه رمان په وایه تی خۆی له ئیتالیا برده سه ر، به هۆی ئه وه ی زستانی سه خته نه بوو، سه روت و سامانی زۆریوو به رپوه بردنی سانابوو. ئه مجا فردریک چه ندين به ربژار (ئیمتیازات) ی به خشی به میره کانی ئه لمانیا. له وانه توانای ئه وه ی پیدان که ده سه لات بنوین به سه ر دادگا دا، هه روه ها مافی ده رکردنی دراوی پیدان، ئه مه و جگه له وه ی که له لایه ن خودی خۆیه وه پشتگیری ده کردن بۆ دژایه تی شارنشینه کان، ئه وانه ی که هاوپه یمانی پاشایه تی بوون. به لām وه نه بی فردریک توانی بیستی له م سیاسه ته ی سه رکه وتو بووی، به لکو هه ر له لایه ن کوره که ی خۆیه وه دژایه تی ده کرا، به هۆی ئه م سیاسه ته ی که به کاری هینابوو له دژی ئه لمانیا. جا له بهر ئه وه ی کوره که ی (هینری) شاهه زاتر بوو به کاروباری ئه لمانیا بۆیه که وته دژایه تی کردنی باوکی. هه ر بۆیه فردریک هه ستا به ده ستگیر کردنی کوره که ی و به ندی کرد.

لەپاش مردنی "فردریک" بەهۆی بیانی بوونیان هیچ یەکیك لەو ئیمپراتۆرانەی کەهەڵبژێردران نەیان توانی قاچەکانیان لەسەر ئەرزى ئەلمانیا بچەسپێنن. ئەمەش وای کرد بۆ ماوەی بیست ساڵ پەشیوی و ئالۆسکاوی ئەلمانیا بگرتەو بەبێ هیچ سەرۆک و فەرمانرەوایەك⁽¹⁾.

دوابەدوای ئەم پەشیویە ناھەموارە کە سەرپای ئەلمانیاى گرت بۆو، میرەکانی ئەلمانیا لەسالی (1273) یەکیکیان لەنیوان خۆیان هەڵبژارد. ئەم کەسە هەڵبژێردراوەش "رودولف ھەسبەرگ" بوو کە لەسەرچەم میرەکان بە ھێزتر و دۆلە مەند تر بوو، ھەر ئەمەش وای کرد ھەلیبیزێرن بۆپۆستی ئیمپراتۆری. "رودولف" خواوەنی بەشیک لە ئەلازاس و بەرزایەکانی روباری راین بوو لەسوێسرا. بەلام "رودولف" لەگەڵ ئەوەی خواوەنی ئەو ھێزو دەسەلات و سامانە بوو، وەلى ھەر نەشیتوانی سیاسەتەکانی خۆی جیبەجی بکات لە سەرپای ئیمپراتۆریەتەکەیدا. لەبەر ئەمە تەنھا گرنگی بە کاروباری ناوچەکانی خۆی دا.

"رودولف" توانی نەمسا دەست خۆی بخات و ھەریمی ستیریای تاوھکو خواروی خۆرھەلاتی خستە ژێر دەستی خۆی. ئەم فراوان بوونەى ناوچەکانی رودولف، بە ئاراستەى باشوور و باشووری رۆژھەلات بوو لە ئەلمانیا. سیاسەتە فراوانخوازیەکانی "رودولف" بە ئاراستەى خۆرھەلات لەسەر بەھێزکردنی پەییوەندیەکانی وەستا بوو لەگەڵ فەرەنسادا، چونکە بەرژەوھەندى فەرەنسا لەگەڵ ئیمپراتۆریەت تێکدەگیرا لە سەر سنوری نیوانیان. ئەمە لەلایەك،

لەلایەکی ترەوه مەملەتێ توندی ئینگلیزو فەرەنسا لە جەنگی سەد ساڵە، دابەشبوونی ئەڵمانیا ی زیاتر کرد، چونکە هەردوو لایەنی بەشەر هاتوویشتیان دەبەست بە هیژەسەربازیەکان لە ئەڵمانیا و زەویە نزمەکان وراين. فەرەنساش فراوانخوایەکانی لەسەر حیسابی ئەڵمانیاوو لە ناوچەکانی "لۆرین، برانگدیا، لیۆنی"⁽¹⁾.

ئەم فراوانخوایانە ی "رودۆلفی هېسبەرگ" میرەکانی هینابوو ترسو لەرز. لەبەر ئەمە کاتێک "رودۆلف" لەسالی (1291) مرد، میرەکان کورەکیان هەڵنەبژارد بە ئیمپراتۆر. هەر زووش لەنیوان "ئۆدۆلف ئۆف ناسا" کە بە ئیمپراتۆر هەڵبژێردرابوو لەگەڵ "ئیلبرت هېسبەرگ" مەملەتێ توند دروست بوو. کیشەکیان هەر بەردەوام بوو تا بەکوژانی "ئۆدۆلف ئۆف ناسا" کۆتایی هات کە هەر بەدەستی رکا بەرەکی کوژرا لەسالی (1298). لەدوای ئەمە "ئیلبرت هېسبەرگ" خۆی خزانده جەنگێک لە دژی بنەمالە ی پاشایەتی لە بۆیھیمیا.

لەسالی (1308) "هنری لۆکسەمبۆرک" بەناوی هنری حەوتەم وەک ئیمپراتۆر خۆی هەڵبژارد. بەرزبونەوێ بنەمالە یەکی سادە ی وەک لۆکسەمبۆرک، وایکرد هنری پشت بە میرەکان ببەست بۆ دەستھێنانی لایەنگیریان. هەرۆھا "هنری" دانی نا بە مولکەکانی بنەمالە ی هېسبەرگ لە نەمساو سترياو، توانی تەختی بۆیھیمیا و مۆراقیا لە پێگە ی هاوسەرگیریەو دەستخات بۆ کورەکی "جۆن" لە سالی (1313). هەر لە ماوێ

دهسه لاتیدا هنری چهند شالوویکی کرده سهر ئیتالیا به لام له هه مویان به شی شکستخواردن بوو، سهره پای بانگه شه کانی دانتی بۆ ده سترگتن به سهریدا.

کاتیک "هنری" هه وته م له سالی (1313) مرد، دیسان ململانی بوو به به شی ئیمپراتوریه ت. نه مجاره یان کیبرکی که وته نیوان دوو پالیوړوای ئیمپراتوری که هه ریه که یان مزی خوی خوش ده کرد بۆ وه رگرتنی ئیمپراتوریه ت. نه م دوانه ش "فردریکی هبسبرگ و، لویس ئوف پافیریا" بوون. له و ململانییه شیاندا هیچ دهره نجامیکی یه کلا که ره وه ی لینه که وته وه سهره پای سهرکه وتنی لویس به سهر فریدریک دا له سالی (1322). کاتیک "پاپا" جونی بیست و دووه م "هاته سهر ته خت، خوی وه ک ئیمپراتوریک چه سپاند به سهر ئیتالیا دا. پاپا "جون" هه ولی دا ئیمپراتوریکی لایه نگری فره نسا له بنه ماله ی هبسبرک بخاته سهر ته ختی ئیمپرتوری. له لایه کی تریشه وه فره مانی بیبه ری کردن (حیرمان) ی له دژی لویسی پافاری دهر کرد.

هه ربویه لویس وه ک کاردانه وه یه ک له به رامبه ر پاپا له سالی (1325) رایگه یاند که رکابه ری خوی به ژداری پیده کا له ئیمپراتوریه ته که یدا. جا کاتی فردریک مرد، لویسی پافاری بۆ باکوری ئیتالیا شالووی بردو شه ش سال تییدا مایه وه. لویس به مه به سستی هیئانه وه ی ده سه لاتی ئیمپراتوریه ت روی نه کرده ئیتالیا، به لکو بۆ کوکردنه وه ی مال و سامان له سهر دارانی شاره کان و میری هه ریمه کان رووی تیکرد. نه مجا لویس نه مه شی بۆ چوو ه سهر و توانی پاپایه کی تازه و لایه نگری ئیمپراتور بخاته سهر کار، هه روه ها توانیشی (ترویل و، برانه برگ و، مارچ) بخاته ژیر ده سستی خوی،

ئه مجا له پێگه ی هاوسه رگه یه وه توانی (هۆلاندو، زیلانداو، فریزلاندو، هینول) به ده سته بیئنی⁽¹⁾.

لويسپاڤاری ئه و كه سه نه بوو كه بتوانی ئیمپراتۆریه ته كه ی زیندوو بکاته وه كه ده میك بوو لاوازو بی هیژما بووه، ئه م لاوازیه ی دوا به دوا ی مردنی فردریکی دووهم به دیار كهوت له سالی (1250). هه روه ك له پیشتر ئامه ژه مان پیدایه كه ئیمپراتۆره كانی پاش فریدریك كه م توانا بوون و ده سه لاتیان له ده سته ی خۆیان ده رچو بوو كه وتبووه ده سته ی میره كان. میره كانیش ئیمپراتۆریان هه لده بژارد به بی ئه وه ی پێویستی به رازی بونی پاپا هه بیته. له سالی (1346) میره كان "چارلسی كوپی جۆن" یان هه لبژارد به ئیمپراتۆر، كه نه وه ی هنری چه ته م بوو، به و مه به سته ی جیگه ی لۆیسی پاڤاری بگرێته وه. گرنگی چارلس له وه دابوو كه له سالی (1356) هه سته به ده رکردنی فه رمانی زیرینی ئیمپراتۆری، كه تیایدا جه ختی ده كرده وه له سه ر به ربژاری میره كان و هه لبژاردنی ئیمپراتۆر له لایه ن چهوت ده نگدهره كه. هه روه ها پێگه گرتن له میره كان به وه ی زهویه كانیان دابه شبكه ن. به لام چونكه ئیمپراتۆریه تیش لاوازی بوو، هه رچه ند هه ولشیان بوو خسته گه ر، به لام هه وله كان به مردوویی له دایك ده بوون. ئه و فه رمانه ش ئه وه نده ی تر سه ربه خۆی میره كانی زیاتر كردو ده سه لاتی ئیمپراتۆریشی لاواز كرد، به شیوه یه ك كه بووه هۆی په خسانی ده سه لاتی به رفراوانی میره كان له ناو هه ریمه كانیان و واشیان لێكده دایه وه كه نه یا ری كرانیان خراپه و نا په كیه کی

زەبەلاحە دەرهەقیان. جگە لە پێگە گرتنیان لە هەر جۆرە دووبارە کردنەوێ سکاڵایەك لە دادگای خۆیانەوێ بۆ دادگای ئیمپراتۆری⁽¹⁾.

میژووی ئەلمانیا لە دواى ئەم فەرمانە گوزارشت بوو لە میژووی هەریمه‌کانی ئەلمانیا. لە ساڵی (1378) چارلس گیانی سپارد. لە دواى ئەو چەند ئیمپراتۆریکی لاواز جیگایان گرتەوێ، کە یەکیکیان کۆپەکەى خۆی بوو کە تا ساڵی (1400) لە سەر دەسەلات مایەوێ، هەروەها (پوپرت) یەکی بوو لە ئیمپراتۆرە لاوازه‌کان و فەرمانپەرەوای ناوچه‌کانی پاین بوو، تەنانەت لە دواى بوون بە ئیمپراتۆریشی نەیتوانی لە دەره‌وێ ناوچه‌کانی خۆی فەرمانپەرەوایەتی بکات.

ئەم بارە بەم شیۆه پۆیشت تا لە ساڵی (1410) میرەکان هەستان بە هەلبژاردنی "سیگسمۆنت". ئەم بەسوار چاکێکی ئازا ناسرابوو. فەرمانپەرەوایەتەکەى "سیگسمۆنت" بیست و هەوت سال درێژەى کیشا، واتا هەتا ساڵی (1437). لە کاتی ئیمپراتۆریەتەکەیدا شوپشی "جۆن هس" لە ئارادا بوو، هەر بۆیە زۆربەى کاتەکانى خۆى بە کپ کردنەوێ ئەم شوپشە بردە سەر. سیگسمۆنت جەختی لە سەر بەردەوامی دانیشتنەکانی کۆنگرەى کۆنستانس دەکردەوێ. وێ هەستا بە بەخشینی هەریمی براندنبرگ بە "فردریک" ی میری نۆرمبرگ، کە ھۆکارێک بوو بۆ سەرھەڵدانى بنەمالەى

هوهنزل* . لەم سەروپەندانەشدا سویسپراشیۆه یەك لە دەسەلاتی خۆجێی دەستكەوت. سیگسمۆنت هەرچەندە ئەوەندە كە سیکی سیاسی نەبوو، بەلام ئەوەندە شارەزاییە سیاسیە كە هەیبوو بەكاری هینا بۆ دابەشكردن و درز خستە نێوان شارەكانی ئەلمانیا. جا كاتی مرد، میردی كچەكە ی تا سالی (1439) جیگە ی گرتەو، كە ناوی (ئەلبرت اوف ستیریا) بوو. لە سالی پاش ئەم میتروو "فردریکی هبسبرگ" بە ناوی "فردریکی سییەم" هاتەسەر تەخت و تا سالی (1493) مایەو. ئیمپراتۆریەتی پیروژ لە سەردەمی ئەم فریدریكە دا زۆر لە ناوچەكانی لە دەستدا. پۆلندا، پروسای ستاندهو، هەنگاریا ناوچەكانی سیلسزیاو مۆرفیای خستە دەستی خۆی، لەم نێوانەشدا چارلسی چاپوك كە میری بۆرگەندیا بوو دەستی گرت بەسەر زەویەکی زۆری ئیمپراتۆر خستە پال میر نشینەكە ی. سویسپراش كە لەپیشدا شیۆه سەربەخۆیەکی هەبوو، ئەم جارە سەربەخۆی تەواوی كەوتە دەست. دانیماركیش دەستی بەسەر هۆلشتاین داگرت. ئەلمانیا لەسەردەمی فردریکی سییەمدا بارودۆخی تەواو تێكچوو، سكالای خەلكی توندببوو لە هەمبەر ئەو باجە ناپەوایانە ی كە كلێسا وەریدەگرت و دەینارد بۆ پاپا. هەموو ئەمانە

* ئەم بنەمالە یە دواتر بەشیۆه یەك بەهێزەبن، كە لەدواتردا براندنبرگ دەكەن بەمیرنشینی كەوڕە بەناوی پروسیا و هەرئەم پروسیایەش دواتر بووبە بەردی بناغە ی ئەلمانیا ی بەكگرتو لەسەردەمی بسماركو، یەكی لەكەسەكانی ئەم بنەمالە یە بەناوی ئیمپرتۆری ئەلمانیا تاوەكو تێكشكانی ئەلمانیا لەكۆتایی جەنگی جیهانی یەكەم لەسەر دەسەلات بوو، دوابەدوای ئەمە كۆتایی بەدەسەلاتداری ئەم بنەمالە یە هات. (وەرگێڕ)

له کاتی هه بونی ئیمپراتۆریکی هه لێژێردراو دانپیدا هێنراو دابوو، به لām ئیمپراتۆریکی بێ دهسه لات و لاوازو بێ سهروهت و سامان. ئه مانه ش به هۆی ئه وه وه بوو که میره کان و شارنشینه کان ئه و ئه رکانه یان جێ به جێ نه ده کرد که له سه رشانیا ن بوو، بۆیه ئیمپراتۆر بێ داها ت و سه رمایه مایه وه. جا هه روه ک وتمان جه نگ و دووبه ره کی رووی له زیادی کرد، چونکه هه موو که سی ده یویست خۆی فه رمانپه واره تکه ره وه بێت. ئا له م کات و ساته شدا حکومه تی نه بوو بتوانی هیمنی و ئاسایش برقه رارکات. هه ر بۆیه ئه م شیوه بارودۆخه هه موو جوړه چاکسازیه کی زینده به چالده کرد.

به م شیوه یه حوکمی فردریک درێژبوویه وه و بووه هۆی هه ره س هیئانی ئیمپراتۆری رۆمای پیروژ. فردریک خۆیشی خه ریک بوو له ناو بچیت، کاتی (ماسیوکورفیس) ی پاشای هه نگاریا له سالی (1485) به سه ریدا سه رکه وت و ها ته ناو (قیه ننا)، به لām به خت یاوه ری فردریکی کرد کاتی که نه یاره که ی کت وپه رگیا نی له ده ستدا⁽¹⁾.

له گه ل هه موو ئه م باره سیاسیه شله ژاوه ی که ئه لمانیا پیادا تیپه پی ده کرد. وه لی له م کاته دا ئه لمانیا یاوه ری سه رده میکی په ر له گوپنکاری وپه ره سه ندنی ده کرد. سه ره لدانی هه ستی نه ته وه یی ئه لمانی، که له ناو چینی سواره کان و خه لکانی خوینده واره و شارنشینه کان چه که ره ی ده کرد، له ملاشه وه په یدا بونی بازرگانی له نیوان شاره ئه لمانیه کان و وه به ره یئانی سامان و گه شه کردنی کارخانه کانی باشوری ئه لمانیا، بووه هۆی

خەمڵینی ئابووری و گەشەپێدانی سامان و داھاتی ھەندی شارەکانی ئەڵمانیای وەک: (فرانکفۆرت، ئۆکسبرک، لوبیک، بریمەن) ھەر ئەمەش بوو ھۆی بەھیزبوونی ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانی لە سەدەی داھاتوودا.

لەوانە ھە گەشەکردنی ئابووری گرنگترین رووداو بێت کە ئەڵمانیای گرتەو ھەو کاتەدا. بەرزبوونەو ھە نرخەکان لەپێش ھینانی زیڕ و زیو لە ئەمریکا، ھۆکاریک بوو بۆ سەرھەڵدانی پەشیوی لەناو شارەکان، دەرەنجامەکەیشی ئەو دووبەرەکیە بوو کە لەنیوان دەولەمەندان و ھەژاران کەوتەو ھە. لەلایکانش بارودۆخی جوتیاران باشتەر بوو بەبەرورد لەگەڵ بارودۆخی خاوەن زەویەکان (دەرەبەگ). چونکە خاوەن زەویەکان لەپووی ماددیەو ھە باریان کەوتبەو لیژی بەھۆی بەرزبوونەو ھە نرخەکان و نزم بوونەو ھە پەنیوھانینی کشتوکال. لەبەر ئەو ھە ویستیان باج و سەرانی زیتر بسەپێن بەسەر جوتیاران بەمەبەستی چاککردنی ھالیان کە دەمیک بوو لە پووی مایەو ھە کزی تیکەوتبوو. بەلام ئەو ھە کە میروو دەرەبەگەکان دەیاننوانی بیکەن بۆچاککردنی ھالی شەپڕیوی خۆیان ئیمپراتور نەیدەتوانی بیکات.

ئەم تێماوی ھەژاریە کە دەمیک بوو بەرۆکی ئیمپراتۆری گرتبوو ھەندی لە ئەڵمانەکان پێی ئاگادار بون. جا لەبەر ئەم ھە ھالی ئیمپرتۆر ھەندی خەلکی پێشنیاری چاککردنی دەستوری ئیمپراتۆریان کرد. ناودارترینی ئەوانە ھە کە ئەم دەھۆلیان دەکووتا (بروتولڈ ھنبرگ) ھە سەرۆکی ئوسقوفە ھە مینز بوو. ھەرچەندە لە نیشتمانی پەروەری پڕۆتۆلد گومان ھەبوو، بەلام ئەو باوھەری وابوو کە پێویستە ھۆمەت بەھیزو کارا بێت، لەمەشدا جگە لەمیری

پاڅاریا گشت میره کانی تر پشتگیریان کرد. له دایتی نه لمانی که له سالی (1485) کوبوونه وهی له فرانکفورت گریدا، پرتولڈ جه ختی کرده وه له سهر به کیتی دراوی نه لمانی و نه هیشتنی جه نگ له نیوان هه ریمه کانی نه لمانیاو دامه زرانندی دادگایه کی بالا بو شه پفرۆشه گه وره کان، نه وانه ی که ناگونجی دادگایی بکرین له دادگایه کی ناسایی. به لام فردریک ی سیهم خوی به بهرپرس نه زانی چاو بخشینی به و چاکسازییانه و پشتگوئی خستن.

نه لمانیا له سهرده می ئیمپراتور ماکسیمیلیان :-

بارودوخ گورانکاری به سهر داهات کاتی ئیمپراتور ماکسیمیلیانی به که م له سالی 1493 هاته سهر تهخت. ئیمپراتوری تازه زیره ک و چالاک و کارا بوو تاسالی مردنی له 1519 له سهر تهخت مایه وه. به لام وه ک ئیمپراتوره کانی پیش خوی بودجه ی به دهسته وه نه بوو تاوه کو بتوانی ئامانجه کانی به دیبیتنی. له سهرده می ماکسیمیلیانی شد اپرؤتولدو یارانی ههستان به پیشکش کردنه وهی نه و پرؤژه ی که داوای چاکسازی ده کردو فردریک پهرتی کردبویه وه، که تیايدا داوای دامه زرانندی نه نجومه نی پاسپاردنی ده کرد، که یه کی له کاره کانی دیاریکردنی سیاسه تی ئیمپراتوره و پابه ند کردنی ده سه لاتی ئیمپراتور و خانه دانانه به سه قامگیری نه لمانیا، هه روه ها نه هیشتنی په نابردنه بهر جه نگ له ناوخوای ولات به مه بهستی پاراستنی ناشتی و هیمنی. ئیمپراتور به رامبه ر نه م برپاره بی وه لام نه بوو، به لکو چه ند مه رجیکی پیشنیار کرد. له وانه :- دامه زرانندی سوپایه کی ریڅوپیک و هه میشه یی بو ئیمپراتور، چاکسازی کردن له داهات و خهرجی و رزگارکردنی له کوټ و بهندی

میرو دهره به گه کان، ئه مهش بۆ به رده وامی دان به سوپا. به لام ئه وانه ی داوای چاکسازیان ده کرد ترسان له وهی که ئه گه رییت و پیتش نیاره کانی ماکسیملیان جی به جی بکه ن، ئیمپراتۆر به شیوه یه ک به هیژ بیی و وای لیبیت زۆر به ئاسانی خۆی بیویژی له هه موو ئه و مه رجانیه ی که به سه ریا ده سه پیتژی. له پاستیداوه ئه وه ی گومانیان بۆی چوبوو راست ده رچوو. ئیمپراتۆر ئه مه ی مه به ست بوو. له به رئه وه بریاریاندا بودجه و سوپا له ژێرده ستی "دایت" یاخود له ژێرچاودێری ئه نجومه نی پاسپاردن دابیت.

هه ردوو لایه ن ئاره زوویان ده کرد که حکومه تیکی ناوه ندی به هیژ دابمه زینن، به لام پرۆتۆلد ومیره کان ده یانویست خۆیان زالبه ن به سه رده سه لاتی بالا. ئه وان زۆر به گومان بوون له مافی بنه ماله ی هاسبرگ، ئه و بنه ماله یه ی که هه موو گرنگیدانیکی خستبووه خزمه تی به رژه وه ندیه کانی خۆی له نه مسا، هه روه ها ئه و جه نگه بی ئه نجامانه ی که له ئیتالیا ئه نجامی ده دا، بۆ سه پاندنی ده سه لاتی خۆی به سه ریاندا، که هه یج کات بۆ ئه لمانیا سوودیکی نه بوو. له به رئه وه ویستیان فراوان خوازییه کانی ماکسیملیان نه هیژن، به وه ی که پێگری بکه ن له ماکسیمیلیان، سوپا به بی ره زامه ندی ئه وان بۆ هه یج کارێ به کار به ییژی. له به رامبه ر ئه مه دا ئیمپراتۆر وه لامی دانه وه و پایگه یاند: "که ئه و زۆر چه ز به یه کگرتنی ئه لمانیا ده کات، چونکه گرنگترین شتی که به هۆیه وه ئیمپراتۆریه ته که ی ده پارێژی له دوژمنانی له ناویشیاندا فه پرنسی و تورکه کان". هه روه ها ئه وه شی پون کرده وه که "ئه و له ده سه لات دانا به زی بۆ میره کان، ئه و میرانه ی نیشتمان

په روه رنیزو هه موو خه میکیان چه سپاندنی ده سه لاتیان به سهر ئه و
هه ریمانیه که فهرانپه وایی ده که ن و هه موو هه ولیان بریتیه له پاریزکاری
کردن له سهر به خوئی خویان".

هه ردو لایه ن هه ولیانده داو ئاره زوویان ده کرد بگن به چاره سهریک بو
ئه و پرسه گرنگانه ی که له سالی (1495) له شاری "ورمز" له کوبونه وه ی
"دایت" پیشکه شیان کرد، به لام دهره نجامه که ی ئه وه بوو که ئیمپراتور
کونگره که ی جیهیشت و پویششت بو ئه و شه پره ی که له ئیتالیا به مه به سستی
وه چنگ که وتنی داهات هه لیگیرساندبوو. ئا ئه مه بارودوخی کوبونه وه کان بوو
که زوربه یان به مردویی له دایک ده بوون. کونگره وه نه بی به رویشتنی ئیمپراتور
ده سته وه ستان بیت و داهیژی، به لکو هه سته به دامه زراندنی دادگای بالاو
برپاری پاراستنی ناشتی هه میشه یی دا بوئه لمانیا. هه روه ها برپاریدا رپکه له
هیژشی میره کان بگری بو سهر یه کتری، له هه مان کاتدا برپاریاندا که سوپا
تایبه تیه کانی خویان ته سریح* بکه ن. وه لی کاتی ئیمپراتور په زامه ندی نه نواند
بو دامه زراندنی نه نجومه نی پاسپاردن، که ده سه لاتی ئیمپراتوریه تی کو
ت ده کرد، کونگره شکستی خوارد. له به رئه وه "دایت" په زامه ندی نه نواند
له سهر سه پاندنی باجی تاییه ت بو گه نجینه ی ئیمپراتور. به لام هه رچونیک
بیت برپاردرا سالانه کوبینه وه به مه به سستی پیشکه ش کردنی راپورته

*تسریح نه گهر بو سوپا به کاربی ئه و مه به سته لی ناردنه وه ی سوپایه، به لام ده سستی لی
هه لئاگری. وانا سوپا هه لئاوه شیتته وه هه رده میئی. (وه رگین)

سیاسیه کانیان، نه وهی که ئیمپراتور به لئینی دابوو جی به جییان نه کات به بی پره زامه ندی نه وان⁽¹⁾.

نه و باجه ی برپاربوو بسه پینری، له ناو خه لکیدا ده نگی دایه وه. سویسریه کان یه که م که س بوون که ناره زایی خو یان نیشاندا دژی نه م باجه و ایان گوزارشت کرد که نه مه هه پره شه یه که بو سهر به خو ییان. هریمه بچوکه سویسریه کان که بریتیبوون له (یوری، شوایز، وانتروالدن)، له سالی (1291) وه هه ستابوون به پیکه یینانی یه کیه تی فیدرالی و دواتر هه ندی هریمی تریشی چوه پال. نه مانه زور نیگه ران بوون له هه وله کانی بنه مالهی هابسبرگ، به وهی که دوویاره ولاتیان بجیته وه ژیر چنگی نه م بنه مالهی. له م نیوانه دا سویسرا له هه موویان نیگه رانتر بوو، چونکه نوینهری نه بوو له "دایت". به لام له گه ل نه مه شدا توانیان چهند سهرکه وتنیک به ده ست بینن له جه نکه کانیان دژی ماکسیمیلیان و ناچار یانکرد دان بنی به سهر به خو ییان به پیی پیکه وتننامه ی (بال) له سالی (1499).

له گه ل نه وهی ئیمپراتور نه ی توانی نه و مالهی که پیویستی بوو له "دایت" به ده ستی بخت، به لام هه ر چونیک بیت سهرکه وتوو بوو له پیکه ستنی مولکه کانی بنه مالهی هابسبرگ و له یه ک گری دانی هریمه جیاوازه کان هه تا وه کو سالی (1918)، هه روه ها دامه زرانندی به پریو به رایه تیه کی کارا له نه مسای سهروو خوارودا هه م دیس له کاره کانی ماکسیمیلیان بوو. نه و هاوسه رگریه ی که له سالی (1477) له گه ل "ماری کچی چارلسی چاپوک"

میری بۆرگه ندیا ئه نجامی دابوو، هۆکارێك بوو بۆئهو هی كه شازده هه ریمی دهوله مه ند بخاته پال مۆلكه كانی كه هۆلنداو به لجیكا دوو له وه ریمان هه بوون. ماكسیمیلیان بۆ "فلیپ وه یسه م" ی كۆپی "جوانای كچی فریدیناندو ئیزابیلا" ی خواست، به مه ش توانی ته ختی ئیسپانیاو سه رجه م مۆلكه كانی كه نار ده ریا بخاته ده ست خۆی. ئیتر لیره وه مۆلكه كانی هابسبرگ خه ريك بوو چوار لای فه ره نسا گه مارۆ بدات، به مه ش دۆژمنایه تی هه کی میژووی له نیوان بنه ماله ی پاشایی فه ره نساو ئیمپراتۆریه تی هابسبرگ دروست بوو.

ئه گه ر به چاویکی ئاسایی بپروانین، ده بینین كه ده سكه وته كانی ماكسیمیلیان كه من، چونكه هه ست ده كه یین شكستی هینا له چاكسازیو نه یوانی ئه و مال و سوپایه ی گه ره کی بوو به ده ستی به یینی كه بۆ به هیژ كردنی ئیمپراتۆریه كه ی زۆر پێویست بوو. هه روه ها یه كه یه تی ئه لمانیا شی بۆ نه هاته دی، ئه مه و جگه له وه نه گانه ی له ئیتالیا هه لیگه رساندبوو كه جگه له تیكشكان چیت به شی نه بوو. به مه ش فه ره نسا پێگه ی بۆ خۆش بوو خۆی به سه پینی به سه ر ئیتالیا دا. به لام ئه گه ر له پووی كرده ییه وه سه یربكه یین، ده بینین ده سكه وته كانی كه م نین، كاتی توانیویه تی مۆلكی بنه ماله ی هابسبرگ فراوان بكات به شیوه یه ك كه هه موو زهویه نزمه كان و ئیسپانیا بگریته وه، هه روه ها پێكه به ستن دروست بكات له نیوان مۆلكه كانی بنه ماله ی هابسبرگ. وه لێ له پووی سیاسیه وه ئیمپراتۆر نه یوانی خۆی بگونجینی له گه ل ئه و تازه گه ریا نه ی كه ئه وروپای گرتبویه وه. بۆیه ئیمپراتۆریه ت له سه رده میکی گه شه سه ندودا وه ك دامه زراوه یه کی كۆنی سه ده كانی

ناوهر است مایه وه. پاش هموو نه وانه ی که با سمان کرد سه باره ت به
ماکسیمیلیان، له کۆتایدا له سالی (1519) کۆچی دوا ی کرد.

ناپولی:

زور گرنگه پیش قسه کردنمان له سهر شاره کانی ئیتالیا، سهریک له
صقلیه و ناپولی بدهین، که زورجار به دوو صقلیه که ناو دهر برا. نه م ولاته له
سهرده ی یازده له لایه ن نه سکه نده نافیه کانه وه دامه زراو همیشه له نیوانی
پاپا و ئیمپراتور ده ستاوده ستی پیده کرا، تا نه وه بوو له سالی (1246) که و ته
ژیر چنگی فهره نسا. به لام له سالی (1282) شوپشی به رپابوو به ناوی
شوپشی "سیسیلیان فبسپرس" که بووه هو ی لیک جیا کردنه وه ی "صقلیه و
ناپولی". ئیدی له وه وه صقلیه که و ته ژیرپکیفی بنه مال له ی نه راگونی ئیسپانی،
له کاتیدا ناپولی له ده ستی فهره نسا دا مایه وه هه تا سالی (1442) که له م
ساله دا بنه مال له ی نه راگون توانی زال بیته وه به سهر ناپولیداو له گه ل صقلیه دا
له یه کیان گریب داته وه. ئیتر له مه وه دوبه ره کیه کی توند له نیوان ئیسپانیا و
فهره نسا په یدابوو، که کۆتای پینه هات تاسالی (1504)، دوا ی نه وه ی
لویسی دوا زده وازی له ناپولی هینا بو ئیسپانیا.

ههریمه پاپه ویه کان:

ههریمه پاپه ویه کان له ده وروبه ری پوما دهرکه وتنو به تیپه پرینی پوژگار
که شه یان کردو فراوان بوون، تا به شیوه یه کی دانپیا هیتر او به مولکه کانی
قه شه پترؤس له قه له م دران و که و تنه ژیر ده سه لات ی پاپا، نه مه ش کاتی

ئیمپراتۆرهکانی پۆمان له کاتی شالۆهکانی هۆزه کیویهکان دهسهلاتیان لهدهستدا. ئیدی پاپاکان ههولیاندا مولکهکانیان فراوان بکهن له ناوهراستی ئیتالیا، واتا له نیوان ریژگی روبری " تایبرو دریاى ئه دریاتیک". بههاتنی سهدهی شانزدهش، پاپاکانی رۆما وهك میرهکان خهریکی کاری سیاسی بوون له سهر ههریمهکانی خویان و کرداری وهك ئهوانیان دهنواند. رهنگه پاپا "ئهسکهندهری شهشم" له سالانی (1492-1503) به ناو بانگترینیان بیست بۆ ئهم شهقله، بههوی ههول به چروپهرهکانی بۆ چه سپاندنی کوپهکهی "سيزار بورجیا"، وهك فهرمانپرهوا به سهر ئیتالیا. جولیسى دووهم که له دواى ئهلیکسهندهر به پاپا ههلبژێردرا، له وهی پیشووی خراپتر بوو، گرنگی زۆری به لایهنی دبلۆماسی و سهربازی دهدا، ههروهك سهرقالی هاوپهیمانی بهستن بوو له دژی فهرهנסاو میرنشینه ئیتالیهکان. گرنگی دانی ئهم پاپایه به لایهنی رامیاری زۆر زیاتر بوو له گرنگی دانی به ئاین⁽¹⁾.

له سهدهی شانزده ژمارهی خهلكی رۆما دهگهیشه (100) ههزار كهس. ئهم شاره سههرهپای ئهوهی پایتهختی جیهان کاسۆلیکی بوو، شوینهواره رۆمانیهکانیشی لهخۆدهگرت. گهشتیاران و حاجیان له ههموو بهشهکانی ئه وروپا روویان تیده کرد. گهشتیاران و سهردانی کاران (حاجی) هۆکاری بوون بۆ زیادبوونی داهااتی ئهم شاره سههرهپای داهااتی کهنیه، له بهر ئهوه ئهم شاره له سهر ئهم داهاته دهژیا که له م دووسه رچاوه وه سه رچاوهی دهگرت.

شاره کانی ئیتالیا:

باسی شاره کانی ئیتالیا ده کهین، ئه و شارانه ی که به هوی خوشگوزهرانی وگه شانوهی وێژه و هونه ر تیایدا ناوبانگیکی مه زنیان پهیدا کرد، به شیوهیه که له کۆتایه کانی سه ده کانی ناویندا هیچ جیگایه کی ئه وروپا ئه م ناو دێریه ی نه بوو. ئه م شارانه په پره ویان له ده سه لاتیکه سیاسی و به پێوه بردنیکه سه ربه خۆ ده کرد. به هوی ئه و هیژشانیه ی که ده یان کرده سه ریه کتری، دوژمنایه تی و نه یاریه تیان له گه ل یه کتری توندو سه ختر بوو، هۆکاریکیش بوو بۆ زالبونی دوژمنانیان به سه ریاندا، سه ره پای وێرانکاریه کی زیانگه یه ن که بوو به به شی ئیتالیاو، یه کیه تی ئیتالیا شی چه ند سه ده یه ک دواخست. گرنگترینی ئه م شارانه ش له سه ده ی شازده دا، بریتی بوون له (میلانو فلۆره نسا فینیسیا جه نه وا).

دۆقیه ی میلانو:

لێره باسی دۆقیه ی میلانو ده کهین، ئه و میلانویه ی که له سه ده کانی ناوه رپاست سه ر به ئیمپراتۆریه تی رۆمانی پیروژ بوو، وه بنه ماله ی فیسکۆنتی فه رمان په وایی ده کرد. جا کاتیک له سالی (1447) دواه مین فه رمان په وای ئه و بنه ماله یه مرد که له سه رمیلانو فه رمان په وای بوو، ده سه لاتی میلانو بوو به کۆماری. به لām ئه وانه ی ئه م کۆماره یان به رێوه ده برد چونکه لیها توو نه بوون له بواری سیاسی و ئیداری، "فرانسیسکو سفورزا" یان - وه ک سه رۆک سوپا دیاری کرد به مه به ستی جه نگان له گه ل فینیسیا. شایه نی باسه ناو براو یه کێ بوو له وانه ی خواستی جیگرتنه وه ی بنه ماله ی فیسکۆنتی هه بوو. هه ر

لەبەر ئەم ئارەزووە دەرونیەیی کە نەیتوانی دەست بەرداری بێت، لەماوەی سێ ساڵدا هەستا بەکوڵەتایەکی سەربازی و پاش سەرکەوتنی، خۆی وەک سەرداری میلانۆ دیاری کرد. یەکێ لەکارەکانی بریتی بوو لە کوڵای هینان بەجەنگی فینیسیا و، بەپێی پیمانی "لۆدی". فرانسێسکو بۆخۆی پیاویکی بەتواناو کارابوو وەک دۆق دانی پیاواهیتر. سەرەپای ئەوەی هەندێ لە دیارەکانی حکومەتی کۆماری هیشتەو، بەلام لە راستیدا دیکتاتۆر بوو لە سەپاندنی بیرو پراکانیدا. "فرانسێسکو" هەستا بە کردنی هەندێ کاری گشتی لەپرووی مەدەنی و سەربازی، وە گوزارشتی بەو بۆخۆی کرد، کە داواکاری سیاسەت و پارێزەری هونەرە. بەلام لەدوای هەموو ئەمانە لە سەردەمی کۆپەکەیی "لۆدھیکو سفورزا"، "لۆیسی دوازە" بەناوی بنەمالەیی "فیسکۆنتی" دەستی بەسەر میلانۆ داگرت و تاساڵی (1512) تیایدا مایەو. بەلام لەو ساڵەدا لەلایەن "کۆمەڵەی پیروۆز" لۆیسی دوازە شار بەدەرکراو یەکیکتر لە بنەمالەیی سفورزا بە فەرمانپەرە و دانراوە (1).

فلۆرەنس:

ئەم شارە، شاری "دانتی و دافنشی و میخائیل و رەفائیلە"، کە بە گەشەنەوێ و یۆزە و هونەر و دامەزرێوە ئازادەکانی بەناویانگە. شیوازی فەرمانپەرەوایی تیایدا تارپادەیهک دیموکراسیە. ئەم شارە دابەشکراوە بەسەر

چوار گه پړه کی گه وره، هر گه پړه کی کیش دابه شکاروه به گه پړه کی له خوی
 بچو کتر به مه به سستی سانا کردنی به پړوه برانی. جا پالټوراوانی هر یه ک له م
 گه پړه کانه، نوینه رایه تی بیست و یه ک سه نديکای ئه م شاره یان ده کردو
 نه ندامانی نه نجومه نی سنیوری بالایان ه لده بژارد که فرمان پړه وایه تی نه م
 شاره یان ده کرد. دامه زراوه دیمو کراسیه کانی تری که متر گرنگی هه بوو.

نه نجومه نی "سنیوری" فرمان پړه وای خستبووه نه ستوی خوی، که
 پیکه اتبوو له هه شت نه ندام، نه م هه شت نه ندامه ش نوینه رایتی هر چوار
 گه پړه که یان ده کرد، واته هر گه پړه که ی دوو نه ندامی له م نه نجومه نه دا
 هه بوو. دادوه ریش له م نه نجومه نه دا نه ندام بوو. له مه وه سه رجه می
 نه ندامانی ده بوو به نو نه ندام. پړه کی هه لټزاردنی نه م نه ندامانه به تیرو پشک
 بوو، ئینجا دوی ته و او بونی هه لټزاردن، نه نجومه نی هه لټزاردراو بوماوه ی
 دوومانگ فرمان پړه وایی ده کرد، هر له بهر نه وه ش له ماوه ی سالی کدا شه ش
 حکومت فرمان پړه وایه تیان له م شاره دا ده کرد. بو نه م نه نجومه نه دوو
 پاوړزکارو دوو یاریده دهر هه بوون. هه روه ها دوو نه نجومه نی تریش هه بوون
 که پټان ده ووترا "نه نجومه نی که ل" و "نه نجومه نی شاره وانی"، نه رکی نه م
 دوو نه نجومه نه بریتی بوو له پړه زامه ندی نواندن له سر پښنیاره کانی
 "نه نجومه نی سنیوری" که له ماوه ی دو مانگی فرمان پړه واییدا پښکه شی
 ده کرد. وه له بارودوخه ناهه مواره کاندا داوی کوبونه وه ی پهرله مانی ده کرد.
 جا هر له کاتی بیستنی زهنگی گه وره ی شار سه رجه م نه نجومه نه
 نیشتمانیه کان کوده بونه وه. نه مه ش له پټناوی دامه زرانندی ده سته یه ک

که هه لَبسیت به چاکسازی گشتی، وه په پیره و کردنی ده سه لاتیکی فه رمان په وایی له کاته پرکیشنه کاند. سهره پای هه بوونی "ئه نجومه نی سنیوری"، که چی لیژنه یه کی هه شت که سیان هه بوو که هه لده ستا به به پیره بردنی پۆلیس. ئه مه و جگه له هه بوونی دوو لیژنه ی تر که یه کیان له شه ش ئه ندام پیکده هات و سهره رشتیاری کاروباری بازرگانی ده کرد، ئه وه ی تریشیان له ده ئه ندام پیکده هات و به پررسیاری جهنگ و ناشتی بوو، شایه نی باسه ئه مه لیژنه ده که سیه له کاته کانی جهنگدا داده مه زرا.

ئه مانه سه باره ت به شیوازی فه رمانپوایی شاره که. لییره وه باسی چه ند گۆرانکاریه که ده که یین که له نیوه ی دووه می سه ده ی پازده هم به سه رهوکی شاره که دا هات، که کاری ته وای کرده سهر فلۆره نساو ده وروبه ری.

"کۆسمیۆ دی میدیدیچی" سه رۆکی بنه ماله ی میدیدیچی بوو، به ناو بانگ بوون به بازرگانی و دراوگۆپی. "کۆسمیۆ" توانی له نیوه ی یه که می سه ده ی پازده، فه رمانپه وایی فلۆره نسا بگریته ده ست، ئیتر لییره وه پژی می دیموکراسی ئه مه شاره له دیموکراسیه وه گۆپا بۆ شیوازی فه رمانپه وایی ئۆلیگاریکی. "کۆسمیۆ" هه ستا به دانانی رژی می پشکنین و بژارکردنی لیسته ی ناوه کان له کاتی هه لَبژاردن، به هۆی ئه مه شه وه توانی زال بیت به سه ره ده سه لات و توانی که نجینه ی فلۆره نساو که نجینه ی بنه ماله ی خۆی بکات به یه که . رۆژگاری "کۆسمیۆ" به ناو بانگه به ئۆقره یی و هیمنی. "کۆسمیۆ" تا سالی (1449) زیا، له پاش خۆی (پیرۆی کۆپی جیگه ی گرته وه، به لام ماوه یه کی که مه ده سه لاتداربوو، هه رزوو (لۆرینزق) ی کۆپی شوینی گرته وه.

"لورینزو" پټی دهوترا لورینزوۍ گوره، نه ونده گرنګی به زانست و وېژه و هونه را، پوژگار که ی به سهرده می زېړین ناسرا⁽¹⁾.

لورینزو له سالی (1469-1492) فهرانپه وایی کردو شیوازی کوماری بو فلوره نسا هیشته وه. له پاش مردنیشی قه شهیه ک به ناوی "سافونا رولا" سهرپه رشتی شوړشپکی کرد. "سافونا رولا" به مه به سستی دانانی سیسته میکی که وړه و شیواو بو فلوره نسا، پېهری گفتوگوۍ یاسای ده کرد. له سالی (1492) "چارلسی هه شتم" ی پاشای فهرانسا هلمه تی برده سهر فلوره نساو بنه مالهی میدیتیچی له فهران په وایی ده رکرد. سافونا رولاۍ قه شهش پېشوازی لیکردو له پوی مادی و مه عنه ویه وه یارمه تی دا، به هوی نه مه وه سافونا رولا توانی چوار سال فهران په وایی بکات. ئیدی هه رله دوی که پانه وهی چارلسی هه شتم، سافونا رولا به ده سیسهیه ک له لایه ن دووژمنه فلوره نسیه کانی له سالی (1498) له قه ناره درا.

دوویاره فهرانسا به سهرکردایه تی پاشای نوی، لویسی دوازه هه م پووی کرده وه فلوره نسا، سیسته می کوماری له ژیر فهرانپه وایه تی فهرانسا له م شاره دا تاوه کو سالی (1512) به رده وام بوو، کاتیک له م ساله دا هاوپه یمانی پیروژ له نیوان پاپا و ئیمپراتور ماکسیملیان و فردیناندی پاشای ئیسپانیا پیکهات و فهرانسایان له ئیتالیا ده رپه راند. ئیدی بنه مالهی میدیتیچی جاریکی تر له فلوره نسادا که پایه وه سهر ده سولات.

ڤینیسیا :-

ئیره شاری ڤینیسیا. شاریکی بازرگانیه و ده که ویتته سهر ده ریای نه دریاتیک، چینیک له بازرگانان فره مان په وای ده که ن، ههر له بهر نه مهش شیوانی ده سه لاتداریه تی تاییدا ئولیگاریکی بوو. ئه م ڤینیسیا به هوی نه وپیگه جوگرافیه ی هه یوو (که وتبووه سهر ده ریای نه دریاتیک)، توانی ئیمپراتوریه تیکی بازرگانی دابمه زړینی له سهر که ناره کانی پوژه لاتی ده ریای ناوه رست و باکوری خوړه لاتی ئیتالیا. به م شیوه ده ستمایه ی ڤینیسیا له سه ده ی شازده دا گه یشته (3000) که شتی و (300) هه زار ده ریوانو سوپایه کی گه وره و ده سه لاتیکی به ییز. وه به هوی نه و سه روه ته ی که له سهر ده می جهنگی خاچیه کانه وه له پیگه ی بازرگانیه وه کوی کرده وه، ناوبانگیکی گه وره ی به یدا کرد، بوو به خاوه نی پیشه سازی شوشه و کوتالی ناوریشم و دروستکردنی زیرو زیو.

ده سه لاتی سیاسی له ڤینیسیا دا درایه دهستی چهند سه رپه رشتیاریک که ده سه لاتی سیاسیان به پړوه ده برد. له وانه :-

1- "دوج" که له دوی هه لبراردنی، به دریژایی ژیا نی سه رپه رشتی ده سه لاتی جیبه جی کردن و سه روکایه تی ده وله تی ده کرد.

2 - نه نجومه نی ناوه ندی، که له ده پاویتکار پیکده هات، به لام دوج سه رپه رشتی ده کردن .

3- نه نجومه نی مه زن (گه وره) که له لایه ن بازرگانان و خانه دانان سه روکایه تی ده کرا.

4- ئەم بارە ھەروا درێژەى نەکیشا، ئەوەبوو لەسالى (1454) سى پشکنەر (موفتیشین) زالى بوون بەسەر فینیسىا. بەشیوەیەکی شى زالى بوون کە لە توانایاندا ھەبوو ھەرمانى لە قەنارەدان دەربەگەن و کارى پێیکەن، وە دەست بخەنە ناو گەنجینەى دەولەت و بەحەزى خۆیان یاسا داپڕێژن. ئەوان کۆمەلێک لە سیخوڕو شوفارانیاى بەکار دەھێنا بۆ گرتنى ھەرکەسیکی گومان لیکراو. ئەوپەردەى لاشەى قوربانیاىیان بەسەردا دەپەپاندەو، کەپشکنەرەکان بە نھێنى کوشتبویان، بە ئاخ ھەلکێشان ناوی دەرکرد.

سەردەپای ھەموو ئەوانەى کە فینیسىا لە سەردەمى تۆقاندندا بینى، بەلام لەناوھەخۆدا سەلیم بوو، لە کاتییدا شارەکانى ئىتالىا ببوونە گۆرەپانى جەنگ. ھەرچۆنێک بێت فینیسىا یەكەم ولاتى پۆژئاوایى بوو پەپەرھەى کرد لەناردنى دیپلۆماسان و نوینەرەن، بەھۆى ئەمەش پێگەىەکی سیاسى گرنكى دروست کرد لەناو ولاتانى ئەوروپا.

سەرتاکانى پەشیوى و داپوخان لەفینیسىا دەرکەوت، دواى ئەوھى عوسمانیەکان بازەرگانیەکەیانى لەناوێرد لەخۆرھەلاتى دەریای ناوواستەلەلایەکی تریشەو بەھۆى ئەوھى کە پێگەى بازەرگانی گۆرپانى بەسەرداھات و لە دەریای ناوواستەو گوازیارەو بەو زەرپای ئەتلەسى، وە لەئەنجامى دۆزینەو جەرگرافىەکان بازەرگانیەکەى زیانیکی گورچک بپری بەرکەوت. وەلى لەگەڵ ئەوھشدا فینیسىا وەك کۆمارىکی سەربەخۆ مایەو، تاوھكو ناپلیۆن لەسالى (1797) دەستى بەسەردا گرت⁽¹⁾.

جەنەوا:

جەنەواش وەك یەكی لە شارەکانی ئیتالیا گرنگی خۆی هەبوو، لە پووی بازگانیەو لە دوای فینیسایو دەهات و کێپرکییهکی بەهێز لە نێوانیاندا هەبوو. بەلام جەنەوا توشی شکستیکی سیاسی بوو بەهۆی ئەوێ لۆیسی دوازدە پاشای فەرەنسا لە سالی (1499) شالۆی برده سەرو توانی دەستی بە سەردابگری. جەنەوا بەم شیۆهیه مایهوه، تا لە سالی (1528) لە سەر دەستی یەکی لە پۆلهکانی بەناوی (ئەندی دوریا) لە دەستی فەرەنسا پزگارکراو کۆماری بۆ گە پێندرایهوه.

سەبارەت بە شارەکانی تری ئیتالیا ئەوەندە هەیه کە بلێین: شیۆازی دەسەلاتداری ئەوان زیاتر نزیک بوو لە شیۆازی فەرمان پەرەوای میلانو. وەك لە هی فلۆرەنس و فینیسایا، زۆرینەیی دەسەلاتدارانی شیان بە سەریانەو سته مکار بون.

سافوی:

سافوی دۆقیهك بوو کە وتبوه باکوری خۆرئاوای ئیتالیا لە ناوچەکانی زنجیره چیا ی ئەلپ. سافوی هیچ گرنگیهکی نەبوو تاوێ کو سەدەیی نۆزده نهات، ئەمەش کاتی یەکیهتی ئیتالیا هاته دی. بەلام لە گەل ئەمەشدا سافوی لە کۆتاییهکانی سەدەکانی ناوێ پاست خاوهنی پەرله مانیک بوو کە بە شیۆهیهك لە شیۆهکان لە پەرله مانی ئینگلیزی دەچوو، ئەمەوله پال هەبوونی دۆقیك کە مهیلی دەسەلاتی پەرهای هەبوو. ئەگەرچی دۆق لە توانایی دانەبوو بە تەواوی کەلک وەرگری لە دامەزراوه دیموکراتیهکانی⁽¹⁾.

زهویه نزمه کان:

زهویه نزمه کان له حه قده هه ریم پیک هاتبوون. ئەم زهویانه ده که وخته سهر که نارەکانی خواروی ده ریای باکور. ئەم زهویانه جگه له هۆلنده، به لجیکای باکوری خۆره لاتى ئەو کاتى فەرهنساشى ده گرتەوه. زۆرتینى خەلکى ئەم ناوچانه له پره گەزى فلمنکى و هۆلندى پیکده هاتن و به زمانى فەرهنسى ده دوان، سهره راي به شى باشورى که له پره گەزى ئالوالونى بوون، به هامانشیوه به زمانى فەرهنسى قسه یان ده کرد .

ئەم ناوچانه له پابردودا له ژیر سۆزى خانه دان و دهره به گه کان دابوون، به لام به تپه پینى پۆژگار له نیتوان سه ده کانی دوازه و چوارده چه ند شاریکى گرنګ سهریان هه لدا. ئەم شارانه به شیوه یه ک ده وله مەند بون، که به هۆیه وه توانیان ئازادى و سه ره خوئى له میرو دهره به گه کان به ده ست بپنن، ئیدى لیروه وه بوون به کۆمارى سه ره خوو خاوه ن ئەنجومه نى شاره وانى و به پړوبه رایه تى تایبه تى و دامه زراوه ی دیموکراسى. له م شارانه پیشه سازى به گشتى په ره ی سه ند، به تایبه ت پیشه سازى کوتال و خورى له فلاندروز، که له به ریتانیا وئیسپانیا ه ده یهاورد. گرنګترینى ئەم شارانه ش بریتى بون له: (برجس، ئەنتویرب، برۆکسل، لیج، اتریخت و پۆتردام).

برجس له گرنګترینى شاره بازرګانیه کانی زهویه نزمه کان بوو که هیسیه کان کردبویان به ناوه ندى خویان. به لام چه ند هۆکاریک بونه هۆی په یدابونى په شیوى له کارى بازرګانى ئەم شاره. له وانه هه بونى نیشتویه کی زۆر له ناو ئەو پوباره ی که که شتیوانیان تیا دا ده کردو ده بووه ته گه ره

له بهر دهم هاتوچوۍ که شتیه کان، هه روه ها بازرگانه شارنشینه کان له سده دکانی ناوه پاسته وه کوټ و به ندیان خستبووه سهر بازرگانی و ناماده ش نه بوون بیگوپن. ئیتر به هوی نه مانه وه بازرگانی رووی کرده به ندهری نه تتوریب که باشر بوو بو که شتیوانی و کاری بازرگانی، له نه جامدا نه م ناوچه یه بو به ناوه ندی بازرگانی نه وروپا له سده دی شازده دا.

فهرمانپره وا بوړنگه ردییه کان له سالی (1384) هوه توانیان فراوانخوازی بکن له سهر حسابی زهویه نزمه کان، ئیدی نه وه ندهی نه برد هه ره فده کانتونه کانیان یه که له دواۍ یه که خسته ژیر دهستی خوۍان. نه م زال بوونه شیان له پښگی کرپن و هاوسه رگیری و هیزو پیلان و هاوکاری پیاوانی ئاینی و خانه دانه کان بو دهسته بهر بوو. نه مه له کاتیدا شارنشینه کان بهر هه لستیان ده کردن. بازرگانی زهویه نزمه کان له فراوانی و گه وره بون دابوو، له و کاته وهی که و ته ژیر ده سه لاتی میره بوړگه ندیه کان له سالی (1433) له سهرده می فیلپ. شایه نی باسه نامانجی فلیپ و کوپه که ی چارلسی چاپوک، دامه زرانندی هه ری می بوړگه ندیا بوو له نیوان نه لمانیا و فهره نسا⁽¹⁾.

په رله مانی گشتی که نوینه رایه تی هه ره فده کانتونه که ی ده کرد، له سالی (1465) له بروکسل کو بوویه وه. پاش هه شت سال نه نجومه نی دادوهری بالاپیکهات، که هه لده ستا به پښخستنی کاروباری دارایی. به لام لویسی یازده هه ره خه ریکی پیلان گیران بووله دژی چارلسی چاپوک، که بووه هوی

دروست نەبوونی ولاتی بۆرگەندیا. دواى كۆژرانی چارلس لە جەنگى "نانسى" لە سالى (1477)، لۆيس بۆرگەنديای بە فەرەنساوە گریڤا، لە کاتیڤدا ماری کچی چارلسی چاپوک، ببوو بە خاوەنى زەویە نزمەکان. ماری لە هەمان ئەو سالەى کە باوکی کۆژا شوى کرد بە ماکسیمیلیان، (کە لە دواى سالى 1493 ببوو بە ئیمپراتۆر)، ماریش لە سالى (1482) کۆچى دواى کردو کۆپەکەى فیلپ بوو بە میر بە سەر زەویە نزمەکان، کاتیڤکیش فیلپى کۆپى ماری لە سالى (1506) لە دنیا دەرچوو، کۆپەکەى چارلس بوو بە میرى ئەم ناوچەى. چارلس هەولێ دا بە دواى میرە بۆرگەنديەکان بکەوێ، کە خۆى دەبینیوە لە یە کگریڤانى سەر جەم هەریمەکان و کۆکردنە وەیان لە ژێر چەترى حوکمەتێکى ناوەندى بە هیڤ. بەلام لە بەر ئەوەى چارلس خەرجیە جەنگیەکانى خستبوو ئەستۆى شارنشینەکان، خەلکى شارەکان پووبەپوى بونەو. شایەنى باسە خاوەن زەویەکانیش بەر هەڵستى چارلسیان دەکرد بەهۆى کەم بونەوێ داھات و بەرزبەنەوێ نرخەکان. لە سەردەمى چارلس دا بارودۆخ شلە ژابوو، میرى هەریمى گیلڤەر هەولیدا میرەکان والیڤکات گویڤایەلێ چارلس نەکەن و لە فەرمانەکانى دەر بچن. ئەو شۆڤشەى کە میرى گیلڤەر هەلیگیرساندبوو لە لایەك، لە لایەكى تریشەو بەردەوام بونى جەنگە درێژخایەنەکانى، کاریگەرى خراپى کردە سەر ئابورى ولات. بەلام سەرەپای ئەوانەش دانیشتوانى هۆلندا دڵسۆزانە بۆ چارلس ما بونەو و گویڤایەلیان دەکرد، هەرچەندە سەرەتاکانى شۆڤش لە پۆژگارى ئەمدا لە دەرکەوتن دا بوو. لەناو مولکەکانى شارلى پێنجەم، زەویە نزمەکان لە هەمویان پڕ داھات تریوو. چەند شارێکى بچوک دەرکەوتن کە کارى کردە سەر پێگەى

پیشەسازی قوماش و کانزای (خەلۆز و ئاسن) ی لیج و نامور. شارە باکوڕیەکان خەریکی کاری کشتوکال و بازرگانی بون، لەم لاشەووە شارە کەناریەکان بەهۆی پاوی ماسی و بازرگانی، ببون بەخاوەن سامان. لە لایەکی تریشەووە ئەنتۆریب بەهۆی هەبونی بەندەرێکی گەورە و گرنگ، پێگەیەکی بازرگانی بەرزێ لە ئەوروپا بەدەستەینا. شارە ھۆلەندیەکانیش خۆیان ھەڵدەکێشا بە دامەزرێوە ئازاد و سەربەخۆکانیان و بیزارییان دەردەبەری لە دەستیوەردانی ئیسپانیای و لاتە بیانیەکان لە کاروباری ناوخیان. لە ساڵی (1540) خەڵکی شاری غنت شۆپشیان ھەلگیرساند و بیزاری و توپەیی خۆیان دەربەری لە دژی سیاسەتەکانی (چارلس) ئیسپانی و، لە ناو بردنی سامانیان و بەکارھێنانی بۆ پەرۆژە ئیسپانیەکان و ئەو جەنگانەی کە ئیمپەرۆریەتی پۆمانی پەرۆز لە دژی فەرەنسای ئیتالیا ھەلگیرساندبوو. ئەوان وایان گوزارشت دەکرد کە ھەموو ئەوانە لە دژی بەرزەوھندیە ئابوریەکانی ھۆلندا تەواو دەبی⁽¹⁾.

حکومەتە نەتەواییە نوێیەکان

لەدوای پوختن و ھەرسەھێنانی ئیمپەرۆریەتی پۆمانی لە سەرەتای سەدەکانی ناوەراست، حکومەتە نەتەواییەکان دروست بوون و چەکەرەیان کرد. ئەمەش لەدوای ھەولێ بۆ وچانی پاشاکان کە بۆ فراوان کردنی دەسەلاتیان و، زۆر بون بەسەر دەسەلاتی تردا لە ھیچ ھەلیک خۆیان نەدەبوارد. کاتێک سەدە شازدەھەم ھات، چەند گۆرانکاریەکی بەسەر ئەم حکومەتانە داھات و، دەسەلاتی پادشاکان پووی کردە پادشایەتی رەھا.

لێره دا چەند ھۆکارێک باس دەکەین کە یارمەتیدەر بوون بۆ سەرھەڵدانى پادشایەتى پەھا: - لەوانە:

1- لە سەدەکانى ناوھەڵدەست مێرو دەرەبەگەکان لەمپەربوون لە بەردەم بەھیزبونی دەسەلاتى پادشاو دەسەلاتى ناوەندى و ئەمان دەسەلاتى پادشایان کۆت کردبوو بە ھۆى دامەزراندنى پەرلەمان و ئەوبەرەریزاریانەى کەوھریان گرتبوو. بەلام ئەم بارە لە کۆتایى سەدەکانى ناوھەڵدەست بەنسبەت مێرو دەرەبەگەکان کەوتە لێژى، بەشێک لەوانە دەسەلات وھیزیان لەدەستدا. ھەندیکى تر لە مێرو دەرەبەگەکان لە جەنگە خاچیەکان کوژران، ھەرۆھا بەھۆى ئەو جەنگانەى کە لە گەل یەکترو لەگەل پادشاگان دەیان کرد، زۆریان بوون بە سوتەمەنى ئەو جەنگانە، بەشێکى تریان کۆچیان کردە خۆرھەلات، ھەندیکى تریشیان لە لادى یەوہ پۆیشتنە شارەکان و خۆیان خەریکی بازەرگانى کرد لەگەل خەلکى شارەکان و بەھەویای پەیدابونى دەسەلاتى پاشایى ناوەندى بوون بۆ پاراستنى بەرژەوہەندىە ئابوریەکانیان. کەواتە ئەم ھۆکارانە وای کرد کە مێرو دەرەبەگەکان لەناوچن و دەسەلاتیان نەمىنى، ئەوہیشى کەمابونەوہ، پاشاگان بەزەبرى ھیزملکەچى خۆیان کردن و کردیان بە پاشکۆى خۆیان.

2- بە پراستى جەنگە خاچیەکان بووہ ھۆى گەشەپیدانى بازەرگانى نىوان خۆرھەلات و خۆرئاوا، لەلایەكى تریشەوہ گەشتکردنى ئاسان کرد بۆ ولاتە دوورە دەستەکان. بەمەش چینی ناوھەڵدەست سەریھەڵداو گەشەى سەندو سەرۆت و سامانیان زیادى کرد. ئەم چینە بۆ پاراستنى بازەرگانى و سامان و

کاروانه باززگانیه کانیاں له مه ترسی گومرگو جهنگی نیوان میره کان، حکومه تی ناوه ندیاں به باشترین پزگارکار ده زانی، بۆیه هاوکاری ته واوی پاشایان کردو، له هه ولی به هیژکردنی دابون.

3- جهنگی خاچیه کان و باززگانی کردن، گۆرپانکاری گه ورده ی به سه رکارو کرده وه ی میروپیاوانی ئاینی داهینا. میروپیاوانی ئاینی له سه رقال بوون به پامیاری ناوخۆوه، گواسته وه بۆخۆخه ریککردن به ئیش و کاری ده ره وه، وای لیکردن پرۆژه ی پر قازانج له وولاته دووره دهسته کان دابمه زریئن. ئه مه ش بۆشاییه کی سیاسی دروست کرد، که وای کرد پاشاکان ئاسانتر ده سه لاتی خۆیان به هیژ بکه ن.

4- خۆی له خۆیدا کلێسا دووژمنی سه رسه ختی پادشایی په ها بوو، به لام له وکاته دا که نیسه خۆی کرد به نه یاری ده ره به گه کان و له هه ولی له ناو بردنی ئه و ئاژاوه و به ربه رپه ته بوو که له سه ده کانی ناوه راستدا ئه وروپای گرتبوه وه. ئه مه ش وای لیکرد له گه ل چینی ناوه راست پشتگیری پادشا بکه ن، به مه به سستی له ناو بردنی ئاژاوه و ده سه لاتی ده ره به گه کان. ساکاتیکیش پادشاکان له سه ره تاکانی سه رده می تازه ده ستیان کرد به سازکردنی هه لمه ت له دژی کلێساو پاپا، ئیدی پیاوانی ئاینی خۆیان به لاوازی بینی به هۆی ئه م دژایه تی کردنه ی که له پابردودا ده یانکرد له دژی میروئیمپراتۆره کان و هه لگه پاره وهرته قه کان، ئه م لاوازیه یان به شیوه ک بوو، که له توانایان دانه بوو به ره نگاری ده سه لاتی پادشایه تی ببنه وه، هه ربۆیه خۆیان ملکه چی ده سه لاتی پادشاکان کردو بوون به پشتیوانی پادشایه تی په ها. هه لبه ت

پیاوړی ټاکنی بویه وا ملکه چ بون، چونکه به م لاوازی ویی تواناییه ی خویان ده زانی. خویان وا بینی که ناتوانن به رگری بکن له هه پره شه ی پاشاکان.

5- پهنګه هاوپه یمانی بونی چینی ناوه پاست له گه ل ده سه لاتی پادشایی پره ها، یه کی بیت له دیارده هره رنګه کانی سهرده می گواستنه وه له سه ده کانی ناوه پاسته وه بوسه رده می تازه. چینی ناوه پاست گه شه یسه ندو سامانیان دای له زیادی و خوینده وه ران زور بوون، ده رچوونی زانکوکان که پوڅی نه م چینه بوون، زیادیان کرد. جاکاتیګ پاشاکان ویستیان به پړوه بردنیکی کاراو چالاک بوحوکمه ته کانیان دابمه زړینن، چینی ناوه پاستیان به تاییه ت خوینده واره کانیان به باشترین خه لګ زانی بوپی سپاردنی کاروباری حوکمه ته کانیان که ده یانویست به شیوه یه کی تازه دایمه زړینن. ئیدی لیړه وه فه رمانبه ران و پوړیزکاران له خوینده واران چینی ناوه پاست پیګه یتنران. نه م چینه ش له پړیګه ی باجه وه مالی به ده ولت ده خشی بو تیچونه کانی کاروباری ده ولت و، نه وجه نګانه ی پاشاکان که له دژی دهره به گه کان سازیان دابوو. پاشاش له به رامبه رنه مه چهند به ربزاریه کی به چینی ناوه پاست به خشی، له پووی بازرګانی و قورغکاری و یارمه تیدانیان بوسازدانی پړوژه ی پرقازانچ. هه روه ها به خشی مالی پیده دان وپاریزګاری له سامانی چینی ناوه پاست ده کرد له پړیګه ی پاراستنی هیمنی و ئاسایش. نه م چینه حکومه تیان کرده حکومه ت و دامه زراوه یه کی تازه، لیړه وه پاشاکان بوون به سر په رشتیاری ده ولت نه ته وه یی و چینی ناوه پاستیش تیایدا گه وره ترین پوڅی بینی.

به م شیوه یه به هه ماههنگی نیوان پاشاو چینی ناوه پاست یه کگرتنی نیشتمانی دروست بوو، که ده میک بوو ئه م چینه بانگه شه ی بۆ ده کرد. ئه مه و جگه له زیاده بوونی هۆشی نه ته وهیی، که دواتر پادشاهیهای هه ره به رزی بوو.

6- به سه ره له دانی چه کی ئاگرین و تۆپ له سه ده ی یازده مدا هۆیه کانی جهنگ پی کردن گۆرانی به سه رداها ت. ئه م گۆرانه کاریگه ری که وره ی هه بوو له به هیژکردنی ده سه لاتی پاشاکان. پاشاکان به هۆی هه بوونی سه روه ت و سامان، توانیان سوپایه کی سیستماتیک دابه زینن و به چه کی ئاگرین له تۆپ و تفهنگ به هیژی بکه ن، به مه به سستی و یران کردنی قه لای میرو ده ره به گه کان. پاشاکان چیدی پشتیان به سوپای ده ره به گه کان و هیژی به کریگراوه کان نه ده به ست، به مه ش کۆله گه ی حکومه تیان له سه ر بناغه یه کی به هیژ دانا و پایه کانی حوکه متیان له ناوخۆو ده ره وه دا قایم کرد.

7- دۆزرانه وه ی یاسای پۆمانی له کۆتایی سه ده کانی ناوه پاست گرنگی که وره ی هه بوو له به هیژکردنی ده سه لاتی پاشایی ره ها. چونکه ئه م یاسایه پۆمانیه ی که (جۆستنیان) له سه ده ی شه شی زاینی داینابوو، شه رعیه تی دابوو به پادشا که به چه زی خۆی یاسا بۆ ده لته ت دابنی و په فزی بکات. هه ر بۆیه پادشاکان که وتنه هاندان و یارمه تی دانی لیکۆلینه وه له یاسای پۆمانی. بیروپای سه ده کانی ناوه پاستیش دامه زرابوو له سه ره په یوه ست کردنی بچوک به گه وره له ده ره به گیه کاند، جا بۆپزگار بوون له وه په یوه ست کردنه ده ره به گیه که پاشاکان خۆیان زۆر دژایه تی ده ره به گیان ده کرد، پاشاکان هه ستان به هاندانی خۆیندنی یاسا پۆمانیه کان له زانکۆکاندا. ئیدی

لەسەرەتای سەدەى شازدە توێژێك لە مافناسان پەیدا بوون كە پشتیوانی پادشایان دەکرد لە بانگەشەكانیان⁽¹⁾.

8- کتیبە سیاسیه‌كه‌ى "نیکۆلۆ میکافیلی" پشتگیری ته‌واوی له پاشایه‌تى په‌ها ده‌کرد. میکافیلی ئیتالی له‌سالی (1469-1527) له‌ کتیبه‌كه‌ى (میر) پۆلى پاشایه‌تى په‌های به‌سەر پژیى په‌رله‌مانى ده‌ستورى به‌رز ده‌نرخینی. ئەم کتابة جیاوازی ده‌خاته‌ نێوان په‌وشت و سیاسه‌ت و، جه‌خت ده‌کاته‌وه‌ له‌ سەر (ئامانج په‌وایی ده‌دا به‌هۆکاره‌كه‌ى*)، هه‌روه‌ها وای گوزارشت ده‌کرد كه‌ پێویسته‌ پاشا پابه‌ندى هیچ كۆت و به‌ندێك نه‌بێت جا چ ئاینی بێت یان په‌وشتى. وه‌ پێویسته‌ هه‌موو هۆکارى بگرتیه‌ به‌ر بۆ به‌رژه‌وه‌ندى ولاته‌كه‌ى و به‌هێزکردنى پایه‌ى ده‌سه‌لاتى. هه‌روه‌ها هێزو زیره‌كى به‌هۆکارى پاراستنى ولات و به‌رده‌وامى ده‌سه‌لات دانابوو، هه‌روه‌ك پێ وابوو پێویسته‌ پاشا له‌ هێزدا وه‌ك شیر بێت و له‌ ته‌له‌كه‌ و فیل دا وه‌ك

C. cit; pp. 23- 28., Hays 1

* ئەمه‌ به‌ و مانایا دێت كه‌ هه‌ر هۆکارێك بگرتیه‌ به‌ر بۆگه‌یشتن به‌ ئامانج ئاساییه‌، ئیدی گرتگ نی‌یه‌ به‌زیانی خه‌لكى ته‌واوده‌بێ یاخودنا. وه‌ پاشایه‌ك گه‌ر مه‌به‌ستى بێت گه‌لێك مله‌كه‌چى خۆى بکات هه‌رچى به‌کارى بێت بۆ مله‌كچ کردنیان ئاساییه‌، مادام ئامانجه‌كه‌ى به‌دى دێت. له‌پستیدا ولاتانی ئەورپی ده‌ره‌ق به‌گه‌لانی خۆره‌لات هه‌موو هۆکارێك ده‌گرنه‌ به‌ر بۆزāl بوون به‌سەریاندا. شیاوی باسه‌ ناپلیۆن و هیتلەر زۆرینه‌ى پاشاکانى سەده‌ نوییه‌كان کاریگەر بوون به‌م بیروپایانه‌ى میکافیلی. هه‌ر خۆدى سیاسه‌تى عه‌لمانیش له‌سەر ئەمه‌ هه‌لچناره‌وه‌. وه‌لى ئەم ده‌قه‌ هه‌له‌یه‌ به‌پێى سیاسه‌تى شه‌رعى، چونكه‌ سیاسه‌تى شه‌رعى ده‌لى: وه‌ك چۆن ئامانجته‌ په‌وایه‌ ده‌بێ هۆکاره‌كه‌یش په‌وابێت، ئەگینا ئامانجه‌كه‌یش به‌ناپه‌وا داده‌ندرێت. واتا نابێ بۆ به‌دى هێنانی ئامانجێكى هه‌لال، هۆیه‌كى حه‌رام بگرتیه‌ به‌ر. (وه‌رگێ).

پۆی بجیت. شایه نی باسه ئه م کتیه له ناو زۆرتین پاشایان بلاو بویه وه و کاریان پیده کرد.

هه موو ئه و هۆکارانه ی که باسمان کردن، هۆکاربون بۆ دروست بوونی کۆمه لێ ده وله تی نه ته وه یی نوێی سه ره به خۆ که له لایه ن چه ند پاشایه کی نه ته وه ی سه ره پرشتی ده کران و گوێپیه لێ گه لانیان بۆ خۆیان مسۆگه ر کردبوو. ئه مانه توانیان زال بن به سه ر ده ره به گو کلێسا. هه روه ها توانیان خۆیان بکه ن به پیشپه وه و پینمونیکاری گه لانیان و پێگه یان خۆش کرد بۆ نه ته وه یه تی نوێ. له ناو ئه و ده وله تانه ی که له سه ده ی 16 ده رکه وتن و تانه مپۆش ماون {به پیتانیا و فه رنسا و ئیسپانیا و پرتوگال و دانیمارک و سوید و پوسیا} ن، به شیکیش له و ده وله تانه ی که له و کاته دا ده رکه وتن و به چه ند بارودۆخیکێ کاره سات ئامیزدا تیپه پرین، بریتین له پۆله ندا وه نگاریا، ئه مانه دووباره له سه ده ی بیسته م توانیان ده ربکه ونه وه. سه باره ت به ئیتالیا ش ئه وه ند هه یه که ئیتالیا دابه ش ببو به سه ر چه ند ده وله شارێک و نیشتمانی ناپوولی و سقلیه. هه رچی ئه لمانیا شه ئیمپراتوریک بوو گه شه ی نه ده کرد. نه شبوو به ده وله تیکی نه ته وه یی هه تا سه ده ی نۆزده.

ئینگلته را:

دوو ده سه لاتێ نه ته وه یی له ده وروبه ری ساڵی 1500 له دوورگه ی به ریتانیا ده رکه وتن. یه که میان خۆی ده بینیه وه له ئینگلته را، دووهمیان بریتی بوو له سکۆتله ندا. ئینگلترا له سه ده ی نۆی زاینیه وه ولاتیك بوو، به لام نه بوو به ده سه لاتیکێ نه ته وه ی نوێ. پادشایه سه ره تاکانیان

ئەنگلۆساکسونی بوون و، ئەم ولاتەیان بەمولکی خۆیان دادەنا. پاشان ئەو نۆرمەندیە فەرەنسیانەیی کە پێشتر توانیبویان بالادەست بن بەسەر بەشیکی زۆری فەرەنسا، لە سەدەیی یازدەدا توانیان دەستیش بەسەر ئینگلتەرادا بگرن. هەروەها لە سەدەیی دوازدە دەستیان بەسەر ناوچەی (دبلن) ی ئێرلەندەدا گرت و لە سەدەیی سیزده میرنیشنی ویلزیان خستە ژێردەستی خۆیان، هەر بەوەندەش نەوێستان، بەلکو چەندین هەولێ سەرنەگرتویان دا بۆ سەرکێزکردنی سکۆتلەندا.

جەنگی "سەدسالە" لە (1337 - 1453)، کە بەجەنگی دوو بنەمالەیی پاشای فەرەنسی و ئینگلیزی دەستی پێکرد، کۆتایەکیەکی بەجەنگی نەتەوویی و بەسەرکەوتنی فەرەنسیەکان کۆتایی هات، دواي ئەوەی توانی سەرچەم زەویەکانی بگێڕێتەو دەستی خۆی. دواي ئەمە دەسەلاتی پاشای ئینگلیزی تەنها لە دورگەیی بەریتانیا و ئێرلەندیدا مایەو. لەم کاتەشدا گیانی نەتەوویی و هەستە نیشتمانیهکان لەلای گەلی ئینگلیز گەشەیی دەسەندو زمانی ئینگلیزی مۆرکیکی وێژەیی نەتەوویی وەرەگرت و دامەزراوەکانی قالیبکی نەتەوویان وەرەگرت. لە دواي جەنگی "سەدسالە" ئەوەندەیی نەبرد کە جەنگیکی خۆیناوی لە پیناوی بەدەست هێنانی تەختی ئینگلیزی لەنیوان هەردوو بنەمالەیی "یۆرک و لانکستەر" هەلگیرساو بەجەنگی "جوتە گول" ناسرا. ئەم جەنگە لەسالانی (1455 - 1485) بەردەوام بوو، پاشان بە کوژرانی سەرکردە "ریچاردی سییم" لە پێکەڵپەرژانی

"بوسوروس" کۆتایی هاتو "هنری تیودور" به ناوی "هنری هوتهم" له سالی 1485 جیگه ی گرتووه.

هنری هوتهم له سالانی 1485-1509 فرمانپره وایی کردو هه ولی خوی خسته گه پ بۆ پیکهینانی دهوله تیکی به هیژ. به لام په رله مانی ئینگلیزی هه ر له سه ده ی سیژده وه ده سه لاتی پاشای کۆت کردبوو. جهنگی (جووته گول) که له سالی 1485 کوزایه وه و 30 سال به رده وامی دا، به دووشیوه کاری کرده سهر کۆمه لگه ی ئینگلیزی. یه که م: ژماره یه کی ژۆر له خانه دانانی هه ردوو بنه ماله ی له ناو برد، نه مهش وای کرد هنری ده ست به سهر مالیان دابگری و ده سه لاتیان نه هیلی. دووهم: کاتی که نه م ململانه یه دریژه ی کیشا، خه لکی تاسهر ئیسقان بیزار بوون له م ئاژاوه یه و ژۆر ئاره زومه ندی ناشتی بوون. چینی ناوه پاست باوه پی وابوو که هیمنی و ناشتی ناتوانی سود به خشبیّت، ته نها کاتی که نه بیّت که ده سه لاتی پاشا به هیژیّت له سهر حیسابی خانه دانان.

هه ر چۆنیک بیّت هنری هوتهم توانی پاشایه تیکی به هیژ بچه سپینی، به شیوه یه ک توانی به رده وامی به خوی بدا تا ناوه پاستی سه ده ی هه قده و، هه لگیرسانی شوړشی ئینگلیزی.

هنری هوتهم به ده ستیکی پۆلاین هه موو شوړشیکی یاخی بوونی سه رکوت ده کرد، هه روه ها دادگای بالای دامه زراند بۆ دادگایی ککردنی خانه دانه کان که دواتر به دادگای هۆلی نه ستیره ناوړا. هنری هوتهم ئابووری ناس بوو، سیاسه تیکی ئابوریانه ی له ناوخۆدا گرتو به رو له ده ره وه

پاھىندى سىياسەتچى ئاشتىيانە بوو. ھىرى بىرى تېچۈنەكانى كەم كىردەو،
بىرى زىاد كىردى داھاتى ولاتى دا لە پېگە داچاندنى زەوئەكانى پاشايى.
ھەروھە بىرى كۆكۈرۈنەوھى باجە دەرەبەگەكان و سىزامالىھەكان و
گومرگەكانى دەرگە .

بەھۇ ئەمانەوھە پىشت بەستى كەم بويەوھە لەسەر بەخشىنەكانى
پەرلەمان، بەمەش دەسەلاتى پەرلەمان داي لەكەمى، بەشىۋەيەك كەلە
ھەموو ماوھى دەسەلاتى ھىرى، تەنھا پېنج جار كۆبۈنەوھى خۇى كىردو
بەدرىزايى ئەم ماوھىە ملكەچى فەرمانەكانى پاشا بوو ھەموو ئارەزويەكى
جىبەجى دەكرد. ھىرى خۇى پاراست لەجەنگە دەرەكەكان و ھەولى دا
بەرۋەوھى ولاتەكەى برەوپىدا. لىرەوھە ھەستە بەستى ژمارەيەك
پەيمانەستى بە سود بۆ بازىرگەكانى ئىنگلىز. گىرگىزىيان ئەو پەيمان بەستە
بازىرگەكانى بوو كەناسرا بە "ئالوگۈپى گەرە". ئەم پەيمان بەستە لەگەل
مىرى بۆرگەندىا بوو لە سالى 1496. بەپىي ئەم پەيمانەستە مىرى
بۆرگەندىا پەيمانى دا كە پىۋىستىەكانى زەويە نزمەكان بە كەلوپەلى
ئىنگلىزى پىركەتەوھە. ھىرى شەرىكاتە بازىرگەكانى بەگەپخست و ھانى دان
بۆ ئەنجام دانى بازىرگەكانى دەرەو، ھەروھە "جۆن كابوت"ى - نارد بە
مەبەستى دۆزىنەوھى زەوى تازە لە جىھانى نوئى. "جۆن كابوت"ىش توانى
كەنارى "نىوفاوندلاند" لە كەنەداى خۆرەلات بدۆزىتەوھە. ھىرى بۆ بەرزو
بەھىز كىردى بىنەمالەكەى، ھەستە بەخواستىنى "كاترىن ئەراگون"ى كچى
"فردىناردوئىنرابىلا"ى - پاشاى ئىسپانىا، بۆ "ئارسەر"ى - كورپە گەرەى،

جا کاتیکیش "نارسه" به چنه د مانگیځ دوی نه م هاوسه ر گیره مالٹاواپی له ژیان کرد، هنری نه م کچی له کوږه که ی تری ماره کرد، به ناوی "هنری هه شته م". هه روه ها به مه به سستی به کانگیرکردنی ته ختی ئینگلیزی وسکوټله دی له داهاتودا، "ماری گریټ" ی کچی دا به "جیمسی چواره م" ی پاشای سکوټله ندا. به م شیوه یه ئینگلتر له سه ده ی شازده دا بووبه ده وله تیځ که ده سه لاتی پاشایه تی ره ها پشت به ستو به گوږپایه لی گهل تیادا دامه زرا، له هه مانکاتیشدا ده سه لاتی په رله مان دای له که می.

سکوټله ندا:ـ

سکوټله ندا ده وله تیځی نه ته وه یی بوو له ده وری سالنی 1500ز، به لام له ئینگلته را لاواز تر بوو. پاشاکانیان له بنه مالهی "ستیورات" بوون وه ک پاشاکانی ئینگلتر به خت یاوه ری نه کردن له سه رکه وتن به سه ر ده سه لاتی خانه دانه کان و ده ره به که کان و دامه زراندنی ده سه لاتیځی ره ها بوخویان. سه ره پای نه مه دوژمنایه تی کرانی له لایه ن ئینگلته پاره، ناچاری کرد بوون پشت ببه ستن به هاوکاریه ده ره کیه کان به تایبته فهره نسا. به لام له گهل نه مه شدا زمانی ئینگلیزی ره چه ی به ست بو سکوټله ندا و زالبوو به سه رزمانی زوړینه له زوړبه ی شوینه کانی سکوټله ندا. هه رچونیک بیټ، بنه مالهی پاشایه تی سکوټله ندا وه ک دارد هست و ئامیریک بوون به ده سستی فهره نساوه. نه مه ش له دزایه تی ئینگلتر ته واو ده بوو.

په رله مانی ئینگلیز:

په رله مانی ئینگلیزی له ده زگایه کی خانه دانان ولۆدرداته وه له پیتش سالی 1066 گه شه ی کردو و ناوړا ئه نجومه نی گه وړه. ئه رکی ئه م ئه نجومه نه بریتی بوو له پوښکاری کردن له گه ل پاشاو پږگری کردنی له وه ی باجی گران به پیتنی به سه ر خه لکی. پادشاش گوږی بو ده گرتن به بی ئه وه ی په یوه ست بیت به پاو پاوږښان. جگه له مه بانگهیشت کردنیان له لایه ن پادشاه له کاته دیاری کراوه کان به تیپه رینی کات بوو به شتیکی تقلیدی و، وای لیتهات پادشا نه توانی ده سته رداری ئه نجومه ن بیت له هه مبه ر پر سه گرنگه کان.

په یمانی گه وړه " مانگانا گارتا " یان - له سالی 1215 پیتشکه شی شاجۆن کردو به گوږه ی ئه م گه لاله نامه یه 1- ده سه لاتی شاجۆن له به پږوه بردنی دادگا کۆت ده کریت. 2- داپشتنی یاساو سه پاندنی باجو کۆکردنه وه ی بوو به مافی نوینه رانی گه ل له ئه نجومه نیکی تایبه تیدا. 3- په وای سی بوونی شوږشکردن له دژی پاشایه کی سته م کار. دوا به دوا ی ئه وه ئه نجومه ن له کاتیکه وه بو کاتیکی تر بو چاو گڼرانه وه به سه ر پیاده کردنی ماده ده کانی مانگانا گارتا کۆده بوو یه وه. له کۆبوونه وه کانی په رله مانی سالی 1254 و 1258 پادشا ناچار بوو پږگه بدات هه ر هه رییمیک دوو نوښه ر له سواره کان بنیږیت، هه روه ها په رله مان دوا ی له پاشا کرد که ئه نجومه نیکی هه میشه یی له په رله مان هه لبرږی بو به پږوه بردنی دامو ده زگای حکومه ت و چاکسازی کردنی پیویست تیایدا. ئه و په رله مانه ی له سالی 1295 کۆده بوو یه وه له سه ر شیوازی ئه نجومه نی چینه کانی فه رنه سا بوو که پیکهاتبوو له سی هۆل. پاش

تیپه پینی ماوویه ک به سهر ئه م میژووه په رله مان له سهر ئه م شیوازه
 کډه بوویه وه. به لام له گه ل داهاتنی سده ی چوارده په رله مان پووه و
 سیسته می دوو ئه نجومه نی گه شه ی کرد. ئه مه ش به کډوونه وه ی پیاوه
 ئاینیه گه وره کان له گه ل لورده کان به بی پیاوه ئاینیه بچوکه کان، واتا
 ئه نجومه نی لورداته دینی و دنیا ییه کان، (ئه نجومه نی لوردات) هه روه ک
 سواره کانی هه ریمه کان و نوینه رانی دانیشتونانی شارو و نوینه ری پیاوه ئاینیه
 بچوکه کان کډوونه وه بو پیکه یانی ئه نجومه نی گشتی.

ئه نجومه نی گشتی له ماوه ی سده ی چوارده دا توانی به ربژاری نؤر
 به ده ستبیتنی. وه ک: 1- نه ده بوو ده نگ بدری له سهر بووجه "میزانیه" ی
 ده ولت تا دواين دانیشتنی ئه نجومه نی گشتی، ئه مه ش له دواي جیبه جی
 کردنی دواکاریه کانی ئه نجومه نی گشتی له لایه ن پاشاوه. 2- پیویستکرا
 له سه حکومت که لیستی حیسابات پیشکشی په رله مان بکات بو زانینی
 داهات و تیچون و خه رچی. 3- هیچ ماده یه که هه لئاوه شیتته وه و پرت
 ناکریتته وه که په رله مان په زامه ندی له سهر ده ربړیپی ته نها به ره زامه ندی
 ئه نجومه نی گشتی نه بیت. 1- پیویستکرا په رله مان په زامه ندبیت له سهر
 دامه زاندنی وه زیرانی پاشا بو چاودی ری کردنی ئه و خالاته. 5- ئه گه ر هات و
 پاشا په زامه ند نه بوو له سهر سنوردار کردن و دیاری کردنی ده سه لاتی به م
 شیوه یی باس کرا، پیویست بوو له سهر پاشا له سهر ته خت بیتته خوار¹.

پیدانی خه رچی به پاشا به شیوه ی باجی پاسته وخو ببوو به کاری
 په رله مان. نه نجومه نی گشتی پیداوستی پاشای بو خه رچی، کرده چه کیک
 بو ده سته وتنی به ربژاری. له مه وه داپشتنی یاساو ده رکړدنی فهرمان به ری
 گنده ل بوو به مافی نه وان. یاسای په رله مانی به شیوه ی لیسته (لائحه) له
 سده ی پازده شوینی یاسادانانی گرته وه به شیوه ی (عریچه). به م شیوه یه
 په رله مان توانی بالاده سستی به سهر داموده زگای حوکم له ئینگلترا.

فهره نسا:

له سالی 987 ز نه و کاته ی که "هیوکاپی" هاته سهرته خت، فهره نسا
 بریتی بوو له پاریس و ده ورو به ری. یه کگرتنی فهره نسا به چاوپوشین له
 که شه سهندنه میژوویه کانو له ناوېردنی جه نگو پیلان گپړی دهره به که کان،
 پینچ سده ی خایاند. هه ریه که له "فلیپ ئوغستس، لویسی توه م، فلیپی
 چواره م" له پاشایه مه زنه کان بوون که پوئی سهره کیان بینی له به هیز کړدنی
 فهره نسا له سده دکانی یازده و دوازده و سهره تاکانی سده ی چواره د.
 به مردنی لویسی چواره م له سالی 1314 بارودوخ گورنکاری به سهرده ات.
 نه م گورنکاریه ش شتیکی چاوه پوان نه کراو بوو، کاتی که به شیوه یه کی سهر
 هه رسی کورپی لویسی چواره م {لویسی ده یه م، فلیپی پینجه م، چارلسی
 چواره م} یه که له دوا ی یه که مردن. نه مه ش وای کرد که هیچ که سی نه بی
 جی که ی فلیپی چواره م بگریته وه، له به رنه وه ته ختی فهره نسا گوازیه وه بو
 "فلیپ فالوا" ی- کورپی برای لویسی چواره م.

ئێتر ئەمە بەس بوو بۆ ھەلگیرسانی جەنگ لە نیوان فەرەنسای ئینگلترا، چونکە "ئیدواردی سیەم" ی پاشای ئینگلترا خۆی بە شایەنتر دەزانی بۆ تەختی فەرەنسی، وەك لەقالوا. چونکە خۆی کوپی ئیزابیلای کچی فلیپی چوارەم بوو. لێرەو جەنگی سەد ساڵە ھەلگیرسا. ھەرچەند کە یاسای فەرەنسی پێگەر بوو لە گواستەوێ تەخت بۆ پەرگەزی مێینە، بەلام لەگەڵ ئەوێش ئیدوارد کەوتە جەنگ لەگەڵ فەرەنسای توانی دەست بگرێ بەسەر زەویەکی زۆری فەرەنسا. بەم شێوەیە نزیکەی یەک سەدە ململانی بەشیوە پچرپەر بەردەوام بوو. ژاندارکی کچە دیھاتی فەرەنسی توانی گیانی نەتەوێ و ھەستی نیشتمانی بخاتە گەر لەناو دەرونی فەرەنسییەکان. لە ساڵی 1429 ژاندارک داوای لە چارلسی ھەوتەم کرد کە سەرپەرشتی سوپایەکی بکات بۆ شکاندنی ئەلقەیی گەمارۆی ئینگلترا لە سەرشاری ئۆرلیان. ژاندارک بەسایە ئازایەتی خۆی توانی سەرپەرشتی سوپای فەرەنسی بکات و جۆش و خرۆشیان تیا داگیرسێنی و بیانگەییەنیتە سەرکەوتن، بەلام لەکۆتایدا ژاندارک کەوتە ژێردەستی بۆرگەندیەکان و لەوانیشەو کەوتە دەستی ئینگلیزەکان. ئەمانیش بەو پەڕی بێ پرەمانە لە ساڵی 1431 سوتاندیان. بەم شێوەیە ژاندارک باجی ئازایەتی خۆی دا. سەرکەوتنی فەرەنسییەکان لە پاش ئەمە ھەر بەردەوام بوو، تا ئەوێ ئینگلیزەکانیان بەتەواوی لە ولات دەرپەراند. لە کۆتایی جەنگە کە لە ساڵی 1453 پێکەوتننامە بەسترا لە نیوان ھەردوو لایەنی شەڕکەر، بەبێ ئەوێ

چارلس له کاتی پیکه و تنه که دا گوئی له هاواری جاندارک بووبی، یان به رگری لیټکات.

هرچونیک بیت دهسکه تکه و ته کانی چارلس گه وره بوون، چونکه توانی کوتایی به جهنگی سه دسالة بهیټی و سوپا ریټکبات و خوی بالا دهست بکات به سهر خانه دانه کان و پیشگیریان لیټکات له دروستکردنی قهلا، هه روه ها پریگر بوو له به رده میان له وهی جاریکی تر بتوانن دهست بگرن به سهر چه ند ده قهریک و بیکه ن به ناوچه ی دهر به گی. هه روه ها باجی دهر به گی دیاریکردو سهر وهی یاساو دهستوری حکومتی چه سپاند وجیگی دهستوره دهر به گیانی پیگرته وه. هه روه ک توانی خانه دانان بچوک بکاته وه و بیانیهیټه کوشکی پاشایی له ئیش و کاری حکومتدا بیانخاته کار، به شیوه یه کیش هه لسوکه وتی له گه ل کردن، وه ک هه لسوکه وت کردن له گه ل قهرمان به ران، نه وه کو هی پله و پایه ی خانه دان. به راستی یه کانگیربونی ده وله مهندو خانه دانه بچوکه کان له گه ل پاشا، کاریگری گه وره ی هه بوو له بوژاندنه وهی پاشایه تی فهره نسا. جهنگی سه د ساله هوکاری بوو بو خراب بونی بارودوخی دارایی خانه دانان. نه مهش بووه هو ی نه وهی که چیت نه توانن له سهر خهرجی خو یان جهنگ نه نجام بدهن، هه ر نه مهش وای کرد پشتگیری پاشا بکه ن. به لام نه مه مانای نه وه ناگه یه نی که گه وره خانه دانه کان و میری هه ریټمه کان بو بن به داریک به دهستی پاشاوه¹.

دوای هه مووئه مانه چارلس له سالی 1461 ز له دنیا ده رچوو. به لام هه رچۆنیک بیّت ولاته که ی دوای ئه و ویرانکاریه که توشی هات به هۆی جهنگه وه، توانرا له پوی ئابووریه وه ببوژنیریته وه. وه لی حکومه ته که ی هه رلاواز بوو، جا ئه وه ی که وته سه رشانی کۆره که ی ته واو کردنی ده سکه وته کانی باوکی بوو.

"لۆیسی یازدهم" که کوپی چارلسی هه وته م بوو، له سالی (1461-1483) ده سه لات داربوو. ئه م یه کی بوو له به ناویانگترین پاشاکانی بنه ماله ی ئالواو شوین پییه کی گرنگی جی هیشت له فه رمانپه وایی کردنی ولاته که یدا. لۆیسی یازده به هۆی ئه وه ی که توشی نه خۆشی پیست هات سه روسیمایه کی نامۆی بۆ ساز بوو، به شیوه یه ک هیچ سه رنج پاکیشیه کی تیدا نه ما. لۆیس که سیکی ترسنۆک نه بوو، به لام هه میشه درۆنگ بوو، به شیوه یه ک له نزیکترین که سی خۆشی به د گومان بوو. لۆیس که سیکی دل په ق و بی به زه یی بوو، خۆی و ده ست و پیوه نده کانی زۆر ماندو کرد به هۆی کاری به رده وام وگه شتکردنی دووره ده ست به ناو ولاته که یدا. له گه ل ئه و زیته لیه ی که هه یبوو که چی ببو به قوربانی وه هم و خه یاله پوچه کانی. لۆیسی یازده سیاسه تی میکافیلی جیبه جی ده کرد پیش نویسی کتیبه سیاسیه که ی میکافیلی به په نجا سال. له گه ل ئه وه ی که پاستی نه ده ناسی به لام هه ستی به ئه رکی سه رشانی خۆی ده کردو به پیویستیه کانی فه ره نسا زانا بوو. به پستی شایه کی به توانا بوو، بواری بازرگانی کردن گه یشته شکۆفه ی جوانی و هیمنی و ئاسیسی ئه و ناویانگی په یدا کرد.

سیاسەتی لۆیس لە سەر سی خاڵ خۆی دا کو تابیو کە ئەمانەن :-

- 1- پوخاندنی دۆقیەیی بۆرگەندیایو بالادەست کردنی فەرەنسا بە سەریدا.
 - 2- لەناو بردنی ئەو دەسەلاتە ناوچەییانەی کە تا ئەوکاتە مابوونەو.
 - 3- کوتایی هینان بە خۆ هەلقورتاندنی ئینگلترا لە کاروباری فەرەنسا .
- بۆ هەموو ئەمانەش توانی سەرکەوتن بە دەستبێنی .

لەبابەت خاڵی یەكەم دەتوانین بڵێین:- فلیپ میری بۆرگەندیای بوو، بەلام نەك هەر میریکی ئاسایی، بەلكو گەورەترین میر بوو، بە شیوەیەك كە هیچی لە فەرمانداری بەپیتانیا كەمتر نەبوو. هەلسوكەوتی دەكرد وەك فەرمانرەوايەكی سەر بەخۆ. لە باشورو ناوەراستی فەرەنسا شادا ژمارەیهكی بەرچاو میرو دەرەبەگ هەبوون، وەك "بۆرۆن و ئۆرلیان ...هتد". گێرگرفت و كێشەیی دەرەبەگەكان دەگەرێتەو وە بۆ سەدەكانی ناوەراست. پادشاكانی فەرەنسا هەریەك لە كاپی و قالو هەولیان دەدا خۆیان پزگار بكەن لە دەسەلاتی دەرەبەگ و میرنشینهكان، ئەمەش بە فروان کردنی ئەو جیگایانەی کە لە ژێر دەستی پاشا بوو، وەجێهێشتنی دەسەلات پاستەو وەخۆ بۆ پاشا و دەست و پێوەندەکانی و کەم کردنەوێ دەسەلات لە دام و دەزگاكانی ترو خۆدەرختن بە سیمای گەورەیی خانەدانان و میران. بەلام بۆ هینانەیی ئەم ئامانجانە پادشا پوبەپووی نە یاریەکی توندی کلیسا و دەرەبەگایەتی بویەو.

کلیسا وەك دامەزراوەیەکی بەهێزی ئەوروپا، لە ململانێیەکی بەردەوام دابیو لەگەڵ پادشاكانی فەرەنسا، چونکە پاشایە فەرەنسیەکان پێگربوون لە

دهست تیوهردانی پاپاکان له دانانی پیاوانی ئاینی فهره‌نسی. (واتا پاشاکان
خویان پیاوانی ئاینی ده‌ستنیشان که‌ن، نه‌وه‌ک پاپا له پۆماوه ده‌ستنیشانی
کات). هه‌روه‌ها پێگربوون له پۆیشتنی زی‌ری فهره‌نسا بۆ کۆشکی پاپای
پۆما. جا له‌به‌ر ئه‌مانه پیکه‌وتن هاته ئارا له نیوان چارلسی هه‌وته‌مو کلێسا
له سالی 1438، به‌ناوی پیکه‌وتنی "بۆرجز"، به‌پێی ئه‌م پیکهاتنه
ده‌سه‌لاتی ئه‌نجومه‌نی کلێسا به‌رزتر دانرا له پاپا، هه‌ر به‌پێی پیکه‌وتنه‌که،
پاپا چیدی ده‌ستی وه‌رنه‌ده‌دا له‌دیاریکردنی پیاوانی ئاینی بۆپۆسته‌کانی
کلێسای فهره‌نسی. هه‌روه‌ک پیکه‌گیرا له دوباره‌بونه‌وه‌ی پێداچونه‌وه‌ی
سکالا له‌پۆما، هه‌روه‌ها ناردنی دارایی بۆ گنجینه‌ی پاپا به‌پێی ئاره‌زووی
پاشا دانرا. واتا: "پاپا فهرزی ناکات"، وه‌ ئه‌گه‌ر نا، وه‌ک به‌خشین ره‌وانی
ده‌کات. به‌لام ئه‌مه‌ به‌رده‌وام نه‌بوو، چونکه‌ کاتی پاپا له‌ کۆنگره‌ی "فیراره"
سه‌رکه‌وت به‌سه‌ر ئه‌نجومه‌نی پاپا له‌ سالی (1449)، له‌توانادا نه‌بوو
ماده‌کانی ئه‌م پیکهاتنه پراکتیزه‌ بکات، لویسی پازده‌ش پازی بوو به‌په‌فز
کردنی ماده‌کانی پیکهاتنی بۆرجز. پاش ئه‌مه‌و له‌دوای ئه‌وه‌ی که
فهره‌نسوای یه‌که‌م له‌سالی (1515) ز. توانی له‌جه‌نگی "مارگیناتو"
سه‌رکه‌وی به‌سه‌ر دژه‌ که‌یدا، له‌گه‌ڵ پاپا لیوی ده‌یه‌م پیکه‌تنیکیان واژو کرد،
به‌پێی ئه‌مه‌ پێویست ده‌بوو له‌سه‌ر پاپا پیکه‌ بدات پادشا پیاوانی ئاینی
له‌سه‌ر ئه‌رکه‌کانیان دابه‌زی‌نیت. له‌به‌رامبه‌ردا داها‌تی سالیکی (سالی یه‌که‌می
دامه‌زراندن)ی، پیاوانی ئاینی بۆ پاپا بیت. به‌هۆی ئه‌م پیکهاتنه کلێساو

دەولەتی فەرەنسی بەشیوەیەك یەكەنگیر بوون كە شۆڕشی پڕۆستانتیش نەیتوانی كاری تیپكات.

خانەدانەكان گری دەرونیەکی تری پادشا بوو كە زۆر توند تریبوو لەكلیسا بەلای پادشاوە. بەلام بەختی پادشا لەو دابوو كە خانەدانەكان بەهۆی جەنگی "سەدسال" ەو- توشی زیانیکی زۆر سەخت ھاتبوون، ئەمەوجگە لە مردنی ژمارەییەکی زۆریان. لەلایەکی تریشەو بەهۆی تیچونە جەنگیەكان، توانایەکی زۆری ماددیەیان بەھەدەرچوو. یاخود ئەو كاتە دەبوون بەدیل بەپارەییەکی زۆر خۆیان دەكڕیەو. سەرەپای ئەمانە كەم بونەو ەیی پێژەیی دانیشتونانیان بەهۆی جەنگ و پەتای تاعون، وای كرد روپەریکی فراوان لەزەویەكانیان چۆل بیت و بەیاربمقەو، ئەمەش كاریگەری خراپی كردە سەر باری ئابوری دەربەگەكان. لەگەڵ ئەو ەیی كە خانەدانە بچوكەكان لەگەڵ پادشا بوون، بەلام گەورە خانەدانەكان بەتایبەتی ئەو میرانەیی كە دەچونەو سەر بنەمالەییەکی پادشایی ەك: "بۆریۆن، ئۆریلیان، ئەنجو" تا ئەو كاتەش دەیانویست سەربەخۆیی بەدەست بەیئن لەھەریمەكانیان و ەولیان دەداسەربەخۆو بی نیازیان لەپادشا. بەلام چارلسی ەوتەم و لۆیسی یازدە كۆششیان كرد بو پزگار بوون لەدەسەلاتیان و كەم كردنەو ەیی بەربژاریەكانیان. ەروەھا پزگار كردنی ئەنجومەنی پادشا لەدەسەلاتی ئەوان ئامانجی سەرەکیان بوو. لۆیسی یازدە پێگەیی گرت لەخانەدانەكان كە باج بەستینن بەبی مۆلەتی خۆی. وای لیھات لۆیس خۆی ەلەدەقورتاند لە دادواری دەربەگەكان و دەسەلاتی دام و دەزگاكان و ئەنجومەنی ناوچەكانی كەم

ده کرده وه. چونکه ئه وان به رژه وهندیه کانی ده ره به گه کانیان ده پاراست. ئه نجومه نی چینه کان یه کێ بوو له وده زگایانه ی که ده سه لاتی پاشای کوّت ده کرد. ئه م ئه نجومه نه شیوه دیموکراتیه ک بوو که له سیّ چینی کوّمه لگای فه پرتسا پێک ده هات "پیاوانی ئاینی، خانه دانان، چینی گشتی گه ل، (چینی سیّیه م)". چینی گشتی نهیده توانی هه ستی. له بهر ئه وه ی ده نگدان به گوێره ی ژماره ی تاک نه بوو، به لکو به گوێره ی چینه کان بوو، هه ر له بهر ئه وه ش زۆر جار چینی خانه دان و پیاوانی ئاینی هاو بریار ده بوون له دژی چینی گشتی گه ل، واتا: "ئه و کات ده بوو به دوو ده نگ به رانه به ده نگێک".* پادشا پشتبه ستوبوو به ئه نجومه نی راویژکاری پادشایی و، داواکاری ئه نجومه نی چینه کانی که م کرده وه، له دوا ی ئه وه ی توانی له کوّبونه وه ی سا لی 1438 مافی سازکردنی سوپا و کوّکردنه وه ی باج بو تیچونی سوپا له ئه نجومه نی چینه کان دهسته بهر بکات. به پاستی ده سه لاتی پادشا پووی له به هیژی کرد، دوا ی ئه وه ی که ئه نجومه نی چینه کان شکستی خوارد له گه شه پیدانی پژی می په رله مانی نوینه رایه تی، به شیوه یه ک که وه ک

* ئه گه ر هاتبوو ده نگدان به گوێره ی که سه کان بویه، ئه و به هۆی ئه وه ی ژماره ی چینی گشتی زیاتر بوو، کاره کان له به رژه وهندی چینی گشتی ده پژیشتن به پژیوه و بریاریش له به رژه وهندی ئه وان ده درا. به لام ئه گه ر به گوێره ی چینه کان بویه، ئه و چونکه به رژه وهندی پیاوانی ئاینی و خانه دانان به یه که وه بوو، ئه وان به یه که وه ده نگیان ده دا. ئیدی ده بوو به دوو ده نگ به رامبه ر به یه ک ده نگ واتا "ده نگ دوو چین به رامبه ر یه ک چین". دیاره ئه مه ش له به رژه وهندی ئه وانه. (وه رگێتی).

نېنگلته پرا بتوانی ده سولات بسه پېننې به سهر پادشا. سهره پای نه نجومه نی تایبه تی هه ریمه کان، هه بونی چه ندین نه نجومه نی تر له هه ریه که له هه ریمه کان هوکاری یه که م بوو بو نه م شکسته ی که نه نجومه ن خواردی. چونکه پادشا خو ی دنه ی نه م نه نجومه نه ناوچایانه ی دده او هه لسوکه وتی له گه ل هه ریه که یان ده کرد وه که نه نجومه نیکی تایبه تی، له بری نه وه ی هه مویان له گه ل یه که کو بکاته وه و وه که یه که نه نجومه ن سهریان بکات. به هو ی نه وه ش که خانه دانه کان له باج دان به خشرا بوون، ناوه ندی نه نجومه ن لاوازی تی که وت. چونکه خانه دانه کان به پېو یستیان نه ده زانی جه خت بکه نه وه له سهر به ستنی کو بونه وه ی نه نجومه نی چینه کان بو پرس ی سهر پاندنی باج و کو کردنه وه ی. به هو ی نه وه ی باجیان نه دده دا، هه ر له به رنه وه ش (گو ییان پېنه دده دا). جا له به رنه وه یانه ی که با سمان کردن، خانه دانه کان بالاده ستنی خو یان له سهر که نجینه کان له ده سندا، به رامبه ر به مه ش ده سه لاتی پادشایی دای له زیادی. نه نجومه نی چینه کان نه یتوانی پیاده ی ده سه لاتی دادوه ری بکات، وه که نه وه ی له نیکل ترا، که نه نجومه نی لو رдат ده سه لاتی بالای دادوه ری بوو له ولات.

لو یسی یازده به که م کردنه وه ی ها ورده، توانی پیشه سازی ولاته که ی که شه پېبدات و دنه ی پیشه سازی نیشتمانی وه که: ناو ریشم بدات له لیون. هه روه ها توانی په ره بدات به به نده ری "مارسیلیا و شیربرگ و لی ها فر".

لو یسی یازده له دوا ی کوژرانی چارلسی چاپوک توانی دوقیه ی بو رگه ندیا بخاته پال ولاته که ی. له خو ژناوا و باشوری خو ژناوا ی فهره نساش نا جو

وپروفنسی خسته سهر ولاته که ی. به مانهش سنوری ولاته که ی له باشوره وه
که یشته شاخه کانی برانس¹.

له سهرده می چارلسی هه شتم 1483-1498، به هوی نه وه ی چارلس
هاوسه رگیری له گه ل خانمی بریتانی نه جامدا، نه م هریمه هاته وه سهر
فه رهنسا، به هوی نه مه وه یه کیه تی نیشتمانی فه رهنسی به ته وای هاته دی.
داهه زراوه سیاسیه کانی فه رهنسا به ره به ره گه شه ی سهند، سهره پای
هه بوونی نه ریته ناوچه گه ریه کان له سهر خاکی فه رهنسا، هه ر نه مهش وایکرد
یه کگرتنی فه رهنسا ماوه یه کی دريژبخایه نی. به لام له گه ل نه وه شدا
له سهرجه م ناوچه کانی فه رهنسا خه لکی پاشایان به سهرچه شمه ی سهره کی
یاسا و هیمنی و ناسایش و پیاده کردنی دادگه ری ده زانی. هه موو نه مانه ی که
باسمان کرد هوکاربون بو دروستبوونی ده وله تیکی نه ته وه یی، که خاوه نی
سوپا و دراویکی سهرتا پاگیرو نه نجومه نی چینه کان بوو. وه ل نه نجومه ن
گه شه ی نه کردو توانای هیچی نه بوو.

فه رهنسای نه و کات هیچ ده سته به ریه کی (چمنانه ت) نوسراوی نه بوو، وه ک
نه وه ی که له ئینگلتر اهه بوو به ناوی (المانگا ناگارتا). هه روه ها خه لکی
فه رهنسا به ژداریه کی کرده یی نه بوو له حوکمه ته که یدا. له دوا ی نه وه ی
فه رهنسا بوو به ده ولتیک یی که گرتوو، نه وه نده ی نه برد ده ستیکرد به فراوان
خوازی کردن له ده وروبه ری خوی. چارلسی هه شتم داوای ته ختی ناپولی
ده کردو له سالی 1494 سهرپه رشتی سوپایه کی کردو هه لمه تی کرده سهر

هەرچۆنێک بێت فەرهنسا لە ساڵی 1500 دەوڵەتێکی نەتەوەیی بوو، خاوەنی زمان و وێژە نەتەوەیی و حکومەتێکی ناوەندی بە ھێز بوو، گەلی فەرهنسا فەرمانبەری پاشایان دەکردو بە ھێمای نیشتمانی و نەتەوەیی خۆیان دەزانی.

فیسپانیا :-

ئەو ھەندەي نەبەرد لە سەھەي يازدەدا مېرنشېنەكان دەستيان بە سەر شارى
توليد و ناوھەراستى ئىسپانىادا گرت. پاشان لە سەھەي سىژدە دەسەلاتيان
نواند بە سەر ئىشيبىليە و ئەندەلوسدا. قشتالەش لە ژيەر چنگى مېرە
مەسىحىەكان دابوو، مېرانيك ھەركات بەرھەو باشوردەكشان زۆربەي
دانىشتوانە موسولمانەكان شارەكانيان چۆل دەکرد لە ترسى ئەم مېرانە. بە
تېپەربوونى پوژگار چوار مېرنشېنى مەسىحى ھاتنە سەر شانۆي روداوەكان،

ئهوانیش بریتی بوون له :- (قشتاله، بهرشه لۆنه، ئه راگۆن، لیۆن). بهرشه لۆنه و ئه راگۆن که دوو میرنشینی مه سیحی بوون، له سه دهی دوازهی زاینی یه کیان گرت و سه دهیه ک دواتریش قشتاله و لیۆن بوون به یه ک. له پاش ئه مانه، سه رجه م هه ریمه کان له ژێربه یداغی دوو ده سه لات خۆیان بینه وه¹.

پاشاکانی قشتاله لاوازیوون و داهاتیان که م بوو، له گه ل ئه مه شدا هه ولێان ده دا سنوریک دابنێن بۆ ده سه لاتی خانه دانه کان. ئه م لاوازییه ی که ئیمه ئاماژه مان پێدا له سه دهی پازدهی زاینی و له خودی "شا جوونی دووهم" (1406-1454) و "هنری چواره می" کوپی ده رکه وت، که له سه ل (1454-1474) له سه ر ته خت بوو. له م سهرده مه شدا جه نگی ناوخری و ئاشوب قشتاله ی داگرتبوو، هه ر له به ره وه ش فه رمانه واکانیان بۆ ده ستخستنی پشتگیری هه لده ستان به به خشیانی زه وی و پۆست و پله و پایه . به مه ش زۆریه ی زه ویه به پیته کان که سه رچاوه ی بزێوی ده ولت بوون که وته ده ستی گه وره خانه دانه کان. ئه م لاوازییه ی که حکومه ت له پووی ئابووری و سیاسیه وه تێکه وتبوو، وای کرد ده ولت ببیته ده ولتێکی لاهه رکه زی، که خانه دانان تیایدا به هیزبوون و وایانلێهات هه یج پتووستیان به مۆله تی پاشا نه بی بۆ دامه زراندنی سوپا و په تکردنه وه ی باجه کان و جیبه جی کردنی ئه رکه کان. شارانیکی زۆر به ربزاری و ئازادیان به ده ست هینا، چونکه

شاره چۆلهكان ئه گهر به ریزاری فراوانیان پێ نه به خشرابوایه له به پێوه بردنی شارهکانیان و دهستگرتن به سهر دێهاتهکانی ده وروبهری، مه سیحیه کان تییدا نیشته جی نه ده بوون. به سای ئه وه وه چه ند شارێک له قشتاله به هره مه ند بوون و توانیان به پێوه بردنی شارهکانیان سه ره به خۆ بکه ن و ئه نجومه نی نوینه ران دابه زرینن به ناوی "کورینزیان په رله مان". له پۆژگاری پادشا لاوازه کان له سه ده ده کانی سیژده و چوارده دا، چه ند هاو په یمانیه تی هک به ناوی "هیرمنداد" و اتا: "ده سته ی برایان" له نیوان شاره کان سازبوو. وه لێ له گه ل ه موو ئه مانه شدا پادشا کان ده یاننتوانی یاساکانیان بخه نه کارو باجه کانیان به سه پینن، له ناو باجه کانیشدا ئه و باجه ی که له سه ر بازرگانی دانرا بوو به ناوی (کباله).

میرنشینی ئه راگۆن به گوێره ی هه لکه وته جوگرافیه که ی که که وتبوو به سه ر که ناری خۆره لاتی ئیسپانیا له سه ر ده ریای ناوه پاست، ده سته گرت به سه ر هه ریمه کانی باکوری خۆره لات. له م نیوانه و له سه ده ی سیژده ده سته گرت به سه ر "بالنسیه" و دوورگه ی "بالیار". میرنشینی ئه راگۆن به هاوکاری کاتلۆنیا که ده که وته باکوری خۆی، توانی له پووی بازرگانی و سه ربازییه وه له ده ریای ناوه پاستدا فراوانخوازی بکات. موسڵمانه کان له ئه راگۆندا مانه وه و وه کو براکانیان له قشتاله جیگه و مه نزلێ خویان جی نه هیشت، به مه ش ژماره ی خه لکی ئه راگۆن دای له زیادی و بازرگانیه که ی له گه ل که ناره کانی

دهریای ئه دریاتیک و ئه سته مبول و ئه سکه ندهرییه و باکوری ئه فریقا قازانجی تیکه وت.

خانه دانه کان توانیان به ربژاری گه وره له پاشای ئه پراگون به ده ست بهینن، له وانه:

1- ئه رکى سهربازی له دهره وهی وولاته کانیان هه لښگری له سهرگه وره خانه دانه کان.

2- کۆبوونه وهی سالانه ی "کۆرتیز" کرایه ئه رک و به پتویست دانرا هه موو چینه کان نوینه ریان تیایدا هه بیته. 3- ته نها له پښگه ی ئه نجومه نی خانه دانانه وه، مافه دهره به گیه کان پهت بکریته وه. پادشا له سهر هه موو ئه مانه په زامه ندی نواند. به لام له کۆتاییدا له ئه نجامی ململانی نیوان پادشاو گه وره خانه دانه کان بۆ زال بوون به سهر ئه نجومه نی دادوهری بالا له سه ده ی چوارده، ئه و به ربژاریانه هه لوه شان وه. شیاوی باسه ئه م ئه نجومه نه له به رژه وه ندی پادشا، چاوی ده خشانده وه به سهر په یمانه کانی پادشا.

له سالی 1410، مارتنی په که م کۆچی دوایی کرد، به مه ش بنه ماله ی ئه پراگون کۆتایی پتهات، چونکه له دوای "مارتن" که سیك نه بوو جیگه ی بگریته وه. به هوی ئه مه وه ئه پراگونییه کان "فردیناندی کوپی جۆنی په که م" ی پادشای قشتاله یان هه لښارد. له دوای ئه ویش کوپه که ی خوی "فونزوی پینجه م" هاته سهر ده سه لات له 1416 تاوه کو 1458.

"جۆنی دووه م" ی پاشای ئه راگون، په کی له کاره کانی به ئه نجام گه یانندی هاوسه رگیری بوو له نیوان ئیزابیللاو فردیناندی کوپی. هنری چواره م که

پاشای قشتاله بوو له سالانی (1458-1474) ز ئاره زووی ده کرد "فونزو" ی برای جیگه ی بگریته وه. به لام به پیچه وانه ی ئاره زووی هنری، له سالی 1468 "فونزو" به ره و پیری مهرگ چوو، ئیدی له دوی نه وه "هنری" برپاریدا "ئیزابیلا ی خوشکی فونزو" بکاته جینشین له قشتاله. به لام خانه دانان له ترسی یه کگرتنی ولات به ربه ره کانی ئه م برپاره یان کرد. "جونی دووهم" ده یزانی که "هنری" پادشای قشتاله پازی نییه به هاوسه رگیری نیوان "ئیزابیلا و فردیناند"، بویه هه ستا به کی شانی نه خشه یه ک، به گویره ی نه خشه که، له دوی ته و او بوونی بووک گواستنه وه، ئیزابیلا به نهی نی و به به رگیکی نه ناسراو بگه یه نریته شاری (بلوتولید). له مه شدا سه رکه وتن به ده ست دینی. هنری له سالی 1474 ز کوتایی به ژیانی هات، به مه ش "ئیزابیلا" خوی وه ک پاشای قشتاله ناساندو توانی سه ربکه وی به سه ر شالوی پرتوغالی، که کرد بوویانه سه ر قشتاله به مه سستی داگیر کردنی.

"جونی دووهم" له کانونی دووهمی سالی 1479 ز کوچی دوی کردو فردیناندی کوپی جیگه ی گرته وه و بوویه پاشای نه راگون. فردیناند پیشتر هاوکاری خیزانه که ی "ئیزابیلا" ی ده کرد بو ده رکردنی پرتوگالیه کان.

له پاستیدا یه کانگیر بوونی پادشایی، به مانای یه کگرتنی ئیسپانیا نه بوو، به لکو له پاستیدا هه ر ده سه لاتداره و فه رمانپه وایی سه رزه مینی خوی ده کرد، فردیناند له نه راگون و ئیزابیلا له قشتاله. په نگیشه قشتاله بوونی فردیناند له پووی په چه له که وه، کاریگه ری زوری هه بوویت له سه ریه کانگیری ولات.

فردیناند چونکه هه‌ستی ده‌کرد که خه‌لکی قشتاله‌یه. شو‌پشی کاتلۆنیاش ئه‌م هه‌سته‌ی زیاتر کرد، کاتی وای لیکرد داوای ته‌ختی قشتاله‌ بکات و کیپرکی له‌گه‌ل ئیزابیلا بکات بۆ سه‌رکۆرسی له‌داوای مردنی هنری له‌ سالی 1474. به‌لام کاتی داواکه‌ی پهرت کرایه‌وه، فردیناند ئه‌م هه‌زه‌ی پشتگۆی خست.

قشتاله‌ هه‌ریمیکی سه‌ره‌کی و فراوان بوو، وه‌ له‌گه‌ل ئه‌راگۆندا یه‌کگرتنیکی شلوشۆقیان سازدا‌بوو. هه‌ردوو هه‌ریمه‌که‌ دامه‌زراوه‌ سیاسی و یاساو سیسته‌می دادوه‌ری و بواری دارایی و هیزی سه‌ربازی خۆی ده‌پاراست و سه‌ربه‌خۆی ده‌کرد له‌ ئه‌وه‌ی تر. ئه‌مه‌ش شتیکی سه‌یر نه‌بوو، چونکه‌ له‌ پێشدا فردیناند به‌لینی به‌ئیزابیلا دا‌بوو که‌خۆی له‌ کاروباری قشتاله‌ هه‌لنه‌قورپینی. ئیزابیلا خۆی کاروباری قه‌له‌م‌په‌وی خۆی ده‌برد به‌پێوه. به‌لام پرسه‌ گرنگ و فه‌رمانه‌کان، له‌لایه‌ن هه‌ردوولایه‌نه‌وه‌ په‌زانه‌ندیان له‌سه‌ر ده‌رده‌بردا.

ئیزابیلا که‌سیکی به‌توانا و دیندار بوو. له‌ کاتی‌که‌دا فردیناند فیلاوی و چروک بوو، به‌لام له‌گه‌ل ئه‌مانه‌شدا هاوکاریکی چاک و دلسۆزی خیزانه‌که‌ی ئیزابیلا بوو، گو‌په‌یه‌لی و خۆشه‌ویستی له‌نیوانیاندا بوو. هه‌ردوولایان له‌پێش چوونه‌ سه‌رده‌سه‌لات توانست و زانستی به‌پێوه‌بردنی وولاتیان هه‌بوو، سیاسی و به‌توانا بوون. به‌لام له‌گه‌ل ئه‌م خاله‌ ئه‌کتیفانه‌ی که‌ هه‌یانبو، وه‌لی نه‌یانتوانی ده‌سه‌لاتیکی یه‌کگرتووی ناوه‌ندی به‌هیز دا‌به‌زینن، به‌ هۆی هه‌بوونی ده‌سه‌لاتی به‌هیزی ده‌ره‌به‌گایه‌تی و دا‌هاتی که‌م و جیاوازی یاساو دا‌ب

ونەریتی هەردوو هەریم. شیاوی باسە هەردوولایان زۆر توندو تیژبوون
له بەرامبەر مسوڵمان و جوله که کان.

ئیزابیلا بە لەناوبردنی تاوانکارو پێگرانی وولات، یاساو سیستەمی
گیڕاپایە وە ولات. سەركزکردنی خانەدانان، کاری هەرە گرنگ بوو لە هەمبەر
ئیزابیلا، که ئیسپانیا ڕوبە ڕی بویه وە. چونکە خانەدانان دەسەلاتی بە هیژیان
هەبوو، ئەمەش بە هۆی ئەوەی لە پۆزگاری جۆنی دوو هەمی پاشای ئەراکۆن و
هنری چوار هەمی پاشای قشتالە، هەلی باشیان بۆ پخسا بۆ بە هیژکردنی
دەسەلاتیان و وەرگرتنی بە ربژاری لە هەریە که لەم دوو پاشایە لاوازه.
فردیناندو ئیزابیلا دوژمنی سەرسەختی خانەدانان بوون و بۆ لە باربردنیان
دریغیان نە دە کرد، ئیدی بەرە بەرە که وتنه لاوازکردنی خانەدانان. لە میانە
ئەو هەولانە ی که بۆ ئەم مەبەستە خستیانە گەر، دەرکردنی فەرمانیک بوو که
بە پێی ئەم فرمانە پێویست بوو قەلا ی خانەدانان تیگبدری و بە ربژاریە کانیان
هەلبوە شیی تە وەو لە سەر پۆستە کانیان لادری. وە لە سالی 1480
کورتیز (پەرلەمان) ی قشتالە دەستوریکی دەرکرد لە لایەن پاشا وەو تیایدا
داوای دەرکرد سەر جەم زەویە کان ببە وە هە پاشا و جەنگی نیوان خانەدانان
بەری پێبگیری و چیتەر پێگەیان پێنە درێ قەلا بنیات بنین. ئەم دەسەلاتە ی
خانەدانان هەیان بوو بۆ پادشا سەرئیشە بوو، ئەم دەسەلات داریە بە هۆی
سوارە کانە وەبوو که هەردەم وەک هیژکی سەربازی لە خزمەتیان دابوون و
خزمەتکردنیشیان بۆ خانەدان لە دزایەتی پادشا خۆی دەبینیە وە. بەلام ئەم
پەوشە هەروا بەردەوام نەبوو، بە لکو لە سالی 1523 ز پاپا فرمانی دەرکردو

به پێی فرمانه که ی دامه زراوه ی سواره کان ده بوونه وه هی پادشا. به مهش پادشای ئیسپانی بووه خاوهنی ده سه لات و سامانیکی فراوان له مال و له زهوی. لیره شه وه به هیز بوون به هیزکی کاریگر.

پادشا ده یویست خۆی به سه پێنی به سه ر خانه دان و نینۆکه کانیا بقرتینی و بۆ ده سه لاتی خۆی سه رکزیان بکات. به لام به وریاییه وه کاری ده کردو نهیده ویست وه ک چینیکی ته واو له ناویان به ری، به لکو به ره به ره په لکیشی ده کردن بۆ کۆشکی پادشاو پۆستی په مزی و لاوازی پێ ده به خشین، له بری ئه مانه چینی خوینده وارو ده رچوانی زانکۆی ده خسته کارو کارگێری حکومه تی ده خسته سه رشانی ئه وان. له گرنگترین ئه و چاکسازیانه ی که فردیناندو ئیزابیلا بۆ ئیسپانیا کردیان و شوینه واری ئه کتیفی به جیه یشت، بریتی بوو له پێکخستنی دام و ده زگای حکومه ت.

هه ریه که له هه ریمه کانی ئیسپانیا په رله مانیکی هه بوو له سه رشیه ی په رله مانی ئینگلیزی و پێی ده و ترا کورتیز. کورتیزی قشتاله له سه روی هه موویانه وه بوو له هه موویان گرنگتر بوو. فردیناندو ئیزابیلا بۆ زالبوون به سه رخانه دانان وله باربردنی ده سه لاتیان، کورتیزان خسته کار. جا کاتی ئه م کاره یان ته واو کرد، کورتیز گرنگیه که ی له ده ستدا. پادشا کورتیزی فه رامۆش کردو هه یج کاتی بانگه یشتی نه ده کرد، خۆ ئه که ر بانگه یشتیشی بکردبا، ئه وا بۆ پایی کردنی کاره کانی خۆی بوو، یان بۆ ئاماده کردنی خه رجی پێویست بوو، یاخود بۆ په زامه ندی نواندن بوو بۆ ئه و که سه ی که جیه ی پادشا ده گرێته وه له دوا ی مردنی پادشا. له گه ل ئه وه ی ئه رکی کورتیز پێشکه ش

کردنی سکالاگان بوو بۆ پادشا، که چی به ره به ره خاسیه تی نوینه رایه تی له ده ستدا.

له گه ل هه موو ئه مانه شدا، کورتیز به ریڅخستنیکى ریڅو تازه به رده وامى دابه خوى وده سه لاتیکی به ریوه بردنی دادوهری و یاسا دانانی به رفراوانی به ده ست وه گرتو به ره به ره خانه دانانی له دانیشتنه کانی دوورخسته وه. له سالی 1494 په ره له مانى ئه راگون له سه ر شیوازی کورتیزی قشتاله داندرايه وه و ورده ورده کۆبوونه وه کانی که م بوویه وه و ئه ندامه کانی ته نها له نوینه رانی شاره کان کورتکرایه وه.

"فردیناندو ئیزابیلا" توانیان فه رمان په وایی بکه ن به سه ر ئیسپانیادا، له ئه نجامی هه ره سه هیئانی هه ژمونی خانه دانان و نه مانى سه ره خویى ئه نجومه نه شاره وانیه کانیان، وه له ریگه ی نوینه ری حکومه ت که له پاستیدا ملکه چی پاشا بوون. پادشا دوو نوینه ری له سه ر هه مان شیواز، له ئه نجومه نی شاره وانی بۆ هه ر شاریکی هه ریمی قشتاله دیاری کرد. ئه مه ش له دواى سالی 1480 که وه ک نوینه ری ده سه لاتی مه رکه زی کاریان ده کردو چاودیری بزاوتن وجمو جۆلی خانه دانانیا ن ده کرد.

پاپا "سکستسی چواره م" له سالی 1482، بالاده ستی ئاینی به هه ردووکیا به خشی ومافی ئه وه ی پیدان که ده سه لات بنویتن به سه ر کلێساکانی ئیسپانیادا و خویان پیاوانی ئاینی له پۆسته ئاینیه کان دامه زریئن، له به رامبه ر ئه وه شدا فردیناندو ئیزابیلا ئاماده بوون هاوده ستی پاپا بکه ن له و سیاسه ته سه رکێشیا نه (مغامره ی) که له به رامبه ر ئیتالیا پیاده ی ده کرد. پاپا

نه سکه ندهری شه شه میس چهند ده سه لاتیکی تری پیدان و چاره سهری ناگوکیه کانی نیوان ئیسپانیا و پرتوغالی کردو پښگه ی پیدان سه روکاری باجی دهیه کی کلئسابکه ن له نه مریکا "دوی دوزینه وهی". دای نه ویش کاردینال "گزمیس" له سهر په چه ی پیشینه کانی خو ی به رده وام بوو، نه میس هاوکاری هه ردو شای ئیسپانیای کرد له سیاسه تیان له دژی مسولمانان و جوله که کان و پښگری کردن له بللو بوونه وهی ثاینزای پروتستانی له ئیسپانیا. هه ر به مانه شه وه نه وه ستا، به لکو یاریده ی دان له فراوان کردنی توپی "دادگا کانی پشکنین" به مه به ستی راوکردنی هه موو نه وانه ی که نه یاری کلئسا بوون. دامه زرانندی پیاوانی سه ربه م دادگایانه و داهاتی سزامالی و زهویه ده ست به سهر گیراوه کانیش کرانه مولکی پادشا.

فردیناندو ئیزابیلا بؤ زیاتر به هیز کردنی خو یان، هه ستان به دامه زرانندی سوپایه کی به هیزی مه شق دراو له ژیر سه رکردایه تی خو یان، هه روه ها سازکردنی سه رکردایه تیه کی به هیز، که یه کی له سیاسه ته کانی یه کپارچه کردنی ولات بوو. جا بؤ به دیهینانی نه م ئامانجان، فردیناند هه رچی کؤسپ هه بوو به وردبینانه لای بردو هه رچی به باشی زانی بؤ به دیهینانی نه م ئامانجان دریغی نه ده کرد له به نه نجام گه یانندی. له وانه ش سیسته می باجو کؤکردنه وه ی باجی چاککردو پښکخست، هه روه ها دراوی پښکخست و پیوانه یه کی سه رتاپا گیری بؤ دانا. له ده رنه نجامی نه مه شدا، داهاتی سالانه ی ولات زیادی کردو گه یشته نه وپه ری شکوفه یی، به شیوه یه ک له سالی 1474 داهاتی له "885000" وه گه یشته 26 ملیون پيال. وه

له سالی "1504"، فردیناندو ئیزابیلا گومرگیان له نیوان به شه کانی وولات هه لگرت و بایه خیان دا به بازرگانی و وه به رهینانی نه مریکا، هه روه ها بایه خیان دا پیشه ی به مه پرداری به مه به سستی به ره مهینانی خوری و هه ناردده کردنی بوهولندا. چونکه بپوایان وابوو نه مه داهاتی وولات زیاد دهکات. به م شیوه به نابووری ئیسپانیا گه یشته نه وپه پی جوانی و په ونه قی. شیاوی باسه له و سالی که فردیناند له سهرمه رگدابوو، واتا سالی 1516، ئیسپانیا نابووری که به هیژو په ره سه ندوی هه بوو.

میرنشیني "غرنا ته ی ئیسلامی" له باشوردا هه به زیندویی مایه وه، له گه ل نه وه موو لاوازی و دوبه ره کییه ی که تی ی که وتبوو. ئیسپانیاش چاوه پوانی نه م دوبه ره کیانه ی ده کرد، تانه وه بوو هه لی بۆ په خساو له 2 کانونی دووه می 1492، دای به سه ریداو ده سستی به سه رداگرت. له پیش نه م میژووه جوت ه شاکه ی ئیسپانیا به وریایی ولیزانیه وه چاوه پوانی نه م میرنشینیه یان ده کرد. له م ماوه یه شدا دووبه ره کی وجیارایی بالی به سه ر نه م میرنشینیه دا کیشا بوو. هه ری که یان ده یویست ببی به سه رداری نه م میرنشینیه، به هو ی نه مه شه وه دژایه تی و ناپاکی دروست بوو، که ناکامه که ی خو به ده سته وه دانی نه م میرنشینیه ی لیکه وته وه له وسالی ئامار ه مان پید ا. پیشت ر له سالی 1476 ئیزابیلا داوای سه رانه ی له میری نه م میرنشینیه کرد بوو، به لام میری غه پنا ته وه لامی دایه وه به وه ی که کارخه نه که ی دراوی زیپی پاگرتوه و گوړپویه تی به دراوی ئاسن، به م بیانوه داوه که ی پرت کرده وه. جا له دوا ی ئاماده کاری سه ربازی بۆچه ند سالیك، فردیناندو ئیزابیلا به وریایی و به ره به ره به ره و نه م

میرنشینه پیشروهیان کرد، تا له سالی 1492 دهستیان به سهردا گرت. له گه له ئه وهی که پیکه و تن کرا به پیکه تنیکی دادوهرانه له پوکه شدا، که چی له دواي راده ستکردنی میرنشینه که، ههر دوو پاشا داوایان له موسلمانان کان کرد یا مه سیحیهت په سهندبکه ن یا له م ولاته برۆنه دهر. له 12 شوباتی سالی 1502 ز، فردیناند فه رمانیکی داو به پیی ئه م فه رمانه هه رکه سی مه سیحیهت قبول نه کات ده بی کۆچبکات له پیش هاتنی مانگی نیسان. تائه وه بوو موسولمانان کان له کاتی جیه یشتنی ولاته که یان توشی سه خترین وناهه موارترین بارو دۆخ بوون و زۆر یکیان پوه پووی مه رگ بوونه وه. ئه وانه یشی مانه وه پازی بوون به ئاینی مه سیحی¹ جوله که کانیش وه ک موسولمانان سیاهاره بوون و له هه مان کاتدا دهر کران. له ئه ستوگرتنی

* نه گه ر بیئت و چاوێک بخشین به میژووی ده سه لاتداریه تی ئیسلامی له هه موو چاخه کانیدا، ده بینین موسلمانان کان له پووی یه کتری قبولکردن وه لکردن له گه له ئاینه کانی تر له پیشه وهی هه موو ئاینه کانی. ئه و لیبۆرده ئاینیهی که بیریارانی ئه وروپی بانگه شه یان بۆده کرد، به مه به سستی نه هیشتنی ئه م هه موو کوشت و پرپی ئیوان ئاینزاکانی مه سیحیهت، له سهرده می پیغه مبه ره وه (د-خ)، به کرده وه پیا ده کرابوو. له هیچ سهرده میکی ئیسلامیشدا سته م کاریه کی هاوشیوهی ئیسپانیا دهره ق به ئاینه کانی تر نه کراوه. ته نانه ت خۆره لاتناس "بیرنارد لويس" له م باره یه وه له کتییی "به ریکه و تنی کلتوره کان" دان به و راستیه دا ده نیت "که چۆن موسلمانان لیبۆرده یی ئاینیان پیا ده کردوه له هه مبه ر ئاینه کانی تر. هه روه ک ده لی: "له کاتی پوخانی ئه نده لوسدا سولتانی عوسمانی فه رمانی دهر کرد که موسولمانان و جوله که کان بی جیاوازی له هه موو جیه که ده توانن برین". مانه وهی ئه م هه موو مه سیحیانه ش له سه ر ئه رزی ئیسلامی به لگه یه کی حاشا هه لته گره. جگه له مه بابای مه سیحی زۆر جار خاچیکی ده کرد به ملدا له کاتیدا به درۆ خسته وهی ئایه تیکی قوپان بوو به زمانی حال، به لام له گه له ئه وه شدا پیکه ی لیته ده گیرا. (وه رگێی).

ئهم تاوانهش به پلهی یه کهم له ئهستۆی ئیزابیلا دایه، ئهجا گزیمنمسی پوویژکاری. میرنشینی غرناته به قشتاله وه لکینرا، له بهرئه وهی سوپای قشتاله دهستی به سهردا گرت.

به م شیوهیه به هاتنی سهدهی شازده فردیناندو ئیزابیلا دهوله تیکی یه کگرتوی دهوله مهندي خاوهن دهسه لاتیکی ناوهندی و به هیزیان دامه زراند که زال بوو به سهر هه موو به شه کانی¹.

سیاسه تی دهره کی فردیناند:

سیاسه تی دهره کی فردیناند رووی له فراوان خوازی بوو، وێپرای هه ولدانی بۆبالاده ست بوون به سهر گشت به شه کانی ئیسپانیادا و پاشانیش زیاده کردنی شکومه ندي پادشا. ئه مهش له پیناوی پارێزگاری کردن له هاوسهنگی نیوده وله تی، به وهی که بیسه لمیئی پادشایه به سهر صقلیه دا. فردیناند ململانیه کی توندو تیژی توش هات له گه ل پرتوگال، به هۆی په یوه نديه هه له کانی نیوان پرتوگال و قشتاله، وه به دۆزینه وهی ئه مریکاش ململانیه که توندترو سه ختر بوو. هه روه ها فردیناند له گه ل فره نسا هه م دیس کیشه یه کی قول و ترسناکی هه بوو، له سهر هه رییمی نافارا که ده که وێته باکوری ئیسپانیا، به هۆی ئه وهی به شیک له م هه رییمه ده که وته ناو سنوری فره نسا. فردیناندیش ده یویست بیخاته وه ژیر پیکئیفی خۆی. جگه له مه جیگرته وهی ته ختی ئه راگۆن و قشتاله، ماوه یه کی زۆر سه ری قال کردبوو،

ئاكامه كه یشی به جیمانی ململانییه کی سهخت بوو له نیوان بنه مالهی هبسبرگ و بنه مالهی پاشایی فره نسا، كه چهند سه دهیه ك بهرده وام بوو.

فردیناند گهره کی بوو له دواى مردنى، ئیسپانیا وهك ئیمپراتورییه کی به هیزی یه كپارچه بمینیتته وه. بۆ به دیه پتانی ئه م مه رقاش هه ستا به دانانی سیاسه تیکی وردوپړك. ئیزابیلاو فردیناند كورپك و چوار كچیان هه بوو، كورپه كه ی ناوی "جۆن" بوو، كچه كانیشی ناویان "ئیزابیلا، جوانا، ماریا، كاترین" بوو، تاكه كه سی كه جیگه ی ئومیدی فردیناندو ئیزابیلا بوو بۆ ئه وه ی جیگیان بگریته وه، جۆنی كورپیان بوو. فردیناند ویستی به هۆی ئه م كورپه یه وه خزمه تی به رژه وهندی بنه مالهی پادشایه تی ئیسپانیا بكات و سامو هیزی وولاته كه ی پی زیاد بكات، هه ر له بهر ئه وه پاش چه ندین گفتوگو "مارگریت" ی كچی ئیمپراتۆر "ماكسیملیان" ی هبسبرگی خواست بۆ كورپه كه ی، ئه مه له كاتی دا بنه مالهی هبسبرگ یه كی بوو له گه وهره ترین بنه مالهی ئه وروپا. ئه مه له لایه ك، له لایه كی تره وه بۆ كچه كانیشی هه مان ده سته كه لای له ده سته گرت. ئه وه بوو جوانای كچی دایه "فلیپ هبسبرگ" ی كورپی "ماكسیملیان"، هه روه ها ئیزابیلا ی كچه گه وهره ی له "فردیناند عمانۆئیل" پاشای پرتوغال ماره كرد، ئه مه ش به مه به سته ی پرخۆش كردن بۆ به سته وه ی نیمچه دورگه ی ئیبریا به وولاته كه ی. "كاترین" ی كچیشی پیشكه شی "ئارسه ر" ی كورپی "هنری چه وته م" ی پاشای انگلترا كرد. هه موو ئه م سیاسه ته ی كه ده یبینن، ئه وه مان نیشان ده دات كه "فردیناند" ویستویه تی فره نسا له هه رچوار لاوه گه مارۆ بدات. هه ر بۆیه "لۆیسی

دوازدە "لەبارەى فرديناندهوه وتويه تى: فرديناند "دوو جار فيلى ليكردم".
 به لام "فرديناند" له ولاميدا وتى: "ئەو درۆ دەكات، بەلكو دەيان جار فيلم
 ليكردوه".

لەسالى 1497 "جۆن" لەدونيا دەرچوو، هەروەك خيزانهكەيشى
 منداليكى بەمردووبى بوو. بەمەش هيووا ئاواتى فرديناندو ئيزابيللا تيکشكاو
 ترسو دلەپراوكى داىگرتن و لەوه دەترسان كه تهختهكەيان بگوازيتهوه بۆ
 دەرەهەى بنەمالەى خويان. واتا بۆيەكى له "مندالەكانى كچى ستيه ميان".
 ئەوهندهى نەبرد ئيزابيللاى كچه گەورەشيان مەرگ يەخەى گرت. لەدواى
 مردنى ئەويش عمانوئيلي هاوسەرى "ماریای" خوشكى ئيزابيللاى ماره كرد،
 بهو مەبهستەى كه ئيسپانيا بخاته سەر پرتوگال. كه چى ئەميشيان زۆرى
 نەبردو لەسالى 1517، مالتاوايى له ژيان كرد. بەهۆى ئەمەش تهختى
 ئيسپانيا گواسترايهوه بۆ جواناى كچى فرديناند. عمانوئيليش "ئاينورا"ى
 خوشكى ئيمپراتۆرچارلسى پينجه مى ماره كرد.

ئيزابيللاى دیندار، پاشای ئيسپانيا لەسالى 1504، كهوته جيگەى مەرگ.
 ئيزابيللا پاي سپارد كه تهختى پادشايه تى ببه خشريته جواناى كچى و دواتر
 كۆپهكەى. بهو مەرجهى تا له تەمەنى مندالى بيت فرديناند سەرۆكارى بكات،
 فرديناند ئەو پاسپاردەى به تهواوى جيبه جى كرد، سەرەپاى ئەوهى هەزى
 نەدەكرد كۆپى جواناى كچى ببيتەپاشاى ئيسپانيا، چونكه پەروردهو
 فامينى هۆلندى بوو نهوهك ئيسپانى.

فردیناند به مردنی "فلیپی کوپي ماکسیملیان" ومیردی کچه که ی له سالی 1506 له دوژمنیکي سهر که ش پزگاری بوو، چونکه فلیپ له به پړوه بردنی قشتاله کیپرکیکی له گه ل ده کرد. سیابه ختی فردیناند له وه دابوو هیچ کوپي نه بوو، ته نانه ت کاتیکیش هاوسه رگیری کرد له گه ل "گیرمین" ی کچی خوشکی پادشای فهره نسا "خانمی نافارا" له سالی 1505 هیچ کوپي له پاش به جی نه ما. چونکه نه وکوپړی له م نافرته بوو، پاش چهند کاترمیریک له دواي هاتنه دنیای، کوچی دوايی کرد. به مه ش ته ختی ئیسپانی که و ته دهستی "چارلسی کوپي جوانا" ی نه وه ی "مکسیمیلیان و فردیناند".

فردیناند که سیکی سیاسي و دیپلوماسی بوو، سیاسه تی میکافیلی نه وسای پیاده کرد، هه تا ئومیدی ناشتی هه بووایه په نای بؤ جهنگ نه ده برد. ساتیکیش فهره نسا شالوی برده سهر ئیتالیا، فردیناند له گه ل "هه نری حه وتم" ی پاشای ئینگلتر پړیکه وت به وه ی هینری بجیته ناو هه ری می بریتانی. به مه ش چارلسی هه شته م ی شای فهره نسا ناچار بوو دواي پړیکه وتن بکات و به پیی په یمانی "به رشه لونه" له سالی 1492 فهره نسا ده سته رداری "روزولون، کارادگای" بوو بؤ ئیسپانیا.

فردیناند له کوتاییه کانی ده سه لاتیدا توانی کیشه ی ئیتالیا له به رژه وه ندی ئیسپانیا چاره سهر بکات و فهره نسا ی لی دور بخته وه. هه روه ها توانی سنوریک بؤ دواکاریه کانی پاپا دابنی. هه روه ک توانی نیشتمانی ناپولی و صقلیه بخته ژیرچنگی خو ی و فهره نسا ببه زینی وناچاری بکات به پیی

پیکه و تنی "بلوا ناڅار" ی سالی 1504، ده سته رداري ناپولی بیټ بو
 ئیسپانیا. هه روه ها له سالی 1515، ناڅارای خسته ژیر پکیفی خوی.
 فردیناند له سالی 1516 کۆچی دوايي کرد، دواي ئه وهی
 ئیمپراتوریه تیکی فراوانی بنیات نا. ئه م ئیسپانیای له دهوله تیکی به ش به ش
 وپارچه پارچه وه کرده ولاتیکی به هیژو دهوله مهنده، به شیوه یه ک که له
 نه وروپادا وینه ی نه و نه بوو له دهوله مهنده ی به هیژیدا¹.

پرتوگال :-

سالی 1500، نه و ساله بوو که پرتوگال تیايدا بوبه دهوله تیکی
 نه ته وهی، نه مه ش به سایه ی کۆششی پادشاکانی ودۆزینه وه جوگرافیه کان
 که هنری ده ریاوان پی هه لده ستاو به هۆیه وه نه مری به ده ست هیئا. ویزه ی
 پرتوگال په ره ی سه ندو بووبه ویزه یه کی نه ته وهی خاوند شه قلی خوی،
 هه روه ک ویزه ی ئیسپانی به هۆی زال بوونی زمانی قشتالی به سه ر نه راگۆندا
 که شه ی سه ند. شیوازی فه رمان په وایی پرتوگال پوهو پادشای په ها
 هه نگاوی هه لگرت.

سویدو نه رویج ودانیمارك :-

ئه م سی دهوله ته نه سه کهنه نافیا نه له سه ده کانی ناوه راست دروست
 بوون، نه مش کاتیك فایکینگه کان ئایسه لنداو گرینلانیدیان ئاوه ن کرده وه و
 ده ستیان گرت به سه ر فنلندا وروسیا. سی که له نه سه کهنه نافیه که له پووی

زمان وړه گه زوخونه ریته کومه لاتیه کان له یه ک ده چون. نه م سی ده وله ته به سه روکایه تی پادشای دانیمارک وبه پیتی په یمانی {کلمر} ی سالی 1397، یه کیه تیان پیکه یتا. به لام نه م یه کیه تیه به لای گه له نه سکه نده نافیه کانه وه په سندنه بوو پیتی په ست بوون، نه مه ش هوکاري بوو بو نه وه ی سوید شوړش بکات و سه به خوی به ده ست بی نی و بیته ده وله تی که نه ته وه یی به سه روکایه تی گوستافز فازا له سالی 1523-1560. هه لبت نه مه ته نها سویدی گرت وه ولاتی نه رویج و نایس له نداو گرینلاند له ژیرچه پوکی دانیمارکدا مانه وه.

هه ریه که له پاشای سویدو دانیمارک هه ولیاندا بالاده ست بن به سه ر کلّیساو زهویه کانیان فراوان بکه نو ده سه لاتی په رله مانو خانه دانان که م بکه نه وه. له م پوهه شه وه هه وله کانیان بی به ره م نه بوو، سه رکه تنی گه وره یان به ده سته یتا و بوون به ده وله تی کی پادشایی په ها.

چند حکومتی کی نه ته وه یی له خوړه لاتی نه وروپا سه ریان هه لدا، که به شیکیان گرنگی خو یان هه بوو له سه ده ی شازده. گرنگترینان "بوهیمیا-هه نگاریا-پولندا-لیتوانیا-میرنشین میسکو".

بوهیمیا:

بوهیمیا له سه ده ی دوازه ده ده وله ت بوو، خاوه نی زمان و ویژده نه ته وه یی و هه ستی نیشتمانی خوی بوو. له کاتیکدا چیک له سلافیه کان بوون وده وره درابوون به په گه زی نه لمانی. بوهیمیا به شداری ده کرد له هه لبراردنی نیمپراتور بونیمپراتوریه تی پومانی پیروژ. به پرستی بوهیمیا شوینیک بوو وه ک

په ناگه به کارده هات بۆکۆچکردوه ئه لمانیه کان. هه ر له به رته مه ش میژووه که ی له گه ل میژووی ئه لمانیا دایه. پادشایه تی له بۆهیمیا دا به هه لبژاردن بوو، له م کایه دا خانه دانان به زۆری که سانی بیانیان هه لده بژارد. له ساڵی 1471 میری پۆلندا به پادشای بۆهیمیا هه لبژێردرا. پاش نۆزده ساڵ له م پاشایه تیه به پادشای هه نگاریاش په سند کرا، به مه ش بۆهیمیا که وته ژێرده ستی بیگانه. له ساڵی 1526، پادشای بۆهیمیا و هه نگاریا له جهنگی موهاکس کوژرا، که له دژی ده ولته تی عوسمانی هه لگیرسا بوو. دوا ی ئه م کوژرانه ی پادشای بۆهیمیا و هه نگاریا، خانه دانان هه ستان به هه لبژاردنی "فردیناند هاسبرگ" برای ئیمپراتۆ "چارلسی پینجه م" به پادشای بۆهیمیا. ئیدی لیڤه وه بۆهیمیا و هه نگاریا بوونه به شیك له مولکه کانی بنه ماله ی هبسبرگ و که وتنه ژێرده سه لات ی ئه م بنه ماله یه.

هه نگاریا:

له سه ده کانی ناوه پاستدا هه نگاریا ده ولته تیکی به هیژ بوو. دانیشتوانه مه جه ریه کانی له مه غۆله کۆچکردوه کان بوون، که زۆر به وردیه وه پارێزگاریان له خونه ریته کانیان ده کردو کیان ونیشتمانیان زۆر به په رۆشه وه ده پاراست، به لام چینی خانه دان و ده ره به گه کان ده سه لاتییکی گه وره یان هه بوو، به هۆیه وه توانیان ئاستهنگی گه وره دروست بکه ن له به رده م سه ره له دانی چینی ناوه پاست له بازرگان و سه رمایه داران. له به رته مه ش جوتیارانی مه جه پری له دژوارترین بارودۆخدا ده ژیان که هیچ کات جوتیارانی ئه وروپای خۆرئاوا له م بارودۆخه دا نه گوزه را بوون. خانه دانان پادشایه تیان کرده پادشایی

هه لېژېردراو، نه مهش وای کرد بوار نه پرده خسی بۆ سه ره له دانی پادشایه تی پرده ها.

هه نگاریا له سالی 1526ز، له به رده م سوپای عوسمانی له جه نگی موهاکس خوی نه گرت و تیکشکا، به مهش نیشتمان ه که ی له نیوان سولتانی عوسمانی و نیمپراتوری نه لمانیا دابه شکراو درایه فردیناند.

پۆله نداو لیتوانیا:

پۆلندا له سالی "1000ز" یه وه - ولات بوو. به لام بوو به قوربانی دابه شبوونه ناوخوی و شالاوه بیانیه کان، به تاییه ت نه لمان. پۆلندا به م شیوه یه مایه وه تاسه ده ی چوارده، که له وسه ده یه دا خوی پزگار کرد له ده سه لاتی نیمپراتوری پۆمانی پیروژ. ئیدی له پاش نه مه بووبه ده ولتیکي سه ره خۆ. لیتوانیاش له سالی 1250، وه ک ده وله تیک سه رییه لدا. له سالی 1386، پادشای لیتوانیا به سه ر پۆلنداش هه لېژېردرا، به مهش نه م دوو ولاته بوون به یه ک ده وله ت. نه م دوو ولاته فراوان بوون به ئازاسته ی خوره لاتو ناوه راستی نه وروپا و فراوانخوایان نه نجامدا تا له سالی 1500ز بوون به به یژترین ده وله تی نه وروپا. به لام سه ره له دانی ناکۆکی و دووبه ره کی له نیوان پۆله ندی ولیتوانی له لایه ک، له لایه کی تریش هه بوونی چینی ده ره به گ که زۆر به هیژ بوون و هه رده م سوربون له سه ر سیسته می پاشایی هه لېژېردراو، هه روه ها به خشینه وه ی به ربژاری له لایه ن پادشاه له پیش هه لېژاردنی، له سه رووی هه موویه وه نه بوونی هیچ بواریک بۆ که شه کردنی چینی ناوه راست و کاره دوژمنکاریه کانی نه لمان به به رده وامی، له م لاشه وه مه ترسی ده وله تی

عوسمانی لە باشور، ھۆشداریدا بە ئاوابونی ئەستێرە ی ھەردوو دەولەتی یە کگرتوو لە ئاسمانی ئەوروپا. ھەرچەندە ئەمە نزیکە ی دوو سەدە دواکەوت.

مێرئیشینی مۆسکۆو روسیا:

روسەکان لە سلاڤیەکان، لە زۆر کۆنەو لە زەویەکانی خۆیانداژیان دەگوزەرین. ئەسکەندەنافیە سویدیەکان لە سەدە ی ھەشتەمی زاینیەو پەلاماری ئەم وولاتەیان داویەکی لەسەرکردەکانیان بەناوی (روریک) دەولەتێکی دامەزراند بەناوی (کییف). ئەم دەولەتە توانی بەردەوام بێت و بمیڤیتەو تا ھااتی مەغولەکان. مەغولەکان توانیان زالی بن بەسەر ئەم دەولەتە و پوسیاش بۆ ماوەی 200 سال لە ژێر ئەم دەسلەتەدا مایەو.

ئیفانی سییەم (1462-1505) ی - میری مۆسکۆ توانی خۆی لە دەسلەلاتی مەغولەکان پزگار بکات. ئیفان لە بەرەبابی روریکی ئەسکەندنافی بوو، دەولەتەکی بە ئازاستە ی باکوورو باشورو خۆرەلات فراوان کردو دەستی بەسەر نوڤگوردو ویسکوف داگرت، دەسلەلاتی لە باکوورەو گەیشتە زەریا بەستەلەکانی باکور، لە خۆرەلاتیشەو گەیشتە چیاکانی ئۆرال. ئیفانی سییەم ھاوسەرگیری کرد لەگەڵ خانم صوفیا کە یەکی لە نزیکەکانی ئیمپراتۆر "قستنتین" ی یازدەم بوو. شیاوی باسە ئەم ئیمپراتۆرە کۆتا ئیمپراتۆری بیزەنتی بوو. بەھۆی کاریگەری خیزانەکی، ئیفان خۆی وەک شوینگرەو ی ئیمپراتۆریەتی پۆمانی خۆرەلات ناساند، دەسلەتەکیشی بوو بە دەسلەتێکی پەھا، پاشان نەوەکی "ئیفانی چوارم" لە سالی 1547، وەک قەیسەر یا ئیمپراتۆری روسیا خۆی ناساند. بەم شێوەیە

دەولەتتىكى نەتەۋەيى پادىشاھى پەھا لە پوسىيا سەرى ھەلدا وشارى مۆسكۆش
بوو بە پايتەختى ئەم دەولەتە.

دەرکە وتنى نىشتىمانىپەرۋەرى و نەتەۋايەتى:

ھۆشيارى نەتەۋەيى و گيانى نىشتىمانى گاريگەرىيەكى گەۋرەى ھەبوو
لە سەر سەرھەلدانى حۇكۇمەتە نەتەۋەيىيە نوپىيەكان لە ئەۋروپاي سەدەى
شازدە. گەلانى ئەۋروپا لە سەدەكانى ناۋەپاستدا بەزىمانى جۆراۋجۆر
دەدوان، بەلام كەم جار نەتەۋەيەك بىرى لەۋە كىردۆتەۋە كە ئەم جىاۋازە لە
خەلكانى تر لەپوۋى زمان و پەگەزەۋە. ئەۋ كاتىك گويپرايەلى بۆ ئىمپراتور
ياخود پاشا يان بۆ مىر يا بۆ كەنىسە ھەبوو، گويپرايەلى نەبوو بۆ نەتەۋەكەى
خۆى.

بەلام شەقلۆ سىماي نەتەۋەكانى ئەۋروپا دەستيان كىرد بە دەرکە وتنو
گيانى نەتەۋەيى لە كۆتايى سەدەكانى ناۋەپاستدا گەشەى كىرد. لە پاستىدا
جەنگى خاچىيەكان ھۆكارىكى گىرنگ بوو كە ۋاي كىرد ھۆشى نەتەۋەيى
بلاۋبىتەۋە. ئەمەش بە كۆبۇنەۋەى چەند گەلىكى زۆرۇ نەتەۋەيەكى
لەيەكتى جىاۋاز. ئەمانە ماۋەيەكى زۆريان بىرى بوو، سەرەپاي جىاۋازى
زمانيان لەيەكتى پەيۋەندىشيان كىرد بە گەلانىكى نامۆ بەخۆيان لەپوۋى
زمان و پەگەزەۋە. لىرەۋە ھەر نەتەۋەيەك شانازى دەكىرد بە بىنەپەت و
پەسەنايەتى نەتەۋەكەى خۆى ۋەى نەتەۋەكانى تىرى بەپوچ و بى بايەخ
تەماشىا دەكىرد.

جگه له مه، ئه و نه ته وانه ی که به ژداریان کرد له شالووی خاچی، دهستیان کرد به کیپرکی کردن له گه لّ یه کتری. ئه م کیپرکی و منافه سه له نیوان ئینگلیزو فره نسی و ئه لمانی بووه هوی سهره لدان و گه شه کردنی ههستی نه ته وه یی ئینگلیزی و فره نسی و ئه لمانی. ههروه ها پیشپه وی کردنی ئه لمانه کان به ئاراسته ی خوړه لات هویك بوو بۆ جولاندن و وه خه به رهینانی سلاقه کان بۆ پاگرتنی پیشپه وی ئه لمانه کان و به ربه ره کانی کردنیان. ههروه ک دروستبوونی چه ندین جهنگی خویناوی له نیوان سواره تیوتینی ئه لمانه کان و پۆله ندیه کان له سه ده ی پازده، بووه هوی په یدابوونی ده ولّ ته ی به هیزی پۆله ندا. له پرووی ئایینی وه بانگه شه ی "جۆن هس" له بۆهیمیاو، هه ولّی ئه لمانه کان بۆ بنپرکردنی به کوته ک، بووه هوی ملکه چ بوونی بۆهیمیا بۆ ئه لمانیا.

له شالووی خاچیه کان و شالاووه کانی تریش مه به سه ته ئایینه کان گوپانی به سه رداها ت و بوویه مه به ست و ئامانجی نه ته وه یی و نیشتیما نی. جهنگی سه د ساله ی نیوان ئینگلته راو فره نسا که به جهنگیکی بنه مالّیه یی دهستی پیکرد، کوّتایه که ی وه ک جهنگیکی نه ته وه یی لیها ت و به جهنگیکی نه ته وه یش کوّتایی پیها ت که ژاندارک را به رایه تی ده کرد و گیانی نه ته وه یی له ناو فره نسیه کان داده گیرساند بۆ ده رپه پاندنی ئینگلیزه کان له ولّات. له مه وه فره نسی زمانه کان له ژیر به یداغی یه ک پاشا یه کیان گرت، ههروه ک ئینگلیزه کان له ژیر ئالای پاشای ئینگلته را یه کیان گرت. له مه شه وه پادشایه تی په ها گه شه ی کرد، ئه و پاشایه تی ه ی که پشتی ده به ست به نیشتیما نیه تی گه له که ی و

به دهنگه وه هاتنی ئه وان له چاره سه رکردنی پرسه ناوخواه کان و مه ترسیه ده ره کیه کان.

"نیشتمانی و نه ته وه په ره ری" به مانای گوپراهی ئی کردن بۆ پاشا زۆر زیاتر بیټ له گوپراهی ئی کردن بۆ گهل و نه ته وه. ئه م هه سه ته یان ئه م پابه ندبوونه زۆر به هیزبوو له و ولاتانه ی که پاشا کانیان کردبوویان به یه ک و دانیشته وانه که ی به یه ک زمان قسه یان ده کردو ملکه چ بوون بۆ ده ستورو یاسایه کی گشتی و هاوبه ش. په گه زی سه ره کی له مه سه له ی نیشتیمانیه تی و نه ته وایه تی بریتی بوو له زمان و داب و نه ریتی هاوبه ش. گیانی نه ته وه یی به گوپراهی ئی ته واو بۆ پاشا گوزارشتی لیده کرا. پادشاکان پۆلێکی گرنگیان گپرا له په خشانکردن و به رزکردنه وه و بلندکردنی هۆشی نه ته وه یی. به هۆی ئه مه پادشا بووبه هیما ی یه کیه تی نه ته وه و سه ره بخۆیی نه ته وه. پادشا خاوه نی سه ره وه ری نه ته وه یی بوو. پادشا ئه و که سه بوو که جهنگی راده گه یاندو په یمانی ده به ست و باجی ده سه پاندو دراوی لیده داو سوپای ته یار ده کردو به رده وامی پیده دا. داب و نه ریت له ده وه ری ئه م پاشایه تی هه هاید دا گه شه ی کرد. ته نانه ت به کاریگه ری پادشایه نه ته وه ییه کان و یژه ی نه ته وه ی په ره ی سه ند.

ویژه ی نه ته وه یی :-

سه ره لدانی زمانه ناوچه ییه کان و ویژه ی نه ته وه یی له کو تایی سه ده کانی ناوه پاست کاریگه ری هه کی کارای هه بوو له سه ر بلا بوونه وه ی هۆشی نه ته وه یی. پێشتر لاتینی و ئیغریقێ زمانی ویژه بوون بۆ گهلانی ئه وروپا. لاتینی زمانی گهلانی خۆرئاوای ئه وروپا بوو، ئیغریقیش زمانی خۆره لاتنی ئه وروپا بوو. له م

نیوانە زمانە نەتەوەییەکان تەنهاو تەنها زمانی قسەکردن بوو. بەلام خەلکی بەرەبەرە دەستی کرد بەنوسینی نامەو نوسینەکانیان بە زمانی نەتەوەیی خۆیان لەجیاتى لاتینی.

لە پێش کۆتایی هاتنی سەدەى پازدە زمانە نەتەوەییەکان بوون بە زمانی بەکارهێنراو لەناو چینی پۆشنبیرین. خەلکی دەستیان کرد بە نوسینی بابەتەکانیان بە زمانی نەتەوەیی و پێزمان و بنچینهیان بۆ دانا. تا وای لى هات هەموو زمانێک بوو بە زمانێکی نەتەویی دیارو جیاکراوە. نوسەرە ئینگلیزەکان بە ئینگلیزی دەیاننوسی و هۆنراوەیان بە ئینگلیزی دەهۆنیەو. هەمان هەنگاو فەرەنسی و ئەلمانی ئیتالیەکانیش گرتیانەبەر. بەرەبەرە خاسیەتە نەتەوەییەکان گوزارشتیان بە هەست و نەستی نەتەوایەتی لێدەکرا. هەرۆک لە کتێبەکانی میکافیلی ئیتالی و لۆسەری ئەلمانی شکسپیری ئینگلیزی و سیرفانتسی ئیسپانی هەستی پێدەکەین.

شانبەشانی سەرھەڵدانی ویژەى نەتەوەیی، هەستی پارێزگاریکردن لە نیشتمان و پابەند بوون بەنەتەو سەرپهه‌ڵدا. ئەمەش کاردانەوێک بوو بۆ بەرەریەت و دەرەبەگایەتی که پێشتر باو بوو.

سیاسەتی نوێ و نیشتمانپەرۆری که بەزمانی نەتەوەیی گوزارشتی لێدەکرا مەترسی دروستکرد لەسەر دامەزرێوە کۆنەکانی ئەوروپای وەک: "دەرەبەگایەتی، ئیمپراتۆریەتی پۆمانی پیرۆز، کلێسای کاسۆلیکی". تا ئەوێ لەپێش کۆتایی هاتنی سەدەى شازدە هەموو دەولەتێک بوو بەخواوەنى کلێسیایەکی تایبەت بەخۆی. بە پێچەوانەشەو بەلادەستی پاپا

به سهر کلّيساکان که م بوويه وه، ته نانه ت به سهر کلّيساکانی کاسولیکيه کانی
 دهره وهی ئیتالياش بالادهستی جارانی نه ما. ئيمپراتوريه تی پّومانی پيروزیش
 به ره و لاوازی و پوکانه وه پويشت. له ملاشه وه پادشاکان ههستان
 به قوستانه وهی ههستی نه ته وایه تی بۆ خزمه تکردنی سودی ئابووری و بره و دان
 به بازرگانی نیشتمانی.

به شی دووهم

**پیشکه وتنی هزارو پښانس
"بوژانه وه" ی نه وروپی**

پێشکەوتنی هزرو رینسانس (بوژانهوه)ی ئەوروپی:

مەبەستمان لە (رینسانس)ی ئەوروپی چییه؟

مەبەست لە رینسانس ئەو گۆرانه پامیاری و ئابوری و کۆمەڵایەتی و هزریه یه، که له کۆتایی سەدهکانی ناوهراست ئەوروپای گرتەوه {سەدهی یازده تا سەدهی شانزده}. بزوتنهوهی زیندووکردنهوه و ژياندهوهی شارستانی کلاسیکی یۆنان و پۆما که پیتی دهوترا: (Renaissance)، له ئیتالیا دهستی پیکردوو زیاتر هونەر و مۆقیبینی و ئەو گۆرانکاریانهی گرتەوه که له سەدهکانی (14-15-16) به سەر ئەوروپادا هات. ئەم سەدانه به سەردەمی گواستنهوه دادهنری لە سەدهکانی ناوهراستهوه بۆ سەردەمی نوی.

ئەوهی بهرچاوان دهکهوی لە سەردەمی نوی، زیاتر خۆی دهبینیتەوه له بوژانهوهی ئابوری و سیاسی ولاته ئەوروپا که ولاته خۆرئاواییهکانی ئەوروپا و باکوری شاخی ئەلپ پێشهوايه تیان دهکرد. بهلام بزوتنهوهی هزری وهونەری و وێژەیی، ئیتالیا رابهرایهتی دهکرد. جیاوازییهك ههبوو له نیوان ئیتالیا و ولاته ئەوروپیهکان که خۆی دهبینیهوه له دیاردەیی دەر به گایهتی، ئەمهش کاتی دهبینین دەر به گایهتی له ئیتالیا له کاتیکی زوو دەرکرا. ئیتالیاش خۆی بهیهك پیزی نه دیت و قبولی حوکمی ئەلمانیاشی نه کرد، به لکو به پارچه پارچهیی مایهوه. ههروهها جولانهوهی قوتابخانهیی یاخود بزوتنهوهی سیکۆلانیستی (رینسانس له سەدهی دوازه) له م ولاته پهخش نه بوو، له کایهیی ته لارسازیشدا کاریگەر نه بوو به شیوازی غوتی (که وانهیی). له ههموو ئەمانه گرنگتر ئەویه که شیوازی فیڕکردن له ئیتالیا جیاواز بوو له چاو

ولاتانی تری ئه وروپا. چونکه فیژکردن له ئیتالیا دا دنیا یی بوو {واته ته نه ئاینی نه بوو به لکو لایه نی دنیا یشی تیا بوو}، به پیچه وانه وهی کایه ی فیژکاری به شه کانی تری ئه وروپا، که ته نه کار یگه ری کلئیسای کاسۆلیکی له سه ر بوو. به هۆی هه موو ئه مانه وه که له ئیتالیا دا هه بوو، نه ریتی سه ده کانی ناوه پاست لاوازو بی پمئن مایه وه. شاره کانی ئیتالیا به هۆی به هره مه ند بونیان له سامان و سه ره بخۆیی و به بازرگانی کردن له سه ر پاکی ئه و شوینانه ی ده ستیان پیی ده گه یشت، توانیان زالبن به سه ر لادیکان و ده سه لاتی خانه دانان قه لآچۆ بکه ن و بوونی ئه م چینه له کۆمه لگا په ش بکه نه وه. شاره ئیتالیه کان توانیان لادیکان والیبکه ن که له خزمه تی شاردا بن و بیانخه نه پال خۆیان. به هه مان شیوه ئه زمونی ویژه وه نه رو پامیاری، وای کرد ئیتالیا شوپشی ویژه یی وه نه ری به رپا بکات و به هۆیه وه کار له ئه وروپا بکات. ئیتالیه کان توانیان هونه ریک بۆ دروستکردنی کۆشک و ته لار و وینه کیشان و چیژی ئه ده ب و بنه ماکانی فیژکاری به ئه وروپا ئاشنا بکه ن. له به ره مه ئیتالیا له پۆژگاری گواسته نه وه له سه ده کانی ناوه پاسته وه بۆ سه رده می نوی قوتا بخانه یه ک بوو بۆ ئه وروپا¹.

کاریگه ری موسلمانان و ئیسلام له سه ر بوژانه وه ی ئه وروپا :-

شارستانیه تی مسولمانان ده کشا به ره و خۆرئاوا و کاریگه ری گه وره ی ده کرده سه ریان. ئه م کاریگه ریه ش له کۆتاییه کانی سه ده ی یازده وه ده سستی

1 G.R.Story، E.H Herbision، main Stream of civiliziton (Newyork ، Har cant Bbrace)، (1947)

پیکرد. ئه م کشانه له چه ند پښگه یه که وه پښچکه ی به ست که گرنګترینیان نه نده لوس بوو. پاش ئه میش دورګه ی صه قلیه و دوا ی ئه ویش جه نگه خاچیه کان. نه نده لوس که کاریګه رترینیان بوو، شارستانی ته ی ئیسلامی تیایدا له شکوفه و ګه شان وه دابوو. ده وله تی نه نده لوس له سه ده ی هه شتی زاینیه وه له پیش چاوی ئه وروپیه کان بوو. جا ئه م ژیاره له کایه کانی زانست وزانیاریدا کاری کرده سهر ئه وروپا و وای کرد خویندکاران له هه مووبه شه کانی ئه وروپا وه به ره وئنه نده لوس بچن و به هره مه ندبن له مه شخه لی شارستانی ئیسلامی. ئه مان له ویدا که وتنه خویندن و لیګولینه وه و ده رګیپانی په رتوکه کانی "ابن سینا - ابن رشد و رازی و خوارزمی... هتد" بوسه ر زمانی لاتینی. زانستی پزیشکی "ابن سینا و رازی"، سیپه ری له سهر زانګو کانی ئه وروپا دا هه بوو تا هاتنی سه ده ی حه قده و ده رکه وتنی زانستی پزیشکی نوئ. فه لسه فه ی "ابن رشد" هه تا سه رده می "توما ی ئه کوینی" کاریګه ری ګه وره ی هه بوو به سهر کلیسای مه سیحی دا. له ده ره نجامی ئه م لیګولینه وه و ده رګیپرانان هه دا، ئه وروپا به هه ژانیکه ی هزی هه ژاو له سه ده ی سیژده ی زاینی بزوتنه وه ی قوتا بخانه یی دروست بوو، که کاریګه ری شارستانی ئیسلامی به سه ره وه بوو. هه ر به هوی ئه م بزوتنه وه یه بوو، ئه وروپیه کان توانیان په یوه ندی بکه نه وه به شارستانی یونان وړوما و هه ستن به زیندوو کردنه وه ی ئه م شارستانی ته له سه ده کانی چوارده و پاژده .

دیارده کانی پښانس ئه وروپا

1- دوزینه وه ی چاپ و بلاوونه وه ی زانیاری.

2_ ژيانده وه ی شارستانی کلاسیکی کون و بلاوونه وه ی کلاسیک

وهیومانستی (مروګه ری).

3- پاک کردن و پوښکردنی هونه ر، له سه رده می پښانس.

4_ گه شانه وهی وێژهی نیشتمانی و نه ته وهی.

5_ پێشكه وتنی زانسته سروشتیه كان و پره خنه ی میژووی¹

داهینانی چاپ:

ته مه نی چاپخانه له (500) سال تیناپه پێ. كه واته بهر له م (500) ساله
خه لکی کتیبیان به ده ست نویسه. ده سته وتنی کتیبیش له توانای هه موو
که سیکا نه بوو، کتیبخانه کانیش تایبته بوون به ده وه له مه ندوخوا وه ن
سامانه كان، نه مه ش هۆکاری بوو بۆ نه وه ی زانسته و زانیاری له ناو کۆمه لێکی
که م له خه لکی قه تیس بمینی. داهینانی چاپ له سهرده می نویدا پۆلی گرنگی
هه بوو له بلارکردنه وه ی بیروبوچونه كان. چاپکردن کاریکی ئالۆزبوو، بریتی
بوو له پیتته بزۆکه كان، که شوینی خۆی له سه ر کاغه ز جیده هیشت.
پێشكه وتنی کاغه زیش ماوه یه کی درێژی خایاند، بۆیه پێویسته به تیرۆته سه لی
باسی لێوه بکه ی.

کاغه ز (په ره):

مه ره که ب وکاغه ز له لایه ن چینه کانه وه داهینراوه، وه هه ر نه وانیش یه که م
که سانیک بوون له سه ده ی دووی زاینی کاغه زیان به کارهینا. نه وان کاغه زیان
له ئاوریشم دروست ده کردو به کاریان ده هینا. کاتیکیش ده ستیان گرت به سه ر
ولاتی نه ویدیو پوبار، فیژی نه م پیشه یه بوون و توانیان له جیاتنی ئاوریشم لۆکه
به کار بهینن له دروستکردنی کاغه زدا. پاشان نه مه گواسترایه وه بۆ یۆنان و

ئیتالیا و ئیسپانیا، ئیسپانیه کانیش توانیان که تان له جیاتی لۆکه به کاربېنن له دروستکردنی کاغه زدا، هه لّبه ت له پېش سازکردنی کاغه زدا، خه لّکی له سهر گیای زه ل نوسینه کانیان ده نوسی، که که لایه کی نه ستورو لوسه و له سهر که ناره کانی نیل که شه ده کات. له سه ده کانی ناوه پاستیش خه لّکی پېستیان به کارده هینا بو نوسینه کانیان به تایبته پېستی ئاسک، نه مه ش به گران له سهریان ده که وت. خه لّکی تاماوه یه کی درېژ نه م جوړه پېستیه یان به باشتر ده زانی له کاغه ز، هه تا تو ماری گریبه ستی هاته ئارا، که نه م جوړه پېسته ی تیا به کار نه ده هات. له نیوه ی دووه می سه ده ی پازده هم، کاغه ز جیگه ی نه م جوړه پېسته ی گرته وه، چونکه چاپ جوړه که رهسته یه کی هه رزان و گونجاوی ده ویست بوړه نگ دانه وه ی پېته کانی.

چاپ :-

له سه ده کانی ناوه پاستدا هه لکه ندنی پېته کان له سهر پارچه ته خته و به رده کان کاریکی به ریلوویو، نه م پیتانه ش شوینی خو یان زور به پوونی به جی ده هیشت. میروپاشاکان واژوکانیان له سهر ته خته و پارچه کانزا هه لده که ند، به مه به ستی واژوکردنی به لکه نامه کانیان. نه م شیوه به کاره یینانه که شه ی سه ندو بوو به پېته کانزاکان، وه به شیوه یه ک داریژران که تاوانانی چاپ بوونی هه بوو، سودی نه م پېته بزۆکانه ش له وه دابوو که ده توانرا به رده وام به کاریت و پیک و پیک تیا دا پیاده بکری.

ئیمه نازانین که ی چاپکردن له له وحه ی داره وه بووه به پیتی بزۆک. وه زانیار شمان نییه که یه که م که س کی بوو پیتی بزۆکی دوزیه وه.

واده گوتري: "لورنس کاتر"، دانیشتوی شاری "هارلم" ی هۆلندا، یه کهم کهس بوو پیتی بزۆکی به کارهیناوه، نه مهش له کوتایي سهدی چواردهو سهرهتای سهدی پازده دا. به لام نه مه هیچ به لگه یه کی له سهر نییه و هیچ شتیکی چاپکراویش له ناوبراوه وه جی نه ماوه که بیسه لمیټی نه وخواه نی نه م دۆزینه وه یه. نه وه ی که زانراو بیټ نه وه یه، که "جون گوته نبرگ" له سالی (1450)، یه کهم کهس بووه پیتی بزۆکی به کارهیناوه بچاپ. "گوته نبرگ" خه لکی شاری "مینز" ی نه لمانیا بوو. یه کهم شتیکی که چاپیان کرد بلیتی لیخوش بوون بوو، هه روه ها وه رگی پانی ئینجیل بوو له سالی (1454)، که گوته نبرگ چاپی کرد.

بلاو بوونه وه ی چاپگه ری :-

هه ر له گه ل دۆزینه وه ی چاپ، زانست وزانیاری هه ژانی که وره ی به خۆیه وه بینی، نه وه نده ی نه برد له هه ر یه که له "نه لمانیا، ئینگلترا، فهره نسا، ئیتالیا" بلاو بویه وه، ماموستایانی زانکوو پاپاکان پیشوازی گهرمیان لی کرد. دوا ی شازده سال له دۆزینه وه ی چاپ، پاپا چاپخانه یه کی له پوما دامه زراند، به هه مان شیوه شاره گه وره کان گرنگیان به چاپگه ری داو، بلاو کردنه وه و فروشتنی کتیب بووبه پیشه یه کی به رمین. له سهرهتای سهدی شازده دا "نه لدهس مانوشیس" چاپخانه یه کی بایه خداری له فینیسا به رپوه ده برد، تیایدا چه ند کتیبی کی به نرخ ی چاپ کرد، که گوزارشت بوو له شاکاری کی هونه ری جوان. وه به دامه زراندنی چاپخانه له ولاتی مه کسیک له سالی 1536، چاپخانه بۆ یه کهم جار چویه جیهانی نوی.

دەره نىجامى دۆزىنەۋەى چاپ:

ئەم دۆزىنەۋەى ۋە بىلەۋىنەۋەى، چەندىن ئە نىجامى گىرنگى لىكەۋتەۋە كە
لەسەدەى شازدەدا پەنگى دەدايەۋە. لەۋانە:-

1- زۆربوۋنى كىتەب ۋە نوسىن بەھۋى دۆزىنەۋەى چاپ، بە لەبەرچاۋگىرتنى
ئەۋەى كەپىش دۆزىنەۋەى چاپ، سالانە دوۋكىتەب يان زىاتر دەنوسران،
لەكاتىكدا دۋاى دۆزىنەۋەى چاپ سالانە بەھەززان كىتەب چاپدەكران
لەسەدەى شازدەدا.

2- كىتەبى چاپكراۋ لەبەر چاۋان جوان ۋە خەت پىك بوۋ، ۋە ھەرۋەھا
ھەلەۋە كەم ۋە كۆپى كەمتر بوۋ.

3- يەككى لەدەرە نىجامەكانى تىرى دۆزىنەۋەى چاپ، بىلەۋ بونەۋەى زانست ۋە
زانىارى بوۋ، پاشان بەھۋى زىاد بوۋنى كىتەب ۋە ھەززان بوۋنى نىخەكەى،
پۇشنىبىرى ۋە زانىارى لەناۋ خەلگى بىلەۋ بويەۋە ۋە داۋكارى كىتەب دۋاى لەزىادى،
بەشىۋەيەك خانەدانان ۋە چىنى ناۋەپاستىشى گىرتەۋە، ئەمانە بەھۋى ئەۋەى
دۆلەمەند بوۋن، توانيان كىتەب خانە لەمالەكانيان دابمەزىنن.

4- زۆرىنەى خەلگى گەپانەۋە سەر خويىندەۋەى كىتەب، ئارەزۋى ۋەزەۋ
ئەدەب لەناۋ خەلگى دروست بوۋ، ھەرۋەھا نامىلەكەى پىرپابەتى جۇراۋجۇرۇ
ھەززان لەناۋ خەلگى بىلەۋ بويەۋە، ۋاى لىكرىدن ھەستىن بە كۆكرىدەۋەى ئەم
بابەتانە. ھەرۋەك ئارەزۋى فېرېبوۋن ۋە چالاكى ھەزرى تىدا زىندۋ كىردەۋە.

زیندوو کردنەوێ شارستانیەتی کلاسیکی:

کە ئە پورا سامانی کلاسیکی:

بەپراستی چاپ ھۆکاریکی کاریگەر بوو لە بلاوکردنەوی زانیاری و مەعریفەتی باوی ئەوکات. ئەم بلاو بوونەوێ زیندوو بوونەوێەش، بەبزووتنەوێ کلاسیکی یاخود ژياندنەوێ شارستانی یۆنانی و پۆمانی ناسرا.

ئەوروپییەکان پەییوەندییان کردەوێ بە شارستانیەتی یۆنانی و پۆمانی و، پێشینەکانیان بە ھی ئەم شارستانیەتە دەزانی. چەندین نوسەر و فەیلەسوفی ناسراویان ھەبوو، کە لەم شارستانیەتدا پۆلیان گێراوێ وەك: "ھۆراس، شیشروۆن، قەیسەر". زمانی لاتینی لە سەدەکانی ناوێ پراستدا زمانی کلێسا بوو، سەرەپای ھەندێ گۆپان کە بە سەری داھاتبوو. پۆشنبیران و پیاوانی ئاینی لە زانکۆکاندا پویان کردە لیكۆلینەوێ لە بارەوی ئەرستۆ و یاسای پۆمانی، وە لە مەشەوێ فەلسەفە و لاھوت و یاسای کلێسا یان ھەلینجا. ھەر وەھا ھەندێ شیوێ بیر کردنەوێ لە بارەوی پزیشکی و کیمیا و میتروو گەردوون لە یۆنان و پۆما وەرگێردران. جا ھەندێ لە و بیرو بۆچونانە سەبارەت بە سروشت و بونەوێر پێک لە گەل تەفسیری ئایینی گونجاو بوو، بۆیە پێشوازی لیكراو ھانی بلاوکردنەوێ درا. ئەوێ جێگەیی سەرئەوێ ئەوێ کە شوینەواری یۆنانی و پۆمانیەکان بە سەر ئەوروپییەکان لە حاالی حازردا ژالە، ئەمەش لە دروستکردنی کۆشک و تەلارو داتاشین و پەیکەرتاشی ئیتالیا و ولاتی یۆنان پەنگ دەداتەوێ، تەنانەت ھەندێ لە ولاتی تیبری ئەوروپیش لاسای ئەوان لە زۆر شتدا دەکەنەوێ.

لە ماوۋى پۇڭگارى گواستىنەوۋە لەسەدەكانى ناوۋەپاستەوۋە بۇ سەدەكانى نوئى "سەدەي چواردە ھەتا سەدەي شازدە"، ئەورۇپىيەكان تۈانيان پەي بەرن بەشارستانى كلاسكى كۆنۈ لەژيانىندا پىادەي بىكەن، بەتايىبەت كاتى زانيان ئەم ژىارە بىرى زانستى راست ودرۇست لەخۇدەگرىۋ، دەتۈان خۇيانى لى بەرھەمەند بىكەن. بزوتنەوۋەي "سىكۇلائىستى" كە كاريگەر بوۋ بەشارستانى ئىسلامى، پۇلىكى كاراي گىپرا لەوۋەولانەي كەدران بۇپەيۋەندى كىرن بە كەلەپورى يۇنان و پۇمانى كۆن. بى گومان مەسىحىيەكان كىتبەكانى يۇنان و پۇمىيان كە كىتبەكانى "ئەفلاتون ئەرستۇ" و فەيلەسوفان و بىريارانى كۆن بوون، لە ەرەبىيەوۋە ەريان گىپرايەوۋە سەر زمانى لاتىنى، سەرەپاي ھەبوونى ئەو زىادەو پافەو شەرحانەي كە زاناو فەيلەسوفە مۇسۇلمانەكان خىستبوويانە سەر. ئەم ھەولۇ كۆششانە ھەزى پەيۋەندى كىرنىيان بە شارستانى يۇنان و پۇماي تىادا درۇستكىرن، بەلام پەيۋەندى كىرنىك كە لەسەرچاۋە پەسەنەكانى يۇنان و پۇماۋە بىت، نەوۋەك لەپىگەي ئەو كىتبەانەي كە لەمۇسۇلمانانەوۋە دەستىيان دەكەوت. ئەمەش لەدۋاي دانانى سىنورىك لەلايەن "تۇماي ئەكۈينى" بۇكارىگەرى فەلسەفەي "ابن الرشد"، لەسەرئائىنى مەسىحى يەوۋە ھاتە ئارا.

ھەندى لەبىريارانى ۋەك: "پىترارك- يۇكاشۇ- سالىوتانى برونى"، واگوزارشت دەكەن كەسەردەمى گواستىنەوۋە برىتتىيە لەگەرپانەوۋە بۇ شارستانى كلاسكى، ئەمەش دۋاي سەردەمى تارىكى ئەنگۈستە چاۋ. ھەتا يەكلى لەوانە گۈتى: "دووبارە پۇشنى گەرپايەوۋە، دۋاي چەندىن سەدە

لەتاریکی و خامۆشی". مەبەستی "بۆنی" لەم وتەیە ئەوە نەبوو
 کە سەدەکانی ناوەراست بە گشتی تاریکی بوو، بە لێکەوە مەبەستی دووبارە
 گەڕانەوەی کلاسیک و هونەر و وێژە و مۆڤ بینیی بوو، بە ومانایە "مۆڤ"
 بونە وەرێکی خاوەن ژیاوە لەم دنیاوە دەژی و خاوەنی سەنگ و قەوارە
 خۆیەتی، بە پێچەوانە وە تێپوانینی پیاوانی ئاینی". مەبەستی لەزیندوو
 کردنە وە شارستانی کلاسیکی، گێڕانە وە پێزو پەندی بوو بۆ مۆڤ.
 بیریارانی سەردەمی گواستە وە یاخود سەردەمی پێنسانس، گەرەکیان بوو
 خۆیان پزگار بکەن لە وکۆت و بەندانی کە داب و نەرتی سەدەکانی
 ناوەراست و دامەزراوەکانی ئەم سەدە بە سەریدا سەپاند بوون. وە ک
 "کلیسا - دەرەبەگ - دنیا نەویستی - خۆ بە سوک بینین - ئامادەگی بۆ
 دواپۆژ". ئەوان هەستیان کرد کە شارستانی کۆن، تێپوانینی لە
 بارە: "ژیان - مۆڤ - جیهان" جیاوازی لە و بارودۆخە کە تیايدان، ئیدی
 لە مە وە تام و چێژیان لەم شارستانی وە وەرگرت و، هەستیان کرد کە تێپوانینی
 ئەم شارستانی وە راست و تەواوە. بە هەمانشی وە هەندی لە بیریارەکانی
 سەردەمی پۆشنگەری ئە و ماوەیان بە شوێش لە دژی ئە قلیەتی سەدەکانی
 ناوەراست و بە ژیاندنە وە ژیریان داناوە، نە وە بەزیندوو کردنە وە
 شارستانی وە کۆن. لە مە شدا مەبەستیان پێنسانس یان ژیاندنە وە ئە وروپا
 نی یە لە نوێی¹.

1 Ernst Breisach, 'Renaissance Europe, 1300-1517 (newyork, 1973), pp.398-400.

لە سەردەمی گواستەوه‌دا زیندوو کردنەوه‌ی کلاسیکی لە پووی وێژەو هونەر و مۆڤ بینیه‌وه‌، تایبەت بوو بە ئیتالیا، واتا هیچ پەیه‌وه‌نیه‌کی بەو گۆرانه‌ سیاسی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تیه‌ی ئەوروپاوه‌ نه‌بوو. وولاته‌ ئەوروپیه‌کان لە پووی سیاسیه‌وه‌ گه‌شه‌یان سه‌ندو ئابووریه‌کیان په‌ره‌ی سه‌ند، سه‌ره‌پای هه‌ندی شکست که به‌سه‌ریاندا هات. باری کۆمه‌لایه‌تیش له‌ سه‌ده‌ی یازده‌وه‌ یاخود پێش ئەم مێژووه‌ گۆرانی به‌سه‌ردا هاتبوو، به‌چاوپۆشی له‌ شارستانی کۆن. ئەم بزوتنه‌وه‌یه‌ش له‌ لایه‌ن ولاتانی ئەوروپای خۆرئاوا و باکوری شاخی ئەلپ پێشپه‌وی ده‌کرا.

زیندوو کردنەوه‌ی شارستانی کلاسیکی لە پووی وێژەو هونەر و هه‌که‌م جار کورت هه‌لات بوو له‌ لاسایی کردنەوه‌ی کلاسیکه‌ پێشینیه‌کان له‌ کایه‌ی نووسیندا. ئەم لاسایی کردنەوه‌ش ئاسان که‌وتبوو له‌ سه‌ر ئەوانه‌ی که‌ لاسایی پێشینیه‌کانیان ده‌کرده‌وه‌ له‌ کتی‌ب و وتار، هه‌تا له‌ هه‌ست و نه‌ست و لیک‌کۆڵینه‌وه‌ فله‌سه‌فی و ئەخلاقیه‌کانیشیاندا. واتا "له‌ هه‌موو ئەمانه‌دا شوێنی پێشینیه‌کانیان که‌وتبون". فله‌سه‌فه‌ی یۆنان کاریگه‌ری به‌سه‌ر ئایینی مه‌سیحیه‌وه‌ زۆر بوو، به‌شیوه‌یه‌ک که‌ زۆر له‌ بیریارانی وه‌ک "مارسیلو فیسینیۆ، پیکۆدیل، میراندولا...هتد"، له‌ هه‌ولێ به‌یه‌که‌وه‌ گونجاندنی فله‌سه‌فه‌ی "ئه‌فلاتون و مه‌سیحیه‌تدا" بوون، به‌لام شکستیان هێنا و هه‌ولێکانیان بێ هوده‌ بوو. دواتر په‌خنه‌ی زمانه‌وانی و مێژووی په‌یدا بوو. یه‌کێ له‌ وه‌که‌سانه‌ی بۆ یه‌که‌م جار په‌خنه‌ی مێژویی گرت، "لۆرینزوڤالا" بوو (1405-1457)، که‌هه‌ستا به‌ چا و خشانده‌وه‌ به‌سه‌ر "په‌خشی

قوستەنتین"ی گەورەو دەریخست کە ئەم بەخشە کاری پاپاو قەشەکانەو لەسەدەکانی ناوەراستدا ساختەیان کردووە. بەهەمان شیوە لەدوای بەراورد کردنی ئینجیلی لاتینی بە ئینجیلەکانی ئیفریق، چەندین غەلەت و پەلەتی لەناو ئینجیل دەرخست. جائەم شیوە پەرخنە گریەو لیکۆلینەو مېژوویە، ئاسەواری بەسەر لیکۆلەرەو پیاوانی زانست خواری دواتر هەبوو، وەك "ئیرازمۆس، پیریل، فۆلتیر... هتد". هەرئەمەش ھۆکاریك بوو بۆ سەرھەڵدانی لیکۆلینەوێ زانستی لەسەدەمی شازدە.

فرانسیسكۆ پترارك (1306-1374):

زیندوکردنەوێ شارستانی کلاسیکی لەوێژەدا لەسەر دەستی "فرانسیسكۆ پترارك" پەیدا بوو. "پترارك" ژیانی خۆی تەرخان کرد بۆ فێر بوون ووردبونەوێ لەئەدەب. هەندێ لە پارچە شیعریەکانی بەزمانی ئیتالی ھۆنیووە و ھانی پۆلەکانی ئیتالیای دەدا کە لیکۆلینەوێ بکەن لەسەر کلاسیکی و شیواری زمانی لاتینیان چاک بکەن. "پترارك" ناوبانگی پەیدا کرد لە ناو ھاوچەرخیەکانی، یارمەتی ماددی لەلایەن پاپاو پیدراو میرو پاشاکان لەرێزگرتن و ھاوکاری کردنی کێپرکییان دەکرد. ئەنجومەنی پیرانی شاری فینیساش ئازادی دانیشتنی پێدا لەو شارەدا. ناوبانگی بەشیوەیەك بوو، تەنانەت زۆریك لە نوسەرانی ئەوروپای خۆرئاوا شوێن پێی ئەویان ھەلگرت.¹

"جۆفانی یۆكاشیۆ" (1313-1375) هانی پەتارەکی دا بۆ سوربۆن لەسەر ویژەى لاتینی کۆن. "بۆكاشیۆ" وەك پەتارەك نوسینەكانى بەزمانى لاتینی دەنوسی. كەتیبەكەى كە بەزوبانى لاتینی نوسی بوو، ئەوەندەى نەبرد لەئیتالیاو پاشان لەكیشوهرى ئەوروپا بڵاوبۆو لەهەردوو سەدەى چوار دەو پاز دە. لەدوای ئەمە ئینگلتراو فەرەنساش كەوتنە گرنگی دان بەزمانى لاتینی.

لەدوای كەوتنى ئەستەمبۆل و گیرانى لەلایەن "محمد فاتیح" هە، چەندین مامۆستای زمان و ویژەى یۆنانى كۆچیان كرد بۆ ئەوروپا. ئەم كۆچكردنە هەر لەدوای دروستبوونی مەترسى عوسمانیەكان بەسەر بیزەنتیەكان دەستى پێكرد، ئەمەش لەدەورى سالى 1400. لەناو كۆچكردووەكانى سەدەى پاز دە "كراسولوس" لەهەموویان بەرچاوتر بوو. ناوبراو هەستا بەدامەزراندنى قوتابخانەىەك لەفلۆرەنس و تیايدا ویژەو فەلسەفەى یۆنانى دەوتەو و دەرسى بە ژمارەیهكى زۆر لە قوتابیانی دەگوت و لەسەر دەستى چەندین قوتابى پێگەیشت. بەهاتنى سەدەى شاز دە لیكۆلینەو لەزمان و ویژەى یۆنانى و لاتینی كۆن، بووبە كاریكى بەربلاو لەئەوروپا. فیربوونى تازە شوینی فیربوونى كۆنى گرتەو، كەپاوەستابوو لەسەر بزوتنەوێ سیکۆلانیستی.

بلاو بوونەوێ كلاسێك :-

فیربوونى تازە لەسەر لیكۆلینەو و فیربوونى زمان و ویژەى یۆنانى و پۆمانى وەستابوو. بەهۆیەو سەردەمیكى تازە دەستى پێكرد، كە كلاسێكەت تیايدا بڵا بوویەو، بەوپییهى كەشارستانی كلاسێك بەرزترین و شكۆدارترین شارستانیەتە كەمروڤ پێى گەیشتبى. شیوازی كلاسێكى لە

ویژده و هونه ردا ههتا سهدهی نۆزده بالی به سه ر ئه وروپادا کیشابوو. چاوه پوان دهکرا له پۆشنه پیرانی ئه وروپی سه ره رای شاره زابوونیان له زمان و ویژده ی یۆنانی و لاتینی، دهسته واژه ی کلاسیکی له نوسینه کانیاندا به کار بهێنن و ناوه کلاسیکیه کان به کار بهێنن. کلاسیک له شیوازا دا پێر په وی گرت و کۆشکی به رزو جوانیان له سه ر شیوه ی کلاسیکی دروست ده کرد که به پایه کانی پێشه وه ی ده ناسرا. هه روه ها گومبه تی پۆمانی ده پازینرایه وه به وینه ی زهیتی و ئه و په یکه رانه ی له سه ر ته رزی په یکه ری یۆنانی کۆن دروست ده کران.

بزوتنه وه ی مرۆگه ری (هیومانسی):

بزوتنه وه ی مرۆگه ری په کیکی تر بوو له دیارده کانی بلا بوونه وه و فیڕبوونی کلاسیکی که پاوه ستا بوو له سه ر متمانه بوون به گه وریی شارستانی کلاسیک. مرۆڤ له زمانی شیشرۆندا به مانای تیگه یشتوی ئه ده ب و گه شه ی عه قل و ژیری ده هات، که هه موویان کۆله گه ی په روه رده بوونی مرۆڤن به په روه رده یه کی گه وریه. په تارک یه که م که سی بوو به کایه ی مرۆگه ری هه ستا، ئه مه ش به هۆی ئه و گه رم و گوپییه ی که بۆ کتیب و نوسینه کانی شیشرۆن هه یبوو، هه روه ها ئه و په یوه ست بوونه به هیزه ی که هه یبو بۆ شیشرۆن له دونیا بیینی و ژیا نناسی دا. ئه مه و جگه له هه لێنجانی لیکدانه وه کانی و شوین هه لگرتنی هه نگاوه کانی شیشرۆن. په تارک به شیوه ی کلاسیکی کۆن نوسینه کانی ده نوسی و شیوه ی لاتینی به ربلاوی سه ده کانی ناوه راستی به سوک داده نا.

فیربوونی نوێ له م کاته دا شارستانی بوو نه ک شیوه ی ئاینی یان خوداناسی. په ترارک پیداکری ده کرد له سه ر دنیا و گرنګدانی به دواپوژ که م ده کرده وه. گرنګی ده دا به مروؤو ئاره زووه کانی و داوای دابین کردنی ژیانیککی خوشی بو ده کردو که شه ی به تواناکانی ده داو دنیا نه ویستی و خۆماندوکردن و خۆ ئازاردانی له پینا و دواپوژ به بی بایه خ له قه له م ده دا¹.

ئه وانه ی بایه خیان ده ده دا به توێژینه وه کلاسیکیه کان، ده یانبینی یۆنانی و پۆمانییه کۆنه کان، گرنګیان به ژیا نی دنیا و مروؤ ده دا زیاتر له گرنګی دانیان به دواپوژ. له به رته وه هه موو ئه وانه ی که گرنګیانده دا به کلاسیک و شاره زابوون لی، حه زیان ده کرد وه ک ژیا نی کلاسیکیه کان بژین. جا هه ر لیكۆلینه و لی ورد بوونه وه یه ک که بته گیه نیته ئه و ئامانجان به پیا نی ده ووت لیكۆلینه وه مرویه کان و بزوتنه وه که ش پیا ده و ترا: بزوتنه وه ی "مروگه ری". له م کاته دا زمان و وێژه و فه لسه فه و میژووی یۆنانی و پۆمانی گوزارشت بوو له لیكۆلینه وه مرویه کان، وه ئه وانه شه ی که ئه و لیكۆلینه وانه یان به ره وپی شه وه ده بردو به یۆنانی و لاتینی ده یاننوسی، بریتی بوون له مروگه ران. ئه وان ده یانویست له ژیا نیاندا به سه ر پیره و ی کلاسیکه پشینه کانیاندا برۆن و هه موو

1- پشتریش له ناو ئیمه دا تپوانینی ژۆر هه له ده کرا بو چه مکی دنیا داری و دنیا ویستی. له ئه نجامی حا لی نه بوون له ئیسلام خه لکی دنیا یان به شتیکی پوچ و بی بایه خ سه یر ده کرد. ته نانه ت یه کێ له هۆیه کانی دواکه ننی موسلمانان له پبردو و گرنګی نه دان بوو به دنیا و به فیرو دانی کات بوو. ئه مه له کاتیدا ئیسلام دوا ده کات تا ئه و په پی توانامان هه ولده ین دنیا مان خوش بکه ین، چونکه به بی ژیا نیکی خوش و له بار خوا په رسته یه کی له بارو تپرو ته واو نا کړی. دنیا به که م گریش به و مانایه نایه ت که دنیا به ه یچ نه گری، هه ره ک وایان لی قامی بوویه وه. به لکو به مانای ئه وه دیت که به هۆی دنیا وه له دواپوژ بی ناگا نه بی. هه ره ک علی کوری ابو تالیب له باره ی دنیا به که مگریه وه ده لی: دنیا به که م گری به مانای ئه وه نایه ت که تۆ ه یچ شتیکت نه بی، به لکو به مانای ئه وه دیت ه یچ شتیکت تۆی نه بی. (وه رگپن).

شیوه وشیوازی ژیا نیان له وان وهرگرن. وهه ره له کاته دا زانکۆکان زۆر گرنگیان به لیکۆلینه وه مۆییه کان ده داو زمانی یۆنانی و لاتینی چووه پال پروگرامی زانکۆ له زانکۆکانی ئه وروپا¹.

به سوک سه یر کردنی سه دهه کانی ناوه پاست:

جهخت کردنه وه له سه ر شارستانی کلاسیک و لیکۆلینه وه لیی و به مه زن و گه وره دانانی و به هیومانیسیت سه یرکردنی لیکۆله رانی ئه م شارستانیته، بوو به هۆی به سوک سه یرکردنی سه دهه کانی ناوه پاست له لایه ن مۆ گه ران و به که م و نابوت سه یرکردنی ژیا ره که ی. ژیا ری سه دهه کانی ناوه پاست په تده کرایه وه و سه رده مه که ی به شه وگا ریکی تاریک داده نرا و گوزارشتی لی ده کرا که نه زانی و به ره بریه ت با لی به سه ر ئه م سه رده مه دا کیشا وه، ته نانه ت شیوازی غوتی "که وانه یی" له دروست کرنی بینا و قه لای میره کان به هیما ی به ره بریه ت داده نرا و بزوتنه وه ی سیکۆلانیستی به بزوتنه وه یه کی نه خو ش له قه له م ده درا و زمانی لاتینی کارپیکرا و له کلێسا کان له سه دهه کانی ناوه پاستدا به زمانی قه شه و ره به نه کان داده نرا. به م شیوه یه هه موو دیارده کانی سه دهه کانی ناوه پست به هیما و نیشانه ی نه زانی و پرپوچی پیشان ده درا.

بلا و بوونه وه ی رۆشن بیر (سه قافه ی نوێ):

فیڕکاری نوێ هۆیه ک بوو بۆ گه پان وپشکنین و گرتنی په خنه ی هزری و سه قافی. نوسه ران و بیریاران له نوسرا وه کۆنه کانیان ده کۆلیه وه و له دیرو شوینه چۆل بووه کان و کتیبخانه ی کلێسا و کتیبخانه تایبه تیه کانی دۆلمه نداندا

بەدوای ئەم نوسراو پەپراوە کۆنانەدا دەگەڕان. لە ئەنجامی ئەمەدا چەندین نوسراوی ونبوویان دۆزیوە کە پێشتر لە بەرچاوان دیار نەبوون. وەك نوسراوەکانی "کونتلیانس" لەبارەی وتارییژی و کتابەکانی "شیشرۆن" و "میترووی ئیمپراتۆریەتی پۆمانی" هەمی میتروونوسی بەناویانگی پۆمی "تاکیتس"، هەروەها بیرکاریەکی "فییمیکس" و کتابەکانی "فیزوفیس" لەبارەی ئەندازیاری بیناسازی. ئەمەو سەرەپای هەزاران نوسراوی تر کە هەمی بیریارانی کلاسیکی کۆن بوون. کۆکردنەوێ نوسراوە کۆنەکان بووبە پیشەیی زۆریک لەبیرمەندان، تەنانەت هەندی لە دەوڵەمەندان بۆخودی خۆیان لە کتێبە کلاسیکیەکان کتیبخانەیان دروستکرد. شان بەشانی کۆکردنەوێ نوسراوە کۆنەکان، پڕۆسەیی کپین و فرۆشتن و بلاوکردنەوێ هاتە ناو، بەشیوەیەك بووبە بازەرگانیەکی بەقازانج. بۆ ئەوێ ئەم نوسراوانە بلاوبکێنەوێ، نوسەرانی هەستان بە بەراورد کردنی هەندیکیان بە هەندیکی تریان. ئەمان نوسراوەکانیان دەخستە بەر پەخنەو تەشەر. بەهۆی ئەمەو پەخنەو میتروویی و شیوازەکانی نوسینی میتروو هاتە ئارا، وەك پیناویک بۆدەرخستنی هەلەو ئەوانەو کتابەکانیان نوسیبوویەو، یاخود لەبەریان نوسیبوو. هەروەها بۆ مەبەستی پوون کردنەوێ پاستی و ساغی یاخود ساختەو ئەم نوسراوانە. بەم شیوەو پێگەو "لۆرینزو ئالا" بەلگەو ساختەو "بەخشی قوستەنتین" ی دەرخست.

لەسەدەو شازدە کلاسیکیزم و مۆگەری لەناو چینی پۆشنبیرانی ئەوروپا بەخیرای بلاو بویەو. ئوستازو مامۆستایان بە دوای پۆشنبیری

تازە دەهه که وتن و زۆرێک له زانکۆ دامه زراوه نوێیهکان جهختیان ده کرده وه له سه ر لیكۆلینه وه کردن له کلاسیکیهت و مرۆگه ری. ئەمەش به زۆری له ئەلمانیا و زهویه نزمه کان و سوید و سکۆتلەنده به دی ده کرا. "لۆرینزۆی گه وره" سه رۆکی بنه ماله ی "میدیتچی" له فلۆره نسا، له پووی ماددییه وه هاوکاری مرۆگه رانی ده کردو کتیبخانه یه کی له فلۆره نسا دا دامه زرانده، که ژماره یه کی زۆر له کتیبه کانی یۆنانی و پۆمانی له خۆده گرت. هه روه ها "فرانسوای یه که م" ی پاشای فه ره نسا ش کۆلیژیکی دامه زرانده بۆ لیكۆلینه وه مرۆگه رییه کان، هانی هونه رمه ندان و بیرمه ندانی ده دا بۆ کۆچکردنیان له ئیتالیه وه پووه وه فه ره نسا، به مه به ستی بلاوکردنه وه ی زانیاری ومه عریفهت له ناو فه ره نسیه کان.

گرنگی پۆشنبیری نوێ:

بزوتنه وه ی مرۆگه ری بزوتنه وه یه کی زانستی و وێژه یی وه فه لسه فی و کۆمه لایه تی بوو. مرۆگه ران هه ستان به ژيانده وه ی کلاسیکی کۆنی لاتینی و یۆنانی و چینی ده سه لاتدارانیان والیکرد که زۆر به گه رم و گوپییه وه پیشوازی له م مه عریفه و کایه زانستیه تازیه به کن. مرۆگه ران به هۆی ئەمه وه شۆرپشیکیان به رپا کرد له پووی تیۆره فیڕکاریه کان و پیاده کردنیان. هه روه ها توانیان ئەقل و خه یال و تیپروانینیان پزگاریکه ن له ته وقی سه ده ده کانی ناوه پاست، ئەمەش به لیكۆلیه نه وه و وێژه یی و فه لسه فیه کان و گرنگی دانیان به بیرکاری و وازه یانیان له شیوازی فیڕکاری کۆن، که پیاوانی ئایینی پیاده یان ده کرد له سه ده ده کانی ناوه پاست. له ئاکامی ئەمانه دا چینیکی پۆشنبیر

سه‌ریه‌لدا که کلاسیکیان به‌رو پێشه‌وه ده‌بردو له‌سه‌ر شیوازی کلاسیکه‌کان ده‌یاننوسی و ده‌یانخوینده‌وه. ئه‌وان به‌م لیکۆلینه‌وه مرۆگه‌ریانه به‌هره به‌رزه‌کانیان گه‌شه‌پیداو هه‌زیان له‌که‌له‌پچه‌ی سه‌ده‌کانی ناوه‌راست پزگارکرد. به‌لام به‌داخه‌وه ئه‌م بزوتنه‌وه‌یه له‌ناو چینی ئورستوقراتی و ژماره‌یه‌کی که‌می خه‌لکی چه‌قی به‌ستبوو، هه‌رئهمه‌شه لایه‌نی نینگه‌تیفی ئه‌م بزوتنه‌وه‌یه بوو.

جه‌ختکردنه‌وه له‌سه‌ر خودگه‌ری، تاک (الفردانیه):

پیداگری کردن له‌سه‌ر تاک، یه‌کێ بوو له‌ تایبه‌تمه‌ندیه‌کانی پۆشنیبری نوی و کۆمه‌لگه‌ی نوی. مرۆگه‌ران زۆر جه‌ختیان ده‌کرده‌وه له‌سه‌ر باوه‌ربوون یاخود متمانه‌ بوون به‌خود، وایان لیکده‌دایه‌وه که مرۆڤ تاکێکی جودایه‌و خاوه‌نی که‌سایه‌تی و به‌هره‌ی تایبه‌تی خۆیه‌تی، که ده‌توانی گه‌شه‌یان پێبدات و به‌هۆیه‌وه خه‌مه‌تی خۆی و ده‌رو به‌ری بکات. جا ئه‌م شیوه تاکه‌گریه، گوێرایه‌لی بۆ گه‌وره‌و ده‌ره‌به‌گو سه‌ندیکا په‌ت ده‌کرده‌وه و دانی نه‌ده‌نا به‌ ئیمپراتۆرو پاپاو پاشا، به‌لکو ته‌نها دانی به‌گه‌وره‌یی خودی تاکدا ده‌نا. واتا (مرۆڤ خۆی گه‌وره‌ی خۆیه‌تی). هه‌روه‌ها به‌ قیژه‌ون سه‌یره‌موو ئه‌و هۆکارانه‌یان ده‌کرد که مرۆڤ له‌حه‌زه‌کانی ده‌گیرێته‌وه و پێگره‌ له‌به‌رده‌م ئاره‌زووه‌کانی. مرۆگه‌ران پیاوانی ئایینی و سه‌ده‌کانی ناوه‌راستیان به‌بێ بایه‌خ له‌قه‌له‌م ده‌دا. به‌لام وه‌نه‌بێ ئه‌مانه به‌ته‌واوی پیاده‌ کرابن، به‌لکو له‌گه‌ڵ هه‌موو ئه‌مانه‌شدا زۆریه‌یان پابه‌ند بوون به‌ئاینه‌که‌یان و نیشتمانی خۆیان خوشده‌ویست و بۆ ده‌سه‌لاتی ولاتیان دلسۆز بوون. بۆ نمونه ئه‌وانه‌ی که

ههستان به پپۆسهی دۆزینهوه جوگرافیهکان وهك: "کولمبس، دیاز، فاسکۆدیگاما، بیزار، ماجهلان"، پابه‌ند بوون به ئاین و دلسۆزی حکومهت بوون، له گه‌ل ئه‌وه‌ی جه‌ختیان ده‌کرده‌وه له‌سه‌ر خود.

به‌پاستی زیندوو کردنه‌وه شارستانی کلاسیکی و بزوتنه‌وه‌ی مرۆگه‌ری له‌ سه‌ده نوێیه‌کان، زۆر گرنگ بوو، له‌به‌رئ‌ه‌وه‌ی گۆپانی هینا به‌سه‌ر بیرکردنه‌وه‌ی خه‌لکیدا. له‌کاتی‌کدا بیرکردنه‌وه‌ی سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست بایلی به‌سه‌ر خه‌لکی دا کیشابوو.

له‌دوای سهردهمی پینسانس کاریگه‌ری کلاسیکی به‌ره‌به‌ره که‌م بویه‌وه، هه‌روه‌ها ئاره‌زووی لی‌کۆلینه‌وه کردن له‌یۆنانی و پۆمانی دای له‌که‌می و شیوانو ئامرازی زانستی جی‌گه‌ی شیوانی به‌ربلاو (شائع)ی گرت‌ه‌وه له‌لی‌کۆلینه‌وه زانستی و میژوویه‌کاندا. تیپوانینی بیریاران له‌دوای سهردهمی پینسانس له‌مه‌پ سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست گۆپانی به‌سه‌رداهات، چونکه له‌دوای ئه‌م سهردهمه بیریاران تیپاوانینیکی دادگه‌رانه‌یان هه‌بوو سه‌باره‌ت به‌سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست. له‌دوای پۆژگاری پینسانس ئه‌وان سه‌ده‌کانی ناوه‌پاستیان به‌قوناغیک له‌قوناغه‌کانی گه‌شه‌سەندنی شارستانی ئه‌وروپا لی‌کدايه‌وه، کاتیک له‌دوای ئه‌م سهردهمه سهردهمی‌نوی ده‌ستپێده‌کات. هه‌روه‌ها سه‌ده‌کانی ناوه‌پاستیان وا له‌قه‌له‌م نه‌دا که‌بی به‌ش بی‌ت له‌هه‌موو دیارده‌ و خه‌سله‌تیکی شارستانی، هه‌روه‌ك خه‌لکی له‌ سهردهمی پینسانس وه‌ها بیریار لێی ده‌کرده‌وه.¹

کاریگری کلاسیک به سهر ئاینی مه سیحی :-

مه سیحیه توندپوهه کان دزایه تی فیرکاری تازه یان نه کردو ده سه لاتی کلّیساش پښگری نه کرد. وه لّی له گه لّ نه مه شدا هندی له پیاوانی ئاینی دزایه تی بزوتنه وهی کلاسیکیان ده کرد، به و بپوایه ی که شیوازیکه له بت په رستی، نه مه وجگه له ترسانیان له دزه کردنی بت په رستی بو ناو خه لکی. به لام نه و لیبورده ییه و فراوانیه ی که ده سه لاتی ئاینی په پړه وی کرد، وای کرد نه مه به مه ترسی نه زانری. نه که هره نه مه به لکو پاپا کان له هانده رانی کلاسیک بوون و بره ویان پیده دا، به تاییه ت پاپا نیکولای پینجه م، که ده سستیکی کارای هه بوو له بلا بوونه وهی کلاسیکداو چه ندین خه لاتی گرانبه های ده به خشی له م بواره دا. هه روه ها ژماره یه کی زور کتیبی کلاسیکی له کتیبخانه ی فاتیکاندا کو کرده وه و گه وره ترین خه لاتی ته رخان کرد بو نه و که سه ی که جوانترین وهرگیران بکا بو "ئیلیازه و هومیرؤس". هه روه ها پاپا "پیوسی دووم" له پیش نه وه ی بگات به پوستی پاپه وی، ناویانگیکی گه وره ی ده رکرد له کلاسیکدا. "لیوی ده یه م" یش وه که نه وانی تر هاوکاری هونه رمه ندان و مروگه رانی ده کرد، نه مه ش په نگدانه وهی نه و حه زوئاره زوهی بوو بو هونه رو موسیقاو پارچه نه ده بیه جوانه کان.

مه سیحیه کان وایان ده بینی که لیکوئینه وه کلاسیکیه کان خزمه تی شارستانیه تی نه وروپا ده کات و ده یگه ینیتته پله ی جوانی. به لام به پیچه وانه ی نه مانه وه کاریگری کلاسیک به ره به ره پووی وهرچارخاندو به ره و ناکوک بوون پویشته له گه لّ ویست و مه به سستی کلّیسا. نه مه ش کاتی په خنه کانیاں بو سهر

کلێسا دای له زیادی و مرۆگه ران دژایه تی هه ندی له دروشم و سروتی ئاینیان کردو له گه وره یی و گرنکی لاهوتیان که م ده کرده وه و ژيانی په بانیه تی و ئاره زوو گرتنه وه یان دایه به ر په خنه، که ئه وه ندیه ی تر په وشه که ی له بارکرد بۆ شوێشی ئاینی و چاکسازی ئاینی¹.

به ناو بانگترین پیاوانی فیڕکاری نوێ:

ژماره یه ک له نوسه رانی ئه وروپی به به ناو بانگترین پیاوانی فیڕکاری نوێ داده نرێن. له وانه ش "جۆن دیکلین" ی شاره ز له ئه ده بی یۆنانی، که خه ریکی پێگه یانندی فرزه ندیه ی میرو خانه دانان بوو. به هه مان شیوه برازا که ی "فلیب میلانگتن" مامۆستای زمانی یۆنانی له زانکۆی ویته نریگ له ئه لمانیا و هاو پێی مارتن لوسه ر هه م دیس یه کیکی تر بوو له پیاوانی فیڕکاری نوێ. هه روه ها "جۆن کۆلیت" یه کیکی تر بوو له وانه و له ئینگلترا دا ناو بانگی ده رکردو و تاریژیکی به ناو دیڕ بوو. ناوبراو پاگری که تدپرائیه ی سنتپۆل بوو له لهن ده ن. مرۆگه ران له خۆڕئاوای ئه وروپا پوویان کرده باشکردنی باری کۆمه لایه تی و ناشیرین کردنی داب و نه ریتی به ربلاوی ئه وسا.

"سیرتۆماسمۆر" (1427-1535) ژماره یه ک کتابی میژووی و سیاسی به زمانی لاتینی بلاو کرده وه. له ناویاندا ژيانی "پچاردی سییه م". له به ناو بانگترین کتێبه کانیشی کتیبی یۆتۆپیا یه، که به زمانی لاتینی نوسیویه تی و به هۆیه وه ناو بانگی له ئه وروپا دا په یدابوو. نوسه ر له م کتێبه دا له سه ر شیوه ی کۆماری ئه فلاتون باس له ولاتیکی خه یالی ده کات که

دانىشتوانەكەى بە بەختە وەرانه ژيان بە سەردەبەن. لەم ولاتەدا هەموو تاكێك كاردەكات و سودمەند دەبێت و دەرڤەتى خۆپەندە وەو خەوتن و نوسین هەيە. لایەنى ئابوورى ژيانى هێچ كەسى تەنگ نە كردوو. چونكە دراویك نىيە ئالوگۆر بکری لە نێو ئەم ولاتەدا. پادشایەتى قۆرغ كراو لەم ولاتەدا بوونی نىيە و جەنگ و دووژمنايەتى تىادا نىيە. ئەمەش بە ھۆى لەبارى سیستەمەكەى كە واى كردبوو هەموو تاكێك خاوەنى خۆى بێت. "تۆماس مۆر" لەم كتيبەيدا باسى لە كۆمەلگەش كرا دبوو. كۆمەلگەى ناو ئەم ولاتە خالى بوو لە تاوانبارانى ناو زىندان، پەرسش كردن بە ئازادى دەكرا و جەنگ تەنها پارێزگارى بوو نەك ھێرش.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا "تۆماس مۆر" چارەسەرى بۆ كيشەكانى سەردەمى خۆى دانەنا، هەرچەندە بەشیوەيەكى تەواو ئاماژەى بە لایەنە گرنگەكاندا بۆ كيشەكانى كۆمەلگە لە سەردەمى خۆیدا. پراوێژكار بوونی "تۆماس مۆر" بۆ "ھەنرى ھەشتەم" ی پاشای ئینگلترا ھۆيەك بوو بۆ خۆ بەدووگرتنى لە دانانى چارەسەر بۆ كيشەكانى سەردەمى خۆى.

ھەرچەندە چەندین نوسەر و مامۆستا لە دانیمارك و فەرەنسادا ھەبوون، بەلام دیارترینیان و پێشەرو پابەرى مۆگەرەن لەم سەردەمەدا "ئىرازمۆس" بوو.

دیسیدریس ئىرازمۆس 1466-1536:

رەنگە بتوانین ئىرازمۆس بە دیارترین نوسەر و پۆشنبیری سەردەمى گواستەنەو دابنێین. ئىرازمۆس بیريارىكى مۆگەرەبوو، لە شارى پۆتردامى ھۆلندا لەدایك بوو. بەلام زۆربەى ژيانى لە نێوان فەرنساو ئینگلتراو

نه لمانیاو سویسپراو ئیتالیا دا بردوته سهر. ئیرازمؤز ماو ده كه سهرؤكى زانكؤى پاریس بوو. له بواری لاهوتدا پسپوړو شاره زابوو، تا دواتر تیايدا بوبه قه شه. به لام نه م زور شه یداى خویبندنه وه و موتالاكردن بوو، ژماره ده كه كتابى نوسى و له نيو مړوگه ران وهك مامؤستاو بېريار ناسراو له سهر ئاستى نه وړپا به پله و پايه كى وه ها گه یشته كه پاتراركیش پېچى نه گه یشته له پېش نه ودا. هاوړپى باوه رپېكراوى توماس مورو جون كؤلیت ولیوى دهیم بوو، هه روهك په یوه ندى هه بوو له گه ل "چارلسى پېنجه م" وپاشاكانى فه پړنساو ئینگلترپا، لای نه وانیش جیگه ی پړنومتخانه بوو.

"ئیرازمؤز" راستى و لیبورده یی و ئازادى ده ویست. نه م ویسته شى زیاتر له کایه ی ئاینیدا بوو نه وهك کایه ی سیاسى و ئابورى. بؤ هه موو نه م مه به سته ناش چه ندىن نوینى ته رخان کرد.

ئیرازمؤزى بلیمه ت وهك پیاویكى ئیماندار به مه سیحیه ت مشته ومړى نه ده کرد له مه ر ده سه لاتی پاپاو كلېسا. وهك پیاویكى مړوگه ریش نیگه ران بوو له وخورافیاته باوانه ی كه بالى به سهر لاهوت و كلېساو مه سیحیه توندره وه كاندا كېشابوو. هه روهك دووژمنى نه زانى وكالقامى بوو. ئیرازمؤز له مالى هاوړپكه ی توماس مورو له سالى 1511، كتابىكى له ژیر ناو نیشانى "ستايشى دیوانه یی" دا بلاو کرده وه. نه م له م كتیبه یدا پڅخه ی توندی گرت له ره به ن وپیاوانى ئاینى و تاوانباریکردن به وه ی نه وان ئاین كورت ده كه نه وه له به نه نجام گه یاندى حه ج بؤزه وى پړوړو پارانه وه و لالانه وه له قدیسان به پړوړو سهر کردنى پاشماوه كانیان. ئیرازمؤز نه م شتانه ی له سهر زارى ئافره تىك گوزارشت کرد به ناوى "فوولى" كه كه سایه تیه كى سهره كى ناو كتیبه كه ی بوو. جگه له مه ئیرازمؤز ئینجیلی له ئیغریقیه وه وه رگړپایه سهر

زمانی لاتینی. ئەمە و ئەم وەرگی پراڤە جیاوازی زۆری تێدا بەدی دەکرا لە گەڵ وەرگی درەوای پرسی کلێسا.

لە گەڵ هەموو ئەمانە شدا ئیرازمۆز پشتگیری شوپشی نەکرد، کاتی لە لایەن مارتن لۆسەر وە لە دژی کلێسا بەرپاکرا. ئەم پشتیوانی خۆی بۆ پاپا دەربەری و پەخەنە ی لە لۆسەر گرت لە سەر دەرچونی لە فەرمانی پاپا.

بزوێنە وە ی مۆگەری لە نیوە ی دوووەمی سەدە ی شازدەدا پۆبە پووی ئاستەنگ و ناپەحەتیەکی زۆر بوو یە وە. وە لێ کلاسیکیەت هەتاوەکو کۆتایی سەدە ی هەژدە بەردەوامی بە خۆی داو کاریگەری هەبوو لە سەر ویژە و هونەر و پیکهاتە ی بیرو هزری نوێی تایبەت بە زانستە نوێیەکان.

هونەر لە پۆزگاری پێنسانس :-

هونەر مەندان و ویژە وانان ئارەزوو شەیدایەکی زۆریان تیا دا دەرکەوت بۆ شارستانیەتی کلاسیک. هونەر لە سەدەکانی ناوە پاستدا پەنگدانە وە ی ئاینی مەسیحی بوو، کاتد پائێهەکان لە سەر شیوازی کەوانەیی بنیات دەنران. بەلام مۆگەران هونەریکیان نیشانی خەلکیدا کە دەگە پرایە وە بۆ پیش سەدەکانی ناوە پاست. ئەم هونەرە بە سانایی و جوانی و کەم مەسرهفی جیا دەکرایە وە، بەلام کاریگەر بوو بە کلاسیکیەتی کۆن.

کلاسیک و هونەر :-

لە هەریەک لە سەدەکانی پازدە و شازدە گەشە کردنی هونەرەکانی ئەوروپا لە ژێر کاریگەری کلاسیکدا بوو. لە گەڵ ئەوە ی زۆریک لە پووەکانی شارستانی سەدەکانی ناوە پاست مابوون، بەلام لە زیندوو کردنە وە ی هونەری کلاسیکی سودی زۆر بینرا. وینە کی شەکان و پەیکەرتاشان و بیناسازان، بە شیوەیەکی بەرچاو هاوکاری دەکران، بە مەبەستی ئافرانندی نمونە یەکی بایە خدار لە سەر

شیۆە ی هونەری یۆنانی و پۆمانی کۆن. هونەری مەسیحی و هونەری کلاسیکی بە شیۆە یەکی لە سەر خۆ تێکەڵبوون، ئەمەش بە بەکارهێنانی هونەری کلاسیکی لە پرسەکانی ئاینی مەسیحی دا. لە ئەنجامی ئەم تێکەڵبوونەش هونەریکی مەزن هاتە کایە وە کە خۆی دەبینێ وە لە هونەری سەردەمی پێنسانس. ئەم هونەرە مەزنەش لە نیوان بیرى کلاسیکیەت و مەسیحیەتدا پەیدا بوو. بەم شیۆە یە کلاسیکیەت لە هونەرەکانی تەلارسازی و داتاشین و نیگرکیژشان و پەیکەرتاشی و مۆسیقادا بلا بوویە وە.

بیناسازی:

شیۆازی کە وانهیی، کە لە دروستکردنی بینادا بەکار دەهات، بە هاتنی شیۆازی یۆنانی پۆمانی کۆن بەرە بەرە گۆڵە ی کە و تە لیژی و شیۆازی یۆنانی و پۆمانی بۆ هەمان بوار شوینی گرتە وە. کە وانه "قەوس" ی یۆنانی و گومەزی پۆمانی، شوینی کە لو "بورج" ی نوک تیژی گرتە وە. هونەری کلاسیکی تازە، کە بە ئاسان و سانا ناسرابوو، لە سەردەمی پێنسانس لە سازکردنی هەموو بینا و کۆشکیکدا دەخرا یە کار. دیارترین نمونە بۆ ئەم بیناسازیە نوێیە، بینای کلێسای "قدیس برتس" ه لە فاتیکان، کە لە دروستکردنیدا دیارتین و باشتترین هونەر مەندانی وەك: "برامانتی، رفائیل، میخائیل ئنجیلو، بلادیۆ"، کاریان تێدا کرد. ئیتالیا ناوەندی زیندو کردنە وە ی بیناسازی کلاسیکی یۆنانی و پۆمانی بوو، ئەم زیندوو کردنە وە یە لە ژێربالی میروخانه دانان و دەوڵە مەندان گەشە ی دە کرد. پاشان ئەمە بلا بوویە وە لە بەشەکانی تری ئەوروپا. هەر

چەندە ئیتالیا بە ھۆی جەنگە وە لە پرۆوی سیاسی و بازرگانییە وە شەپرێو تیکشکاو بوو، بە لām توانی لە پرۆوی ھونەرێە وە ئەوروپا داگیربکات.

فەرەنسا لە سەردەمی "فرانسوای یەكەم" و ئیسپانیا لە سەردەمی "فلپپی دووہم" ھونەری بیناسازی کلاسیکیان تیا دا بلāو بوویە وە . بە لām لە ئەلمانیا و ھۆلەندا و ئینگلترا ئەم ھونەرە درەنگ بلāویە وە تا کۆتایی سەدە دی شازدە .

داتاشین و پەیکەر تاشی :- (نەت ، تمایل)

لە سەدە دی چوار دە دا بزوتنە وە دی کلاسیکی لە داتاشیندا سەری ھەلدا ، سەرە پای ھەبوونی جوداییە کۆنەکان ، کە لە ئیتالیا دا بەر بلāو بوو . بە ھەمان شێوہ چالاکی دۆزینە وە دی ئاسەوارەکان لە سەدە دی پازدە ، کاریگەری کردە سەر بنە مālە ی مدیتچی لە فلۆرەنسا ھانی ھونەری داتاشین و پەیکەر تاشیان دە دا و ئارەزووی کۆکردنە وە دی پارچە و نمونە ی کۆن و سەنج پاکیشیان ھە بوو . لاسایی کردنە وە دی کلاسیک لە بواری داتاشین ، گەیشتە پادە یە ک کە پارچە یە کی داتاشراو لە ئە سینای سەدە دی چوار و پینجی پیش زاین ، تەواو بە پارچە ھونەر یە داتاشراو ەکانی سەدە دی پازدە و شازدە دە چوو .

"لۆرینزۆ گیبری تی" 1378-1455 ، پیشەنگی پەیکەر تاشان بوو لە سەردەمی پێنسانس . وێنە ی پاپا "پاپیستری" لە فلۆرەنسا دا داتاشی و بە شێوہ کیش سازیکرد کە "میخائیل ئەنجلۆ" لە بارە یە وە دە لی : "جیگە ی خۆیە تی ئەم داتاشراو ە لە بەردەم دەروازە ی بە ھەشت دابنری" . ھەروەھا

هونه رمنه ند "دوناتیللو" 1383-1466، به یه کی له به ناوبانگترین هونه رمنه ندانی سهرده می پښانس ده ژمیردری و توانی په یکه ری "سنت مارک" به شیوه یه کی سهرنج پکښانه له ښیسیا داباشی. هروهک "لوکا دیرا پرویا" 1400-1482، به ناوبانگ بوو به لاسای کردنوی کلاسیکی ساده. "رویا" قوتا بخانیه کی دامه زراند بؤ داتاشین و نه خشانندی زه خره فیه له سهر گوره کان. نه م هونه ره له سهرده ی شازده دا، له نه خشانندی زه خره فیه ی گوپی دامه زړینه ری بڼه مالیه ی فیسکونتی له میلانو گه یشته چلپوپه ی جوانی. به هه مان شیوه "میخائیل نه نجلو" په کیکیتر بوو له هونه رمنه ند هکان و ناوبانگی له بواری داتاشین و بیناسازی و وینه کیشاندا ده رکړد. په یکه ره که ی نه و بؤ پیغه مبه ر "داود" له فلوره نسا، پارچه یه کی هونه ری جوان و سهرنج پاکښه له هونه ری کلاسیکیدا. به م شیوه یه هونه ری کلاسیکی کون سهریه لدا.

هونه ری داتاشین به به راورد له گه ل هونه ری بیناسازی زیاتر له دهره وه ی ئیتالیا دا بلاو بوویه وه. هه ری که له "هنری هه و ته م" و "فرانسوای یه که م" به مبه سته داتاشین و سازکردنی په یکه ری خویان بانگهی شتی په یکه رتاشانیان ده کړد. له پیش هاتنی "لوسهر"، داتاشینی کلاسیکی له نه لمانیا سهریه لدا. پاشان له نه اروپای خورئاوا له سهرده ی شازده بلاو بوویه وه.

تابلو و نیگار کیشان :-

هونه ری وینه کیشان زیاتر له داتاشین گه شه ی سهند. له پیشتر دا وینه و تابلوکان له سهر دیواری خانو و کوشک و کلیساکان، یاخود له سهر قوماش ده کیشران و پرنګ ده کران به پرنګه ناوییه کان و پیان ده و ترا: "فریسکوس". به لام نه م په وشه هه روا نه چووه پیش، به لکو له سهرده ی شازده دا

وێنه‌کی‌شان له‌سه‌ر له‌وح و قوماش، له‌گه‌ڵ وێنه‌کی‌شانی سه‌ر دیواره‌کان جیا‌بوویه‌وه. به‌به‌کارهێنانی په‌نگی زه‌یتی له‌ هونه‌ری وێنه‌کی‌شاندا گه‌یشته‌ پله‌ی که‌مال و تیرو ته‌واوی.

له‌پاستیدا هیچ نمونه‌یه‌کی کلاسیکی بۆ هونه‌ری وێنه‌کی‌شان نه‌بوو. ئه‌و وێنه‌یه‌کان که له‌سه‌ر دیواری خانوو بینا کۆنه‌کان کێش‌رابوون له‌ناچو‌بوون. شوێنه‌واری شاری "پومپی" تا ئه‌و ساش هه‌ردارو په‌ردو بوو، تا‌کو‌تایی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌ نه‌دۆزایه‌وه. ئه‌مه‌ش وای کرد‌بوو وێنه‌ی سه‌ر دیواره‌کانی له‌م کاته‌دا ناسراو نه‌بن. کاتی‌کیش هونه‌رمه‌ندان نمونه‌ی وێنه‌ی کلاسیکی کۆنیان له‌لانه‌بوو، ناچار‌بوون به‌رده‌وام بن له‌ په‌یره‌وکردنی شی‌وای مه‌سیحی.

ژماره‌یه‌ک وێنه‌کی‌شی مه‌زن په‌یدا‌بوون و له‌ناویاندا چواریان له‌سه‌ده‌ی شازده‌داده ژیان. به‌هۆی ئه‌وه‌ی ئه‌وانه له‌هونه‌ردا گه‌یشتنه‌ پله‌ی که‌مال. ئه‌مانیش برتی‌بوون له‌: "لیوناردۆ دا‌فنشی - میخائیل ئه‌نجلۆ - رفائیل - تیتان".

لیوناردۆ دا‌فنشی: 1452-1519.

ئه‌م بلیمه‌ته له‌ فلۆره‌نسا له‌دایک بووه‌ و هه‌ر له‌وێشدا پێگه‌یشتووه‌ و له‌ژێر چاودێری هه‌ردوو بنه‌ماله‌ی "س‌ف‌ورزا"ی میلان و بنه‌ماله‌ی "میدیچی" فلۆره‌نسا‌دا‌بوو. خوانی خودایی "عیش‌اء‌الربانی" له‌ به‌ناوبانگترین وێنه‌کانی بوو، که‌جار‌جار پێیان ده‌ووت: "خوانی پیرۆز"، ئه‌مه‌ش بریتی‌بوو له‌ کۆبوونه‌وه‌ی مه‌سیح له‌گه‌ڵ هه‌واره‌کان له‌سه‌ر خوانی

ئیوارە. ھەر ھەڵا داڤنشی ویتە "مۆنالیزا" ی کیشا کە ویتە کچە لاویک بوو. ئەم دوو ویتە ئاماژەمان پێدان جوانترین داھێنانەکانی لیوناردۆ بوون. تەنانەت ویتە "مۆنالیزا بەیەکی" لە ویتە نایابەکانی لیوناردۆ دەژمێردرێ. ئەمەش بەھۆی ھونەری پەنگکردنی و دروستکردنی سیبەر و پوناکی بەشیوەیەکی زیرەکانە. ویتەکان لە چلە پۆپەیی جوانی و سەرنج پکیشی دابوون. وەك باسکراوە لیوناردۆ ویتەکیکشیك بوو میکانیزمی زانستی لە ویتەکردندا بەکار دەھێنا بەھۆی شارەزابوونی لە زانستی توێکاریزانیدا ئەمەش لە لەو حەکانیدا پەنگی داوەتەو. لیوناردۆ وەك ئەندازیارێک کە نالێکی بنیات ناو شورایەکی لە دەوری میلانۆدا دروست کرد. ئەم کەلەھونەرماندە وەك میکانیکیەك و نەخشەسازو مۆسیقاژەن و فەیلەسوفێک کاری دەکرد. ئەم بلیمەتە ناوازیە نوسینیکی زۆری نوسیوە و چەندەھا قوتابی ھەبوو. کۆتایی تەمەنیشی لە فەرەنسادا بەسەربردو لەویشدا ھانی بلاوکردنەوێ ویتە کیشانی دەدا.

میخائیل ئە نجلۆ 1475-1562:.

ئەمەش وەك لیوناردۆ ناوبانگیکی زۆری ھەبوو. لە زۆریک لە ھونەرەکاندا لێوەشاوھیی و بەسەلیقەیی تێدا ھەرکەوت. میخائیل لە شارێ فلۆرەنسا لە دایک بوو و پەیکەر تاشیکی مەزن و ئەندازیارێکی تەلارساز و ویتە کیشیکی ھەلکە و توو بوو. تەنانەت گوتراو: "شاعیر و فەیلەسوفیش بوو". میخائیل کاتەکانی خۆی لە نێوان فلۆرەنسا و پۆمادا بەسەر دەبرد، واتا "ھەرکاتەو لە شارێک بوو". ئەم خزمەتی ژمارەیک لە و پاپایەنە کرد کە

هونه ریان خوشده ویست. ئەم هه لکه وتوه که سایه تیه کی جیگیری هه بوو، دهستی دهگرت به ئەخلاقه نه ته وهیه کان و خوشه ویستی زوری هه بوو بۆ فلوره نسا. جوانترین داهینانه کانی په یکه ری نه بی داود و پیغه مبه ر موسی و کلّیسیای قدیس پترۆس بوو له فاتیکان. هه روه ها نیگارو تابلوی توفان وپوژی دواپی بوون، که له سه قفو بنمیچ و دیواری کلّیسادا نه خشانده بوونی و، به نیگاره دهگمه نه کانی جیهان هه ژمار ده کرین.

رهفائیل 1483-1520:ـ

هونه ری نیگارکیشان له سهردهستی ئەم هه لکه وتهیه که یشته لوتکه ی که مالموجوانی. رهفائیل له هونه ری وینه کیشاندا له سه رووی ئەنجلووه بوو، پیاویکی سه رنج پاکیش بوو، له خزمه تی پاپا جولیسى دووه م ولیۆی دهیه م دابوو، وهك ئەندازیارێك له دروستکردنی کلّیسیای "قدیس پترۆس" کارى کردووه. رهفائیل ئاره زووی په یکه رسازی وئاسه واری هه بوو، به لام بلیمه تیه که ی ته نها له نیگارکیشاندا په نگى دایه وه. له به ناوبانگترین له وحه کانیشبى تابلوی مه ریم وعیسی ی فرزند هیه تی (د-خ).

تیتیان 1477-1576:ـ

تیتیان خه لکی فینیسیا بوو، له ویشدا سه ره پرشتی قوتاخانه یه کی نیگارکیشانی ده کرد. له په نگه زه یتیه پرشنگداره کاندا ناوبانگی په یدا کرد. تیتیان به هوی په یوه ندی هه بونی به ئیمپراتور "چارلسی پینجه م" و "فیلپی دووه م" ناوبانگیکی مه زن و سامانیکی زوری پیاپرا. له نیگاره زه یتیه کانیدا

شکۆمەندی و گەورەیی بە دیدەکرا، ئەم خاسیەتەش لە ھەریەکە لە تابلۆی چارلسی پێنجەم و فیلیپی دووەم پەنگی داوەتەو.

لە ئەوروپای خۆرئاوا دا ھونەری نیگارکێشانی ئیتالی پەخشان بوو، ھەریەکە لە فرانسوای یەکەم و فیلیپی دووەم، بۆ فیژکردنی خەلکی ولاتەکانیان ھاوکاری ماددی ھونەرەندانان دەکرد. لە ئیتالیا دا نیگارکێشیکی یونانی کارتێکراو بە تیتیان پەیدا بوو، ئەم نیگارکێشە ناوی "گریکو" بوو، تابلۆکانی ئاینی بوون و ئیش و ژانیان تێدا بەدی دەکرا. لە ئەلمانیا شدا دوو نیگارکێشی مەزن سەریانھەلدا، بریتی بوون لە: "بریخت دووری" 1471-1527، کە دانیشتوی شاری نورمبرگ بوو، بە ھونەرەندانی ئیتالیا کاریگەر بوو. پەیکەرەکانی نمونە بوون لە جوانی دا، "دوری" وەک پەیکەر سازو نیگارکێشیکی ناوبانگی دەرکرد، تابلۆی "سوارو مردن" لە نیگارە بە ناوبانگەکانی بوو. دوو مێیان "ھانز ھۆلبین" بوو، کە لە سالانی 1497-1543 ژیاو. ھۆلبین لە شاری "ئۆکسبرگی" ئەلمانیا دا ژیاو، سەر بە خانەوادەیەکی نیگارکێش بوو، ماوێکیش لە شاری "بالی" سویسرا نیشتەجێ بوو. سالانی کۆتایی تەمەنیشی لە ئینگلتراو لە خزمەتی ھنری ھەشتەم دا بەسەربرد. ھۆلبین ناوبانگی دەرکرد بە کێشانی وێنەی ھنری ھەشتەم و خێزانەکی وێنەی ئیرازمۆز و تۆماس مۆرۆ فلیپ میلانگتن. شیاوی باسکردنە ھۆلبین ھونەری ئەلمانی ھۆلندی لیۆن لیۆ بە بیری مۆگەری تیکەڵ بەیەکتەری کرد.

مۇسقىقا:

ناكرى بلىين: مۇسقىقا وه كووكا يه وه نه ريه كانى تر، كه وتوتته ژير
 كاريگه رى كلاسيك. ئەمەش بەھۆى ئەوھى ھىچ ئاسەوارىكى مۇسقىقى يۇنانى
 وپۇمانى كۆن لە ویدا بوونى نەبوو. مۇسقىقا لە سەدەى شازدەو لە مۇسقىقاي
 باوى كۆتايى سەدەكانى ناوہ پاستەوہ گەشەى كرد. لە سەدەى شازدەدا،
 مۇسقىقا گۇرپانى بە سەردا هات و تانرا هاوئاھەنگى بكرى لە نيوان ئاوازەكانيداو
 بە يەكەوہ بيانگونجین و پىكيان بخەن. ھەر لەم سەدەيەدا ئاميرى تازەى
 مۇسقىقى و بىر كرنەوھى تازە سەبارەت بە مۇسقىقا هاتەكايەوہ. مۇسقىقاژەنان
 بە ئەوروپاداو بە تاييەت بە ئىتالىا و ھۆلنداو بلاوېونەوہ. ھەر وہا ژمارەيەك
 مۇسقىقاژەن لە ئىسپانيا وفەپنسادا ھەبوون، لە ئىنگلتراش "جۆن پۆل، وليەم
 بىرد، ئورلاندىگېسن" وەك مۇسقىقاژەنانى دەرپارى پاشا ناوبانگيان دەر كرد.
 لە ئەلمانياشدا ژمارەيەك شىوہ ئاوازی تاييەت بە بوارى ئاينى لە ژير
 سەرپەرشتى مارتن لۆسەردا بلاوېوہوہ.

لە ئىتالىا "پالىستىنا" 1524-1594، مەزنىترىن مۇسقىقاژەن بوو
 لە سەدەى شازدەدا. پالىستىنا لە فاتىكاندا مۇسقىقايدەژەنى و تىرو
 تەواوترىن و جوانترىن مۇسقىقاي ئاينى بەرھەم ھىنا. لە ئىتالىادا شانقو
 داستانى ئاينى لاواندەوہ لە ژىرناوى "ئواتورىو" سەرپەلدا. لەم كاتەدا
 ئىتالىا ناوہەندى ئاوازی مۇسقىقى بوو. "جیوفانى گابرىلى" 1557-1613،
 يەككىبوو لە دامەزىنەرانى "ئوكسترا" ى نوئ. فینىسياش بوو بە ئەوشارەى
 بۆ يەكەم جارو لە سالى 1501، ئاوازی مۇسقىقى چاپ كرد.

ویرژهی نه ته وهیسی

زمانه نه ته وهییه کان له سده ده کانی ناوه پاستدا به ره و دروس بوون و که شه کردن ده چون. هه روه ها هه ندی پارچه ی نه ده بی نایاب به زمانه کانی "ئیتالی - فهره نسی - ئیسپانی - ئه لمانی - ئینگلیزی" په پيدا بوون. به لام زیندو و کردنه وهی شارستانی کلاسیکی له سده ده کانی چوارده وپازده و زورپیډاگری کردنی له سهر زمانی لاتینی وایکرد نویسن به زمانی نه ته وهی پیشکه وتن به خوییه وه نه بیني. ژماره یه کی زور له نه دیب و لیکولیاران ویریاران به زمانی لاتینی ویونانی ده یاننوسی. "پترارک و ئیرازمؤس" له ننیوه و که سانه دابوون که به م زمانه نویسنه کانیاں ده نویسی. نه مانه ده سته واژه کانیاں له "فرجیل و هوراس و شیشرون" هه لډینجا.

وه لی بارودوخ له سده دهی شازده گوپانی به سهر داهات. مملانی نه ته وهییه کان و دوزینه وه جوگرافیه کان و پیشکه وتنی ئابووری ولاته نه وروپیه کان و پیویستی زورینه ی خه لکی به زمانی ناوخوايي و به کارهینانی له ژیاڼی پوژانه دا، پالی نا به زانایان و لیکولیاران که گرنگی بدهن به زمانی نه ته وهی، وه ولی دانانی فهره ننگ و پرېزمان بدهن بۆ هه ریه که له زمانه کانی "ئینگلیزی و فهره نسی و ئه لمانی و ئیتالی هولندی و ئیسپانی". زانای نه لمانی "کونبراد فون جیسنر"، په یامیک یاخود نویسنیکی نویسی له سالی 1453، که تیایدا وه سفی سه د زمانی نه ته وهی کردبوو. شایه نی باسه نه مه یه که مین هه نگاو بوو سه باره ت به لیکولینه وه کردن له زانستی به راوردکاری و

جياوازی. ئیدی دانانی فەرھەنگ و پېزمان بوونە ھۆیک بۆ دانانی بناغەى چەمک و دەستەواژەى ئەدەبى زمانە ئەوروپىە نوێیەکان.

لەپاستیدا بابەتە ئەدەبىیە بلۆکراوەکانى ئەم سەردەمە بابەتى ئاینى بوون، وەك نوسىنى سەلاوات و ھەرگىزپرانى ئىنجیل. بەشیکیش لەوانە دادەنرێن بەمەزنتىن پاچەى ئەدەبى نەمر لە ھەگبەى و یژەى ئەلمانى و ئینگلیزى و فەرھەنسەى. وەك ھەرگىزپردا ھەر ھە نوسىنەكەى ئوسقف كرامر بۆ سەلاوات بەزمانى ئینگلیزى. ئەمە و جگە لە دەستورە ئاینیەكەى كالفن، كە دادەندریت بە گەورەترین پارچەى ئەدەبى نەمر لە و یژەى ئینگلیزى و ئەلمانى و فەرھەنسەى. مىژووى ژيانى "قدیس تریزا"ش كە لە لایەن خۆیەو نوێسراوە، لە جوانترین نوێسراوەكانە كە بەزمانى ئیسپانى نوێسراپیت. سەرھەلدانى پەرستانى و چاكسازى و پاكسازى ئاینى، كاریگەرى گەورەى ھەبوو لە سەر پەرھەسەندنى زمانى نەتەوہی و گەشەسەندنى. ئەمەش بەھۆى دانزانى كۆتیب و بلۆکراوەیەكى زۆر لە دژی كاسۆلیكى، یاخود بۆ پارێزگارى كردن لە كاسۆلیكى وەك دژە كاردانەو لە بەرامبەر پەرۆستانتەكان. لە ھەردوو لایەنیشدا خەلكى ناچار بوون مۆتالای بكەن و بیخویننەو. ئیدی ھەموو ئەمانەى باسماں كردن پێگەیان خۆشكرد بۆ نوسین بەزمانى نەتەوہی

بەرھەمى و یژەى لە سەدەى شانزەدا شەقل و خاسیەتى نەتەوہی ھەبوو. بەشیکى گەورەى بەرھەمەكانیش لە لایەنى سیاسى و مىژووى و ئاینى خۆى دەبینیەو، بەشیکیش لەم بەرھەمەى سەدەى شانزە گەشتە دەرھەجەىكى

زێدە بەرز لە جوانیدا. وەك كەتابی "میر" و "میژووی فلۆرنسا"ی
میکافیلی و "ژیانی دوو هونەرمەندەكە لە ئیتالیا" كە "فیزار"ی نوسی بوو.
هەروەها كەتابی "یۆتۆپیا"ی سیرتۆماس مۆرو "میژووی ئیسپانیا"ی
"جیزوت ماریانا" و كەتیی "كۆمار"ی "جان بوودان" لە فەلسەفەی سیاسیدا.
شیاوای باسە هەموو ئەم كەتیبانە لە بەرھەمە جوان و نایابەكان دەژمێردرێن.¹

لە پاستیدا بەرھەمە ئەدەبیەكانی سەردەمی پێنسانس مۆركێكی
بەتەرستانە و کلاسیکی و مۆگەری وەرگرتبوو. جەختی دەكردەووە
لە چێژوەرگرتن لە ژیان. بەشیکی ئەمانە نمونەیەك بوون لە زیرەکی و
بەھرەداری ئەدەبی. نوسەری كۆمیدی فەرەنسی "رابیلی" 1490-1553،
خاوەنی كەتیی "گاراگانتو یانتاگرو"، یەكێكە لەو نوسەرانی. نوسەر لەم
كەتیبەدا نمایشی گالته جاپی پیشاندەدات سەبارەت بە ژیاڵی سیاسی و
كۆمەلایەتی و ئایینی. بەشیوەیەكی ئەدەبی گالته جاپانە پەخنە لە بارودۆخی
كۆمەلایەتی خراپ و بۆگەن دەگری و پێداگری لە سەر ئاقاری مۆگەری
دەكات. هەروەها "مایكل دی مۆنت" 1513-1592 كە لە باوكێكی
فەرەنسی و دایكێكی جولەكە بوو، كەتیبێكی نوسی بە ناوی "وتارەكان" كە
بریتی بوو لە كۆمەلە و تاریكی ئەدەبی. ئەم كەتیبە جوړیكی تازه بوو لە
ئەدەب، كە بەشیوەی بابەت بابەت نوسرا بێت. هەموو بابەتەكان
شیوە پەخشان ئامیژیكي جوان بوون و جەختیان دەكردەووە لە سەر

1 Jouis Go ttschalk; Earope the Modern World(Chicago, 1951), V.1, PP.140-144.

لێبوردەیی و ئازادی و سەربەستی بیرکردنەوه و تیگەیشتن له کێشهکانی ئادهمیزاد که کۆتاییان پێ نایەت. پۆشنبیری پاستهقینه له پووانگهی ئه ودا، تهنها له پێگهی پرسیارکردنی پاست و پهوان و تیگەیشتن له کێشهکانی مڕۆڤ به دهستدههات. ههروهها پای وابوو که ولامهکان جیگهی دلتیایی نین، ئەمەش به هۆی ونبوونی معریفه‌ی مڕۆفایه‌تی. "مایکل دی مۆنت" دوودلی و گومانکردنی له دهستورو بریار، یان له هه‌موو بریارو یاساکاندا به گه‌وره‌ترین به‌ره‌می مڕۆیی داده‌نا. دی مۆنت ده‌لی: "بێ گومان ئێمه له نه‌فسی خۆمانه‌وه یان له شته‌کانی تروه‌ه پاستیه‌کان نازانین، له‌به‌ر ئه‌وه‌یه زۆربه‌ی جار بریاره‌کانمان ناته‌واون، ئێمه دلتیانین له‌بیرو بۆچونمان سه‌باره‌ت به شته‌کان، له‌به‌ر ئه‌وه ناگونجی بگه‌ین به پاستی". هه‌روهها ده‌لی: "مادام مڕۆڤ گومانداره سه‌باره‌ت به شته‌کان، که‌واته ناگونجی بگاته پاستی له پێگهی ئه‌قل و هه‌سته‌کان، له‌کاتی‌کدا ئه‌م دوو لایه‌نه مڕۆڤ له گومان پزگار ده‌که‌ن. بۆیه پێویسته باوه‌پێکی قولی هه‌بی به ئاین.

"سی‌رفانتس" ی ئیسپانی که له‌نیوان ساڵی "1547_1616" ژیاوه. ئه‌م له‌پووی ئه‌ده‌بیه‌وه له‌لوتکه‌ی به‌هره‌داری دابوو. له‌کتیبی "دۆنکی شۆت" دا گالته به‌ژیانی سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست ده‌کات، ئه‌مه له‌کاتی‌کدا ئیسپانیا پووی له‌سه‌رده‌می پئنیسانس و مڕۆگه‌ری وه‌رچه‌رخاندبوو به‌ره‌و سه‌ده‌کانی ناوه‌پاست هه‌نگاوی ده‌نا. سی‌رفانس یه‌کی بوو له‌ مڕۆگه‌ره‌کان. یه‌کی له‌ کتێبه‌ پرچیژه ئه‌ده‌بیه‌کانی کتابی "ژیانی بینیفینتۆ چیلینی" ه

1500_1517، که تیایدا بە شیۆهیهکی سەنج پاکیشانە باسی پەوشی باوی ئەوکات و کارە سەرکێشیهکان دەکات.

داستان و دراما:

پەنگە بتوانین داستان و دراما بە دیارترینی ئەو بوارانە دابنێین کە هونەر و ئەدەب لە سەدەی شازدە پێیگەشتوو. بەرھەمی ئەو دوو بوارە کاریگەری کلاسیکی و مۆگەری بە سەرھەو بوو لە پەوشی بابەت و جۆرەو. کەس و شوێنەکان ناوی کۆنیان بۆ دادەنرا. تەنانەت ئەگەر بابەتیکی کلاسیکی نەبایە ئەوا ئیتالیایان دەکردە شائۆیە ک بۆ داستان و چیرۆکەکانیان و بە گیانیکی نەتەوایی نوێ دەچوونە ناویەو و خۆیان لە گەلی تیکەل دەکرد. شیاوی باسە زۆرینەی ئارەزومەندانی دراما لە چینی خۆیندەوار بوون.

بە ناوبانگترین ئەدیبه ئیتالیەکان بریتی بوون لە "ئۆرلاندۆ ئاریستۆ" 1474_1533، کە بە شیۆهیهکی کلاسیکی گوزارشتی دەکرد لە خۆشەویستیەکی پۆمانسی. ھەرھە "تاسو" (1544_1585) بە شیۆهیهکی داستان ئامیز لە سەر شیوانی فیرجیل باس لە پزگارکردنی "بیت المقدس" دەکات و گوزارشت لە سۆزی خاچیەکان دەکات. ھەرھە لە پرتوگال "لوئیسو ئۆف کاموین" 1562_1635، داستانێکی نەتەوایی نوسی لە بارەی گەشتی "فایسکو دیگاما" بۆھیند. بەھمانشیۆه "لوپ دی فیکا" 1562_1635 چەند بابەتیکی نیشتمانی لە میژووی ئیسپانیا نوسی. جگە لە مانە لە فەرەنساش "پیردی پونسارد" 1525_1585، کە رابەری کۆمەڵی لە شاعیرانە، ھەستا بە گرتنە بەری پێرەوی

کلاسیکی. پونسارد له ژیر کاریگه ری یۆنانی و پۆمانی دابوو، ههسته کانی له خۆشه ویستی و سروشتدا خۆی ده بینیه وه و ههستیکی قول و خه یالکی داهینه رانه ی نمایش ده کرد. ههروه ها "ئەندمۆند سبنسر" ی ئینگلیزی 1552_1599، له به ره مه که ی دا به ناوی "شوان" گه یشته قولی ههستی شیعر، به شیوه یه که له شعری که سی تر نه مه به دی ناکریت و جوړیکه له نه ده بی دیهاتی. نه مه و جگه له نویسی داستانی "شاجوانی په ریه کان (حۆری)" له سه ر شیوه و شیوازی نه رستوو تاسۆ. "کریستوفر مارلو" 1564-1593، به هۆی شانۆی "تهیموری لنگ، فاوست، ئیدواردی دووهم، جوله که ی مالتا"، ده رگه ی درامای خسته سه ر گازی پشت. مارلو له زانکۆی کمبرج کلاسیکی خویندوو و هاوپی و هاوچه رخانه ی پیی سه رسام بوون. شعره کانی له چله پۆپه ی قه شهنگی و سه رنج پاکیشی دابوون¹.

ولیه م شکسپیر 1564_1616:.

ئه م هه لکه وته ناوازه یه له دایک و باوکی ئینگلیز، له 26_ نیسانی 1564 له شاری سترافورد له دایک بووه. سه ره تای ژیان و خویندنی سه ره تای له م شاره بووه و له گه ل کچیک ئه م شاره ش له ته مه نی هه ژده سالی هاو سه رگیری پیکه ئنا و کچیک بوو به ناوی "سوزانا". شکسپیر وه ک نوسه ریکی شانۆیی له له نده ن له سالی 1584 پرشنگی داو به به رده وامی تیایدا مایه وه و به ره مه ند بوو له ژیان و ناوبانگ و سامان، ههروه ک

1 Koehgsberger and Mosse, Europe in the 16th century (new york)19 PP.317-320;also Gotts chalk, op.cit;pp.138-139

ئەندامێک لە شاتۆی سەرەکی لەندەن. شکسپیر لە ساڵی 1610 بۆ شوینی لە دایکبوونی خۆی گەڕایەوە "ستراڤۆرد" و وەک کەسیکی ناسراو ژیا، هەتا لە 23_ نیسانی 1616 چاوی لیکناو لە دنیا دەرچوو. نازانری شکسپیر کە ی دەستی بە نووسینە شاتۆیەکانی کردووە، کە سالانە دوو شاتۆی دەر دەهێنا. "بین بونسن" هەستا بە کۆکردنەوەی شاتۆکانی و لە ساڵی 1623، بلاوی کردەووە. هەروەها شعرەکانی "سونیت" کە 154 پارچە بوون و لە ساڵی 1609 بلاو کرانەووە.

شکسپیر دوو چیرۆکی شیعری نوسی، بە ناوانی "فینوس و ئەدینۆیس"، زەوت کردنی لۆکریس". بە ناویانگترین شاتۆکانیشی "هاملیت" بوو. هاملیت بریتی بوو لە ململانێی نیوان خۆشەویستی و تۆلە سەندن. هەروەها "پۆمیۆ وجولیت" چیرۆکی دوو گەنج بوو کە شکستیان هێنا لە ئەفین. "یۆلیۆس قیصر" ییش کە درامایەکی بوو، بریتی بوو لە ململانێیەکی وێژدانی لە نیوان ئارەزووی دل و ئەرکی نیشتمان. هەروەها "پادشای لیر"، کە خۆی دەبینێوە لە خۆشەویستی و پق لیببۆنەوێ لە ناو خیزانیکدا. چیرۆکی "پێچاردی دووهم" باس لە هەستی نەتەوێی گەشەسەندووی ئینگلەتەر و دڵسۆزی بۆ ئەو پارچە زەویە مەزن و پایەدارە دەکات، و اتا خاکی ئینگلەتەر. لە مانەدا شکسپیر پێداگری لە سەر تاکە رایی و نەتەوێی دەکرد. هەروا چەند شاتۆیەکی تری هەبوو کە تراژیدی و شوخی ئامیزو میترووی بوون، لە ناویاندا "بازرگانی بێدەقیە" - چۆن خۆشی دەوێ - خەوبنێن لە نیوێشەوی هاویندا -

گەردەلول- ئەنتۆنی و کیلو پاترا- شەوی دوازدەهەم"، لەگەڵ چەند شائۆیەکی تر، کە دواتر پۆژگارگە وری و مەزنی و نەمری دەرخستن.

شکسپیر کەسیکی مەزن بوو، ئەوەندە بەسە کە فۆلتیر لەبارەییەوه دەلیت: "ئەگەر شکسپیر تەنھا شعرەکانی "سونیت" ی هەبوایە ئەوا بەسی بوو بۆ ئەژمارکردنی وەک مەزنترین شاعیری نەمر". هەروەها "بین جۆنس" لەبارەییەوه دەلیت: "شکسپیر نوینەری جیلی ناکات، بەلکو بۆ هەموو جیلەکانه".

مروگەرانی باوەریان وابووگە شەسەندنی تەواوی تاک، هۆیە کە بۆ چاککردنی کۆمەلگە. لەبیرو بۆچونی مروگەرانداندا ئەوه دەخوینرایەوه، کە خەلکی لیوان لیوه لە "شەپ- نەزانی- ستەم- خراپ کەلکۆەرگرتن لەدەسەلات".

پێیانوابوو هەموو ئەمانە پێویستە چارە بکری بە فەزیلەت و پۆشنکردنەوه و هەست کردن بە بەرپرسیاریەتی و پاستی.¹

بەراوردێک لە نیوان سیرفانتس و شکسپیر:

سیرفانتسی ئیسپانی و شکسپیری ئینگلیزی، لەیەک پۆژدا مردن. واتا: هەرووکیان لەبەر واری 23- نیسانی- 1616 مردن. "سیرفانتس" تەمەنی 69 سال بوو، شکسپیریش تەمەنی 52 سال. پەنگە نەتوانین بڵین: کە ئەم دووانە یەکتریان ناسیوه یاخود ناوی یەکتریان بیستوه، هەرچەندە شکسپیر بەشی یەکەمی دۆنکیشۆتی بەزمانی ئینگلیزی خویندوه تەوه. هەرچۆنێک بیت

ئەم دوو پیاوێ گەورەبوون بە گەورە بونیکی نااسودەیی و ناجیگیری
 لەسەرەتای ژیا نیا نندا. باوکی سیرفانتس (جەراح) نوژداریکی فاشیل بوو،
 لەشاریکەوێ بۆ شاریکی تر بۆ بەخێو کردنی حەوت منداڵە کە ی لە هەمووشۆ
 دابوو (ئەم شارو ئێو شاری دەکرد). شکسپیریش منداڵی زۆر بوو، هەمیشە
 قەرزار بوو. قەرزه‌کان بە شیوه‌یه‌ک بوون، کە لە دادگادا سکالای زۆری
 لەسەر تۆمار دەکرا تا مایه‌ پوچ بوو ئەندامیه‌تی خۆی لە ئەنجومه‌نی
 شاره‌وانی لە دەستدا. هەر لەبەرئەمەش بۆ هیچ کام لەم دوو نوسەر
 دەر فەتی خویندنی زانکۆیان بۆ نه‌هاته‌پیش. هەریه‌که‌یان پێچه‌وانه‌ بوون
 لەگەڵ دابو نه‌ریتی کۆمه‌لایه‌تی، شکسپیر کچیکی زه‌وت کرد کە هه‌شت سال
 لەخۆی بچوکت بوو، ناچاری کرد شوی پێبکات. لەم لاشه‌وه‌ سیرفانتس لە
 زۆران بازیه‌کدا پیاویک ده‌کوژی و به‌هۆیه‌وه‌ نه‌فی ده‌کری بۆ دەر وه‌ی
 ئیسپانیا.

له‌ راستیدا ژیا نی هەردوو لایان جیاوازی تیدا هەبوو، سیرفانتس که‌سیکی
 سه‌رکیش بوو، زۆرگه‌شت وگه‌رانی ده‌کرد. به‌خۆبه‌خشانه‌ چوه‌ ناو ئێو
 سوپایه‌ی که‌ ئیتالیا ئاماده‌یکرد به‌سه‌رکردایه‌تی "دون جۆن" بۆ جه‌نگان
 له‌ دژی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ سالی 1570. سیرفانتس تیايدا پیکراو
 سینگو قۆلی برن داربوو، ئێو برینداریه‌ی قۆلی به‌ درێژایی ژیا نی له‌گه‌ڵی
 مایه‌وه‌. هەر له‌ سوپا دابوو کاتی که‌ وه‌ته‌ ده‌ستی چه‌ند چه‌ته‌یه‌ک وپاش
 چوار سال بر دیا ن بۆ جه‌زائیر. سیرفانتس چه‌ندین جار هه‌ولێ پا کردنی دا
 به‌ شیوه‌یه‌ک ئەوانه‌ی ده‌ستگیریان کردبوو، لێی بیزار بوو بوون و سه‌ریان لێی

سورمابوو. سیرفانتس به ژێردهستهیی مایه وه تا له ساڵی 1580 ئازادیان کرد. ئه و خۆی سه بارهت به جهنگی لیبانتۆ ده‌ڵێ: "گه و ره ترین پوداوبوو له مه‌ر پابردوو ئیستا و داهاتوو". کاتیکیش گه‌ریه وه به ره و ئیسپانیا، هاوسه‌رگیری کرد له گه‌ل ئافره‌تیکی پیزدار، ئه مه له کاتیکی کچی هه‌بوو له ئافره‌تیکی تر. سیرفانتس به هۆی زۆری قه‌رزاری و نه‌توانینی دانه‌وه‌یان، سی‌جار که‌وته زیندان له نیوان ساڵانی 1592-1602. قه‌رزه‌کانی به‌شیوه‌یه‌ک زۆربوون، ته‌نانه‌ت کتابی "دۆنکی شۆت" که له ساڵی 1605 ده‌ریکرد، له گه‌ل ئه و سه‌رکه‌وتنه گه‌ره‌ی به‌دسته‌یه‌نا سویدیکی ئه‌وتۆی به‌قه‌رزه‌کانی نه‌گه‌یاند.

دینیه‌وه سه‌ر باسی شکسپیر. شکسپیر هه‌نگاو به‌هه‌نگاو به‌دوای ژیا‌نی خۆیدا ده‌پۆیشت. دوای ئه‌وه‌ی له ساڵی 1584 کۆچی کرد بۆ له‌نده‌ن، ژیا‌نی خۆشتر بوو بو‌ژایه‌وه. کاتی چویه له‌نده‌ن جگه له به‌هره‌ی زیره‌کی که‌ خوا پێی به‌خشی بوو، هه‌یچی تری له‌گه‌ل نه‌بوو. سه‌ره‌تا وه‌ک ئه‌کته‌ریک ده‌ستی به‌کار کرد، پاشان بوو به‌نوسه‌ری شاتۆ بۆ سی‌شاتۆی گرنگی له‌نده‌ن. به‌هاتنی ساڵی 1594 شکسپیر بوو به‌سه‌رۆکی کۆمپانیایه‌ک که‌ خۆی خاوه‌نی بوو. هه‌روه‌ک بوو به‌هاو‌رپیی ژماره‌یه‌ک که‌سایه‌تی له‌ده‌رباری "ئیلیزابی‌س". شه‌ره‌کانی (سونت)ی به‌گۆرانی ده‌وته‌وه. یه‌کی له‌په‌خنه‌گره‌ دیاره‌کان ده‌ڵێ: "گیانی شیرینی ئۆفید له‌سه‌ر زمانی شکسپیر ده‌ژی". به‌م شیوه‌یه‌ شکسپیر بوو به‌خاوه‌نی سامانیکی زۆر کۆمپانیایه‌ک که‌ پیکه‌اتبوو له‌چه‌ند سه‌رشاتۆیه‌ک له‌نده‌ن. له‌هه‌مان ئه‌و کاته‌ی سیرفانتس

له زیندان ژيانی به سه ر ده برد به هوئی ئه و قه رزانه ی بپونه ملوژمی ژيانی¹. شکسپیر بپوو به شیوه خانه دانیک و هه ستا به سازکردنی ساختامانیکی گه وره له سترافورد له سالی 1602.

له کاتیڅدا شکسپیر شاتوی نه مری "هاملیت و ماکیبس و ئوتیلیو" ی ده نوسی، سـیـر فانتس سـهـرقالی نوسـینی پـومانـه کلاسیکیه که ی "دوئیکشوت" بو، که به شیوه یه کی دلخوشکه رو سه رنج پاکیش و هه ست بزویډ دهینوسی. ناوه پوکی ئه م کتیبه گالته ده کات به سه ده کانی ناوه راست، که ئه وروپا لیی تیده په پی وئیسپانیا تییدا مابوویه وه.

پیشکه وتنی زانستی

گرنگی پیشکه وتنی زانستی له سه ده ی شازده، که مترنییه له دوزینه وه جوگرافیه کان و ژيانده وه ی شارستانی کلاسیک. ئه م پیشکه وتنه به پله ی یه که م زانستی "ئه ستیرناسی" و گه ردونناسی و ماده ده "ی-گرته وه. هه روه ها په ره سه ندنیکي گه وره پویدا له بواری فیزیوا پزیشکی و زینده وه رناسی و بیرکاری و زانستی کومه لایه تی.

1. ئه ستیره ناسی :-

ئه ستیره ناسی سه ده کانی ناوه راست باوه پیان وابوو که زه وی جیگیره و ناوه ندی گه ردونه و خوړو مانگو ئه ستیرکان به ده رویدا ده سورپینه وه

1 Marvin R. Oconnell 'the counter Reform ation (newyork, 1974), PP.363_366.

کۆپەرنیکۆس قەشەیه کی پۆلئندی بوو، کاتەکانی خۆی لەنیوان کاروباری ئاینی و لیکۆلئینه وه لەکلاسیک و بیرکاری و ئەستێرناسی دا دابەش کردبوو. نیکۆس لەئیتالیا دەسال مایه وه و لەویدا خەریکی لیکۆلئینه و خویندن بوو لەبۆاری پزیشکی و یاساکانی کلێسا. پاشان مرۆگە رانی ناسی و لەوانیشە وه ژمارەیه کی زۆر لە ئەستێرناسە کۆنەکانی ئیغریقی ناسی، لەهەمان کاتیشدا گومانی هەبوو لە تیۆرەکی بئلیمۆس. ئەم زانایە لە پێگە بەدواداچون و ئەزمون و ئەو ئامێرانە کی لەبەردەستیدا بوون، توانی بە لیکۆلئینه وه و سەرئێزان، ئەزمون و سەرئێزان و تیئینیەکانی لەبارەکی ئەستێرناسیە وه بنوسیته وه بۆه زمانی لاتینی چاپیان بکات. نیکۆس لەکتیبه کهیدا باسی جولانی تەنە ئاسمانیەکانی کردبوو لە سالی 1543 چاپ

کرد، که هەر لەو سالاڤش کۆچی دوايي کرد. نیکۆس کتیبەکەي پيشکەشی پاپا "پۆلی سییەم" کرد. لە کتیبەکەیدا ئەوەی پوونکردووە که زەوی هەسارەیه که لە هەسارە گەڕۆگەکان و بە دەوری خۆردا دەسوپیته وە. هەروەها ئەوەشی خستە پوو که زەوی سەنتەری گەردوون نییە. بە مەش زەمیني لە پیرۆزی و گرنگی دامالێ. ئەمەش وادەکات مۆڤ ناوەندو سەنتەریوونی لە ناو دروستکراوەکان لە دەست بدات. تیۆرەکەي نیکۆس لە ئەوروپادا دەنگی دایە وەو بە زوویی لە ناو پشتگیرکاری و نه یارانی داپەخشان بوو.

تیکۆ براهمی 1546_1601:ـ

ئەستیرەناسە ئەوروپیەکان لە نیووی دووهمی سەدەي شازدە پوویانکرده هاوکیشه بیرکاریەکان و پەرەپێدانی ئامێرە فیزیاییەکان، ئەمەش بۆ لیکنانەوی تیروانییەکەي کۆپەرنیکۆس. ئەستیرەناسی دانیمارکی "تیکۆ براهمی"، یەکی بوو لەو زانایانەي که پاشای دانیمارک فردریکی دووهم، لە پووی ماددیەو هاوکاری کرد بۆ دامەزراندنی تاقیگەیهک لەو دورگەي که وتبوو نێوان دانیمارک و سوید لە دەریای بەلتیک. هەروەها لینۆر و ئامیرو کتیبخانەو هەموو ئەو پێداویستیانی که پێویست بوون بۆی لە کاغەزو چاپ بۆی دابین کرد. براهمی ماوہی بیست سال سەرقالی لیکنۆلینەو بوو لە گەردوونو لە هەولێ پیکبەست و پیکهێنانی تیۆری نیکۆس و بەتلیمۆس دا بوو. بەلام بێ سەروبەرەیی و لەخۆبایی بوونی، بووبە ھۆیەک بۆ تیکچونی پەيوەندیەکانی لە گەل فردریک. بۆیە سالاڤکانی کۆتایی تەمەنی لە خزمەتی ئیمپراتۆری پۆمانی پیرۆز لە "پراگ" بەسەربرد. تیۆرەکەي براهمی وای

لێکەدایەوێ که ئەستێرەکان بە دەوری خۆردا دەسورپێنەوێ، هەروەها خۆرو
که هەکەشانهکانیش بە دەوری زهویدا دەسورپێنەوێ و زهوییش لە جیگەی خۆیدا
جیگیره.

هۆکاری شکستی تیکۆبراهمی تارادەیهک دەگەرپێتەوێ بۆ ئەوێ که خۆی
سەرقال کردبوو بە ئەستێرەو ئەستێرەناسی، بەلام هۆکاری سەرەکی
شکستەپێنانی نەگرتنەبەری ئەم پێگەیە بوو که کۆپەرنیکۆس گرتبوویەبەر¹.
کیپلەر 1571-1630:.

لە کۆتایی سەدەیی شازدە دوو زانا سەریان هەڵداو پششتگیری
"کۆپەرنیکۆس"یان- دەکردو بە لیکۆلێنەوێکانیان دەیان چەسپاند.
ئەمانیش کیپلەری ئەلمانی و گالیلۆی ئیتالی بوون. "کیپلەر" هاوڕێی
تیکۆبراهیمی بوو. لیکۆلێنەوێ لە گەردوون دەکردو لەیەکی لەزانکۆکانی
ئەلمانیایا لەم بارەیهوێ دەیخویند. کیپلەر لەبیرکاری و گەردوونناسی و بۆچونە
فەلسەفیهکان لە مامۆستاكان زیرەکتر بوو. لەگەڵ باوێهپوونی بەو خورافە
باوانەیی ئەم سەردەمە، بەلام سەلماندی که زهوی و هەسارەکان بە دەوری
خۆردا لە هیلێکی هیلکەیی دا دەخولپێنەوێ نەوێ هیلێکی بازنەیی،
ئاماژەشی بەوێ کرد که خیرایی هەسارەکان زیاد دەکات بەگوێزەیی نزیکیان
لەخۆرەوێ. دووری نیوان هەسارەیی گەڕۆک و خۆر هاوئاھەنگە لەگەڵ تیکۆپرای
کاتی سورپانەوێ هەسارەکان بە دەوری خۆردا.

1 Coenigsberger, Europe in the 16th century . (newyork, 1968)
, PP.356-358.

گالیلۆ 1564-1642:.

گالیلۆ زاناو پیتۆلێکی مەزن بوو، لە زۆر بواری وەك بیرکاری و میکانیک و فیزیایسپۆر بوو، بەتایبەت لە بواری پوناکی و گەردبینیدا. سەرەپای ئەوانە، گالیلۆ مۆسیقاژەن بوو، لە کلاسیکدا شارەزابوو، ئەمە و جگە لەوەی کە نوسەرێکی بەهرەمەندیش بوو. گالیلۆ لە زانکۆی پادوا لە نیوان سالانی 1592-1610، هەستا بە بلۆکردنەوێتیۆرەکە ی کۆپەر نیکیۆس. لێکچەر "محاچرە" کانی گالیلۆ بە شەوق و زەوق بوون، بە شیۆە یەك لە هۆلێکی 1000 کە سیدا وانە ی دەوتەوێ. گالیلۆ توانی بته لیسکۆپ و پەرە پێدان و باشکردنی لە سالی 1609، توانی بە لگە ی ئەوێ بهیئێ کە خۆر بە دەوری خۆیدا دەخولێتەوێ. گالیلۆ هەولیدا کلێسا قەناعەت بە پراستی تیروانییە کە ی بهیئێ، بە لام بە پێچەوانەوێ کە و تە دووبە رکێ و ناکۆکیە کێ بە ردهوام لە گەل کلێسا. تا لە سالی 1616 "دادگا کانی پشکنین" تیۆری گالیلۆو هەموو ئەوانە ی شێ برۆایان وابوو خۆر چە قی گردوونە، بە پوچ و بێ بنەما لە قەلەم دا و بە پێچەوانە ی تیکیستی کتابی پیروزی دانا. بە هەمان شیۆەش تیروانیی ئەوێ کە گوا یە زەوی هەموو پۆژێک بە دەوری خۆیدا دەخولێتەوێ، وەك تیروانییە کە ی پێشوو، بە پوچ و بۆشی ناوژە دکرد، چونکە لە گەل ئایندا پێچەوانە یە. ئەمجا لە سالی 1632، گالیلۆ لە بەردەم دادگا تاوانبارکرا بەوێ برەوی بەو تیۆرە داوێ کە پێچەوانە ی ئاینە. لە بەرئەمە گالیلۆ لە دە سالی کۆتایی تەمەنی خرایە ژێر چاودێری.

زانستی بیرکاری پیشکەوتنیکى گەورە و مەزنى بە خۆیەوه بینى. زانا
بیرکاریەکانى سەدەکانى ناوەراست ژمیرو لیكدانەوه و ئەندازەى
یۆنانیەکان و پۆمانیەکانیان بە میراتگرت. هەروەها لە مسوڵمانەکان جەبرو
ژمارە عەرەبیەکان فیربوون. پاشان ئەوانەیان کردە بناغە و زۆرى تریان
خستەسەر. مەبەستى بیرکاریزانەکان پوونکردنەوهى تیۆرەکەى
کۆپەرنیکۆس بوو، لەپووى چەندیەتى راست و هەڵەى. هەروەها
چاکسازیکردن لەپۆژمێردوورى پۆیشتنى گوللەتۆپ لەتۆپخانەوه. جگەلەمە
دروستکردنى قەلای جەنگى پتەو بەکەمترین تیچون و ئاسانکردنى کارى
ژمیریارى ئەوکەسانەى کارى بانك و بازرگانى و سەرمايەیان دەکرد. لەسەدەى
شازدەشدا توانیان ئەم ئامانجانە بەدى بهێنن. بەراستى بیرکاریزانەکان
هەول و کۆششیکى زۆریان داو سەرکەوتنیکى سەرسوڕهێنەریان بەدەستهێنا
لەهەریەکە لەم ئامانجانەى گەرەکیان بوو.

دوو زانای ئیتالی به ناویانگ له کتێپرکیڤابوون بۆ شیکارکردنی هاوکیڤشی سیجاکان. ئەم دوو زانایەش بریتی بوون لە "تارتا گلیا" 1506-1559 و "کاردان" 1501-1576. تارتاگیلیا چەند بابەتییکی زانستی لە بارەی تۆپ و بورج و قەلاوێ و نوسی و پاشان پێشکەشی "هنری هەشتەم" ی پاشای ئینگلتزای کرد. "کاردان" ییش پزیشکیی بە برشت و زیرەکی بوو، پاپا و پاشاکان هاوکاریان دەکرد، بەتایبەت پادشای دانیمارک. لە هۆڵندا "ستیفینس" 1548-1620. ستیفینس برهوی به‌که‌رتی ده‌یی داو

زۆرشتی له بواری سه بازیدا داهینا. ئامرازه کانی نوسینه وهی ژمیرو ده فته رداری له هۆله ندا جیبه جی کرا، پاشان حکومه تی فره نسی خسته کاره وه. له هه مان کاتدا زانایانی بیرکاری هه ولکی زۆریانداو توانیان هیما ی ژماره و لیكدانه وه بخه نه ناو بیرکاریه وه وهك $\{>, -, +, (), =, \backslash, \times\}$. هه روهك توانیان جه دوه لی سیگۆشه و لیكدانه وه كه رتیه كان دابنن. زانای بیرکاریزانی سكوته ندی "جۆن نیپر" 1550-1617، بۆ یه كه م جار له سالی 1614 "لۆگاریتم" ی داهینا و توانی هیما ی فاریزه بۆ یه كه م جار له كه رتی ده ییدا بخاته کار.

میکانیک و فیزیا:

فیزیاو میکانیک به هه مانشیوهی ئه وانیتر له سه ده ی شازده پیشكه وتنی كه وریان به خۆوه بینی. (پرتا) ی ئیتالی 1540-1615، فانۆسی سیحری داهینا، هه روه ها "جانس" له سالی 1590، توانی میكۆسكۆبیکی پړك و ته واو دروستبكات.

ته لیسكۆب له هه ریه كه له ئینگلتراو ئیتالیاو هۆلندا دا پهیدا بوو. گوتراوه: كه "لیوناردۆ دیگس" له ئینگلترا ته لیسكۆبی داهیناوه. هه روه ها "ولیم کیلبرت" ی ئینگلیزی 1540-1603 توانی تاقیکردنه وه له سه ر ته نه موگناتیه سه كان بکات و وشه ی ئه لیکتريك "کاره با" ی بۆ یه كه م جار به کارهینا. له گه ل هه موو ئه مانه ی كه باسما ن کرد، به لام گالیلۆی ئیتالی به ناو بانگترین و مه زترین زانای فیزیایی سه ده ی شازده بوو. ئه م زاناو پیتۆله چه ندین داهینانی کردو خسته خزمه تی مرۆف. ئه وه نده به سه ئامازه

به هندی له داهینان و دهسته که وته کانی بکهین. له وانه: گالیلو توانی که رمی پیوو ته رازووی شله مهنی دابهینن، هه روه ها پهره پیدانی ته لیسکوب و چاککردنی و دروستکردنی سعاتی فه له کی له دهسته که وته کانی نه و بوون، نه مه و جگه له لیکنولیه نه وه کردن له دیارده کانی جول و دهنگ. جگه له هه موو نه مانه گالیلو نه وهی پوونکرده وه که دهنگ له وشه پؤلانه ی له هه وادا تیده په پښ. له باره ی "ناواز" یشه وه ووتی: ناواز له نه نجامی جیاوازی له دریژی شه پوله یه کگرتووه کان په یداده بی. تیوره که ی نه رستوشی هه لوه شانده وه، که ده لی: "ته نه کان ده که ونه خورای به خیراییه ک، که هاوړیکه له گه ل قورسیه که یان". له کتیبه به ناویانگه که ی به ناوی "بابه ته بیرکاریه کان" پوونکرده وهی دا له سهر دوو زانستی تازه. گالیلو توانی بناغه ی میکانیک و دینامیک "جوله" دابریژی.

کانزاکاری (تعدين):

سهرمایه داری نو، گرنگی که وره یدا به کانزاکاری و به کارهینانی کارگه له بواریکی به رفر او اندا. دواتر نه مه سهری کیشا بؤ سهره لدانی کانزاکاری. نه گریکولای نه لمانی (1490-1555) یه که م که سی بوو خوی سهرقال کرد به م زانسته. "نه گریکولا" له سهره تای ژیانیدا دهستیکرد به به دوا د اچوون له باره ی زانیاری تازه و لیکنولینه وه کردن له یونانی و زانستی وشه سازی. دواتر بوی ده رکه وت که ته نها زانست ناره زوی تیورده کات، نه وه ک کلاسیک. نه م هه سترکدرنه وای کرد لیکنولینه وه بکات له باره ی "پزیشکی و فیزیا و کیمیا" له ئیتالیا. پاش نه مه "نه گریکولا" دهستیکرد به کارکردن له ژینگه ی ده وری

کارگه کانی پافاریاو بوهیمیا، له هه مان کاتیشدا چاره سهری نه خوشی ده کردو بایه خی ددها به لیکولیه نه وه وپشکنین له زانستی کانزا. نه گریکولا هه سستا به نویسنی کتیبیکي به ناوبانگ به ناوینیشانی "دوازه بهرگ له باره ی کانزا" و تیايدا بۆ یه که مجار باسی به ره مه پتانی ماده ده ی کانزایی کردبوو، نه م به ره مه پتانه ش به گورپینی ناسنی خاو بۆ پلیتی ناسن نه نجام ده درا، نه مه ش به تیکه لکردنی له گه ل ماده ده یه کی تواوه دا له فرنیه کی وهرگپر دراو به ماده ده ی نوکسینراو. نه م پښگه یه ش ناسراوه به پښگه ی فرنی وهرگپر دراوه.

پزیشکی:

له سده ده ی شازده دا پزیشکی پښشکه وتنی گه وره ی به خویه وه نه بیینی، به هوی نه وه ی پښشکه وتن له م بواره دا له سده ده کانی ناوه پاست دابوو، وه به هوی نه وه ش که پزیشکه کانی سهرده می پښتسانس گرنگیان ددها به کلاسیک و میکانیزه مه کانی کلاسیکی کون. نه وان میکانیزه مه کانی "نه بی قراگ" و "جالینیوس" یان خستبوویه کار له بواری پزیشکیدا. "نه ستاشیو، فالوپو" ی ئیتالی زوری تریان خسته سهر زانستی توپکاری و کار نه ندامزانی نوی. هه روه ها "میخائیل فیتس" باسی سوپی خوینی سیپه لاکي کرد. "فراسکاتور" ی ئیتالیش باسی نه خوشیه کانی کردو پای وابوو: که نه خوشی به هوی ته نه بچوکه کانه وه په یداده بن، نه م ته نانه ش توانای زاوژی و بلاوبونه وه یان هیه. به لام به هوی نه بوونی مایکروسکوبه وه فراسکاتور نه یوانی نه م تپروانینه بچه سپینی. هه روه ها "سانتوریو" ی ئیتالی به

به کارهینانی گهرمی پېوی گالیلو توانی پله ی گهرمی له شی مروځ دهربخاتو
نامیریکیشی دوزیه وه بو پېوانه کردنی تیگرای خیرایی لیدانی دل.

له نه لمانیاش هندی پزیشک سهریانه لداو نه یاری باوه پکردن بوون به
کایه ی پزیشکی یونانی و هیرشیان ده کرده سهر کلاسیک. به ناویانگترینی
نه وانه ش "سیوفراتس هونهایم" بو، که ناسراو به پاراسیلس 1493-151.
نه م په خنه ی ده گرت له جالینیوس و پوونی کرده وه که پزیشکی بریتیه
له زانستی که خت له سهر نه زمون و ته جروبه ی زانستی ده کاته وه و نه مه ش
په یوهندی نیوان کیمیاو پزیشکیه. هه روه ها جه ختی له وه کرده وه که کاری
نورژداری تایبه تمندییه کی کیمیاویه. باوه پیشی وابوو کانزاو ناوی کانزایی دلی
کایه ی پزیشکیه. "نهر فیزالیس" ی هولندی 1514-1564، په کیکیتر بوو
له وانه ی نه یاری باوه پکردن بوو به پزیشکیه تی "ابی قراگ، جالینیوس".

"فیزالیس" پزیشکی له زانکوی لوفین و پاریس و پادوا خویندو
لیکولینه وه ی له م بواره دا ده کرد، دواتر بوویه ماموستای زانکوی پادوا. نه م
پزیشکه سهره تا کاریگر بوو به جالینیوس، به لام چنده ها هه لای
له کتیه کانی جالینیوس گرت. فیزالیس باوه پی وابوو که لاشه ی مروځ
پېوه ریکی راسته بو لیکولینه وه له زانستی تویکاری، نه وه ک کتیه کونه کان.
به لام له گه ل نه وه شدا بریاریدا پشتببه ستی به نه زمونی تایبه تی و
وردبونه وه کانی خوی. نه نهر فیزالیس نه یوانی له سهر لاشه ی مروځ تویکاری
بکات و به ته واوی تاقیکردنه وه کانی له سهر نه نجام بدات، بویه په نای برده به ر
لاشه ی سه گو له زور بواره مه ترسیداره کان تویکاری له سهر نه نجام ده دا.

ئهم زانایه کتیبیکی نوسی له باره ی توپکاری و له سالی 1543 چاپی کرد. فیزالیس له م کتیبه دا باسی موو ده ماره کانی خوین و شاده ماره کانی خوینهنان و کوئه ندای هه رس و هه ناسه دان و سیپه لاک و می شک و ده ماخی کردبوو. فیزالیس پزیشکیکی مه زن بوو، به هوی لیته اتویی له بواری پزیشکیدا، بووبه پزیشکی تایبه تی له ده رباری "چارلسی پینجه م" تا ئه وه بوو له سالی 1504 له پێگه ی "بیت لموقدس" گیانی له ده ستدا.

ولیم هارفی 1578-1657:-

له کو تایی سه ده ی شازده، "ولیم هارفی" ئینگلیزی سه ریه لدا، زانستی پزیشکی به هوی دۆزینه وه مه زنه کانی پێشکه وتن و گه شه سه ندنی به خۆیه وه بینی. هارفی له زانکۆکانی "کمبرج-پاداوا" ده یخویندو له سالی 1602 پله ی دکتۆرای له بواری پزیشکیدا به ده ستهینا. کاتیکیش گه رایه وه بۆ ولاته که ی، بوو به مامۆستای پزیشکی له لهنده ن وله ویدا پزیشکان سه ردانیان ده کرد. هارفی شه یدای لی کۆلینه وه کردن بوو له سه ر دل و خوین، تا ئه وه ی توانی پرۆسه ی سوپی خوین بدۆزیته وه، که له دل وه ده رده چی بۆ شاده ماره کان و له شاده ماره کانه وه بۆ خوینبه ره کان و له ویشه وه بۆ دل ده چیته وه. پێشتر جالینیۆس به شیوه یه کی ساده سوپی خوینی پوون کردبۆه وه، به لام هارفی ئه مه ی دۆزیه وه که خوین دوباره ده گه ریته وه بۆ ناو دل. هه روه ما له هۆلندا پزیشکی به ناوی "فان هیلمۆنت" له سالی 1577-1644، ناویانگی ده رکرد. "هیلمۆنت" هه ستا به لی کۆلینه وه کردن له کیمیادا و گووتی: "گازه کانی ناو که ش جیاوازن له هه وا" و یه که م که س بوو

بۆ یەکەم جار ناوی "گاز" داھێنێ. پاشان گازی دووانە ئۆکسیدی کاربۆنی دۆزیوە و بۆی دەرکەوت کە ماددە لە ناونا چیت.

پروەك ناسی و گیانە وەرناسی "حیوان" :-

لە سەدەی شازدەدا ژمارەیەك پزیشك، لیکۆلینە وەیان دەکرد لە سەر زانستی توپکاری و بەراوردکاری وتونیان بناغەی زانستی "گیانە وەرناسی و پروەكناسی" دا پڕیژن. "ئەندری سزالیبینۆ" پزیشکی پاپا "کلیمنتی هەشتەم" و مامۆستا لە زانکۆی پیزا، لیکۆلینە وەیه کی سەبارەت بە پروەك و پروەك ناسی نوسی. هەروەها پزیشکی فەرەنسی "بیریلون" کاری پشکنین و تاقیکردنە وە ی لە سەر سەدان جۆر لە بۆلەندە و ماسی ئەنجامدا. وە لێ مەزنترین زانا لە م کایەدا لە سەدەی شازدەدا، "کونراد فون جیسەر" 1516-1565، بوو. جیسەر پلە ی دکتۆرای لە بواری پزیشکی لە یەکی لە زانکۆکانی فەرەنسا پێ بە خشرا. ئە م زانایە مەزنە ژیا نی خۆ ی لە سویسرا بر دە سەر و مومارە سە ی لە سەر پێشە کە ی دە کرد، لە هە مانکاتیشدا لیکۆلینە وە ی دە کرد لە بواری پروەك و گیانە وەر و سەر قالی پۆلێن کردنیان بوو ئە مە و جگە لە لیکچەردانی لە بواری فیزیادا. جیسەر توانی نە خشە یەك لە سەر پروەك و شینایی دا بنی، هەروەك کتایێکی چوار بەرگی نوسی لە بارە ی میترووی گیانە وەر ان.

زانسته کۆمه لاتیه کان :-

شیوازی زانستی له میژوودا به کۆکردنه وهی به لگه نامه و دهستنوسه میژووییه کان و پخنه لیگرتنیان دهستی پیکرد. ئەمەش سەرەتای پیشکەوتنی زانسته کۆمه لایه تیه کان بوو، به تایبه تی کایه ی میژوو. بووزانه وهی شارستانی کلاسیک کاریگه ری گه وره ی هه بوو له سهر ئەم بواره. زانستی سیاسیش به نوسینه کانی "میکافیلی و جانیبودان" دهستی پیکرد. هه روه ها "کۆنرادفۆن جیسنر" بنه مای زانستی وشه سازی داڕشت. به هه مانشتیوه لی کۆلینه وه له بواری ئابووری له سهر بنچینه یه کی زانستی جیبه جی کرا. ئەمەش به هۆی ئاره زووی خه لکی له فیروبونی تیۆره کانی ده رامه ت و ده ستهاته نه ته وه ییه کان، له کۆتایی سه ده ی شازده.

جوگرافی:

به پراستی جوگرافیا له سه ده ی شازده هه نگای گه وره ی به ره و پیشه وه برد، ئەمەش به هۆی دۆزینه وه جوگرافیه کان و، بازرگانیه به رفراوانه کان. دیارترین جوگرافیناسی ئەم سهرده مه "گرادفۆن کریمر"ی هۆلندی بوو، که ناسراوه به "میرکتر". میرکتر له زانکۆی لۆفین له هۆلندا خویندویه تیو، هه ر له ویدا تاقیکردنه وه یه کی جوگرافی سازکردو چه ند نه خشه یه کی ئاماده کرد بۆ "چارلسی پینجه م"، بۆ ئەنجامدانی هه لمه ته سه ربازیه کانی. به مهش هاوکاری چارلس و میره کانی ئەلمانای بۆخۆی ده سه به رکرد. گه وره ترین به ره مه جوگرافیه که ی پزگارکردنی ئه وروپیه کان بوو، له کۆت و به ندی جوگرافی ناسه یۆنانیه کان، ئەمەش به دروستکردنی

ئامیری نویۆ نه خشه و وینه ی پوون و نویۆ، که به جوانترین نه خشه داده نرین. له هه موو ئه مانه گرنه گتر، دۆزینه وه ی پێگه یه کی تازه بوو بۆ کیشانی نه خشه، که ناسراو بوو به "میرکتر پورو جیکسن". به م پێگه یه توانی کاری نه خشه بۆ ته واوی زه وی ئه نجام بدات، یاخود نه خشه ی به شیکی زه وی به درێژکردنه وه ی هیله ته ریه کان و هیله پانیه کان له سه ر په ره ی لاکیشه یی بنه خشیئی.

فه لسه فه ی نویۆ :-

فه لسه فه ی نویۆ له نیۆ هه ژانه فیکریه کان و شوپشه ئاینیه کانی ئه وروپا ده رکه وت. فه یله سوفه کان زانستی تازه یان داناو چاویان بریه شیکردنه وه یان. یه که م فه یله سوفی نویۆ "جۆریدانو بپۆتۆ" (1548-1600) بوو له ئیتالیا. بپۆتۆ قه شه یه کی دۆمنیکانی بوو، به لām که وته ژێرکاریگه ری هه موو کایه تازه کان و شوپش و جولانه وه نوییه کان. بپۆتۆ پشتگیری کۆپه رنیکۆسی کرد له بورای ئه ستیره ناسیدا وته و پراتی به خورافه له قه له مدا، هه روه ک خورافه ی یۆنانیه کۆنه کان، و معجیزه (ده رئاسا) ی به فیلی سیحری ناوزه د کرد. به لām فه لسه فه ی به یه کیه تی بوون و په رستراوی گه ردوون داده نا. له به رنه مه به چاویکی پیروۆ سه یری سروشتی ده کرد، چونکه به لایه وه گوزارشت بوو له په رستراویه تی. بپۆتۆ پیتی وابوو بونه وه ر چه ند یاسایه کی نه گۆپو چه سپاو به سه ریدا بالا ده سته. له راستیدا فه لسه فه ی بپۆتۆ تیکه لاو بوو له زانستی نویۆ ئاینی تازه، که زۆر به زه حمه ت له لایه ن هاوچه رخانی قبۆله کرا. بپۆتۆ له پۆمادا ژیا نیکی په نی و گو شه گیری هه بوو. پاش ئه مه په نای برده به ر ولاته

بیانیه‌کان و ماوه‌یه‌ک له ژێر سایه‌ی پاشای فه‌ره‌نسی مایه‌وه. له‌م ماوه‌یه‌دا له‌زانکۆی تۆلۆز لیکۆلینه‌وه‌ی له‌گه‌ردوون ده‌کردو لیکچه‌ری له‌زانکۆی پاريس ده‌گوته‌وه، دوو سالی‌ش وه‌ک بالۆیزی فه‌رنسا له‌هنده‌ن ماوه‌ته‌وه. به‌لام له‌هیچ شوێنێک ئۆقره‌ی نه‌ده‌گرت و دانه‌ده‌گیرسا، به‌لکو پاش ماوه‌یه‌ک ده‌پۆشت. ئه‌وه‌بوو له‌نده‌نیشی جێهێشت و کۆچی کرد بۆ سویسرا. له‌سویسراش کالفنیه‌کان ده‌ریانکرد، و نه‌شیتوانی هاوکاری لۆسه‌ریه‌کانی ئه‌لمانیا ده‌سته‌به‌ر بکات. به‌مه‌ش ناچار بوو بگه‌ڕێته‌وه ئیتالیا. کاتی گه‌یشته‌وه ئیتالیا، ده‌سته‌به‌ر کراو حه‌وت سال له‌زیندان توند کرا، پاشان له‌نیو بلیسه‌ی ئاگرده‌لاشه‌که‌ی کرا به‌سوتماک.

فرانسیس بیکن: 1561-1626 :-

"فرانسیس بیکن" زانیه‌کی ئینگلیزی بوو، له‌زانکۆی کمبریج خویندنی ته‌واو کردو بووبه‌پاریزه‌ر. پاشان بوو به‌پاویژکاری شاجیمسی یه‌که‌م. کاتی که‌ خویندکاری زانکۆ بوو، ئاره‌زووی زانسته‌ سروشتیه‌کانی تیا‌دا چه‌که‌ره‌ی کرد. بیکن فه‌لسه‌فه‌ی ئه‌رستۆی به‌که‌م ده‌گرت و گالته‌ی پێده‌هات و برپای وابوو ته‌نها له‌ پێکه‌ی وتووێژو گه‌فتوگۆوه ده‌توانی چاکبکری. برپای وابوو هه‌ر هۆیه‌ک بپێته‌ هۆی پێش‌خستنی زانسته‌ سروشتیه‌کان و معریفه‌تی حه‌قیقی، پێویسته‌ به‌ده‌ست به‌یتر و که‌لکی لی وه‌ربگیری. هه‌ول و کۆششیکێ زۆریدا بۆ به‌ده‌سته‌ینانی مادده‌و ناویانگو پله‌وپایه‌.

بیکن هه‌ستا به‌نوسینی سی کتیب له‌ژێرناوی "گوتاره‌کان و پێشکه‌وتنی زانسته‌و، نیوئه‌نتلاس". له‌ نیوئه‌نتلاسدا باس له‌کۆماریکێ

خه یالې دهکا، که حکومت فلهسه فیهی نوی پیاده دهکات. ههروه دهلی: "پیویسته فلهسه فیهی نوی بکریته هه لسه نگاندیکی تاقیکاری به سودو به که لک، که راوه ستابیت له سهر دوزینه وه نوییه کانی له زانسته سروشتیه کان. نه و زانستانهش پزگار یووبن له وهرده کاری و تاقیکردنه وهی تاقیگه و نامانجی راسته قینه شی کاروکرده وه بی". ههروه دهلی: "به راستی زانسته کان گرنگترین شتن بۆ فلهسه فیه و پیکه پنهانهری راسته قینه ی داهاتووه. وه بیگومان زانست، سنوری هیژو مه زنی مروؤ فراوان دهکات".

وهلی پیشکه وتنی زانست له سده ی شازده به م شیوه یه نه بوو که برؤنؤو بیکن بۆی چووبن. نه مان نه یان توانی بالاده ستبن به سهر بیرکردنه وهی خه لکی و کرده وه کانیان. له سده ی شازده دا خه لکی و ته نانه ت بیرمندان و مروگه رانیش لاقرتی و تانه یان ده دا له سده کانی ناوه راست و به که م و بی بایه خ سهیریان ده کرد. نه مان ناگادار نه بوون له به رده وامی گه شه کردن و په خنه ی زانستی و پیشکه وتنی مه عریفه ت و زانستی سه ده کانی ناوه راست. ده بی نه وهش له به رچاوبگرین که پیشکه وتن و گه شه کردنی زانستی له سده کانی ناوه راستدا له سه رخؤو سست بوو، به لام له گه ل نه وه شدا مروگه رانی سهرده می ریښسانس نه م پیشکه وتنه یان نه بینو و به خیری نه م شیوه برپاره خراپه یان له به رامبه ر سه ده کانی ناوه راسته وه داو ده یانگوت: هه رشتی نوی بی چاک و مه زنه ¹.

1 White. the origin of modern Europ (Newyork)! (1966), pp.496-576.

پاشماوهی سیجرو خورافات:

زۆرېك له و زانایانهی كه پېشتر ئاماژه مان پېدان، باوه پړيان به كارى جادوگرى و خورافات هه بوو. هه ریه كه له "تيكو براهمی و كپله ر" بو به ده سته پښانی ماده و سامان، كه ردونناسی و بیركاریان له جادوگرى و نه سته رده دا به كاردینا. باوه پړبون به بورج و نه سته رده له ناو خه لكیدا به رېلاوېوو، زۆرینه ی خه لكی باوه پړيان پتی هه بوو. ته نانه ت زۆرېك له خه لكی باوه پړيان وابوو كه ده توانی ماده ی بی بایه خو هه رزان بگوردری بو زیږ. هه روه ها باوه پړيان وابوو كه به ردی به نرخ، زاله به سهر داهاتوی خه لكی و نه سته رده كانیش كاریگه ریان هه یه به سهر داهاتوی مړوڅ، بویه ده یانگوت: پړویسته له سهر هه ركه سی، پشش نه نجامدانی هه ر كاریك پړویژ به نه سته رده ناسی بكات. هه ریه كه له چارلسی پینجه م و فرانسوای یه كه م نه سته رده ناسی تایبته به خو یان هه بوو، كه پشتیان پیده به ستن بو دیاری كردنی كاتی به خته وه ری بو نه نجامدانی گه شت، یان بو جهنگو ناشتی و پړككه وتن و په یمان به ستن.

جادوگرى له نیوهی دووه می سه دهی شازده تاوه كو نیوهی یه كه می سه دهی حه فده م، به رده وام له ناو خه لكی بلاو ده بویه وه. به شیوه یه كه له پشش نه و كاته هېچ كات وینه ی نه بووه. هه رچه نده كلپسا له جادوو ده گه پړان و ده یسوتاندن.

هه رچو نیکبیت پشكه وتنی زانستی كه متر نه بوو له پشكه وتنی بواره كانی تر له لایه نی زانیاری و مه عریفه ت.

بەشی سییەم

پیشقە چونی ئابوری و دۆزینەو

جوگرافیەکان

کۆمەلگەی ئەوروپی لە دەورووبەری سالی (1500) ز:

لەپێش سالی 1500 زۆرینهی ئەوروپیهکان بە کشتوکالەوه خەریک بوون و لەلادیکان نیشتەجێ بوون. بەهۆی بارودۆخی ناجیگیرو نه‌بونی ئارامی و ئاسایش له‌لایه‌ك، له‌لایه‌کی تریشه‌وه به‌هۆی پچڕنی پێگه‌ باززگانیه‌کان، ئەو شارانه‌ی که له‌ناو ئیمپراتۆریه‌تی پۆمانی پیروژدا هه‌بوون، له‌پێش سەده‌ی یازده‌وه به‌ره‌و نه‌مان و چۆڵ بوون پۆیشتن، جگه‌ له‌هه‌ندی له‌شاره‌ ئیतालیه‌کان و ئەو شارانه‌شی که که‌وتبوونه‌ سه‌ر شوینگه‌و پێگه‌ گرنگه‌کان. که‌ ئەمانه‌ توانیان به‌رده‌وامی بدن به‌خۆیان و بمیننه‌وه.

کۆمەلگەی دێهاتی هیچ کات هانی نیشتەجێ بوونی نه‌ده‌دا له‌شاره‌کاندا، ئەمەش به‌هۆی پیاده‌ کرانی ده‌سه‌لاتی لامه‌رکه‌زی له‌گشت شوین و ناوچه‌کاندا. ناوه‌ندی فه‌رمانه‌روایی خۆی ده‌بینیه‌وه له‌قه‌لای میرو ده‌ربه‌گه‌کان که له‌ناوچه‌کانی ئەوروپادا به‌په‌رت و بیلای فه‌رمانه‌روایان ده‌کرد. باززگانی ناوه‌خۆش یا نه‌بوو، یانه‌وه‌تا به‌هۆی تیچونی زۆرو نه‌بوونی هیچ پالنه‌ریك بۆی، به‌شیوه‌یه‌کی خاوه‌ن سست ده‌پۆی به‌پێوه. سه‌ره‌پای ئەونه‌ی باسما‌ن کرد، نه‌بوونی نرخ و بایه‌خ و کار له‌سه‌رمه‌وادی خواردن، ئەوه‌نده‌ی تر باره‌که‌ی خراپتر کرد بوو. جا بۆ به‌رده‌وامی دان به‌ کۆمەلگه‌یه‌کی فراوان، شار نرخ و کاری خۆبه‌خۆ به‌کارده‌هێنا.

له‌وکاته‌وه‌ی سه‌ره‌تا‌کانی سەده‌ی یازده‌ وه‌کو خۆر پڕشنگی دا، ئەوروپیه‌کان له‌دیهات‌وه‌ بۆ شاره‌کان ده‌ستیان‌کرد به‌کوچ‌کردن و بارودۆخیان به‌هۆیه‌وه‌ گۆپا. به‌م‌کوچ‌کردنه‌ شاره‌کان فراوان بوون و

خه لکه که ی زیادی کردو چه ندین شاری تر له سه ر پیگه ی گرنگ بنیات نران. وهك: باکور ی ئیتالیا وزه ویه نزمه کان و حه وزی پوباری پوون و پراین و که ناره کان ی خۆره لاتی ئیسپانیا. که ئه مانه یارده ده ر بوون بۆ بازرگانی کردن له گه ل شوینه دووره کان.

ژماره ی دانیشتوانی شاره کان به رده وام زیادی ده کردو نرخه کان به رزده بوونه وه و به های زهوی به ره و به رزبوونه وه هه نگاوی ده نا. به لام له گه ل هاتنی سه ده ی چوارده به هۆی برسیه تی و نه خۆشی له ناویه ری وهك نه خۆشی تاعون، ژماره ی خه لکی دای له که می.

له ماوه ی چاره کی یه که می سه ده ی ناوبراو به هۆی خراپه یئنان له ده سه که وتی کشتوکال، واتا: "نه هاتی" برسیه تی له زۆرێک له ناوچه کان ی ئه وروپادا بلا بوۆوه. له م لاشه وه له نیوه ی یه که می سه ده ی چوارده (1348-1350) نه خۆشی تاعون بلا بوۆوه و خه لکیکی زۆری دروینه کرد. نه خۆشی له ناویه ری وهك: مه لاریا و سفلس-یش تا کۆتای سه ده ی پازده ش ناوه ناوه به ره و پووی خه لکی ده هات .

ئابوری دیهات:

وهك پێشتر ئامه ژه مان پێدا، زۆرینه ی ئه وروپیه کان له پێش سه ده ی شازده له لادیکان ده ژیان و به کشتوکاله وه سه رقال بوون. واتا: له هه مان ئه و بارودۆخه دابوون که پێش سه ده ی چوارده تییدا بوون. وه لی له گه ل ئه وه شدا هیچ گۆرانیکی له کرۆکی ژیا نی لادی پووی نه دا. له زۆربه ی ناوچه کان ی ئه وروپا ده ره به گایه تی بنه مای ئابوری بوو. میر یاخود خان سودی ئابوری

هەریەکەى خۆى دەدووریەو. "کۆیلەى زەوى" بە زەوىى دۆلەمەندو خانەدانەکان پەيوەست بوو. جوتیاران "کۆیلەى زەوى" سەرەپای ئەوەى کە لە کێلگەى خانەدانەکان کاریان دەکرد، لەهەمان کاتیشدا لەژێر نیری بى گارى و ئەنجام دانى هەندى ئەرك و پیدانى هەندى باج دابوون بۆ خانەدانەکان. ناوچە بى بەرھەم و کەم بەرھەمەکانیش نەدەبوونە ھۆى خەڵک وەى خەڵک لەسەریان. وەك ناوچەکانى سکۆتلەنداو ئەپینان و سقلیە.

لە سەدەى یازدەوێ شارستانی بوون و سەقامگیری لەشارەکان و کۆچکردن لەلادیکانەو. بۆ شارەکان بەرھەره زیادى کردو ئەمان لەئابوری دیھاتدا ھاوبەشیان دەکرد. لەم نێوانە چەند ھۆکارێک بوونە ھۆى ئەوەى شارەکان ھاوبەشى ئابوری لادى بکەن، بەتایبەت شارەکانى باکورو ناوہ پاستى ئیتالیا و ئینگلتراو زەویەنزمەکان "ھولندا ، بلجیکا". ئەم ھۆیانەش بریتی بوون لە:-

1- بەکارھێنانى ئەو سامانەى کە لەشارەکاندا کۆبوویۆو. ئەم سامانەش لەم زەویانەدا خۆى دەبینیەو کە کیشمەکیشمى فرۆشتن و بەکریدانى درێژخایەنى لەسەربوو. جا ئەم زەویانە سەرچاوەیەك بوون بۆ ھێمنى و سەقامگیری و شکۆمەندى و بە دەستھێنانى سود و قازانج بۆپاشا. بۆیە ھەولێ دەستخستنى دەدرا .

2- کۆچکردنى بەردەوامى خەلکی لەلادییەو. بۆ شار، ژمارەى خەلکی لادییەکانى کەمکردەو. ئەم کۆچکردنە کیشەى "زۆرى خواستى" ی دروست کرد، چونکە ئەم کۆچکردووانە ھەموویان بوونە بەکاربەر، لەکاتێکدا پێشتر بەرھەمھێن بوون. ئەمەش زیادکردنى بەرھەمى لادیی پێویست کرد بە تاییبەت

دانه ویله. جا به مه به سستی پووبه پووبونه وهی زۆری خواست، پێویست بوو له سهر خه لکی لادی به ره مه کانیاں دوو قات زیاد بکهن.

3- شار هکان بوون به هیژیک که توانیاں ده سولات به سهر لادیکاندا بنوینن و به ره مه می کشتوکال دابه شبکه ن له ناوه ندی به کار به ره نوییه کاندان. که لوپه لی به کار به ری وهک: "مه وادی خواردن" به مه به سستی فروشتن ده گوازیاه وه بۆ بازپه کانی شار. سکالای لادیکان له ده ست زال بوونی شار به سهریا ندا زیاد ی کرد. به تایبته له شار هکانی ئیتالیادا.

به مه به سستی دورخستنه وهی چینی قورغکار، شار هوانی شار هکان خۆی بالاده ستر کرد و چه ند مه رج و شه رتیکی دانا له سهر جوتیاران له هه مبه ر فروشتنی ده سته که وت و دیاری کردنی شوینی فروشتن. چونکه قورغکار هکان به ره مه می خه لکی دیهاته کانیان یاخود هی بازپه شاریاں ده کپی وپاشان بۆنه وهی نرخ ی به رزیته وه له عه مباره کانیان عه مباریاں ده کرد، ئه مه ش بارودۆخی شاری به ره و ناله باری بردبوو.

له سه ده ی چوارده دا گۆپانکاری گه وه ره پویدا له کشتوکال و به مولک کردنی زه وی. برسیه تی و تا عون و نه خۆشی... هتد له نیوه ی یه که می سه ده ی چوارده ته شه نه ی سه ندو بووه هۆی که م بوونه وه یه کی گه وه ره و مه تر سیدار له ژماره ی دانیش توان، به تایبته له ناوچه ی لادی نشینه کانی ئه وروپای خۆرئاوا و باکو رو باشور. هه ربۆیه له سه ریاں پێوست بوو هه ستن به هه لۆیست وهر گرتنیکی چاره ساز، به تایبته له و ناوچانه ی که دانیش توانیاں سودمه ند ده بوون له دانه ویله و ماده ده ی خاوی ئه و شوینانه ی تیایدا نیشته جی بوون.

کاتیکیش برسپه تی و تاعون دهستی کاری له باربرد، کارکه ران وجوتیاران که م بونه وه، به تایبته له ناوچه لادینشینه کاندا. کوچکردنی به رده وام له م ناوچه نه وه بۆ شاره کان، بووبه هوی زیاد کردنی ژماره ی کریکاران له شاره کانداو نزم بونه وه ی نرخي زهویه کان. زور له زهویه کان نرخ و بایه خیان که م ببووه، مه گهر زهویه کی به پیت و به پرشت، که هر نه مه ش وای کردبوو بۆ کشتوکال به کاریان بینن.

له م کاته دا "یه که به ره می کشتوکالی" له بازار په کاندا به پمښ که وتبوو، به پیچه وانه ی جارن که جوړاوجوړیه تی هه بوو له کشتوکالدا، وه که به ره مه یتانی که نم و جو و په قلیات (فاسولیا، لوبیا، پاقله). جا نه م به ره مانه به گویره ی پیویستی خه لکی بوو بویان. له م لاهه پوویه ری فراوان دابین کرا بۆ ناژه لاری و به خپوکردنیان، وه که: "په ز، په شه ولاخ" که به ره میان بریتی بوو له خوری و گوشت و پیست که له م کاته دا به پمښ که وتبوو. که م بوونه وه ی جوتیاران له لایه که، داچاندنی کشتوکال له زهویه به پیته کانداو تایبه تکردنی به م زهویانه، نرخي کرپی به رزکرده وه.

له نه نجامی به پمښ که وتنی خوری، پرپوسه ی په رژین کردن له ئینگلپرا سه ریبه لدا. نه م پرپوسه یه خوی ده بینیه وه له په رژین کردنی زهویه کان و کردنی به جیگای به خپو کردنی ناژه ل. له کاتیکدا پیشت نه م زهویانه جوتیاران کشتوکالیان تیا دا ده کرد. ئیدی نه م پرپوسه یه وای کرد ناوچه یه کی بهر فروان له کیلگه وه بگوردریت بۆ له وه پرگه. بازرگانی خوری که خاوه ن زهویه کان دهستیان پیکردبوو، ببوو به سه رچاوه یه کی تری دا هاتی ده ولته.

هه رله به رئه وه حکومه ت دهستی نه ده خسته ناو کاروباره کانیان، چونکه دهیتوانی باج له سه ر قازانجیان دابنیت. وه نه بی ئه مه ته نها له به ریتانیا کورت هه لاتبی وولاتانی تر لئی بیبهش بووبن. به لکو ده بینین ولاتیکی وه ک ئیسپانیا به هوی نزیکی له شار ه ئیتالیه کان، بارودۆخیکی هاوشیوهی به ریتانیای هه بوو. به شیوهیه ک خوری ئیسپانیا منافه سه یه کی به هیزی خوری به ریتانیای ده کرد.

که مبه ونه وهی دهستی کار، کرپی کارکردنی به رز کرده وه، له سه ربه ده ست هیتانی دهستی کار منافه سه یه کی گه وره ی دروستکرد له نیوان خاوه ن زهویه کان. هه موو ئه مانه ش له به رژه وهندی جوتیاران دابوو. خاوه ن زهویه کان شکستیکی گه وره یان خوارد له به کۆیله کردنه وهی جوتیار بۆ ئه رژه که ی (په یوه ست کردنی جوتیار به زهوی) و سه پاندنی ئه رکه کان به سه ریاندا. هه روه ک چۆن له پێشدا له ئارادابوو. خاوه ن زهویه کان زیاتر به کۆچکردنی خه لکی لادیکان بۆ شار باریان که وتبووه لیژی، چونکه خه لکی شاره کان پێشوازیان له کۆچی به رده وامی دیهاتیه کان ده کردو له پیشه جۆربه جۆره کان دایانده مه زراندن. جوتیارانیش توانیان به پیدانی بریک پاره یان مال به خانه دانان، خویان پزگاریکه ن. ئه م دیارده یه ش له سه ده ی دوازه وه دهستی پیکردو گۆرانی گه وره ی به سه رداهاتو له سه ده ی چوارده به رده وامیدا به خۆی تا سه ده ی دواتر. له دوا ی سالی 1300، به مه بهستی له ده ست نه چوونی جوتیاران خانه دانان هه ندی کرئ یان بۆ جوتیاران په ت کرده وه و ده ستیان کرد به که مکردنه وهی ئه رکه کان له سه ریان. له ناوه راستی

سەدەى چوارده‌وه‌ له‌ باكو‌رو ناوه‌پا‌ستى ئىتالىا كۆيلايه‌تى زه‌وى كۆتايى پي‌هات و ئىنگلتراش له‌ دواى ئەو كۆتايى به‌م ديارده‌يه هين‌ا، و پاش ئەميش باكو‌رى فه‌ره‌نسا و به‌شي‌كى گه‌وره له‌ ئەلمانىاى باشو‌رو خۆرئاوا كۆيلايه‌تى زه‌ويان تيا داكو‌تايى پي‌چهات. به‌لام جوتيارانى ئەلمانىاى خۆره‌لات (ناوچه‌ى ده‌رياي به‌لتىق و پروسىا) هيج سو‌دي‌كيان له‌م گو‌رانكارىانه نه‌دى. ئەمه‌ش به‌هۆى سه‌پاندنى هيزو به‌كاره‌يئانى كو‌ته‌ك به‌رامبه‌ريان و خستنه‌كارى جوتياران له‌ كاره‌كانيان، به‌مه‌به‌ستى ده‌ستخستنى كارى هه‌رزان و قازانجى زۆر له‌ بازاره‌كانى خۆرئاوا.

به‌گشتى به‌هاتنى سەدەى پا‌زده جوتيارانى ئەوروپا پزگاريان بوو له‌ كۆيله‌يى زه‌وى. وه‌لى ئەوروپاي خۆره‌لات له‌م حا‌له‌ته به‌ دو‌ور بوو.

هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاكانى سەدەى چوارده‌ ديارده‌ى به‌كرى گرتنى زه‌وى په‌يدا بوو. خاوه‌ن زه‌ويه‌كان بۆئەوه‌ى جوتياران له‌ ده‌ست نه‌ده‌ن، هه‌ستان به‌ پي‌ككه‌وتن له‌ گه‌لىان و له‌ ده‌ستكه‌وتدا هاوبه‌شيان پي‌ده‌كردن. جوتيارو كه‌شاوه‌رزه‌كان له‌ به‌رامبه‌ر نيوه‌ى به‌ره‌م يان سى‌يه‌كى به‌ره‌م بۆچه‌ند سالي‌ك ياخود بۆ مانه‌وه‌يان له‌ سه‌ر زه‌ويه‌كه به‌ دري‌ژايى ژيانيان، خويان به‌ زه‌ويه‌كان خه‌ريك ده‌كرد. (ئەمه به‌پي‌ي پي‌ككه‌وتنه‌كه له‌نيوان خاوه‌ن زه‌وى و جوتيار، ماوه‌ى مانه‌وه‌ى جوتيار له‌ سه‌ر زه‌ويه‌كه ديارى ده‌كرا به‌ په‌زامه‌ندى هه‌ردوولا). له‌ سەدەى پا‌زده كاتى نرخی به‌ره‌مى كشتوكا‌لى به‌رز بۆوه‌، جوتياران زه‌ويان له‌ خاوه‌ن زه‌ويه‌كان وه‌رده‌گرت و دايانده‌چاند، له‌ به‌رامبه‌ردا بپي‌ پارهى ديارى‌كراويان ده‌دا به‌ خاوه‌ن زه‌ويه‌كان. خراپى

ئەمەش لەوە دابوو ئەگەر بەروبومی جوتیار باشبایە یان خراب (سالەکە هاتی بوابە یان نەهاتی) ئەوا جوتیار دەبوابە کرێی زەویەکە بدات. لەبەرئەوە زۆرجار جوتیار ناچار بوو پارە قەرز بکات بۆ دانەوێی بێ پارەکە بە خاوەن زەویەکە.

لەگەڵ ئەوەی جوتیاران و کۆیلە زەویەکان ئازادییان بە دەستەینابوو، بەلام لە زۆریک لە شوێنەکان بارودۆخیان ئەگەر خراپتر نەبووی لە پیشوتر باشتر نەبوو. ئەمەش بەهۆی نەمانی پارێزگاری خانەدانەکان و گەورە پیاوان لە سەریان. چونکە پیشتر پارێزگاریان لێدەکردن و بە نەمانی ئەم پارێزگارییە جوتیاران ئاوەلابوون لە بەردەم هێرشێ چەتەکان و بەکرێ گیراوەکان.

هەرچۆنێک بێت بەهاتنی سەدهی شازدە لادیکانی ئه وروپا گۆرانی گەورەیان بەسەرداها. دیاردە کۆیلەیی زەوی هەلەشایە وە زەوی کشتوکالی دای لە زیادتی و شیوازی کشتکاری گۆرانی بەسەرداها. ئەم گۆرەش خۆی دەبینیە وە لەوەی کە خاوەن زەوی بێ پارە وەرەگرت لە جوتیار، لەبری ئەوەی زەویەکی پێدابوو، یان خاوەن زەویەکان جوتیارانیان لەسەر زەویەکە دادەنا لە بەرامبەر هاوبەشی پیکرانی لە بەرھەمدا، یاخود کرێکارانیان بەکرێ دەگرت بە کرێیەکی پۆژانە.

پیشەسازی و بازرگانی:

ئابووری لادی هەر لە سەرەتاکانی سەدهی ناوەراست تا سەدهی یازدە لەسەر ئابووریکی خۆبژێوی پراوەستا بوو. بازرگانیش کە ئەگەر بریتی بێت لە بازرگانی دەرەوێ بۆ شوێنە دوورەدەستەکان ئەوا هەربوونی نەبوو، جگە

له شاره كه نارییه كانی سهر ده ریای ناوه پراست كه بازرگانی ده ره وهی تیا دا
 ئه نجام ده درا. جوتیار له ژیر سیسته می ده ره به گی دابوون و له ماله كانی
 خۆیاندا هه لده ستان به ساز کردنی ئه و كه لوپه لانه ی كه له ژبانی پۆژانه دا
 پێویستیان پێهه بوو. وهك: - ئامرازه كانی كشتوكال و كه لوپه لی پێویستی
 ناو مال و پۆشاك و كانزا سازی... هتد. ئه مه ش بۆ پرکردنه وهی پێویستیه كانی
 خانه دانان له و شتانه ی كه پێویستیان پێهه بوو.

به په ره سه نندن و گه شانه وهی شاره كان ئابووری لادی گۆپانی
 به سه ردا هات و ئابووری نوێ سهریه لدا، كه له سه ر بنه مای دابه شکردنی کار
 پاوه ستا بوو. لی ره وه شار و لادی کان بوون به ته واو که ری یه کتری. کاری لادی
 ته نها له به هه مه یانی خوارده مه نی و ساز کردنی كه لوپه لی سه ره تایی خۆی
 ده بینیه وه. شاره کانیش بوون به جیگه ی پیشه سازی و کاره كان له سه ر
 بنه مای کار دابه شکردن پیکه ران. واتا هه ری که خه ریکی ئه و کاره بوو که
 تیا دا به هه ره مه ند بوو. وهك: - قه ساب، نانه وا، چهك ساز، ئاسنگه ر، که وش
 ساز، به رگ دروو. ئه مانه هه ری که یان سه رقالی کاری خۆی بوو. ره وتی
 کارکردن و دابه شکردنی کار به شیوه یهك چوه پیشه وه، كه پێویستی کرد
 یهك پیشه ش دابه شکردنی تیا ئه نجام بدری. وهك ئه وهی پیشه سازی چنن
 دابه شبوو له نیوان (په ره چی، رستن، چنن). ئه م دیارده یه به شیوه یهك
 په ره ی سه ند، كه له شوینیکی وهك فلۆره نسا، ته نها له سه ده ی چواره
 ژماره ی کرێکارانی گه یشته سی هه زار کرێکار. ئه م ژماره زۆره کاریان
 ده کردو به ره می سالانه یان ده گه یشته 1200000 فلۆرین.

فلاندروزلە زەویەنزمەکان و ئیتالیا، ناوبانگیان لە خوریدا پەیدا کرد. بەلام ئیتالیا لەم پووەوە بەناوبانگتر بوو. ئیدی ئەم دوو ناوچە یە بوونە مەکوێ پیشەسازی خوری و خوریان لە ئیسپانیا (ارگون) و ئینگلترا ھاور دەکرد.

سەندیکاگان:

سەرھەلانی بازرگانی پیشەسازی و دابەشکردنی کار، بووبەھۆی پەیدا بوونی سەندیکای بازرگانی و پیشەیی. کاری ئەم سەندیکایانە خۆی دەبینیوە لە ھاوسەنگکردنی پیشە ئالۆزەکان و بیروباوەرە کۆنەکانی سەدەکانی ناوەراست. بە مانایە "ئایە مۆف چۆن کارە ئابوریەکانی بەپۆوە بەری؟". سەندیکا بەمانای ئەوە نایەت کە ھەموو بەرھەمی ئابوری دەگریتە خۆی. بە لکو زۆریک لە بەلێندەرەکان خۆیان دوور دەخستەو لە سەندیکاگان، لە مەلاشەو بە شیکیتریان بەھۆی گریبەستەکانیان بە سەندیکاگانەو بە سترابوونەو. ئەو ھە ماوەتەو بەلێن: ئەو یە کە توانای سەندیکاگان و پیکخستنیان لە شوینیکیەو بۆ شوینیکی ترو لە ولاتیکیەو بۆ ولاتیکی تر جیاوازیبوو. بۆنموونە پیکخستنی سەندیکایی ھۆلندی جیاوازیبوو لە پیکخستنی سەندیکایی فلۆرەنسی یان میلانۆیی.

ئەرکی سەندیکاگان:

لەپراستیدا چەندین ئەرکی کۆمەلایەتی و ئایینی لە دامەزرێوە کۆنەکانەو بۆ سەندیکاگان بەجیما. سەندیکاگان بە سەرپەرشتی ھەندێ قەشە دامەزران، بۆ مەبەستگەلی وەک گرنگیدان بە نەخۆش و پەککەوتەو بۆ نەواو ئامادەبوون

له پرسه و بردنی تهرمه کان، وه ئه و ئاههنگانهش که به بۆنه ی جهژنه کان به پێوه دهبران (یاخودجێبه جێ کردنی کاری بازرگانی له کاتی گرێدرانی بازاردا). ئه م سه ندیکایانه به هه رمه مند بوون به ده سه لاتیکێ بهر فراوان و چه ندان ئه رکێ جوړاو جوړی له سه رشان بوو له سه ده کانی ناوه راست. له وانه پێکخستنی بازاره ناوخۆیه کان و دیاری کردنی که لوپه کان و دانانی نرخ له سهریان به شیوه یه کی دادگه رانه. هه روه ها کو تکردنی ئه وانه ی که ده یانویست سود له بازاره ناوخۆیه کان وه ربگرن، به بێ ئه وه ی له کاره کانی سه ندیکا به شداری بکه ن و توشی ئه و ماندوو بوونه ببن که ئه ندامانی سه ندیکا توشی ده بوون. سه ندیکا پێگه ی ده گرت له ناردنه ده ره وه ی هه ر که لوپه لێک که له ناوخۆدا زیاد نه بووایه. واتا تا خه لک پێویستی بووایه نه یه ده هیشت بجێته ده ره وه. سه ندیکا کان باجیان ده خسته سه ر ئه و که لوپولانه ی که له ده ره وه ده هاتنه ناوخۆ. بۆ ئه وه ی که لوپه لی ده ره وه نه توانی منافه سه ی به ره مه می ناوخۆ بکات. خه لکی له و بپوایه دا بوون که سه ندیکا کان پێگه یه کی شه ریفانه په پره و ده که ن له مامه له کردن و چاودێری و پێگه یه کانی پێگه یه کانی له غه ش کردن وله هه مبه ر ئه و فروشتنانه ش که له ده ره وه ی بازاپی ناوخۆیی ده فروشان.

سه ندیکا و ده سه لاتی شار هاوکاری یه کتریان ده کرد له به پێوه بردن و ئاسانه کردنی کاروبار و قه ده غه کردنی قوړغکاری و به رزکردنه وه ی نرخه کان. هه موو ئه مانه ش له پێگه ی یه ک سه ندیکا یاخود کو مه لێ سه ندیکا به ئه نجام ده گه یه نرا. به راستی سه ندیکا کان ده سه لاتیکێ سیاسی گه وره و

گرانیاڼ له زۆریك له شارهكانی ئهروپادا پیاده كرد. بهلام ئهم پیاده كړنه سیاسیه به گویره ی شوینه كان جیاواز بوو. له هه ندى شاردا سهندیکاكان له ئهجومه نی شارهوانیدا خوی دهنواند وهك "فلۆره نسا" كه سیاسه تی ئابووری تیا دا په پړه و ده كړد. له هه ندى شاری تر سه ره رشتیاری سهندیکاكان فشاریاڼ ده خسته سهر به پړیوه ریتی شار، بۆ جیبه جیكړدنې پړۆژه و پیاده كړدنې سیاسه ته كانیاڼ.

سهندیکاكان به گشتی دوو جوړ بوون :-

1- سهندیکا سه ره کیه گه وره كان. ئه مانه ئه ندامه كانیاڼ به هره مه ند ده بوون له و ده سه لاته گه وره یه ی هه یانبوو.

2- سهندیکا پیشه ییه بچو كه كان. ئه مانه لاواز بوون وله ماوه یه کی كه مدا نه بیټ ده سه لاتیکی فراوانیاڼ نه بوو.

سهندیکا پیشه ییه كان پیداغریاڼ ده كړد له سه ر تایبتمه ندی كارو به رده وامی پیشه سازی و هه نارد ده كړدنې به ره م بۆبازاپه كان. ئه وانه ی سه ر به سه ندىكاكان بوون له پیناوی فیربوون وشاره زابوون له كار وپیشه دا، به شداریاڼ ده كړد له خولی تایبته. به شداربووی خول له سه ره تادا له خولی شاگردی دابوو. ئهم خوله ش ئهم كه سانه ی ده گرت ه وه كه له ته مه ندا بچوك بوون. ئه مانه به مه به ستی فیربوون هوت تا هه شت سال به کاریكه وه سه رقال ده كران به بی ئه وه ی هیچ كرییه کیان پیبدریټ، ته نها ئه وه ند ه نه بیټ له لایه ن خاوه نكاره وه ژیاڼیاڼ دابین ده كرا. پاش ته واو كړدنې ئهم خوله، به ژداربوو ده بوو به كریكاریکی ئازادو كاری به كړی ده كړدو له هه ركوی

یه کیش مه به سستی بوایه کاری ده کرد. ئه مجا له دوای ئه مه سه ندیکا دانی
 پیاداده ناو ده بوو به کارمه ندیکی پسپۆر که مافی دانانی دوکان یا خودکارگهی
 هه بوو. ههروهک دهیتوانی راسته وخۆ به ره مه که ی به ریتته بازاره کان و
 بيفروشی.

ئه ندام بوون له سه ندیکا پیشیه کان دیاری کراو بنچینه و بنه ما داندره بۆ
 ده ستنیشان کردن و دیاری کردنی جوړی که ره سته و پێگهی دروستکردنی.
 له وکاره کۆمه لایه تیا نه شی که سه ندیکا به هاوکاری ده سه لاتی شاره کان
 ئه نجامی ده دا، بریتی بوو له هاندان و پرخۆشکردنی کۆچکردن له لادیکانه وه
 بۆ شاره کان. ئه مه شی به مه به سستی لاوازکردنی خانه دانان و په یداکردنی
 ده سستی کار ده کرد. ساکاتیکیش منافه سه و کیپرکی له نیوان خانه دانان و
 شاره کان گه رمبوو، سه ندیکا کان به هاوکاری ده سه لاتی شاره کان هه ستان
 به پاراستنی جوتیاری کۆچکردو، له ملاشه وه خانه دانان ده یانویست
 جوتیاران دووباره بگێر نه وه سه ر کێلگه کان. زۆریک له شاره کان هه ستان
 به دارپشتنی چه ند یاسایه ک، که به گوێره یان: جوتیاری پا کردو ئه گه ر بۆ ماوه ی
 سالیک ویه کپۆژ توانیبیتی له شار بمینیتته وه، ئه و ئازادبوو نه ده بوایه
 بگێر دریتته وه بۆ سه ر کێلگه. ههروهک سه ندیکا کان به هاوکاری له گه ل
 حکومه ته شاریه کان، ئه ندامه کانی له دزی وپاو وپووت ده پاراست. ههروه ها
 له کاتی گیران و زیندانی کرانیشی، ئامه ده بوو پێناو "فدیه" بدات بۆ پزگار
 کردنی.

سه نديکای شاربو دوورخستنه وهی نه ندامه کانی خوئی له و زهره رو زیانانه ی که پوبه پوویان ده بووه و توشیان ده بوو، وه بو زیادکردنی چالاکی بازرگانی، له گه ل ده سه لاتی شارانی ترو سه نديکای تر که وته و توویر. شیاوی باسه سندیکا جگه له م نه رکانه، به پرسیاریش بوو له قهرزی نه ندامه کانی.

له ناوچونی سه نديکا کانی بازرگان و پیشه سازان :-

کاتی بازرگانی و پیشه سازی له ماوه ی هه ردوو سه ده ی چوارده و پازده فراوانی به خویه وه بینی، سه نديکا بازرگانی و پیشه وه ریه کان له توانایاندا نه ما خویمان بگونجینن له گه ل بارودوخی نوئ. پیشتتر به ره مهینان له جوغزی ناوچه یه کدا بوو، سه نديکا کان کاروباره کانیان هه لده سوړاند. کاتیکیش به ره مهینانی ناوخوای به هوئی به ره و پیشچوونی پیشه سازی و سه هه لدانی ئامیری تازه، دای له زیادی و فراوان بوو، وه ک (ئامیری پیشه سازی پرستن و چین و کانزاسازی و به کارهینانی هیزی ئاوی بو هه لسوړاندنی نه م ئامیرانه، به تایبته به کارهینانی له پیشه سازی پرستن و چین، کانزاسازی). چیتتر له توانای پیشه وه ره ناوخواییه کاندانه ما کیپرکی بکه ن له گه ل به لئنده ره کان. نه و به لئنده رانه ی که له دهره وه ی سه نديکا کان بوون و به و سامانه زوره ی که خاوه نی بوون ده یان توانی کاره کانیان باشرکه ن و به ره میان زیاترکه ن. به هه مانشیوه بازرگانی دهره وه ش گوړانی تیکه و تبوو، به وه ی که پشتی ده به ست به به ره مهینان له سه ر پشتینه یه کی به رفراوان. له لایه کی تریشه وه به لئنده ره کان له توانایاندا هه بوو ماده ی خاو له خوری و کانزاکان بکړن، یاخود ماده ی خاو دابه شبکه ن به سه ر پیشه وه ره جوړاو جوړه کاند

به مه به سستی دروستکردنی شتومه کی خواست له سهر. که له به رمبه ردا کرییه کی پوژانه یان ده دا به پیشه وهره کان وکه لوپه له دروستکراوه کانیشیان به قازانجیکی زووتر ده فروشته وه. ئەم پێگه یه ش پێی ده و ترا: (putting out system).

سه ندیکا کانیش پارێزگاریان له خویان ده کردو دژی هه موو جوړه نوێکاری و نوێگه ریه ک بوون که به سهر پیشه سازیدا هاتبایه. هه روه ها پیداکریان ده کرد له سهر یه که پیشه وهریه بچوکه کان، هه روه ک که له پیشوو باو بوو. له راستیدا هه ر سه ندیکا کان دژی نوێکاری نه بوون، به لکو کریکارانیش به هوی ئه وهی ئامیزی نوێ ئه وانی بیکار ده کرد به ریه ره کانی نوێکاریان ده کرد.

به دا هاتنی سه دهی شازده سیسته می سه ندیکایی بازرگانی و پیشه وهری پوکایه وه. به شیک له سه ندیکا پیشه وهریه کان کاریگه ربوون به فکری نوێ. سه ندیکا کۆنه کان له ژێر ده سه لاتی خاوهن پیشه یه کی ده ولمه ند دابوون، یاخود له ژێر ده سستی کۆمه لیک له به لێنده ران دابوون که خویان کۆمپانیای بازرگانیان پیکه ده خست بۆ به رپوه بردنی بازرگانی کردن به که لوپه لیکی دیاریکراو به کۆ (جمله)، به بی ئه وهی خویان به شداری بکه ن له دروستکردنی ئه و که لوپه له دا. کریکاری و شاگردی به شیوه یه ک دابه زی که کریکاری ده کرا بۆ بازرگانه سه رمایه داره کان له ژێر سیسته می که رتی تایبته ت. هه ر ئەم سیسته مه ش دواتر بووه هوی له ناو بردنی سه ندیکا کان.

شورشی بازرگانی :-

فراوانبوونی شارهکان، هۆکاریك بوو بۆ په ره سه نندنی پيشه سازي و به رفر اوانبوونی بازرگانی. له هه ندي له شاره گرنه گه کانی ئوروپا بازاره وه رزیه کان گری دهران به مه به ستي خستنه پړوی که لویه لو ئالوگړکردنی ئه م که لویه لانه و بازرگانی پیکردنی. سا کاتیکیش بازرگانی به رفر اوان بوو، خرا نه پړوی شتومه کی زیاتر له شاره جیا وه زه کان و بازاری گه وه، بووبه پیویستییه کی پۆژگار. "بروفنس و تروی و شامین" چهند ناوچه یه کی گرنه گبون که دواتر بازرگانان له هه موو شوینه کانی ئوروپا تیايدا کۆده بوونه وه بۆ کارو ئالوگړپی بازرگانی. به لام له سهره تای سه دهی چوارده وه گۆپان به سهر بارودوخه که داهات، ئه مهش به هوی ئازدبوونی بازاره کان نه مانی باج له سه ریان.

فلیپی چواره می پاشای فهره نسا، هه ستا به سه پاندنی باجی قورس له سهر بازاره کان، به مهش بازرگانان له بازاره کانی شامین و پروفنس دوورکه و تنه وه و پړویان کرده جنیف و سویسرا و برجس له هۆلندا. به لام ئه مهش هه روا نه پۆی، به لکو کاتی له نیوهی سه دهی یازده (1463)، لۆیسی یازده هاته سه ر ته خت مه رکه زی گریدرانی بازاره کان گه پایه وه لیونی فهره نسا. ئه مهش به هوی بره ودانی به بازرگانی هه ریر.

رێگه بازرگانیه کان :-

رێگه ی سه ره کی بازرگانی بۆ شوینه دووره کان گوزارشتی ده کرد له رێگه ی ده ریای ناوه پاست که شاره ئیتالیه گرنه گه کانی ده به سته وه به هه ندیکیان و، وه به ناوه نده پر بایه خه کانی نیشتمانی ئیسلامی و ئاسیای بچوک و به رشه لۆنه ی گری دهران. له پیش جهنگی خاچیه وه شاره ئیتالیه کان

پەيوەندی باززگانيان لە گەڵ خۆرەهەلاتی دەریای ناوہ پاست پیکهینا بوو. بە لām لە دواي جەنگی خاچی ئەم باززگانیه چالاکترو گەشاوہ تر بوو لە نێوان ئیتالیا و هەریه که لە ناوہ ندهکانی خۆرەهەلات. ئیتالیا ئاوریشم و خامی لە چین دەهینا، بەردی بەنرخ و بەهاریشی لە ولاتی عەرەبی و هیندەوہ وە چنگ دەکەوت و لە پێگەي (میسرو دەریای سور) هەوہ دەیهارد. بە هەمانشیوہ شارەکانی سوریا بەهۆی باززگانی هیندەوہ، بە ئیتالیا بە سترابوونەوہ. هەر یەکە لە جەنەوا و فینیساش ناوہندی باززگانیان لە هەریه که لە ئەستەمبول - ئەزمیر - شارە یۆنانیەکان - نیمچە دوورگەي قرم - باشووری پوسیدادا دامەزرنذبوو.

پێگەي دووہم که کاری باززگانی تیادا بە جموجۆل بوو، بریتی بوو لە رپگەي باکور. که بە ئینگلترا و زەویە نزمەکان (شارەکانی باکوری ئەلمانیا) و شارەکانی سەر دەریای بەلتیق تیدەپەری و پوسیا و هەندی جاریش ئەستەمبولی دەگرتهوہ. ئەو که لوپە لانەي که ئالوگۆریان پیدەکرا، بریتی بوون لە: گەنم، که لە باکوری ئەفریقا و باشوری پوسیا و صقلیە دەگوازیه وە بۆ ئەوروپا، هەروہا دارو تەختە لە پوسیا و باکوری ئەوروپا وە دەگوێزیه وە بۆ ولاتانی ئەوروپا، ئەمەش بەهۆی بی توانایی ئەوان لە بەرہەمەینانی ئەم پیداوێستیانە.

تا هاتنی نیوہي سەدەي چوارەدە بریتانیا کارگەي چین و قوماشی خوری دانەمەزرا نذبوو، هەربۆیە خوری بۆ هەریه که لە زەویە نزمەکان و ئیتالیای دەنارد، ئەمە لە کاتییدا ئیسپانیاش خوری دەناردە شارەکانی ئیتالیا. بە لām

دوای ئه م میژووه به ریتانیا ناردنی خوری قه دهغه کرد. ههروه ها مادده ی (شه ب) زاخ-یان له باشووری روسیا و ئاسیای بچوکه وه ده هاورد. ئه م مادده یه به مه به سستی خاوی نکرده وه وچه سپاندنی په نگ له سه ر کوتا لله پیشه سازی کوتا ل و گلینه سازیدا به کاده هات. ئیتالیا له به رامبه ر ئه م هاوردانه دا، کوتا لی ئاوریشم و خوری و پۆشاک و چه کی ده نارد ه ئه وروپا. ناوه نده گرنگه کانی ئیتالیا بریتی بوون له: لۆمباردیا و لۆکا و فلۆره نسا و فینیسیا. ههروه ک له زهویه نزمه کانی شه چنده ناوه ندیکی گرنگی پیشه سازی هه بوون، وهک: (برجس - یپرس - کمپری و لیل) که به ناوبانگ بوون به پیشه سازی خوری و له دوای نیوه ی سه ده ی چوارده خوریان له ئیسپانیا وه هاورده ده کرد. دوای ئه مه به هۆی که می دهستی کاره وه بازرگانی کردن به که لوپه لی ئاماده نه کرا و ده کرا.

شاری ئه نتۆریپ له سه ده ی پازده دا ناوبانگی به پیشه سازی کوتا لی خوری ده رکرد. کوتا لی چنرا و له به نده ری بسکای به ئاسنی خاوی ئیسپانیا ده گوێدرا یه وه و به که شتی هۆ له ندی ئینگلیزی فره نسی ده گوێزایه وه.

کۆمه له ی هنسی :-

ناوچه کانی باکوری ئه وروپا له هه ردو سه ده ی چوارده و پازده ناوچه یه کی سه ره کی بازرگانی بوون. به مه به سستی پاراستنی ده سته که وته کانیان و به ربژاریه کانیان که له لایه ن ده سه لاته وه به بازرگانان به خشرابوو، کۆمه له ی "هنسی" یان- پیکه ئینا. سه ره تا ئه م کۆمه له یه بریتی بوو له پیککه وتنیککی ساده که له نێوان بازرگانه کان و به شیوه یه کی تاکتاک به سترابوو. ئه م

به ربږاريانه ی که له سهره وه ئاماژه مان پيدا، بریتی بوو له سوککردنی باجو
 نه رکيک که له سهریان بوو، سهره پای پاريزراویان له یاساکان.

له دواي سالی 1350 ز کومه له ی هنسی گورانی به سهردهاتو له
 پيکه وټنی نیوان بازرگانانوه بووبه پيکه وټنی نیوان شاره کان. هر تاکيک
 له تاکه کانی نهو شارانه به شداربوون له کومه له ی هنسی وسودمهند بوون له
 سوده کانی بازرگانی. هرهیه که له شاره کانی (لوبیکو کولونو بریمنو
 هامبرگ) بالاده ست بوون به سهر کومه له ی هنسی و له نیوانیاندا یه کیه تیه کی
 به هیزه بوو که پيکه وه ی گریی ددان. نوینه رانی شاره نه دنامه کان
 کوډه بوونه وه و بریاره کانیشیان گوزارشت بوو له شاره نه دنامه کان. به لام خو
 هموو شاره کانیش وه نه بی به شدار بوون له م کوډونه وانه. هره وه ها هموو
 کاتيک بریاره کان بی نهو کوډونه وانه ش جیبه جی نه ده کران وبه به رده وامی
 ململانی هموو له نیوان شاره سهره کیه کانی کومه له ی هنسی. له گه له هموو
 نه وانه شدا نه م کومه له مایه وه و به رده وام بوو، نه مه ش به هو ی نه وه ی که
 نه دنامه کانی سودیکی زوریان ده بینی له مانه وه ی نه م کومه له یه.

سهرچاوه ی سهره کی دارایی و داهاتی کومه له ی هنسی، بریتی بوو له
 لیثاوی هینان و بردنی که لوپه له نیوان شاره کانی نوڅگوردی پوسیا (نزيك
 لینيگرادی نه مړو) و شاری لوبيک و هامبرگو لندن و برجس. وه هر له م
 پيگه یه شه وه پيگه یه کی تر به ره و نه سکه نده نافیا و پوسیا و نه سته مبول
 ده پویششت. که لوپه لی بازرگانی پيوه کراو، بریتی بوو له "ماسی و میو
 ته خته و خوری و دانه ویله و کانزاو هه نگوین و عه نبرو قه تران" له خوړه لات،

له خۆرئاواشه وه گوشتی فەرهنساو پۆشاکى هۆلەنداو که لوپه لی دروستکراوی تریان پوهو خۆره لات دهبرد. کۆمه لهی هنسی ههروا نه پۆی، به لکو کاتی کێپرکی توندبوو له نێوان دهوله ته تازه کان دهسه لاتی له دهستداو له نیوهی سهدهی شازدهشدا ئه م دهسه لاته شی پۆیشت.

شتومه که کانی ئیتالیاو باشووری ئه وروپا له پێگه ی شاخی ئه لپه وه ده هیندرانو له ویش له گه ل که لوپه لی خۆره لاتو باکوری ئه وروپا له ئه لمانیاو هۆلنداو له بازاره وه رزیه کان ئالوگۆرپه ده کران. شیایو باسه بازاره وه رزیه کان له ناوه پاستی ئه وروپا له باشوری ئه لمانیاو سویسرا ده کرانه وه.

سه ره له دانی دراوو بانکو سه ره تای سه رمایه داری :-

دراو له سه دهی دوازه زاینی له ئیتالیا سه ریه له دا. دراوی زیو له لایه ن بنه ماله ی میرو فنجی به کار ده هات. وه لی دراوی زیو بو یه که م جار له ناپولیو صقلیه به کاره یئرا. ئیمپراتۆر "فردریکی دووهم" ئه مه ی له نورماندیانه وه رگرت که پێشتر حوکمی هه ردوو صقلیه یان ده کرد. پاش ئه مه له ئیتالیاو له سه دهی سێزه ئه م دراوه بلاو بویه وه. به لام فلۆره نسا فلۆرینی وه ک دراویکی زیو به کار ده هیئاو فینیسسیاش دۆکی به کار ده هیئا. پاش هه موو ئه مانه ئینجا دراو بلاو بویه وه له سه رجه م ناوچه کانی ئه وروپای خۆرئاوا، به هه مانشیوه "خانه ی سامان" وه ک سه ره تایه ک بو بانک سه ریه له داو به رامبه ر به وه رگرتنی سوو قه رزی به خه لگی ده دا. له پاشاندا بانک له ئیتالیا په یدا بوو هه لده ستا به ئالوگۆری دراوو قه رزی ده دا به بازرگانان و پادشاو میره کان. ئه م بانکانه توانیان چه ندین لق له سه رجه م شوینه کانی ئه وروپا دا

بكه نه وه و سودی گه وره وه چنگ خۆيان بخه ن. هه روه ها چه ندين بنه ماله ی ده و له مه ند سه ريه ه لدا و بوونه خاوه نی بانك. وه ك بنه ماله ی مي ديچی و فوگر. ئه مانه بوون به ده و له مه ند ترين بنه ماله ی ئه وروپا له هه ردوو سه ده ی پازده و شازده .

بازرگانی نیوان ئه وروپا و ئاسیا :-

له دوا ی پهمانی ئیمپراتۆریه تی پۆمانی کۆن و هیژشی هۆزه به ربه ریه کان له سه ده ی پینجی زایینی، بازرگانی نیوان ئه وروپا و ئاسیا وه ستا. ئه م وه ستانه له سه ره تای سه ده کانی ناوه پاست هه ر به رده وام بوو، به هۆی جه نگو ئاژاوه ی نیوان ميره کان و ئه و په شیویه ی که له و کاته دا ئه وروپای داگر تبوو. شاره ئیتالیه کان که که وتبوونه سه رده ریای ناوه پاست چالاکی بازرگانی خۆیان گه پانده وه و به هۆی جه نگی خاچیشه وه زیاتر گه شه ی کرد. شاره سه ره کیه کانی ئیتالیا هه ستان به بنیاتنانی ناوه ندی بازرگانی له ئه سه کهنه ریه و سواریا و که ناره کانی ئاسیای بچوک (ته رابزون، ئه زمیر، ئه سه مبول).

له پاستیدا عه ره به کان بازرگانی گه وره بوون، که به درێژایی که ناره کانی سواریا و باکوری ئه فریقا تا وه کو چین بازرگانیان تیا ده کردو توانی بوویان زالب ن به سه ر بازرگانی ئاسیادا. ئه وان شتومه کی جۆراوجۆری وه ك به هارات و ئاوریشم و به ردی به نرخیان له چین و هیندو باشوری خۆره لاتی ئاسیا وه ده مینا. له م لاشه وه بازرگانه ئیتالیه کان، که زۆربه یان بندوقی و فینیسی بوون، ئه م شتومه کانه و هه ندی له به ره مه کانی تری ولاتانی ئیسلامیان

دهکپی و دهیانگواسته وه ئیتالیا. بازرگانه مسولمانه کانیش له هینده وه که لوپه لیان دهبرده به سره و له ویشه وه به هوی کاروانه بازرگانیه کان و له پیکای بیابانه وه بۆ دیمه شق و حه له ب و شاره که ناریه کانی تری سوریا یان دهبرد، یاخود له به سره وه به ره و به غدا و موصل و دیاربکرو ته رابزونیا ن دهبرد. له ههردوو حاله ته که شدا فینیسیه کان ئه م که لوپه لانه یان له و شاره که ناریا نه دهکپی و پاشان به ره و ئیتالیا یان دهگواسته وه.

له حاله تی دووه میشدا بازرگانانی مۆسکۆ و ئه وروپای باکورو خۆره لات، هه موو ئه م که لوپه لانه یان دهگواسته وه بۆ به شه کانی باکورو ناوه پاستی ئه وروپا. پیکه یه کی تریش که که متر نه بووله پیکای یه که م و پیره وی بازرگانی بوو، بریتی بوو له ده ریای سور. که شتی به بازرگانیه کان که له هیندو باشوری خۆره لات ی ئاسیا وه ده هاتن و له جد ه یاخود له عه ده ن له نگه ریا ن ده گرت و له سو یس باره کانیان داده گرت. وه به هوی کاروانه بازرگانیه کانیش ئه م شتومه کانه یان به ره و قا هیره و ئه سکه نده ریه دهگواسته وه. بازرگانه ئیتالیه کانیش ئه م که لوپه لانه یان دهکپی و به ره و ئیتالیا یان دهبرد. به لام به هوی گومرگو ئه و باجه قورسانه ی که له لایه ن میرو پاشاکان لییا ن ده سه نرا کاتی که به سنوری ئه واندا تیده په پین. ئه م شتومه کانه زۆربه گران ده که وت له سه ر ئه وروپیه کان.

سولتان و ده سه لات ی مه مالیک باجی زۆر قورسیان ده خسته سه ر ئه و شتومه کانه ی که به ولاتی ئه واندا تیده په پین. ده سه لات ی مه مالیک سییه کی ئه و که لوپه لانه ی بۆخوی وه رده گرت که به سنوری ئه ودا په ت ده بوو. وه

به هه مان ئه و نرخه لیانی ده کړی، که بازرگانان له هیند کړیبوویان، واته هیچ حسابیک بۆ تیچونی ئه م که لویه لانه نه ده کرا که بازرگانان خه رجیان کړدبوو، به هوی بارکردن و داگرتن وتیچوونی پیکه . بازرگانان جگه له م باجانیه که له سوئس و شاره میسریه کان لیان ده سه نرا، به هر ولاتیکی تریشدا تیپه پریان هه مان باجو و گومرگیان لی ده سه نرا.

جگه له هه موو ئه مانه، بازرگانان به هوی ئه وهی که که شتیه کانیان توانای بهرگه گرتنیا ن نه بوو له بهرامبه ر مه ترسیه کانی ده ریا و شه پوله تونده کان و هه روه ها هیژشی چه ته ده ریا یه کان بۆ سه ریان، توشی باری سه خت و ناله بار ده هاتن و ته نگوچه لمه ی زوریان ده هاته پئی. پیکه ی وشکانیش له پیکه ی ده ریا باشت نه بوو، به هوی پیکرو چه ته ی سه ر پیکه کان. له لایه کی تریشه وه که شتی بازرگانانی له م پیکه یه دا کاتیکی زوری ده ویست و سه خت و دژوار بوو، که جاری واهه بوو چه ند مانگو سالی پیده چوو سه ره پای هه موو ئه و چه رمه سه ریا نه ی که پرو به پرو یان ده بوویه وه. به لام له گه ل هه موو ئه مانه شدا بازرگانی فراوان بوو، چالاکی بازرگانی که شانه وهی به خویه وه بیینی و شاره کانی ئیتالیا و ئه لمانیا و هۆلندا به ره و شکوفه ی په ره سه ندن پویشتن.

که لویه لی هاورده له پیکه ی ئه له په وه ده که یه نرانه شاره کانی ئه لمانیا و هۆلندا. له ویشدا له گه ل که لویه له کانی باکورو خۆره لات و ناوه راستی ئه وروپا ئالوگوریان پیده کرا. ئه م که لویه لانه بریتی بوون له: کانزا، پۆشاک خوری، پیسته و فه رو، دارو ته خته... هتد. شیاوی باسه ئه م شارانه ی که ئه م پرۆسه یه ی تیادا ته واو ده بوو، بریتی بوون له: به نده ری دانزگر له سه ر ده ریا ی

بەلتیک، لوبیل، هامبرگ، بیرمن، برجس، ئەنتۆریب. ھەروەھا شاری بندقیەش لە ئیتالیا ناوەندی سەرەکی بووبۆھێنانی کەلوپەلی ئاسیاوی بۆ ئەوروپا. پێش ھاتنی سەدە ی شازدە ناوەندە بازەرگانیەکانی ئیتالیا و ئەلمانیا بوونە شوێنکەوتە ی کۆمەڵە ی ھنسی و نەیاننوانی بەرھەنگاری فراونبوونی بازەرگانی و خواستەکانی ببەنەو. ئیتالیا بوو بە گۆرەپانی جەنگ و کێشە و ناکۆکی نیوان شارە دەوڵەمەندەکان، کە لە گەڵ خۆیدا کارەساتی ھێنایە سەرئەم شارانە. بە ھەمانشیۆھ کۆمەڵە ی ھنسی توشی لاوازی و شلۆقی ھات. بە ھۆی دووبەرەکی و جیاخوازی شارە ئەندامەکان لە گەڵ یەکترو نوشستی ئیمپراتۆری پۆمای پیروۆو سەرھەڵدانی دەوڵەتی سلاقی¹.

دۆزینەو ھەوگرافییەکان

ھۆکاری دۆزینەو ھەوگرافییەکان :-

لە سەدەکانی کۆن و ناوەرپاست پەییوەندی ئەوروپا و ئەوپەری خۆرھەلات لاواز بوو یاخود ھەر نەبوو، بەلام لە گەڵ ئەو ھشدا ئەوروپا پشستی بەستبووۆبە ئاسیا و جیھانی ئیسلامی. بەلام لەدوای جەنگی خاچیەو ئەم پەییوەندیە لاوازە وردە وردە بەرھو بەھیزی پۆیششت و چالاکی بازەرگانی بە جموجۆڵ بوو. بە ھۆی ئەو ی کە ئەوروپا لەم کاتەو پێویستی بە کەلوپەلی ئاسیاوی ھەبوو کە لە ناو خۆیدا وەچنگی نەدەکەوت. گرنگترینی ئەم پێداویستیانەش

¹ Ibid: Also. Op.cit;g5-113; Gilmore, M.p.

The World of Humanism. 1453-1517 (New york,1962) pp.43-70

بریتی بوون له: "کوتالی لۆکه و ئاوریشمو که تانو گۆزه و گلینه و زیرو زیو به هارات و به ردی به نرخ و ته خته و، بیهه" به تاییه تی. شاره ئیتالیه کان به تاییه ت فینیسیا، هه ستا به دامه زانندی ناوه ندی بازرگانی له میسرو سوریا و ئاسیای بچوک. له په یوه ندی بازرگانی به رده وامیش دابوو له گه ل بازرگانه موسلمانانه کان. ئه مان پیداو یسته کانی خویان ده کپی و پاشان به قازانجی زۆره وه بۆ ئه وروپایان ده گواسته وه. به لام به هاتنی تورکه عوسمانیه کان له کۆتاییه کانی سه ده ی چوارده و بالاده ست بوونیان به سه ر ولاتی به لقان و خۆره لاتی ده ریای ناوه پاست له هه ردوو سه ده ی پازده و شازده له لایه ک، له لایه کی تریشه وه باجی قورسی ده سه لاتی مه مالیک له سه ر ئه و که لوپه لانه ی به لایدا ده پۆیشت، وای کرد ئه م پێگه بازرگانیه ته گه ره ی تیگه ویت له مه پ ئه وروپیه کان. به مه ش نرخ ی که لوپه له کان به شیوه یه ک به رزبوونه وه که زۆریک له ئه وروپیه کان نه یانده توانی به ده ستی بخه ن. ئیدی لیڤه وه ئه وروپیه کان که وتنه بیر ی دۆزینه وه ی پێگه یه کی تازه، که به هۆیه وه بگه نه خۆره لاتی دوور به بی ئه وه ی به ناو ولاتی عوسمانیدا تیپه پ¹.

سه ره پای ئه وانه ی باسما ن کرد، هۆگه لی تریش هه بوون یاریده ده ر بوون له چالاک بوونی دۆزینه وه جوگرافیه کاند. وه ک پویستی ئه وروپیه کان بۆ که لوپه له ئاسیا ویه کان. هه روه ها ئاره زوی کلێسای کاسۆلیکی بۆ ده ستگرتن به سه ر ناوچه دووره ده سته بت په رسته کان، که وای کرد کلێسا دنه ی ئه م

هەلمەتە بدات و لەگەڵیدا چەندان قەشە و رەهبان بنیڕی بە مەبەستی
بلاوکردنەوێ ئاینی مەسیحی لەم ناوچانە.

بەپراستی زانیارە جوگرافییەکانیش هاوکاری گەورەیی چالاکی دۆزینەوێ
جوگرافییەکانی کرد. ئەم زانیارانەیی کە ئەوروپیەکان لەیۆنان و پڕۆمانەوێ بۆیان
جێمابوو، وەئەوێشی کە لەموسڵمانانەوێ دەستگیریان ببوو، لە پال ئەزمونی
دەریاوانانی خۆیان کە لەئەنجامی گەشت وگەڕان بەناو دەریا و زەریاکانی
دەورووبەری ئەوروپا بە دەستیان هێنابوو. جا هەموو ئەم زانیاری وئەزموونە
بەرچاو پوونی زیاتری پێ بەخشین بۆ ئەنجامدانی ئەم چالاکیە مەزنە. جگە
لە هەموو ئەوانەیی باسماڵ کرد، لەسەدەکانی ناوەراستییدا پاپاکان چەندین
نمایندەیی خۆیان هەناردەیی خۆرەهەلاتی دوور کردبوو، کە ئەمەش دیسان
گرنگی گەورەیی هەبوو لە کۆکردنەوێ زانیاری لەسەر ئەم ناوچانە. لە
بەناوبانگترین ئەو زانیاریانەیی کە لەم پێگەیەوێ بە دەستھێنرا، ئەو زانیاریانە
بوون کە مارکوپۆلۆی ئیتالی هاوردەیی ئەوروپای کرد. ناوبراو ماوەیەکی زۆر
لە چین مایەوێ کاتیکیش گەڕایەوێ (لە کۆتایی سەدەیی سیژدە)
دەوڵەمەندی و خوشنودی ئەم ناوچانەیی باسکرد کە بینیبووی.
ئەوروپیەکانیش بە حەزێکی زۆرەوێ نوسینەکیان دەخویندەوێ. لە
بەناوبانگترین خوینەرائی کتەبەکی مارکوپۆلۆ، "کریستۆفەر کۆلمبس" بوو.

هەرەها ئەو بیروباوەرپانەیی کە لە ناو خەلکی داھەبوو سەبارەت بە
گەشتکردن لەناو دەریادا "لە سەدەکانی ناوەراست" بریتی بوو لە ترسو
بیم و دلەراوکی. خەلکی لەو برۆیە داوون کە ئاوەکانی ئیستیوائی "هیللی

یه کسانى " له پله ی کولان دایه و پپرى شه یاتین و خێوو دیوو درنجه و ئه م ناوچه یه شوینی ژیانیه . هه روه ها پێیان وابوو زه وی له شیوه ی بانیکى پان دایه و ته خته . به لام وه نه بى ئه م بیره پڕوپوچونه هه ر به م شیوه مابنه وه هه ر ئه مه بیروپا بووبیت و خه لکی هه رله سه رئه مه چه سپاو بووین . به لکو به پێچه وانه وه ، ئه م بیروپایانه به ره به ره به ره وئاوابوون چوون . ئه مه ش سه رته تا له ناو چینی پۆشنبیران سه ریه لدا ، که له کۆتایى سه ده کانی ناوه راست چینی پۆشنبیران باورپان به وه هیئا که زه وی خرپه و هه رکه سى له خۆره لات هه بروات له خۆرئاوا دیت هه ، هیندیش ده که ویت هه که ناره کانی خۆرئاواى زه ریای ئه تله سى ، له مه شه وه برپایان وابوو که ده گونجى له خۆرئاواوه بگه یته خۆره لات . به لام فراوانى زه ریای ئه تله سى پێویستی ده کرد کورتترین پێگه بدۆزن هه ، ئه مه ش یا به ئا پاسته ی باکورى خۆرئاواى ئه وروپا ، یاخود به سورانه وه به ده ورى کیشوه رى ئه فریقا .

به مه به ستى گه یشتنیان به چین و هینده ده ریاوان و که شتیوانه کان له سه ده ی پازده نه خشه و نه خشه سازى پوونیان خسته کارو هه ستان به چاککردن و به کاره ینانى قیبله نماو توانیشیان به هوى ئوستورلا به وه هیله کانی پانى و دريژى دابنن . له گه ل هه موو ئه مانه شدا گه شتکردن بۆ ناو زه ریایه کی پان و پۆپى وه ک زه ریای ئه تله سى ، پێویستی به ئازایى و بویریه کی بى وینه بوو که به که شتییه کی قایم و پته و سازبکرى .

به م شیوه یه ده بینین که هۆکاره کانی ئابوورى و ئاینى و زانیاره جوگرافیه کان که له لای ئه وروپیه کان هه بوو ، یاریده ده ربوون بۆ هه ستان به

دۆزینه وه جوگرافیه کان. شایه نی باسه ئه م دۆزینه وه جوگرافیه نه له لایه ن حکومه ته نه ته وه ییه کانه وه بایه خیای پی دهر او هانده دران. به هه مانشی وه کلێسای کاسۆلیکی به مه به سستی بلاو کردنه وه ی ئاینی مه سیحی ئه م کایه ی گهرم ده کرد.

ئه وه ی ماوه ته وه بلێین: ئه وه یه که ده ریاوانه ئی탈یه کان هه ستان به م کاره سه رکێشیانه (دۆزینه وه جوگرافیه کان)، وه لی ولاتانی خۆرئاوای ئه وروپا ئه رکی دۆزینه وه جوگرافیه کانیا ن گرته ئه ستۆو به مال و سامان پشتگیریا ن کرد.

دۆزینه وه کانی پرتوگال:

پرتوگالیه کان یه که م خه لکانی بوون که دۆزینه وه ی جوگرافیا ن خسته ئه ستۆ. پرتوگالیه کان ده ستیا ن به هونه ری ده ریاوانی گه یشت و فیّری دروستکردنی که شتی به هیژو گه وره بوون، که به هۆیه وه له ده ریاکانی جه نه وه هات و چۆیا ن ده کرد. ده توانین بلێین: خه لکی جه نه وا یه که م خه لکی بوون که هه ولیا ندا بسورپینه وه به ده وری که ناری ئه فریقیا دا.

به مه به سستی گه پا ن به دوا ی پێگه یه کی تازه ی ده ریا یی بو گه یشتن به هیند، له مانگی مایسی سا لی 1291 "کلینودی فیقالدو" به دوو که شتی گه وره وه گه شتی ده ریا ی ده ست پێکرد، به لام به خت یا وه ری نه کردو که شتی هه کانی له که ناری ئه فریقیا دا تیکشکا و سه رجه م سه رنشینانی بوون به خۆراکی ماسی. له دوا ی ئه وه هیه چ که سی زاتی نه کرد کاریکی له م شیوه سه رکێشیه ئه نجام بدات تا سه ده ی پا زده .

هنری دەریاوان (1394-1460) ی کۆپی پادشای پرتوگال (جوۆری
 یەكەم) بە مەهەبەستی فیژکردنی کەشتیوانان، یەكەم کەس بوو بیری لە
 دامەزراندنی قوتابخانەیەکی دەریاوانی لە لیشبۆنە کردەو. بۆ دندەدانی
 ئەمەش هنری بەشداری کرد لەو هەڵمەتە دەریاییەکی کە باوکی ئامادەیی کرد
 بە مەهەبەستی دەستگرتن بە سەر بەندەری سەبتهی سەرگەروی (جبل گاریق).
 پاشان خۆی بوو بە سەرداری ئەم شوپنە لە سالی 1415ز. هەروەها لە سالی
 1436ز هەولیدا زالبییت بە سەر تەنجەد، بەلام کارەکەیی سەری نەگرتو
 شکستی خوارد. هنری بەخەونی ئەو وەو بوو دەستگیری بە سەر کەنارەکانی
 مراکش (مەغریبی عربی) لە سەر زەریای ئەتلەسی. چونکە دەوڵەمەندی ئەم
 ناوچەیەیی بیست بوو، هەر ئەمەش وایکرد زۆر سور بییت لە سەر دەستگرتن
 بە سەریدا. لە راستیدا هنری دەریاوان نەبوو، بەلکو ئەو دەیویست لەم
 پێگەیەو زانیاری کردەیی جوگرافی دەستبکەوئی، بەتایبەت دواي
 ئەو هی (دون پەدرو) ی مارکۆپۆلی کړی. هنری لە پشت ئەمەو دەیویست
 ئابووری پرتوگال گەشەپێدات و ئایینی مەسیحی بلۆبکاتەو. هەر ئەمەش
 بوو وای لیکرد قوتابخانەیەکی دەریایی بکاتەو لە پرتوگال و بەهرەمەندترین
 دەریاوانانی ئیتالی و بەناوبانگترین جوگرافی ناسانی ئەم سەردەمەیی بۆ
 کەمەندەکیش بکات. هنری زۆر تیکۆشا بۆ چاککردنی کەشتی و سازکردنی بە
 شیوەیەکی چاک، وە توانی کەشتیەکی بختەناو دەریا کە توانای هەلگرتنی
 80-100 تەنی هەبوو.

پرتوگالیەکان دواى ئەوەى دوورگەى (مایراو ئازرووس)یان دۆزیه‌وه، داگیریان کردو کشتوکالى قامیشى شه‌کرو میویان بۆ برد. هه‌روه‌ها له‌سالى 1446ز گه‌یشته‌ پێژگه‌ى پووبارى سه‌نیگال و دواتر توانیان بگه‌ن به‌ سه‌رى سه‌وزو ولاتى غانا. بازرگانان ئەمه‌یان به‌ هه‌ل و ده‌رفه‌ت زانى بۆ خو ده‌وله‌مه‌ند کردن. ئەوه‌بوو ده‌ستیان کرد به‌ پاوکردنى خه‌لکى په‌سه‌نى ئەم ناوچانه‌و به‌ کۆیله‌کردن. ئەمان ئەم خه‌لکانه‌یان ده‌گواسته‌وه بۆ بازاره‌کانیان و له‌ویدا وه‌ک کۆیله‌ ده‌یانفرۆشتن. پرتوگالیه‌کان به‌هۆى ئەم بازرگانه‌ی که‌ مووى سه‌رى مرۆفى خاوه‌ن ویزدانى له‌گه‌ڵ گرژ ده‌بی‌ت، قازانجیكى خه‌یالیان ده‌ستکه‌وت.

پرتوگالیه‌کان چه‌ندین قه‌لایان له‌ ناوچه‌ که‌ناریه‌ جیاجیاکان دروستکردو وه‌ک ناوه‌ندیكى جه‌نگى و بازرگانی به‌کایانده‌هێنا. به‌ تێپه‌رینی پوژگار هۆکارى ئاینی و ئابوورى تیکه‌ه‌لکیش بوون و وای کرد پرتوگالیه‌کان بکه‌ونه‌ که‌رمه‌ى دۆزینه‌وه‌ى پێگه‌ى ئاوى، ئەمه‌ش به‌مه‌به‌ستى گه‌یشته‌ به‌ هیند(سورانه‌وه‌ به‌ ده‌ورى ئەفریقا). ده‌ریاوانه‌ پرتوگالیه‌کان له‌سالى 1471ز هێلى یه‌کسانیان بپى و له‌ سالى 1473ز گه‌یشته‌ به‌ پێژگه‌ى پووبارى کۆنفۆ.

دیاز:-

"پرسلیمۆدیاز" له‌ سالى 1488ز توانى بگاته‌ کۆتایى باشوورى کیشوهرى ئەفریقا. ئەمه‌ش به‌ رۆیشته‌نى به‌ لاکانى که‌نارى خوڕئاواى ئەم کیشوهره‌دا. دواتر ناوى لێنا سه‌رى گێژه‌لۆکه‌. "دیاز" کاتى له‌ گه‌شته‌که‌ى

بەردەوام بوو، بىنى كەنارى ئەفرىقى بەرەو لای چەپ دەپوات، لەمەشەو
زانى كە كەنارەكە پووەو باكور پېچ دەخواتەو. بەلامبەھۆى پازى نەبوونو
هەلگەپانەوہى ھاپپىكانى ناچاربوو بگەپیتەو. سا كاتىكيش گەيشتەو
لېشىۋنە راپورتىكى سەبارەت بە دۆزىنەوہكانى پېشكەشى جۆنى دووہمى
كرد. ئەم ناوہى كۆتايى باشورى ئەفرىقا گۆپانى بەسەردا ھاتو بوو بە
لوتكەى ئاوات.

فاسكۆ دىگاما :-

دواى ئەوہى پرتوگالىەكان ماوہىەك لەم پېۆسەيە ساردىان نواند،
دەستيان كردهوہ بە كارى گەپان و دۆزىنەوہ. پادشاى پرتوگال ئيمانئۆئىلى
دووہم لەسالى 1497 بە پابەريەتى فاسكۆ دىگاما ھەستا بەناردنى
سەدوپەنجا دەرياوان. ئەمانە بە چوار كەشتى بەپېخران و ئيمانئۆئىل خۆى لە
بەندەرەوہ بەپېكردن. دىگاما ھەمان ئەو پېگەيەى گرتەبەر كە "دياز"
دەسالىپىشتەر گرتبوويەبەر.

دىگاما لە مانگى تەموزى سالى 1497 كەشتى دەستپېكردو لە مانگى
ئازارى سالى 1498ز، توانى بگاتە كەنارى خۆرھەلاتى كېشورەى ئەفرىقا لە
نزيك مۆزەنبىقو و زنجبارو دورگەى ماليندى لە زەرياي ھىندى كە ئىستا سەر
بە ولاتى كىنيايە. دىگاما بە پېنمونى ئەحمەدى كوپى ماجد لە مايسى
1498كەيشتە "كلىكۆت" و سى مانگ لە شارى "كلىكۆت" دا-مايەوہ.
ناوبراو لە مانگى ئابى ھەمان سالدالە پېگەى ماليندىوہ گەشتى گەپانەوہى
دەستپېكردو لە مانگى ئەيلولى سالى 1499ز كەيشتەوہ زىدى خۆى. دىگاما

به بری شه ست ئه وه نده ی تیچونی گه شته که ی که لوپه لو دیاری هینایه وه .
 ئه م له پێگه ی سوپانه وه به دهوری کیشوهری ئه فریقادا توانی بگاته هیند .
 پرتوگالیه کان ناوه ندیکی بازرگانیان له هیند به تایبته له شاری گوام
 دامه زراندو حاکمیکی گشتیان وه ک سه ره رشتیاری کاروباری بازرگانی و
 پاراستنی به رژه وه ندیه کانیان دامه زراند . به هه مانشیوه ناوه ندیکی بازرگانیان
 له سه یلان و سومه تراو جاواو دورگه ی به هار (ئه نده نوسیا) جیگیرکرد .
 پرتوگالیه کان له سالی 1517 گه یشتنه به نده ری کانتۆن له چین و له سالی
 1524 چونه ژاپۆن . شایه نی باسه پرۆسه ی دۆزینه وه ی جوگرافیه کان
 به مه به سستی بلاوکردنه وه ی ئاینی مه سیحی ، له گه لّ خۆی چه نده ها نیردراوی
 مژده ده ری مه سیحی ده برد بۆ ئه و ناوچانه ی که بت په رست بوون . ئه مه
 به شیوه یه ک کاریگه ری هه بووکه له پیش کۆتایی هاتنی سه ده ی شازده
 دووسه ده زار ژاپۆنی بوون به مه سیحی ، ته نانه ت له ولاتی هیند ئه م پێژه یه
 زۆر زیاتر بوو . له گه لّ ئه وه ی زالّ بوونی بازرگانی پرتوگالی کاتی بوو به لام
 ده رگه ی پۆژگاریکی نوێی والا کرد بۆ داگیرکاری ئه وروپی له ئاسیا .

دۆزینه وه ی ئیسپانیه کان :-

ناوناوبانگی ئیسپانیا له دۆزینه وه جوگرافیاکاندا ، که متر نه بوو له ی
 پرتوگال . چونکه ئه گه ر پرتوگالیه کان پێگه یه کی تازه یان دۆزیبێته وه بۆ
 گه یشتن به هیند له پێگه ی سوپانه وه یان به دهوری ئه فریقیا ، ئه و
 ئیسپانیه کانیش هه ولایاندا پێگه یه ک بدۆزنه وه بۆ گه یشتن به چین و هیند به

ئاراستەى خۆرئاوا. کریستۆفەر کۆلۆمبسیش یەكەم كەس بوو ئەو ناویانگەى بە ئیسپانیەكان بەخشی.

کریستۆفەر کۆلۆمبس 1446-1506:.

کۆلۆمبس خەلکی شارى جنەواى ئیتالیا بوو، سەرقال بوو بە کەشتیوانى و بە ھۆیەو زانیاریەکی زۆری بە دەستھێنا لە بارەى جوگرافیا. کۆلۆمبس وەك تەواوى پۆشنبیران ئەوسا باوەرپى بە خپەتى زەوى ھەبوو، باوەرپى وابوو ھەرکەسى لە خۆرئاواو ھەر پرات لە خۆر ھەلاتەو دەگەرێتەو ھەو ئاسیا کەوتو ھەتە خۆرئاواى ئەوروپا. ئەم فکریەش ئەو ھى خستە کلێشەى سەرى کە بە دەریاکانى خۆرئاوادا پێگەى کى نوێ بدۆزێتەو بۆ گەشتن بە چین و ھیند. کۆلۆمبس پاش بە دەستھێنانى شارەزاییە کى کردەى لە کەشتیوانى دەریاوانیدا لە دەریای ناو ھەر پاست و دەورو بەرى دورگەى بەریتانیا، چوو ھەتە (جۆنى دوو ھى پاشای پرتوگال و داواى لێکرد ھاوکارى بکات لە جیبە جى کردنى ئەو پڕۆژەى کە لە ھزیدا چەکەرەى کردو ھە، بەو ھى تیببەرپى بە ناو زەریای ئەتلەسى. وەلى پاشا بە ھۆى گرنگى دانى بە پێگەى کى نوێ بە دەورى قارەى ئەفریقا، ئەمەى بە دل نەبوو و لامێکى دلخۆشکارى نەدا ھەو. ئەمەش وای کرد کۆلۆمبس پووى وەرچەرخی بەرەو لای فریدیناندو ئیزابیلا. پاش کۆشش و ھاوچۆیە کى زۆر بۆلای ھەردوو پاشا، بى ئومید بوو لیان. ھەولدانى کۆلۆمبس بۆ گەشتن بۆ لای پاشای ھەرنسا یا ئینگلترا، ئیزابیلاى والێکرد ئامادەکارى گەشتە کەى بۆ سازیکات. ئەو ھەبوو لە 3\ئابى\ 1492، کۆلۆمبس لە بەندەرى "سنتپلوز" ھو ھەل گەل سى کەشتى و

"هەشتاوچەوت" دەریاوان بە ئومێدی هێنانەدی خەونەکی پێگەی بێ ئامان و پان و پۆپی زەریای ئەتلەسی گرتە بەر. کۆلۆمبوس لەگەڵ خۆی نامەیهکی شارژنی پېبوو بۆ خانی گەورەى چین. پاش تێپەڕینی چەند هەفتەیهك و نهگەشتنیاى به ئامانج، كهشتیوانه هاوڕێكانى لێى هەلگەپانەوه، بەلام کۆلۆمبوس پێنمونی کردن. هەرچۆنێک بێت، لە 12/ تشرینی یەكەمی هەمان سال تۆنیان بگەن بە دورگەى سان سلفادۆر. پاشان لە کوبا و هايتى دابەزین. دواى ئەوه چەند مانگیك لە دورگەى کاریبى هاوچۆى دەکرد، ئەوهى ڕاگەیاندا كه ئەم ناوچانه مولكى ئیسپانیان. دواى ئەمە لە مانگی ئازاری سالی 1493 بەرەو ولاتی خۆیان ڕێگەیان گرتە بەر و لەگەڵ خۆیاندا بارێك لە دار و تەختە و زێڕ و ژمارەیهك لە هیندیە سورەكانیان ڕاپێچك دان. لە ئیسپانیاش جەماوەر بە گەرمیەوه پێشوازیان لێکردن و شارژنی ئیسپانی نازناوی ئەدمیرالی وەك پاداشت بە کۆلۆمبوس بەخشى.

کۆلۆمبوس پاش ئەنجامدانی گەشتەكەى، هەستا بە ئەنجامدانی سێ گەشتى تر، كه بەهۆیانەوه توانى دورگەكانى دەریای کاریبى و كه نارهكانى ئەمریکای ناوه‌راستى نزیک پەنەما بدۆزیتەوه. لە گەشتى دواهەمیندا کۆلۆمبوس بە هۆى باسکرانى بە خراپە و لێدواوان لەبارەیهوه بە لێدوانێكى پڕ لە ئێرەیی "هەلبەستراى بوختان بۆى"، بە کۆتیکراوى بە زنجیری ئاسن گەراپەوه ئیسپانیا، بەلام کاپیتنى كەشتیهكه كه سیکی بەرپۆبوو نیگەرانی ئەو پیاوه مەزنە بوو، کاتێك بەو شیوهیه مامەلەى ڕەقى لەگەڵدا دەکرا. هەربۆیه فرمانیدا زنجیر لە دەست و قاچى کۆلۆمبوس بکریتهوه، وەلى کۆلۆمبوس ئەمەى

پهت كرده وه. كاتیكیش گه پانه وه بۆ ئیسپانیا شان ئیزابیلا فرمانی لیخۆشبوونی بۆ دهر كړد. به لām ئەم پوداوه له میشكیدا تا كۆتایی ته مه نی مایه وه، هه ر ئەمه ش وای كرد كه ئەم زنجیره ی پیتی كۆتو به ند كرابوو له لای خۆی بیپاریزی. دواى ئەوه ش ئیزابیلا مرد له سالى 1504، شان وشه وكه تی كۆلۆمبس فهرامۆشكرا، به مه ش كۆلۆمبس توشی خه مۆكى بوو له ناو دهر و نی خۆیدا په نگی ده خوارده وه و دابراوو گۆشه گیر بوو به هۆی داخو وحه سره ت هه لكیشانى بۆ ئەو چاره نوسه ی به رۆكى گرتبوو. پاش ئەم ئازاره زۆره له سالى 1506 كۆچى دواى كرد. به لām پيش ئەوه ی بمری زنجیری پی كۆت كراوى له بیر نه كرد، به لكو پای سپارد له گه لّ خۆیدا بیخه نه ناو گۆر.

كۆلۆمبس مرد، به بی ئەوه ی بزانی كیشوه ریكى تازه ی دۆزیوه ته وه. ئەم ناوچه یه ناوئرا هیندی خۆرئاوا، به و برپایه ی ئەم دورگه ی دۆزراوه ته وه نزیك به كه ناره كانی هینده. ئەمه ش وای كرد دانیشتوانه پره سه نه كه ی به هیند بناسرین و دواتر ناوی هینده سوره كانیان به سه ردابرا.

واگومان ده بری خه لكانی هه بن له پيش كۆلۆمبس له زه ریای ئەتله سیه وه تیپه پى بن. به لām نه گه پاونه وه تاوه كو به خه لكی بلین كیشوه ریكى تره یه. ئەوان له ئەمریكا دا ونبوون و هیچ شوین په نجه یان به جی نه هیشت، به لām كۆلۆمبس خاوه نی گه وری و مه زنیه چونكه كیشوه ریكى تازه ی دۆزیه وه. جۆن كابوت:-

كه شتیوانی ئیتالی جۆن كابوت خه لكی جه نه وا بوو. به فرمانی هنری حه وته می پاشای ئینگلترا، هه ستا به ساز كردنی گه شتیكى ده ریایی. له م گه شته دا كابوت توانی كه ناره كانی نیوفاوندلاند له خۆره لاتى كه نه دا له سالى 1497 ز بدۆزیته وه.

گابراڤ:-

له ساڵی 1500ز، کاتیك پیدروگابراڤ به مه به سستی گه یشتن به هیند
 ږابه رایه تی که شتیگه لیکی ده کردو به که ناره کانی ئه فریقیا و لوتکه ی ئاوات
 ږیگه ی ده ریای ته ی ده کرد، گه رده لول و ته وژمی شه پۆلی ده ریایی توشیان
 هاتو به هویه وه که شتیه کانی به ره و لای که ناره کانی ئه مریکای باشور
 ږامالدران. که هه رئه مش وایکرد به شیکی گه وړه له م کیشوهره بدوژزیته وه،
 دواتر ناوی لینزا به ږازیل و بوو به مولکی پرتوگال.

ئه مریکۆ:-

ئه وه ی کۆلمبس دۆزیه وه و ناوی لینزا ئاسیا، هه ر به م شیوه یه نه مایه وه،
 به لکو پاش ماوه یه ک بو خه لکی ده رکه وت ئه م شوینه تازانه هیچی ئاسیا
 نین، به لکوو کیشوهریکی تازه ی زهویه. له ساڵی 1503 یه کی له
 سه رکیشه کانی فلۆره نساو دانیشتنوی ئیسپانیا (وه ک نوینه ری بنه ماله ی
 میدیتچی له ئیسپانیا کاری ده کرد)، نامه یه کی نوسی و ئه مه ی پوون کرده وه
 که ئه م جیگایه ی کۆلمبس پئی زانیوه کیشوهریکی تازه یه. پاش ئه مه یه کی
 له جوگرافی ناسه ئه لمانیه کان له ساڵی 1507 ناوی لینزا ئه مریکا، به هوی
 ئه وه ی ئه مریکۆ یه که م که سی بوو هه سستی به م ږاستیه کردو و زانی ئه م شوینه
 کیشوهریکی تازه یه.

بالبۆ:-

له ساڵی 1513، یه کی له دۆزه ره وانی ئیسپانیا له ئه مریکا به ناوی (بالبۆ)،
 گوئیستی ئه وه بوو که ده ریایه کی مه زن و به رفراوان ده که ویتته خۆرئاوای
 کیشوهری نوی. له به رئه وه بالبۆ له په نه ماوه به ئاراسته ی خۆرئاوا ږیگه ی
 گرته به ر. پاش ماوه یه ک گه یشته ده ریای ئارام و ئه و زه ریایه ی دۆزیبوویه وه
 ناوی لینزا زه ریای باشور.

ماجەلان :-

یەکی لە دەریاوانە پرتوگالیەکان بەناوی "فردیناند ماجەلان" کە لە خزمەتی پاشای ئیسپانیادا بوو، لە ساڵی 1519 بەمەبەستی دۆزینەوەی پێگەی خۆرئاوا لە ئەمریکاوە بۆ ئاسیا گەشتیکی دەریایی سازکرد. ماجەلان بەپێنج کەشتی لە ئیشبیلیەوە بە پێکەوتو لە زەریای ئەتلەسی پەڕیەووە بە دەوری ئەمریکای باشوردی سوپایەووە بە تەنگەبەری ماجەلاندا تێپەری. ماجەلان توانی بە نەوت و هەشت پوژ زەریای ئارام بپڕێ و بگاتە دورگی گوام، پاش ئەمە گەیشته دورگی فلیپین. ماجەلان بە ھۆی بەشداری کردنی لە جەنگیکی نیوخۆی ئەم ناوچەیە کوژرا. شیاوی باسە تەنھا یەکی لە کەشتیەکان توانی لە ساڵی 1522 بگاتەو ئیشبیلیەو بسوڕێتەو بە دەوری ئەفریقادا.

لە راستیدا گەشتەکی "ماجەلان" یەكەم ھەولێك بوو بۆ سوپانەو بە دەوری گۆی زەوی. بەم ھەولە پێگەیەکی نوێ دۆزیایەو کە لە خۆرئاواوە دەپویشت و دەگەیشتهو ئاسیا. بەمەخەونی دێرینی ئەوروپیەکان ھاتەدی لە گەیشتنیان بە ئاسیا لە پێگەی خۆرئاواوە.

کاتیك پرتوگالیەکان ناوەندە بازرگانێەکانیان لە کەنارەکانی ئەفریقا و ھیندو چین و دورگی بە ھار بەکار دەھێنا لە ماوەی نیوہی یەكەمی سەدەدی شازدەدا، ئیسپانیەکانیش بەردەوام بوون لە دۆزینەوہکانیان و توانیان دورگی کاریبی و فلۆریدا و مەكسیك و ئەمریکای ناوەراست و بەشیکی گەورەش لە ئەمریکای باشور بدۆزنەوہ. فەرەنساش لەم پڕۆسە یە بێ ئاگا نەبوو، بەلکو فرانسوای یەكەمی پاشای فەرەنساش ھەستا بە ناردنی

دەریاوانی ئیتالی "جۆن ڤارازانو" بەمەبەستی کاری گەپان و سوپان بەناو دەریاکاندا. فرازانو توانی کەنارەکانی نوڤاسکوشیا و نیوئاینگلاند لە کەناری خۆرەلاتی ئەمریکای باکور بدۆزیتەوێ. بە دە ساڵ دواى ئەمە فرانسوای یەكەم بەمەبەستی دۆزینەوێ پێگەی باکورى خۆرئاوا بۆ بۆ ئاسیا، دەریاوانیكى ترى بەناوی "جاك كارتەر" نارد. بەلام كارتەر ئەم پێگە یە نەدۆزینەوێ، بەلكو دۆلى پوبارى "سنت لۆرنس" تاوێكو شارى مۆنتریالی كەنەدایی دۆزینەوێ. بەم شیۆه یە بە تێپەپینی نیوێ سەدەى شازدە، ئەوروپیهكان زانیاریهكى زۆریان سەبارەت بە جیهان و شوینی زەریاكان و كیشوهره سەرەکیهكان بەدەستەینا. بەم دۆزینەوانە دوو پێگەى بازەرگانی پەیدا بوون، یەكەمیان بە دەوری كیشوهرى ئەفریقا بۆ ئاسیا، دووهمیان پێگەى خۆرئاوا بۆ ئەمریکا.

سەرەتای بەکارهێنان و قۆستنەوێ بازەرگانی خۆرەلات لەلایەن ئەوروپیهكان دەستیپێکردو کیشوهرى ئەمریکا بوو بە داگیرگەى ئەوروپیهكان و سەرەتای دامەزراندنى ئیمپراتۆره داگیرکاریهكان دەستی پێکرد.

ئیمپراتۆره داگیرکارهكان

ئیسپانیا و پرتوگال ئەم دوو دەولەتە بوون سەرکەوتنیان بەدەست هێنا لە فراوانکردن و فراوانخوای ئەوروپیهكان، ئەمەش لە نیوێ دووهمى سەدەى پازدە و نیوێ یەكەمى سەدەى شازدە. پاپا لە ساڵى 1480 قورغکردنى بازەرگانی خۆرەلات و زالبوون بەسەر ولاتی كافرانى بەخشى بە پرتوگال. واتا لە کەنارى خۆرئاوای ئەفریقا تاوێكو دورگەى هیندى خۆرەلات.

به هوی کیپرکئی داگیرکاری نیوان ئیسپانیا و پرتوګال خه ریک بوو جه نگ له نیوانیان هه لېگیرسی. به لام پاپا ته سکه نده ری شه شه م به سهر بارودوخه که دا پاګه یشت و مافی بازرګانی و داگیرکاری له هیلی خه یالی جه مسه ری باکور که دریژ ده بیته وه تا کو جه مسه ری باشور به ئیسپانیا به خشی، که له خورثاوی دورګه ی ئارؤرس له زه ریای ته تله سی 100 فهرسه خ دووره (نه م هیله به 100 فهرسه خ دووره له خورثاوی دورګه ی ئارؤرس). به م شیوه یه ئاسیا و ئه مریکا له نیوان ئیسپانیا و پرتوګال دابه شکرا. به مهش به رازیل که وته ژیر دهستی پرتوګال له کاتیګدا ناوچه ی دهسه لاتی ئیسپانیا بوو، له م لاشه وه فلیپین که ته ژیردهسه لاتی ئیسپانیا له کاتیګدا ناوچه ی دهسه لاتی پرتوګال بوو.

ئیمپراتوریه تی بازرګانی پرتوګال :-

ئیمپراتوریه تی پرتوګال له خور هه لات ئیمپراتوریه تیکی بازرګانی بوو. پاشای پرتوګال له سالی 1505 ز (مادیا) ی هه لېژارد وه ک حاکمی گشتی به سهر داگیرکه کانیدا. مادیا توانی زالبی به سهر هندی له میره هیندیه کان له هه ریمه کانی باشوری هیند. هه روه ها له سالی 1509 توانی سهرکه وی به سهر که شتیګه لی میسری و هیندی. پادشای پرتوګالی له سالی 1510 له جیګه ی "مادیا"، "فونزوبوک" ی وه ک حاکمی گشتی به سهر ناچه داگیرګراوه کاندا دهستنیشان کرد. حاکمی تازه توانی ناکوکی نیوان هینده کان بقوزیته وه و دهستبگری به سهر شاری گوادا. که دواتر قایمی کرد و کردی به پایته ختی ئیمپراتوریه که ی. پاشان هندی شاری سهرکه ناری له هیند

داگیرکردو توانی دەستی بە سەر دورگەی ھورمز داگیرئ، ئەم دورگەیە شوینیکی قایم و دەروازەی (مدخل) کەنداوی عەرەبی بوو. لە سەردەمی ئەم حاکمە و جیگرەوێکە کانیشتیدا حکومەتی پرتوگال توانی بالادەستی بنوینی بە سەر کەنارەکانی خۆرئاوای ھیند "کەناری مالا بار". بوکرک ھانی ھاوسەرگیری دەدا لە نێوان پرتوگالیەکان و خەڵکی ناوچە دگیرکراوەکان و ناچاری دەکردن بە زمانی پرتوگالی بدوین، ھەرۆک ھەولێ بلاوکردنەوێ ئاینی مەسیحی دەدا لە نێو خەڵکی ئەم ناوچانە. بە مانە دورگەی بازرگانی بۆ پرتوگالیەکان لە ھیندو چین و یابان و ملایو کەوتە سەر گازی پشت. پرتوگالیەکان نەیان توانی کاریگەری دروستبکەن لە سەر شارستانیەتی ئاسیا، ھەرۆک چۆن نەیان توانی قاچەکانیان بچەسپێنن لە ئاسیا، ئەمەش بە ھۆی بەرفراوانی ئەم کیشوەرە. لە لایەکی تریشەوە ئەم کیشوەرە خواوەنی شارستانیەتیکی قول و دانیشتوانیکی زۆربوو، کە ئەمە ھۆکاری بوو بۆ ئەوێ پرتوگالیەکان نەتوانن بە داھاتە سنوردارەکان ئەم شارستانیە بشکێنن. ھاوکات لە جیھانی ئیسلامیشدا مسوڵمانان لە دژی پرتوگال دەستیان کردە بەربەرەکانی کردنیان. جگە لەمە پرتوگالیەکان نەیان توانی دەسلەتیان بنوینن بە سەر چین و یابان و دورگەی ھیندی خۆرھەلات، لەبەرئەو تەنھا بە ئەنجامدانی بازرگانی لە ناوەندە بازرگانیەکانیان ئۆقرەیان گرت. پرتوگالیەکان چەند ناوەند و ویستگەیەکی بازرگانیان لە سەر کەنارەکانی ئەفریقا دا دامەزراند. وەک: مۆزەمبیق لە ساڵی 1520ز، ساوپاولو لە ساڵی 1576. ھەرۆک چاودێری خۆیان بە سەر حەبەشەدا

سه پاند. ئەم ناوه نده كه نارینه گوزارشتی ده كرد له وێستگهی گه شه پیدان و ناوه ندی بازرگانی نیوان ئاسیا و ئه وروپا. وه بۆ ئەم بازرگانیه زیرو عاجیان به كارد هینا و بازرگانی كۆیله یان ده ركرد. به لام پرتوگالیه كان نه چوونه ناو كیشوهری ئه فریقا و مولك و مالیان دای له كه می. له سالی 1666 له حه به شه ده ركرا. وه لی گوا و مۆزه نبیق و ئه نگولا تاماوه یه کی دریژ وه ك داگیرگهی پرتوگالی مانه وه. له ناوه راستی سه ده ی بیسته م گوا و مۆزه بیق و ئه نگولا توانیان سه ره بخۆی به ده ستبێن "گوا له سه ره تاكانی شه سه ته كان چوو پال هیند، له ناوه راستی حه فتاكانیش مۆزه بیق و ئه نگولا سه ره بخۆبون". به لام به رازیل له سه ره تاكانی سه ده ی نۆزده سه ره بخۆی خۆی به ده سه تهینا. به رازیل تاكه داگیرگهی كه خه لكه سه ره تاكه ی پرتوگالین و زمانی ئه مپریان پرتوگالیه. پرتوگالیه كان چه ند شارێکی گه وریان بنیاتنا وه ك: "باهیا، ساوپاولو، ریودی، جانیرۆ". ئەمه یان له سالی 1558 دروستكراو بوو به پایته ختی به رازیل له سالی 1567.

پرتوگالیه كان توانیان قازانجیکی زۆر دروینه بکه ن له پێگهی بازرگانی و لیشبۆنه ش ماوه یه ك بوو به ناوه ندی بازرگانی ئه وروپا. به لام ئه وروپیه كان به چاوی ئیرییه وه سه یری داها تی پرتوگالیان ده كردو دانیان نه هینا به برپاری پاپا سه باره ت به قورغکردنی بازرگانی داگیرگه كان له لایه ن ئیسپانیا و پرتوگال. هۆلندا دهستی كرد به ناردنی كه شتیگه لی بۆ سه ره كه شتیگه لی بازرگانی پرتوگال. ئەوه بوو كه شتیگه لی بازرگانی و جه نگی لی شكاندن و كۆله گهی سیاسه تی پرتوگالی له داگیرگه كاندا هه لته كاند. كاتیكیش له

سهره تاکانی سه دهی هه قه ده کیپرکی ئه وروپیه کان به هیزو سهخت بوو، پرتوگال قورغکاریه بازرگانیه که ی له دهستداو نهیتوانی پوبه پوی دوژمنکاری ئاسیاو بهربه رکانی ئه وروپا بوهستی. بهمهش ئیمپراتوریه که ی تیکشکاو پایهکانی دارما.

ئیمپراتوریه تی ئیسپانیا:

کاتی کۆلۆمبس ئەمریکای دۆزیه وه ئەم کیشوهره بی دانیشتوان نه بوو، به لکو خاوهنی خۆی هه بوو، که بریتی بوو له هینده سوره کان ئەمانه له سه ره تاکانی شارستانییه تی دابوون. پيشوازی هینده سوره کان له ئه وروپیه کان جیاواز بوو، به شی به باشی پیشوازی کران، چونکه ئه وان به جوانی کرده وه یان ده نواندو حیکمه تیان ده خسته کار، به مهش ئیسپانیه کان له گه ل ئه وان تیکه لبوون، به لام به شیکی تریان دژی کۆچکردوه کان وه ستان و له گه لیان هاوبه شیان نه نواند، به لکو چه ندين جهنگ له نیوانیان هه لگیرسا که له و په پی خهستی و خۆلی دابوو.

کۆرتیز مه کسک ده کاته وه:

ئیسپانیا زال بوو به سه ره هیندی خۆرئاوا، دوا ی ئه وه ی کۆلۆمبس ئەمریکای بینیه وه. دورگه ی سانت دومینگو، یه که مین دورگه یه ک بوو، که ئیسپانیا کردی به داگیرگه ی خۆی. له وی شه وه بالاده ستبوو به سه ره هه موو دورگهکانی ده ریای کاریبی. له سال 1519 "هیرناند کورتیز" سه رکیشی ئیسپانی، توانی له کهناری مه کسک دابه زی، کورتیز پیش ئه وه ی له وی بگیریته وه، له خزمه تی حاکمی ئیسپانیا بوو له کوبا.

ئیمپراتۆری ئەزتیك كه له مهكسيك بوو، بههۆی ناكۆكى و ناتەبایی ناوخۆ پوو و هه‌لوه‌شان و لیكترازان ده‌چوو. كۆرتیز له‌كاتی چوونی بۆ ئەم ناوچه‌یه ده‌كه‌شتی و هه‌ژده‌ ئه‌سپ و ژماره‌یه‌ك كه‌شتی و ژماره‌یه‌ك تۆپی له‌گه‌ڵ خۆی برد، تۆپێك كه‌ له‌ كاتی ته‌قاندنی دا به‌ده‌نگی به‌رزى و ده‌و هی‌زی هی‌ندیه‌ سوره‌كانی ده‌پوخاند. كۆرتیز سودی له‌ جیاوازی و دووبه‌ركی ئەمان وه‌رگرت و پووی كرده‌ شاری مه‌كسیكۆ و ژماره‌یه‌كی زۆری له‌ هۆزه نه‌یاره‌كانی ئیمپراتۆری ئەزتیکی به‌لای خۆیدا كه‌مه‌نده‌كێش كرد. ئیمپراتۆر یه‌كه‌مجار پێشوازی له‌ ئیسپانیه‌كان كرد، به‌لام كۆژانی ژماره‌یه‌ك له‌ هی‌نده سوره‌كان به‌ده‌ستی ئیسپانیه‌كان، ئیمپراتۆری والێكرد ژماره‌یه‌ك ئیسپانی بكوژی. وه‌لى‌ ئه‌مه‌ هه‌روا به‌ سانایی به‌ سه‌ریدا نه‌پۆیی، به‌لكو "كورتیز" له‌ تۆله‌ی ئه‌مه‌دا بریاری ده‌ستگیرکردنی ئیمپراتۆر ده‌ركرد. جا پاش ئه‌وه‌ی زیندانی كرد، له‌ به‌رامبه‌ر برێك زێړی پوخت ئازادی كرد، هه‌روه‌ها وای لێكرد دان بنی به‌ سه‌روه‌ری ئیسپانیه‌كان به‌سه‌ر مه‌كسیكه‌وه. به‌لام ئیمپراتۆر له‌ دواى ئازاد بوونی هیچ خۆشیه‌كی نه‌بینی، به‌لكو مه‌كسیكه‌كان به‌ تاوانی ناپاکی لێی راپه‌پین و توانیان ده‌ستگیری بکه‌ن و بیکوژن.

هه‌رچۆنێك بی‌ت "كورتیز" توانی زال بی‌ت به‌سه‌ریاندا و ده‌ستی به‌سه‌ر شاره‌كاندا گرت و بالی به‌سه‌ر زه‌ویه‌كانیاندا كێشا. پاش ئه‌مه‌ش به‌نده‌ری "فیراکروزی" له‌ ساڵی 1520 ز دروستکرد.

دۆزینه وهی پیرۆ:

ئه وهی کۆرتیز پیی هه لسا له مه کسک، "فرانسیسکو" ش - له پیرو پیی هه لسا. فرانسیسکو شان به شانی بالبو له دۆزینه وهی زهریای ئارام به شداربوو. ئه و پيش ئه وهی بگاته ئه م ناوچه یه گوئیستی هه بوونی ئیمپراتۆریه تی ئه نکا ببوو. ئیدی له سالی 1531 ز به مه بهستی دهستگرتن به سهر "پیرو" و بردنی سهروهت و سامانی ئه م ناوچه یه له په نه ماوه له گه ل ژماره یه کی که م له سه رباز پرووی تیکرد. فرانسیسکو توانی سه رکه وتن به سهر هینده سوره کان به دهستی و به سهر پایتهختیاندا زال بیت. پاش ئه مه له سالی 1535 ز شاری "لیما" ی دروستکردو کردی به پایتهختی پیرو. به م شیوه یه دۆزه ره وه کان یان هیرش به ره کان دهستیان به سهر مه کسک و پیرو داگرت و سهروهت و سامانیکی زۆری وه ک زیرو زیوو به ردی به نرخیان دهستخست، هه ره ک دهستیانگرت به سهر چه ندین کان و چه ندین هه ری می به رفراوان. پیدرو یه کی بوو له خانه دانه کان له چینی ئه رستوکراتی، توانی به ربژاریه ک له پادشای ئیسپانیا وه ربگری، به وهی پویه ریکی فراوانی له که ناری خۆره لاتی ئه مریکای باشور دهستبخت، به مه ش بناغه ی ئه رجه نتین و پاراگوای بو داها توو دپیژرا. پیدرو شاری "بۆینس ئایرس" ی له سالی 1535 دروستکرد که له دواتر بوو به پایتهختی ئه رجه نتین. به هه مان شیوه شاری "ئاسان سیون" ی - دروستکرد له سالی 1536 که ئه میش دواتر بوو به پایتهختی پاراگوای.

یه کۆ له فه رمانده کان به ناوی "پیرزاو" دۆزهره وه ی پیرۆ" له سالی 1541 توانی ده ست به سه ر شیلی دابگری و شاری "سانتیاگو" بنیات بنی له سه ر زه ریای ئارام، دواتر بووبه پایته ختی شیلی. له هه نکاتیشدا ئیسپانیه کان ئیکوادوریان له سالی 1535 دروستکردو کۆلمبیاشیان له سالی 1538 دروستکرد. به م شیوه یه هیشتا سالی 1517 به کۆتا نه گه یشتبوو، که ئیسپانیا به سه ر ئه مریکادا زال بوو، وه ژماره ی خه لکی ئیسپانیا له جیهانی تازه دا گه یشته 175 هه زار که س "32 هه زار خیزانی ئیسپانی".

ئیمپراتۆریه تی ئیسپانیا له جیهانی تازه دا، پیکهاتبووله دوو ناوچه ی کارگری و هه ر ناوچه یه و حاکمیکی گشتی به سه ریدا زال بوو. حاکمی گشتی یه که م ناوه نده که ی کوبا بوو، له ویشه وه فه رمانپه وایی دورگه کانی کاریبی و مه کسیک و ئه مریکای ناوه راست و به شی باکوری ئه مریکای باشوری ده کرد. به لام حاکمی گشتی دووه مه رمانپه وایی پیرۆو شیلی و ئه رجه نتین و ئیکوادۆری ده کرد. ده سته و کۆمه له ئاینیه کانیش هه لده ستان به په خشان کردنی ئاینی مه سیحی له ناو بته رسته کان. له سالی 1542 ئیسپانیا بالی به سه ر دورگه ی فلیپیندا کیشاو شاری مانیلای دروستکرد، که ه دواتر له سالی 1571 بوو به پایته ختی ئه م ولاته، هه روه ها خه لکی په سه نی ئه م ناوچه یه وه ک چۆن ئاینی مه سیحیان قبو لکردو باوه رپیان پیهینا، به هه مانشیوه زمانی ئیسپانیایان کرده زمانی خویان و ئه م زمانه بووبه زمانی په سه نی ناوچه که.

ئەم سامانەى لە جیهانى تازەوہ بۆ ئیسپانیا دەچوو کەمبوو، ئەگەر بێتوو بەراوردی بکەین لەگەڵ ئەو سامانەى کە لەبازرگانی خۆرھەلاتەوہ بۆ پرتوگال دەپۆی. ھەر لەبەرئەوہ ئیسپانیا دەیویست پرتوگال بخاتە پالڤۆ. جا کاتیک لە ساڵی 1580 پادشای پرتوگال کۆتایی بە ژيانى ھات، فلیپی پادشای ئیسپانیا بوو بە پادشای پرتوگالیش واتا یەکانگیری لە نیوان ئیسپانیا و پرتوگال دروستبوو. ئیمپراتۆریەتى بازرگانی پرتوگال و ئیمپراتۆریەتى داگیرکاری ئیسپانیا بوون بەیەک. بەلام ئەم یەکگرتنە زۆری نەخایاندو دواى شەست ساڵ لەم یەکگرتنە پرتوگال جیا بوویەوہ. وەلى ئەم ئیمپراتۆریەتە لەماوہى یەکگرتنیدا لەبرى سودو کەلک وەرگرتن زیانى بەرکەوت، بەتایبەت بەھۆى ئەوہى کە ولاتە ئەوروپییەکان لە دژى ئیسپانیا و پرتوگال ھاتنە ناو مەملەتانى داگیرکاری. کەشتیەکانى ھۆلندا ھێرشیان دەکردە سەر کەشتیەکانى ئیسپانیا و پرتوگال و داگیرگەکانیان، وە بەھۆیەوہ زەرەر و زیانى قورسیان پێگەیانندن و داگیرگەکانیان پووە و وێرانى برد. سا کاتیکیش ئەم پێکەوہییە کۆتایی پى ھات، پرتوگال بازرگانیەکەى لەدەستچوو بوو، ھەر وەک زۆرینەى داگیرگەکانیشى لەدەستدا.

سەرھەڵدانى سەرمایەدارى نوێ

"ھۆسین" ئابووری ناسى ئینگلیزى لە پیناسەى سەرمایەداریدا دەلى: "بریتییە لە پیکخستنى کاروبار، لە پانتایەکی بەرفراوان، لەلایەن خاوەن کاریان کۆمەلى لە خاوەن کارەکان". ئەوانە خاوەنى زۆریک لە سامان، کە بەھۆیەوہ ماددەى خاوەن ئامیر دەکەن و کریکاران بە کری دەگرن، بەمەبەستى بەرھەمەینانى بریكى زۆرترو زیادکردنى قازانج و

سامانیان¹. هەروەها زانای ئەلمانی "ماکسویر" دەلی: "سەرمایه‌داری سیستمیکی دێرینه لە میژوودا ئەگەر بیّت و بریتی بیّت لە پرۆژەیی گەورە، که به‌هۆیه‌وه بالادەستی سەرمایه‌دار به‌سەر سەرچاوه‌ی دارایی گەورە دەسته‌به‌ر ده‌کات و سامانیکی ژۆر بۆ خاوه‌نه‌که‌ی وه‌به‌ردیّنی، که له ئەنجامی قه‌رزو پرۆژەیی بازرگانی و جهرده‌یی و دزی و جه‌نگه‌وه‌په‌یدا ده‌بی. به‌لام سەرمایه‌داریه‌ت وه‌ک سیستمیکی ئابووری پاوه‌ستاوه له‌سەر پێکخستن و به‌کری گرتنی کریکاری ئازاد، له‌لایه‌ن سەرمایه‌دار یان بریکاری سەرمایه‌دار¹".

چونکه پێشتر مه‌به‌ستی به‌ره‌مه‌یه‌نان خۆریانندن بوو نه‌وه‌ک زیاده‌بونی به‌ره‌مه‌یه‌نان و اتا "ئابووری سروشتی بوو، نه‌وه‌ک ئابووری کالایی". هاوکات ئاینی مه‌سیحیش سوی حه‌رام کردبوو. به‌لام به‌ره‌به‌ره به‌هۆی گه‌شه‌سه‌ندنی بازرگانی له‌نیوان خۆره‌لات و خۆرئاوا و گه‌شانه‌وه‌ی ئەم بازرگانیه له‌کاتی جه‌نگی خاچیدا، گۆرانکاری ئابووری ئەوروپای گرتەوه. ئەم گۆرانکاریه‌ش له‌سه‌ده‌ی ده‌ بۆ سه‌ده‌ی یازده ده‌ستی پێکرد. ئیدی شاره‌کان سه‌ریان هه‌لدا و به‌ره‌و گه‌شه‌کردن پۆیشتن و داهااتیان دای له‌زیادی. حکومه‌تی نه‌ته‌وه‌یی و پادشا په‌هاکان هانی بازرگانی و خاوه‌ن سامانیان ده‌دا و پارێزگاری ته‌واویان لێده‌کردن و هیمنی و دلناییان بۆ ده‌سته‌به‌رده‌کردن.

1 J.A. hobson, Erolution of Modern Capitalism(London, 1954)pp. 1

1- Moxweber, protestant Ethics and the spirtof Capitism(Newyork)1950, pp.1

به مهش چینی ناوه پاست گه شه یکردو سامانیان زیادی کرد. که دواتر هر
 ئه سامانیان له پرۆژهی پر به رهه ده خسته کار. هیشتا سه دهی شازده
 تینه پهی بوو، سیسته می دهر به گی و سه ندیکا کان به ره و له ناوچون و
 هه لوه شان وهیه کی گه وه ره پویشتن. خاوهن مولک داوای دراوی ده کرد له بری
 پیدانی به شه شمه ک. سه ندیکای بازرگان و پیش سازان توشی کی پرکییه کی
 به هیز بوون له گه ل سارمیه داره کانی دهر وهی سه ندیکا. ژماره یه کی زۆر له
 شوینکه وته کتانیان بوونه کریکار لای سه رمیه دارانی دهر وهی سه ندیکا.
 هه ندی له سه ندیکا کان هه لیان قوسته وه بۆ زیاد کردنی سه روهت و سامانیان و
 هه ستان به به کارهینانی شاگرده کانیان به به کارهینانیکی خراپ و نه شیواو.
 سه رمیه داران و خانه کانی سامان "بیوت ال موال" و دارایی هه لده ستان به
 پیدانی قه رز به بازرگان و خاوهن پرۆژه کان، که ئه وانه پیوستیان به خه رجی
 هه بوو، قه رز پیدانیشیان له به رامبه ر قازانجیکی زۆرو بی ویزدانانه بوو.
 هه روه ها خانه دان و خاوهن زهویه گه وره کان له شاره کاندان نیشته جی بوون و
 دارایی خویان له پرۆژهی جۆراو جۆرادا له بازرگانی و پیشه سازی وه به ردینا.
 له ملاشه وه کارمه ندانی ده ولت و پیاوانی ئایینی پوسته کانی خویان
 به کارده هینا بۆ به ده سه تهینانی سامان و وه سه ریه کنانی سه رمیه . به م
 شیوه یه بازرگانی فراوان بوو، نرخ ی زهوی به ره و به رزبوونه وه پویشتن و
 سه روهت و سامان په ره ی سه ندو سه رمیه داری ها ته گۆپی¹.

بازرگانی ئیتالیا و بنه ماله ی میدیتیچی :-

شاره ئیتالیه کان یه که م شارانیك بوون له ناو شاره ئه وروپیه کان که دهستیان به بازرگانی کرد له گه ل خۆره لات و ناوه ندی بازرگانیان له هه ریه که له : ئه سکه نده ریه و که نار هکانی سوریا و لوبنان و ئاسیای بچوک دامه زراند. ئه م بازرگانیه ش له کاتی جهنگی خاچی و پاش جهنگه که ش فراوانبوون و گه شه سه ندنی به خۆیه وه بینی.

سه رمایه داریه ت په ره ی سه ند، به تایبه ت له شار هکانی جه نه وا و فینیسیا و فلۆره نسا. خانه ی سامان و دراو وهك پیداو یستیه کی ئه و پۆژگار ه سه ریه لداو دواتر به تیپه پینی کات بوون به بانک. خاوه نی ئه م بانکانه له به رامبه ر قازانجیکی زۆردا قه رزیان ده دایه میرو پاشا و پاپا و بازرگان و خاوه ن پپۆژه گه وره کان، به مه ش قازانجی زۆریان وه چنگ ده خست و سه رمایه یان به گه شه سه ندیکی گه وره گه شه ی ده سه ند.

بنه ماله ی میدیتیچی که له فلۆره نسا نیشته جی بوون، یه کی بوون له وانه ی خاوه نی خانه ی سامان و دراو بوون و له سه ده ی شازده دا بوون به یه کی له گه وره ترین خاوه ن بانک هکانی ئه وروپا. ئه م بنه ماله یه له سه ندیکایه کی بچوکه وه له سه ده ی چوارده دا گه شه ی کردو بووبه یه کی له گه وره بنه ماله ده وه له مه نده کانی ئه وروپا و له هه ردوو سه ده ی پازده و شازده ده سه لات و نفوزیان پوه و زیادبوون ده پۆی. ئه م بنه ماله یه بووبه خاوه نی چه ند بانک و صیرفه یه ک، که قه رزیان ده به خشی به پاشا و میرو ده وه تانی ئه وروپا. سه روه ت و سامانی خۆیان له پپۆژه ی گه وره له ناوه و ده ره وه ی کیشوه ری

ئه وروپادا خستبووه گه پ، وه بۆ بانکه کانیان چه ندین لقیان له شاره هه ره
گرنگه کانی ئه وروپا دامه زرانده بو به تایبته له ناوهنده بازرگانیه کان. ده توانین
ئه م بنه ماله یه وه نمونه ی سه رمایه داری نو ی سه یر بکه ین.

سه رمایه داری و په ره سه ندنی ئه وروپا :-

سه رمایه داریه ت به م شیوه یه گه شه ی نه ده سه ند، ئه گه ته نها پشتی
به ئه وروپا به ستبوایه. چونکه زۆر له سه رچاوه کانی سه روه ت و سامان
له ئه وروپادا بوونی نه بوو. له راستیدا سه رمایه داریه ت له ئه نجامی بازرگانی
خۆره لات و دۆزینه وه جوگرافیه کان و سازبوونی په یوه ندی ئه وروپا به ئاسیا و
ئه فریقا و ئه مریکا، پاشان زāl بوونی ئه وروپا به سه ریاندا و خستنه گه پی ئه م
ناوچانه له لایه ن ئه وروپیه کانه وه گه شه ی سه ند. چونکه هه ر سه رچاوه یه ک
لای خۆیان که م بوایه، ئه وان له ناوچه کانی تر هاوردیه یان ده کرد بۆخۆیان.
هه روه ها بۆ ده رکردنی دراو، زیۆ زیوی ناوچه دۆزراوه کانیان به تالان ده برد.
ئه وه ش ده زانین که دراو کۆله گه ی گه شه سه ندنی سه رمایه داریه ته.
ئه وروپیه کان سه رچاوه ی سامانی سه روشتی و ماده دی به نرخیان له هه ریه که
له ئه مریکا و ئاسیا و ئه فریقیا به ده سه ته ینا، ئه م به ده سه ته ینا نه ش به جۆره ها
پێگه ی وه ک دزی و پاو و پووت ده سه ته به رکرا. ئه م کاره قیژه ونه زیاتر له
دۆزه ره وه ئیسپانیه کان په نگه ده دایه وه که له مه کسیک و پیرو و هیندی
خۆره لات پیاده یان ده کرد، هه روه ها له پیی چه ته گه ری و سه پاندنی
سه رانه و باج به سه ر دانیشته وانی داگیرکه کان به ده سه تیانده هینا، بازرگانی و

كۆيلە و پړيښى كۆيله گەريش لەلايه كى تره وه ئه وه ندهى تر قازانجى زۆرى خسته سەر سامانى ئه وروپيه كان.

لە راستيدا سيسته مى كۆيله گەرى لە ماوه يه كى زووه وه كۆتايى پى هاتبوو سيسته مى كۆيله ي زهوى جيگه ي گرتبووه. ئه م سيسته مه ش (كۆيله ي زهوى) ي لە ئينگلتره هەندى ناوچه كانى ئه وروپاي خۆرئاوا توايه وه، تاوه كو سه دهى شازده لە زۆربه ي زۆرى ناوچه كانى ئه وروپاي خۆرئاوا كۆتايى پيهاات. به لام لە ئه وروپاي خۆره لات سيسته مى كۆيله ي زهوى مايه وه تاكو سه دهى نۆزده. خه لكى ئه وروپا له گه ل ئه وه ژاربييه كى تياى دابوون، به لام توانيان به هره مه ندين له و ئازادبييه تايبه تبييه كى به ده ستيان نه ينا بوو.

كاتيك ئه وروپيه كان هه ستان به دۆزينه وه جوگرافيه كان، له سه ريان گرانو زه حمه ت بوو له ناوچه كانى هيللى يه كسانى و خولگه يى كارى كشتوكالى ئه نجام بده ن، له به ره ئه وه هيندييه سوره كانيان خسته كار له كارگه و كي لگه و هه موو ئه و كارانه ي كه جه سته ي مرؤف شه كه ت و ماندو ده كه ن.

ئيدى لە ئه نجامى ئه مه دا خهريك بوو هيندييه سوره كان له كيشوه رى ئه مريكادا قرانيا ن تيبكه وي ت و قه لاچۆبن، چونكه هيندييه سوره كان كارى له م جۆره قورسو ماندو كاره يان بۆ نه ده كرا كه ئه وروپيه كان پييان ئه نجام ده دان، "فيړى ئه م كاره قورسانه نه بوو بوون". ئه مه ش واى كرد مرؤگه ره كان دهنگى خويان به رزبكه نه وه له دژى ئه م كاره دپندانه يه كه مرؤفى پياده ي

دهكات له دژى برا مړوځه كې¹. ئه مهش واىكرد ئيسپانيه كان و پرتوگاليه كان ناچارين دهست له مكاره درېندانه يه هه لگرن، به لام وه نه بى كاريكى باشتريان هه لېږارد بى وازيان له چه وساندنه وهى مړوځه يېنا بى. به لكو هه ستان به گورپنى هيندي ه سوره كان به زنجيه نه فريقه كان، زنجيه كان يان نه فريقه كان له تيږوانيني نه واند ا گونجاوترن له هيندي ه سوره كان بو سهرجه م كاره كان. ئيدى هه ستان به دامه زړاندنى چه ند ناوه نديكى گرنك له سهر كه نار ه كانى نه فريقا بو پاكردنى زنجيه كان. حكومه تى ئيسپانيا له سالى 1517 هه ستا به به خشيني به ربږاريه ك به يه كى له بازركان هه ولندي هه كان بو نه نجامدانى بازركانى كويله، كه سالانه 4000 كويله ي به ره و هيندى خوړئاو پاپيچ ددها. ئه م بازركان هه ستا به فروشتنى ئه م به ربږاريه به بازركانىكى ئيتالى له جه نه وا، ئه مېش كويله ي له پرتوگاليه كان ده كړى و به ئيسپانيه كانى

1 نه وروپا هه تا نه مړوځ وازى نه هيناوه له كوشتزو برسى كردنى گه لانى جيهان و به كويله كردنيان. نه گهر پيشت به ناوى په يامى پياوى سپى و بردنى شارستانه ت جيهانيان داگير ده كرد. نه مړوځ له ژيړناوى هه نارده كردنى ديموكراسيه ت ولاتان داگير ده كهن ودانې شتوانه كى ده كهن به كويله. هه ر له دهرنجامى نه وهش بوو كه دوو جه نكي جيهانيان هه لگير ساندو ده يان مليون مړوځيان كرده قوربانى. هه موويشى له ژيړناوى ديموكراسيه ت نه نجام ددهن. له هه موويشى سه يرتر نه وه يه چه كى نه تومى به ره م دينو دواى پاراستنى مافى مړوځيش ده كهن "له راستيدا نه وان نه وه دووپات ده كنه وه كه نه گهر له سياسه تياندا به رژه وه ندى و نه خلاق له گه ل يه ك ته بابوون نه وه ناماده ن پابه ند بن به نه خلاقى مړوځى، خو نه گهر به رژه وه ندى و نه خلاق دژى يه كتر بيون له سياسه تدا نه وا پشت له نه خلاق ده كهن و دهست به به رژه وه ندي هه كانيان ده گرن" هه روه ك نه مه له هيروشىماو ناكازاكى پوييدا كاتى به رژه وه ندى و به كارنه هينانى بومبى نه تومى بوبوه نه م دوو پيگه يه كى كه پيوست بوو لايه ك هه لېږږين، هاويشتنى بومبى نه توميان هه لېږاردو نه خلاقيان وه لانا. "وه رگيږ"

دەفرۆشت لە ئەمریکا. بەم شیوەیە بازرگانی کۆیلە لە نیوان ئەفریقا و ئەمریکا بوو بە دامەزراوەیەکی پێکخراو و دانپیداھێنراو لە لایەن ئەوروپییەکان. ئیدی بەھۆی ئەمەو بە ھەزاران کۆیلە بەبێ پۆژانە و کرێ کاریان دەکرد لە کێلگەکان.

سەرھەڵدانی سەرمايەداری لە ئیسپانیا و پرتوگال :-

شتێکی چاوەڕوانکراوە کە ئیسپانیا و پرتوگال قازانجکەن لە بازرگانی خۆرھەلات و بازرگانی کۆیلە و داگیرگەکانی ئەمریکا. بەلام لە پاستیدا گەلی ئیسپانی نەیتوانی سود لەم سامانە بپینێ کە لە ئەمریکا وە پێچکە ی گرتبوو بەرھە و لاتەکەیان. جوتیارو خانەدانی ئیسپانی لەسەر زەوی و کێلگەکانیان مانەو و بەرھە میان دەستدەکەوت لە بەروبومی کشتوکال و ئاژەلداری، یاخود بەرھەم و دەستکەوتەکانیان چنگ دەکەوت بەھۆی ناردنە دەرھەوی خوری بۆ پیشەسازیە قوماشە خوریەکانی فلاندرو. ئەو کەمینە ی کە سودیان بینی بریتی بوون لە پاشای ئیسپانیا و پرتوگال و دەست و پێوەندەکانیان و بازرگانان و ھەندێ لە خانەدانان. ئەوانە توانیان ناوەندی بازرگانی دابمەزرێن لە ئیشبیلیە و لیشبۆنە، کە ھەر لەوێشدا سامانی ئەمریکا و بازرگانی خۆرھەلات کەلەکە ببوو، لەوێشەو دەرویشتە ولاتە ئەوروپییەکان. بەمە ئەم دوو شارە جیگە و شوینی فینیسیا وجەنەوايان گرتەو. ئیمپراتۆر چارلسی پینجەم دەرگە ی ئاوەلا کرد بۆ بازرگانانی ئەلمان و ھۆلندا کە سامانیان وەبەریستن لە پڕۆژە ی زەبەلاح لە ئیسپانیا و ئەمریکا. سامان و قازانج لە ئیسپانیاو گوازیارەو و بۆ زەویە نزمەکان و شاری "ئەنتۆریب" بوو بە

پایته‌ختی بازרגانی و سەرمايه‌داريه‌تی ئەوروپی. ئەوانه قازانج و سودیان پێبەرا لە بازרגانی و سامانی ئیسپانی و پرتوگالی، که یه‌که‌م جار خاوه‌ن سامان و بازרגانی ئیتالیه‌کان بوون. له‌م نێوانه‌دا ب‌نه‌ماله‌ی میدتچی ئیتالی بریکاریان له‌ مه‌درید و لیشبونه‌دا هه‌بوو. به‌لام له‌ ماوه‌ی یه‌که‌م و دووه‌می سه‌ده‌ی شازده ئەلمانی و هۆله‌ندیه‌کان له‌ گۆره‌پانی صیرفه‌ و وه‌به‌ره‌یتانی سه‌روه‌ت و سامانی ئیسپانی و پرتوگالی که له‌ خۆره‌لات و جیهانی نوێ وه‌ ده‌هات کۆب‌رکێیان ده‌کرد له‌ گه‌ل ئیتالیه‌کان.

کایه‌ی بازרגانی ئیتالی توشی داپمان و هه‌ره‌سه‌ه‌ینان هات به‌هۆی زāl بوونی عوسمانیه‌کان به‌سه‌ر ده‌ریای ناوه‌راست و په‌یدا بوون و به‌کاره‌یتانی پێگه‌ی نوێ بۆ ئەم‌ریکا یان پێگه‌ی لوتکه‌ی ئاوات بۆ خۆره‌لات له‌ لایه‌ن ئەوروپیه‌کانه‌وه‌، به‌مه‌به‌ستی ده‌ستکه‌وتنی که‌لوپه‌لی خۆره‌لاتی و هاورده‌ی ئەم‌ریکی. بازרגانی ئەوروپیه‌کان به‌ره‌و ئیشیبلیه‌ و لیشبۆنه‌ پووی وه‌رچه‌رخاند. تێکچونی بازרגانی ئیتالی و تێکچونی پیشه‌سازی بووه‌ هۆی تێکچوون و هه‌ره‌سه‌ه‌ینانی سیسته‌می ئالوویری ئیتالی. بالاده‌ستی سه‌روه‌ت و دارایی له‌ بانکی ئیتالیه‌وه‌ گوازیه‌وه‌ بۆ ئەلمانی و هۆلندیه‌کان. ئەمانه به‌هۆی یه‌که‌گرتنی سیاسیی نێوان ئەلمانی و ئیسپانی و زه‌ویه‌ نزمه‌کان له‌ ژێربالای ئیمپراتۆر چارلسی پێنجه‌م، بوونه‌ پیشه‌نگی فراوانبوونی ئابووری ئەوروپی و سودی گه‌وره‌یان بینی بۆ به‌هێزکردنی ئابوریان.

بنه ماله ی فیگوری سه رمایه داری :-

به پاستی بنه ماله ی فیگور پونترین نمونه ی سه رمایه داری ئه لمانیا یه . ئه م خانه واده یه بنه ماله یه کی جولابوون له شاری ئوکسبرکی ئه لمانیا . فیگور توانی ببی به پابه ری سه ندیکای بازرگانی و پیشه سازی شاری ناوبراو . ساکاتیکیش له سالی 1408 له دونیا ده رچوو بری 300 جینه ی زیپی جیه یشت . بواری فراوانکردنی سه روه ت و سامان بۆ کوپه که ی په خسا . ئه وه بوو له سه ده ی پازده له ژیر چاودیژی خۆی "یعقوب فیگور" هه ستا به وه به ره یئانی کارگه زیوه کانی له ترویل مس له هه نگاریا . شایه نی باسه یعقوب فیگور له فینیسیا فیژی ئه م پیشه یه بوو . جگه له مه بازرگانی ده کرد به خوری و ئاوریشم و به هارات له گه ل هه موو به شه کانی ئه وروپا . سامانی ئه م بنه ماله یه له کوئایی سه ده ی پازده گه یشته 200 هه زار جینه ی زیپر . ئه وان قه رزیان ده به خشی به پاپا و ئیمپراتۆر چارلسی پینجه م . سامانی ئه م بنه ماله یه به شیوه یه ک زیادی کرد که له سالی 1527 خاوه نی یه ک ملیۆن جینه ی زیپر بوون . به لام ئه م سامانه هه روا زیادی نه کرد ، به لکو له ناوه پاستی سه ده ی شازده دای له که می و لاوازی تیکه وت .

بایه خی ئه نتۆریب

بنه ماله ی فیگور تیبینی گوێزرانه وه ی ناوه ندی بازرگانیا ن کرد له ئیتالیا وه بۆ که ناره کانی زه ریای ئه تله سی و ناوه پاستی ئه وروپا . له به ره ئه وه له سه ر به نده ری ئه نتۆریب له زه ویه نزمه کان ، چه ندین لقیا ن بۆ بانکه کانیان دامه زراند . ئه م به نده ره ناوه ندیکی بازرگانی پرپایه خ بوو له ئه وروپا ،

به تاییهت له کۆتاییهکانی سهدهی پازده. ئهم بهندهره جیگای شاری (برجس)ی گرتوه، که شاریکی بازرگانی بوو له فلاندروز. بازرگانی له ئنتۆریب گهشه کردو سهروهت و داهاتی دای له زیادی، بهشیوهیهک ئهنتۆریب بوو به ناوهندیك بۆ بازاری دارایی و ئالویر له ئه وروپا له نیوهی یهکه می سهدهی شازده. بههوی گرنگی ئهنتۆریب له پووی بازرگانی و مالهیه، سامانی یعقوب فیوگر له سالی 1525 خوی له یهک ملیۆن جنیه دا بینیهوه. بههمان چهشن بنه ماله سهرمایه دارهکانی تری ئه لمانیا وهک بنه ماله فیوگر چه ند لقیکیان له سهر ئهم بهندهره جیهانیه دامه زراند. بایهخی ئهم بهندهره گه یشته پادهیهک که بههمان بازرگانی بیانی له ئه وروپای خۆره لات و ئه سکه نده نافیا و باشوری ئه وروپا و خۆرئاوای ئه وروپا تیایدا کۆده بونهوه. ئهم بهندهره بازاریکی به پمین بوو بۆ کالاکانی ئینگلتر و پرتوگالیهکانیش بهمه بهستی دهستخستنی ئه و پره زیپه ی که له ئه لمانیا ده رده هینرا، ناوهندیکی بازرگانیا ن بۆ بازرگانی به هارات له ئهنتۆریب دامه زراند. گوتراوه: که ژماره ی ئه و که شتیانه ی باریان بۆ ئهنتۆریب ده برد له پۆژیکدا 400 که شتی ده بوون، ئه مه و سه ره پای ئه وه ی به هه زاران گالیسکه ش بار ده کران و پێگه ی وشکانیان ته ی ده کرد.

چه ندین دامه زراوه ی دارایی نوێ له ئهنتۆریب دامه زرا، وهک: - بورصه بۆ ئالویری دراو وه به رهیتانی سامان، ههروه ها دامه زراوه ی پهن و حه واله کاری یان دلتیایی دان له سهر ژیان ئه و سامانه شی خراوه ته کار به تاییهت له هه مبه ر شوینه دووره دهسته ده ریایه کان که مه تر سیدار بوون. میرو پاشاو

دەلالە "جامباز"¹ کان پارەیان قەرز دەکرد لە بورصەى ئەنتۆریب. بەم چەشنە بە تێپەڕینی نیوەى سەدەى شازدە ئەنتۆریب بوو بە بازارێكى بازەرگانی و ئالوویڕ، بەشیوەیهك كەنەوهك تەنها لە ئەوروپا بەلکو لە هەموو جیهان وێنەى نەبوو. وەلى لەسالى 1549 ڕەوشەكە گۆرپانكاری بەسەرداھات، بەوەى كە پرتوگالیەكان بەمەبەستى بەدەستھێنانى زێرى ئەمریکی ھەرزان، ناوەندە بازەرگانیەكانیان بۆ بەھارات داخست. ئەمەش وایكرد كە زێرەكانى ئەلمانیا نەتوانن وەك جاران بە پیشەنگى بمێننەو وە كیپرێكى زێرى ئەمریکی بكەن. بەھەمان شیوە ئەو بازەرگانیە ئەلمانیاى بەھاراتیان لە ئەوروپا داوەشكرد ناوەندى خۆیان گواستەو و بۆ لیشبۆن و فینیسیا. ئەمەش كاریگەرى دروستكرد لەسەر بازەرگانی ئەنتۆریب، بەشیوەیهك ئەنتۆریب نەیتوانى لە نیوەى دووھەدا چالاكى خۆى بگێرێتەو وەك چۆن لە نیوەى یەكەمدا ھەیبوو.

لەگەڵ ھەموو ئەوانەشدا ئەنتۆریب بە دەولەمەندى ماوەو، بەلام چەند ھۆكارێكى تر چالاكى بازەرگانی و ئالوویڕى ئەنتۆریبیان ئیفیلج كرد. وەك جەنگە بەردەوامەكانى نیوان فەرەنسا و ئیمپراتۆر چارلسى پێنجەم، ھەروەھا ئەو قەرزە كەلەكەبووانەى كە ئیسپانیا لەسەرى بوون، پاشان ھەلۆەشانەو و رەتكردنەو وەى ئەوقەرزانیە ناوبەناو. یاخود ئیسپانیا بەزۆر بەسوى 5% قەرزەكانى دەداوە. ئەمە لەلایەك لەلایەكى تریشەو فەرەنساش بەكارى ئیسپانیا ھەلساوە وەندەى تر شكستى بە ئابوورى ئەنتۆریب ھێنا و دواتر

1 كەسێك لە نیوان چەند كەسێكدا كار بكاتبەەرەبى (مماسیر)ى پێدەلێن.

داپوخانی ئابوری و ھەرەسەینانی بانکەکانی لیکەوتەو لەپیش کۆتایی ھاتنی سەدە ی شازدە. شۆپشی زەویە نزمەکانیش دیسان ھۆکاریک بوو بۆ ئەم پەوشە، کە لەسالی 1566 ھەلگیرساو کاری کردە سەر داپوخانی ئابوری. دزی و پاپووتی سەربازە ئیسپانیەکانیش لە سەرھوت و سامانی شارە ھۆلندیەکان، لەناویشیاندا بەندەری ئەنتۆریب لە سالی 1576 ھۆکاریکی تری نشوستی ھینانی ئەنتۆریب بوو. ھەرچۆنیک بێت ئەنتۆریب توانی وەک ناوەندیکی بازرگانی و سەرمايەداری ئەوروپی بمینیتەو لە ماوہیەکی درێژی سەدە ی شازدە.

کاریگەری سەمایەدای لەسەر کشتوکال و پیشەسازی:

بەپراستی سەرمايەداری نوێ لە ماوہی سەدە ی شازدەدا بەشیوہیەکی لەسەر خۆھێواش گۆرانکاری گەورە ی ھینا بەسەر دامەزراو و پڕیمی کۆمەلایەتی و شیوہی کۆمەلگە ی ئەوروپی. دامەزراو دەرە بەگایەتیەکان بەرەبەرە ئەستێرەیان ئاوا دەبوو (کۆتایی پێدەھات)، سەندیکاکانیشیان پووە و نەمان ملیاندەنا یاخود گۆپانی بەسەردا دەھات. بەلام ئەگەر گۆرانکاریەکان لەسەرەتای سەدەکان بەرەبەرەبووی ئەوا لەکۆتاییەکییدا بووبە گۆرانیکی شۆپش ئاسا. سەرمايەداری نوێ گورزیکی کوشندە و گورچکبەری لە پڕیمی دەرەبەگی و کشتوکالی دا. خانەدانە زلەکان کە تاوہ کو ئەوکاتیش بەھرمەنددەبوون لەداھاتی گەورە ی زەویەکانیان، لەم کاتەدا خۆیان خزانە بوو شارەکان و بە بازرگانێوہ خۆیان سەرقالکردبوو، زەویەکانیشیان بە پارەییەکی زۆر بەکری دابوو داھاتیان لە بازرگانیدا بەکار

دەهینا و خوشیان ببوونە خاوەنی مولکی غائب. هاوکات جوتیارانی شیبوونە کرێکاری کشتوکالی و بە پۆژانە کاریان دەکرد. هەروەها جوتیاران هەندێ لە سامانی خۆیان لە گەڵ گەشەپێدانی کشتوکالییدا بەکار دەهێنا. ئەمەش بە خستنه کاری چەند ئامیژیکی نوێ وەک هەوجار "کە ژمارەیهك ئازەل" رایان دەکێشا. بەلام هەندێ لە خانەدانەداکان زەویەکانیان دەکردە پەرژین و تیایدا مەریان بەخۆ دەکرد، خوشیان بە بازرگانی خوری خەریک دەکرد. کە هەر ئەم بازرگانیە پەر قازانج و بەرپێنە هاندەری سەرەکی بوو بۆ سەرەلانی پڕۆسەی پەرژین لە ئینگلترا. سەبارەت بە پیشەسازی سارماییەداری نوێ دەتوانین بڵێن: کە سەرمایه‌داری نوێ سەندیکاکانی لەباربرد. ئەم سەندیکایانە لە سەرەتای سەدەی شانزەهە لە داپوخان و هەرەسەیناندابوون، ئەمەش بەهۆی ئەوەی لە سنووریکی بەر تەسکدابوون و دەسەلاتیکی ئەوتۆیانەبوو کە بەهۆیەو بتوانن پووبەپووی خواست و خستنه‌پووی جیهانی ببەنەو کە لە سەر شتومەکە پیشەسازیەکان هەبوو.

کەرەتی تاییەت لە پیشەسازییدا سەرپێه‌لدا، بەمەبەستی دروستکردنی کەلوپەلی خواست لە سەر بە کرێیەکی دیاریکراو. ئەمەش خۆی دەبینێوە لە هەستانی سەرمایه‌دار بە کرپینی ماددەی خاوە دابەشکردنی ماددە خاوە کە بە سەر پیشەوەرەکاندا بە مەبەستی دروستکردنی کەلوپەل و دواتر فرۆشتنی بەرەمەکان بە نرخێکی بەرز. بەگوێرەی ئەم سیستەمە سەرمایه‌دارییە دەتوانرێ ژمارەیه‌کی زۆر لە پیشەوەرەکان لە بەرامبەر کرێیەکی دیاریکراو کەم لە پیشەیی جیاوازدا کۆبکێنەو و پاشان ماددەی خاوی جۆر بە جۆریان بە سەردا دابەش بکێت. بۆ نمونە خوری دەدرایە جۆلا، ئاسن

به ئاسنگر، پیسته بۆ کهوش ساز. پاشنه مه سهرمایه دار سهرجه م ئه م که لویه له سازکراوانه ی کۆده کرده وه به قازانجیکی ژور ده یفرۆشته وه. سهرمایه دار پابه ند نه بوو به هیچ یاساکی سهندیکا چونکه هیچ لایه نگری بۆ ئه و نه بووه و شوینکه وته ی نه بوو، به لکو ئه و مه به سستی کۆکردنه وه ی سامانیکی ژور بوو که به پښگه یه کی نوئۆ له سهر بنه مای به ره مه یئان له بواریکی به رفراوان ده هاته ده سستی.

له دهره نجامی ئه مانه دا جیاوازییه کی گه وړه دروستبوو له نیوان خاوه ن کارو کریکار. په یوه ندی سۆزو به زه یی له نیوان سهرمایه دارو کریکاردا نه ماو کیپرکییه کی توند له نیوان سهرمایه دارو کریکار سهریه لدا. سهندیکا کان نه یان توانی کیپرکییه کی سارمایه داری نوئۆ بکه ن له پیشه سازیدا. بۆیه سهندیکا کان دوو پښگه یان له به رده م بوو، یان ئه وه تا خویان خستبوايه نیو ئه م کیپرکییه له گه ل سهرمایه داران، یاخود ده بوو سهرمایه دار به ئه ندای سهندیکا په سند بکه ن، له م کاته شدا سهرمایه دار هه لده ستا به پښخستنی سهندیکا به گویره ی سیسته می تازه. له هه ندی بارودوخیشدا سهندیکا مایه وه و له گه ل سهرمایه دار سهرقال بوو. کریکاریش له کاردا له به رامبه ر کرییه کی دیاریکراو که له سهری پښکه وتبوون له ژیر سایه ی که رتی تاییه تیدا کاری ده کرد.

پښاز "مه زه ب" ی بازرگانی :-

مه به ست له پښاز "مه زه ب" ی بازرگانی، پښخستنی کاروباری ئابووریه له لایه ن حکومه ته وه له بورای پیشه سازی و بازرگانیدا. به لام له سه ده ی شازده هیچ شتیکی له م شیوه یه نه بوو، کاتی ده بینین شاره ئیتالیه کان چه ندین سه ده ئه رکی باری ئابووریان پښکه خست و سهرپه رشتیان ده کرد. به

هه مانشيپوهش سه نديكاكانيش ئهم سياسته تهيان پياده ده كرد. به لام شتيكي نوئى كه له سه دهى شازده دا سه ريه له دا، بريتي بوو له فراوانى ئهم سياسته ته و پياده كردنى له لايهن حكومه ته نه ته وه بيه كان و پاشايه په هاكان، به تاييه ت له سه دهى دواتردا ئهمه باشتريه نكي دايه وه. پييازي بازركاني پيداگري ده كرد له سهر زيرو زيو، به وهى كه كوله گه ي سه روه ت و سامانه بو ده ولت و خه لك، بويه پيوسته بريكي زور له زيرو زيو په يدا بركي و له گه نجينه ي ده ولت و له لاي خه لك بووني هه بيت. چونكه ئهمه شان و شكوي ده ولت زياد ده كات و تواناي پيده دات و هوكاريكه بو بلاو كردنه وهى خوشنودي و هيمني و ناسايش له ولتدا. زيرو زيو دوو ماده دهى سه ره كين له ليداني "دراو" دا كه يه كه ي سه ره كي ئالويړه. هه روه ها هوكاري پيداني موچه ي فه رمانبه رانه و هوي هه لسان به پرژه ي ئابووري و دامه زراندي سوپاي هه ميشه يي و به هيژكردنى سوپا و بنياتناني كه شيگه لي جه نكي بو پاريزگاري له ولت. جا زور و كه مي ئه و دوو ماده يه له هه موو ئه و بوارانه دا ده ورده بيني. ناتواني پاريزگاري له ساماني نه ته وه يي بكرى به يي ئه وهى ده ولت بازركاني و پيشه سازي ولت ريكنه خات و سه رپه رشتي بازار نه كات و بره و به پيشه سازي ناوخو نه دات. ئهم بره و دانesh به باج خستنه سهر شتومه كي هاورده ده يي، چونكه شتومه كي هاورده كيپر كي ده كات له گه ل به ره مي ناوخو. هه روه ها يارمه تيدان و هانداني كه شتي ناوخو (نيشتماني) بو هيئاني كه لوپه ل و به كار نه هيئاني كه شتي بياني و، دامه زراندي داگيرگه بو زيادكردنى ماده دهى خاو له ولت به مه به ستي نه كرپيني ئه و ماددانه له ولته بيانیه كان و فروشتني

کالای به ره مهینراو له داگیرگه کاندایه وانه بوون که پیبازی بازرگانی جه ختی له سه ر ده کرده وه. ئیدی به مانه سه روه ت و سامانی ولات زیاد ده کات و کۆسپ دروستده بی له به رده م ده رچونی کاندزای به نرخ (زیپو زیو) بو ده ره وه ی ولات. وه به زیاد کرنی ناردنه ی و که مکردنه وه ی هاورده پاریزگاری ده کری له ته رازووی بازرگانی و دراوی نیشتمانیش له ولاتدا ده می نیتته وه.

به مه به ستی یه کانگیرکردنی ئابووری نیشتمانی و پیکخستنی بازاری ولات، پیبازی بازرگانی به پیویستی ده زانی که گومرگی ناوخیی هه لگیری، هه روه ها داوی ده کرد بازرگانی ولات وه ک پایه کی سه ره کی ئابووری ولات سه یربکری له لایه ن ده وله ته وه و گرنگی پیبدری و پیکبخری ئه مه ش له پیناو (ئیکتیفای زاتی) خوژیاندن و ئاماده کاری جه نگ.

لایه نگرانی ئه م مه زه به پیگریان ده کرد له سه ر داگیرگه کانی ناوچه ی یه کسانی، ئه مه ش به هۆی هه بوونی شه کروچا و ته خته و به ره مه کانی تر که له ویدا هه بوون و له کیشوه ره کانی تر ده ستنه ده که وتن. هه روه ها داوی ده کرد که ئابووری داگیرگه کان له گه ل ئابووری ولات بکریته یه ک و بکریته بازاری ساغکردنه وه ی که لوپه له کان. پیبازی بازرگانی به هۆی جوړاوجوړی ولاته کان و پیاده کردنی ئه م سیاسه ته و به رژه وه ندی چینی ده سه لاتداره کان، شیوه ی جوړاوجوړی وه رگرت. له ئینگلترا شیوه ی ئابووری له به رژه وه ندی حکومت دابوو. حکومتی ئینگلیز وه لامده ره وه ی داواکاری خاوه نکارو بازرگانان بوو، به لام له هه له داین گه ر بلین: ئینگلیز ئابووریه که ی له به رژه وه ندی ده وله تدا بووه به گشتی یان له به رژه وه ندی خاوه نکارو بازرگانان

دابووبی. به لām له فهره نسادا پپیزی بازرگانی به مانای سیاسه تی ئابووری ولات ده هات. ده ولت کاروباری ئابووری هه لده سوپاندو بواری بۆ تاکه که س نه دهره خساند. خه لکیش هه ستیان که ده ولت دهستی به سهر ئابووری ولاتدا گرتووه. وه لۆ ولاتانی تریش هه مان پیره وی فهره نسیان گرته بهر، که خوی ده بینیه وه له سهر په رشتیکردنی ته وای کایه کانی ئابووری ولات.

زهویه نزمه کان که کۆماری بوو له سه ده ی حه قده، په نگده ره وه ی خاوه نکاره کان بوو نه وان نوینه رایه تیان ده کرد. به رژه وهندی نه وان له گه ل به رژه وهندی ولات هاو پیکبوو. نه وان زالبوون به سهر سیاسه تی ئابووری ولات. ئیسپانیایو پرتوگالیش داگیرگه کانی نه مریکاو بازرگانی خۆره لاتیان بۆخویان قۆرخکردبوو پیرگیشیانده کرد له ولاته نه وروپییه کان که بازرگانی بکه ن له ناوه وه ی ئیمپراتۆریه ته که یاندا. نه مه ش وایکرد که فهره نساو ئینگلتراو هۆلندا په نابهرنه بهر چه ته گه ری ده ریایو هیرش کردنه سهر که شتییه کانی ئیسپانیایو پرتوگال له ناو ده ریاداو پاشان به تالان بردنی هه موو نه و سامانه، به مه بهستی به ده سه ته یانی کانزا به نرخه کان. نه م ولاتانه هه ولیاندا داگیرگه و ئیمپراتۆریه ت بۆخویان دابمه زرینن. هه موو نه مانه وایانکرد به دریژیی سه ده ی حه قده و هه ژده مملانییه کی توندوتیژ سهره لبدات له نیوان نه م ده ولتانه. دواتر سه ریکیشا بۆ له ناوچوونی ئیمپراتۆریه تی ئیسپانیایو پرتوگال.

کارپگه ری سه رمایه داری له سهر کۆمه لگه ی نه وروپی :-

سه رمایه داری نوێ هانی پاشاو حکومه ته نه ته وه ییه کانی دا که بزافی گه پازو دۆزینه وه کان به جوله بخه ن و داگیرگه له پشته وه ی ده ریاکاندا به زرینن. بازرگانی گۆپانی بهرچاوی به خۆیه وه بینى له پووی

ئارپاسته و به پێوه بردن و بره که یه وه "چه ندیه تی که لوپه لی بازرگانی پێوه کراو". بازرگانی له ئارپاسته ی پۆیشتنیدا گۆرانی به سه ردا هات. ئه مه ش خۆی ده بینیه وه له گوێزرانه وه ی پێره وه ی بازرگانی له باشورو باشوری خۆره لاته وه بۆ خۆرئاوای ئه وروپا. له ده ریای ناوه پاسته وه بۆ زه ریای ئه تله سی. وه به پێوه بردنی بازرگانی دیسان گۆرانی به سه ردا هات. ئه م گۆرانه ش بریتی بوو له به پێوه بردنی کاری بازرگانی له لایه ن ده ولّه ت یان حکومه ته نه ته وه ییه کان. چونکه پێشتر ده سه لات ی شاره کان به پڕۆسه ی بازرگانی هه لده ستان.

هه روه ها له بوا ری برۆچه ندیه تیه وه گۆرانی به سه ردا هات. له دوا ی سه ره لّدانی سه رمایه داری نو ی، که شتییه کان گه وره ترو تیژپه و تر بوون و که لوپه لی جۆراوجۆرو بر یکی زۆرتری بار ده کرد. له ئه نجام ی ئه مانه شدا ئه وروپا فراوان بوو سه رمایه داری گه شه ی سه ند، که مالیات و فه نتازی ئاسیا خرۆشا و په لی هاویش ت پوه و ئه وروپا. پێشوازی ئه وروپیه کان له هه مبه ره ره م و ماده دی ئاسیا زۆر گه رم و گو رپوو، به تایبه تبه ره مه ی وه ک: "به هارات به هه موو جۆره کانیه وه، لۆکه، ئاوریشم، شه کر، قاوه، چا، عاج، سه نده ل، دارو ته خته،... هتد"، که ئه مانه له و به ره مانه بوون که له لای ئه وروپیه کان وه چنگ نه ده که وت. "زێرو زیوو توتیا و په تاته و کاکاوو داری ماگۆنی-یش" له ئه فریقا ها ورده ده کرا. ئه وروپیه کانیش له به رامبه ردا "ئه سپ و مانگا و

میوه‌ی وهك: زه‌یتون، تری، سه‌وزه‌وات، زه‌لی شه‌كر، میوه‌ مزه‌مه‌نیه‌كانیان،
 هه‌نارده‌ ده‌کرد بو‌ ئەمريكا. سه‌ره‌پای ئەمانه‌ش به‌ره‌می پیشه‌سازی
 خوری و لۆكه‌ و باروت و دروستكراوه‌ كانزایی و فه‌خاریه‌كانیان ده‌نارده‌
 ده‌ره‌وه‌.

به شی چواره م شورش و چاکسازی ئاینی

شۆرشی ئایینی و چاکسازی نیو ئاین:

گۆڕانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی، بوونە ھۆی ئەوەی دامەزراوە کۆنەکان نەسازین و توانای پووبوونەوەی پێداویستییە تازەکانیان نەمێنیت. ئیدی ستم و یاخی بوون بۆلابوویە و ئاژاوە و شلەژاوی ھەموو لایەکی گرتبویە و بارودۆخ تەواو ناھەموار ببوو. بێ گومان شۆرش بەبێ وروژاندن پونادات، کاتیکیش وەکو بورکان تەقیە و، تۆلەی پابردو دەکاتە و ئەو چارەسەریانە بە دەست دەھێنێ کە بۆ کیشەکانی کۆمەڵگە چارەسەرن.

بەپراستی سەردەمی شۆرش و چاکسازی ئایینی سەردەمی ئەو گۆڕانە بەرفراوانە بوو کە سەرچەم لایەنەکانی گرتبۆوە. شۆرشی ئایینی دەرەنجامی گەلی ھۆکار بوو. سەرەپای ھۆی ئایینی، ھەریەکە لە ھۆشیاری نەتەوایی و ھەڵپەیی بنەمالە پاشایەتیەکان و ناکوکیەکانیان و، بزوتنە وەھزی و مرۆگەری و دۆزینە وە جوگرافیەکان و پێشکەوتنی ئابووری و سەرھەڵدانێ چینی ناوھەڵپاست و سەرمايەداریەتی نوێ، لەو ھۆکارانە بوون کە لەپال ھۆی ئایینی، زەمینیەکی شۆری ئاینیان خۆش کرد.

خەڵکی ھەستیاری دەکرد کە گەندەلیەکی گەورە کلێسای داپۆشیووە. ئەم گەندەلیانە گەلی زۆربوون. خراپەکاری قەشە و پیاوانی ئایینی و سەپاندنی باجی زۆر بەناوی ئاین و دواکەوتوویی تەعالیمی ئایینی بەبەراورد لەگەڵ پێشکەوتوویی کۆمەڵگەیی ئەوروپی لەنیشانەکانی گەندەل بوونی ئەم کلێسایە

بوون. هه ریه که له مانه بوونه هۆی ئه وهی خه لکی بیر له گۆران بکه نه وه له سیسته می ئاینی.

توانجوپلار له کلێسا ده درا وه ک دامه زراوه یه کی ئاینی، نه وه ک له دژی هه ندی پیاوی ئاینی گه نده لکار¹. له ملاشه وه مرۆگه رو پۆشنبیران که په خنه یان له کلێسا ده گرت، خاوه نی یه کیه تی نه بوون، به لکو چه ندین گروپو کۆمه له ی جیا جیا بوون له کۆمه لگه دا. ئه مه له کاتی کدا هه موویان داخواری چاکسازی بوون له جوغزی کلێسادا. ده سه لاتی پادشاش له م کاته دا ده سه لاتیکی به رفراوان بوو، زۆر جار به بی له به رچا و گرتنی هه ست و نه ستی خه لکی ئه م ده سه لاته ی به کار ده هیئا. کلێسا له م کاته دا به شیوه یه ک بوو، که زۆر له چین و توێژه کان به کۆسپی سه ر پێگه ی خۆیان ده زانی. ئه وه تا: مرۆگه ران گازه نده ی ئه وه یان له کلێسا ده کرد، که له گه ل پێشکه وتنی فیکرو هزردا ناڕوات و له گه لی هه لئا کات. به هه مان شیوه چینی بۆرجواری هه ستیان ده کرد که پیاوانی ئاینی ده ست له کاروباری ئابووری و زانستی و بواره کانی ترو هه رده دن، له کاتی کدا ئه م بواره نه په یوه ندی به دنیا وه هیه، نه وه ک په یوه ندی هه بیته به دام و ده زگای کلێسا. له م لاشه وه پادشا و میرو خانه دانه کان ئیره ییان به پاپا و پیاوانی ئاینی ده برد، کاتی ده یان بینی خاوه نی ئه م ده سه لاته به رفراوانه و به هۆیه وه سامانیکی زۆر کۆده که نه وه به ناوی باجی "قدیس بترسو باجی ته وبه و هاوسه رگیری..... هتد"، له پال

1 Louis Gottschalk Europe and Modern World Chicago, 1951, pp. 149-151.

هه مووئەو به خشش و خه لاتانهش که بۆیان دیت و خه زینه کانیانی پی سیخناخ ده که ن.

به کورتی گشت خه لکی له م کاته دا ده سه لاتی به رفراوانی کلێسیان ده بینێ و هه ستیان ده کرد ئەم ده سه لاتە له گه ل کۆمه لگه ی ئەوروپی ناگونجی، کاتی که کۆمه لگه ی ئەوروپی پووی کرد بووه پیکه یانی حکومه تی نه ته وه یی یه کگرتووی خاوه ن سه روهری، که لایه نگری چه ندان دین و مه زه به ¹. کلێسای کاسۆلیکیش خاوه نی ده سه لاتیکه که سنوری جوگرافی ناسی.

کلێسای کاسۆلیکی له سه ده کانی ناوه راست

کلێسای کاسۆلیکی له ژێر سایه ی ئیمپراتۆریه تی پۆمانی سه ریه لدا و له هه ناوی ئەودا گه شه ی کرد. پاش ئاوابونی ئەم ده ولە ته مه زنه ش، کلێسای کاسۆلیکی له پۆمادا شوینی گرتە وه. کلێسا به شیوه یه کی هه ره می ریکخرا، که پاپا له لوتکه ی هه ره مدا بوو له لایه ن ئەنجومه نی کار دینا له وه هه لبرژێردرا. ئەوانه شی له خوار پاپا وه بوون له پله ی کار دینا له دابوون. پاشان سه روکی ئوسقوف، ئەمجا قه شه، که ئەمانه هه لده ستان به به پێوه بردنی کاروباره کانی کلێسا و مولکه کانی. له بهر ئەوه به فه رمانبه رانی کلێسا یاخود مۆزه فه دونیا ییه کان ناوده بران. هه روها به شیک له مانه حوکمی هه ندی شارو هه ریمیان ده کرد. چینی ژێره وه ی ئەمانه خزه تکارانی کلێسا بوون و بریتی

بوون له پیاو و ئافره ته په به نه کان. ئه مانه وازیان له دنیا هی نابوو زیاتر خه ریکی خوا په رستی بوون بۆ پۆژی دوا یی، یا خود ئامۆژگاری کردنی خه لکی. هه روه ها پێیان ده وتن: پیاوانی ئاینی*. له مه وه شیوازی پێکخستنی کلێسا له گه ل پێکخستنی ئیمپراتۆری له یه ک ده چوو، کاتی ده بینین پاپا هاوشانی ئیمپراتۆره و، ئه نجومه نی کار دینال هاو ئاستی ئه نجومه نی پیرانه، که به رپرس بوون له هه لبژاردنی ئیمپراتۆر، ئه وانه شی سه رۆکایه تی ئوسقوفه کانیا ن ده کرد، هاوشیوه ی ده سه لاتداری هه ریمه کان بون. له مه وه ئه وه ده رده که وی که کلێسای کاسۆلیکی ویستویه تی شوینی ئیمپراتۆریه تی رۆمانی بگریته وه له سه رجه م لایه نه کاند.

کلێسای کاسۆلیکی خاوه نی زهویه کی به رفراوان بوو له ئه وروپا، هه روه ها یاسا و دادگای تایبه تی خۆی هه بوو، چاودیری پێکهینانی هاوسه رگیری و میرات و پاسپارده کانی مردوی ده کرد. له م لاشه وه له پێگه ی فه رمانبه رانی

*- پله و پایه کانی کلێسا به م شیوه یه بوو: 1 پاپا گه وری هه موو مه سیحیه کان بوو. 2- کار دینال سه رۆکی چه ند کلێسایه ک بوو له هه ریمێکدا، وه له هه لبژاردنی پاپا به ژداری ده کرد. 3- ئوسقف سه رۆکی چه ند کلێسایه ک بوو له ناوچه یه کدا و له خوار کار دیناله وه بوو. 4- قه شه سه رۆکی کلێسایه ک بوو. 5- خزمه تکارانی کلێسا خۆیان ته رخا ن کردبوو بۆ دوا پۆژ. جائه وه ی جێگه ی سه رجه ئه وه یه که ئافره ت بۆی نه بوو بگا ته پله و پایه کانی کلێسا جگه له پله ی پێنجه م نه بێت، و اتا چوار پۆسته کانی تر تایبه ت بوون به پیاوان، هه ربۆیه له ئه وروپادا به که سیکی ئاینیا ن ده وت: پیاوی ئاینی. له ناو ئیمه شدا ئه م ده سه ته واژه یه "پیاوانی ئاینی" به هه ل به کار ده یئیرئ له هه مبه ر زانایانی ئاینی دا، چونکه له ئاینی ئیسلامدا ئافره ت و پیاو وه ک یه ک ده توانن خۆیا ن پێزانست بکه ن و هه ر کامیا ن زانابێت ده توانی فه توا بدات. پێشم وایه به کاره یینانی ئه م ده سه ته واژه یه هه لیه، کاتی که ده بێته هۆی تایبه ت کردنی زانسته شه رعیه کان به پیاوان. وه رگێر

کلیساوێ سەرپەرشتی قوتابخانەکان و زانکۆو پەناگە و نەخۆشخانەکانیان دەکرد. لە هەموو ئەمانەشدا کلیسا سودمەند بوو لە دەسەلاتییکی سیاسی مەزن، کە بەهۆیەو بەجی بەسەر خەڵکدا دەسەپاندو دەستی لە کاروباری دەوڵەت وەر دەدا. لە خۆڕئاوادا پاپا سەرۆکی کلیسای کاسۆلیکی بوو، سەرۆکی ئەنجومەنی کاردینال بوو. ئەم ئەنجومەنە پێکھاتبوو لە گەورەپیاوێ ئاینیەکانی کاسۆلیکی.

کتییی پیرۆز بەشیوەیەکی پارێزگاری لێدەکرا، کە لە توانای هیچ پاپاوە ئەنجومەنیەک دانەبوو، دەقیەک لە دەقهەکانی کتییی پیرۆز یان دەقییکی پەرتوکی قدیسە پیشینەکان دەستکاری بکات، وە هیچ کات نەیان دەتوانی یاسایەکی دابڕێژن کە لەگەڵ دەقییکی ئینجیل پێچەوانە بێت.

هەولێهەکانی کۆتکردنی دەسەلاتی پاپا:

لەسەرەتای سەدەی پازدە هەندێ لەپیاوانی ئاینی شانەبەشانی هەندێ لەپۆشنبیران هەستان بە سازدانی جولانەوێهەکی بەمەبەستی کۆتکردنی دەسەلاتی پاپاوە زیادکردنی دەسەلاتی ئەنجومەن، بەشیوەیەکی کە ئەنجومەن سەرچاوەی یاسادانان بێت لەجیاتیی پاپا. هەردوو کۆنگرەیی کونستانس 1414-1418، گوزارشت بوون لەو هەولانەیی کە دەدران بۆ ئەوێ کلیسا زیاتر بە دیموکراتیزە بکری. بەلام پاپا لەدژی هەموو ئەو هەولانە وەستا کە دەبوونە هۆی کۆتکردنی دەسەلاتەکی. لە کۆنگرەیی سییەمیش کە لەفلۆرەنسا بەسترا لەسالانی 1438-1442 ئەندامانی کۆنگرە ناپۆلەییان

دهربری، وهلی سهرکهوتنی کۆتایی بۆ پاپا بوو که پاپا به ئۆتۆکراتیانه پیادهی دهسهلاتیکی رههای دهکرد.

دهسهلاتهکانی پاپا:-

دهسهلاتهکانی پاپا خۆی دهبینیهوه له :-

1- پاپا، بریتیه له دهسهلاتی هه ره بهرز سه بارهت به دهکردنی هه برپاریکی تایبهت به کلێسا. ههروهها ههچ دهسهلاتیکی ئه وسا نهیده توانی مه راسیمهکانی پشتگوی بخت وههچ ئه نجومه نیکیش نهیده توانی به بی رهزامهندی ئه وههچ یاسایه ک دابریژیت. دهسهلاتی پاپا به شیوهیه ک فراوانبوو که مه گه ر که سیك سه ریپچییه کی ئاینی ئه نجام دابایه، ئه گینا پاپا دهیتوانی له هه رکه سیك خۆشبیت گه ر گه ره کی بوایه، هه رچه نده تاوانه که ی گه وره بوایه یاخود سه ریپچییه کی گه وره ی یاسایی بوایه.

2- پاپا حاکمی هه ره بالای جیهانی کاسۆلیکی بوو، دادگای پاپه وی پپی دهوترا "بیکریا" که وه ک سه رچاوه ی هه ره بالا بوو بۆ ته واوی دادگاکی تر له جیهانی کاسۆلیکدا.

3- پاپا سه رهۆکی به پیوه بردن و روحی بوو بۆ کلێسای کاسۆلیکی، هه ره ئه ویش سه رجه م کارمه ندانی گه وره ی کلێسای داده مه زراندو ده یگواستنه وه. ره به نه ئاساییه کان راسته وخۆ به خۆیه وه په یوه ست بوون. ئه م په به نانه شی ده نارد ه کۆشکی پاشاکان بۆ جیبه جی کردنی کاره کان.

4- هه ندی له ئیمپراتۆرهکانی ئیمپراتۆریه تی رۆمانی پیروژ، وه ک:- "چارلسی پینجه م (1529)، شارلمان، ئۆتۆی مه زن... هتد"، به رهزامه ندی

پاپا تاجی ئیمپراتۆریان خسته سەر. بەشیکیشیان بەبێ هیچ کاریکی پیش وەخت پەزنامەندیان بە دەستەهێناوە و تاجیان خستۆتە سەر. هەندێ لە ئیمپراتۆرەکانیش، وەک: "هنری چوارەم، فردریکی دووهم، لویسی پافاری"، لەلایەن پاپاوە فەرمانی بێ بەری بون (تحریم)یان بۆ دەرکراوە. پاپا وەک پاشایەکی پەها لە پۆما و دەورووبەری حوکمی دەکرد و لە دەسلاتی داھەبوو ھەر جۆرە یاسایەکی پەتکاتەوێ که لەگەڵ بەرژەوێندی کلیسای کاسۆلیکی نەسازیت، جا لە ھەر دەولەتی بوايە.

5- پاپا دەسلەلاتیکی دارایی ھەبوو و دەیتوانی تیچونەکانی کلیسا بە باجی دەیهێک و هەندێ باجی تر که لە بەرامبەر خزمەتگوزاری پۆما وەر دەگیرا پڕبکاتەوێ. ئەمە و جگە لە باجی قدیس بترس که لە ھەموو خێزانیکی کاسۆلیکی وەر دەگیرا.

پەیامی کلیسای مەسیحی:

لە تەعالیمەکانی کلیسای مەسیحیدا ھاتووێ، ھەر وەک کلیساش بانگەشە ی بۆ دەکرد بەوێ که مەبەست لە کلیسای مەسیحی بەگوێرە ی ئاینی مەسیحی پزگارکردنی مرقفە لە سەرپێچی و سزای تاهەتایی، وە هیچ کەس پزگاری نابیت لە و سزایە جگە لە کەسێک که سەر بە کلیسای مەسیحی بیت.

لێرەدا پێویستە لیکۆلێنەوێە کە بکەین لەبارە ی "لاھوت و نھێنیە پیرۆزەکان" و تارادەیهێکی بیانخەینە بەرباس. "لاھوت" لیکۆلێنەوێە و خویندن بووسەبارەت بە خودا. بریتی بوو لە لیکۆلێنەوێە کردن لەبارە ی پرسە گرنگەکانی، وەک بۆچی مرقفە ئافرینرا؟ پە یوێندی مرقفە چی یە بەخودا؟

چارەنوسی مڕۆڤ لە داها توودا بەچی دەگات؟ بەناوبانگترین فەیلەسوفی ئەم بوارەش، "توماس ئەکویناس" بوو، کە لە ئینجیل و تەورات و یاساکانی کلێسا و فەلسەفەی "ئەرستۆتالیس" لیکۆڵینە وەی کردو لە ژێر پۆشنایی ئەم لیکۆڵینە وانهدا بناغەی پرەوشتی بۆ کلێسا دانا.

نەینیه پیرۆزەکانیش بەشی بوون لە لاھوت و تاکە ھۆکاری پزگاری مڕۆڤ بوو لە سزای تاهەتایی. لە بەرئەوە کلێسا بە پرۆشە وە ئەم نەینیانەی پیادە کرد. ئەم نەینیانە بە وە ناسرابوون کە پە یوہندیەکی پوڵەتیە و "عیسا" مەسیح لە پیناوی دەستخستنی چاودێری و پرەحمەتی خودا دایناون. نەینێ پیرۆز بریتی بوون لە ھەوت نەینێ بەم شیوەیە خوارە وە:-

1- پاگیرکردن:- شۆردنی مندالّ بوو بە ئاوی پیرۆز، بە مەبەستی خاویڤن کردنە وە ی مندالّ لە تاوانی یە کە م و ھەموو ئەو سەپچیانەی کە مڕۆڤ ئەنجامی دەدات لە ژیانیدا. ھەر وەھا مندالّ لە پاش پاگیرکردن دەبوو مەسیحی. شایەنی باسە قەشە ئەنجامدانی کاری پاگیرکردن یان خاویڤنکردنە وە ی لە ئەستۆ بوو.

2- چەسپاندن:- ئوسقوف ھەڵدەستا بە شۆردنی گەنجی مەسیحی بە زەیتی پیرۆز، بۆ ئەوەی گیانی پیرۆز لە ناو لاشەیدا جیگیربێت. ئیدی لە دوا ی ئەمە دەبوو بە ئیماندارێکی بە ھێز.

3- نەینێ تەوبە:- ئەمە گرنگترین نەینێەکان بوو لە ئاینی مەسیحیدا و مەبەستیش لێی بە دەستھێنانی لیخۆشبوون بوو لە بەرامبەر ئەو تاوانانەی کە مڕۆڤ لە دوا ی پاگیرکردن توشی بوو. پێویست بوو لە سەر تەوبە کار دەرون و

ویژدانی خوی بخاته ژیر لیکۆلینهوه و به پابردووی خۆیدا بچیتتهوه، ههروهها ههست به ئازاری ویژدان بکات و سه رکۆنه ی نه فسی خوی بکات، پاشان بریارببات چیدی له فه رمانی خودا ده رنه چی. له پاش ئه مه له سه ر دهستی قه شه ته وه ی ده کردو دانی به گونا هه کانی دا دهنه، به مه ش لیخۆشبونی له قه شه وه مسۆگه ر ده کرد. جا بۆ ئه وه ی ته وه به که ی گه ر بێت، پێویست بوو له سه ری سه ردانی کلێسا بکات و هه ندی پاران ه وه بکات. له دوا ی ئه مانه بری به خشش و سه ده قه بدات به و شیوه ی که قه شه له سه ری پێویست ده کرد. هه موو ئه م کارانه ش به کاره په سه ندو باشه کان ناوزه د کرابوو.

4- نهینی تیکه لکردن "خوانی خودایی": بریتی بوو له تیکه لکردنی "نان و مه ی" به ئاماده بوونی ئوسقوف یان قه شه که به "خوانی خودایی" ناسرابوو. ئه م نان و مه ی یه تیکه لکراوه له کاتی ئاماژه دانی قه شه یان ئوسقوف، ده گۆرا بۆ خوین و گوشتی مه سیح "د-خ". ئه م گۆرانه شتیکی مه عنه وی بوو نه وه ک به ره هه ست. ئه م په رجوو (معجیزه) یه ناسرابوو به: Transubstantiation.

5- سه پینه وه ی پیروژ، بریتی بوو له چه ورکردنی لاشه ی نه خۆش که له سه ر لیواری مردن بوو. قه شه به م پۆنه چه وری ده کرد بۆ به هیزکردنی ئیمانی.

6- نهینی قه شه: بریتی بوو له پیروزیایی کردنی ئوسقوف له پیاوی ئاینی، که تازه پۆستی ئاینی وهرده گرت، به مه بهستی به سه را پژانی فه پو په حمه ت و توانا له جیبه جی کردنی ئه رکه ئاینیه کانیدا.

7- نهینى هاوسه رگری: — ماره برین نهینیه کی پیوژ بوو. به یه که یشتنی کی تاهه تایی بوو له نیوان پیاو ئافره تداو به هوکاره مروقیه کان هه لنه دده وشایه وه¹.

نه مانه چه ند بنه مایه کی ئاینی مه سیحی بوون له سه ده کانی ناوه راستداو هیچ که سیك بوی نه بوو گومانی له راستی و دروستیان هه بیټ، یاخود هه ولای گورپین و ده ستکاری کردنیان بدات. وه لای نه م بارودوخه به بلاو بوونه وه ی بزوتنه وه ی کلاسیکی و مروگره ی (هیومانیزم) و فیکاری تازه که له سه ر شارستانی یونانی و رومانی کون وه ستابوو، هه روه ها به هو ی دوزینه وه جوگرافیه کان و پیشکه وتنی ئابووری و سه ره له دانی سه رمایه داریه تی نوی گه شه کردنی چینی ناوه راست له لایه ک، له لایه کی تریشه وه هه لپه ی بنه ماله پاشایه تیه کان و ناکوکیه کانیان و په خشان بوونی هو شی نه ته وه یی، گورانی به سه رداها ت و بوونه هو ی گورپینی سروشت و شیوازی بیرکردنه وه ی خه لکی. ئیدی ئاره زوویه کی زور له ناو خه لکیدا په یدابوو بو شارستانی ه تی بت په رستی، هه روه ها چه زیان ده کرد چیژ له ژیان وه رگرن و نه ریتی مه سیحیه ت لابه دن که راوه ستابوو له سه ر دنیا نه ویستی و خوگرته وه له خو شیه کان.

زوریك له میرو پاشاو خاوه ن سه رمایه و بازرگانان پوچون له چیژو ئاره زودا. زوریکیش له پیاوانی ئاینی له م چیژو ئاره زوبازیه تیوه گلان. ته نانه ت هه ندی له پاپاکان کاروباری ئاینیه کانیان فه راموش کردبوو.

گه نده ئیه کانی کلێسا

گه نده لێ سیاسی:-

له ماوه ی سه ده کانی ناوه راستدا کلێسای کاسۆلیکی له پال ده سه لات ه ئاینیه که ی پیاده ی ده سه لاتیکی سیاسی به رفراوانی ده کرد. فه رمانبه رانی کلێسا و پاپا و ئوسقوفه و قه شه کان پیکه ستنیکی ئاینی توکمه یان ده برد به رپوه، که لق و پۆپه کانی له سه رجه م ناوچه کانی ئه وروپای خۆرئاوا و ناوه راستدا بلاو بوو بویه وه. ئه مانه سه ره یه خۆبوون و بانگه شه ی به رزی "گه وره یی" خۆی ده کرد به سه ر ده ولت و هه موو جوړه ده سه لاتیکی سیاسیدا. کلێسا خاوه نی پویه ریکی به رفراوانی زه وی و زار بوو که داها ته که ی بۆخۆی به کار ده هیئا. ئه م سیسته مه ملکه چنه بوو بۆ باجه کانی ده ولت و باجی خۆیشی سه پاند بوو به سه ر شوینکه وته کانی، ئه مه و جگه له هه بوونی دادگای تایبه ت به خۆی.

کلێسا به شیوه یه ک توشی گه نده لێ و بێ سه روبه ره یی ببوو، که له کو تایی سه ده ی پازده و سه ره تای سه ده ی شازده نات ه وای و ئابرو چونه کانی له سه رانه ری ئه وروپا دا بلاو بوو یه وه. پاپا ئه سکه نده ری شه شه م (1492-1503) یه کیکه له و پاپایانه ی که له خراپه و بێ ره وشتیدا نفرو ببوو له داوین پیسیدا گه یشتبووه لوتکه. "ئه سکه نده ری شه شه م" هه ولێ خۆی چرک رد بووه له کو کردنه وه ی سه رو هت و سامان، جا به هه ره یه ک بۆی لوا بایه، ئه مه ش بۆ مه به ستی ده ستخستنی میرنشین بۆ کوپه ناشه رعه که ی "سیزار بورجیا" و که چه که ی "لیکریس بورجیا". ئه م گه نده لێ و ئابرو چوونه له ناو

زۆرىك لە پاپاكاندا تەشەنەى سەندبوو. ئەوەتا دەبينىن، "جۆلىسى دووهم" كە لە سالانى 1503-1513 لە پۆستى پاپەويەت دابوو، ھەميشە ئارەزوى جەنگى دەکردو سامان و مەملەكەتەكانى پاپەوى بەھيژدەكردو زۆر ھەولى دەدا ھەرنسپەكان لە ئىتاليا ھەربكات. لەبەر ئەو سەرقالى سازکردنى پيلان و نەخشە بوو لەگەڵ مەرەكانى ئىتاليا و لاتانى بيانى. ئەمەش واى ليكردبوو زۆر بە سياسەتەو سەرقال بێت. وەلى پاپا "ليوى دەيەم"ى كوپى لۆرينزوى مەزن 1513-1521، وەك ئەوانى پيش خۆى نەبوو، بەلكو ئەوگرنگيدا بە بزوتنەو ھىزى و فيركارى نوو و دنەى ھونەرو ئەدەبى دەدا. بەلام بە ھەموو شىو ھەيەكيش ھەولى كۆكردنەو ھى داھات و سامانى دەدا بەمەبەستى نۆژەنكردنەو ھى كلېساي "قديس بترس" لە ڤاتيكان.

پياوانى ئاينيش شوينى پاپاكان كەوتن و وەك ئەوان لەسەر حسابى كلېسا كەوتنە ھەلپەى كۆكردنەو ھى سامان و ھەولدان بۆ خۆشگوزەرانى و پۆچون لە ئارەزوو ھەكان. زۆرىك لەوان بە گەرەو بچوكيان بەدواى دنيا داريدا بوون و ھيچ گرنگيان بە كاروبارى ئاينى نەدەدا، بەلكو لەبرى ئايندارى بون بە سياسەتوانىكى پيلانگير، ياخود بوون بەكەسانىكى سامان ويست و بە ھۆكارى جياجيا كەوتنە كۆكردنەو ھى مال و دارايى، ئەمجا لە ئارەزوو ھەكانياندا سەرفيان دەكرد. بەلام لەگەڵ ئەمانەشدا كلېسا بەتال نەبوو لەپياوى دلسۆزو دلگەرم كە ھەميشە پەخنەيان لە گەندەلپەكانى كلېسا دەگرتو بە راپۆرتى سالانەيان پاپايان لەم گەندەلپە و بى سەروبەرەيانە

هۆشدارى دەداو پێویستی چاکسازیان بە ئەركى گرنگ دەزانی و پاپایان لى ئاگادار دەکردەو.

گەندەلى لەپووی ئابووری:-

كلێسای كاسۆلیكى خاوەنى زەویەكى بەرفراوان بوو لەئەوروپا، ئەم زەویانەش لە باج دان بەخسرا بوون و هیچ باجێك نەیدەگرتنەو. پیاوانى ئاینیش هەر لەسەر ئەم زەویانە داھاتی سالانەى پێدەدرا. یەكێ لەبنەما باوەكانى كلێسا لەم كاتەدا ئەوەبوو كە پیاوى ئاینى لەسەرى پێویست بوو لەسالى یەكەمى دامەزراندنیدا هەندێ لەداھاتی خۆى ببەخشى بەو كەسەى كە لەسەرووى خۆى بوو، یاخود دەبوو پاستەوخۆ بە پاپای بەخشیابایە. شایەنى باسە ئەم بنەمایە لەقەشەو بە پاپا بوو. لەپال ئەمەشدا هەندێ لەئوسقوفەكان بری لەپۆستەكانى كلێسیان بۆ خۆیان قورغکردبوو، بۆ ئەوەى لەپشتیەو داھاتیكى زۆر بۆخۆیان بدرونەو. لەدەرەوہى ئیتالیاشدا زۆریك لەپیاوانى ئاینى لەگەڵ ئەوەى كە داھاتی كلێساشیان هەبوو، بەلام لە شویئەكانیاندا کاریان نەدەکرد. سەرەپای هەموو ئەمانەش باجى كلێسا لە سەرجم جیھانى كاسۆلیكى كۆدەكرایەو بەرەو پۆما بەپێ دەخرا، ئەمەو جگە لەو دیارى و خەلاتانەى بۆیان دەچوو. بەلام وەنەبێ خەلكى بى ئاگا بێت، یان لەم بارودۆخە نالەبارە پازى بووبن، بەلكو زۆریك لەخەلكى ئەوروپا توانجیان لەپاپا دەگرت و تاوانباریان دەکرد بە بەكارھێنانى مەسحیە خاوەن پێزەكانى دەرەوہى ئیتالیا بۆبەرژەوہندى ئیتالیا گەندو بەدەرەفتارەكان.

هر له م سهرو بهنده دا سهرمايه دارى به ره وخه ملى و په ره سهندن ده چوو. چيني ناوه پاستو خانه دانه كانيش بؤ كوكردنه وهى سهرودتو سامان شوليان لى هه لكيشا بوو، زور به تاسه سهرودتو سامانى زورى كلېساوه بوون و چاويان تيپرى بوو، كه تنها گه وره پياوانى ئاينى سوديان لى ده بينى. ئه مه و جگه له و زهويه به نذكر اوانه ي كه كلېسا خوى خاوهنى بوو. ئه مانه له ده وله تيان ده ويست كه ده ست به سهر سهرودتو سامانى كلېسا دا بگرى و له پرورده ي پر به ره م بيخاته گه پ. له م نيوانه شدا چيني ناوه پاست پشكى شيرى به ركوت. مىرو پاشا كانيش وه چيني ناوه پاست و بگره له وان زنده تر له هه ولې دانانى سنوريك دابوون بؤ ده سلا تى سياسى و ئابوورى كلېسا، ئه مه ش له پيناوى چه سپاندنى ده سلا تى پاشاو ده ستيوهردانى ده ولت له كاروبارى كلېساو ده ستگرتن به سهر سهرودتو سامانيدا. له مه وه ده توانين بلىين پياوانى كارو سهرمايه دار رېگه خوشكه ر بوون بؤ شوپشه كومه لايه تيه كانى سهدى شازده، سهره پاي شوپشى ئاينى. پادشاو مىره كان نه وه كه هر له دژ به ره لستكاريه كانى كلېسا رانه وه ستان، به لكو بؤ به رزه وهندى خويان زياتر گرنگيان پيداو گه رم و گورپريان كرد. وه له هه مان كاتيشدا هه ولې گويزانه وهى ده سلا تى ئابووريان دا له پياوانى ئاينيه وه بؤ سهرمايه داران. ده توانين ئه مه به يه كيك له ئاكام وهوكاره كانى سهره لدانى سهرمايه دارى نوى دابنيين.

له گرنگترين ئه و مه ترسيانه ي كه له سهر كلېسا بوو، توانچ و پلارى بيرمندان و مروگه ران و سكالاي جوتياران و پيشه وهران بوو، كه هه موويان بؤنى شوپشيكيان ليده هات و زهنگى هه لگيرسانيان ليده دا.

هەر لەسەدەى شازەدا مەملانێى سیاسى گەشتە لوتکە. پادشاكان ئەوانەى توانیان دەرەبەگایەتى لەناو بەرن و حکومەتى نەتەوەیی دامەزرێنن، هانى بلاوکردنەوێ هۆشیاری نەتەوەیان دەدا و هەولێ بەهێزکردنى دەسەلات و زۆرکردنى داھاتى نەتەوەییان دەدا. ئەوانە کە مەترخەم نەبوون لەسەرکەزکردنى کلێسا و دەستگرتن بەسەر سەرۆت و سامانی داو دابەشکردنى بەسەر شوینکە و تەوکانیاندا، وەخستە پالێ کلێسا بۆ سەر دەسەلاتى خۆیان. بەشێک لە پادشاكان لەترسى ئەوێ چاکسازی هەلپە و هەولێ ئەوان بۆ بەدەستھێنانى سامانى کلێسا لەکاربەت، خۆیان خستە پرێزى پێشەوێ شۆرەگێڕانى دژ بە کلێسا.

بەرە ئستکاریە ئاینیەکانى پێش ئۆسەر:-

بەرە ئستکاری بەرەنگارى و بەرە ئستکاری "ئاریۆسى" لەسەدەى چواری زاینى، لەپوانگەى کاسۆلیکیدا مەترسیدارترین بەرە ئستارى بوو کە کلێسا پوبەپووی بووێ وە. لەسەدەکانى ناوەرەستیشدا جیاوازی نیوان کلێسای کاسۆلیکی و ئەرسەدۆکسى زیاتر و قەلشی نیوانیشیان فراوانتر بوو. هیچ هەولیکیش نەبوو بۆ نەهێشتنى ئەم قەلشە. کاتیك کلێسای ئەرسۆدۆکسى پاپای کاسۆلیکی بەزەوتکەرى دەسەلاتى ئیمپراتۆر دادەنا. هاوکات پاپا کاسۆلیکی کلێسای خۆرەلاتى تۆمەتبار دەکرد بەگۆپرایەلى کردنى بۆ ئیمپراتۆرى بیزەنتى و پاشکۆکردنى کلێسا بۆ دەولەت. بەم شێوەیە جیاوازی وکە لەبەرى نیوان خۆرەلات و خۆرئاوا فراوانبوو، وە پوبە هۆى لێک ترازانى یەکیەتى ئاینى مەسیحی.

لە ناو کڵێسای کاسۆلکیش بارودۆخ باشتەربوو، بەلکو ئەویش لە ماوەی سەدەکانی ناوەراستدا چەندین گروپ و تاقمی جیا جیای لێجودابوو. بە جیا بونە وەشیان یە کسەر تۆمە تبار دەکران بە "هەرتقە"، ئەمەش بە ھۆی پەت کردنە وە ھەندێ لە بیروپاکی کڵێسا. بە ناویانگترینیان بریتی بوو لە "والیدینسە کانی ئیتالیا و ئەلبیجینسە کانی باشوری فەرەنسە"، ھەر وەھا "جۆنۆیکلف" لە ئینگلتراو "جۆن ھس" لە بۆھیمیا. لە لایەکی تریشە وە مەملانیی نیوان پاپا و ئیمپراتۆرەکان، یان پادشا و پاپاکان لە سەدەکانی ناوەراستدا، یەکیکی تر بوو لە و دووبەرەکیانە ی کە ئەو ھەندە ی تر کڵێسای کاسۆلیکی لاواز کرد.

ھەرچۆنێک بێت، سەرەپای ئەو ھەموو شوێرپشانە ی کە لە دژی کڵێسا سازکران، بە لām کڵێسا توانی بە سەریاندا سەریکە و یت و سەرکوتیان بکات، ئەمەش بە ھۆی بە توانایی کڵێسا و پشتیوانی خەلکی بۆ کڵێسا و گوێرپایە لێ و باوەر داریان. وە لێ لە سەدە ی شازدە بە ھۆی سەرھە لانی پاشایە تی پەھا و دەوڵە تی نە تە وە یی و پەخشان بوونی ھۆشی نە تە وە یی و بزوتنە وە ی ھزری و شارستانی کلاسیکی و دۆزینە وە جوگرافیە کان و سەرھە لانی سەرمایە داریە ت، بارودۆخە کە زۆر گۆرانی بە سەرداھات. ھەموو ئەمانە بوونە ھۆی وریابونە وە ی خەلکی لە گەندە لێە کانی کڵێسا و خەلکی والێکرد داواکاری چاکسازی بن، یان ئەگەر ھاتو ملی بۆ چاکسازی کە چ نە کرد، ئەوا شوێرپشی لە دژ سازکەن.

مارتن لۆسەر 1483-1546:

"مارتن لۆسەر" لە ساڵی 1483 لە شارێ "ئایزل بین"ی ئەڵمانیا لە دایک بوو. سەرەتای خوێندنی لەلای کۆمەڵەیەک بوو کە ناوی خۆیان نابوو "برایانی ژیاڵی هاوبەش" لە شارێ "مگدبرگ". پاش ئەمە لە زانکۆی "ئیرفۆت" لە بواری لاهوت و مۆی دەستی بە خوێندنکردو لە ساڵی 1505 وەک پراھیب دەرچوو. پاشان پووی کردە شاری "وتن برگ" و لە زانکۆدا بە مامۆستای وانەی لاهوت دامەزرا.

"لۆسەر" لە ناو خوێندکارەکانیدا جیگەی خۆی کردبوو وەو خۆشەویست بوو لە لایان و گۆی بۆ و تەکانی پادەگیرا. "لۆسەر" لە پادەبریندا پاشکاوێ قسەی دەکرد و چاوە ترس بوو. وە لە گەڵ ئەوەی پەوانبێژ نەبوو، بەلام بەهۆی بەهێزی لۆژیکیی و بەرزى ئاستى پۆشنبیرەکەى، کە سایەتیهکى بەهێزى هەبوو کە بەهۆیەو بەسەر پکە بەرکەیدا زۆل دەبوو. لەگەنجیدا بێ هیچ دوودۆلی و گومانیک باوەڕى بە بیروباوەڕو دروشمەکانى کلیسای کاسۆلیکی هەبوو. وە کاتیکی "مارتن لۆسەر" وەک کەسیکی "زاهید" دۆنیانەویست لە ساڵی 1511 سەردانی پۆمانی کرد، تۆوی شۆڕشی لەلای خۆی نەشاردبوو.

هەرچەندە لۆسەر کەسی بوو کە سەرچەم دروشمو ئەرکەکانی بەباشی پیاده دەکردو نوێژو پۆژووی ئەنجام دەداو لە پارێشەو بەردەوام بوو، بەلام گۆمانی هەبوو لەوەی پەزنامەندی خودا بە دەستبەینی و پزگاری بێت لەسزای هەمیشەیی. لەگەڵ ئەوەی لە زانکۆ ئەرستوو تۆماس ئەکیوناس و هەموو ئەو

شتانەی کە بزوتنەوێی "سیکۆلانیستی" جەختی لەسەر دەکردەو، دەخویند. لۆسەر دواى ئەوێ ناوبانگی پەیدا کرد، دەلیت: "ئەگەر هاتباو رەبەن تەنھا بە رەبەنێکەى لیخۆشبوونی دەستگیر بووایە و بەهەشتی بە دەست هینابایە، ئەوا من دەمێک بوو بە دەستم هینابوو". ئەم هەروەکو تەوانبار سەیری خۆی دەکرد، تائەو کاتەى یەکی لە مامۆستاگان ئامۆژگاری کردو پای سپارد کە "سنت ئوگستین" بخوینێتەو. ئیدی لەویدا ئەوێ بینێو کە تەو بە کار لەرێگەى باوەر بە خودا، رەزامەندی خودا بە دەستدینی و ریزگاری دەبێت لەسزای هەمیشەیی. ئەم دلیایەى لۆسەر بوو بەهۆی ئەوێ توانیت شوێش لە دژی کلیسا هەلبگیرسینی. لۆسەر پێداگری دەکرد لەسەر بەزەیی خودا و لیخۆشبونی بە تەنھا، لە کاتی کدا کلیسا سوربوو لەسەر باوەر و کرداری چاک و ئەنجامدانی هەندێ ئەرکی وەک: دان پێداهینان و خێرو حەج کردن بۆ رۆما¹.

شوێشەکی:-

یاخی بونی لۆسەر لە کاسۆلیکیەت بە شیوەیەکی لەسەر خۆو هیواش هیواش بوو، تا ئەو کاتەى رەخنەى توندی گرتە "تیتزل"ی نێردراوی پاپا لیوی دەیهەم، کە بە مەبەستی فرۆشتنی بلیتی لیخۆشبوون رەوانە کرابوو. شیایى باسە بەهۆی ئەم بلیتەو، یا ئەو تە مۆف لیخۆشبونی دەستگیر دەبوو، یان سزای سوک دەکرا.

تېتزل بە فرۆشتنى بىلىتى لىخۆشبوون پارەو ماللى كۆدەكردهوہ بۆ بنیات نانەوہى كلىساي قدیس بترس لەقاتىكان. جا دواى ئەوہى لۆسەر لەگەل تېتزل تىگگىرا، بەيانىكى 95 ماددەيى لەبەر دەرگەي كلىساي "وتن برگ" ھەلۋاسى و تيايدا ھىرشى تەواوى كرده سەر كلىساي كاسۆلىكى و زۆر لەپايە بنەپرەتەكانى ھەلۋەشاندهوہ. لەو ماددانەدا ھاتووە كە كلىسا ناتوانى ھىچ كەسى پزگار بكات لەسزاو ئەشكەنجەي خودا. ھەرۋەھا كەسى مەسىحى لە پىگەي باوہپى تەواو بەخودا، لىخۆشبوونى خودا بەدەست دەھىنى و ھىچ پىويستى بە كرداری چاك نىيەو كلىسايەكىش لە ئارادانىيە بەو شىۋەيەي كە بىتە گەيەنەرى پەيوەندى نىۋان بەندەو خودا. چونكە تەۋبەكارى راستەقىنە لىخۆشبوونى خوداى دەست دەكەوى، بەبى ئەوہى لىخۆش بوونى كلىساي دەستكەوى. پاپا "ليۋى دەيەم" ويستى بانگى لۆسەر بكات بۆ پۆما، بەمەبەستى پۆرش ھىنانەوہ سەبارەت بەو كارەي كە ئەنجامى دابوو لەكلىساي وتن برگ، "ھەلۋاسىنى 91 ماددە لەسەر دەرگاي كلىسا". بەلام فردىكى مىرى سەكسۇنيا پاپاي لەم بانگەيشتە پاشگەز كردهوہ¹.

لە سالى 1519 لۆسەر لەشارى "لايبيزىك" لەگەل يەكى لەزاناكاني بوارى لاھوت گەتوگۆ دەكات و لەم گەتوگۆيە دەرەكەوى كە لۆسەر ھەبوونى دەسەلاتى يەزدان لەدەستى پاپا، ياخود ئەنجومەنى پاپەوى لەھەمبەر لىكدانەوہى ئىنجىل دا پەت دەكاتەوہ، وە ھەبوونى دەسەلاتىكى لەم شىۋەي بە درۆ لەقەلەم داوہ. ھەندى لە بىروپاكاني لۆسەر لەگەل بىروپاكاني

1 -Ibid ; pp. 154-156.

"جۆنەس" چوونیک بوون، بەتایبەت پرسى هەبوونی پەيوەندى مڕۆڤ بە خودا بەشێوەیەکی راستەوخۆ. چونکە جۆنەس و لۆسەریش باوەڕیان وابوو کە مڕۆڤ پەيوەندى راستەخۆى بە خداوە هەيە و ئەم پەيوەندییە پێویستی بە نێوانى کلێسا نییە. بەم شێوەیە هیچ پەيوەست بوونیک لەنێوان لۆسەرو کلێسای کاسۆلیکی دا نەما، جگە لەئیک جودایی نەبێت. جیابوونەوەش تەنها پێویستی بە هەنگاوێک بوو، ئەم هەنگاوەشى هەڵنا لەسالی (1520).

تیزە شۆرش ئاساکانی لۆسەر:-

لۆسەر بە بویریکی بى وینە لەهەرسى تیزەکیدا هێرشى کردە سەر کلێسای کاسۆلیکی. لە تیزی یەكەمدا کە بۆ میرەکانى گەلى ئەلمانیای نوسى بوو، دەلێت: "هیچ شتیک نییە داواى پیروژ بوونی سیستەمى کەهەنوتى بکات. پێوستە پیاوانى ئاینى لەسەر جەم بەرێزارى کانیان دابمەلێن". هەر لەم تیزەدا لۆسەر بانگی میرو خانەدانەکانى ئەلمانیا دەکات کە "خۆیان لە دەسلەلتى بێگانه پزگار بکەن". هەروەها میرانى ئەلمانیای وشیار کردەو "لەپێویستى دەستبەسەرداگرتنى سامان و مولکى کلێساو ئەوەشى بەمافى پەروای ئەوان لە قەڵەم دا". لەتیزی دووهمیدا بەناونیشانى "دیلى بابلی"، لۆسەر کلێسای بەدیلى ژێردەستى پاپاکان لەقەڵەمداو، دەپچواند بە جولهکەکانى سەردەمى "بەختو نەصر"ى بابلی، کە لەژێر دەستى ئەم پاشایە دیل کرابوون. لۆسەر هەر بەمە نەوێستا، بەلکو هێرشىکی توندی کردە سەر پاپەویەت و حەوت نەینیهکە. لەتیزی سییەمیشدا بەناوى "ئازادى مڕۆڤى مەسیحى" دەلێ: "پزگاربوون لە سزا بەهۆى حەوت نەینیهکە و کردارى

چاکە بە دەست نایەت، بە لکو لە پێگەی نائومییدی تاوانبارە کە و دان پیدانانیکێ دەرونی (خودی) بە گوناھباری و پاشان خو خستنه ژیر سۆزو میهری خودا دیتە دەست، دواي ئەوێ پەشیمان دەبیته وە و تەو بە دەکات و ناچیتە وە سەرتاوان و خراپە".

بیبەری کرانی لۆسەر و ئامادەبوونی لە بەردەم "دایت" ی ئەلمانی لەشاری ورمز 1521:.

پاپا "لیۆی دەیه م" لە سەرەتادا ئەم پوداوەی تەنها بە دەمەقالە ی نیوان پەبەنەکان لیکدایە وە و باوەپی وابوو کە بە شیوەیەکی دیبلۆماسی چارەسەر دەکریت. بەلام دواتر ئەوێ دەرکەوت ئەو بوو کە لۆسەر هەستاو بە بەرەرهکانی پاپا و هیرش کردنە سەر دەسەلاتی پاپا و پەتکردنەوێ بنەماکانی کلیسای کاسۆلیکی. ئەم کارە ی ئەو کاریکی هرتقی و هۆیک بوو بۆ نانهوێ دووبەرەکی. دوو مانگ دانرا بۆ ئەوێ لۆسەر پەشیمان ببیتە وە، ئەگینا فرمانی ببەر کرانی بۆ دەردەکرا. پاپا ئەم "فەرمان" ی بە مۆری پەصاص مۆرکرد "ئەو مۆرە ی تەنها لەکیشه مەترسیدارەکان بەکار دەهینرا". بەلام ولامی لۆسەر بۆ ئەم هۆشداریه زۆر توندتر بوو، کاتی ک لە بەردەم ئاپۆرای خەلک و لەناو دەنگ و سەدای هوتافەکانیان هەستا بە سوتاندنی فەرمانە کە و هەندی لەنوسراوەکانی یاسای کەنەسی.

لەسالی 1521 مارتن لۆسەر بانگهیشتکرا بۆ ئامادەبوونی لە بەردەم دایتی ئەلمانی، کە لەشاری ورمزی ئەلمانی بە سەرۆکایەتی "چارلسی پینجەم" کۆبوویە وە بەمەبستی دادگایی کرانی. نوینەری پاپا داوای لە

لۆسه ر کرد له هه موو ئه و کارانه ی که پیی هه لساوه تا کو کاتی ئاماده بوونی له به رامبه ر "دایت" پاشگه ز بیته وه و داوای به خشین بکات. به لام لۆسه ر له به رامبه ر ئیمپراتۆر سهرجه م ئه و میرانه ی که له م کۆبونه وه یه دا به شدار بوون، ئه م داوایه ی په ت کرده وه و گوئی: "ویژدانم ئه سیره لای خودا، ناتوانم له هیچ شتیک ئافه رۆز بکه م و په شیمان ببه وه. په وانیه مروڤ کاریک بکات پیچه وانه ی ویژدان و قه ناعه ت بیته، له خودای گه وره داواکارم دهستم بگری و هاوکاریم بکات". لۆسه ر به م چه ند وشه یه کاریگه ری له سه ر هه ندی له میره کان دانا جگه له ئیمپراتۆر، که له سه ر ئه م قسانه ی داوای لی کرد هۆله که جی بهیلى. "فردریک" ی میری سه کسونیا سه باره ت به م قسانه ی لۆسه ر گوئی: "وته کانی دکتۆر مارتن لۆسه ر کاریگه ر بوون". لۆسه ر به هۆی ئه وه ی ئیمپراتۆر له ماوه ی دادگای کردنه که یدا دلنیا یی و ئه مانى پیدا، توانی بگه ریته وه سه کسونیا و له نیوان ورمزو سه کسونیا هاموشۆ بکات.

خۆئه گه ر ئیمپراتۆر دلنیا ی و ئه مانیشیی به لۆسه رنه به خشی با، دهستگیر کران و سزادانی هه روا ئاسان نه بوو. خه لکیکی زۆر هوتافیان بۆ ده کیشا و زۆر یکیش له میره کان پشتگیریان ده کرد. سواره کانی ش له ئه لمانیا دا فه رمانی بی به ری بوون "حیرمان" ی مارتن لۆسه ریان سوتاندو له قه لای "واتنبه رگ" له سه کسونیا پاریزگاریان لی کرد. سا کاتیکی ش ماوه ی دلنیا یی کۆتایی پیهات که ئیمپراتۆر داینا بوو، دهستوری ده رکرا و تیایدا مارتن لۆسه ر له ده ره وه ی یاسا دانرا. هه روه ک دهستگیر کرانی شی به مردووی یا خود به زیندوی به پیویست داندره. به لام میری سه کسونیا بۆ ئه وه ی مارتن لۆسه ر بیاریزی

لەسزای ئیمپراتۆر هەستا بە پارێزگاری لێ کردن. وە لەم ماوەیەدا
 لە ژێرچاودێری میری سەکسۆنیادا بوو، توانی ئینجیل وەرگیرێتە سەر زمانی
 ئەڵمانی، و اتا لە ساڵی "1522". ئەوەرگیرانە بووبە سەوقالێکی¹ جوان لە ناو
 ئەدەبی ئەڵمانیادا.

ئەوسەرچاوانەکانی که لە ژێر دەستماندان باس لەو ناوەکەن که مارتین لۆسەر
 کاریگەری بوییت بە عوسمانیەکان، یاخو قورئانی خوێندبێتەو و کاریگەری
 بووبی پێی. بەلام "دولاندبینتون" لە پەرتوکهیدا "میژووی ژبانی مارتین
 لۆسەر" ئاماژە دەکات بەوەی که مارتین لۆسەر لە کاتی گفتوگۆکردنیدا لەگەڵ
 "جون ئیک" گوتویەتی: "تورکهکان یاسایەکی مەدەنی یاخود کلێسای یان
 نییه، وە تەورات و ئینجیل دەناسن، بەلام کاری پێناکەن. دەستوری ئەوان
 قورئانە و حکومەتە کهشیان باشتترین حکومەتە لە سەر زەوی"².
 بلاو بونەوێ لە لۆسەریزم:-

بەهۆی پەرتوکهکانی لۆسەر لە ساڵەکانی دواییدا، لۆسەریزم لە ئەڵمانیادا
 بلاو بویەو. زرنگی و لیۆه شاوہیی مارتین لۆسەر لەکەمەندەکیش کردنی
 خەلکی بەلای خۆیدا بە دیارکەوت. مەسیحیە ئیماندارەکان بەهۆی
 گەندەلیەکانی کلێسا شوینی کەوتن. لەم لاشەوہ نیشتمانیەکان بۆ
 پزگاربوونیان لە دەسەلاتی پاپاوەدانی باج بە پاپای ئیتالی و دادگا، بوونە

1 سەوقات - پەرۆ- تحفە

2 Raland H. Bajnton, Here 1 stand: The life of Martin Lother New
 york, 1956; pp. 185-196.

شوین كه وتهی. خانه دانان و چینی ناوه پاستیش به هوی ئه وهی سامان و دهسه لاتیان بۆ ده گه رایه وه له سهر حسابی کلێسا و سهروهت و سامانه زۆره كهی، بوونه شوینكه وتهی لۆسه. ئیمپراتوریش به هوی سه رقāl بوونی به جهنگه كانی له گه ل فهره نسا له ئیتالیا دا، وه له گه ل عوسمانیه كان له پۆژه لاتی ئه وروپا، نهیتوانی هه لېستی به بنبرکردنی لۆسه ریزم.

سه بارهت به میره كانی ئه لمانیا دهتوانین بلێن: جگه له وهی ئیمان بویه هوی قبول کردنی لۆسه ریزم له لایه ن میره كانه وه، به لام دهستگرتنی ئیمپراتۆر به كاسۆلیکی و بپیاردانی له سهر پارێزگاری كردن له م کلێسایه، وه ئاره زووی میره كان بۆ سه ره به خۆبوون و پرزگاری بوون له بالادهستی ئیمپراتۆر، كه ئه مه یان هۆكاریکی زۆركاریگه رتر بوو بۆ په سه ند کردنی لۆسه ریزم، سه ره پای چه زکردنی ئه وان به دهستگرتن به سهر سامانی کلێسا. هه موو ئه وانه هۆكاری بلاو بوونه وهی لۆسه ریزم بوون له ناو میرو خانه دانه كان¹.

لۆسه ر له كه سه ایه تیه سه رنج پاكی شه كه ی به هره مه ند بوو، ئه مه ش وای لێكرد سه ركردایه تی کردنی له لا سانا بیّت. لۆسه ر به ئازایه تیه کی بیۆینه و به توانا و ره یه کی به رزه وه تیزه كانی بلاو كرده وه، به شیوه یه ك كه قه له م ناتوانیّت گوزارشتی لی بكات. مارتن لۆسه ر توانایه کی گه و ره ی هه بوو، به هۆیه وه توانی چه ندان كۆمه لی جیا جیا بکاته یه ك دهسته. خانه دانان و پیاوانی ئایینی و جوتیاران و چینی ناوه پاست دهستیان خسته ناو دهستی یه ك بۆ پشتگیری کردنی لۆسه رو پارێزگاری لیتی کرنی. هه موو ئه مانه له دژی

کلێسای کاسۆلیکی شۆپشیان کردو دهستیان به سه ر مولک و سامانی داگرتو رپۆره سم و تقوسه کانی کاسۆلیکیان په ت کرده وه. به م شیوه یه بانگه وازه که ی لۆسه ر به په خشان بونیکی گه وره په خشان بوو، وه له گه لیدا گه لی ئه لمانی به ته وای پیکهاته کانی له کاسۆلیکی هاتنه ده ر.

له سالی 1525 جوتیاران شۆپشیان له دژی خانه دانان و پیاوانی ئاینی هه لگیرساند، بۆ پرگار بوون له باجی قورس و بێ گاری و سزای "کیفی". لۆسه ریش هانی ئه و شۆپشه ی دا، چونکه ئه م شۆپشه به زیانی مولک و مالی کلێسا ته واو ده بوو. سا کاتیکی شۆپش که وته ناو زه وی میرو خانه دان و مه ترسیان له سه ر جولانه وه که ی دروست کرد، ئه مه ی به مه ترسی زانی له سه ر خودی خۆی، بۆیه له به ره ی خانه دانه کان راوه ستاو پشتگیری ئه وانی کرد له سه رکوت کردنی شۆپشه که. هه روه ک له به شی داها تو پونی ده که ی نه وه. دامه زرانندی کلێسای لۆسه ری:-

به هۆی ئه وه ی که لۆسه ریزم له پووی بیروبا وه په وه له گه ل پۆما لیک جودابویه وه زۆر له شاره کان یاخود هه موویان بوون به لۆسه ری، کلێسای تایبته به خۆیان له شاره کانی ئه لمانیا دا دامه زراند. "مارتن لۆسه ر" بۆخۆی سه ره رشتی دامه زرانندی کلێسای تازهی ده کردو لایه نگره دلسۆزه کانیشی هاوکاریان ده کرد. لۆسه ر ئافه پۆی له بنچینه سه ره که یه کانی کرد، ته نانه ت له حه وت نه یئیه که ش ته نها سیانی هیشته وه که بریتی بوون له: "نه یئنی ته وبه و چه ورکردنی نه خۆش و پاگیرکردن". "شامی خودای" شی - ده ستکاری کردو په به نی و پا په ویه ت و پژی می که هه نو تی په ت کرده وه. میره کانی ئه لمانیا

له جیاتی پاپا بوونه سه روکی کلێسای پروتستانی و "منستر" جیگهی قه شه ی گرتیه وه له به پویه بردنی کاروباری کلێسا، ههروه ها زمانی ئه لمانیا له جیاتی زمانی لاتینی له وتاره ئاینیه کان خرایه کار. لۆسه ر کرداری چاکی وهك: "حه ج و پۆژوو ئافره تی په هیبه و قدیسه کان و بلیتی لیخۆشبوون" ی هه لوه شانده وه. وه رگێڕدراوه که ی ئینجیل بۆسه ر زمانی ئه لمانی له لایه ن لۆسه رو هاوه لانی، بوو به سه رچاوه ی سه ره کی پروتستانی.

هه ر له و کاته وه ی خانه دانان جوتیارانیان شه پڕیوکرد، بلاو بوونه وه ی لۆسه ر توشی وه ستان هات و ده سه لاتی مارتن لۆسه ر دای له که می. میره کاسۆلیکیه کانیش له سه ر ئاینی خۆیان مانه وه، به هۆی ئه وه ی لۆسه ریزم هۆیه ک بوو بۆ ئه وه ی شوڕش له دژیان سازیییت. ئه مه له کاتی کدا خه ریک بوو باوه ر به لۆسه ریزم بکه ن. پاش ئه مه ده سه لاتی خانه دانان دای له زیادی و بارو دۆخی جوتیاران زۆر به ره و خراپی پۆیشت و شه پڕیو تر بوون له سالانی به ر له شوڕش، "جگه له هه ردوو هه ری می بادن و تیرو ل" که په وشه که یان که می باشت بوو له هه ری مه کانی تر.

کاتیکیش دایتی ئه لمانی له سالی 1526 له شاری "سپایر" کۆبووه، میره کان بوونه دوو به ش. به شیکیان کاسۆلیکی و به شه که ی تر بوونه لۆسه ری. ئیمپراتۆر چارلسی پینجه می ش له کاتیکی زۆر ناسک دابوو، کاتیکی سوپای عوسمانی به سه ر کردایه تی سولتان "سلیمانی قانونی" پێشپه وه ی کردبوو، توانی بووی بگاته مه جه ر. له لایه کی تریشه وه جه نگ له نیوان خۆی فرانسوای یه که می پادشای فه ره نسا له هه مان کاتدا ده سستی پێکردبوویه وه. له به ر ئه مانه ئیمپراتۆر ناچار بوو ملبدات بۆ داواکاری لۆسه رییه کان. دایتی

ئەلمانی بریاری دا "هەموو میرێک شیوەیەك رەفتار بنوێنێ، كە لە بەرامبەر خودا بەرپرسیار بیت". بەلام لە كۆبۆنەوێ سالی 1529 كە لە هەمان شاردا ئەنجامیاندا، بارودۆخ شیوەیەكی تر بوو، چونكە لەو كاتەدا ئیمپراتۆر كۆتایی هێنابوو بە جەنگی نیوان خۆی و فرانسوای یەكەم، وە توانی بووی دەسەلاتی خۆی بەسەر ئیتالیا دا بسەپێنێ، لەملاشەو ئیمپراتۆری عوسمانی پاشەكشەیی بە سوپاكەیی كردبوو. جا ئەم بارودۆخە گونجاوێ توانای دا بە ئیمپراتۆر كە ویستی خۆی بسەپێنێ. لەبەرئەمە وتی: یاسا لەدژی هەرته قەیه و پێویستە لەبەرامبەر لۆسەریەكانیش پیاوێ بکری، هەرەها داھاتی كلیسای لۆسەریەكانی قەدەغە كرد. ئیدی لەو كاتەدا میرە لۆسەریەكان ناپەزایەتی خۆیان دەربری و داویان لە ئیمپراتۆر كرد بگەرێتەو سەر بریارەكانی سالی 1526، كە دایتی ئەلمانی تییدا كۆبوویەو.

ئەوێ لەبەرپارەكانی ئەو سالا دا ھاتبوو بریتی بوو لە "گوێراپەلی بەرامبەر خودا نەوێك لە بەرامبەر ئیمپراتۆر". شیاوی باسە ئەم ناپەزایەتی دەرپینە بوو ناوی پرۆتێست "Protest" ی بەسەر پرۆتستانیەكاندا بری. پرۆتستانیەت لەپرۆتێست وەرگیراوە، واتا ناپەزایی.

بلاو بوونەوێ لۆسەریزم لەھەندی لەویلاپەتەكانی ئەلمانی و ئەسكەندەنافیا :-

یەكی لەھاوپێیانی مارتن لۆسەر بەناوی "فلیپ میلانگتن"، كە یەكی بوو لەمرۆگەران لەزانكۆی وتن برگ، ھەولیدا پێكھێنانێك بكات لەنیوان لۆسەریزم و كاسۆلیکیەت. "میلانگتن" بۆ ئەم مەبەستە ھەستا بە دانانی بنەمایەكی دینی لۆسەری لە خاسیەتدا، كە دەگونجا لەلایەن كاسۆلیكەكان پەسند بكریت، بەھۆی ئەوێ ھەندی لە شتەكانی لەگەڵ بنەماكانی لۆسەر

جیاواز بوون. پاشان له سالێ 1530 پیشکەشی دایتی ئەلمانی کرد که له "ئۆکسبرگ" کۆبووبۆوه. به لām دایت پهتی کردهوه و بریاره کانی "ئۆکسبرگ" بوو به بیروباوهڕێک که له لایهن لۆسهریه کانهوه جیبه جی کرا.

ئیمپراتۆر به بریار کانی "ئۆکسبرگ" پازی نه بوو، وه بریاری دا سزای هرتقه بدات و لۆسهریزم به زهبری هیژ له ئەلمانی له ناو بهری. له بهرئهوه میره لۆسهریه کان بۆ پاراستنی خویان، کۆبونه وهیه کیان ئە نجامداو کۆمه لهیه کیان پیکهینا به ناوی کۆمه لهی "شمولکالد".

لیره ولهوی جهنگی پچرپچر له نیوان کاسۆلیک و پروتستانت بهردهوام بوو، به بی پچران له سالانی 1546-1555 جهنگیکی بهردهوام له ئارادا بوو. بهم شیوهیه ئەلمانی بوو به گۆرپه پانی جهنگی ناوخوای. پادشای فهره نسا به هوی بهرژه و هندی سیاسیه وه هاوکاری پروتستانتیه کانی ده کرد. شایه نی باسه ئەم جهنگه به ناشته وایی ئۆکسبرگ کوتایی هات و له سهر ئەم خالانه ریکه وتن:-

1- میره ئەلمانیه کان ئەو ئاینه هه لده بژێرن که ئاره زووی ده که ن و ده توان به سهر ژێرده سته کانیاندا بسه پینن.

2- پروتستانتیه کان سهر جهم مولکه کانی کلێسیایان به دهسته وه ده مینیت که له پیش 1552 ده ستیان به سهر ا گرتوه.

3- پیویسته ریکه نه درێ جگه له پروتستانتی لۆسهری، هیچ ئاینزایه کی تر بلاو بکریته وه.

4- له ولاته کاسۆلیکه کان نابیت لۆسهریه کان ناچار بکرین ده سته بهرداری ئاینزاکه یان بن.

5- ئەگەر پیاوی ئاینی کاسۆلیکی، ئاینزای پڕۆتستانی بۆ خۆی پەسەند کرد، پۆیستە دەستبەرداری پۆستەکەی بێت.

بەم شیوەیە لەنیوان سالانی 1520 بۆ 1555 پڕۆتستانیەتەتەلەباکوری ئەڵمانیادا بلابوویەو. فیلیپ میلانگتن ئەو کەسە بنەماو بناغەی لۆسەریزمی نوێی دارشت، لەسالی 1555 بەفەرمانی دانی پێدا هێنرا.

ئەگەرچی لۆسەریزم نەیتوانی لەسەر جەم ناوچەکانی ئەڵمانیادا بلاوبێتەو، بەلام ئەم نەتوانینە لە ولاتانی ئەسکەندەنافیا قەرەبوو کردەو. "کریستنی دووهم" 1513-1523، پادشای هەلبژێردراو بەسەر دانیمارک و نەرویج، لەوکاتەئێکە لۆسەر شوێشەکە دەستپێکرد، دەستی بەسەر سویدیشدا گرت. ئەم پاشایە پارێزگاری لەئاینزای کاسۆلیکی خۆی کرد، هەروەها دانی هێنا بە دەسلاتی ئاینی پاپا. بەلام وەنەبی پاشا خێری لەخۆی بینی و توانیبێت هەروا فەرمانڕەوایی بکات، بەلکو کەوتە مەملانی لەگەڵ گەلەکە، بەتایبەت سویدیەکان. ئەمانە شوێشیان کردو جیا بوونەو، کریستنی بەهۆی شوێشێکی گشتیەو تەختەکە لە دەستدا. دواي ئەوێ ئەم پادشایە لادرا سویدیەکان "گوستافازا"یان- وەک پادشایە بەسەر خۆیاندا هەلبژارد. "گوستافازا" لەسالی 1523 تاوێکوسالی 1560 فەرمانڕەوایی کرد. لەملاشەو نەرویج و دانیمارک "فردریکی یەکەم"ی مامی کریستین "پادشای پێشوی دانیمارک و نەرویج"یان- کردە پادشا بەسەر خۆیاندا. "فردریک" لۆسەریزمی بە هەندوهرگرت و بایەخی پێدا، چونکە لۆسەریزم دەسلاتی پاشای زیاتر دەکردو کلێساشی دەکردە پاشکۆی

ده‌ولت. به‌لام "فردريك" باش ده‌یزانی کاسۆلیکیه‌ت له‌ولاته‌که‌یدا به‌ناو ناخی خه‌لکیدا پۆچوو، له‌به‌رئه‌وه‌ هه‌روا به‌ ئاسانی ناتوانی پیشه‌کیشی بکات. جا به‌مه‌به‌ستی بلاوکردنه‌وه‌ی لۆسه‌ریزم له‌ ولاته‌که‌یدا، مامۆستا لۆسه‌ریه‌کانی له‌ ده‌وری خۆی کۆکرده‌وه‌. ئه‌م بانگه‌وازه‌ به‌شیوه‌یه‌ک سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌سته‌یه‌نا که‌ له‌سالی 1527 کاسۆلیکی و لۆسه‌ری له‌ جه‌ماوه‌ردا له‌ ئاستی یه‌ک دابوون. سا کاتیکیش فردريك له‌و ساله‌دا مرد، کاسۆلیکیه‌کان هه‌ولیاندا کۆسپ بخه‌نه‌ به‌رده‌م هه‌لبژاردنی "کریستنی سییه‌می کوپی فردريك"، چونکه‌ ئه‌م شازاده‌یه‌ لۆسه‌ریه‌کی توندبوو، ئاره‌زووی ده‌سه‌لاتیکی په‌های ده‌کرد.

ناره‌زایی خه‌لکی له‌هه‌مبه‌ر ده‌سه‌لاتی په‌ها شکستی هیناو "کریستن" توانی له‌سالی 1536 بیه‌ته‌ سه‌ر ته‌خت، به‌مه‌ش کۆتایی به‌ کاسۆلیکیه‌ت هات له‌ دانیمارک و نه‌رویج.

یه‌که‌م کاریک که‌ "کریستین" پیتی هه‌لسا، بریتی بوو له‌ ده‌رکردنی ده‌ستوریک که‌ به‌هۆیه‌وه‌ توانی ده‌ستبگری به‌سه‌ر موڵکی کلێساو ده‌سه‌لاتی دین و دنیا له‌پیاوانی ئاینی بستیئیه‌ته‌وه‌. ئه‌مجا پاش گفتوگۆکردن له‌گه‌ڵ مارتن لۆسه‌ر له‌سالی 1537، ئاینیکی تازه‌ی پیکه‌ست و لۆسه‌ریزمی کرده‌ ئاینی په‌سمی ولات. به‌لام کاسۆلیکیه‌ت هه‌روا ته‌واو نه‌بوو، ناپه‌زایی جوتیاران و مرۆگه‌ران پۆژگاریک به‌رده‌وام بوو. "هیلگیسن" که‌ یه‌کی بوو له‌مرۆگه‌ره‌کان، ناپه‌زایی خۆی ده‌ربیری ده‌ره‌ق به‌م گۆرانه‌ ئاینیه‌. به‌لام ده‌ولت به‌هۆی ده‌ستگرتنی به‌سه‌ر سامانی کلێسا، توانی سامانیک

کۆبکاته وه که به هۆیه وه بوو به دهوله مهندترین ولاتی ئه سکه نده نافیا و توانی به ره به ره زالبیّت به سهر گروپه نه یاره کان. وه به شیوه یه که به هیژبوو که له نیوهی دووه می سهردهی شازده و سهردهی سهردهی حه قده، پۆلی سهردهی ده گێرا له سیاسه تی ئه وروپا. ئیدی لۆسهریزم بوو به ئاینیکی نه ته وهی له دانیمارک و نه رویج.

سهرکه وتنی لۆسهریزم له سوید، به هه مانشیوه ده گه پێته وه بۆ پاشاکه یان "گوستافازا". ئه م پاشایه به سایه ی کۆپو کۆمه له نه ته وه یه کان توانی بچێته سهر ته خت، هه رچه نده نه یارانی تا ئه و کاته ش له ژیر کاریگه ری پیاوانی ئاینی کاسۆلیکی دابوون و سهرۆکی ئوسوقفه ی "ئه پسالا" رابه رایه تی ده کردن. سهرۆکی ئوسوقفه ده یویست له گه لّ دانیمارک بمینیننه وه، پادشاش بۆ ئه وه ی پزگاری بی له سهر کرده ی یه کیه تی خوازان، داوی له پاپا کرد سهرۆکی ئه سوقفه لابه ری و یه کیکی تر بخته جیگه ی. کاتیکیش پاپا ئه مه ی پهرت کرده وه، په یوه ندی نیوانیانپچرا. گوستافازا توانی ده ست به سهر سامانی یه کیه تی خوازان دابگری، وه به ره به ره ده ستی کرد به بلاو کردنه وه ی پرۆتستانتی له ولاته کهیدا.

له سهره تادا پادشا به کاسۆلیکی مایه وه و ته نها به نه هیشتنی دیره کان و پچراندنی سییه کی باجی کلّساو وه رگێپرانی ئینجیل بۆ سهر زمانی سویدی و بلاو کردنه وه ی وه رگێپراوه که ئۆقره ی گرت. وه لّ له سالّی 1527 ده ستی گرت به سهر ته واوی کلّساو دوو ئوسوقفی کاسۆلیکی له داردا، له هه مان کاتیش بانگهیشتی پیاوانی ئاینی لۆسهری کرد بۆ سوید. دوا ی ئه مه له سالّی 1530

یه کۆی له پڕۆتستانتییهکانی کرده سه روکی ئوسوقه ی ئه پساله. ئیدی له دوا ی ئه مه لۆسه ریزم به خیرایی بلاموویه وه.

سه ره پای هه ندی به ره نگاری و نه یاری کاسۆلیکیه کان له به رامبه ر ئه م گۆرانه ئاینیه له نیوه ی دووه می سه ده ی شازده، برپاره کانی ئۆکس برگله سالی 1593 بوونه باوه پ پیکراوی فه رمی حکومه تی سویدی. پادشای سوید له سالی 1604 کاسۆلیکیه کانی له پۆسته حکومه کان دامالی و نه فی کردنه ده ره وه ی ولات. شیاوی باسه له هه موو ئه مانه دا په رله مانی سویدی که پیکهاتبوو له خانه دانان و چینی ناوه پراست، پشتیوانی پاشایان کردو هۆکاری سه رکه وتنی بوون.

زوینگلی و کالفن له سویسرا:

لۆسه ریزم نه بوو به تاکه بیروباوه پی پڕۆستانتیزمی به ربلاو له ئه وروپادا، به لکو لۆسه ریزم له ئه لمانیا و ولاتانی ئه سکه نده نا قیا بلاموویه وه و، ولاتانی تر ئه و پڕۆتستانتییه یان پیاده کرد که بۆ ولاتیان گونجاو بوو. سا کاتیکیش سه رکرده پڕۆتستانتیه کان نه یانتوانی له سه ریه ک بیروباوه پ پیکبین، هه ر له و ساته وه پڕۆتستانتی بوو به چه ندين لقو بیروپای جیا جیا.

هه ر له و کاته ی شۆرشێ لۆسه ری له ئه لمانیا ده ستی پیکرد، دوا ی که میك شۆرشیکێ تر له سویسرا سه ری به لدا، که "ئه لریک زوینگلی" پيشه وایه تی ده کرد. زوینگلی له سالی 1516 وه ک قه شه یه کی کاسۆلیکی پۆیشت بۆ شاری "ئاینزیدلن" له هه ری می "شوایزی" سویسرا. ئه م له خانه واده یه کی ده وه له مه ند له دایک بووه. وه له "فینناو بال" به پۆشنیرییه کی به رز پۆشنیر

بوو. ئارەزووی لەمڕۆگەری و فێرکاری تازە بوو، ئەم ئارەزووەشی زۆر زیاتر بوو لە ئارەزووی بۆ لاهوت. کاتیکی زوینگی لە لایەن پاپاوە مۆچەیی پێ درا، هیچ گومانێ نەبوو لە بیروباوەڕی دڵسۆزی خۆی بۆ کلیسا، تەنانەت لە پێگەی ئایندا دەسائی بە سەر برد.

بەرەنگار بوونەوێ زوینگی بۆ پاپا بەهۆی ھۆکاری سیاسییەو بوو، چونکە زوینگی زۆر لە دژی بەکرێ گرتنی سەرکردە بیانیەکان بوو بۆ سەربازە بەکرێ گیراوە سویسریەکان. بۆ ئەمەش لێدوانی داو سەرزەنشتی پاپا و پیاوانی کلیسای کرد، بەهۆی دندەدانی ئەوان بۆ ئەم کارە گەندەلۆ بۆگەنە. پەرۆشی زوینگی وای کرد ھێرش بکاتە سەر تەواوی گەندەلیەکانی کلیسا. بەلام دەسەلاتی پاپای پەت نەکردەو، تەنھا داوی ئەو نەبیی کە لەسالی 1518، مۆزاریک بۆ کەتدرائیی زویریخ دیاری کرا. ئەمیش لەوێو دەستیکرد بە دژایەتی کردنی پاپا و دەسەلاتی پاپاوی پەت کردەو و پرایگەیاندا کە ئینجیل بنچینە پەرۆشتەو تاکە پێنۆینیکەرە بۆ ئیمان. ئەمجا ھێرشی کردە سەر ھەندی تەعالیمی مەسیحی وەک: "پۆژوو بە پیرۆزانینی پاشماوەی قدیسان"، ھەرۆھا رەواي دا بۆ پیاوانی ئایینی کە ھاوسەرگیری بکەن و خۆشی ھاوسەرگیری ئەنجام دا. ئیدی ئەوانە گۆبیستی وتارەکە بۆ بون کاریگەر بوون پێی و پەيامەکە ئەوان خستەگۆی و جێبەجێیان کردو ھێرشان کردە سەر کلیسا و ئەوێ تیايدا بوو سوتاندیان و پاشان پوخاندیان.

پاپا ھیچی پێنەکرا، ئەوێ نەبی لەسالی 1523 داواي لە خەلکی زویریخ کرد پشتی زوینگی بەردەن. بەلام خەلکی سەربەخۆیی خۆیان لە پاپا

پاگەيانەد. لەمەو سەرچەم ناوچەکانى سويسرا ئاگرى شۆپشيان تیدا
 ھەلگىرسا، جگە لەپىنچ کانتۆنەكەى قەد پالى چياکانى ئەلپ، كە
 بەكاسۆلىكى مانەو. پەيامى زوينگلى بە تەواوى لە پەيامەکانى لۆسەر
 دەچوو، وەلى ھەمو ئەو ھەولانەى كە دران بۆ يەكخستنى بەرەكان لە دژى
 كاسۆلىكى شكستى ھىنا. ھەردوو پيشەنگ "لۆسەر زوينگلى" لە سالى
 1529 لە "ماربرگ" كۆبوونەو ھەردوو لايان لە زۆرىك لە بناغە و تعالىمى
 پرۆتستانتى ھاوپاؤون، بەلام لە "نەينى تىكەلەردن" دا - جياوازيان تىكەوت.
 چونكە لۆسەر نان و مەى "خوانى خودايى" بەرامبەر خوین و گوشتى مەسيح
 ھەژمار دەکرد، بەلام زوينگلى ئەمەى تەنھا بە ھىمايەك دادەنا بۆ خوانى
 خودايى. ھەروەھا زوينگلى پىچەوانە بوو لە لۆسەر، كاتىك ئەم جەختى
 دەكردەو لە سەر چاكسازى دەولەت و رىكخستنى و دامەزراندنى دەولەتتىكى
 نمونەى كە كارە سياسى و دىنى و ديموكراتىيەكان پىك دەخات. لە پاستيدا
 زوينگلى زۆر زياتر لە لۆسەر لەكاسۆلىكى دوركەوتەو، بوو بە
 پرۆتستانتىيەكى پووت.

لە سالى 1531 زوينگلى بپياريدا بە زەبرى ھىز پرۆتستانتىيەت بەسەر
 پىنچ کانتۆنەكەى قەدپالى چياکانى ئەلپ بسەپىنى. بەھوى ئەمەو جەنگى
 ناوخۆى لە سويسرا ھەلگىرسا و پىنچ کانتۆنەكە سەرکەوتنىان بە دەستھىناو
 زوينگلى كۆژا. دواتر ھەردولا پىكەوتن و بپيارياندا ھەر ھەريمىكى سويسرى
 ئازاد بىت لە ھەلبژاردنى ئەو بىروباو ەپەى دەيەوى. لەم كاتەو سويسرا
 لەنيوان پرۆتستانت و كاسۆلىكەكان دابەش بوو. پرۆتستانتىيەكانىش لەدواى

کوژرانی زوینگی هیچ پيشه وایه کیان نه بوو تا هاتنی جۆن کالفن و گیرسانه وهی له جنیف، پاشان پيشه وایه تی کردنی کالفن بۆ ئه وان.

جۆن کالفن:

له وانهی که له کلێسای کاسۆلیکی جیا بونه وه، کالفن به که سی دووهم داده ندری له دواى لۆسه ر. کالفن له سالی 1509 له شارى "لیۆن" ی- فه رهنسا له هه ریمی "پیکالدى" له بنه ماله یه کی چینی ناوه راست له دایک بووه. هه ر له مندالیه وه گه ره کی بوو خۆی ئاماده کات بۆ کلێسا. ئیدی له شارى پاريس ده ستى به خویندن کردو ئاره زوى چوو ه سه ر لاهوت وویژه. به لام کاتی گه یشته ته مه نی نۆزه سالی، باوکی ئامۆژگاری کرد به وهی یاسا بخوینی بۆئه وهی ببیته پاریزه ر، له جیاتی ئه وهی له کلێسادا بیّت. ئه مه ش بوو به هۆی ئه وهی خۆی خه ریک بکات به لیكۆلینه وهو خویندنی یاسا.

له سالی 1529 ز، بیروپای گۆپانی به سه رده ات و باوه پى وابوو که ده نگى خودایى بانگى ده کات بۆئه وهی کلێساجیبیلّی و کلێسایه کی نوێ وه باریبی. ئه وکاته ی قوتابی بوو له زانکۆی پاريس په یوه ندى کرد به وانه ی که کاریگه ر بوون به لۆسه ر. له وکاته شدا ئه وانه ی په خنه گربوون له کلێسای کاسۆلیکی ژماره یان نۆربوو، به لام ئه وان ئه وه یان به گونجاو ده زانی که له پێگه ی جه خت کردنه وه له سه ر په وشته به رزه کان ورۆشنبرییه کی بالا چاکسازی له کلێسادا بکه ن. وه لّی کالفن سوربوو له سه ر کاریکی نوێ، به شیوه یه ک که گرنگی به هیچی تر نه ده دا، هه رچه نده به ته واوی ئه وانی ترى پشتگوێ نه خستبوو. کاتیکیش فرانسوای یه که می پاشای فه رهنسا له سالی

1532 برپاری له‌ناو‌بردنی جوداوازی ئاینیدا له‌ناو و لاتدا، سه‌ره‌تای چه‌وساندنه‌وه‌ی پرۆتستانت ده‌ستی پیکرد. کالڤنیش فه‌ره‌نسای جیه‌یشت و پووی کرده سويسراوله‌شاری "بال" گیرسایه‌وه. له‌ویشدا پربازی زونگی بلا‌بوو. کالڤن ده‌ستی کرد به‌نوسین له‌باره‌ی پرۆتستانتی و به‌راوردکردنی له‌گه‌ل کاسۆلکی. وه‌هه‌ستا به‌بلا‌وکردنه‌وه‌ی کتیبیک به‌ناوی "ده‌ستوری ئاینی مه‌سیحی" و پیشکeshی فرانسوای یه‌که‌می کرد له‌سالی 1536، به‌و مه‌به‌سته‌ی کاریگه‌ری له‌سه‌ر دروستبکات. کالڤن ویستی واله فرانسوا بکات پرۆتستنتیه‌ت به‌پینێ به‌سه‌ر فه‌ره‌نسادا. وه‌لێ له‌م هه‌نگاوه‌ی شکستی خوارد، به‌لام بووه‌ هۆی په‌یداکردنی ناوبانگیکی مه‌زن بۆ کالڤن. بیروپاکانی کالڤن به‌شیکی له‌لۆسه‌رو به‌شیکی تری له‌زوینگلی و چاکسازه‌کانی تر وه‌رگیراوه.

کتیبه‌که‌ی پوخت و پیک بوو، هه‌ر ته‌نها ئه‌وه نه‌بوو که له‌ زوینگلی و مرۆگه‌ره‌کان وه‌رگیرایی، به‌لکو ئه‌م کتیبه‌ خزیه‌ ناو ده‌مه‌ته‌قیی ئاینی و گومان دروستکردن له‌و بانگه‌شانه‌ی که کلێسا ده‌یکرد به‌وه‌ی پاسته‌وخۆ له‌ عیسی و حه‌واریه‌کانه‌وه‌ هاتوه‌.

به‌ په‌تکردنه‌وه‌ی بیروپای کلێسا، ده‌ستی کرد به‌پیا‌ده‌کردنی بیروپای پیشه‌نگه‌ دیرینه‌کانی کلێسا، وه‌ک باشترین سیسته‌می دینی. کالڤن باوه‌پی وابوو که مه‌به‌سته‌ی سه‌ره‌کی له‌ژیانی دنیا، پزگار بوونه‌ له‌سزای پۆژی دوا‌ی. ده‌ربازبوونی مرۆفیش له‌بیروباوه‌پی ئه‌ودا په‌کی له‌سه‌ر کلێسا نه‌ده‌که‌وت. باوه‌پی ته‌واو به‌خوداو به‌مه‌سیح له‌پوانگه‌ی ئه‌ودا، مانای هه‌لبژێردراوی ئه‌و

کەسە دەگەیهێنێ لەلایەن خوداوە، لەبەر ئەمە پێویستی بە نێوانی کلێسا نییه لەنێوان خودا و مرۆڤ. بەلام ئەم هەلبژێردراوە خودا لە ئەزەلەو دیاری کردووە. پیاوی چاک لە تیروانینی کالفندا، ئەو کەسە یە کە پرەوشتەکانی لە هەلسوکەوتە جوانەکەیی و باوەرپەتەو کەیی و دەستگرتنی بە پرەوشتە جوانەکان پرەنگ دەداتەو. جا هەرکەسی ئەم پرەوشتانەی ئی دیاریدا، لەلایەن خوداوە لە ئەزەلەو لەناو بەندەکاندا هەلبژێردراوە، چاکێ مرۆڤو پێچەوانەکەیی، بەدەستی خودی خۆی نییه. چونکە مرۆڤ ناچارە کراوە (مجیر¹).

لەسالی 1536 کالفن پووە و جنیف هەنگاوی گرت لێی گیرسایەو، کە لەم ساتەدا شوێنێکیان لە دژی میری ساڤوای سازکردبوو. ئەم میرە دەیویست کاسۆلیکیەت بەسەرخلکی ئەم شارەدا بسەپینی. کالفن پشستگی خەلکی ئەم شارە پڕۆتستانیەتی کرد لەدژی ئەم میرە، ئەمانیش لەبەرامبەر ئەم هەلوێستەیدا، پاش ئەوەی کە سەرکەوتنیان بەدەستەینا، کردیان بە سەرۆکی ئاینی خۆیان. کالفنیش ئەم بۆستەیی خۆی پاراست تا ئەو پۆژەیی دۆنیای بەجیهێشت لەسالی 1564. حکومەتی جنیف لەسەردەمی کالفن سیوکراتی بوو، واکا کالفن هەم سەرۆکی ئاینی و هەم فەرمانڕەوایەکی سیاسی بوو. لەم کاتەشدا دین و دەولەت یەکانگیر بوون. کالفن خۆی و حسابی دەکرد کە نێردراویکی خاوییه لەم شارەدا و نمونەیی پاکیزەیی و پاکزادەیی و سادەژینیە لەژیانی دۆنیادا. کالفن کەسیکی توندبوو لەسەردەمی خۆیداو

که نه قال و بۆنه کان و مادده بی هۆشکه ره کانی قه دهغه کردو ده رگه ی مه لهاو بارو هه موو ئه و شوینانه ی داخست که جیگه ی هه وه سو رابواردن بوون. هه روه ک سزای له داردانی سه پاند به سهر هه رکه سی که توشی زینا بیّت و، سوتاندنی به سهر گومرایان و تاوانکاراندا پیا ده کرد. هه ر له م نیوانه دا هه ستا به سوتاندنی پزیشکی به ناوبانگ "مایکل سیرفیس" به هۆی ئه وه ی به شیوه یه کی کرده یی کاره کانی نه ده کرد. داپلۆسین و خۆسه پاندنی کالڤن له ئه وروپادا ناوبانگی ده رکردو شاری جینیفیش بووه نمونه یه ک بۆ ده سه لاتی پرۆتستانی.

په خشان بوونی کالڤنیزم:-

جۆن کالڤن گرنگی دا به فیڕکاری و چه ندین خویندنگه و شوینی فیڕکاری دامه زراند. له ناویشیاندا زانکۆی جنیف، که له سه رجه م شوینه کانی ئه وروپاوه قوتابیان ی بۆ لای خۆی که مه نده کیش ده کرد. کالڤن چه ندین په یام و نوسراوی نوسی و ئینجیلی وه رگێرایه سه رزمانی فه ره نسی و په یوه ندی کرد به قوتابی هه کانی له شوینه جۆراوجۆره کانی ئه وروپا و هانی ده دان بۆ بلاو کردنه وه ی په یامه کانی. هه ر ئه مه ش بوو وای کرد کالڤنیزم به شیوه یه ک بلاو بیته وه، که هه یچ مه زه به یکی پرۆتستانی نه یتوتنی شانی له شان بدات.

کالڤنیزم له لۆسه ری زیاتر په خشان بوو، به هۆی ئه وه ی کالڤن به شیوه یه کی لۆژیکی بنچینه کانی ئاینی دامه زراند، که خه لکی لیی تیده گه یشته و چینی پۆشنبیریش بۆی به په رۆش بوون. به هۆی ئه وه ی کالڤنیزم به شیوه یه کی راشکاوانه سوی به ره وازانی، له کاتی که داپیشتر چه رام

کرابوو زۆر به توندی پەت دەکرایه وه، چینی سهرمایه دار مهیلیان به لایدا کردو کالڤنیزمبوو به مهزه بهی چینی ناوه راست. کالڤنیزم به پونی و ئاسانی ده ناسرا، له جیاتی سیسته می که هه نوتی چینیکی تری له پیاوانی ئاینی دامه زراند که به منستر ناوده بران. کالڤن جهختی ده کرده وه له سهر فیرکاری و دامه زراندنی قوتابخانه و زانکو، ههروه ها وهرگرتنی قوتابیان له سهرجه م شوینه کانی ئه وروپا، که ئه مه کاریگه ری گه وری هه بوو له سهر بلاو بوونه وهی کالڤنیهت. ئه م قوتابیانه دوا ی گه رانه وه یان بو و لاتانی خو یان، ده ستیان ده کرد به بلاو کردنه وهی بیروپراکانی کالڤنیزم، دواتر له هه ریه که له هۆلندا و سکۆتله ندا و بۆهیمیا و سویسرا و هندی له ویلیه ته کانی ئه لمانیادا بلاو بوویه وه. ته نانه ت له هۆلندا کالڤنیزم یه کۆ بوو له هۆیه کانی شۆرش هۆلندییه کان له دژی ئیسپانیا له سهرده می فیلیپی دووه م. به هه مانشیوه جهنگی سی سا له ی نیوان پرۆتستانتیهت و کاسۆلیک له ئه لمانیادا سهره تا که ی له وانه وه ده ست پیکرد، شایه نی باسه ئه م جهنگه به به فهره می به په یمانبه ستی "ویستقالیا" کۆتایی پێهات، که تیایدا ئیمپراتۆر به فهرمی دانی هیئا به کالڤنیزم و وه ک کاسۆلیک و لۆسه ریته گوزارشتی لی کرد.

کالڤنیزم له هه ندی به شه کانی هه نگاریادا بلاو بوویه وه و ژماره یه کی زۆریش له فهره نسیه کان باوه رپان پێهینا، ههروه ها له سهر ده ستی "جون نوکس"، کالڤنیزم له سکۆتله نداش بلاو بووه. "جۆن نوکس" له جنیفدا کالڤنیزمی خویند. پاش ئه وهش که له سا لی 1560 گه راپیه وه خانه دانانی سکۆتله ندای والیکرد کاسۆلیکیهت پەت بکه نه وه و کالڤنیزم بکه نه ئاینی فهرمی ولات.

کالڤنیزم له سکوتله نداو له کیشوهری ئوروپاوه دزه ی کرده ئینگلترا، په یرو کارانی که وتنه خه باتیکي بیوچان بو ئه وهی کالڤنیزم بکه نه ئاینی فره می ولات. سا کاتیکیش ئه مه یان بو نه چووه سه ر، ته نها له پیناوی دهسته به رکردنی ئازادی ئاینی خه باتیان ده کرد. له سه ره تای سه دهی حه فده شدا به هو ی چه وساندنه وهی ئاینی به شیکیان کوچیان کرده ئه مریکا.

هنری هه شته مو کلپسای ئینگلیزی

له سالانی 1520-1530 پروتستانی له ئینگلترا سه ریه لداو بلا بووه . شیوه ی ته وای خویشی وه رگرت له ماوه ی په نجا سالدا (1520-1570). پروتستانی له سه رده ستی هنری هه شته م (1509-1547) په ره ی گرت. هنری به هو ی بارودوخی تاییه تی و بارودوخی سیاسی ناچار بوو په یوه ندی خو ی له گه ل کلپسای پوما بپچرینی و کلپسایه کی نه ته وهی و ملکه چ بو ویستی پاشا دابمه زرینی.

وه نه بی هنری لای به لای بیروپاکانی لوسه ر بوبی و له گه لی هاوړا بوبی، به لکو ئه م له دژیشی وه ستاو له سالی 1541 کتیبکی له دژ ده رکرد. له کتیبه کهیدا پاریزگاری له حه وت نه ینیه که ده کرد. دوا ی ئه وهی کتیبه که ی ته واو کرد، پیشکه شی پای کردو به هو یه وه نازناوی پاریزه ری ئیمانی له لایه ن پاپاوه پی به خشرا. هنری تا کو تایی ته مه نی پاریزگاری له م نازناوه کرد. ته نانه ت تاوه کو ئه مپوش شاکانی ئینگلترا پاریزگاری له م نازناوه ده که ن. هنری له بانگه شه کهیدا دژایه تی بو پاپا نه بوو، هه روه ک له ژماره یه ک

بۆنەدا دۆست و هاوپیەمانی لیۆی دەیه‌م بوو، تەنانەت دۆستی پاپا کاردینال "ولزی" کەردبوو بە پراوێژکاری خۆی.

بەلام لەسیابەختی پاپا بارودۆخی ئینگلترا و ره‌وشی تایبەتی هنری لەبیستەکانی سەده‌ی شازدە گۆرانی بەسەردا هات.

گۆرانه‌کانیش سەبارەت بە ئینگلترا بریتین لە:-

1- لۆسەریزم لەسالی 1521 دزە کەردبوو بە ریتانیا و کاری کەردبوو سەرکۆمەڵی لە قوتابیانی زانکۆی کامبریج، لەوانیشەو بەیروپاکانی لۆسەر دزە کەردە زانکۆی ئۆکسفۆرد، پاش ئەمە لەنیو چینی پۆشنبیری لەندەن و ناوەندەکانی تری پۆشنبیری بلۆ بوو. شایەنی باسە ئەوانە لەسەرەتاو بەیروپیان بە بیروپاکانی لۆسەرکرد بریتی بوون لەپیاوانی ئاینی بچوک و بازرگانه‌ گەورەکانی لەندەن.

2- هەست و نەستی خەلکی ئەوکاتی ئینگلترا خۆی دەبینیەو لەئارەزووکردن بۆ چاکسازی لە کلێساو راستکردنەوێ هەلسوکەوتی پیاوانی ئاینی. هەر ئەم هەستەش لەم کاتەدا لەتەواوی ئەوروپادا بەربلۆبوو. لەناو ئەوانە بەپیوستی دەزانی چاکسازی لەکلێسادا بکەن، بیاریانی هاویشیوەی "تۆماس مۆرو جۆن کۆلیت" بوون، کە کاریگەر بوون بە ئیرازمۆس.

3- گیانی نەتەوێی گەشەسەندووی بەربلۆی ئینگلترا، لەگەڵ ئەو دووبەرکییە کە لەجیهانی کاسۆلیکی دا هەبوو بەریەک دەکەوت. هەرۆک سەرھەڵدانی پاشایە بەھێزەکان و پشستگیری لێکرانیان لەلایەن چینی ناوڕاستەو، پاشان زالبوونی ئەم پاشایە بەسەر خانەدانان و میرەکان، ڕێگەی

خۆشکرد بۆ چه سپاندنی دهسهلاتی پاشایهتی پهها. ئه مانه به شیوهیهك به هیژ بوون، كه جگه له كلێسا هیچ شتیك كۆسپ نه بوو له بهرده میان. به لام دلسۆزی پاشاكانی ئینگلترا بۆ پاپاكان كه تا ئه و كاتهش به هیژبوون، جیا بونهوهی كلێسای ئینگلیزی تا چه ند سالتیک وه درهنگ خست.

وهلی بارودۆخ وای له "هنری هه شتەم" کرد خۆی له کلێسای پۆما جیا کاتهوه، له دواى ئه وهی كه جیاوازی كهوته نیوان هنری و پاپا "کلمینتی حه وته م". ئه م جیاوازیه به هۆی ئه وه پویدا كه هنری ده یویست "کاترین ئه راگۆن" خیزانی ته لاق بدات. به لام پاپا په زامه ندى له سه ر ئه م ته لاقه نه نواند. شایه نی باسه "کاترین ئه راگۆن" كچی فرديناندو ئیزاییلا بوو، پيش ئه وهی له هنری هه شتەم ماره بکری، ماره کرابوو له "هنری ئارسه ر" ی براگه وره ی. مردنی ئارسه ر وایکرد کاترین بدری به هنری هه شتەم، دواى ئه وهی هنری حه وته م په زامه ندى پاپای بۆ ئه م هاوسه رگيريه به ده سته ینا. ئه م هاوسه رگيريه به مه به سته ی به رده وامی دان بوو به دۆستایه تی ئیسانیاو ئینگلترا. هنری هه شتەم دواى ئه وهی كه شه ش مندالی له کاترین بوو، وه جگه له مندالیکی نه خۆش به ناوی "مارى تیودور" هیچی تری بۆ نه ژیا، به ته وای بێ ئومیدبوو له کاترین. کاتى سه یر ده کهین ئه م هاوسه رگيريه ماوه ی هه ژده سال بوو ئه نجام درابوو. جگه له وه هنری وهك ته وای پاشاكانی تر حه زی ده کرد کورپکی هه بیته جیگه ی بگریته وه له دواى خۆی، وهلی له مه شدا بێ به رهه م بوو، چونکه کاترین له به دی هینانی ئه م ئاواته ده سته پاچه مابوو. له بهر ئه وه ده یویست خۆی لی پزگار بکات. هنری له باره ی

ئه وه وه ده لئیت: "هاوسه رگیریمان تاوانیکه لیخۆشبوونی بۆ نییه، سه ره پای په زامه ندی پاپاش له سه ری، چونکه کلێسا پێگه نادات به هاوسه رگیری کردن له گه ل خیزانی برا، پاش مردنی براخواه ن ژنه که". له هه مانکاتیشدا هنری که وتبووه ئه وینداری "ئان پۆلین"، که یه کێ بوو له خزمه تکاره کانی کۆشک. هنری ئومیدی ئه وه ی هه بوو که به هاوسه رگیری کردنی له گه ل ئه و ئافره ته کورپکی ببی و ئه م کورپه بتوانی جیگه ی بگریته وه.

له سالی 1527 هنری پاپا پۆلین خۆی کاردینال "ولزی" پاسپارد به نیو بژیوانی کردن له نیوان خۆی و پاپا، به و هیوا یه ی بتوانی پاپا پازی بکات و پێگه به هنری بدات کاترین ته لاق بدات و ئان پۆلین بخوازی. وه لێ پرسى ته لاق سه باره ت به پاپا هه روا سانا و ئاسان نه بوو، به تایبه ت له م کات و ساته ناسکه دا، کاتی سه یرده که ی کاترین پوری چارلسی پینجه می ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریای پۆمانی پیرو زو پاشای ئیسپانیای زه ویه نزمه کان و سه رجه م داگیرگه ئیسپانیه کان بوو. چارلس له م کاته دا به هی زترین شای ئه وروپا بوو. سوپای ئیمپراتۆر ده ستی به سه ر ئیتالیا و ده روزه کانی پۆمادا گرتبوو، هه ره شه یان له پاپا ده کرد به هۆی هاوپه یمانی بووونی له گه ل شای فه ره نسا. جا شه رعیه ت دانبه ته لاق له لایه ن پاپا وه، ده بووه هۆی توپه بوونی ئیمپراتۆر. چونکه ئیمپراتۆر ئه مه ی به سوکایه تی لێک ده دایه وه له هه مبه ر خۆی و بنه ماله که ی. هه روه ک پێگه دانی به ته لاق کاریکی سه خت بوو، چونکه پاپا ئه مه ی به کاریکی پر مه ترسی ده زانی بۆ داها توی. بۆیه پاپا خاوه خاوی له کاره که ده کرد و داخستنی کاره که ی به باش ده زانی بۆ ئه وه ی هنری

له بریاره که ی سارد بێته وه. وه لێ خۆشه ویستی و شهیدا بوونی هنری بۆ "ئان بۆلین" گهیشبووه لوتکه و توانای چاوه پوانی نه مابوو، هه ر ئه مه ش دواتر بویه هۆیه ک بۆ جیا بونه وه ی کلێسای ئینگلیزی له پۆما له سالێ 1531. پاش ئه م جیا بونه وه ش ولزی "گه وره راویژکار" ی لادا و زیندانی کرد.

له م کاته شدا په رله مانی ئینگلیزی له ژێر دهستی هنری دابوو، بویه بۆ هنری پازی کردنی په رله مان سه خت نه بوو، وه دهیتوانی وایان لیبکات چه ند یاسایه ک ده ربکه ن. له سالێ 1534 چه ند یاسایه ک به ناوی "یاسای سه رۆکایه تی" ده رکرا. به گوێره ی ئه م یاسایه پادشا له جیات ی پاپا سه رۆکی کلێسایه له ئینگلترا و به ویست و هه زی خۆی ده توانی ته لاق و هاوسه رگیری بکات. هه روه ها ئه م یاسایه ئه وه ی قه دهغه کرد که پیاوانی ئاینی بجاج بده نه پاپا. جگه له مه دامه زراندنی پیاوانی ئاینیشی وابه سته ی پاشا کرد. وه ئوسقوف "کرامر" وه ک سه رۆکی ئه ساقیفه ی کانتریه ی دیاری کرا. به م شیوه یه گرێبه سته ی هاوسه ری کاترین هه لوه شایه وه و "ئان بۆلین" شوینی گرته وه.

له ئه نجامی ئه م هه لویست و کارانه ی که هنری پێی هه لسا، "پاپا کلمینت" ی هه وته م، وه ک په رچه کرداریک فه رمانێکی پاپاوی ده رکرد و تیایدا هنری بۆ به ری کرد و هاوسه رگیری کاترین و هنری به بۆ شه رعی نیشاندا. به م شیوه په یوه ندی نیوان ئینگلترا و پۆما پچرا.

هنری پوبه پوی به ره نگاریه کی توند بوویه وه له لایه ن گه وره پیاوانی ئاینی و ره هبان و ژماره یه ک له بیریاره گه وره کان و ئه و خه لکانه ی به

گەرمیەو دەستیان بە ئایین گرتبوو. بەلام ئەم فرمانیدا بە سزادانی ھەر کەسێکە دان بەسەرۆکایەتی پاشادا نەئێ بۆ کلێسا. ھەرۆک ھەستا بە بلاوکردنەو و بانگەشەیکە بەرفراوان لەدژی دێرۆرەھبانەکان، بەھۆی ئەوێ ئەوان ملکہچی پاپا بوون. ھەرۆھا فرمانی دەستبەسەرگرتنی سامان و مولکی کلێساو دێرەکانی داو بەشیکی بۆخۆی پچراندو بەشەکە ی تری دابەشکرد بەسەر ئەوخەلکانە ی دژایەتی پاپایان دەکردو شوینکەوتە ی خۆی بوون لەخانەدان و چینی ناوەرپاست دا. لەئەنجامی ئەوانەدا کاردانەو ھیکە جەماوەری لیکەوتەو و جەماوەر شۆرشی بەرپا کرد، کەناونرا شۆرشی خەبات کاران. بەلام ھنری بە خیرایی ئەم شۆرشی سەرکوئکردو بەزەبروزەنگی زۆر شۆرشیگێرانی داپۆلسی و زۆریکی لی لە سیدارەدان. ئەم کوشت و برەش بەزۆری لەنیو پیاوانی ئایینی و رەھبەن و گەرە بیریارەکانی وەک "تۆماس مۆر، ئوسقوف مسن جۆن فیشەر" بەرپۆھ چوو.

لەگەڵ ئەوێ ھنری پەییوەندی لەگەڵ پۆما پچراندو خۆی کرد بە سەرۆکی کلێسای ئینگلیزی، بەلام پەرلەمانی ئینگلیزی، لەسالی 1539 یاسایەکی شەش ماددە ی دەرکرد، کە پارێزگاری لە تەعالیمە گرنگەکانی کاسۆلیکی دەکردو نەریت "گقوس" ی کاسۆلیکی بەھەند ھەلدەگرت، بە توندترین سزاش سزای ئەو کەسانە ی دا کە یاخی و سەرپیچی کاربوون. لەملاشەو ھنری ھەموو ئەوانە ی لە سیدارەدا کە دژی سەرۆک بوونی پاشا بون بۆ کلێسا. ھەرۆک ھەموو ئەو پڕۆتەسانتیانە ی سوتاند کە باوەرپیان بە نەینی

تیکه لکردن "خوانی خودایی" یا خود نهینیه کانی تر نه بوو. ئیدی قوربانیا نی کوشت و بری هنری به هوی ئه مانه وه گه یشته چه ندین هه زار که س.

له و سالانه ی که ئیدواردی شه شه م "1547-1553" پاشای ئینگلترابوو، به توندی که وته ژیر کاریگه ری لۆسه ریزم و کالڤنیزم. ئاینزای پرۆتستانی به هاندانی ئه نجومه نی پاسپاردن بۆسه ر پاشای پچوک "ئیدواردی شه شه م"، دهستی به بلالوبوونه وه کردو ئینگلتراش به شیوه یه کی به رچاو پرۆتستانییه تی تیدابلالوبوویه وه. ئیدی ئینجیل وه ک تاکه پئینوینیکار له قه له م دراو باوه رپوون به کرداری چاک به پوچ وبی بایه خ سه یرکرا. ئه مجا هه ستان به گۆرپانکاری کردن له حه وت نهینیه که و "ئوسقف کرامر" ئینجیلی وه رگێپایه سه ر زمانی ئینگلیزی. پیاوانی ئاینی رپگه یان پیدرا هاوسه رگیری بکه ن و قانونی گونجاندن پیاده کرا، که به هویه وه کلێسای ئینگلیزی پرۆتستانی پیکه یئرا. جوتیاران هه ستان به هه لگیرساندنی چه ند شوپشیک، که گوزارشتی له توپه یی ئه وان ده کرد له هه مبه ر ئه و گۆرپانانه ی که به سه ر ئاینده اتووه.

له دوا ی ئیدواردی شه شه م بارودۆخگۆرانی به سه ر داهات. ئه مه ش له دوا ی ئه وه ی "مارى تیۆدۆر" ی کچی هنری هه شته م "1553-1558" له کاترین ئه راگۆن، هاته سه ر ده سه لات "کچی خیزانه کۆنه که ی هنری". ئه م کلێسای گێپرایه وه ناو جوغزی کاسۆلیکی و دانى هیئا به ده سه لاتی پاپا به سه ر کاروباری ئایینی ئینگلتر. دهستی کرد به چه وساندنه وه ی پرۆتستانییه کان. ئه مه به هوی ئه مه وه بوو که مارى تیۆدۆر کچی کاترین ئه راگۆن بوو. وه ک ئامه ژه مان پیداکاترین کاسۆلیکی بوو، کۆتایی ژیا نیشی له زینداندا

بردەسەر و هەر لەوێشدا گیانی سپارد. لەبەرئەوه ئاساییە کە کچەکەشی "ماری تیۆدۆر" بە کاسۆلیکی بمیتهوه. چونکە "ماری" بە کچی شەری "هنری" دانە دەندرا، تاوێکی بە هاوسەری شەری هنری دانەندری. ئەم هاوسەرگیریەش کاتی بە شەری دادەنرا کە خودی "ماری" دەستگیری بە مەزەبی کاسۆلیکی، چونکە پاپا وەک باسماڵ کرد جەختی دەکردەوه لەسەر شەریەتی هاوسەرگیری "کاترین و هنری". "ماری" پڕۆتستانیەتیەکانی دەچەوساندەوه و سەرکردەکانی دەکوشتن. لەناوئەو سەرکردانەی کە سوتیندران "ئوسقف کرامەر بوو.

دوای ئەوه "ماری" شوی کرد بە "فیلیپ دووهمی" پاشای ئیسپانیا. ئەم پاشایە دەیویست پڕۆتستانیەکان بگێڕێتەوه جوغزی کاسۆلیکی. وەڵی ئەم سیاسەتە شکستی خوارد، چونکە لەپووی ئابووریەوه زیانی لەبەرژەوهندیەکانی بەریتانیا دا، کاتیکی ئیسپانیا دەوڵەتیکی قۆرغکار بوو لەسەر بازەرگانی جیهانی و داگیرگەکان، جا هاوپەیمانی لەگەڵ ئەو، مانای دەست هەلگرتن بوو لە بەربەرەکانی کردن لەگەڵ قۆرغکاریەکانی ئیسپانیا. لەهەمان کاتیشدا ئینگلترا دەستیکرد بە هێرش کردنە سەر کەشتیەکانی ئیسپانیا و داگیرگەکانی. وە هەرۆهەمانەوهی ئینگلترا بە کاسۆلیکی مانای ملکەچبوونی ئینگلترا بوو بۆ دەسەلاتی کاسۆلیکی، هەرۆهەمانە کۆسپ و ئاستەنگ دروستکردن بوو لەبەر دەم گەشەکردنی سەرمایەداری، بەهۆی حەرامکردنی سوخووری و پابەند بوون بە فرمانەکانی پاپا، کاتیکی پاپا پێگەی

دابوو بە قۆرغکاری ئیسپانیا و پرتوگال لە سەر بازرگانی جیهانی و داگیرگەکان.

بەلام لە سەردەمی شاژنە ئیلازابییس "1558-1603" پڕۆتستانیەت لە بەریتانیادا چەسپی و پەگو پێشەوی دا کوتا. "ئیلزابییس" کچی "نان پۆلین" بوو، ژمارەییەکی زۆر لە گەلی ئینگلترا متمانەیان بە پڕۆتستانیەت کردو کاسۆلیکیش پوهو کەمی پۆیشت. پەرلەمان لە سەردەمی ئەمدا یاسایەکی دەرکردو جاریکی تر خۆی لە کلێسای پۆما جیا کردەووە "ئیلزابییس" کرایە سەرۆکی بالای کلێسا. هەروەها پەرلەمان لە یاسایەکی "39" ماددەیییدا، کلێسای ئینگلیزی کردە کلێسایەکی پڕۆتستانی پووت. ئەمەش بە جەخت کردنەووەی لە سەر ئینجیل وەک تاکە پێنۆزینیکارو پەت کردنەووەی کردارە چاکەکان، بەووەی کە ببنە ھۆیەک بۆ پزگاربوونی مرقۆ. هەروەها بەلابردنی ئەو پیاوێ ئاینیانەکی کە "ماری تیۆدۆ" داینا بوون. ھەموو ئەمانە کلێسای ئینگلیزی وەک کلێسایەکی پڕۆتستانی دەرخیست. "ئیلزابییس" لە جیگەیی ئەمانەدا ھەستا بە دیاری کردنی کۆمەڵەیەکی نوێ لە پیاوانی ئاینی پڕۆتستانی. "ئیلزابییس" زۆر جەختی دەکردەووە لە سەر گونجاندن لە ئاینداو پەرستشکاری جوداوازانێ کلێسای ئینگلیزی بە ئاشکراییی قەدەغە کرد.

لێرەدا جیگەیی خۆیەتی ئامارەییەکی بە ئیترلەندا بدەین. ئیترلەندا سەرەپای ھەول و کۆششەکانی پادشایانی ئینگلترا بۆ بلاوکردنەووەی پڕۆتستانییزم تیایدا، وەلی ھەر بە کاسۆلیکی مانەو، ھەرچەندە ژمارەییەکی زۆر

له ټینگلیزه کان له هه ریمې "ئالستر" ی باکوری ئیرله ندا نیشته جی بوون. به لام تاوه کوو حالې حازریش زۆرینه ی زوریان کاسولیک مه زه بن.

سهره لدانی پروتستانتیزمی توندپرو" په ږگیر" :-

له ماوه ی سده ی شازده داو له شوینه جیاجیاکانی نه وروپا چه ندین کومه لی ئاینی په یدا بوون که له کاسولیکی دهرچون. هم دهرچوونه زور زیاتر بوو له و دهرچونه ی که "کالفن و لوسه رو هنری" لی دهرچوون. همه جگه له وه ی دژې کاسولیکی وپا په وه یه ت بوون، دژې کلیسای پروتستانتیسم بوون. همه له کاتیدا کلیسای پروتستانتی ده یو یست بالاده ست بیت به سهر کلیسای پروتستانتی به چوکوکان. به شیوه یه کی گشتی نه مان دژې هه موو جوړه سیسته میکی ریکخستنې که نه سی بوون. مه سیحیه ت له پروانگه ی نه واندای شیوه یه که له ژیان و له تاکدا به شیوه یه کی نادیار په یداده بیت، نه وه ک غوزارشت بیت له ریکخستن ولیکولینه وه و فیروونی بیرباوه ریکی ئاینی. نه مانه هاوړابوون له گهل "لوسه رو کالفن" له وه ی که ئینجیل سهرچاوه ی ئاینی مه سیحی و بنه ما ره وشتیه کان بیت، به لام له راقه کردنی ئینجیل له گهل نه واندای لیک جودا بوون.

کومه له ی "نه نابپتیسټ" مکان، په که مینی نه و کومه له په ږگیرانه بوو. هم کومه له یه له لایه ن "توماس مونز 1489-1525" له نه لمانیا دامه زرا. "مونز" دوا ی نه وه ی چویه "گوته مبرگ" دوا ی له "لوسه ر" کرد به ته وای له کاسولیکیه ت دور که ویتته وه. به لام "لوسه ر" په تی دایه وه وده ریکرد. به هو ی نه مه وه به نه لمانیا دا ده گه پراو بانگه شه ی گوړینی نه م حکومتانه ی

ده كړد، به دامه زړاندنی سیسته میکی هاو به شی کۆمونیستی له جیگه یاندا. "تۆماس منزر" راگیر کړدنی مندالانی پړت ده كړده وه و جه ختی له سره راگیر کړدنی نه و تازه پیگه یشتوانه ده كړد كه له بیرو و باوه پیا نپاشگه ز ببونه وه. له بهر نه وه نه هم کۆمه له یه به "نه نابا پتیس ته كان ، دوو جار راگیر كاره كان" ناسران. پاش نه وه تا قمی کی تر چوونه پالیان كه شوینكه وته ی "جون لیدن" بوون "1510-1536". "لیدن" برپای به فره ژنی هه بوو خوی چوارژنی هیئا بوو. هه روه ها کۆمه له یه کی تریش به ناوی "مانون اتیس" ده رك ه وتن. نه مان ه ش شوینكه وته ی "مینوسیمنسی" هو لندی بوون. "مینوسیمنسی" له سالی "1536" له كاسو لیکیه ت هه لگه رایه وه و بووبه نه نابا پتیس ته و داوای ژیا نیکی تازه ی ده كړد له ئاسانكاری ئاینیداو جه نگو سویند خواردنی حه رام كړدو پگیر كړدنی مندالان و پیکه وه یی كلّیساو ده ولّ ته قه ده غه كړد. یه کی کی تر له تا قمو گرو هانه تا قمی "مانونی" كان بوون. نه مانیش ناویان له خویان نابوو "نه نابا پتیس ته" و تاوه كو نه مړوش له هه ريكه له هو لنداو باكووری خوړئاوای نه لمانیاو سویسرا بوونیان هیه. هه روه ها کۆمه له ی "نه ندرو بودنشتاين 1480-1541" کۆمه له ی "كارلستاد" له کۆمه له پړوتستان تیه توندر په وه كان بوون. "نه ندرو بودنشتاين" دان پيدا هیئان و وینه ئاینیه كان و نهینی تیكه لّ كړدن و چینی پیاوانی ئاینی حه رام كړد. نه مان نه ك هه ر نه وه نده به لكو زیاتر تیا ن په راندو گومانیا ن كړد له هه ندی به شی ئینجیل و ده یانوت: "هه ندی به شی ئینجیل ناگونجی پشتی پیببه ستری".

کۆمەڵەی "ئەبریشین" یەکیکی تریوولە کۆمەڵە توندپەرەکان و شینکەوتە "رۆبەرت براون" بوون. "براون" دواي ئەوەی لە زانکۆی کمبریج دەرجوو، کۆمەڵە یەکی درووستکردو پەیمان و بەلێنی لیۆەرگرتن کە خۆیان بپاریزن لە خەڵکی خراپ. پاش ئەمە لە ساڵی "1582" کتیبیکی نووسی. "براون" لە کتیبە کەیدا دەلی: "پێویستە کلێسای مەسیحی لە ژێر دەستی پاپا و پیاوانی ئاینی بەینریتە دەری و پێکبخری بە شیوەی لیژنە ی سەر بە خۆ کە مەسیحیە باوەردارەکان بگریته خۆ. هەر وەها بنچینە و بنەمای خۆی و شیوازی تایبەتی خۆی هەبێ بۆ پێکخستنی، ئەمجا بە شیوە یەکی دیموکراتی رابەینرین و بە هەلبژاردنیکی ئازاد قەشە هەلبژێردریت لە ناو پێکخراوە کەیدا".

لە گەڵ ئەوەی "براون" لە کۆتایی تەمەنیدا لە گەڵ تەعالیمی کلێسای ئینگلیزی سازا وکۆک بوو، بە لām بیروبۆچونە سەرەتاییەکانی بووبە هۆی سەرەلانی تاقم و گروپی پڕۆتستانی جیا جیا، کە ناسران بە "سەر بە خۆخوازن" و، دواتر وشە "پێوریتان - توندپەرە" یان - بە سەردا برا.

یەکیکی تر لە کۆمەڵەکان، کۆمەڵی "ئەبرشی" بوون. ئەمانە ئیلهامیان لە پڕۆتستانته رادیکالەکان وەردەگرت و بەر بەرە مەیلیان بە لای "ئەنا بابتیستە" کاندای دەکرد و ناوی "بابتیستا" یان - بە سەر ابرا. هەر وەها بزوتنە وە یەکی عەقلانیەت پەیدا بوو بە ناوی "بزوتنە وە ی" "خودا بە یە کگرەکان، یە کتاپە رستاکان". ئەوانە لە جیاتی سۆزو "عاقیفە" ئاوەزیان بە کار دەهێنا. جەختیان دەکردە وە لە سەر پاشە کردنی ئینجیل لە پێگە ئاوەزە وە، هەر وەها پەرچوو، خورافات و شتە نادیارەکانیان لێ لابردو

به شیوه یه ك شته كانیان پافه كرد كه له گه ل ئاوه زى سه لیم تیك نه گیرئ* .
 نه مانه باوه رپان به په رستراویه تی مه سیخ و بنه ماى سیینه نه بوو، به هوئ
 نه مانه وه له هه ردوو مه زه به بی پروتستانی و کاسولیکى چونه دهر. زانای
 بیرکاری زانی ئیسپانی "مایکل سیرفیتس 1511-1553" یه کئ بوو له و
 قوربانیا نه ی که یه کتاپه رسته کان به ختیان کرد. "سیرفیتس" ماموستای

* له راستیدا ناکرئ مړؤ هه موو شته کانی ده وروبه ری به ئاوه ز لیكداته وه، به تاییه تی نه و شتانه ی
 که به ره ست نین و په یوه ندیان به نه و دیو سروشته وه هیه. چونکه ئاوه ز پشت به پینج
 هه سته کان ده به ستئ، پینج هه سته کانیش ته نها شته به ره سته کان هه ست پیده کهن. هه روه ها
 پینج هه سته کان له پووی وه رگرتنی زانیاریه وه سنوردارن. بویه زانیاری ئاوه زیش سنورداره،
 ته نانه ت زورجار چاو ته راویلکه ت لیده کات به ئاو" له شویتیکى وشك و گهرم گهر زور دور بروانى
 ده بینى ناوچه یه کى سه وزو پرئاو هیه، که ده شجی له ناوچه کى خوت گهر گهر مترو وشکتر نه بی ت
 خوشتر نی یه"، ده بینین لیژده دا ئاوه ز به هه له دا ده جیت. بویه ناکرئ ئیمه هه موو شته کان به ئاوه ز
 لیكدبه ینه وه. به تاییه ت نه وه ی په یوه ندی به نه و دیو سروشته وه هیه، وهك پوح چى یه؟ له کوپوه
 هاتوین؟ بؤکوئ ده چین؟ خودا چونه؟ ولامى نه مانه له سنورى ئاوه زى ئیمه به دهره بویه
 ده بینین خودا ولامى نه وانه ی داوینه وه.

لیكدانه وه ی شته کانی نه و دیو سروشت وه نه ندئ له و شته ئاینیا نه ی که نه مړؤ ئاوه زى تو ناپیرئ وهك
 نه وه وایه به توئ ئاوی ده ریایه ك له په رداغیك بکه یت. لیژده ما به ستمان نه وه نییه پؤلى ئاوه ز که م
 بکه ینه وه به لکو پیمان وایه ئاوه ز له کایه ی خؤیدا پؤلى سه ره کى ده بینیت له پیشخستنى
 شارستانیه کان و پیو یستیشه پؤلى خؤى بگپیرئ له و بوارانه ی که دتوانى نه سپى خؤى لئ تاویدا . هه ر
 له به رنه وه شه پیشه وا غزال له باره ی پؤلى ئاوه ز له کایه ی خؤیدا ده لئ: "ئاوه ز چاوه و شه ریعه ت
 پوناکیه" ته نانه ت به رکاره یئانی ئاوه ز له بابته شه ریعه کاندبا به کاریکى په سهند داندراوه .
 هه ربویه گهر زانایه ك ئاوه زى به کاربیئى له بواری شه ریعه تدا گهر ئیجتیهاده که یشى راست دهرنه چئ
 نه واپاداشتیکى هیه . به لام ده بئ وریابین ئاوه ز گهر له کایه ی خؤیدا به کارنه هیئرئ توشى چه ندان
 هه له ده بئ. (وه رگپئ).

زانکۆ بوو لە ژمارە یەک لە زانکۆکانی ئەوروپای وەک زانکۆی پاریس لۆڤین. پاشان لە قیننا گیرسایە وە لەوێ لە گەڵ کلیسای کاسۆلیک تێکەڵ بوو. بەلام لیکۆلینە وە یەکی نوسی کە تیایدا سیینە و پەرستراویەتی مەسیحی ڕەت کردە وە. "سیرفیتس" ئەم کتیبە ی پێشکەشی "جۆن کالڤن" کرد، بەو مەبەستە ی کاریگەری لە سەر کالڤن دروست بکات، کە چی بە پێچەوانە وە کالڤن توشی شۆک بوون هات و مووی سەری لە گەڵ گرز بوو. ھۆشدار ی ئەمە ی دا، بەلام ئەمە لە لای کاسۆلیکیەکان زانراو بوو. سیرفیتس بە ھۆی مەترسی لە سەر ژیا نی لە قینا وە پووی کردە جنیف. بەلام لەویدا ژیا نی نە بردە سەر و لە لایەن کالڤنە وە سوتینرا.

وە لێ ئەوانە ی کاریگەر بوون بە یەکتاپەرستەکان، بنەما ی ئەم ئاینزایە یان بلاو کردە وە، کە ھەندێ جار پێیان دەوتران بنەماکانی "سۆزینی"، بە ھۆی ئەو ی دوو کەس لە ئیتالیا بەم ناوە بنەماکانیان بلاو دە کردە وە، کە خۆیان دەبینیە وە لە "لیلۆ سۆزینی" و برازا کە ی "فاوستو سۆزینی". ھەر وەھا "جاکوب ھیرمانس 1560-1609" یەکی بوو لەوانە ی رەخنە ی لە پرۆتستانی دەگرت و دژی دەمارگیری و دۆگماوی کالڤنی بوو، ھەر وەھا دژایەتی چەوسانە وە ی شوینکە و تەکانی دەرکرد لە ھۆلندا. شاینی باسە سیرفیتس خەلکی ھۆلندا بوو.

گرنگی کلیسای پرۆتستانی دەمارگیر:

لەسە دە ی شازدە کلیسای پرۆتستانی دەمارگیر گرنگی نەبوو، بە ھۆی ئەو ی کە شوینکە و تەکانی لەچینی ژێرە وە بوون، کە ئەمانە لە لایەن کاسۆلیکی و پرۆتستانی دەچەوسینرانە وە. بەلام بە تێپەرینی پۆزگار

کاریګه ریان له سهر کلّیسا سهره کیه کانی پروتستانی دروستکرد. چونکه
نورینه ی خه لکی نه وه یان بډه رکه وت که نه مه دهرنجامیکی سروشتی
بیرکړنه وه ی تاکه، کاتیګ پیشتړ لوسه ر جه ختی ده کړده وه له سهر
بیرکړنه وه ی تاک بڅوی، هه روه ها بریاردانی تاک له سهر شته کان پشت
به ستن بوو به ده قی ئینجیل. به هه مان شیوه کالښ ئاماژه ی پیدابوو.

کلّیسای توندپړه وی کالښیزم جیاوازی تیکه وت و کاریګه ری له سهر
لوسه ریزم دروستکرد. به هوی نه مه وه "دنیانه ویستان و ته قوا داره کان"
سهریانه لدا. هه روه ها له کلّیسای ئینگلیزی "پیوریتان و میسودیسته کان" به
دیار که وتن، که ریګه یان خوش کرد بڅ سهره لدانی کومه له یه کی تر
له نه امریکا به ناوی "فینده میتالیست". نه مانه زور توندپړه و دمارګیرتر بوون
له پیوریتانیه کان. نه مانه ده یان وت ئینجیل دووره له هه له و که م و کوپی.
به لام بزوتنه وه ی یه کتاپه رستی وه ک پیشتړ باسما ن کرد، جوړیک
له بیرکړنه وه ی په خنه یی ناوه زګه ری له ناویاندا سهریه لدا، نه مانه به
په خنه ګرتنیان له ئینجیل و په تکرده وه ی سیینه و په رستراویه تی مه سیح،
ریګه یان خوشکرد بڅ بلاو بونه وه ی بیرکړنه وه ی نازادانه له ئاینی مه سیحیدا.

نه نجومه نی ته رنت و چاکسازی کردن له نیو کلّیسای کاسولیکی

"1563-1545"

له هه ری که له ولاتانی ئیتالیا، نه مسا، فه پهنسا، ئیسپانیا، چه نده ها
جولانه وه ی ئاینی سهریانه لدا که مه به ستیان چاکسازی کردن بوو له کلّیسای
کاسولیکی، به بی نه وه ی له م مه زه به دهریچن. نه وان زیاتر مه به ستیان
لادان و بنپرکړنی نه و ګه نده لیا نه بوو که کلّیسای کاسولیکی ګه نده ل کړدبوو.

ژمارە یەکی زۆر لە خەڵکی ھەبوون داوای پۆشنبیرکردنی پیاوانی ئایینی کاسۆلیکیان دەکرد، ھەروەھا داوای لابردنی ئەو بنەما خراپانەیان دەکرد کە چوو بوو ناو کڵێسای کاسۆلیکی. پاپاکان جولانە وەو بزوتنە وەو لۆسەریان وەك کێشە یەکی نیوان رەھبەنەکان نە دەبینی، بە لکو زۆر لەو بە مەترسیدارتیان سەیر دەکرد. بە لگە شمان بۆ ئەمە، بی توانایی ئیمپراتۆر چارلسی پێنجەمە لە زال بوونی بە سەر لۆسەر، بە وەو نەیتوانی کاریگەری لە سەر لۆسەر دابنیت. توانجەکانی لۆسەر لە دژی پەھبەنیەت و گۆشە نشینی، کاریگەری لە سەر رەھبەنیەت دانا لە ئیتالیا.

رەھبەنیەت دووبارە بوژایە وە، ئەمەش بە سەرھەڵدانێ ژمارە یەك پێکخستنی پەھبەنی نوێ، بە ناوی "برایانی ئایینی"، کە بە ناویانگترینیان "کیچوجین" بوو. ئەم ناوە دەدرایە پال ئەو پۆب و کلاو خۆلە میسشییە کە دەیانپۆیشی. ئەمانە لەو پەپی سادەیی دەژیان و ھاوکاری بێدەرەمەتان و ھەژارانیان دەکردو ئامۆژگاریان دەکردن. بە مە چینی خوارە وەو ئیتالیا، تەواو تەواو گەردن کە چ بوون بۆ کاسۆلیکی.

لە سالی "1545" ھەولێ چاکسازی کردن لە کڵێسای کاسۆلیکی دەستی پێکرد. پاپا بانگھێشتی پیاوانی ئایینی مەسیحی کرد بۆ سازکردنی کۆبونە وەك لە شاری ترینتی ئیتالیا. ئەم کۆبونە وانە بە شیوەی زنجیرە کۆبونە وە یەك بە پێوە چوو تاوەكو سالی "1563" بەردەوام بوو. پاپا داوای لە پیاوانی ئایینی کرد بە مەبەستی چاکسازی کردن ئامادە بن. بەلام ئەمان لە ترسی کاریگەریەکانی ئیتالیا لە سەر ئەنجومەن، چەند مەرجیکیان پێشکەش کرد. وەلێ ئەم مەرجانە هیچکات بۆ کڵێسای کاسۆلیکی نە دەگونجا قبوڵی

بکات، به تاییه ت سازش کردن له بیروباوه پ له پرووی کرده یی و نه زهریه وه. سازشیک بتوانی له گهل پیشکه وتنی زانست و فیکر بیته وه، واتا بیروباوه پ وایلیبکری له گهل زانست و فکر تیکنه گیری. به لام به پیچه وانه وه کلّیسی کاسولیکی گورزیکی توندی له هه موو به ها و قیه مه تازه کان وه شانده دهرستی گرتیه وه به بیروباوه پی کون. نه مهش به جه ختکردنه وهی له سهر "هوت نهینیه کان" وهک نه رکی له سهر هه موو تاکیکی کاسولیکی، هه روه ها پیداگری کردنی له سهر کرداره باشه کان و دانهینان به دهسه لاتی پاپا به سهر هه موو کاروباریک که په یوه ندی به کلّیسا و به رتوه بردنیه وه هه بیت. هه روه ها به رزکردنه وهی دهسه لاتی روهی به سهر دونیایی و به تاکه سهرچاوه دانانی پاپا و کلّیسا بو لیکنده وهی ئینجیل، وه جهخت کردنی له سهر روشنبیرکردنی پیاوانی ئاینی.

له هه مانکاتا هندی چاکسازی دارایی و فیکرکاری په گهل چاکسازیه کانی ترخرا. به رتیل وکوسته کی "واسگه" کردن و فروشتنی پوسته کانی کلّیسا قه دهغه کراو جهخت کرایه وه له سهر کرداره به رزو په سنده کان، به تاییه ت بوپیاوانی ئاینی. هه روهک زمانی لاتینیش به زمانی فیکرکاری ئاینی گوزارشتی لیکرا.

سهره پای نه وهی باسماں کرد، کتیبیک پوخت له پوما دهرکرا که ته عالیمه کانی کلّیسی کاسولیکی له خو گوټبوو. هه روه ها کوپیه کی نویی ئینجیل به زمانی لاتینی دهرکراو کرایه کوپیه کی پشت پیبه ستراو. لیستیکیش راگه یه ندراو تیایدا ناوی نه و کتیبانه ی تیادا نوسرابوو که له لایه ن

کاسۆلیکەکانەوێ خۆیندنەوێان حەرەم کرا بوو، بەهۆی هەرتەقە بوونی کتێبەکان "بە برۆی کاسۆلیکەکان". شایانی باسە کتێبەکانی "لۆسەرۆ کۆپەرینیکۆس" لەناو ئەو لیستەدا نایان هاتبوو. دادگاگانی پشکنینیش بەو دەسەلاتە بەرفراوانەیی کە هەیان بوو پاسپێردران بۆ لەناوبردنی هەلگەراوەکان. ئەنجومەن جەختی کردەوێ لەسەر راستی پەرەجوو ئامادە بوونی گیانەکان و خاوی خودایی و پیروزی پاشماوەی قدیسەکان.

بزوتنەوێ یەسوعی:

لەم ماوەیەدا بزوتنەوێیەکی نوێ دەرکەوت، کە کاریگەریەکی کارای هەبوو بەسەر بوژانەوێ کاسۆلیکی. ئەم بزوتنەوێیەش پێی دەوترات: "بزوتنەوێ یەسوعی". "ئەگناتیوس لیولا 1491-1556" بە دامەزرێنەری ئەم بزوتنەوێیە دادەنرێ لەسالی "1534". پاپاش لەسالی "1540" دانی بەم بزوتنەوێیە داھێناو پەرەزەندی لەسەر پەیرهوی ئەم دامەزراوەیە نیشاندا.

ئەگناتیوس سەربازێکی سوپای ئیسپانی بوو، ئیسپانیاش لەم کاتەدا شوینەکەوتە ئیمپراتۆر چارلسی پێنجەم بوو، کە لەم کاتەدا جەنگی لەگەڵ فەرەنسادا سازکردبوو. ئەگناتیوس بەشداری لەم جەنگەدا کردو بریندار بوو، بەهۆی برینەکەییەوێ بەرەو نەخۆشخانە بەرپێخرا. لەکاتی برینداریدا ژیاڵی مەسیح و قدیسەکانی خۆیندنەوێ کاریگەر بوو پێیان. ئەم کاریگەریە وایکرد بریاربەدات ژیاڵی خۆی بۆ مەسیح و کلێسا تەرخان بکات و خەباتبکات بۆ بەرزکردنەوێ و شەیی خودا. جا پاش بەسەربردنی چەند سالی کە لەبێبەرەمی کە بەسەری بردبوو لە خزمەتی کلێسا، بریار دەدات لە پووی پۆشنبیریەوێ

خۆی پێبگەیه نیت. بۆیه چوو بۆ زانکۆی پاريس و لە کلاسیک و فەلسەفە و لاھوت دا دەستی بە خوێندن کرد و ھەر لەوێشدا ژمارەیه ک پۆشنبیرو باوەردارە توندەکانی ناسی، کە دواتر بوونە لایەنگرە سەرەتاییەکانی بزوتنەوہی یەسوعی. مەبەستی ئەم کۆمەڵە یە بلاوکردنەوہی مەسیحی بوو لەناو مسوڵمانان، بەلام دواتر بوونە مژدەدەر لەناو پرۆتستانیەکان و خەڵکی شوینەکانی تر لە دەرەوہی ئەوروپا.

شیوازی پێکخستنی یەسوعی ھاوشیوہی پێکخستنی سوپا بوو، ئەمەش بەھۆی ئەوہی کە دامەزرێنەرەکە ی سەرباز بوو. بنچینەکانی ئەم بزوتنەوہیە خۆی دەبینیەوہ لە سادە ژینی و پاکیزەیی و گوێراپەڵی و پشتگیری بۆ پاپا. ناوەندی بزوتنەوہکەش لە پۆما بوو. یەسوعی پێداگری دەکرد لەسەر بالادەستی تەواو بەسەر ئەندامەکانی و گوێراپەڵی کردنی ئەوان بۆ سەرکردەکانیان. کاتیکیش "ئەگناتیوس" کاتی سەیری کرد کە کلێسای کاسۆلیکی لە شەپدایە لەگەڵ پرۆتستانی، تیکۆشانی لایەنگرانی تەرخانکرد بۆ گێرپانەوہی پرۆتستانیەکان بۆ جوغزی کاسۆلیکیەت.

یەسوعیەکان لە و کاتەوہی کە کۆمەڵەکە یان دامەزراند، چوونە نیو خەباتی ئایینی و چەندین خۆیەنگە و زانکۆیان دامەزراند، کە بە جوانی و نایابی سیستەمی فیککاری ناوبانگیان دەرکرد. ھەرچی کلێسا لە پیرۆزی و پیرۆزپاگرتن لە دەستی دابوو، ئەوان بەھۆی کۆششی زانایانان گێراپانەوہ کە لەو پەڕی بەرزی ئاستی زانست و زانیار دابوون. ئەوان لە گۆرەپانی گوتارو ئامۆژگاریدا گەیشتنە چلە پۆپە ی پوونی گووتە و جوانی گوزارشت و دەرپەین و

زمان پاراۋى، ھەر ئەمانەش ھۆيك بوون بۆ ئەۋەى لە مەيدانى تەبشیریدا سەرکەوتنىكى بەرچاۋ بەدەستبھيئن.

كارىگەرى يەسوعىيەكان زۆر بەھيژ بوو، ئەۋەتا كاتىك پۆلندا زۆرى نەمابوو بېيتە پىرۆتستانتى، ئەوان توانيان وابكەن پۆلندا بە كاسۆلىكى بمىنىتەۋە. بەھمانشىۋە توانيان كاسۆلىكىەت لە باشورى ئەلمانىاۋ بەلجىكاۋ لەناۋ كۆمەلە گەۋرەكانى ھەنگارىاۋ چىكۆلۆفاكياش بەردەۋامى پيىبدەن. بەلام لەھەمبەر بەرىتانيا سەرکەوتنيان بەدەستنەھيئا. ئەوان لەشۋىنەكانى ترى جىھان توانيان ژمارەيەكى بەرچاۋ لەھىندىە سورەكانۋ چىنىيەكانۋ ھىندىۋ خىللە سەرەتايىيەكان بكەنە مەسىحى. ۋەك قەرەبوو كردنەۋەيك لە بەرامبەر لەدەستچوونى باكورى ئەۋروپا.

پاپا رېككەوتنىكى مۆر كىرد كە ناسراۋبوو بە كۆنكوردات. لەم رېككەوتننامەيە بەربىژارى ئاينى بەخشى بە ئىسپانىاۋ پرتوگالۋ ئىتالىاۋ فەرەنساۋ نەمسا، ئەم بەربىژارىەش واىكرد كلىساي ئەم ناۋچانە ببەنە كلىساي نەتەۋەيى .

ئاكامەكانى شۆرشى ئاينى

1- بەش بەش بوونى كلىساي مەسىحى :-

جگەلەۋەى كە كلىساي مەسىحى پيىشتىر دوو بەش بوو، كە خۆى دەبىنىيەۋە لە ئەرسەدۆكسىۋ كاسۆلىكى، ۋەلى بەھۆى شۆرشى ئاينى بەشىكى تىرىشى لى جىابويەۋە ناسرا بە پىرۆتستانتى.

ئەرسەدۆكسى:-

ئەرسەدۆكسى وەك ئاينزاو بیرویاو پێك باالی كیشا بوو بەسەر نیمچە دوورگەى بەلکان و پوسیا. ئەستەمبۆل پایتەخى كلیسای ئەرسەدۆكسى بوو. ئەرسەدۆكسى لەگەڵ كاسۆلیكى لێك جیاوازی تێكەوت لەو كاتەى كە دانى نەهینا بە سەرۆك بونى پاپا بۆ كلیسای مەسیحى. كلیسای كاسۆلیكىش دانى نەدەنا بە پاشكۆیهتى كلیسا بۆ دەولەت، هەر وەك بارو دۆخى كلیسای ئەرسەدۆكسى وەها بوو.

دواى كەوتنى ئەستەمبۆل لەسالى 1453. بەتريارىكى ئەرسەدۆكسى زۆرێك لە بەربژاریهكانى لە دەستدا كە پێشتر بەهرەمەند بوو لێى، وەك سەرۆكى ئەرسەدۆكسى لە ئەوروپای خۆرهەلات. بەلام دواى كەوتنى ئەستەمبۆل بە تريارىك بوو بە شوینكەوتەى سولتانی عوسمانى. لەسالى 1582 بە تريارىك "قستنتین" لەبەر پێزى قەيسەرى پوسى پەزەمەند بوو لەسەر بەخشینی هەندى بەربژارى بە سەرۆكى كلیسای ئەرسەدۆكسى لەپوسیا. وەك دەسەلاتى بەرپۆهەردنى كلیسای پوسیاو چاودێرى كردنى پرسە ئاینیهكانى ئەوى. بەم شێوەیه كلیسای ئەرسەدۆكسى لەپووى بەرپۆهەردنەوه بوو بە دوو بەش، بەشیكى لە ئەستەمبۆل و بەشەكەى ترى لە مۆسكۆ مایه وه. ئەرسەدۆكسى بە شۆرشی پڕۆتستانتى كاریگەر نەبوو، هەر وەها دانى نابوو بە حەوت نەینیهكە و شیوازی كەنەسەیی وخوایهتى سى كوچكەى پیرۆز "باوك - كوپ - گیانى پیرۆز"، وه هەموو ئەو كاروبارانەى كە كاسۆلیكى دانى پێداهینابوو، ئەمیش باوەرى پێیان هەبوو.

كاسۆلىكى :-

كاسۆلىكى ھەروەك پېشوو ماىەو، تەنھا ئەوۋەندە نەبى كە لەكۆنگرەى
 "تەرت" ھەندى گۆپانى بەسەرداھات، ھەروەك پېشتەر باسماں كەرد.
 كاسۆلىكى لەھەرىكە لەولاتانى "ئىتالىا - پۆلندا - نەمسا - باشورى ئەلمانىا
 - ناوچەى راینو بەلجىكا - ئىرلەندا" ماىەوۋە لە ئەمىركاى لاتىنى و فلىپپىنىش
 بلاو بویەو.

پروۆتستانتى :-

ئاینزای پروۆتستانتى لە "ناوۋەراست و باكورى ئەلمانىا و دانىمارك و سویدو
 نەروىچ و فنلندا و باكورى ئىرلەندا و ئەمىركاى باكور (كندا و ویلايەتى
 یەكگرتوۋەكان) و ئىستوانىا و لىتوانىا" پەخشان بوو. پروۆتستانتى
 لەكاسۆلىكى و ئەرسەدۆكسى جىاواز بوو لەبارەى ھەوت نەینىەكە.
 پروۆتستانتى جگە لە "پاگیركەردن و خوانى خودایى"، پېنج نەینىەكەى تری بە
 پوچو بى بەھا دادەنا. ئەم دووانەشى وەك خۆى نەھىشتبۆۋە، بەلكو باوۋەرى
 وابوو كە تىكەلكەردن تەنھا ھىماىەكە بۆ "خوانى خودایى"، نەوەك بەوشىۋەى
 كە كاسۆلىكەكان باوۋەریان پىى ھەبوو بەوۋەى لەگەل ئاماژە كەردنى قەشە
 نانەكە دەگۆپى بۆ خوین و گوشتى مەسىح. ھەروەھا "پاگیركەردن" یشى -
 تەنھا بۆ ھەرزەكاران ھىشتەو. پروۆتستانتى پىداگرى دەكەرد لەسەر باوۋەرى
 پرووت، ئەمەش لەپىناو رزگار بوونى ھەمىشەى. ھەرچەند ئەمەش لەلاىەن
 كالفنىەكانەو شىۋازىكى تری ھەبوو، كاتى كالفنىزم باوۋەرى وابوو كە

پزگاربوون لە ئەزەلەو بەرپاری لە سەر دراو. کلێسای ئینگلیزیش که پیشتر ئاماژەمان پێدا، لە سەر بنچینهکانی لۆسەر بوو.

پروتستانیسیستەمی که نه‌سی و چینی پیاوانی ئاینی پەت دەکرده‌وه، هه‌روه‌ک له‌لایه‌ن کاسۆلیکی و نه‌سه‌دۆکسی په‌یره‌وی لێده‌کرا. لۆسەر ئوسقوفی وه‌ک پێکخه‌ری کاروباری کلێسای هیشته‌وه. وه‌لی کالفن سیسته‌می که نه‌سی به‌ته‌واوی پەت دەکرده‌وه و منستری وه‌ک مۆژیاری¹ و به‌پێوبه‌ری کلێسا دانا. له‌ملاشه‌وه کلێسای ئینگلیزی سیسته‌می که نه‌سی و چینی پیاوانی ئاینی هیشته‌وه، به‌لام پاشاو حکومه‌تی ئینگلیزی له‌جیگه‌ی پاپا داندرا و، ئەمان کلێسیایان به‌پێوه‌ده‌برد. دروشمی پێوپه‌سمی ئاینیشیان له‌گه‌ڵ ئەم کلێسیایانه لێک جودا بوو.

2- ده‌مارگیری ئاینی و نه‌مانی لێبۆرده‌یی:-

یه‌کیکی تر له‌ئاکامه‌کانی شوێشی ئاینی، ده‌مارگیری ئاینی و په‌یره‌و کردنی سیاسه‌تیکی توندو تیژو دل‌په‌قانه‌ بووبه‌رامبه‌ریه‌کتر. ده‌مارگیری ئاینی شتیکی نوێ نه‌بوو له‌سه‌ده‌ی شازده، به‌لکو ده‌مارگیری وخه‌سله‌تی چاونه‌پۆشین دیرینه‌و له‌گه‌ڵ مرقفدا سه‌ری هه‌لداوه، بۆ ئەمه‌ش نمونه‌ی میژویمان زۆره. ده‌مارگیری له‌نیۆ هۆزو خیل و نه‌ته‌وه‌و گروپه‌ ئاینیه‌کان بوونی هه‌بوو. ئەگه‌ر بی‌تو باسه‌که‌مان تایبه‌تتر بکه‌ین به‌ ده‌مارگیری ئاینی، هه‌روه‌ک تایبه‌ته‌ به‌م لایه‌نه، ئەوا ده‌بینین هه‌میشه‌ که‌مه‌ ئاینیه‌کان له‌لایه‌ن

زۆرینه کانه وه توشی چهوساندنه وه بوون، ههروهك لهكاتی بلاوکردنه وهی ئایینی مهسیحی دا له پۆما که مهسیحیه کان له لایه ن پۆمه کانه وه ده چهوسێنرانه وه. به لام له کۆتایی پۆژگاری ئیمپراتۆری پۆمانی، ئایینی مهسیحی بوو به ئایینی زۆرینه، ئیدی په وشه که پێچه وانه بویه وه و ئه مجاره مهسیحی بت په رستی که مینه ی ده چهوساندنه وه.

کاسۆلیکیش له م ده مارگیریه به شداره و ئه میش له خۆرئاوا دا پیاده ی سیاسه تیکی توند په وانه ی کرد به تاییه ت له هه مبه ر هه رته قه و هه لگه پاره کانی کلێسا، که زۆر به توندی دژاتی ده کرن، له سه ده کانی ناوه پاستدا. ئه م دژایه تیبه ی ئه مان بۆ هه رته قه و هه لگه پاره کان زۆر زیاتر بوو له دژایه تی کاسۆلیک بۆ مسوڵمانان و جوله که. "هه رته قه یان هه رته قی به پۆیشتن پوه و گومرایی و مه ترسی له سه ر کۆمه لگه له قه له م ده درا. ئه وانه شی تومه تبار بوون به هه رته قه، ناپاک و ئازاوه گێره کان بوون که شوێشی کۆمه لایه تیان مه به ست بوو. سا کاتیکیش هه رته قه نه یاری سیاسیی و ئابووری خۆی ده رخست، له باربردنی به هۆکاری سیاسیی و ئابووری ده کرا. کلێسای کاسۆلیک بۆ له په گوێشه ده ره یێنانی هه رته قه هه ستا به دامه زراندنی دادگای پشکنین له سه ده ی سیزه ده. ئه ندامانی ئه م دادگایانه بریتی بوون له په به نه کان، که به درپدانه ترین شیوه، ئه شکه نه ی گومان لیکراوان و تۆمه تبارانیان ده دا، به مه به ستی ئه وه ی دان بنین به وتۆمه ته ی که پێی تۆمه تبارن "زۆر جار ئه و تۆمه تانه ته نها له سه ر گومانێک هه لچنرابوون.... (وه رگێپ). کلێسا بپاری مردنی به سه ر که سدا نه ده سه پاند، ته نانه ت هه رته قه ش، به لام دادگاکانی

پشکینله توانایاندا هه بوو برپاری مردن به سهر خه لکدا بدهن و راده سستی ده سه لاتی بکات بو جیبه جی کردنی ئه م برپاره . زۆریک له تاوانباران و ئه وانه ی که به هرته تاوانبار کرابوون، به درپدانه ترین شیوه پووبه پوی مه رگ ده کرانه وه و ده سوتیئران، چونکه هه موو ئه وانه دژایه تی کۆمه لی بیروباوه پی کلّیسیان ده کردو په خنه یان له گه نده لیه کانی کلّیسا ده گرت.

وه لی له ئه نجامی بلاوبوونه وه ی هزری نوی و کلاسیکیه ت و بزوتنه وه ی مرۆگه ری و په یوندی کردنی ئه وروپیه کان به خه لکانی شوینه کانی تر به هوی دۆزینه وه جوگرافیه کان. ده مارگیری له ناو ئه وروپیه کان دای له کزی و کلّیسی کاسۆلیکی له نیوه ی دووه می سه ده ی پازده و سه ره تای سه ده ی شازده ، لیبورده ی زۆری په یرو ده کرد. به لام ئه م بارو دۆخه هه روا نه پۆیشتو له ئه نجامی شوپشی ئاینی، ده مارگیری ئاینی به شیوه یه کی زۆر خه ست سه ریبه لدا که له پيشتر وینه ی نه بووه . په یرو وکردنی ئه م سیاسه تی ده مارگیری له م کاته دا ده گه ریته وه بو چه ند هویه ک، له وانه :-

پادشاکانی کاسۆلیک و پروتستانته کان ده یانویست یه کیه تی ولاتیان به دی بین و هیمنی و ئاسایش له ولاتیاندا بچه سپینن بو مه به سستی به پرمین خستنی بازرگانی و زیادبوونی سه روه ت و سامانیان . به لام پارچه پارچه یی و به شبه ش بوونی ئاینی و تایفی، نوینگی دروستبوونی ئاژاوه و په شیوی و تیکدانی پیزه کانی گه ل بوو، وه هۆکاریک بوو بو دروستبوونی ته گه ره له به رده م یه کیه تی نیشتمانی و گه شانه وه ی بازرگانی . ئه مه ش وایکرد

پاشاکان له ههولئ له ناوبردنئ هه موو ئه و شتانه دابن که پۆله کانی گهل به ره و ناکوکی و پارچه پارچه یی ده بات.

له ولاته کاسۆلیکیه کان به و په پئ بئ باکیه وه ده که تنه وئزه ی پرۆتستانتیه کان و له ناویان ده بردن، ههروهک فهره نسا نواندی. ولاته پرۆتستانتیه کانیش به هه مانشیوه ی کاسۆلیکیه کان هه مووئو که سانه یان ده چه سانه وه و له ناویانده بردن که هاومه زه بیان نه بوون، ههروهک ولاته ئه سکه نده نافیه کان. جهنگی سی سالا "1618-1648" به شیکه له و ده مارگریه سه رشیتانه یه، که ئه و کاته په پره وئ لئ ده کرا. به لام به تیپه پینی پۆژگار چه ند هه نگاوئکی ئازایانه نراو داواده کرا سیاسه تی لیبورده یی ئاینی بگریته بهر. "سیگسموند" ی کاسۆلیکی که پادشای پۆلندا بوو، له سالانی "1548-1572" هه ستا به په پره و کردنی سیاسه تیکی مامناوه ند له گهل پرۆتستانته کان، به هوئ ئه وه ی خیزانه که ی میریکی ئه لمانی پرۆتستانتی بوو. له دوا ی مردنی ئه م پاشایه، په رله مانی پۆلندی ئازادی ئاینی به خشی به خه لکانی غه یره کاسۆلیک. له ملاشه وه ده ولته تی عوسمانی ئازادی ته وای ئاینی به خشی به دانیشنوانی به لقان. له فهره نسا شهنری چواره م، به پئی په یمانی نانت "1598" ئازادی ئاینی به خشی به پرۆتستانتی. چه ند هوکارێک هه بوو بۆ ئه وه ی که لیبورده یی ئاینی جیگه ی ده مارگری ئاین بگریته وه. چونکه له دوا ی ئه م هه موو کوشت و بپره خه لکی گه یشتنه ئه و پاستیه ی که له دووبه ره کی و پارچه پارچه یی سود نابین و به پچه وانه وه لیبورده یی ئاینی مایه ی یه کیه تی نیشتمانی و سه ربلندی

پاشایەتیه. کەسە دڵسۆزو خەمخۆرەکان لە ھەردوو بەرە ی کاسۆلیک و پرۆتستانی، وایان دەبینی کە پێویستە لیۆردەیی بەرامبەر یەکتەری بنوین و سەربەستی جێبەجێ کردنی دروشمە ئاینیەکان بە یەکتەری پەوا ببینن. ھەروەھا جەنگ و شەپە ئاینیەکان پەڕچە کرداریکی دروستکرد لە دژی توندو تیژی، ئەو توندو تیژیە ی کە لە ھەناویاندا بێزاری و بوغزو کینە ی ھەلگرتو و خستویە تە ھەناوی زۆرینە ی خەلکی. لە مەلاشەو و بزوتنەو و ی ئاوەزگەری سەریھەڵدا کە داوی لە خەلکی دە کرد گەرنکی بە دەن بە کاروباری زیندوی وەك زانستیه سروشتیه کان، کە مایە ی خیری تاک و کۆمەلە.

کاریگەری شۆرشی ئاینی لە سەر ئاكارو پەوشت و بنێکردنی جادوگەری و وە درەنگ خستنی فێرکاری:

یەکی لەو بوارانە ی کە کاریگەر بوو بە شۆرشی ئاینی، بواری پەوشت و ئاكار بوو. ھەریە کە لە کاسۆلیک و پرۆتستانی تە کان ھەولیان دەدا لە پێگە ی ھەلسوکە و تە کانیا نەو، بە لگە ی ئەو و بەیننەو و کە مەزھە بە کە یان بەرەو پەوشتە بەرزە کان ھەلیان دەنی. وە ھەریە کە و ئەوی تری تۆمە تبار دە کرد بە نەمانی پەوشت و داتە پینی ئەخلاق. پرۆتستانی تە کان، کاسۆلیکیە کانیا ن تۆمە تبار دە کرد بە درۆکردن و چەواشە کاری، لە مەلاشەو و کاسۆلیکیە کان پرۆتستانیان بە گەندەلی داریی ولات تۆمە تبار دە کرد.

لەم کەش و ھەوا یەدا کە پێی بوو لە تۆمەت و تەشەر لە یەکتەردان، پێوڕیتانیە کان سەریانھەڵدا، کە پێداگریان دە کرد لە سەرخۆ بە دورگرتن لە چێژەکان و پیا دە کردنی پەوشتە بەرزو پەسندەکان و کاری بە بەرھەم و

کەمکردنەوێی پەشیویە ئاینیەکان و زیاد کردنی پۆژانی کار. بیۆریتانی لەنیوانی کالڤنی و پرۆتستانیە دەمارگیرەکاندا بەپلەی یەکەم بڵاوبوێوە. بەلام کاسۆلیک و لۆسەرێەکان بە هەمانشیۆه پیادە یاسایەکی توندیان دەکرد لەدژی داتەپینی پەوشت و پابەند نەبوون بە ئاین.

جگە لەمانە ی باسمانکرد، شوپشی پرۆتستانی کاری کردە سەر هونەر، بەتایبەت هونەری بیناسازی. کاسۆلیکەکان کڵیسیای گەورە و کتدرائییەیان بنیات دەنا، وە لە دروستکردنیدا بەناویانگترین هونەرماندو بیناسازیان دەخستە کار، ئەمەش لەپیناوی سازکردنی ئاھەنگ و کەرنەڤالی ئاینی، بەتایبەت بۆ ئەنجامدانی کۆنۆیژ. کاسۆلیکەکان تەنھا گرنگیان بە کڵیسیا سازکردن نەدەدا و بەس، بەلکو گرنگی زۆریشیان بە پەیکەر و وێنەدەداو کڵیسیاکانیان بە وێنە ی جوان و پەیکەری ناوازه دەپازاندەو. وە لێ پرۆتستانیەکان زۆرێک لە بیروباوەری کاسۆلیکیەکانی پەت دەکردەو، لەوانە کۆنۆیژ، کە بەھۆیەو پۆژگاری سازکردنی کاتدرائیدیەکان ئاوابوو. دروستکردنی پەیکەر و نەخشانندی وێنە و نیگار کۆتایی ھات و هونەر لەناو جیھانی پرۆتستانیەکاندا توشی لەناوچوون ھات. پاش ئەمە ماوہیەکی زۆری پیچوو، تا دیسان ولاتە پرۆتستانیەکان گرنگیان بە هونەر دایەو و گەرانەو سەری.

ھەر وەھا شوپشی ئاینی کاریکردە سەر جادوگەریش. یەکی لە ئاکامەکانی شوپش لەناو بردنی جادوگەری بوو. بنپکردنی جادوگەری لەسەدە ی شازدەدا شتیکی نوێ نەبوو، بەلکو پاپاکانیش دژایەتی جادو نوشتە کاریان

دەکرد. کلێسای کاسۆلیکی لە ھەموو جیگایەک بە دواى جادوگەراندا دەگەران و سزایان دەدان. بەلام بە تێپەرینی پۆزگار کاسۆلیکەکان سزای جادوگەرانیان سوککرد، پاشان بە تەواوی سزایان لە سەر ھەلگرتن. لە کاتی کدا ولاتە پرۆتستانیەکان تاماوەیەکی درێژ لە سزادانی جادوگەران بەردەوام بوون.

شۆرشی ئاینی فێرکاریشی بە درەنگ خست، دواى ئەو پێشکەوتنە گەورەى کە زانست بە خۆیە وەدی لە سەدەکانى چوار دە و پاز دە. سەرچاوەکانى سامانى سەرۆتى کلێسا لە سەدەى شاز دەدا دەستى بە سەرداگیرا، لە کاتی کدا ئەم سامانەى کلێسا ھۆى بە پێوە بردنى زۆریک لە خویندنگە و زانکۆکان بوو. لە بەر ئەمە شوینە پرۆتستانیەکان دەرگەکانیان داخست و خویندنیشتەنەها لە ناو چینی ئەرستۆکراتى خۆى گرمۆلە کرد. جەنگە ئاینیەکانیش کە لە نیوان کاسۆلیک و پرۆتستانیەکاندا ھەل دەگیرسا ئە وەندەى تر خویندن و فێرکردنى دوا دەخست. لە مەلاشە وە زانکۆکان بوونە جیگەى دەمە تەقیی ئاینى، ھەردەم لە ژێر ھەر پەشەى ھێرشى سەربازیدا بوون. ئەم رەوشە ناھەموارە بوو ھۆى دابەزاندنى ئاستى زانکۆ و قوتابیانی زانکۆ. پرۆتستانیەکان پێگەیان بە خۆیان نە دەدا پۆلەکانیان بنێرنە زانکۆ کاسۆلیکەکان. لە مەلاشە وە کاسۆلیکەکان چاودێرى زانکۆکانیان دە کردو خویندن پرۆتستانیەتیزمیان قەدەغە دە کرد. قەلسى و تورپەى پێوریتانەکانى ئینگلتراش گەیشتە پادەییەك، کە "ئۆلیفەر کپۆمۆویل" ناچار بوو دەرگەى ھەردوو زانکۆى ئۆکسفۆرد و کمبریج داخبات.

وە ئی لە گەڵ هەموو ئەمانەشدا خۆیندن بایەخی خۆی لە دەست نەدا. سويسرا لەم کاتەدا بە ھۆی ھەول و کۆششی جۆن کالڤن و ھاو ئەلانی، کە لە پێگەی کردنە ھە ی زانکۆو خۆیندنگەکان گرنکی زۆریان بە بلاوکردنە ھە ی پۆشنبیری دەدا و توانیان ببە گرنگترین ناوھەندی خۆیندن و لیڤکۆلینە ھە یە سوعیەکانیش لەملاو ھە ندین خۆیندنگە و زانکۆیان بنیاتناو ھە ولی بلاوکردنە ھە ی پۆشنبیریان دەدا. ئیدی لە ھە ولای نیوھە ی سە ھە ی ھە قەدە، بوژانە ھە یە کی سەرتاپاگیر دەبینین لە کایە ی زانست و فێرکاری لە نیو ھە ردو و ئاینزای پڕۆتستانتی و کاسۆلیکی.

کاریگەری شۆرشى ئاینى بە سەردەوڵەت و کۆمەڵگە :-

بێگومان پێشکەوتنى لایەنى سیاسى و کۆمەلایەتى پۆلێکی گرنکی گێرا لە ھە لگیرسانی شۆرشى ئاینى. بە لām ئەمجارە شۆرشى ئاینى کارى کردە سەر پێشکەوتنى کایە ی سیاسى و لایەنى کۆمەلایەتى. ئەم کارتیکارە دوو لایەنیە ھە ند ھۆیە کی لە پشتم:

1- ھۆشى نەتە ھە یی کە بوو بە ھۆی سەربلند کردنى حکومەتە نیشتمانیە نوێەکان، بە ھۆی شۆرشە ھە ئەم ھۆشى نەتە ھە ییە زیاتر خەملى. لە ولاتەکاندا کلێسا لە سەر بنەماى نەتە ھە ی دامەزێندرا. لۆسەریزم ببوو بە ئاینزایە کی نەتە ھە یی، کە زۆرتینى ئەلمانى و ئەسکەندەنافیەکان پەپرەویان ئی دەکرد، ھۆلندی و سکۆتلەندیەکانیش، شوینی کالڤنیزم کەوتن. ئەم بلاویوونە ھە ی کلێسای نەتە ھە ییە، ھەر لە ناو پڕۆتستانتیەکان کورت ھە لئە ھات، بە لکو کاسۆلیکیەکانیش پێی کاریگەر بوون. ھەریە کە لە فەرەنسائى ئیتالیا و ئیسپانیا

توانیان بهربژاری له پۆما وهرگرن، بۆ بنیاتنانی کلێسای نهتهوهیی. بهم شیوهیه شۆڕشی ئاینی و پاکسازی ئاینی قالیبیکی نهتهوهیی وهرگرت و بوو بههۆی زیاتر بهگه پخستن و کلپه سه ندنی بزوتنه وه نهتهوهییه کان.

2- کاتی شۆڕشی ئاینی هه لگیرسا، سه رمایه داری له په ره سه ندندا بوو، بۆیه زۆریک له میرو پاشاکان پيشوازاییان له بیروپراکانی لۆسه رو کالڤن کرد. هه روه ها چینی ناوه راست گرنگیان دا به و بیروپرایانه ی که کالڤن خستبوویه به رچاوان سه باره ت به کارکردن و هاندانی کاری به به ره هه م، لیدوانه کانی سه باره ت به سوخواردن. کالڤن سوی به حه لال ده زانی و پایگه یاند که ئه وه ی کاسۆلیکه کان کردویانه سه باره ت به حه رام کردنی سوو نا دادگه ری تیدایه. له به ره ئه وه ده بینین کاتی که سه رمایه داریه ت له هه ری که له ئینگلترا و فه ره نسوا وۆلندا خه ملی، کالڤنیزم له نیو چینی ناوه راست بلاویوه وه و هاوکاری چینی ئه رستۆکراتی و پادشایانیان کرد له ده ستگرتن به سه ر سه روه ت و سامانی کلێسا. بیروپرای خه لکی له هه مبه ر سامان، گۆرانی به سه رداهات و ده وله مه ندی و سامانیان به به خششی خودا ده زانی بۆ به نه ده چاکه کانی. گه یشتنه ئه و باوه په ی که سه روه ت و سامان گوناو و تاوان نییه هه روه ک خه لکی سه ده کانی ناوه راست که باوه رپیان وابوو. بی کاری و کلۆلی "بی ده ست و پلی" به دوو گوناهیان داده نا که لیخۆشبوونی بۆ نییه.

3- له کۆتایدا ئه وه ماوه بلێین: که شۆڕشی ئاینی جگه له مانه ی سه ره وه، به هۆی خۆمالی کردنی سامانی کلێسا. بوو به هۆیه ک بۆ سه ربڵندکردنی پاشایه تی په ها. پاشاکان ته نها به وه نه ده نه وه ستان، به لکو

پیاده ی دهسه لاتی پاپایان کرد له هه مبه ر کلێساکانیان. دوا ی ئه وه ی که په یوه ندی ئه م کلێسایانه یان به پۆماوه پچراند. ته نانه ت له ولاته کاسۆلیکیه کانیش پاشاکان له لاوازی پاپا سودیان بینو و توانیان چه ندین به ربژاری وه ربگرن و کلێسا به پاشاوه په یوه ست بکه ن. هه ر ئه مه ش یارمه تی سه ره لدانی مافی خودایی پاشاکانی دا، به وه ی پاشاکان له لایه ن خوداوه ده سه لاتیان پیدراوه، هه روه ک پاپاکان پیشتر بانگه شه یان بو ده کرد.

5/ په یوه ندی شوږشی ئاینی به دیموکراتیه تی نوئ:-

سه ره لدانی دیموکراتیه تی نوئ زۆریک ده یگیڕنه وه بو شوږشی پروتستانی. وه نه بی ئه م فیکره یه ش دووربی له راستی. پروتستانیته کان جه ختیان ده کرده وه له سه ر تاک که رای. هه روه ها هه لبژاردنی ئه ندامانی کلێسا له ناو هه ندی له گروپه پروتستانیته ده مارگیره کان، به شیوه ی دیموکراتیه ت به ږیوه ده برا. هه روه ک که مینه ی پروتستانیته دژایه تی زۆرداری ده کردو پوه پوی ده بونه وه شوږشیان له دژی ئه رستۆکراتی سازده کرد. به لام له گه ل ئه وانه شدا کۆمه له پروتستانیته سه ره کیه کانی وه ک "لۆسه ری و کالڤنی و ئینگلیکانی"، خویان ئۆرستۆکراتی بوون، نه وه ک دیموکراتی، کاتی ده بینین لۆسه ریزم له ناو میره کانی ئه لمانیا و ئه سکه نده نافیا په ره ی سه ند. هه روه ها کالڤنیزم له جنیفدا ده سه لاتی ئاینی و دونیای تیکه لاوکردو هنری هه شته میش که کلێسای ئینگلیزی دامه زراندو ئینگلیکانی قبول کرد، له چینی ئه رستۆکراتی بوو.

ئه وهی جیگهی سهرنجه ئه وهیه که دیموکراتیهت له ئه وروپای سهدهکانی ناوهراستدا له ناو هه ندی له ده سه لاتی شارهکاندا بوونی هه بوو، ههروهک هه ندی له شارهکانی هۆلنداو شاری فلۆرهنسی ئیتالیا. دیموکراتیهت له ناو هه ندی له ده ولته ته نه ته وه ییه نوییه کان گه شهی سه ند، وهک په رلهمانی ئینگلترا له پیش سه ره له دانی پرۆتستانتی. ههروهه هه ندی له دیرهکان کارهکانی خۆیان به دیموکراسی ده برد به پێوه. وه هه ندی له نوسه ره کاسۆلیکه کان بانگه شه یان بۆ ده کردو داوای پویه پویه و نه وهی زۆرداری و مافی خودایی پاشاکانیان ده کرد، وهک "جیزویت ماریانا 1536-1624، فرانسیسکو سواربزا 1548-1617".

له گه ل ئه وهی هه ندی له کلێسا پرۆتستانتی ده مارگیره کان، به تاییهت "ئه برشیه کان" له به پێوه بردنی کاروبارهکانیان پیادهی دیموکراتیهتیان ده کرد. وه لێ په گورپیشهی دیموکراتیهت ده گه پێته وه بۆ پۆژگاری یۆنانی کۆن. ئه وکاتهی ده سه لاتی ئه سینا له سه دهی "5 پ.ز" به میکانیزمی دیموکراتی هه لده سوړا. هه ر ئه م فکریه شه له سه رده می پینسانس دووباره زیندو کرایه وه. ههروهک په رلهمانی ئینگلیز له سه ره تاکانی سه رده می نوی گه شهی کردو بنه مای نوینه رایه تی په یره و کردو خه لکیش له به پێوه بردنی کاروباریان له پێگهی ئه م نوینه رانه وه پێویست بوو ده نگێکی ئازادیان هه بیّت. بیراره پرۆتستانتیهکان له ئینگلترا و ئه مریکا پێگه یان خۆشکرد بۆ دیموکراتیه تی نوی. به لام نمونهی دیموکراتی فهره نسای کاسۆلیک ماوه یهک دواکه وت، وه له پوی فکری و کرده ییه وه کاریگه ر بوو به

ئینگلتراو ئەمریکا. ئەمریکاش بە پیادەکردنی دیمورکراتیەتیکی کردەیی، کاریگەری لەسەر فەرەنسا دروستکرد. ئەوەی ماوەتەو بەلجین ئەوەیە کە جۆن لۆک بە پیشەنگی فکری دیموکراتی سیاسی دادەنریت.

بەش (پشك) ی جوتیاران :-

بارودۆخی جوتیاران بە شۆڕشی پرۆتستانی، بەرەو باشی نەپۆیشت، بەلکو لە زۆر پەووە نالەبارترو پرچەرمەسەری تر بوو. ئەو بەرەو پیش چوونەیی کە بارودۆخی ئابووری ئەوانی گرتبویەو لەپیش شۆڕش، بەهۆی کەم کردنەوێی باج و ئەركەکانی کلێسا بوو. وەلی ئەمەش گۆڕانی بەسەرداھات و پەووە و تێك چوونێکی سەرلەبەری ھەنگاوی نا، ئەمەش بەهۆی زیاد بوونی باجەکانی حکومەت و، ئەو ئەركانەیی کە خاوەن زەویەکان بەسەریاندا دەیسەپاندن. ھەرۆھا بەبێ بەشکردنیان لەزۆریك لەو بەربژاریانەیی کە پیش تر لێی بەھرمەند ببوون، "بەشیك لەپارچە زەویەك تایبەت کرا بوو بە جوتیار، کەتەنھا خۆی دای دەچاند". بەلام حکومەت و خاوەن زەویەکان دووبارە دەستیان بەسەردا گرتەو. ھەرۆك دەستیانگرت بەسەر مولک و سامانی دێرەکان، بەهۆی ئەمەشەو جوتیاران بێ بەش بوون لەزۆریك لەو بەخششانەیی کەپیشتر لەلایەن دێرەکانەو پێیان دەبەخشا. ئەو یاسا نوێیانەیی کە دارپێژان مافی جوتیارانی کەمکردەو ئەركەکانی لەسەر زیادکردن، بەتایبەت دواي ئەوێ کەزۆریك لەپشووھەکان لابران، کە لەپیش شۆڕشدا ھەبوون و جوتیاران لێی بەھرمەند بوون. وەلی زۆر لەو پشوانە لابران و پۆژەکان کران بەپۆژە ماندووکارەکان. کالڤینیەکانیش ھەستان

به قه دهغه کردنی سه ماو گالتو و گه پ، له کاتییدا ئه مانه وزه و توانای ده گێپایه وه بۆ جهسته دواى ماندوبوونیکی زۆر.

له به رامبه ر ئه م بارودۆخه دا جوتیاران چه ندىن شوپشیان هه لگيرساند، وه لى به وپه پرى دلپه قانه سه رکوتکران. جوتیارانیى له ولاته پڕۆتستانته کان، بارودۆخیان زۆر خراپتربوو له پيشووتر.

ئه وه ی جیگه ی سه رنجه ئه و کاریگه ریا نه ی که باسما ن کردن ته نها به هوى شوپشی ئاینى نه بوو به ته نها، به لکو چه نده ها هوکارى ترى وه کو گوپانکاریه ئابوورى و سیاسى و فکریه کان که له سه ده ی شازده دا گوپانکاریان به سه ر داها ت، له و هوکار نه بوون، که بوونه هوى دروستبوونی ئه م ده ره نجا مانه، له ناویشیاندا شوپشی ئاینى.

ئاراسته گرتن بووه و عه مانیه ت "لایکی" :-

دواى شوپشی ئاینى ده ولت خوى سه ره په رشتى ئه و کارانه ی ده کرد که پيشتر کلئيسای کاسولیکی پى هه لده ستا. ئه م کارانه ی ده ولت ته نها به ده سترگرتن به سه ر زه ویه کانى کلئيساو باجه کانى کورت هه لنه ها ت، به لکو ته وای پڕۆسه ی فیکرکردن و چالاکیه خیرخوازیه کانى گرته وه. کلئيسا پيشترخوى سه ره په رشتى کارى فیکرکردن و کارى پۆشنبیری ده کردو تیچونی له ئه ستوى خوى گرتبوو دیره کان هه لده ستان به چالاکی خیرخوازی و چاکه کارى. به لām دواى ده سترگرتن به سه ر موکى کلئيساو له ناویردى دیره کان له لایه ن ده ولته وه، سه رجه م ئه و کارانه که وتنه سه رشانى ده ولته ت. له پۆژگارى شاژن "ئیلیزابییس" حکومه تی ئینگلیزی هه ستا به ده رکردنی

زنجیرە یاسایەك بەمەبەستی بەدیھێنانی ئەوانە ی باسما ن کرد، لەوانە: باجی نوێی سەپاند بۆ بەرپۆوەبردنی خانەکانی فێرکردن و بەخێوکردنی پەككەوتەكان، كەجگە لەمانە هەژارەكانیشی دەگرتەو. هەروەك هەستا بەکردنەوێ خانەکانی کاروبەکرێ گرتنی خاوەن تواناكان بۆ کارکردن بەمەبەستی کارپێکردن. هەروەها حکومەتە ئەسکەندەنافیەكان و میرە لۆسەریەكان لە "سەكسۆنیا و لۆتەنبەرگ" هەستان بە هەمان ئەو کارانە ی کە شارژن ئیلیزابییس پێی هەستا بوو. دەسەلاتەپرۆتستانیەكان هەستان بە کردنەوێ خۆیندنگە و زانکۆكان و سەرپەرشتی کردنیان. لایەنی ئاینیش بە بەردەوامی دەخوینران لە قوتابخانەکاندا.

بەلام لەولاتە کاسۆلیکیەکاندا هەتا کۆتایی سەدە ی نۆزدەش هەر کلیسا سەرپەرشتی کارە خێرخوازی و فێرکاریەکانی دەکرد. وە ئی دوا ی ئەم میتروو ه دەولەت لەم کارانەدا شوێنی کلیسای گرتەو. هەموو ئەو دەرەنجامانە ی کە باسما ن کردن، وەنەبێ تەنها شوێشی ئاینی ھۆکار بووبی، بەلکو چەندەها ھۆکاری تریش هەبوو بۆ هەریەکە لەم گۆرپانکاریانە. شوێشی ئاینیش یەکی بوو لەوانە.

بەشى پېنجەم

باروودۇخى سىياسى لەسەدەى شازدە
سەردەمى ئىمپېراتۇرچارلسى پېنجەم
1558-1519

هەلبژاردنى چارلسى ئىمپراتۆر:-

لەكانونى دووهمى 1519 ئىمپراتۆر ماكسىمىليان لەدنيا دەرچوو. ئەو باوەرى وابوو كە دەنگدەرانى ئەلمانى "نەوى خۆى" چارلسى يەكەمى پادشای ئىسپانيا هەلدەبژيرين بە ئىمپراتۆر، بەتايبەت دواى ئەوى كە ماكسىمىليان بەوپەرى دەستكراوہى بەخششى پيـدان. لەپاش مردنى ئىمپراتۆر وەك ئەوى هيج پووى نەدابيـت كاروبارەكان چونەوہ جيـگەى خۆيان. سەرەپاى كانديدى چارلس بۆ ئىمپراتۆر، ھەريەكە لە "ھنرى ھەشتەم و فرانسواى يەكەم"، كانديدبوون بۆ ئىمپراتۆر.

فرانسواى يەكەم لەكاتى ھەلبژاردندا، بەمەبەستى پاراستنى ئىمپراتۆريەت بەلئىنى جەنگيدا لەدژى توركە عوسمانىيەكان. ھەروەھا بەلئىنى دامەزراندنى تۆپكى بەرفراوانى ھاتوچۆيدا، وە بەلئىندا سەرورەى ياسا بپاريزى و ئەمنو ئاسايش بۆ ئەلمانيا بگيرپتەوہ. پاش ئەوى ئازاوہ و پەشيوى پووى تىكردبوو. بەلام لەپاستيدا ئەگەر فرانسوا ھەلبژيردرا بەتەنھا گرنگى بە ھەرەنسا دەدا. دەنگدەرانى ئەلمانيش ئەوئەندەى پاراستنى سەرپەخۆى خۆيان و دەستوئەندەدان لەكاروبارەكانيان بەلاوہ گرنگ بوو، ئەوئەندە پيگەو سەرورەى ياسايان بەلاوہ گرنگ نەبوو. لەملاشەوہ ھنرى ھەشتەم بەشيوہيەكى گەرمو گوپ ھەولئى نەدەدا بۆ پۆستى ئىمپرتۆرى، لەبەرئەوہ ھەريەك لە دوو كانديكەى تر ھەولئى بەدەستھيـنانى پشتيوانى ئەويان دەدا. كاتيـك پاپاش پشتگيرى خۆى بۆ فرانسواپاگەياند، دەنگدەران قەلس بوون،

چونکه هه زیان نه ده کرد پاپا دهست له م پرۆسهیه وهربدات. ئه مهش زیانی به بهرژه وهندی فرانسوا گه یاند.

له گه لئه وهی دهنگدهران سه رجه میان ئه لمانی بوون، به لام هه بهرژه وهندی تایبه تیان ده خسته پێش بهرژه وهندی گشتی، سه ره پای کاریگه ری به خشش به سه رایاندا. هه رچه ده فرانسوا ئاماده یی هه بوو بۆ پێدانی بهرتیل و به خشش به وپه پی ده سترکراوه یی، به لام سیابه ختی ئه م له وه دابوو که به قه ده ر چارلس داهات و خه رجی له بهرده ستدا نه بوو. له سه ره تادا دهنگدهری "برندن برگو براکه یشی" پشتگیریان له فرانسوا کرد، میری پلاتینات و سه کسۆنیاش به هۆی ئه وهی له سهرده می ماکسیمیلیاندا زیانبار ببون، پشتگیریان جیگه ی گومان بوو.

له م کهین و بهینه شدا بنه ماله سه رمایه داره کان پۆلیان هه بوو، له م نیوانه شدا به مه بهستی بانگه شه کردن بۆ چارلس نزیکه ی یه ک ملیۆن جونه بهیان خه رج کرد. به تایبه تیش بنه ماله ی فوگور.

کاتیک پاپا "لیۆی دهیه م" پێشنیاری فرانسوای کرد بۆ میری سه کسۆنیا، به مه بهستی هه لبژاردنی فرانسوا یان خۆکاندیدکردنی، فردریکی میری سه کسۆنیا ئه مه ی رهت کرده وه و چارلسی کاندید کرد، ئه مهش له لایه ن دهنگدهرانه وه پشتگیری لیکرا. ئیدی چارلس له "28/حوزه یرانی 1519، به ناوی چارلسی پینجه م" له شاری "فرانکفۆرت" وه ک ئیمپراتوری ک بۆ ئیمپراتوریای رۆمانی پیروژه ه لبژێردرا. پاش ئه مه له شاری "ئه کسێ لاشبیل" پایته ختی "شارله مان" له "23/تشرینی یه که م 1520" تاجی کرده سه ر.

لە پاش ھەڵبژاردنی، "گاتیناری" راویژکاری لەنوسینیکدا بۆ چارلسی نوسی: "گەورەم، خوای گەورە لە گەڵ تۆ دلوڤانە، تۆی بەرز کردەووە لە ناو جیھانی مەسیحی و بە سەر میرو پاشایان گەورە کردی بۆ دەسەڵاتیەک کە لە سەردەمی باپیرە گەورەت شارلمانەووە کەسێ خەوی پێووە نەبینیووە. خودا تۆی لە سەر پایە و پلەیەک جێگیر کردووە، بە ھۆیەووە دەوڵەتیکی جیھانی بە دیدیت و جیھانی مەسیحیت لە ژێر سیبەری بەیداغە کەیدا یە کەدە گری".

چارلس ئیمپراتوریایەکی بەرفراوان و سامانیکی زۆری لە ئەوروپا و ئەفریقا و ئەمریکا بە میراتگرت. بەلام گەورەیی ئیمپراتۆریەکەی زیاتر لە گەڵ سەدەکان ناوەراستدا دەگونجا، نەوێک سەدە نوێیەکان. چارلس لەم نێوانەدا ئامرازو میکانیزمیکی لە دەستدا نەبوو کە بە ھۆیەووە ئیمپراتۆریەکەی یەکانگیربکات و بەیەکتەریەووە ببەستیتەووە. یەکیەتی ئەلمانیش لە ھەمبەر سەر بە خۆخوای میرە ئەلمانیەکان و ھەوڵەکانیان بۆ پرژگار بوون لە دەسەڵاتی ئیمپراتۆر ببووە شتیکی خەیاڵی. لەملاشەووە شۆرشی لۆسەری و جەنگە خۆناویەکان و بلاو بوونەووەی ئازاوە و پەشیوی، بارودۆخەکەی دژوارتر کردو کارەکانی زۆر زیاتر ئالۆز کردو یەکیەتی وەدرەنگ خست، بەشیووەیەک تاوێک سەدەیی نۆزدە ئەمە بەدی نەھات.

ئیمپراتۆر دەسەڵاتیکی ناوەندی بەھێزو بە گروپتینی نەبوو کە بتوانی بە سەر ئەم ئیمپراتۆرە فراوانە پابگات. ھەر وێک سوپایەکی ھەمیشەیی و بوجە و خەزینە یەکی تایبەتی لە بەردەستدا نەبوو. ھەموو ئەوانە وایانکرد ئیمپراتۆر ھەمیشە لە نێوان پایتەختەکاندا لە ھاوچۆ دابیت.

رەوشت و ناکاره کانی:-

ئیمپراتۆر چارلسی پینجهم له زیره کی باپیری
 ماکسیمیلیان وه سه رنجراکیشی باوکی "فیلپ" سودمه ند نه بوو. له گه له ئه وهی
 چارلس له ئه سپسواروو له شه ره شمشیردا به توانا بوو جه ربه زه بوو، به لام بو
 به پیره بردنی ئه ئیمپراتۆره فراوانه به توانا و بیرتیژ نه بوو. جگه له مه ئه م
 زمانی ناسازبوو، هیچ زمانیکی به پاراوی و په وانبیژی نه ده زانی. ته نانه ت
 زمانی فه ره نسیشی نه ده زانی له کاتیکیدا له فه ره نسا په روه رده ببوو. هه روه ها
 زمانی ئه لمانی و لاتینیشی به باشی نه ده زانی، زمانی ئیسپانیش به هه مان
 شیوه. به لام له پیش ئه وهی بگاته ته مه نی پیگه یشتن زمانی هۆلندی فیڕ
 ببوو. هه روه ها له بیرکاری و میژوودا شاره زایی هه بوو، به هۆی ئه وهی بیرکاری
 له جه نگدا یاریده ی دها، هه روه ک میژووش هیوا به تیکی بنه ماله ی پاشایی
 بوو.

له گه له ئه وهی سالانی فه رمان په وایه که ی پرپوو له کیشه، به لام ئه م گرفتانه
 ئه زمونی پیداو پیی گه یاندو شاره زای کردو کردیه که سیکی ئیداری و توندو
 تۆل و زانا به کاری خۆی.

چارلس که سیکی دیندارو دلسۆز بوو بو کلتیسی کاسۆلیکی "دینی بابو
 باپیرانی". له کاتی وه لامدانه وهی لۆسه ردا ئه م دلسۆزیه ی خۆی و باوک و
 باپیرانی خسته پوو. چارلس به ئهرکی سه رشانی خۆی ده زانی له به رامبه ر
 هه رته قه پارێزگاری له کاسۆلیکیه ت بکات. هه رته قه ش له بیروپروای ئه مدا
 بریتی بوون له پرۆتستانتیه کان. به هه مانشیوه به پیویستی ده زانی جه نگ

له گه ل فرانسوای یه که م سازیکات و دژایه تی بکات. چارلس فرانسوای به "دورژمنی ئاشتی و سه قامگیری ئه وروپا" داده نا، هه روه ها ده یویست له دژی عوسمانیه کان بجولیتته وه و به ربه ست دابنی له به رده م پیشپه وی کردنیان پوه و ئه وروپا، ئه مه ش بو پاراستنی شارستانییه تی خۆرئاوا، به پپی گووته ی خۆی. به لام کیشه زۆرو زه به نده کانی ئه ویان به دریژایی ژیان سه رقاکرد، به بی ئه وه ی هیچ ئامانجیکی ده ستگیریت.

گیروگره فته کارگیریه کان :-

چارلس گرنگیده دا به و ئیمپراتۆریه ی که بنه ماله که ی پابه رایه تی ده کرد، هه روه ها ئه و مولکه میراتییه ی که بۆی مابۆوه. ئه م گرنگی دانه ی زۆر زیاتر بوو له گرنگی دانی به ئه لمانیا. ئه مه له کاتی کدا به شیك بوو له ئیمپراتۆره به رفراوانه که ی. ئه و ئیمپراتۆره به رفراوانه ش پیکهاتبوو له: "ئیتالیا، ئه لمانیا، نه مسا". ئه م ناوچانه له پێگه ی ژن و ژنخوازی و هاوسه رگریه وه هه ندیکیان به هه ندیکیان به سترانه وه و بوون به مولکی بنه ماله یه ک، که بریتی بوو له بنه ماله هبسرگی نه مساوی. ئه م بنه ماله تاکه هاوبه ندیه ک بوو توانیبووی به شه کانی ئیمپراتۆریه ت به یه که وه ببه ستیتته وه و پابه ندی کات به خودی ئیمپراتۆر. سه روکی ئه م بنه ماله یه ش له باوکه وه پشتاوپشت ده رایه کوپ.

ئه م ئیمپراتۆریه ته ده سه لاتیککی ناوه ندی نه بوو که بتوانی ده سه لاتی خۆی به سه پینی به سه ر سه رجه م به شه کانی. وه کارگیریه کی گشتی و یه کگرتوی نه بوو که سه ره رشتی بکات و سه رجه م به شه کانی به پپوه به ریت. به لکو هه ر پارچه و عادات و یاسا و دامه زراوه و سیسته می فه رمانپه ویی خۆی هه بوو، به بی

ئەو هی لیڭچونیک له نیوانیادا هەبیت. یاخود هاوبەندیەك هەبیت ئەو بەشو پارچە لیک ترازوانە بەیەكترەو وەابەستە بکات. تەنها "ئیمپراتۆر چارلسی" پینجەم بوو كە وابستەیی یەكتری کردبوون. ئەم شەقلە بەشیوەیەك بووتەنانت شوینیکی وەك زەویەنزمەكان كە پیکهاتبوو لەحەقدە هەریم، هەر هەریمە یەکیەتیەکی سیاسی تەواوی هەبوو، لەپال ئەو هی كە کارگیریه کی ناوەندی و سیستەمیکی نوینەرایەتی هەبوو بۆ سەرجه م هەریمەكان. شیاوی باسە میرنشینی "بۆرگەندیا" شوینکەوتەیی ئەوان بوو، وەلی ریکخستنیکیی سیاسی جیاوازی هەبوو.

ئیسپانیاش بەهەمان شیوە یەکانگیر نەبوو. هەریمی قشتالە زۆرینەیی بەشەکانی ئیسپانیای ئەو مولکانەشی دەگرتەو وەك لەئەمریکا دۆزرا بوونەو، لەپال هەندی بەشی ئەفریقا. "ئەراگون"یش-پیکهاتبوو لەچوار هەریمی سەربەخۆ، كە بریتی بوون لە: "ئەراگون - کاتۆلنیا - بلنسیا - نافار". سەرەرای ئەو هی "ناپولی و صقلیە و سەردینیا"ش- بەشیک بوون لە مەملەكەتی ئەراگون. شیاوی باسە هەریەكە لەم دەولەت و هەریمانە کارگیریه کی سەربەخۆ و پەرلەمانیکیی تایبەتی و سیستەمیکی باجی تایبەتی خۆی هەبوو. هەروەها مولکەکانی بنەمالەیی "هەسبرگ"یش- كە پیکهاتبوو لە: "نەمسا - ستیریا - کارنیولا - کارنسیا - تیرول"، بەهەمانشیوەیی ناوچەو بەشەکانی تری ئیمپرتۆریەتەکی بوون لەپووی کارگیریه وە.

گیروگرفته کانی چارلس له نه لمانیا :-

کاتیک چارلسی پینجه م له سالی 1520 هاته سهر تهخت، ئیمپراتوریه تی رومانى پیروژکورت هه لاتبوو له گه لی نه لمانیا، سهره پای چیک له بوهمیا. نه لمانیاش چاوه پوانبوو هاوشیوهی فهره نساو ئینگلترا یه کییتی ته واو به خویه وه ببینی به هوی نه وهسته ی هه یانبوو به وهی که له یه ک په گه زنو به یه ک زمان قسه ده که ن و عادات و نه ریتی هاو به شیان هه یه. نه لمانه کان له پرووی ههستی نیشتمانیه وه بی هیژ نه بوون، کاتیک سواره کان و شاره ئازاده کان و ته نانه ت خانه دانه کانیش بانگه شیان ده کرد بو شیویه که له نیشتمانی بوون و پیویستی چاکسازی کردن له دامه زراوه کونه کان. به لام له میکانیزمه کانی چاکسازی کردن جیاوازیان تی که وتبوو. هه رچه نده چارلس هیژو توانای خوی خستبو گه ر بو ئیمپراتوریه تی نه لمانیا، به مه بستی یه که خستنی نه لمانیا سهره پای هو لنداو نه مسا، که به هوی وه ده بووه به هیژترین ده ولت له کیشوهری نه وروپادا، به لام نه و گيرو گرفته نه ی که پاشاکانی ئینگلتراو فهره نسا ده یانخسته به رده مبه دیهینانی نه و ئامانجه هیچی وای که متر نه بوو له گرفته نه ی که ده هاتنه ری له هه مبه ر به دیهینانی ئامانجه کانیدا. له لایه کی تریشه وه چارلس هیچکات ئاماده نه بوو له پیئاو نه و ئامانجه دا قوربانى به مولکه کانی بدات له ئیسپانیا و نه مریکا، وه ده سته ردارى نه و مولکانه بیّت که به سه روهت و سامانیان خه زینه ی ئیمپراتوریان پر ده کرد. واتا ئاماده نه بوو له پیئاو نه لمانیا دا هیچ قوربانیه ک بدات، که دا هاته که ی که متر بوو له دا هاتی زهویه نزمه کان.

میره کانی ئه لمانیا سه رکۆنه ی ئیمپراتۆیان ده کردو تاوانباریان ده کرد به نیشتمانی نه بوون و فه رامۆشکردنی کاروباری ئه لمانیا. له پاستیدا ئیمپراتۆر به فهره نسی قسه ی ده کردو هیچ له پوائژکاره کانی خه لکی ئه لمانیا نه بوون. ئه مه له کاتی دا پێش ئه وه ی که له ساڵی 1519 به ئیمپراتۆر هه لبرێردی، ده نگه ران له میره کان داوایان کرد که زمانی ئه لمانی وه ک زمانیکی فهرمی جیگه ی زمانی لاتینی بگریته وه، هه روه ها پۆسته کانی ئیمپراتۆریه ت ته نها بۆ ئه لمانه کان بیته، وه داوایان لیکرد سوپای بیانی نه خاته کار له و جه نگانه ی که ئیمپراتۆر هه لیان ده گیرسینی، ته نها کاتی که نه بیته که "دایته" په زامه ندی له سه ری بنوینیته. هه روه ک نابێ ده سته به رداری زه ویه نزمه کان بیته بۆ ده سه لات هه بیانیه کان، یاخود نابیته میره کان ناچار بکات ملکه چی بنوین بۆ خه لکی بیانی. هه روه ها دان بهیانی به سه به خۆیی ویلیه ته کان و له ناویاندا ئه نجومه نی پاسپاردن دیاری بکات. که هه ر ئه م ئه نجومه نه ش به شداری بکات له فه رمان په وایه تی کردن.

"دایته" ی ئه لمانیا له ساڵی 1521 کاتی که له شاری ورمز کۆبونه وه ی گریدا، برپاری دامه زراندنی ئه نجومه نی پاسپاردنی ده رکرد. پویسته بوو ئه م ئه نجومه نه پیکبیت له بیسته و سی ئه ندام که نوینه رایه تی خواستی میره کانی ویلیه ته ئه لمانیه کان بکات. هه رچه نده ئه نجومه نی پاسپاردن له سه ره تای فه رمان په وایی چارلسدا به پیکهینانی یه کیتی گومرگی له نیوان ویلیه ته کان و سه پاندنی باج به سه ر که لوپه لی هاورده دا توانی ده سته به ری سه به خۆیی ئابووری بکات. هه روه ها به مه به سته ی که مکرده وه ی پشت به سته ی ئیمپراتۆر

به دیاری میرهکان، دهسته بهری داهاتی دیاری کراوی کرد بو خه زینهی ئیمپراتۆر، ئه مهش وایکرد ئه لمانیا پوهو ویه کیتی سیاسی ههنگاو به رهو پیشه وه به ریت. به لام له ناو دهوله مه ندانی شارو بازرگانانی کۆمه لهی هه نسی ناره زایی زیادی کردو سکا لایان کرد له گرانی باجه نوپیه کان به سه ر شانیانه وه و ده یانگوت: ئه م باجانه بازرگانیه که یان هه ره س پیده هیئی. ئه مهش ئه نجومه نی ناچار کرد واز له م بیرۆکه یه بهیئی و دووباره پشتبهبه ستی به و به خشیخانه که ویلایه ته کان پیشکه شیان ده کرد. ئه نجومه نی پاسپاردان جاریکی ترو پاش سی سال، له نورمبرگ کۆبونه وهی سازدا، به لام به هه یج کاریک هه لئه ستا جگه له دانانی کۆمه لیک برپارو یاساو له سالی 1532 خسته بواری جیبه جی کردن. به م شیوه هه سته که یه که ئیمپراتۆر نه یویستوه و ئاره زوی به شداری کردنی نه کردوه له ئه نجومه نیک که ده سه لاتی کۆت بکات. به مهش جله و بو میرهکان شلبوو بو ئه وهی سودمه ندبن له سه ره خوی خویان.

چارلس و سوارهکان :-

له سه ده کانی ناویندا سوارهکان په یوه ست بوون به ده ره به گ. سوارهکانی ئه لمانیش پاشماوهی سیسته می سوارهکانی ئیمپراتۆری بوون. به لام به هوی به رزبوونه وهی نرخه کان و زیادبوونی ده سه لاتی میرهکان، سنور بو ئازادی هه لسوکه وتیان داندرا، له ملاشه وه قه ده غه کرانی جهنگه ناو خوییه کانی نیوان خانه دانان و پیاده کرانی یاسای پۆمانی له بری بنه ماو یاسای ده ره به گی، گورزی کاریگه ری له سوارهکان سره واندو داهاتو دارایی که م کردنه وه. به هاتنی

سەدەى شازدە سوارەکان بوونە نیشتمانی و نەتەوێ پەرور و پریان لەمىرو
خاوەن قەلاکان بوو، ئەوانەى هیچ کاریکیان نەبوو جگە لەجەنگ و
بلاوکردنەوێ پەشیوی و ئازاوە نەبیت. بەهەمانشیوە بەچاویکی سوک و کەم
بایەخ سەیری بازەرگانیان دەکرد. هەرچەندە بەشیک لەمان پۆشنبیر بوون بە
پۆشنبیریەکی بەرز، بەلام مەیل و ئارەزویمان بەلای سەقامگیری دانەبوو
شانانازیان دەکرد بە ئەلمانی بوونی خۆیان. ئەم سوارانەى لەژێر
سەرکردایەتى "فرانزۆن سیکینگف" و "ئولریک فونەتن" دابوون، لەدژی
هەلبژاردنى چارلسی پینجەم بە ئیمپراتۆر پادەستان و بەتوندی لەدژی بە
گەرەگرتنی چارلس بوون بەسەر کاندیدکراوەکانی تر لەغەیری ئەلمانی و
فرانسوای یەکەم و هنری هەشتم. سوارەکان چاوەپوانی ئەوێان لە
ئیمپراتۆر دەکرد کە یەکیەتى ئەلمانی بەدی بێنیت. وە لە ناکۆکی خۆی
لەگەڵ میرو دەوڵەمەندەکانی شار، پشت بەتوانای ئەوان ببەستى و بە هیزی
ئەوان ملی میرەکان کەچ بکات. لەمەشدا بەمەبەستیان پێگە خوشکردن بوو
بۆ دامەزراندنى دەسەلاتیکی ئەلمانی ناوەندى یەکگرتووی بەهیز.

بەلام کاتى پروتستانی و شوپشی مارتین لۆسەر وەك دوو پوداوی تازه
هاتنە سەر شانۆی پوداوەکان، سوارکان بەپالەنەری نەتەوێی باوەریان بە
لۆسەریزم کرد. بەوپییهى کە جیاپوونەوێ لۆسەر لەپایا، دەبیته هۆی
جیاپوونەوێ ئەلمانی لەئیتالیا و دامەزراندنى کلێسای تایبەتى ئەلمانی.
ئەمەش هۆیەکە بۆ یەکیەتى ئەلمانی. جا کاتیکی دايتى ئەلمانی لەورمزدا لەژێر
کاریگەری ئیمپراتۆر لەسالی 1521 فەرمانی بێبەری بوونی بۆ مارتین لۆسەر

درکرد، سوارەکان لە دژی ئیمپراتۆر وەستان و شۆپشیان لە دژی بەرپاکرد. "سیکینگف" دادگای بالای پەتکردهوه، که دایت له "ورمز" دا- دايمه زراندهبوو، ههروهها هيرشیکرده سەر ئوسقوفهی "تریر" ی کاسۆلیکی مولک و سامانی کلێسا. "سیکینگف" و هاوڕێکەى لۆسەریزمان خسته سەر شانی خۆیان. بەلام میرەکان لە ناخیاندا پوچی دۆژمنکارانەى کۆنیان هەلگیرساند بەبێ لە بەرچا و گرتنی ئاین و لە ساڵی 1523 شۆپشی سوارەکانیان سەرکووتکرد. "سیکینگف" کوژراو "هۆتن" یش- بەرەو سویسرا پای کردو پەنای برد بۆ دورگەیهك لە دەریاچەى زویرىخ، پاشان هەرلهویدا مردو جگە لەقەڵەمەکەى هیچى تری لە پاش خۆى جێنەهێشت بە پێى گووتەى زوینگلى. بەم شێوەیه دوايه مین ههولێ یهکیخستنی ئەلمانیا لە سەدەى شانزە کۆتایی پێهات.

چارلس بە کاسۆلیکی مایه وه بههۆى ئەوهى باوه پى وابوو دەسەلاتە سیاسیهکەى سەرکەوتوو دەبیئت ئەگەر پارێزگاری لە مەزەهەى کاسۆلیکی بکات. وه پێویستی چارلس بۆ هاوکاریهکانى پاپا له پووی سیاسى و، وه به مەبهستى جێبهجى کردنى پرۆژهکانى هۆکاریکی تریوو بۆ ئەوهى چارلس پارێزگاری له کاسۆلیکیهت بکات. ئەمەش هۆکاری سەرەکی بوو بۆ ئەوهى میرەکان لۆسەریهت قبول بکەن و لە کاسۆلیکی دەرچن و دەسەلاتی ئیمپراتۆر لە سەر خۆیان کەم بکەنەوه. خو ئەگەر ئیمپراتۆر میره ئەلمانیهکان بهیهکەوه پرۆتستانتیان وەرگرتبا یان پەرفزیان کردبا، ئەوا یهکیهتی تهواو دهبوو جهنگی ناوخۆش ههڵنەدهگیرساو دەسەلاتیکی ناوهندیش هەڵدەستا

به دامه زراندنی کلێسایه کی یه کگرتوو. به لام میره کان جیاوازی ئاینیان کرده ئامرازیک بۆ دژایه تی کردنی ئیمپراتۆری کاسۆلیکی و دهسته بهرکردنی دهسه لاتی خۆجیی و نه هیشتنی ئومیدی یه کیه تی ئه لمانیا. به م شیوه یه ئیمپراتۆری پۆمانی پیروژ شله ژاو شپرزه بوو له پۆژگارێکدا که گهره ترین ئیمپراتۆری هه بوو.

شۆرش جوتیاران: 1525ز

ههروهک چۆن میره کان له په نامو غیابی چارلسی پینجه م به سه ر شۆرشى سواره کاندایا بون، به هه مانشیوه له سالی "1525" توانیان به سه ر شۆرشى جوتیاراندا سه رکه ون. له سه ده ی پازده به هۆی که می دانیشته ون که م بوونه وه ی ده ستی کار، جوتیاران بارودۆخیان باشتربوو و توانیان هه ندی ئازادی به ده سه ته یین. ئیدی هۆشیاریان زیاد کردو په خه گرتنیا ن له باجه دهره به گیه کان و پاوکردن له کیلگه کانیاندا زیادى کرد. وه لی له سه ده ی شازده به هۆی که مبوونه وه ی داها تی خانه دانانبارودۆخ گۆرانی به سه رداها ت. ئه م که مبوونه وه ی داها ته به هۆی قه یرانه ئابووریه کان و به رزبوونه وه ی نرخه کان له سه ره تای سه ده ی شازده ها ته ئارا و به هۆیه وه خانه دانان ویستیان دووباره باجه دهره به گیه کان به سه پیننه وه، ئه مه له کاتی کدا جوتیاران ده یانویست ئازادی زیاتر به ده سه ته یین. خۆ له پاستیدا داواکاری جوتیارانیش پاستوپه وابوو کاتی ک سکالایان ده کرد له ده سه ته سه راگرتنی دارستانه کانیان و ناچار کرانیان به خزمه تکردنی خانه دانان.

پەيامەکانی لۆسەریش لەملاوہ بۆ خۆی ھاندان و گەرمکردنبوو بۆ سازکردنی شۆپش. ئەمەش بەجەخت کردنەوہی لەسەر براپەتی مرقەکان گرنگی دەستگرتن بەسەر داھاتی کلێسا. ھەر وہا "توماس مونزو ساکاو" وەك چۆن لە ھاندانی جوتیارانی "نوفرنجیا" پۆلیان گێرا، بە ھەمانشیوہ لە وروژاندنی جوتیاران بۆ دامەزراندنی کۆمەلگە یەکی شیوعیەتی لە "ملھاوژنی سەكسۆنیا" پۆلی کارایان بینی. ئەو تا دەبینین یەکی لە بانگەشە و دروشمەکانیان كە لە ناو جوتیاران بڵاویان دەکردەوہ، دەلی: "شۆپش بکەن، بکوژن و بجەنگن لە پیناوی خودا، بەردەوام بن..... ھۆ خەلکی شارو لادی و کریکارانی کارگەکان بەردەوام بن..... دەمیکە ئاگر داگیرساوہ، با خوینی سەر شمشیرە کانتان وشك نەبێتەوہ..... خودا لەگەڵتان دایە"¹.

شۆپش لە ساڵی 1525 لە دارستانی پش دەستیپێکردو لە باشوری خۆرئاوای ئەلمانیا بە ئاراستەی نەمساو سەكسۆنیا تەشەنە ی سەند. بە ھۆی ئەوہی لە سەرەتادا شۆپش لە دژی کلێساو پیاوانی ئاینی کاسۆلیکی بوو مارتن لۆسەر پيشوازی لیكد. بەلام کاتیك شۆپش چووہ حالەتی دژایەتی کردنی خانەدانان لە ناوہ پاستو باشوری ئەلمانیا، لۆسەر ھەلۆیستە ی کردو ئەمە ی بە مەترسی زانی لە سەر لۆسەر یزم. لە بەرئەوہ لە دژی شۆپش پاوہ ستاو ھانی خانەدانانیدا بۆ سەر کوتکردنی. میری سەكسۆنیا "ھست دارمشتات" لە مایسی ساڵی "1529" توانی لە "فرانکھاوژن" بە سەر جوتیاراندا زالبییت. جیگە ی باسە ئەم جوتیارانە لە لایەن "توماس

مونزر "هوه-سەرکردایەتی دەکران. پاشئەمە زۆری نەبرد شوپش شکستی هینا. بەراستی شکستی شوپش سەرکەوتنی خانەدانان بوو بەسەر ئیمپراتۆر، کاتیک که ئیمپراتۆر پارێزەری جوتیاران بوو. دەسەلاتی خانەدانان لەسەر حیسابی ئیمپراتۆر دای لە زیادی و بارودۆخی جوتیاران زۆر لەپیشو خراپترو نالەبار تر بوو.²

جەنگەکانی چارلسی پینجەم:

گیروگرفته‌کانی چارلسی پینجەم بەهۆی جەنگە درەکیەکانەوه‌ئالۆز بون. چارلس لەپیشینه‌کانی خۆیەوه‌ لەجیاتى ئاشتى، ململانێیەکی بەردەوامی لەگەڵپاشایانی فەرەنسا بۆ بەجیمابوو. سەرەپای هەلپەو تموخی فرانسوای یەكەم بۆ تەختی ئیمپراتۆری پۆمانی پیروۆ. هەر ئەمەش ھۆکاری بوو کە چارلسی ناچار کرد بە درێژایی ژیاى دژایەتی بکات.

جەنگی نیوان ئیمپراتۆر چارلسی پینجەم و فرانسوای یەكەمی پاشای فەرەنسا

فرانسوای یەكەم پیاویکی سەرەپۆو کەمتەرخەم بوو، هەستی بە بەرپرسیاری نەدەکرد. بە هیزی سەربازی خۆی و بەکەسایەتی خۆی سەرسام بوو. فرانسوا لەسالی 1515 هاتە سەر تەخت. کاتیک هاتە سەر تەخت بینی ولاتەکەى بە مولکی بنەمالەى هبسبرگ گەمارۆ دراوه، لەبەرئەوه‌ هەولێ دا خۆی لەم گەمارۆیە پزگار بکات، ئەمەش بە کۆکردنەوه‌ی ولاتە بچوکه‌کان لەدەوری یەکترو هاندانیان لەدژی بەهێزترین دەسەلاتی ئەوروپا.

فرانسوا وهك پئشیننه کانی شکستی هینا له ده ستخستنی تاجی ئیمپراتوری. له بهرئه وه له هه ندی هۆکار ده گه را تا شه رعیه ت بدات به و جهنگی که له گه ل چارلس هه لیده گیرسینی. ئه و هۆکارانه ی که ئه م پاساوی جهنگه که ی پی کرد، بریتی بوون له:

1. لویسی دوا زده هه می پاشای فه رهنسا له سالی 1512 میلانو ی له ده ست هاته ده ر، فرانسوا ش له سالی 1515 گێپایه وه ژێرده ستی خوی. سا کاتیکی ش چارلسی پینجه م هاته سه ر ته خت له سالی 1519، برپاری دا ئه م دۆقیه به خاته وه سه ر ئیمپراتوریه که ی، به و پئییه ی میرنشینیکی شوینکه وته ی ئیمپراتوره

2. فرانسوا داوای ته ختی ناپولی ده کرد، که کاتی خوی لویسی دوا زده له سالی 1504 بۆ فردیناندی پاشای ئیسپانیی چۆلی کردبوو. فردیناندیش باپیری چارلس بوو له دایکیه وه.

3. فرانسوای یه که م نیشتمانی نافارای به هی خوی ده زانی، له کاتیکیدا به شیکی زۆری به ئیسپانیا وه لکێنرابوو. دوا ی ئه وه ی به زه بری هیز فردیناندو ئیزاییلا دایانپچراند. جا فرنسوا گێرانه وه ی ئه م ناوچه یه ی به پیویست ده زانی.

4. فرانسوا ده یویست ده ستبگری به سه ر زه ویه نزمه کان. به لام چارلس کۆسپکی به هیز بوو له به رده میدا.

سیاسه تی چارلسی پینجه م له ده وری مافه نه ریتییه کان "نه ریتی ئه وسا" هه لده سوپا. وهك پیزگرتن و پاراستنی مافه ده ره به گایه تییه کان.

پاویژکارەکی ئامۆژگاری کرد بەوەی کە دۆقیە ی برگندیا کە چارلس خۆی
 تیایدا پەرەوەردە ببوو، لە بنەڕەتدا بەشیکی نییە لە فەرەنسای. بەهەمان
 شێوە دۆقیە ی میلانو لە باکوری ئیتالیا، کە لە جەنگی "ماریگنانوی" ساڵی
 1515 کە وتبوو ژێردەستی فرانسوا، ناوچەیەکی دەرەبەگی ئیمپراتۆری
 پۆمانیە. مانەوێشی لە دەستی فەرەنسای، پێگەکانی نەمسا بە دەریای سپی
 ناوەراست دەپچڕینی. چارلس گێڕانەوێ ئاشتی بوو ئەوروپا بە ئەرکی
 سەرشاری خۆی دەزانی، تەنانەت باوەری وابوو ئەگەر پێویستکات هێز
 بە کاربێنی، ئەوا بە ئەرکی سەرشاریەتی بە کاربێنی.

بە تێکەڵچوونە سەربازەکانی فەرەنسای ئیمپراتۆر لە سەر سنوری نێوان
 ئەلمانیا و فەرەنسای، سەرەتای چالاکیە جەنگیەکان لە ساڵی 1521 ز دەستی
 پێکرد. بەم تێکەڵچوونە ئیمپراتۆر گوشاد بوو، چونکە بوو هۆی
 خۆشکردنی ئاگری جەنگ و پالێ نا بە سوپای فەرەنسای پوو و باکوری
 ئیتالیا. سوپای ئیمپراتۆریش توانی دۆقیە ی میلانو بگێڕێتەو ژێر دەستی
 خۆی و فەرەنسیەکانی تێیدا دەرپەڕینی و بنەمالە ی سفورزا لەم ناوچەیە
 بخاتە سەرکار، بەو پێیە ی ئەم ناوچەیە میرنشینیکە و پەيوەستە بە پۆمانی
 پیروژ. لەملاشەو پاپا لە بەرامبەر هاوکاریکردنی کردنی ئیمپراتۆر "پارما" ی
 دەستکەوت. لەم کاتەداو لە سەرەتاکانی ساڵی 1524، سوپای ئیمپراتۆری
 شاخەکانی "ئەلپ" ی بری و بە درێژایی هاوینی ئەم سالە گەمارۆی فرانسوای
 یەکەمی دا لە "میرسیلیا". بەلام فرانسوا بە سەریاندا سەرکەوت و بە خراپی
 تێکشکاندن بەبێ ئەوەی دوايانکەوێت. پاشان بەشیکی سوپاکە ی بەرەو

ناپۆلی ناردو خۆشی سهرکردایه تی به شه که ی تری کرد به ره و پیده شتی
 "پافیا" له نزیك "میلانو" به مه به سستی گه مارۆدانی سوپای ئیمپراتۆر.
 سوپای تیکشکاوی ئیمپراتۆر توانی بۆ کۆکردنه وه ی هیژه کانی پاشه کشه
 بکات بۆ میلانو، تاوه کو هیرش بکاته سهر فرانسوا. سوپای فهره نسی
 له مانگی شوباتی 1525 له "پافیا" تیکشکاو توشی زیانیکی قورس هاتو
 فرانسوا ده ستگیرکراو به ره و مه درید به ریخرا، که له ویدا ئیمپراتۆر چاوه پوانی
 ده کرد. فرانسوا نزیکه ی سالیك به دیلی مایه وه سهره پای ئه و زیانه قورسه ی
 که توشی سوپاکه ی بوو. چارلس به سهرکه وتنی هاوسهنگی نیوده و له تی
 ئه وروپای لاسهنگ کردو که وته دووریانیک له باره یه وه، یان ئه و تا په لاماری
 فهره نسا ده داتو هیرش ده کاته سه رو ویستی خۆی به سهریاندا ده سه پینی،
 یا له دیلی ئه و سود وهرده گری و پیکه وتنیکی له گه لدا ساز ده کات که
 له قازانجی ئیمپراتۆریه ته که ی دابیت. له راستیدا سه خت بوو به هۆی هیرشه وه
 سهرکه وتنیکی یه کلاکه ره وه به سهر فهره نسیه کاندا به ده ست بیئی، چونکه
 فهره نسیه کان خۆیان بۆ پارێزگاری کردن له ولاته که یان ئاماده بوون، هه ره که
 چارلسیش به و پاده یه به هیژ نه بوو که زاتی ئه م کاره بکات. له لایه کی
 تریشه وه ئه گه ر چارلس به گوئی پاوێژکاره که ی "گاتیانارا" ی کردبا که
 ئامۆژگاری کرد به وه ی فرانسوا له ئیتالیدا بۆ ماوه یه کی درێژ به یلێته وه و وه که
 ده سه ته به ریه که بۆ هه ره ولێکی دوژمنکارانه ی فهره نسیه کان بیخاته کار.
 جائه گه ر به م پایه ی کردبا، ئه و له سه ری پێویستبوو هه لسوکه وت له گه ل
 دیله که ی بکات به "جوامیری و گه وره ییه که که هیژی تیدا ده رکه وئ، وه

به زه ییهك كه سه رچاوه كه ی له خواوه بیټ". هه ره مان پراویژكار ئامۆژگاری كرد به وه ی "داوای هه موو دۆقیه ی بۆرگه ندیا بکات، چونکه مافی شه رع ی خۆیه تی، ئه مجا په یمانیک ی ره ق ی له گه ل ببه ستی، به و مه رجه ی په یمانه که دادوه رانه بیټ و ده سته به ری ئاشتی بکات، هه روه ها لۆسه ریزم پریشه کیش بکات و عوسمانیه کانیش به ره و ولاتی خۆیان پراوینی". به لام چارلس به گوته ی پراویژکاره که ی نه کرد و توویژی هه لبژارد له گه لیدا. واتا له بری ئه مه هه سته به سازکردنی و توویژ له گه ل فرانسوا. جا له کانونی دووه می سالی 1526 په یمانه سته مه درید له نیوانیاندا به ستره. به گویره ی ئه م په یمانه پیویستبو له سه ر فرانسوا واز له زهویه نزمه کان و ئیتالیا و بۆرگه ندیا بهیئنی بۆ ئیمپراتۆر. هه روه ها چه ند جارێك به کتیبی پیروژ سویند بخوات که پا به ند بیټ به به لینه که ی و خوشکی گه وره ی ئیمپراتۆر "ینورا" بخوازی. "خیزانی فرانسوای یه که م پیشتر له سالی 1524 له ته مه نی بیست و چوار سالیدا کۆچی دوا یی کرد".

به لام فرانسوا هه رزوو په یمانه که ی شکاند و قاچه کانی خۆی له سه ر زهویه نزمه کان گیر کرده وه. به وپاساوه ی که سویند خواردنه که ی له ژیر فشاردا بووه. ئه مجا پیکه وتنه که ی ره تکرده وه و ده سته یکرد به هاندانی میرنشینه ئیتالیه کان له دژی چارلس، وهك "پاپا کلیمینتی هه وته م، فرانسیسکو سفورزا، فلۆره نسا، فینیسیا، هنری هه شته می پاشای ئینگلترا". ئه مه ش به پیکهینانی کۆمه له ی "کونیاگ" له 22/ مایسی/ 1526. ئیدی به ته واوی ده رکه وت که جه نگی نیوان فهرنسا و ئیمپراتۆر نوی ده بیته وه. چارلس

له باره ی فرانسواوه وتویه تی: "ئه گهر فرانسوا پاریزگاری کردبایه له به لینه که ی، جه نگ نوی نه ده بویه وه..... ئه و ناپاکی و غه شی لی کردم، به پاستی ئه م وه که سیکی خانه دانان و پالنه وانانه مامه له ی نه کرد، به لکو وه که سیکی نامه ردو ناپیا و مامه له ی کرد."

تالانکردنی پۆما:

سوپای ئیمپراتۆر شاخه کانی ئه لپی بری پوه و ئیتالیا. له مکاته شدا موچه ی سه ربازان وه دره نگ که وتبوو ئه و ئازوقه ی که لایان بوو به شی نه ده کردن. ئیدی سوپا به فلۆره نسادا تیپه پی پوه و پۆما، به و برپایه ی پۆما سامانی هه موو جیهانه. سه رکرده ی فه ره نسی نه ی توانی به سه ریاندا زال بیت و سوپای ئیمپراتۆر هیژشی کرده سه رشاره که. ئیدی پاو پووت و ئه تککردنی ئافره ت به تایبته ره هبیه جوانه کان بۆ ماوه ی نۆ مانگ به رده وام بوو. "سوپای ئیمپراتۆر له مانگی مایسی 1527 هیژشی کرده سه رشاره که". له ملاشه وه پاپا له قه لای "سنت ئه نجلۆ" خۆی هه شاردا. دواتر ناچاربوو په یمان له گه ل چارلس ببه ستی و به گویره ی ئه م په یمانه سفورزا گه پایه وه میلانو و میدتچی بۆ فلۆره نسواو پاپاش هه ندی له زه ویه کانی گێرپایه وه.

تالانکردنی پۆما جیهانی کاسۆلیکی هه ژاندو و روژاندی. ته نانه ت هنری هه شته م که ئه و کاته ش دلسۆزی پاپا بوو، هاوکاری فرانسوای کرد له دژی چارلس. به لام هه له سه ربازییه کانی فرانسوا گه لی زۆربوو، بویه نه ی توانی قاچه کانی خۆی گیربکات له سه ر ئیتالیا، له به ره ئه وه ئاشته وایی "کمبری" له سالی 1529 له گه ل چارلس به ست. به گویره ی ئه م ئاشته واییه به نده کانی

پەیمانەستی مەدرید نوێ کرایەو، ئەمەش بە وازھێنانی لەزەویە نزمەکان و ئیتالیا. چارلس سەبارەت بە دۆقیە ی بۆرگەندیا زۆر پێداگری نەکرد. لەسالی 1530 ئیمپراتۆر سەردانی ئیتالیا ی کردو لەویدا تاجی لۆمباردیا و تاجی ئیمپراتۆریەتی پۆمانی دێرینی لەلایەن پاپاوە خرایەسەر. شیاوی باسە ئەمە دواوە جارێ پاپا بوو لە هەمبەر تاج خستەسەر سەری ئیمپراتۆرانی ئیمپراتۆریای پۆمانی پیرۆز. لەم کاتەشدا تەمەنی چارلس سی سال بوو.

جەنگ و هەرای نیوان چارلس و فرانسوا کۆتایی پێنەهات و لە سالانی 1536-1538 گۆبەندەکە نوێ بویەو. فرانسوا بە هاوێپەمانی لەگەڵ میرە پڕۆتستانتیەکان لە ئەڵمانیا و سکۆتلەندا و سوید و دانیمارک، هاوشان لەگەڵ دەولەتی عوسمانی کەوتە جەنگ لەدژی چارلس. هەروەها لەسالانی 1542-1544 دیسان جەنگ دووبارە بویەو. لەپاش مردنی فرانسواش تاوێکی سالی 1547 جەنگ بەردەوام بوو. ئەم جەنگانە بە ئاشتەوایی "کاتو کامبیس" لەسالی 1559 کۆتایی هات. ئەم پەیمانە لەنیوان هەری دووێمی پاشای فەرنساو "1547-1559" فیلیپی دووێمی پاشای ئیسپانیا کوپی چارلس بەسترا. بەگوێرە ی ئەم پەیمانە ئیتالیا کەوتە ژێردەستی بنەمالە ی پاشایی ئیسپانیا، فەرەنساش سی شاری قایمی لەناو ئیمپراتۆریای پۆمانی کەوتە دەست، کە خۆی دەبینیەو لە "میتز - تول - فیردون". بەمەش فەرنسا لەسەر حسابی ئەڵمانیا فراوان بوو.

ئەنجامی کێشە و هەرای بنەمالە ی هەسبەرگ و فەرەنسا بریتی بوو لە پارێزگاریکردن لە هاوسەنگی نیو دەولەتی و نەهێشتنی خۆتێهەلقورتاندى

فه پهنسا له کاروباری ئه لمانیا. به لام له هه مانکاتدا ئه م دووبه رکیانه ده رفه تی دایه ده وله تی عوسمانی تاوه کو له خۆره لاتی ئه وروپا ده رکه وی. هه روه ها هۆکار یکی ش بوو بۆ په خشانبوونی پرۆتستانی له ئه لمانیا. له لایه کی تریشه وه بوو به هۆیه ک بۆ هاوپه یمانبوونی فه رنسا و ده وله تی عوسمانی و ده رگرتنی به ربژاری له لایه ن فه رنسا وه له ناو ده وله تی عوسمانیدا¹.

چارلسی پینجه م و ده وله تی عوسمانی:

له و سا له ی چارلسی پینجه م هاته سه ر ته ختی ئیمپراتۆری، ده وله تی عوسمانیش یه کێ له مه زنترین سولتانه کانی به خۆیه وه بینی، که هه ر له و سا له دا هاته سه ر ته خت. ئه میش سولتان سلیمانی قانونی بوو "1520-1566". سلیمانی قانونی به هۆی ده ستگرتنی به سه ر ولاتی قه فقاس و باشوری پوسیا، سنوری ئیمپراتۆریه که ی فراوان بوو که به هۆیه وه ناوچه ی ده ریای په ش بوو به ی ده وله تی عوسمانی. هه روه ها ده ستی گرت به سه ر دۆلی پافدین و توانی بگاته که نداوی عه ره بی له لایه ک، له لایه کی تریشه وه سه ر کرده ی ده ریایی عوسمانی "خیردین بربرۆسا" توانی زالی بیّت به سه ر ده ریای سپی ناوه راست و بندوقی جه نه ویه کان ده ربکات. به مه ش ده ریای سپی ناوه راست به شیوه یه ک له شیوه کان بوو به ده ریایه کی عوسمانی. ئه مجا سلیمانی قانونی ئاراسته ی پوه و خۆرئاوا وه رچه رخان دو جه نگی له دژی

1 Ibid; 146-155

مه جهر راگه ياند، به و پاساوه ی پاشای مه جهر پیروزیایی لی نه کړدوه له و کاته ی چوته سهر ته ختی عوسمانی. واتا "پاشا پیروزیایی له سولتان نه کړدوه به و بونه یه ی بووه به سولتان". پاشان له جهنگی کی یه کلاکه ره وده دا به ناوی جهنگی "موهاکس" له سالی 1526 توانی سهرکه وی به سهریانداو "بودابیست" ی پایته ختیان بگری. هه روه ها سولتان سلیمان توانی پیشپره وی بکات پرووه و نه مساو له سالی 1529 گه ماروی قیننای دا. چارلسی پینجه م که له هه موو لایه که وه به لای بؤ ده هات، ناچار بوو بگه پښته وه قیننا بؤ پاریزگاری لیکردنی. هه رچونیک بیت گه ماروی قیننا سی هه فته زیاتری نه خایاند. به لام سولتان توانی ده ست به سهر سییه کی زه وی مه جهر دا بگری، وه پاش کیشو و ململانییه کی دریژی نیوان سلیمان و چارلسی پینجه م پیکه و تنیکیان له سالی 1547 مۆرکرد. به گویره ئه م په یمانه سولتان دهستی به سهر به شیکی زوری خاکی مه جهر دا گرت. له ناویشیاندا "بودا بیست". هه روه ها پاشای مه جهر پازی بوو سالانه "30000" لیره بدات به سولتانی عوسمانی.

هاوپه یمانی نیوان فرانسوای یه که می پاشای فهره نساو سلیمانی قانونی له دژی چارلسی پینجه م، وایکرد سولتان سلیمان چه ندین به ربژاری مه ترسیدار ببه خشی به فهره نسا. وه هه ر ئه مه ش ده رگه ی والا کرد بؤ

وەرگرنتی بەربژاری لە عوسمانیەکان لە لایەن بیانیەکانەو. ئەم بەربژاریانەش خۆی دەبینیەو. له :-

1. فەرەنسای ئازادی تەواوی پێدرا لە بواری بازرگانی و کەشتیوانی دا لەبەندەرەکانی دەولەتی عوسمانی، بەمەرجی پەسمی "5%" لە نرخێ بازرگانیەکی بێخشی بە عوسمانیەکان.

2. عوسمانیەکان پێگە نەدەن بە هیچ کەشتیەکی بیانی بە هاتوچۆکردنی لەبەندەرەکانی دەولەتی عوسمانی، تەنها بەو مەرجە نەبێت کە ئالای فەرەنسای بەرز بکاتەو.

3. لەکێشه مەدەنی و تاوانەکاندا خەڵکە فەرنسیەکان لەقونصلەکانیان دادگایی بکړن.

4. جالیە فەرنسی دامەزراو لە دەولەتی عوسمانیدا بەربژاری تایبەتی هەیه لە بواری گواستنەوێ کالاکە لۆپە لەکانیدا لەناوخۆی دەولەتی عوسمانیدا.

5. فەرنسیەکان ئازادی ئایینی تەواویان پێبدری و فەرەنساش بێتە پارێزەری مەسیحیەکانی نیشتەجی لەزەویەپێرۆزەکان¹

بەم شیۆهێ چارلس بە درێژایی ژبانی لەژێر هەپەشەیی دەولەتی عوسمانیدا بوو. جەنگ لەسالی 1551 دووبارە بۆو و دوای مردنی چارلسیش هەر کۆتایی نەهات، تا لەسالی 1562 پێککەوتن سازبوو. پاش

ټمه فردیناند له سالې 1564 کڅچی دوايي کردو سلیماني قانونیش له سالې 1566 کڅتايي به ژياني هات.

نیسپانيا له رڼڅگاري چارلسي پينجه م:

"چارلس" به ناوي چارلسي يه که م له دواي مردني فردیناندی باپيري له سالې 1516 چوه سهر ته ختي نیسپانيا. "فردیناند باوکی دايکی چارلس بوو (له دايکيه وه باپيري بوو) که له سالې 1516 له دنيا دهرچوو"، ناوابوني که سایه تیه کی به هیزی وه ک فردیناند له ولایتیک که هیشتا به ته وایي يه کانگیر نه بوو، دهرفته ی ره خساند بو سهره لدانی گیرمه وکیشه کڅنه کان و هه ولدانی خانه دانان بو گیرانه وهی ده سه لاتیان و خو زاکردنیان به سهر شاره کاند، له کاتیکدا شاره کان به رهنگاری ټمه یان ده کرد. خانه دانان و شاره کان هاتنی هڅلندیه کانیان له گهل چارلسدا بو نیسپانيایي ناخوش بوو. چارلسیش به سهر زهویه نزماکاندا ده سه لاتدار بوو له و کاته وهی باوکی "فیلپ" له سالې 1506 کڅچی دوايي کرد بوو. له ټه یلولی 1517 چارلس زهویه نزماکانی جیهیشتو به ره و نیسپانيا که وته پړو له کڅتايي تشرینی يه که م گه یشته قشتاله. وه له شوباتی 1518 کڅبونه وهی به کورتیزی قشتاله به ستو په یمانی دا که پړز له دابو نه ریتی ولات بگری و جگه له نیسپانيه کان هیچ که سیکی بیانی له پڅسته حکومیه کان دانه مه زړینی. له ملاشه وه کورتیز په زامه ندی نواند له سهر به خشینی خهرجی بو ماوهی سی سال.

چارلس هه ولیده دا ئیداریه کی پێک و پێک و حکومه تیکی سه قامگیر دابمه زینتی. هه کاتی که سهردانی هه شاریکی ده کرد داوای خه رجی و داهاتی ده کرد، ئه مه ش شوینه واریکی په سستی و نیگه رانی له ناو خانه دان و ده وله مه ندان دروستکرد، کاتی که ئه وان له دواى مردنی فردیناند خویان له م باره ناهه مواره ی که فردیناند به سه ری هیئابون پزگار کردبوو. ئیدی وروژان و ده ستیان کرد به نانه وه ی ئازاوه و کاری فرانخوازیان له سه رحسابی یه کتری ئه نجامدا. سه ره تاکانی ئازاوه و په شیوی و ئالۆسکاوی ده رکه وت و زهنگی شوپشی لیده دا، به تایبه ت کاتی سکالاگان زۆر بوون. وه پاش ئه وه ی که هه والی مردنی ئیمپراتۆر ماکسیمیلیان گه یشت، شوپش به ته وای ده سستی پیکرد. ده نگه رانی ئه لمانیا داوای گه رانه وه ی چارلسیان ده کرد بۆ ئه لمانیا به مه به سستی هه لبرێد رانی وه ک ئیمپراتۆر. له م لاشه وه ئیسپانیه کان دژی پاشکویه تی بوون بۆ ئیمپراتۆریه تی پۆمانی پیروژ، هه روه ک له دژی ئه وه بوون که له لایه ن ئه لمانی و هۆلندیه کان فه رمانپه وایی بکری. له به ره ئه وه شوپشگێپان هه ولیاندا پێگه بگرن له پویشتنی چارلس. به لام چارلس توانی له م ولاته بجیته ده ره وه و یه کێ له هۆلندیه کان وه ک جیگری خوی دیار بکات له قشتاله بۆ ئه وه ی پوه به پوی ئه و شوپشه زیان به خشه ببیته وه.

شوپش له یه ک کاتدا کاری خانه دانان و دانیشتیوانی شار بوو. کلێساش له زۆربه ی شوینه کان پشتیوانی له به رگریکاری ئیسپانیه کان ده کرد له مه پ درایه تی کردنی بیگانه. شوپشگێپان به شیکی زۆری ولاتیان داگرت و حکومه تیکیان له ساڵی 1520 بۆ خویان دامه زراند و حکومه تی جیگری

پاشایان پوخاندو شەریعیەتی حکومەتی خۆیان ڕاگەیاند. شۆرشیگێڕان گەیشتنە پایتەخت "قشتالە" و ڕایانگەیاندا کە تەندروستی "خانمجانا" باش بۆتەو. ئەوەبوو داویان لە "جانا" کرد پەزنامەندی بنوێنی لەسەر شەریعیەتی حکومەتە کەیان. وەڵی "جانا" پێش ئەوەی وتەیک لە دەمی بیتەدەر لەسەر پەزنامەند بوونی، دووبارە هۆشی لەدەستدا. داواکاری شۆرشیگێڕان بریتی بوو لەسکالا کۆنەکان و چاکسازی کردن لە دەستورو دامەزراندنی خەڵکی ئیسپانیا لەسەر پۆستەکانی دەوڵەت، لەجیاتیی خەڵکی غەیریە ئیسپانی. هەروەها داویان دەکرد ڕێگە بگیری لەدزەکردن و پۆیشتنی زیۆی هاتووی ئەمریکا بۆ دەرەوی ئیسپانیا و چارەسەری بەرز بوونەوێی نرخەکان بکری. بەلام داواکاری خەڵکانی شارەکان خۆی دەبینیەو لەچاکسازی کردن لە "کورتیز". ئەوان داویان دەکرد "کورتیز" لەهەموو دووسالێک جارێک کۆبیتەو بەبێ بانگهێشتکردنی پاشا. هەروەها داوی هەلوەشاندنەوێی بەربژاری خانەدانیاں دەکردو دەیانویست باج لەسەر ئەوانیش دبیری.

چارلسیش لەدژی خەڵکانی شار پشتیوانی خۆی بۆ خانەدانهکان دەریپی. بەوەش گۆڕاپەلی خەنەدانهکانی بۆ خۆی مسۆگەرکردو سەرکەوتنیکی گەورە بەدەستھێنا. ئیدی هەر ئەم خانەدانانە شۆرشیان داپلۆسی. پاش ئەوەش کە چارلس کرایە ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریای پۆمانی پیروۆ گەپایەو ئیسپانیا، شۆرشی "کوسیی ناروس" کۆتای پێهاتبوو. بەسەرکوتکردنی شۆرش سیستەمی پەرلەمانی لەئیسپانیا کۆتایی پێهاتو دەسەلاتی پەها دەستی پێکرد، بەبێ ئەوەی کورتیز هەلوەشیتهو. داوی ئەوەی چارلس

لیڅو شېوونی گشتی راگه یاند بۆ هه موویان، خانه دانان و خه لکی شاره کان پشتیوانی چارلس یان کرد. شیاوی باسه شوپشی لۆسه رو ده ستگرتنی چارلس به کلئیسای کاسۆلیکی و پاریزگاری لیکردنی و ده ستکه وتنی پۆستی ئیمپراتۆری، ئیسپانیه کانی له چارلس نزیک خسته وه، وای لیکردن فه خرو شانازی پیی بکه ن. سه روه ت و سامانی ئه مریکا و ئیسپانیا به سه ر چارلسدا ده پڑا، ئه مه ش چارلسی والیکرد خوشه ویستی هه بیئت بۆ ئیسپانیا و سیاسه تیکی ئیسپانی رووت په پره و بکات. ئه مجا تاکاتی مردنی په چاوی هه ر مامه له یه کی ده کرد گه ربه زیان ته و او بوایه له هه مبه ر ئیسپانیه کان.

کوئایی چارلسی پینجه م:

پاش ئه وه ی جه نگو و ناکوکیه کان جه سته ی چارلسی شه که ت و ماندوو کرد، چارلسی پینجه م له سالی 1556 له ته ختی ئیمپراتۆری دابه زی و ولاته به رفراوانه که ی دابه ش کرد له نیوان کوپه که ی فیلیپ و براکه ی فردیناند. ئیسپانیا و زهویه نزمه کان و ئه مریکا و ئیتالیا بوونه به شی فیلیپ. له کاتی کدا فردیناند مولکه ویراسیه کانی خو ی له ئه لمانیا به میراتگرت، که له سالی 1531 هوه - فه رمانپه وایی ئه لمانیای ده گیپرا له بری براکه ی چارلس، که زۆربه ی کاته کان له ئه لمانیادا ئاماده نه بوو. چارلس جگه له نازناوی ئیمپراتۆر هیچی تری بۆ نه مایه وه، ئه و نازناوه ی تا مردنی پاریزگاری لیکرد. چارلس دوو سالی کوئایی ته مه نی له دیڤیکی ئیسپانیا برده سه رو له ویدا خو ی خه ریکی په رستشی په روه ردگاری کرد. تا له سالی 1558 گیانی سپارد.

ئینگلتراي رۆژگاري هنري ههشتهم

1527-1509

هنري ههشتهم له باوكيه وه ولاتيكي يه كگرتوو سياسهت و ئابووريه كي لهنگه رگرتوو هاوسهنگي بۆ به جيما، له پال ئاشتي و ئاسايشيكي گشتي و سهروهت و سامانيكي زۆر. له مكاته دا كاردينال توماس ولزي "1475-1535" هاوكاري و ياريده دهري بوو له حوكمكردنيدا. ئه م پيش ئه وه ي ببيت به كاردينال و پايژكار، سه رقال بوو به پۆسته ئايني و دونيايه كه ي له كلّساو ده ولت دا. ولزي خوي خوشه ويستكرد له لاي پياواني ئايني و سياسهتوانان. به ره به ره به رزيوويه وه تا بوو به وه زير. ولزي پۆسته كه ي خوي قۆسته وه و به كاري هينا بۆ به دهسته ئه يناني ده سه لات و ناوبانگ. ده سه لاتي شي به رفراوانبوو پاش ئه وه ي بوو به پايژگاري هنري ههشتهم. ئيدي بوو به ئاراسته كاري سياسهتي ده ولت له ناوه وه و ده ره وه .

ئه م به شيويه كه به رزفربوو كه ئاره زوي ده سته وتني پۆستي پاپه وي ده كرد. "ولزي" تواني ده سه لاتي پاشا به هيز بكات و خانه دانان لاواز بكات و دادگاي هۆلي ئه ستيره به كارييني بۆ دادگايي كردنيان. وه به به رتيلو به خشيش پشتگيري په رله ماني به ده ست هينا. "ولزي" تيبيني ناكوكي نيوان چارلس و فرانسواي كرد، له به رئه وه ويستي سود له م ناكوكيه وه ريگري، بۆ ئه وه ي پيگه ي خوي و ولاته كه ي بگه يه نيته ئاستيكي به رچاو.

له م كاته دا له ئینگلترا دا هه بوو ده يگوت: ئینگلترا سياسهتيكي دابراوي هه يه، ئه مه ش به هوي بچوكي ئینگلترا له م كاته دا و نه بووني پايه كي گه وره

لە ناو ولاتە گەورەكان. بە لām وڵزى بىروپاى بە پىچەوانەى ئەمە بوو، ھنرىش ھاوکارى کرد. ئىدى جارېك دەچووہ پال چارلسى پىنچەم و جارېك لای فرانسواى يەكەم. بە مەش ھىزىكى لە ناوخواو ناوہندىكى بەرزى لە دەروہ دا بۆ ولاتەكەى دەستەبەر کردو خودى خوايشى بووہ پىادە کارى. لە بەرئەوہ بە دامەزىنەرى سياسەتى ھاوسەنگى نىودەولەتى دادەنرى.

"وڵزى" بە ھۆى لە بەرچا و گرتنى خزمایەتى نىوان ھنرى و چارلس لە لایەك، لە لایەكى تریشەوہ بە ھۆى ھەبوونى بەرژەوہندىكى زۆرى بەرىتانيا لە زەوہ نزمەكاندا كە چارلس بە سەرىدا فەرمانرەوا بوو، لایەنگرى چارلسى دەکرد. ھەروہا ئەم لایەنگىرىيە كاریگەرى گەورەى ھەبوو لە سەر بە دەستەپىنانى چاوتىپرینەكانى وڵزى لە پۆمادا. ھەرچەندە "ھنرى و وڵزى" ماوہ يەك لایەنگرى فرانسوايان کرد، بە لām چارلس دواى ئەوہى بەرتىلى پى بەخشىن ھەرچۆنكىبىت توانى بە لای خۆیدا كىشيانبكات. ئىدى وڵزى بە مەبەستى ھاوکارى چارلس ھىرشى کردە سەر فرانسوا، بە لām ئەم ھىرشە كاریگەرىيەكى ئەوتوى نەبوو. لە تالانکردنى رۆماشدا لە سالى 1527، ھنرى بە لای فرانسوا دا شكایەوہ، بە ھۆى ئەمەش چارلس تووشى سەرلېشىوان ھات.

بە لām وەنەبى تالانکردنى پۆما تاكە ھۆكاربووبى بۆتىكچونى پەيوەندىەكانى نىوان "ھنرى و چارلس"، بە لكو چەند ھۆكارى تریش ھەبوون كە كاریگەريان بە سەر پەوشەكەدا ھەبوو. چونكە دەمىك بوو ھنرى دەيوست خۆى لە خىزانەكەى "كاترىن ئارگون" رزگارېكات. "بە ھۆى ئەوہى ئەم

هاوسه ره ی هیچ کوپکی نه بوو که جیگه ی بۆ بگریته وه "، وهك پيشتر پونمانكرده وه. به لام کاترين پوری چارلس بوو، ئەمەش کاره که ی سه ختکردبوو. له ملاشه وه پاپا ئاماده نه بوو مافی ته لاق ببه خشی به هنری. ولزی ده یویست سود له م هه لومه رجه وه رگری. ولزی هه زی ده کرد کاری ته لاق سه ربگری، چونکه ئەمه پاشای پزگار ده کرد له دۆستایه تی و په یوه سته بونی به ئیسپانیا. هه ر ئەمەش ده رفه تی ده ره خساند بۆ هاوسه رگری کردنی هنری له گه ل خانمی فه ره نسا، که به هۆیه وه فه رنسا ده بوو به دۆستی ئینگلترا. به مەش ده یتوانی پاریزگاری بکات له هاوسه نگی نیودوله تی.

وه لی هنری له دۆلکی ترده بوو، ئەم بیروپای تایبەت به خۆی هه بوو له باره ی ئافره تدا. له به ر ئەمه هیچ گرنگی نه دا به بیروپاکانی ولزی و به کاره دیبلۆماسیه کانی خانمی فه ره نسی. هه روهك هیچ به زه یی نه هاته وه به ئەشکو و ئەسرینه کانی کاترینی خیزانی. له نیو هه موو ئەمانده هه ستا به ئەنجامدانی هاوسه رگری له گه ل کچه لاویکی ئینگلیزی به ناوی "ئان بۆلین" که ده میك بوو شه یدای ببوو. به مەش هیوای فرانسوا تیکشکا و ولزی له وه زاره ت که وت و له زینداندا به غه مه وه گیانی سپارد. په یوه ندیه کانی نیوان ئینگلترا و "چارلسی پینجه م" یش تیکچوو. هه روه ها ئینگلترا له کلێسای کاسۆلیکی جیا بوویه وه و پرۆتستانتییه تی راگه یاند.

به لام له دوای کوشتنی ئان بۆلین و مردنی کاترین ئەراگۆن له لایه ک، وه هاوسه رگری هنری له گه ل خانمیکی ئینگلیزی، په یوه ندیه کانی چارلس و

ھەنرى پوۋە باشبۈنە ۋە چوۋ، بەمەش ھۆى سەرەكى تىكدانى
پەيۋەندىەكانى نىۋان ئەم دوو پاشايە كۆتايى پىھات. پاش ئەمەش ھەنرى
چەندىن ھاۋسەرگىرى تىرى بەئەنجام گەياند، تا ئەۋكاتەى مەرگ بوۋە
مىۋانى ۋە تەخت ۋە تاجى جىھىشت.

ئىسپانىيائى رۇژگارى فىلىپى دوۋەم

1598-1558

ئاكارەكانى فىلىپ ۋە گىروگرافتەكان:-

فىلىپى دوۋەم، كوپى چارلسى پىنچەم لەسالى 1527 لەدايك بوۋە. ئەۋ
سەرچەم مولكى باۋكى بە مىرات گرت، بەھۆى ئەۋەى فردىناندى مامى بە
ئىمپراتورى ئىمپراتورىي پۇمانى پىرۆز ھەلېژاردو مولكى بنەمالەى ھېسبىرگى
نەمساۋى بۆخۆى بەمىرات گرت.

بىروپاكان سەبارەت بە فىلىپ جىاۋازن، بەرىتانيەكان فىلىپ بەكەسىكى
خۆسەپىن ۋە زۆردار لەقەلەم دەدەن ۋە گوزارشتى لىدەكەن بەۋەى كەچاكەى
بۆ غەبرى خۆى نەدەۋىست. لەھەمانكاتدا ئىسپانىيەكان بە پەمزو ھىماى
ولاتى دادەنن ۋە بە پالەۋانىك لە پالەۋانانى ئاينى مەسىحى ۋە پارىزەرى
شارستانىەتى خۆرئاۋا ئەژمارى دەكەن. ھۆكارى ئەم لىكنەچۈنەى
بىروپاكانىش دەگەرپتەۋە بۆ ئەۋپىلان ۋە پىلانگىپىيەى كە فىلىپ لەدژى
بەرىتانيا پىيى ھەلدەستا، كە لەئەنجامدا گەلى ئىنگلىزى پقۇ قىنيان
لەبەرامبەرىدا دروستبۈۋ. ۋەلى ئىسپانىيەكانىش بە مەزنى دەگرن، چۈنكە لەناۋ

ئەوان لە دایک بوو، هەر لە ناو ئەوان دەژیا و نیشتهجی بوو، بە زمانی ئەوان دە ئاخافت و پارێزگاری لە کاسۆلیکی دەکرد و خۆشگوزەڕانی بلۆکێردەوه. ئیسپانیا لە سەردەمی ئەودا لە پۆژگاری زیڕیندا دەگوزەرا، بەلام بەهۆی سیاسەتی زۆردارانە فیلیپ هەرس و داپوخانلە کۆتاییەکانی ژبانی دەستی پێکرد. فیلیپ لە پوخساردا زیاتر وەک کەسیکی ئەلمانی دەهاتە بەرچاو و ئەو کە ئیسپانی. کاتێک پوویەکی سەرنجراکێش و قزێکی زیڕین و دووچاوی شینی هەبوو. فیلیپ هاوسەرگیری لەگەڵ "ماریا" ی پرتوگالی ئەنجام دا، وەڵا ماریا لە کاتی مندالبوونیدا گیانی سپارد. ماریا مرد، بەلام کوپێکی شیت و خوینەرێتی بە جیهیشت بەناوی "کارل" لە بەرئەوه باوکی زیندانی کرد، گوتراویشە فرمانی داوێ بە کوشتنی. وە دەشگوتری: "کارل" بە مردنی سروشتی خۆی مردوو. ژنی دوووەمی فیلیپ "ماری" خانمی ئینگلترا بوو، کە بەبێ ئەوهی خۆشەویستی ئالوگۆرپکەن فیلیپ بووبە ئەوینداری. خیزانی سییەمیشی "ئیلازیسی فالوای کچی هنری دوووەمی" شای فەرەنسا بوو. ئەم ژنەیان سەبارەت بە فیلیپ خیزانیکی پۆمانسی بوو، بە مردنیشی خەمیکی گەورە توشی فیلیپ کرد لە ساڵی 1568. فیلیپ لە پاش مردنی ئەم هاوسەرە، "ئان" ی نەمساوی خواست بۆ مەبەستی سیاسی، بۆ ئەوهی کوپێکی بێی بتوانی تەختی پادەست بکات، بەلام کوپەکە ی "فیلپی سی" یەم "نەیتوانی جیگە ی باوکی بگریتهوه.

فیلپی دووهم پیاویکی زۆردار بوو لە فەرمانرەواییدا، خۆی سەرپەرشتی سەرجهەم کاروبار و کێشەکانی دەوڵەتی دەکرد. بەهۆی زۆر سەرقال بوونی بە

کارەکانی، نەیتوانی بە وریای و زرنگیه وه کاره گرنگه کان چاره سەر بکات له بوارى کارگێڕى و سیاسى دا. فیلیپ کاسۆلیک مەزەهەبى بوو، زۆر بە پەرۆش بوو بیروباوە پەکەى. پەرۆشى فیلیپ بوو بیروباوە پەکەى گەشتە پادەى دەمارگێرى. ئەو بوو هەستا بە دامەزراندنى داداگای پشکنین بە مەهەستى دادگاییکردن و لێپێچینه وهى پڕۆتەستانتى و غەیره مەسیحیه کان. له پره وشته کانی تری ئەو بوو که که سببى فیلاوى بوو سیاسەتى میکياثیلی پەپرەو دەکرد. ئەگەر جەنگى بە پێویست نەزانیا پەنای بوو جەنگ نەدەبردو دەیویست چاره سەرى کێشه کانی بە پێگه چارهى دیبلۆماسى بکات، بە لām کاتیکیش جەنگى بە کارى پێویست هاتبایە بەرچاو، ئەوا له چوونه ناو جەنگ دوو دلى نەدەکرد. گەورەترین ئامانجى ئەم یەکپارچه کردنى جیهانى مەسیحى و کردنى ئیسپانیا بوو بە مەزەنترین دەولەت له جیهاندا. بە لām لەم ئامانجەدا شکستى خوارد. چونکه فیلیپ دەیویست خۆى مۆلکه بە رفراوانه کانی بە پێوه بەرئ. ئەم له یەك کاتدا دەستى دەخستە سەر جەم کارەکان. له کاتیدا سەرپەرشتى کاره برپوه بەرى و کاگێرپه ئالۆزه کانی دەکرد، له هه مانکاتیشدا پێویست بوو له سەرى داگیرگەکانى بە گیانیکی سیاسى و بازرگانیه وه بە پێوه بەرئ له ئەمریکا و ئاسیا و ئەفریقا، هەر وهك له سەرىشى پێویست بوو شۆرپش و ئاژاوه کان سەرکوتبکات، که له زهویه نزمه کان هه لگیرسابوو. هەر وهها دەبوايه پڕوبه پڕوى پرتستانتیەت بپێته وه له هەریه که له ئینگلترا و فەرەنسا، له گەل هەموو ئەوانەدا دەیویست مەسیحیه تیش سەربخا و پشتگیری بکات له دژی مسوڵمانان که لەم کاتەدا

زالبئون به سهر باشوری خۆره لاتى ئه وروپا و خۆره لاتى ده ریای سپى ناوه پاست. دهره نجامى هه موو ئه مانه ش کاره ساتیک بوو بۆ ده ولّه تی ئیسپانیا و داها تی ئه م ولاته. ئیدی دهره نجامه کان دهرکه وتن پيش ئه وه ی سه ده ی شازده کوتایى پييت. ئه وه بوو هۆیه کانى داپوخان ده ستى پيکرد، به شیوه یه ک فیلیپى دووم پيش ئه وه ی بمرى له سالى 1598 تیبینی ئه م هه رس هینانه ی کرد.

سیاسه تی فیلیپى دووم :-

فیلیپى دووم باوه پى به یه کپارچه یى ولات هه بوو. ئیسپانیای کرده خاوه نی یاسا و پيسایه کی یه کانگیرو عادات و نه ریتیکی تیکه ل. ئه مه ش به مانای به هیزکردنی پاشایه تی ره ها دیت. فیلیپ به پيویستی ده زانی یه کیه تی نیشتمانی له گه ل پادشایتی ره ها داییت. کورتیزی ئیسپانیاش نه یارى فیلیپ نه بوو، کورتیز تاونا تاویک کۆبونه وه ی خۆی سازده کردو ره زامه ندی خۆی له سهر باجه نوپیه کان نیشان ده دا، له کاتی کدا باجه کۆنه کان هه ر به رده وام بوون و ببوونه داها تیکی سالانه بۆ خه زینه ی ده ولّه ت، به بی ئه وه ی هه ولّی لابر دنی بدری. ئه مه ره چه یه کی دروستکرد که دواتر پاشاکانی ئیسپانیا به سه ریا پویشن. فیلیپ خانه دانه کانى له کۆشکی شاهانه نزیکه خسته وه، به بی ئه وه ی کارى گرنگیان پى بسپیری. له ملاشه وه پشتی ده به ست به چینی ناوه پاست و له پۆسته کاندای ده مه زانندن.

فیلیپ له ریگه ی سکریتیره کان کاره کانى راده په راند، وه له سهر هه موو بچوک و گه وره یه ک بیروپای وه رده گیرا. به هۆی ئه مه ریوشوینگرته به ره کانى

حکومت بی به رهه م بوون و ژۆریکیان فه رامۆشکران، هه موو ئه وانه ش گیانی داهینانی له ناو فه رمانبه ران له ناو بردو ئیداره ی ناوه ندی لاواز کرد.

وه نه بی باری ئابووری و درایی ئیسپانیا له ره وشى سیاسى و کارگیریه که ی باشتربوبی، به لکو ئه میش خراپتر بوو. پرۆژه ده ره که کان بارگرانیه کی قورسیان له سه ر قشتاله دروستکردبوو. ئه راگۆنیش به هۆی که م ده رانه تیه وه نهیده توانی خه رجی پیشکه ش بکات. له ملاوه داهاتی زهویه نزمه کان به هۆی شۆرشه وه پچرانی تیکه وتبوو. داهاتی ئیتالیا ش که م جار وابوو به شى راپه راندنی کارهکانی بکات. ئه و سهروهت و سامانه به رده وامه شى که له کانهکانی ئه مریکادا هه یبوو، سه رمایه داره بیگانه کان زیاتر سودیان لی ده بینی وه که له حکومتی ئیسپانیا. ئه مانه له باج به خشرا بوون، ته نهاکاتی که نه بیته که حکومت گه ره کی بویه هه ندی پاره ی لی ده سه ندن. وه به هۆی ئه وه ی باجی ده یه کیان خسته سه ر گشت فرۆشراوهکانی پرۆژه پیشه سازه کان شکستیان هیئا. سه ره رای ئه مه ش چه وساندنه وه ی مۆریسکوۆس و جوله که کان بووه هۆی که مبوونه وه ی داهات و سامانی ئه م ولاته. چونکه ئه م چینه خاوه نی سامان و پیشه سازه ی بوون. له به ره وه ئیسپانیا له کۆتایی سه ده ی شازده که وته سه ر لیواری ناپوتی و مایه پوچی.

له پووی ئاینیشه وه فیلیپ باوه پی وابوو که جیاوازی مه زه بی و فره ئاینزایی له ده ولتدا ده بیته هۆی دوویه ره کی و یرانکاری. کاتیکیش فیلیپ ئاره زووی له یه کپیزی و یه کده نگی ولات ده کرد، کلّی سایی کاسۆلیکی وه که عقیده و بیروباوه پی فه رمی ده ولت ناساندو جه ختی له سه ر کرده وه. هه موو

ئەمانەشی لەبەر مەرامی سیاسی و ئاینی کرد. لەپووی سیاسیهوه دەتوانین بڵێین: ئیسپانی و پرتوگالیەکان کاسۆلیکی بوون، ئەوان لە ھەر کوێیەک بوونیان ھەبوا یە دەستیان دەکرد بە بلاوکردنەوێ کاسۆلیکیەت، جا ئەم ھۆیە ھۆکارو یاری دەدەر بوو بۆ ئەوێ لە داھاتوودا پرتوگال بچیتە پال ئیسپانیا. فیلیپ بۆ جیبەجێ کردنی سیاسەتە ئاینیەکی وەک باوەردارێکی دڵسۆز بۆ کاسۆلیکی، ھانی پاپایدا لە سەر بەردەوام بوون لە چاکسازی کردنی کلیسای کاسۆلیکی، بە تایبەت لە ئەنجومەنی "تەرنٹ" لە ئیتالیا. ھەر وەک ھەستا بە دامەزراندنی دادگاگانی پشکنین بۆ پیادەکردنی سیایە سەتە زۆرداریەکی، بە تایبەت لە بواری ئاینیدا. لە ھەمان کاتیشدا ھەولیدا پرۆستەستانتیەت لە ھەرەنسادا لە ناوباری و ئیینگلتراش بگێریتەو ھە جوغزی کلیسای کاسۆلیکی¹.

فیلیپ بۆ جیبەجێ کردنی ئەم سیاسەتەکی بەرھەو یەکیارچە کردنی نیمچە دورگەیی ئیبیریا دەبێرد. لە ساڵی 1580 داوای تەختی پرتوگالی کرد، بەو پاساوەی دایکی کچی پاشای پرتوگال بوو. بۆ ئەمەش بێ مەالەیی "براکنز" لە بەرامبەر وەرگرتنی برێکی زۆر زەبەند لە مال، پەزنامەندیان نیشاندا لە ھەمبەر ئەم داوایە فیلیپ. لە کاتی کدا تەختی پرتوگالی بۆ ئەم بێ مەالەییە پەوایی تر بوو وەک لە فیلیپ. ئیدی سوپای ئیسپانی پوو و پرتوگال کشاو خستە پال ئیسپانیا. فیلیپیش دانی ھێنا بە دامەزراوە و موئەسسەسە سیاسییەکی پرتوگال و ھەق و مافی دەستوری بۆ

پرتوگالیه کان. ههروهه ها خانه دانه بچوکه کان و خاوه ن کیلگه کانی له خوی نزیکخسته وه. به لام ئه م یه کیه تیه گه لی پرتوگالی پیی رازی نه بوو هه رچه ند بو ماوه ی شه ست سال له ژیر دهستی ئیسپانیادا مانه وه. تا ئه وه بوو له سالی 1640 به سهرداریه تی بنه مالهی "براکنز" جاریکی تر پرتوگال له ئیسپانیا جیا بوویه وه.²

چه وساندنه وهی مۆریسکۆس و راوه دونانیان له ئیسپانیا :-

فیلپی دووه م سیاسه تی سه رکزکردنی موسلمانان تورکه کان و ملکه چکردنی مۆریسکۆسه کانی گرتبۆبه ر. ئه مانه پاشماوه ی موسلمانان بوون له ئیسپانیا که مه سیحیه تیان قبول کردبوو. به لام زۆرینه یان به نهیانی دهستیان به ئیسلامه وه گرتبوو. په یڕه وکردنی دروشمه کانی خویان و به ژداری نه کردنیان له پڕۆپه سمی ئاینی ئیسپانیه کان، به لگه یه ک بوو بۆئه مه. گوتراوه: فیلپی دووه م له سالی 1564 ئامۆژگاری دادگا کانی پشکنینی کردوه به وهی له گه ل مۆریسکۆسه کاند زۆر توندنه بن، به لکو کلێسای کاسۆلیکی هه ولبدات دروشمه کانی کلێساو سروته ئاینیه کانیا ن فیڕیکات. وه لی هیه شتی له مانه نه هاتنه بواری جیبه جی کردن. فیلپی دووه می ش وه ک فه رمانه وایه کی زۆردار چاوپۆشی نه ده نواند له سه ریچی کردن له سیاسه ته که یداو هه بوونی په یوه ندی موسلمانان کانی ئیسپانیا به عوسمانیه کان.

له سالې "1566" فهرمانیکیان دهرکردو تییدا داوای گټرانه وهی یاسای
 سالې 1526 ده کرد. نه و یاسایه زمانی عهره بی پرتده کرده وهو گهرماوی
 پوژه لاتی قه ده غه ده کرد. هه روه ها به کارهینانی مامانه مه سیحیه کانی
 له لایه ن خیزانه موسلمانانه کانه وه له کاتی مندالبووندا فهرزکردبوو. هه ر به پیی
 نه م یاسایه ده بوايه له ماوه ی سی سالدا زمانی ئیسپانی فیږبن، به بی نه وهی
 ماموستایان بو دابنری. هه ندی له حاکمو سهر کرده کان نه یاری پیاده کردنی
 نه م سیاسه ته نائه قلانیه بوون، وه ک فهرمانپه وای غه رناته "دی
 منوزا" و "دیوکنو فئالفا"، به لام هیچ که سیان نه یانتوانی فیلپ له پیاده کردنی
 نه م سیاسه ته په شیمان بکه نه وه. ئیدی ویران کردنی گهرماوه کان
 له سالې 1567 دهستی پیکرد. موریسکوسه کان له به رامبه ر نه م
 ده ستریزیه داو وه کاردانه وه یه ک له سالې 1568 شوپشیکیان به رپاکرد،
 به لام کوشتارگه ی گهره یان بوسازکراوسه رکوتکران. ئیدی موریسکوس
 سه ری ئیسپانی ده بری و ئیسپانی سه ری موریسکوسی ده بری. نه م کوشتوبره
 به شیوه یه ک به پړوه ده چوو، که یه کی له سه ربازانی ئیسپانیا له باره یه وه
 ده لی: "نیمه هه موومان دزو جه رده بووین، منیش له ناویاند یه که م بووم".
 کاتیکیش یه کی له سه ر کرده ئیسپانیه کان ویستی به رپگه چاره ی ئاشتیانه
 کوتایی به م کوشتاره بهینی، فیلپی دووه م له سه ر کار لایداو براکه ی خوی
 خسته جیگه به ناوی "دون جوانا". جوانا توانی شوپش سه رکوت بکات.
 له ئاکامی نه م گو به نده دا خانه وه ده کان له ناوچه جوربه جوره کانداپه ریشان و
 په راکه نده بوون. وه به بی نه وهی لییان خوشبن ده ستیان به سه ر

مولکومالیانداگرت و هه موو شتیکیان لی زهوت دهکرا، مه گهر شتی که لکی گۆیزانه وهی هه بوایه. ئه مانه له هه رجیگه یه ک بووبان کۆتو به ندیان به سه ردا ده سه پئینرا. به لام وه نه بی مۆریسکۆسه کان به ته وای گۆله یان که وتبیته لیژی و بی دهره تان مابنه وه، به لکو ئه وان به هۆی ئه وهی پیشه گه رو کارزان بوون، له هه ر شوینیکی گیرسابنه وه به زوویی ده یان توانی بارودۆخیان باش بکه ن و خوشگوزهرانی و خوشنودی له م ناوچه یه دا بلاو بکه نه وه که تیایدا ئۆقره یان لی ده گرت. په نگه ئه وه هۆکاری سه ره کی بووبی بۆئه وهی سۆزی هه ندی له فه رمان په واهو سه رکرده کان به لای خۆیاندا رابکیشن، به وهی که چیتر فیلیپی دووهم مۆرسیکۆس نه چه وسینیته وه. به لام کاره که به وه نه ده کۆتایی نه هات، به لکو ئه مجاره شیان فیلیپی سی یه می کوپی فیلیپی دووهم له سالی 1609 فه رمانیدا مۆرسیکۆس له ئیسپانیا به ته وای رابوینرین.¹

جه هنگی "لیپانتۆ" له نیوان گه له که شتی ئیسپانی و عوسمانی 1571:ـ

دوای ئه وهی فیلیپی دووهم سه ره که وت به سه ر شوپشی مۆرسیکۆس. براکه ی خۆی "دون جوانه ی" وه ک سه ره کی که شتیگه لی "هاوپه یمانان پیروژ" دیاری کرد. هاوپه یمانی پیروژ پیکها تبوو له "ئیسپانیا، فینساو هه نـدی شـاری تـری ئیتالیا". ئیسپانیه کان له سالی 1564 له به رامبه رکه شتیگه لی عوسمانی تیکشکان. فیلیپیش ده یویست

1 هه مان سه رچاوه ی پێشو.

عوسمانیه کان دوورخاته وه له ده ریاکانی ده وری ئیسپانیا، به بی ئه وهی پهل بهاویتته خۆره رلاتی ده ریای ناوه راست، یاخود توشی جهنگیکی بهرده وامبی له گه له ده ولتهی عوسمانی. کاتیک عوسمانیه کان له سالێ 1570 ده ستیانگرت به سهر "قبرس" دا، پاپا هاوپه یمانیه کی پیکهینا له نیوان فینساو ئیسپانیاو پاشان له جهنگیکی تووندوتیزدا له نزیك لیپانتۆ له تشرینی یه که می 1571 که شتیگه لی هاوپه یمانان که شتیگه لی عوسمانیه کان تیکشکاند. ئه م سه رکه وتنه سه باره ت به عوسمانیه کان خالی وه رچه رخابوو، ئیدی له مه وه عوسمانیه کان نه یانتوانی به شیوه یه کی کارا فراوانخواری پوه و ئه وروپا پیاده بکه ن. هه روه ک فیلیپیش له ئاوه کان خۆره لات له جهنگکردنی له گه له ده ولتهی عوسمانیدا بهرده وام نه بوو، به هۆی ئه وهی فینیسیا له م ناوچه یه دا بازرگانی ده کردو دوژمنی له میژینه ی بنه ماله ی هبسبرگ بوو.²

شۆرش زهویه نزمه کان :-

هۆکاره کان شۆرش :-

له بهشی یه که مدا ئه وه مان پوون کرده وه که زهویه نزمه کان له سه ده ی پازده که وتبووه ژیر ده سه لاتی میره کان بۆرگه ندیا. به لام به مردنی چارلسی چاپوک له سالێ 1477، تهخت گوازیه وه بۆ که که ی ماری. "ماری" ش- خیزانی ئیمپراتۆر ماکسیمیلیانی ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریای پۆمانی پیروژ بوو. ساکاتیکیش "ماری" له سالێ 1481 مرد، فیلیپی کوپی تهخته که ی به میرات

گرت. کاتیکیش فیلیپ له سالی 1506 له دونیا ده رچوو، چارلسی کوپی بووه میر به سه ر زهویه نزمه کان. سه ره پای ئه وهش چارلس له سالی 1516 بووه پاشای ئیسپانیا، ئه مهش له دواي مردنی "فردیناند" ی باپیری له دایکيه وه، واتا "فردیناند باوکی دایکی چارلس بوو". ههروه ها بوو به ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریای پۆمانی پیروژ له سالی 1519، دواي ئه وهی باپیری ماکسیمیلیان به ره و پیری مه رگ چوو.

له گه ل ئه وهی چارلس به شیک له کۆتایی ژیا نی له ده ره وهی زهویه نزمه کان به سه ربهر، به لام خۆشه ویستی بۆ زهویه نزمه کان هه ره بوو. ئه و شوینه ی که لێ له دایک بووه و په ره رده کراوه و لێ گه وره بووه. خه لکه که شی هه ر بۆ دلسۆز بوون سه ره پای هه بونی هه ندی ناره زایی. چارلس هه ولێ دا له ژیربالی حکومه تیکی مه رکه زیدا هه ری مه کان بکات به یه ک، به لام پووبه پووی به ره نگاریه کی توند بوویه وه، به هۆی ئه وهی که خه لکی هه ری مه کان پراها تبوون له سه ر ده سه لاتێ خۆجیی، هه ربۆیه هه روا سانا نه بوو ملکه چبکری ن بۆ ئیداره یه کی ناوه ندی. سه ره پای ئه وانهش چارلس باجی قورسی خسته سه رشانی خه لکی شارو خانه دانان، به مه به ستی پرکردنه وهی خه رجی ئه وجهه نگه زۆرانه ی که له دژی فه ره نساو پروتستان تی ه کان ئه جامی ده دان. خه لکی زهویه نزمه کانیش به گشتی ئاشتی و سه قامگیریان گه ره ک بوو، بۆ ئه وهی بازرگانیه تی خۆیان ئه نجام بده ن، سه ره رای ئه وهشکه جه نگ به زیانی به رژه وه ندیه ئابوریه کانی ئه وان ته واوده بوو. هه رچه نده سه ره تاکانی شۆرش له کۆتایی ژیا نی چارلس ده رکه وتبوو، به لام هه رچۆنیک بیت توانی

پاریژگاری بکات لە گوێڕایەڵی دانیشتوانی زەویە زەمەکان. ئەمەش بە ھۆی ئەو کارگێڕیە وردو لیژانەیی که "مارگریت ئوف ستیریا" و پاش ئەویش "ماری ئوف ھنگاریا" ی خوشکی چارلس پیادەیان دەکرد. ئەم دوانە بەدوای یەکدا لە جیگەیی براکەیان فەرمانرەوایان دەکرد بە سەر زەویە نزمەکان.

پرۆتستانیەت لە رێگەیی خەڵکانی دەرەوھەیی زەویە نزمەکان لە ناو زەویە نزمەکان پەخشان بوو. ئەم خەڵکانە بە مەبەستی ژیان و بە دیھێنانی ژیانیکیی باشتەرھاتبوونە شارە ھۆڵندیەکان و تیایدا نیشتەجیی بوون. ئەو خەڵکانە ئاین و ئاینزای نوێیان بلاوکردەووە وەک "ئەناباپتیست، لۆسەریت". چارلس ھەولیدا ھەلگە پاوان و ھەرتقە پێشەکیش بکات، بۆ ئەو مەبەستە لە ساڵی 1550 دادگای پشکنینی دامەزراند. بەلام ئەو لە سەرشارانی دانیشتوان گرانبوو، چونکە ئەوان لە سەر ئازادی و سەربەخۆیی سیاسی و ئابووری پراھاتبوون و ھەرلەبەرئەو ھەش کالڤینیەتیان وەرگرت. لە پال ئەوانە داو ئەو لیپپچانەووە ئیجرائاتانەیی چارلس گرتنیەبەر، بووبە ھۆی پەیدا بوونی ناڕەزایەکی گشتی. ساکاتیکیش "فیلپ" ی کوپی ھاتە سەر دەسەلات، بارودۆخەکە خراپتر بوو. چونکە کوپرەکەیی ویستی سیاسەتی باوکی توندتر بکات. بەو ھەش بەرھەنگاریەکی گشتی لە سەر جەم چینیەکانەووە دەستی پێکرد.¹

خانەدانان یەکەم چینیکی کۆمەلگە بوون کە ناڕەزایی خۆیان دەر بپێ، دوای ئەو ھەستیان بەو کرد کە فیلپ دەیەوێ لە پۆستە حکومیەکان دوریان خاتەووە لە ئەنجومەنە ناوچەییەکاندا مافیان نەھێڵیت. ھەر وہا فیلپ

ئەنجومەنی دەولەتی لەگشت دەسەلاتیڤ دامالی، که پیشتر لەم دەسەلاتانە ی بەهرەمەند بوو. فیلیپ خانەدانانی تۆمەتبارکرد بەو هی خۆیان بە بەرپرسیار نازان لە بەرامبەر گەل و بەکۆمەڵە یەکی خوویست و بەدکرداری ناوزەد کردن. بەلام ئەم پرسە لەو زیاتر بوو، لەپاستیدا فیلیپ دەویست نەك هەر زالبییت بەسەر خانەدانان و بەربزاریەکانیان نەهیلا، بەلکو مەبەستی بوو زالبییت بەسەر ئازادی دەستوری شارنشینان و دەسەلاتی پەهای خۆی بەسەر ولاتدا بەسەپینی. هەرۆک بپاریدا هەرتقە لەناویەری و پڕۆتستانیەت لەپەرگ و پێشەو دەربەپینی و کلێسای کاسۆلیکی لەزەویەنزمەکان دابمەزینیتهو. بەلام ئەمە ناپەزایی لیکەوتەو. خانەدانان نیگەرەن بوون و ناپەزایان دەربەری لە لەدەستچونی سەرۆتی کلێساو دەسەلاتی ئەم کلێسایە بەسەریاندا. بازەرگانانیش پەخنەیان هەبوو ناپازی بوون لەدەستیوەردانی پیاوانی ئایینی لەکاروباری ئابووریان.

خەلکی شاری "ئەنتۆریب" داویان لە "فیلیپ" کرد که پیکخستەو هی کلێساو سەپاندنی کاسۆلیکی بەسەریاندا بوەستینی. وەلی "فیلیپ" بە سەپاندنی ویست و مەبەستی بەسەر گەل، پوبەپووی ئەم ناپەزاییە توندە بوویەو.

فیلیپی دووهم قەرزیکی زۆرو بەسەریەکداکەلەکه بووی هی سەردەمی باوکی بۆ بەجیمابوو، ئەو هەش بەهۆی سیاسەتی دەرەو هی چارلس و جەنگە بەردەوام و بە مەسەرەفەکانی. دانیشتوانی زەویەنزمەکانیش پشکی شیریان بەردەکەوت لەو خەرجیانە ی که پاشاکانی ئیسپانیا خەرجیان دەکرد،

به بیټه وهی هیچ به رژه وهندیه کیان له وه دا هه بی. ئه وان هه بوونی سهر بازه ئیسپانیه کانیاں له ولاتی خویاندا به لاهه ناخوش بوو. ئه مهش له دواي به ستنی پیککه وتننامه ی "کاتو کامبریس" ی - سالی 1559، که به هویه وه کوتایهات به جهنگی ئیسپانیا و فهرنسا.

پیویست بوو له سهر هۆله ندی و به لجیکیه کان خهرجی ئه م سوپایه بدهن به شتویه کی نه قدی و دیار. له راستیدا هه بوونی ئه م سوپایه نیشاندانی ده سه لاتی فیلیپی دووهم بوو له زهویه نزمه کان.

فیلپ نه یده زانی له ویدا چی پروودهات. ئه م جگه له ته نها جاریک نه بیټ سهردانی زهویه نزمه کانی نه کرد، ئه م سهردانه شی له سهره تای ده سه لاتداری و له سالی 1559 دا بوو. به لام ده بی ئه وه بزاین که مه دریدو ئه مستردام یاخود برۆکسل له یه کتره وه دور بوون. ئه م راپۆرتانه شی بۆی ره وانه کران هه مویان جیگه ی بایه خ نه بوون. ئه و کیشه و گپروگرفتانه ی که هه بوون سانا بوون و ده توانرا چاره سهر بکریڼ، ئه گهر فیلپ خوی له ناویان بووبا. به لام دواتر ئالۆز بوون و شوڤرشیکی به رفراوانی نه ته وه یی لیکه وته وه¹.

له سه ره تادانا په زایی له دژی هه بونی هیزه سه ره بازیه کانی ئیسپانیا و دادگا کانی پشکنینبوو له شاره کاندا. خانم "مرگریټ ئوف پارما" که به سهر هۆلندا فه رمان په وا بوو، هه ولیدا پشکی گه وه له به ربژاری ببه خشی به هۆلندیه کان، ئه مهش به کشاندنه وه ی هیزه ئیسپانیه کان له شاره کان و ده رکردنی هه ندی له وه رمان به رانه ی که ناحه ز بوون به لای دانیشتوانه وه.

بەلام فیلیپ سوربوو لەسەر پیادەکردنی سیاسەتە ئاینیەکی و
 ھۆشداریدایە "مرگریت" بۆ پیادەکردنی ئەم سیاسەتە، سەرەرای ئەوەی
 خانەدانان ناگاداریانکردەووە لەم بارەییوە پێیان ڕاگەیاند کە پیادەکردنی
 ئەم سیاسەتە لەم کاتە پڕ لەپەشیوی وشلەژاویەدا کە ولاتی گرتوتووە کاریکی
 گەوجانەییە و لۆژیکی نییە. کاتی فیلیپ سوربوو لەسەر پیادەکردنی
 پیشنیارەکانی ئەنجومەنی تەرنتی کەنەسی لەزەویەنزمەکان، خانەدانان
 لەسالی 1566 کۆبونەووەو سکالانامەییەکیانپیشکەشی "مارگریت" کرد. تیایدا
 گوێڕایەڵی خۆیان دەربەری و ھۆشداریشیانداوە بە ھەلگیرسانی شوێرشو
 تەشەنەسەندنی لەولادت، ئەگەر بیت و دادگاگانی پشکنین ھەلنەوەشی تەووە
 ستەم لەسەریان ھەلنەگیرێ. لەسەرەتادا "مارگریت" گویی بۆ گرتن و
 سکالاکانی پەسەند کردن. بەلام یەکی لەپاویژکارە ئیسپانیەکانی پێی
 ڕاگەیاند: "کەپێیویست ناکات لەم سوالکارانە بترسن" مەبەستی پێی
 میرەکانی زەویەنزمەکان بوو. ئیدی لەمەووە شوێرشگیران ناویان لەخۆیان
 نا "سوالکاران" دواتر دروشمی "تورەکەو کەشکۆل"¹ "یان - بەرزکردەووە.
 سوالکاران بۆ پیشکەشکردنی سکالاکانیان شاندیکیان چوویە لای پاشا.
 لەسەرەتادا پاشا بەلێنی جیبەجێکردنی داواکاریەکان و ھەلۆەشاندەووەی
 دادگای پشکنینی دا، بەلام ھەر زوو لەبەلێنەکەیی پەشیمان بویەووە. ئیدی
 لەم کاتەدا جەماوەری توپە لەپروۆتستانتە توندپەرەووەکانی زەویەنزمەکان
 ھێرشیانکردە سەر کلێسای کاسۆلیکی و تیکیانداو وێنەوپەیکەرەکانیان

1 مەبەستی لە کەشکۆل: - تورەکەیی سوالکارە.

شکاندو دپره کانیاں ویرانکرد، ئه مجا کتدرائیه ی ئه نتۆربیان له هاوینی 1566 پوخاند.

فیلپی دووهم له به رامبه ر ئه مه داو به مه به سستی سه رکوتکردنی خه لکی زه ویه نزمه کان، "دۆف ئه لقا" ی وه ک به ناوبانگترین سه رکرده ی سه ربازی به سوپایه که وه نارد بۆ ناوچه که. "ئالفا" له ئابی 1567 گه یشته زه ویه نزمه کان. له ویشدا به وپه پری تواناو لیها توپییه وه ده ستیکرد به جیبه جی کردنی فه رمانه کانی پاشا. ئه مجا هه ستا به دامه زرانندی ئه نجومه نی شوپش بۆ چاوخشانده وه به و گیروگرفتانه ی تایبته بوون به ناپاکی. به لام ئه نجومه ن گۆرا بۆ دادگایه کی عورفی، که خه لکی ناویان نابوو دادگای خوین. ئالفا وه ک حاکی گشتی بۆ ماوه ی شه ش سال له زه ویه نزمه کان مایه وه و له م ماوه یه دا هه شت هه زار که سی له سیداردا، که له ناویاندا گه وره خانه دانان هه بوون. هه روه ها سی هه زار که سی له سه روه ت و سامانی تایبته ی خویان بی به ش کرد، ئه وانه یشی که ولاتیان جیه یشت له سه د هه زار که س که متر نه بوون. له پال ئه وانه شدا "ئالفا" هه ستا به وه رگرتنی ده یه ک له نرخه هه موو شتیکی فروشارو. جا ئه م باجانه و نه مانی سه قامگیری و له بارچونی هیمنی و ئاسایش، بوو به هۆی تیکچونی باری ئابووری ولات. له ده ره نجامی ئه مه دا دانیشتوانی شاره بۆرجوازیه کانی باشور له گه ل خانه دانان و بازرگانانی باکور که پرۆتستانی بوون ریزه کانیاں پته و کردو شوپشیاں له دژی ئیسپانیا راگه یاند.¹

هەڵبژاردنی ولیەم ئۆرنج بەرێبەری شۆرش:-

خانەدانانی زەویە نزمەکان، "ولیەم ئۆرنج" ی میری "هۆلندا" یان "1533_1584" بەسیاسەتوان و سەرکردە یەکی گەورە دەهاته بەرچاو. "ولیەم ئۆرنج" پرۆتستانی مەزھەب بوو. کاتیکیش "ئالفا" گەیشته زەویە نزمەکان، ئەم ولاتی جیھێشت و پویکردە ناوچەکانی خۆی لە "ناسا" و لە ئەلمانیا. ئەم خانەوادە یە بەهۆی ئەوەی خاوەنی هەریمی "ئۆرنج" بوون لە باشوری فەرەنسا، نازناوی "ئۆرنج" یان-بەسەردا برا. "ئالفا" دەستیگرت بە سەر گشت مولک و مالی "ولیەم ئۆرنج" لەهۆلندا. کاتیکیش شۆرشگێڕان چەند کەمە سەرکەتنیکیان بە دەستەینا، بانگهێشتی "ولیەم ئۆرنج" یان-کرد بۆ گەڕانەو وە بۆ ولاتەکە ی و پابە پرایەتی کردنی شۆرش.

لەسەرەتادا سەرکەوتن بە لای هاو پەیمانی ئالفا و ئیسپانیادا بوو، بەلام ئۆرنج لەسالی 1569، توانی هیژیکی دەریایی لەخۆبەخشان و چەتەکان دروستبکات. ئەوانە بەسوالکارانی دەریایی ناسران و ئامانجیان هیژشکردنەسەر کەشتیە ئیسپانیەکان بوو. کاتیکیش ئەم هیژە لەیاخی بوان و تاوانباران تەیار کرا، لەدەپندانەترین کار لەدژی ئیسپانی و کاسولیکەکان خۆیان نەدەبوارد. ئەم هیژە بوو کپۆکی هیژی دەریایی هۆلندی و بوونە دیوەز مەیهکی واکە خەوی لە ئالفا و حکومەتی ئیسپانی تیکداو شۆکی کردن. ئەوانە شۆرشگێڕانیان هاندەدا کە بەردەوام بن لە شۆرشکردن. هاوکات "ولیەم ئۆرنج" بەمەبەستی بەرەنگاربوونەوێ سوپای ئالفا، هەستا بە دامەزراندنی سوپایەکی بەهیژ. جا دواي ئەوەی ئالفا نەیتوانی بارودۆخەکە پیکبختەو،

لەسالی 1573 "فیلپ" ھەستا بەلابردنی "ئالفا" و، "پیکوینرتز"ی لە جیگە دانان. ھەرچەندە "پیکوپرتیز" کەسیکی دیبلۆماسی بوو، وەڵا ئە ئالفا بەتواناتر نەبوو، ئەو بوو شکستی ھێناو لەسالی 1576 بەنەخۆشی پەشەگرانە تا مرد. لەدوای مردنی، سەربازان بەبێ مووچە ماوێە ک مانەو، ھەربۆیە ھێرشیان کردە سەر ھەندی شارو ھەستان بە نانەوێ پەشیوی و ئازاوە و ئەنجامدانی تاوان و دزی و پاپووت. لەوکاتەشداو لەسالی 1576 نوینەرانی ھەریمەکان کۆبوونەو و پیککەوتنیکیان کرد بۆناشتەوایی و یەکدەنگ بوون لەسەر بەرەنگاربوونەو و ئیسپانیەکانیان، تائەوێ دادگاگانی پشکنین لادەباو سەربەستی پابردوویان بۆ دەگێژیتەو. لە ھەمان کاتدا فیلیپی دووھم براکە ی خۆی "دۆن جوانی" دیاری کرد وە ک حاکم بەسەر زەویەنزمەکان. "دۆن جوانی" وای بینی کە پیککەوتن و لەیەکترگەیشتن لەگەڵ پڕۆستانتیەکان کاتی بەسەرچوو. بەلام ئەویش وە ک حاکمی پیش خۆی نەیتوانی چارەسەریک بۆ بارودۆخە کە بدۆزیتەو و لەسالی 1578 لەدنیا دەرچوو.¹

پاش ئەو فیلپ "ئەسکەندەر فورینزای" میری پارما لە ئیتالیا، وە ک ھەرمانرەوای زەویەنزمەکان دیاری کرد. ئەمەش بەھۆی ئەوێ لەلای فیلپ بەکەسیکی سیاسی و بەتوانا دادەنرا. "ئەسکەندەر" توانی بۆماوێ چواردەسال دەسەلات بەسەر زەویەنزمەکاندا بنوێت "1578_1592". ئەو سیاسەتوانە لیھاتوێ توانی پیادە ی سیاسەتی میکافیلی بکات. ئەو بوو

ههستا به چاندنی تۆوی دووبه رهکی و ناکۆکی له نیوان هه ریمه کانی باکور که دانیشتوانه که ی به ئه لمانی ده دوان و زۆرینه یان بازرگان و پرۆستانتی بوون، له گه ل هه ریمه کانی باشور که دانیشتوانه که ی به فه ره نسی قسه یان ده کردو زۆربه یان پیشه سازو کاسولیکی بوون. "فورینزا" به دانیشتوانی باشوری ده ووت: "هیچ شتێک نییه که په یوه ندی ئیوه و ئیسپانیا لیکبکات، به هۆی نزیکي ئایین و زمانتان. به لام وشیاربن و به ئاگا بن له پرۆتستانته کانی باکور که له زمان و ئاینان جودان. له هه مان کاتی شداو له سالی "1579" ریککه و تننامه ی "ئاراز" ی به ست له گه ل نوینه رانی ده ویلیه تی باشور، بۆ پارێزگاری کردن له کاسۆلیکی و به رژه وه ندیه کانی فیلیپی دووه م. له هه مان سالی شدا نوینه رانی هه ریمه کانی باکور کۆبوونه وه و په یمانی "ئوتریخت" یان - به ست، به مه ستی هه ولدان و کۆششکردن به مال و گیان له پیناوی پارێزگاری کردن له ئازادی و سه ربه ستی زه وت کراوو مافی پیشیلکراوو هه پرون کراویان، بۆ درایه تی کردنی ئیسپانیای سه رکیش. هه موو ئه مانه ش بۆ به ده سه ته یانی ئازادی په رستشکاری و پرێزدانان بوو بۆ ولات. به م شیوه یه فورینزا په یمانی "ئاشته وای" ی - له ناو بردو زه ویه نزمه کانی کرده دوو به شو دوو پکه به ری یه کتر. به شی باشور له سه ره تادا له ژێرده ستی بنه ماله ی "ههسبرگ" ی ئیسپانی مایه وه. به لام له دوای په یمانی "ئوتریخت" ی 1713 که وته ژێر ده ستی نه مسا. له کاتی کدا به شی باکوری سه ربه خۆو ئازاد بوو، ناوئرا هۆلندا. هۆلندا توانی پیگه یه کی نایاب له ناو گه لانی شارستانی ئه وروپا بۆ خۆی بنیات بنی و تا پۆژگاریکی درێژ سه ره وت و سامانی زۆرترو خوشگوزه ران و

بالا تر بوو له به لجیکا. هاوکات دژایه تی و جه نگو و ناکوکی به شی باشوری زهویه نزمه کان "به لجیکا" ی توشی داپو خان کردبوو. وه به هوئی به ربه سستی هوئندیه کان له سهر ئاوه پوئی "شیلِت" و زال بونیان به سهر ئاوه کانی ده وروبه ر، ئابووری به لجیکا ههره سی هیئاو گوزهریکی که مه رشکین له به ندهری ئه نتوریب دراو بازرگانی و پیشه سازی گواسترایه وه شاری ئه مستردامی هوئندا. هه موو ئه مانهش به هوئی دروستکردنی به ربه سستی هوئندیه کان له سهر ئاوی شیلِت پوویدا.

جه نگو شه پو ناکوکی بۆ ماوه یه کی دورو دریژ له نیوان ئیسپانیا و هوئندا به رده وام بوو. "فورینزا" له و باوه رپه دابوو که ده توانی باکوریه کان به زه بری هیژ سه رکوتبکات، هه روه ک چۆن به هوئی زرنگی و سیاسه ته وه باشوریه کانی ملکه چکرد. به لام هوئندیه کان براوه بوون و سه رکه وتنی یه کلاکه ره وه یان به دهسته هیئاو سه ربه خوئی خویان ده سته که وت به هوئی کو مه لی هوکار. له وانه:

1. سروشتی سهر زه مینی هوئندا گونجاو نه بوو بۆ جموجوئی سه ربازی، ئه مهش به هوئی نوکه ندی زۆر که پیکه اتبو له توپیک. ئه م توپه له کاتی کردنه وه ی به ربه سستی سهر پوباری شلیت، ده توانا بکریته هیلی به رگری و به هویه وه ئه رزه کان به ئاو داده پوشران.

2. شاره زایی هوئندیه کان له ده ریاوانی دا، هه روه ها پیکه ستنی جموجوئی چه ته ده ریاویه کان و هیژ شه به رده وامه کانیا بۆ سه رکه شتی ئیسپانیه کان و بازرگانی و داگیرکه کانیا له ده ریادا. ئیدی ماوه یه کی زۆری

3. ھۆلدىيەكان لەجەنگەكانياندا پشتياندىيەست بە سەربازانى بەكرى گيراو. لەملاشەو ھەولەكانى خۆيان چرپەكردەو ھەبواری بازركانى و گەشەپيدانى ولات لەپرووى ئابوورىيەو، كە بەھۆيەو ھۆشگوزەرانى و ھۆشنودى پەخشان بوو. ئەو ھەبوو ھۆلدىا بوو بە ولاتىكى بازركانى و داگيركارى گەورە لەئەوروپادا. ھەروەك ئەمستردام بووبە يەكى لەشارە ھەرە گەورەكانى بازركانى لەجياندا.

6. فيلپ خۆيشى ھۆكار بوو، كاتىك دەيويست لەيەككاتدا زۆرتىر
پروژەكانى جيبه جى بكات. ھەربۆيە لەھىچياندا سەركەوتنى تەواوى
بەدەستنەھيئا. ئەوكاتىك لەمەلەلانىيەكى توندو تىژدابوو لەگەل ھۆلندا،
جەنگى لەدژى شارن ئىليزابىس راگەياندا. ھەروەك دەستى لەكاروبارى
ناوخۆى فەرەنساش وەردەدا. ھەرئەمەش واىكرد ھۆلنديەكان كارەكانيان
ريكخەن وسەركەوتن بەدەستبىنن.

لە ساڵى 1581 فيلىپى دووهم وليەم ئۆرنجى بەناپاك لەقەلەم داو لەدەرەوہى ياساى ھەژمارکرد، ھەروەك خەلاتىكى تەرخانکرد بۆ ھەركەسى ئەو بەزىندوىيان بەمردوىي بەيئى. وليەم ئۆرنج بە پۆزش ھىنانەو ھەو پوچە لکردنەوہى ئەوہى كە پىي تاوانبار كرابوو بەرپەرچى فيلىپى دايەوہ. پاشان نوینەرانى ھەريەمەكانى باكور لە "لاھى" كۆبوونەوہو برپارى جيا بوونەوہياندا لەپاشايەتى ئىسپانياو پايانگەياندا كە پادشا ھىچ دەسلەتتىكى نيە بەسەرياندا. شياوى باسە وسيقەى "لاھى" ساڵى 1581 دادەنرى بەبناغەى راگەياندى سەربەخۆى ھۆلندا. ھەرچەندە "وليەم ئۆرنج" لەساڵى 1584 لەلایەن بەكرى گىراوانى ئىسپانيەوہ تىرۆركرا، بەلام ھۆلنديەكان لەژىر سەركردايەتى "مۆرىس"ى كورپى وليەم ئۆرنج، ھەربەر دەوام بوون لەخەبات و تىكۆشان لەدژى فيلىپى دووهم. لەم كاتەشدا پەيوەندى نيوان ئىنگلترىا و ئىسپانيا زۆر ئالۆز ببوو، بەتايبەت پاش ئەوہى "ئەسكندەر فورىنزا" لەساڵى 1585 توانى ئەنتۆرىب داگىربكات و لە دەستى ھۆلنديەكان بىھيئىتە دەر. ھاوكارىيەكانى ئىنگلترىا بۆ ھۆلندا دەستى پىكردو شۆرش بەشيوەيەكى پچرپچر ھەربەر دەوام بوو تاوہكوساڵى 1609، كاتىك فيلىپى سىيەم ناچار بوو ئاگرىبەستىك لەگەل ھۆلنديەكان بۆماوہى دواز دە سال رابگەيئى.

بەگويرەى ئەم ئاگرىبەستە ھۆلنديەكان زۆر لەوہى پىشبينيان دەکرد زياتريان دەستكەوت. بەلام دانھيئان بە ھۆلندا وەك ولاتىكى سەربەخۆ بەدرەنگ كەوت تاساڵى 1648ز.

حەوت ھەریمەکی باکور بەیەکەوێکەوتن لەسەر پێکھێنانی دەولەتێکی یەكگرتوو و ملکەچ بۆ پەرلەمان، کە نوێنەرایەتی ھەریمەکان بکات، وە فەرمانرەواییەکی گشتی پشتاوپشتی ھەبێت لە بنەمالەیی ئۆرنج. بەلام ھەر ھەریمەکی کارگێڕی و ئیدارەیی تایبەت بەخۆی ھەبێت و پارێزگاری لێ بکێت. ناکۆکی دەستوری لەنێوان فەرمانرەوایی گشتی و پەرلەمان دروست بوو، وە بەردەوامیدابە درێژایی سەدەی ھەفدە. چینی سەرمايەدارو دەولەمەندی شارەکان پشتگیری پەرلەمانیان دەکرد و ئارەزوویان لە ئیدارەییەکی ئۆلیگاریکی بوو. کە لەم شیوەیەدا حکومەتی مەركەزی دەستخستە نیو کاروباری ھەریمەکانی کەمترە. ئەمە لەکاتی کەدا چینی ھەژارایش پشتگیری فەرمانرەوایان دەکرد و ھاوکاریان دەکرد لە دامەزراندنی حکومەتێکی پاشایی دەستوری بەپارەرایەتی و سەرکردایەتی بنەمالەیی ئۆرنج، لەگەڵ ھەبوونی پەرلەمانی گشتی ھاوشیوەیی ئینگلترا. لەماوەی سەدەی ھەفدە ھۆلندا بوو بە دەولەتێکی پەرلەمانی کۆماری، لەگەڵ ھەبونی ئازادی گەورە بۆ تاک و کۆمەڵ و گەشەوێشەکی ئابوری بە شیوەیەکی پێشتر وێنەیی نەبوو.

نیوەی سەدەی ھەفدە لەژێر سایەی سیستەمی کۆماری سەردەمی زێڕینی ھۆلندا بوو. سەرۆکی ئەوکاتە "دی ویت" بوو 1663-1672 کە لەلایان دانیشتوانی شارەکانەو پشتگیری دەکرا، ئەوانەیی کە پشتیوانی کۆماریان دەکرد. بەلام کارە دوژمنکارەکانی لویسی چواردە بۆسەر ھۆلندا، بووبە ھۆی پەستبوون و ناپەرەزایی و بیزاری خەلکی. بەھۆیەو "دی ویت" یان کوشت و پشتگیریان لە فەرمانرەوای نوێ "ولیم ئۆرنج" کرد. "ولیم

ئۆرنج "ی نوێ"، نەوێ و لیەم ئۆرنجی فەرمانپەرەوایی پیشووی ھۆلەندابوو، وەك پیشتر ئاماژەمان پێکرد. ولیمی نوێ ھەر لە کۆنەوێ خەلکی لادیکان پشتگیریان لێدەکردو لە لایەن گەلی ھۆلەندیشەوێ دەسەلاتیکی فراوانی پێ بەخشرا، بەمەبەستی بەرەنگاربوونەوێ کارە دوژمنکاریەکانی لۆیسی چواردە. شیاوی باسە کۆماری پیشوونەیتوانی بەرەنگاری لۆیسی چواردە ببیتەوێ زۆر لە داگیرگەکانی لە دەستدا.

لە دوای مردنی ولیم ئۆرنج لە ساڵی 1702، سیستەمی پەرلەمانی ھەر بەردەوام بوو. پاشایەتی لە سەدەوی ھەژدە پێگەی بە ھێزتر بوو لە ناو بنەمالەیی ئۆرنج. تەنانەت تاوێ کو ئیستاش ئەم بنەمالەییە بە دەسەلاتداریەکی دیموکراتی پەرلەمانی لە سەر شیوازی سیستەمی ئینگلترا فەرمانپەرەوایی بەسەر ھۆلەندا دا دەکات. لە مەلاشەوێ بە لجیکا لە ژێردەستی ئیسپانیادا مایەوێ. پاشان کەوتە ژێردەستی نەمسا، وە لە دوای ھەلگیرسانی شۆرش لە دژی ھۆلەندا لە ساڵی 1831، سەر بە خۆیی لە ساڵی "1839" بە دەستھێنا.

ئینگلتراي پوژگاري شارژە ئیلیزابییس "1558-1603"

"ماری تیۆدۆر" کچی "ھنری ھەشتەم و خیزانی فیلیپی دووھم" ی پاشای ئیسپانیا لە ساڵی "1558" تالای مەرگی چەشت، بە مەش تەختی ئینگلیزی گواسترایەوێ بۆ زێخوشکی خۆی "ئیلیزابییس" ی کچی "ئان بۆلین". فیلیپی دووھم پۆلی ھەبوو لە پاراستنی ئیلیزابییس و گواستەوێ تەخت بۆ ئەو. بەو ئومێدەیی ھاوسەرگیری لە گەڵدا ساز بکات، لە پاش مردنی خیزانە کە "ماری".

ئیلیزابییس خۆسەپین و سەرکەشیبوو، بە ئام بە ناویانگ بوو بە زیرەکیەکی کەم و ینەو بە توانایی لە بریار دانا. کارزانی و سیاسەتوانی لە "ئیلیزابییس" دا

دهرکهوت به شیوهیه که له ناو که می له سه رکرده کانی ئه وروپای ئه وکاتدا نه بی،
وینه ی نه بووه. که سایه تی سه رنجراکیشی ئه و کاریگه ریه کی گه ورده ی هه بوو
له به ده سه ته یانی پئینوخۆشه ویستی وه زیرو راویژکاره کانی.

ئیلیزابییس سیاسه تی میکافیلی پیاده کرد که بنیات نرابوو له سه ر فیل و
ته له که بازی. فیلیپی دووه م هه ولیدا له پێگه ی هاوسه رگیریه وه لیی نزیك
بیته وه، به لام ئه م په تی کرده وه. ئیلیزابییس پرۆستانتی بوونی و نه ته وه یی
بونی خۆی راگه یاندو له گه ل ته وژمی به رزی ئه وکاتی ئینگلترا ده پوشت.
کاتی ئیلیزابییس له دژی ئیسپانیا هاوکاری شوپشی پرۆستانتییه کانی کرد
له زه ویه نزمه کان، په یوه ندیه کانی له گه ل فیلیپی دووه م گرژی تیکه وت،
هه روه ها دنه ی چه ته ده ریاییه کانی دا له ده ریاکانداو هیرش کردنه
سه ربازرگانییه تی ئیسپانیای گه رمترکردو هانی ده دا. له پاش ئه وه فیلیپی
دووه م دهستی کرد به پیکه خستنی پیلان و ده سیسه بو لادان و کوشتنی
ئیلیزابییس. هه روه ها هه ستا به به خشینی پاره و به خشش به خه لکی له هه ریه که
له ئینگلترا و فه رنه ساو ئیرله نداو به پاره و مال هه لیخه له تاندن بو
به نه نجامگه یاندنی پیلان و ده سیسه له دژی ئیلیزابییس. هه روه ها فیلیپ، ماری
ستیوارتی شارژی سکوتله ندای به دارده ستیک زانی بو جیه جی کردنی
پیلانه که ی¹.

ماری ستیورات :-

ماری ستیورات کچی جیمسی پئینجه می پاشای سکوتله ندا له سالێ 1542
له دایک بووه، ماری نه وه ی "مرگریتی خوشکی هنری هه شته م" بوو "پاشای

1 Cant, W.E. History of Enland, (Harper, 1957) pp.335_351.

ئینگلترا". هه ربۆیه له دوای مردنی ئیلیزابیئس ده بوایه ماری کاندید بکریت بۆ تهختی ئینگلیزی. شایانی باسه ئیلیزابیئس شوی نه کردو هاوسه رگیری ئه نجام نه دا. له هه مان کاتدا ماری نزیکایه تی هه بوو له گه لّ بنه ماله ی "گیمز"ی فه ره نسى. هنری هه شته میس هه ولّی ده دا ماری له "ئیدواردی شه شه م"ی کوپی ماره بکات، به ئومیدی یه کانگیرکردنی دوورگه ی به ریتانیا. به لام په یوه ندیه کانی نیوان به ریتانیاو سکۆتله ندا به هۆی سیاسه تی چه وتی هنری هه شته م له به رامبه ر سکۆتله نده گرژى تی که وت. ئه مه ش به هۆی هه ولّه کانی هنری هه شته م بۆ ئه وه ی سکۆتله ندا بخاته پالّ خو ی و پرۆستانته ت به سه ریاندا به سه پینّی. سکۆتله ندیه کانیش "ماری"ان- نارد ه پاریس به مه به ستی په روه ده بوونی له ده رباری شاهانه ی فه ره نسا.

له م کاته دا ئینگلترا پرۆبه پوی مه ترسی په لاماری سکۆتله ندی و فه ره نسیه کان بوویه وه، ئه مه ش به هۆی ئه وه ی جهنگی نیوان فه ره نساو ئیسپانیا به په یمانبه ستی "کاتۆکامبریس"ی سالّی 1559 کۆتایی پیهات. ماری هاوسه رگیری کرد له گه لّ فرانسوای دووهم که تازه ببوه پاشای فه ره نسا. سکۆتله نداش له لایه ن دایکی ماری به وه صی فه رمانه پره وایی ده کرا، وه له لایه ن سوپای فه ره نسیه وه پشتگیری ده کرا. فرانسوای دووهم تا ئه و کاته ش ته مه نی بچوک بوو له پاژده سالّ تیّ په ری نه ده کرد، بۆیه پراوێژکاره کانی حکومیان به سه ردا ده کرد، که دوانیان له بنه ماله ی گیزبوون و خالّی ماری ستیوراتبوون. ئه مانه ده یانویست ماری شارژی فه ره نسا بکه ن به شارژی به ریتانیا، به وپییه ی ماری میراتگری شه رعیه. ئه مانه بۆ

مه به سستی خۆیان بانگه شهی ئه وه یان ده کرد که کاترین ئارگۆن خیزانی شه رعی هنری هه شته مه، چونکه پاپا "کلیمنتی چه و ته م" په وایی نه داوه به ته لاق دانی کاترین، له بهر ئه وه گریبه سستی هاوسه ری "ئان بۆلین" په وانیه به گوێره ی یاسای کلیسا. کاتیکیش ئیلیزابییس کچی ئان بۆلینه کچی ناشه رعی هنری هه شته مه. له راستیدا ئه م ته فسیر و لیکدانه وه یه په سه ندو راست بوو له لایه ن کاسۆلیکه کان، چونکه له دیدی ئه واندا پرۆتستانیته ت هرتقه بوو. هه رچه نده فیلیپی دووهم ده یویست ئینگلترا به کاسۆلیکی بمینیته وه، به لام ئاره زووشی نه ده کرد فه ره نسا به سه ریدا بالاده ستبی.

له م کاته دا پوداوه کان یاریده ی شارژن ئیلیزابییس-یان کردو "با" به قازانجی ئیلیزابییس هه لیکردو پزگاری بوو له مه ترسی په لاماردان. ئه مه ش کاتی شۆرشی پرۆستانی له سالی 1559 له سکۆتله ندا هه لگیرساو "جون نوکس" ی قوتابی جۆن کالڤن له سویسپراوه گه رایه وه سکۆتله نداو له ویدا ژماره یه کی زۆری سکۆتله ندیه کانی قه ناعه ت پی هیئا. هه روه ک له م کاته شدا بزوتنه وه ی نه ته وایه تی به هیزبوو که دژایه تی بالاده ستبوونی فه ره نسا یان ده کرد به سه ر سکۆتله ندا. کاسۆلیک و پرۆتستانیته کان یه کیانگرتو شۆرشیگێره کان داوای هاوکاریان کرد. هه رچه نده هاوکاری ئیلازبییس واتای به هیزکردنی پرۆستانیته کانی ده گه یاند له ئه وروپاداو سۆزی ئه وانی بۆ لای خۆی کیش ده کرد. وه لێ بی وه ی نه ده بوو له مه ترسی کاسۆلیکه کان، به تایبه ت فه ره نسو و ئیسپانیه کان له به رامبه ریدا.

له سالی 1560 ئیلازبییس بریاریدا هاوکاری سکۆتله ندیه کان بکات. له میانه ی هاوکاری کردنه که دا سوپای ئینگلیزی سه رکه وت به سه ر سوپای فه ره نسیدا، وه به گوێره ی په یمانبه سستی "ئه دینبر" که له نیوان وه صیو

ئینگلیز به ستر، وه صی په زامه ندی نواند له سهه پاشه کشه ی سوپای فهره نسی، به و مهرجه ی سوپای ئینگل تراش سکۆتله ندا جیبیلت. وه له هه مانکاتدا په رله مانی سکۆتله ندی کاسۆلیکیه تی له کارخست و پپۆتستانیه تی کرده کلّیسای فهرمی. مه ترسی فهرنسیه کانیش به مردنی فرانسوای دووهم له سالی 1560 کۆتایی پیهات، ئیدی هیچ هیواو ئاواتیک بۆ بیوه زن "ماری ستيورات" له فهره پهنسا نه مایه وه، له بهرئه وه پوهو سکۆتله ندا گه راپه وه له سالی 1561 که ئه وکاته ته مه نی هه ژده سال بوو.

ماری ستيوراتی کاسۆلیکی مه زه هب هه ستي کرد گه لی سکۆتله ندی پپۆتستانتی مه زه هب مه یلیان به لای ئینگل ترا دایه. ئیدی هه رچی زیره کی و زرنگی هه بوو خسته کار بۆ زال بوونی به سهه کیشه کان. ماری له لوتکه ی زیره کی وجوانی دابوو، ئه و دوو به هره یه ی خسته کار بۆ کیش کردنی هه رچی په یوه ندی پپوه ئه کرد، وه هه ولّی به ده سته یانی سۆزی گه له که یداو رپچکه وپه رته وازه یی ئایینی فهرامۆشکردو جه ختی ده کرده وه له سهه لایه نی نه ته وه یی، به مه ستي به ده سته یانی هه ندی سهه رکه وتن. له سالی 1565 ماری شوی کرد به "لورد درانیلی" کاسۆلیکی مه زه هب. درانیلی نزیکایه تی هه بوو له گه لّ بنه ماله ی پاشایه تی ئینگلیزی، ئه مه ش ماری به هیزکرد بۆ داواکردنی ته ختی ئینگلیزی¹.

له هه مان کاتدا کلّیسای کاسۆلیکی له ئیتالیا کۆتایی هیئا به کۆبوونه وه و به خۆداچوونه وه کانی که له چوارچپوه ی ئه نجومه نی ته رنت به رپوه ده چوو. ئه نجومه نی ته رنت له کۆتایی دانیشتنه کانی له سالی 1563 بپاریدا

پروۆتستانیەت بنێر بکات و فیلیپی دوووەمیشی بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە وەك سەرپەرشتیار دیاری کرد. فیلیپی دوووەم وای پێی باشبوو لەپێش ھەستانی بە ھەركاریك، ھەستی بەشۆرشیکی دیپلۆماسی و ھەموو پرسیەكان دوابخات بە مەبەستی لەناوبردنی پروۆتستانیەت. فیلیپ وەك ھەنگاوی یەكەم، لەساڵی 1565 لە "پوین"ی باشوری فەرەنسا كۆبوونەوێهەکی گریڤا لەنیوان "كاترین میدتچی وەحسی و نوینەری فیلیپی دوووەم". ئەوھشی كە لەویدا گوزەرا بەنھێنی مایەو، بەلام كۆبوونەوێهە كۆتاییھێنا بەجیاوازی نیوان ئیسپانیای فەرەنسا و ھەموو ھەولێ خۆیان خستەگەڕ بۆ لەناوبردنی پروۆتستانیەت لەئینگلترا و فەرەنسا و ھۆلندا. ئەوھش لەھەمبەر ئینگلترا مانای پشتگیری ئیسپانیای فەرەنسا ی دەگەیان بە بۆ "ماری ستیورات".

دیسان وەك جاری پابردوو بەخت یاوھری ئیلیزابیسی کرد، ئەوھش لەپوودانی شۆرشی زەویە نزمەكان دەرەكەوێ، كە لە ھەمان كاتدا پویدا و فیلیپی دوووەمی ناچار كرد ھێزیکی گەورە بنێرێ بۆ ئەم ناوچە یە بەمەبەستی سەركوت كردنی شۆرش. بەھۆی ئەوھش ماوێھەکی زۆر توشی سەرقالی بوو. ھەروەھا لەفەرەنسا شۆرشی ئایینی سەریھەڵدا و شۆرشەكە گەورە بوو دواتر جەنگی نیوخۆیی لێكەوتەو، بەشیوەیەك تا ساڵی 1589 كۆتایی نەھات.

لەسكۆتەلەنداش ماری ستیورات بیروباوھری كاسولیکی خۆی ئاشكرا كرد. بەمەش پروۆتستانیەتیەكان لێی دوور كەوتنەو. لەملاشەو "دارانلی" كەسیکی لوتبەرزو گێلبوو، ھیچ ھاوکارییەکی ماری نەدەكرد لەوتووێژكردنی لەگەڵ وولاتە كاسۆلیکیەكان. "درانیلی" بە مامەلە یەكی پەق مامەلە ی لەگەڵ

ماری دهکرد، به ودهش ماری ناچار بوو پشت بېهستی به سكرتیرهكهی "داښید ریزو". ئەمه بووه هۆی جولاندنی دهماری "غیره" ی درانیلی ههتا پادهی سهرشیټی. تادواتر به هاندانی لۆرده مهزه ب پړۆتستانته كان درانیلی له بهرچاوی ماری ستیورات "ریزو" ی كوشت.

پاش ئەمه پیکه و تن له نیوان شازنو هاوسه رهكهی دروست بوو، كه ماوه یهك بهرده وامی دا. له م ماوه یه دا واتا سالی "1566" ماری كورپكی بوو ناوی لیینا "جیمس". به لام پاش له دایكبوونی ئەم كورپهش "درانی" له ههلسوكه وته گه و جانهكهی دهرهق به "ماری" هر بهرده وام بوو. تا ئەوه بوو ماری ههستی به هاوكاری یهكی له راویژكاره دلسۆزه كانی كرد به ناوی "بوسویل". مامه لهی خراپی "درانیلی" بووه هۆی ئەوهی ماری بكه و یته ئەفینی "بوسویل". بوسویل دوودلی نه كرد له كوشتنی درانی و پفاندنی ماری ستیورات و ته لاقدانی هاوسه رهكهی، پاشان گه پانه وهی بو "ئه ندبره" و ماره كردنی ماری له خۆی له سهر شیوازی پړۆتستانی.

به لام، له ئەنجامی ئەم پووداوانه "ماری" سه رجه م هاوكاری یه كانی له دهست داو گه لی سكو تله ندی بوونه نه یاری و كه وتنه دژایه تی كردنی. هیزه كانی پړۆتستانی توانیان "ماری" دهستگیر بكه ن و به سهر هیزه كانی "بوسویل" دا زال بن. شیاوی باسه "ماری" دهستبهرداری ته ختهكهی بوو بو كورپهكهی. "ماری" بو ماوه یهك دهستبه سهر كرا، به لام ئەو پیلانانهی كه ئەنجامدران هاوكاری هه لاتنی مارییان كرد بو ئینگلترا له سالی 1568.

وه نه بی "ئیلیزابیټس" حهزی كر دبیټ ماری پادهستی دوژمنه كانی بكات، یاخود هاوكاری بكات له دژی دوژمنه كانی. به لكو ئیلیزابیټس له جیگهی ئەم دوو ههلوسته دا، پیکه ی سییه می هه لبارد كه بریتی بوو له زیندانی كردنی

له لای خۆی. له بهر ئه وه له قه لایه کدا زیندانی کرد. دواتر ئه وزیندانه بۆی بوو به جینگه یه ک تا کۆتایی ژیا.

ئه وه مه ترسیانه ی له سه ر "ماری" بوو له زیندان، که متر نه بوو له وه مه ترسیانه ی که له سه ری بوون له کاتی پاشایه تی. کاسۆلیکه کانیش له سالێ 1569 به سه رکردایه تی "نورفولک" شوپشیکیان هه لگیرساند له باکوری ئینگلترا، به هیوای ئه وه ی "نورفولک" هاوسه رگیری سازبکات له گه ل ماری و دواتر بیکه ن به سه رۆکی ئینگلترا و بیروباوه پی کاسۆلیکی به سه ر وولاتدا به سه پێن. واتا (دوای ئه وه ی شوپش سه رکه وت، ئه وان ئه م هیوایه یان هه بوو). خانه دانانیش به هۆی نیگه رانی و دلگرانیا ن له که مبه و نه وه ی چانسیان له پۆسته حوکومه کانه و له رزۆک بوونی ده سه لاتیا ن و زالبوونی "لۆردسیسل" به سه ر حوکومه تدا و زیادبوونی ده سه لاتی، هاوکاری و پشتگیری "دیوک ئۆن نور فولک" یان - کرد. له پال ئه مه شدا هه ستی ئایینی پالنه ریکی تریان بوو بۆ ئه وه ی پشتگیری له "نور فولک" بکه ن، هه روه ها فیلی دووه میش له ریگه ی بالوێزی خۆی له له نده ن هانی "نور فولک" ی - ده دا له سه ر شوپشکردن. به لām سه ره پای هه موو ئه وانه ش شوپش پێش ده ستپیکردنی هه ره سی هینا. به هۆی ئه وه ی ئینگلیزه کاسۆلیکه کان شوڕشیا ن له دژی حکومه ت په ت کرده وه، له ملاشه وه هاوکارییه کانی ئیسپانیا نه هاتنه به ره م. به هۆی ئه وانه وه سه رکردایه تی شوپش به زی و "ئیلازیسیس" یش - تۆله ی له شوینکه وته کانی شوپش کرده وه. هه روه ها حکومه تی سکۆتله نداش سه رکرده شوپشگیره کانی ده ستگیرکردو پا ده ستی ئیلازیسیس کردن بۆ ئه وه ی توشی هه مان چاره نویسی شوینکه وه اته کانیان بکات.

له سالێ 1570 پاپا فرمانی بییه ری بوونی له هه مبه ر "ئیلازییس" ده رکردو فرمانه که شی له ئینگلترا بلاوکرایه وه. به لام ئه م فرمانه ئه گه ر هاتبایه وپیش شوپش ده رکرا بویه، ئه و کاریگه ری ده بوو له سه ر کاسۆلیکه ئینگلیزه کان. به لام ده رکردنی فرمانه که له دوا ی کو تای هاتنی شوپش بوو. ئه مه ش په نگدانه وه و کاریگه ری پیچه وانه ی دروستکردو بووبه هۆی پق و کینه له دژی کاسۆلیک.

له سالێ 1571 "ریدۆلفی" ئیتالی پاره گۆر، به په زامه ندی پاپا و فیلیپی دووهم، هه ستا به سازدانی پیلانیك بو گۆپینی سیسته می ده سه لاتێ ئینگلترا. ئه مه ش به ماره کردنی ماری ستیورات له نورفلك. "نورفولك" پیشتر ده سستی له شوپشه لگرت، به مه ش خۆی پزگارکرد له سزای سیداره. هه ره وه هاپیلانه که بو ئه وه ش بوو به هاوکاری هیزی ئیسپانی "نورفولك" بچیته سه رته ختی ئینگلیزی. وه لی ئه مانه بوونه پۆشی ده م په شه باو "لوردسیسل" هه ر له سه ره تا وه هه سستی به و پیلانه کردو ئاشکرای کرد. به لام لیی گه را بو ئه وه ی سه رجه م نه خشه کانی بوپوون بیته وه و سه رجه م سه ره دا وه کانی بیته ده ست. له و کاته دا بالۆیزی ئیسپانی له ولات ده رکردو پیلانگێرانی گرت، له سه روی هه مووشیانه وه "نورفولك". دواتر سه رجه میانی له سیداره دا. ئیدی له دوا ی ئه مانه په رله مان گه یشته ئه و بپوایه ی که ژیا نی ئیلازییس له مه ترسی دایه، مادام ماری ستیورات له ژیا ن دایه. له به رئه وه دا وایان له ئیلازییس کرد ماری له داربdat، به لام ئیلازییس

ئەمەى رەت كرده وه . پاش ئەمە ئىدى پىلانگىرى كۆتايى پىھات تاكۆتايى
سالى 1584.

ئىلازبىس بەنھىنى و جارجارەش لەرېگەى پرۆتستانته فەرەنسىەكانە وه
ھاوكارى شۆرشى پرۆتستانتى دەكرد لەزەويه نزمەكان . بەلام زەويه نزمەكان
لەسالى 1579 دابەش بوو بۆ دووبەش، كە برىتى بوون لەباشورىەكانى
لايەنگرى ئىسپانيا و باكورىە پرۆتستانتيەكان، كە برپارىاندا خەبات بكەن
لەپىناوى سەربەخۆيى . لەم ماوهيەى كە ئىلازبىس ھەولیدا ھاوكارى
باكورىەكان بكات . داواى لەمىر "ئەنجوى" برى پاشاى فەرەنسى كىرد،
ھاوكارى ھۆلنديەكان بكات لەبەرامبەر ديارى كىردنى وەك فەرمانرەوا بەسەر
ھۆلندا . بەلام بۆ بەدبەختى ئەم مىرە مرد . ھەرەك "ولیم ئۆرنج" ى پىشەواى
پرۆتستانتيەكان لەسالى 1584 پەنھانكۆژكرا . ئىدى ھىچ بواریك بۆ
ئىلازبىس نەمايە وه كە ھاوكارى پرۆتستانتيەكان بكات، تەنھا بە ئاشكرایى
نەبىت . لەمە وه ھەر شالاۆكى ئىسپانيا بۆسەر ھۆلندا، ھەلمەتى ئىنگلتراشى
بەدوادا دەھات .

ئىلازبىس بۆ ھاوكارى ھەوت ھەرىمە پرۆتستانتيەكە، وە لەدژى ئىسپانيا
لەسالى 1585 سوپاى وەرپىخت پووە و ھۆلندا . فىلىپى دووہمىش پىلانتيكى
رېكخست لەدژى ئىلازبىس، كە كاسۆلىكەكان پىپى ھەلدەستان بە مەبەستى
ھەلگىرپانە وەى دەسەلاتى ئىنگلتر و كوشتنى ئىلازبىس و ھىنانە سەرتهختى
"مارى ستىورات" . بەلام يەكئى لە وەزىرەكانى ئىلازبىس
بەناوى "ولشانگھام" ، بەپىلانەكەى زانى و ئاشكرای كىردو پىلانگىرپانى
دەستگىر كىردو ھەمووويانى لەسالى 1586 لە سىدارەدا . لەھەمانكاتدا
پەرلەمان ھاتە ئەو برپاويەى كە سەقامگىرى تەواو لەولاتدا پەرەناگرى، مادام

"ماری ستیورات" له ژياندا بێت. له مه شه وه په رله مان بریاری له سیدره دانی "ماری ستیورات" ی- دا. "ئیلزبیث" یش په زامه ندی له سهر نواندو له سالی 1587 له سیداره درا. شیاوی باسه ئه م پیلانه دواین چهك بوو له دهستی فیلیپی دووهم بۆ سهرکزکردنی ئینگلترا. ساکاتیکیش شکستی خوارد، جهنگی له دژی ئینگلترا پاگه یاند.

جهنگی ئارامادا 1588:

فیلیپی دووهم باش دهیزانی، که ناتوانی حوكم بکات به سهر هۆلنداو ئەمریکا، وه ناتوانی پارێزگاری بکات له رینگه بازرگانه کان، ته نها به وه نه بی که ئینگلترا سهرشۆر بکات. ماوه یه کیش ده بوو ئینگلیزه کان هیرشیان ده کرده سهر که شتییه کان و داگیرگه کان. "سیرفانتیس دریک" یه که م که س بوو که شتییه ئیسپانیه کانی پووت کرده وه له که لویه له کانی له زیرو زیو، وه به ره و به نده ره کانی ئینگلیز پاپیچی دان. "پیچار هوکنز" و "والترپایلی" له له ناو بردنی قورغکاری بازرگانی ئیسپانی و پرتوگالی له داگیرگه کان که متر نه بوون له دریک.

فیلیپی دووهم بۆ تۆله سه ندنه وه له ئینگلیز که شتیگه لیکی گه و ره ی ئاماده کرد. ئه م که شتیگه له به شیوه یه ك بوو، جیهانی مه سیحی له پیشتردا وینه ی ئه مه ی به خویه وه نه دی بوو. ئه م که شتیگه له پیکهاتبووله 130 که شتی گه و ره و هه شت هه زار ده ریاوان و نۆزده هه زار سهر باز، سهره پای ئه وه ی که "ئه سکه نده ر فرتیزای" فه رمانپه وای زه ویه نزمه کانیش به 33 هه زار سهر باز گه یشته وه پێیان. فیلیپ وای ده زانی ئینگلترا به هوی

دووبەرەکی نیوان پرۆتستانی و کاسۆلیکی لە ناوڤۆدا توشی دابەشەکی هاتوون. بەلام بۆچوونەکی فیلیپ پاست دەرەچوو، بەلکو ئینگلیزەکان هەستی نەتەواییان زیاتر بوو. وە هەرئەم هەستەش زۆر بوو بە سەر بیروباوەرو ئاینیان و دەستیان خستە ناو دەستی یەك بۆ پارێزگاری لە ولات. لە لایەکی تریش کەشتیگەلی ئینگلیزی لە گەڵ ئەوێ ژمارەکی کەم و قەبارەکی بچوک بوو، بەلام بە خێرای دەجولان و سەرپەرشتی کرانیان ئاسانبوو، هەر ئەمەش سەری لە کەشتیگەلی و کەشتیە گەورەکانی شیواندو سەرپەرشتی کردنیانی قورس کرد. سەرەرای ئەمەش ئینگلیزەکان کەشتیوانی شارەزایان هەبوو، هەروەها دەریاوانی بە ئەزمونیان هەبوو، کە ئەزمونیان لە جەنگی دەریادابەیدا کردبوو، بەتایبەت سەرکەوتنیان بە سەر کەشتیە ئیسپانیەکان و زۆر بوونیان بە سەر کەشتیوانە ئیسپانیەکان لەم بوارەدا. کەشتیە ئیسپانیەکان لە گێژەلۆکەییەکی توندی دەریایدا تێکشکان، ئەمەش لە دەریاکانی دەورەیی ئینگلترادا، بەتایبەت لە کەنداوە بەردینەکانی سکۆتلەندا. بە شکستی ئارمادا ھۆڵندا پزگاری بوو، پزگاری قورغکاری ئیسپانی بۆ بازرگانی و داگیرگەکان بە سەرچوو، هەروەک یەكەم هەنگاوی دەسلەت و شکۆی بەریتانیا بوو بە سەر دەریاکاندا¹.

لەپاش جەنگی ئارمادا ئینگلتر سەقامگیر بوو، سکۆتلەنداش بوو بە دەوڵەتیکی دۆست. دانیشتوانی "ویلز"یش - بنەمالەیی تیۆدۆریان بە بنەمالەییەکی "ویلز"ی دانا، بەهۆی ئەوێ هنری حەوتەمی پاشای ئینگلتر

1 Traveyan , B.M. History of England (Ronmup . 1958) pp . 323-360.

به ره سه نویلزیه. ئەم شوڕشانه شی که له م کاته دا هه لگیرسان له ئیرله ندا
ئلازییس به ئاسانی سه رکوتی کردن.

فه ره نسای رۆژگاری جه نگ و کوشتاره ئاینیه کان

1598-1558

فرانسوای یه که م له سالی 1547 له دونیا ده رچوو. دواى ئەم هنری کوپى
فرانسوا به ناوی هنری دووهم له جیگه ی دانیشیت. هنری ده سه لاتی پاشای
زیاد کردو له سه ر حسابی ئە لمانیا فرانخوای کرد پوووه و خۆره لات. دواتر
هاو سه رگیری ئە نجامدا له گه ل "کاترین میدتچ" ی فلۆره نسی، که به ناوبانگ
بوو به زیرکیه کی بى وینه و بیرتیژی له فیل و ته له که بازیدا، له گه ل پوویه کی
ناشرین و که له شیکی گه وره.

جه نگى نیوان فه ره نسوا ئیمپراتۆرى پۆمانی پیروۆ ئیسپانیا له سه رده می
ئه مدا هه ر به رده وام بوو، تا به په یمانبه ستی "کاتوکامبریس" کو تایى پیهات
له سالی 1559. به گویره ی ئەم په یمانبه ستنه فه ره نسا شاری "میتزو تول و
قیردون" ی ئە لمانیای وه چنگ که وت. ئیسپانیاش به ته واوی قه له مپه وی
چه سپی به سه ر زه ویه نزمه کان و ئیتالیا. به لām له مانگی ته موزی هه مان سا لدا
هنری دووهم به هو ی زۆر پی داگرتنی له ئە نجامدانی تفه نگبازی له گه ل
سه رده ستە ی پاسه وانان، گیانی له ده ستدا. له به رئه وه کاترین میدچی
ناچار بوو له گه ل مندا له کانیدا هاو به شی بکات له فه رمانپه وایدا. له گه ل هه ریه که
له: "فرانسوای دووهم 1559-1560، چارلسی نویه م 1561-

1574 هنری سییه م 1572-1589". کاترین بړوای وابوو که پښگو

ده سه لاتی خوی ومنداله کانی له سی لاوه هه پره شهی له سه ره. که بریتین له:

1. بلاوونه وهی پښتستانتی له فه پره نسا، که پښیان ده گوترا "هیگونت"

2. فراوان بوون و به میژبونی ده سه لاتی گه وره خانه دانه کان، به تاییه ت

بنه ماله ی گیزو بۆرۆن.

3. ده ستتیوه ردانی فیلیپی دووه می پاشای ئیسپانیا له کاروباری

فه ره نسا.

جائیستا یه که یه که شروفتیان ده که ین.

1_ هیگونتوت "پښتستانت":

له ناوه پاستی سه دهی شازده پښتستانتی کالڤنی به خیرییه کی بیوینه
له فه رنسادا گه شهی سه ندو په خشان بوو، به شیوه یه که له 30% فه ره نسایی
گرته وه. به داهاتنی شه سته کانی هه مان سه ده، خانه دانانیش ده ستیان کرد
به خو خزانده ناو کلّیسای پښتستانتی. "جوّن کالڤن" یش سور بوو له سه ر
هیّنان و که منده کیّش کردنی خانه دانان بو نيو ئاینزاکه ی. ئیدی زوری نه برد
که خانه دانان زالبوون به سه ر کوّبونه وه کانی کلّیسای پښتستانتی.

دوای ئه وهی "کولینی" سه ر کرده ی هیّزی ده ریای فه ره نسی و "کوندی"
سو پاسالاری فه ره نسی له بنه ماله ی بۆرېوّن "لقیّکی بنه ماله ی پاشایی"
چوونه ناو کلّیسای پښتستانتی، ده سه لاتی سیاسی و سه ربازی ئه وان
گه یشته ترۆپک. له گه ل هه بوونی ده سه لاتی سیاسی و سه ربازییان، که چی
ئاره زوویان نه ده کرد کیّشه دروستکه ن بو بنه ماله ی پاشایی یا سنوریک بو

دهسهلاتی پاشا دابنن، واتا ئه وان "ئاره زوی ئه م کاره یان نه ده کرد". به لکو ئازادی ئاینیان ده ویست به گویره ی پرۆتستانتیته. وه لی "کۆندی" که له بنه ماله ی بۆربۆن بوو، ئاره زوی ده کرد بۆ ماوه یه ک بجیته پال ئه نجومه نی پاسپاردن، تاوه کوپادشا [؟] ده گاته ته مه نی پی گه یشتن. ئه م دووانه واتا "کۆلینی و کۆندی" بالاده ستبۆون به سه رجولانه وه ی شوپشیکی خاوه ن ریڤکخستنیک سهر بازی و سیاسی و ئایینی. فرنسوای یه که میش هه ربچوک بوو کاتی باوکی مرد، به مه ش بوو به ئاله تیڤ به دهستی خاله کانی له بنه ماله ی گیز. ساکاتیکیش له کانونی یه که می 1560 گیانی سپارد، براکه ی "چارلسی ئۆیه م" شوینی گرته وه که گه یشتبۆوه ته مه نی ده سالان. ئیدی کاترین ئه م هه له ی قۆزته وه بۆ ئه وه ی له جیڤه ی ئه وان فه رمانپه وای بکات.

ئامانجی کاترین خۆی ده بینیه وه له پارێزگاری کردن له یه که ته ی فه رهنساو هیشتنه وه ی پادشایی له ناو مندا له کانی. وه له سالی 1560 ئازادی په رستشکاری به پرۆتستانتیته کان به خشی، له به رامبه ر وازه ئینانیان له ریڤکخستنی سهر بازی. وه لی کاترین وای بینی که ئه م لیبۆرده یی و ئازادی ئاینیه، ئه زیه تی که متر نییه له پارێزگاری کردن له یه که پیزی و پیگری کردن له دووبه ره کی. له گه لئه وه ش که هیگۆنۆت که مینه بوون له فه رهنسا، به لام باشتترینی چینی ناوه راست بوون له ده وله مه ندی و پۆشنبیری داو له سهرده می فرانسوای یه که مه وه زۆرینه یان خاوه ن ده سه لات و پۆسته به رزه کانی ده وله ت بوون. ئه وان جه ختیان ده کرده وه له سه ر لی بۆرده یی ئاینی بۆ خۆیان، هه ره که داکۆکیان ده کرد له سه ر کۆبۆنه وه ی په رله مان به شیوه یه کی

پښک وپښک و بالادهستی نوښنه رانی گهل به سهر خه زینه ی ده ولت. به لام نه مه
 تیکده گيرا له گهل ده سه لاتی پاشایی په هاو یه کیه تی نیشتمانی. له به نه وه
 هیرشو هه لمه تی زورکرایه سهریان و له هه موو ناوچه کان ده چه وسینرانه وه.
 هه روه ک کوشتارگه و جهنگی ئاینی به رده وام بوو به دریژایی سالانی 1562-
 1593 که ئامانج تیایدا له باربردنی پښتستانتی بوو.

2- خانه دانان :-

دوو بنه مالهی سهره کی خانه دانان له فه پرنسادا هه بوون، که له گهل
 ده سه لانی بنه مالهی پاشایی ناکوکبوون. نه وانیش بریتی بوون له بنه مالهی
 "گیز، بۆربۆن". بنه مالهی بۆربۆن ده چونه وه سهر لویسی نۆیه م
 که له سه ده ی سیژده بووه پادشای فه پرنسا. له بهر نه وه لقیک بوون
 له بنه مالهی پاشایی. سهرۆکی نه م بنه مالیه ش ناوی "ئانتونی" بوو
 له سهرده می "هنری دووه م، کاترین میدتچی"، که به سهر هه ریمیک به ناوی
 "نافار" له نیوان ئیسپانیا و فه رهنسادا ده سه لاتدار بوو. پیشتیش نه وه مان
 پوونکرده وه که "کوندی" برابرچوکی "ئانتونی" چوه سهر ئاینزای
 پښتستانتی. به مردنی یه کله دوایه کی مندا له کانی "هنری" ش که پاشا بوون
 به سهر فه رهنسادا، به بی هه بوونی میراتگریک له ناو بنه ماله که یان بو ته ختی
 فه رهنسا، بنه مالهی بۆربۆن بوو به تاکه میراتگری ته ختی فه رهنسی. وه
 به گویره ی یاسای فه رهنسی نه وکاتیش کچ نهیده توانی بچیته سهر ته ختی
 فه رهنسا.

"ئانتۆنی" هاوسه‌رگیری کرد له‌گه‌ڵ شارژنه‌ ناچار، به‌مه‌ش بووبه‌پاشا به‌سه‌ریدا. شایه‌نی باسه‌ به‌شی باشوری ئه‌م هه‌ریمه‌ له‌سالی 1512 خرابووه‌سه‌ر ئیسپانیا. براکه‌یشی به‌ناوی "لۆیس" میربوو به‌سه‌ر هه‌ریمی "کۆندی"، ئه‌و به‌ئازایی و دڵسۆزی ناسرابوو، هه‌ردوکیشیان پرۆتستانی بوون.

به‌لام بنه‌ماله‌ی گیز ده‌چوونه‌وه‌ سه‌ر "دۆق لۆرین". شایانی باسه‌ هه‌ریمی لۆرین به‌شیک بوو له‌ ئیمپراتوریای پۆمانی پیروژ. به‌لام میره‌که‌ی مه‌یلی به‌لای فه‌ره‌نسادابوو، په‌یوه‌ندیی کرد به‌ ده‌رباری فرانسوای یه‌که‌م و توانی شاری "متیز" له‌ ئیمپراتورو شاری "وه‌کال" ی له‌ ئینگلترا به‌ ده‌ستبخت و به‌ فه‌ره‌نساوه‌ گرپی بدات. به‌مه‌ش جه‌ماوه‌ریکی گه‌وره‌ی له‌ ناو فه‌ره‌نسیه‌کان بۆخۆی گل دایه‌وه‌. "دۆق لۆرین" وه‌ک کاسۆلیکیه‌ک مایه‌وه‌، براکه‌یشی که‌ کاردینال بوو، به‌ناوبانگ بوو به‌ سه‌روه‌ت و سامان ولوت به‌رزی و که‌شخه‌یی.

ده‌سه‌لاتی ئه‌م بنه‌ماله‌یه‌ له‌سه‌رده‌می "هنری دووه‌م" زیادی کرد. ئه‌مه‌ش به‌هۆی به‌شداری کردنیان له‌ جه‌نگه‌کان دژی چارلسی پینجه‌م و فیلیپی دووه‌م، وه‌ هاندانی پاشا بۆ بنه‌رکردنی پرۆتستانیته‌ت، له‌لایه‌کی تریشه‌وه‌ به‌هۆی ئه‌وه‌ی یه‌کێ له‌ نزیکانی خۆیان به‌ناوی "ماری ستیوات" یان - دا به‌ فرانسوای یه‌که‌می جیگره‌وه‌ی پاشا. به‌لام باردۆخیان هه‌روا نه‌چووه‌پیش، به‌لکو به‌ مردنی فرانسوای یه‌که‌م له‌سالی 1560 بارودۆخیان گۆرانی به‌سه‌رداها.

بەمردنی فرانسوای یەكەم بنەمالە "گیز" پووبەپوی نەیاریهکی توندو سه ختبونەو لەلایەن بنەمالە بۆربۆنی پکەبەریان و کاترین "میدتچی" شازنی فەرەنسا. تا ئەو بوو کاترین "دۆق گیزی" لە ئەنجومەنی پاسپاردن دەرکرد.

"کاترین" لە هەڵپەشی بنەمالە گیزو زیادبوونی دەسەلاتی پڕۆتستانیەکان دەترسا. لەبەرئەو زنجیرەیهك کوشتارگه "قصابخانه" و جەنگی ناوخرۆیی نایەو لە نیوان گەرم و گۆرەکانی بنەمالە گیزی کاسۆلیک و بۆربۆنی پڕۆتستانت و هەر جاره و لایەنگری لایەنێکی دەگرت، تاوێکو ژمارە ی قەسابخانەکان گەیشتنە هەشت کوشتارگه و لەناویاندا قەسابخانە "سانتی بارتلیمۆ" لە هەموویان خۆیناوی و توندوتیژتر بوو کە لە 24\ئاب\1572 پویدا. کۆتایی هەموو کوشتارگهکان پێدانی بەربژاری بوو بە پڕۆتستانیەکان.

کاترین میدتچی لەبالادەستی و دەسەلاتی ئەدمیرال کۆلینی دەترسا. "کۆلینی" بەهۆی توانا لەپادەبەدەرەکی و کەسایەتیە پێژدارکە ی بالادەستی بەسەر پاشادا نواندبوو. لەبەرئەو کاترین داوی هاوکاری لە بنەمالە گیز کردو کۆرەکی چارلسی والیکرد دەستورێک دەرێکات بۆ تەفروتناکردنی پڕۆتستانیەکان. نیشانە ی دەسپێکردنی کوشتارەکەش لێدانی زەنگ بوو لە کلێسای پاریس لە کاترێم دووی پاش نیوێ شەوی 24\8\1572. ئیدی ئەم شەو کوشتاریک پویدا کە بەدریژایی ئەو پۆژە بەردەوام بوو، وە لە هەریمە جیا جیاکانیش حەوت پۆژی خایاندو بەهۆیەو دەههزار کەس بوونە قوربانی. ئەم کارە وەحشی گەرانە یە دەستی نەپاراست لە منداڵ و ژن و پیرو پەکەوتە. شیاوی باسە رابەری پڕۆتستانیەتیەکان ئەدمیرال کولینی لەم

کوشتوکوشتاره دا کوژرا. به لām هه موو ئه و درنده یی و وه حشی گه ریه تیه ش نه ییتوانی پرۆتستانتییه کان له ناو به ری و وره یان دابه زینی.

له ده ره نجامی ئه وه دا فه رنسابوو به دوو به ش، به شیکیان جه ختیان ده کرده وه له به رده وامبوونی کوشتاره کان و له ناو بردنی پرۆتستانتییه کان¹ که ئه مانه له بنه ماله ی گیز بوون. به شه که ی تریشیان که له کاسۆلیکه میان په وه کان بوون، دژی کوشتاره کان وه ستان و دژی به کارهیانی چه ک و توندو تیژی بوون بۆ مه به سستی ئاینی. بۆ ئه و مه به سته شپارتیکی سیاسیان دروستکرد به ناوی "پالۆتیک" و اتا سیاسیه کان. هه روه ها سه رزه نشتی بنه ماله ی گیزیان کرد له سه ر به کارهیانی سیاسه تی قبولنه کردنی یه کتری و په نابردن بۆ جه نگی ئاینی بۆ مه به سستی سیاسی.

کاتیك کاروباره کانی فه رهنسا پوه و خراپی پۆیشت، پۆله لاوازه کانی کاترین نه یانتوانی به سه رکاره کانی ده ولت رابگهن. ئیدی جه نگیکی ناوخوی هه لگیرسا له نیوان هه رسی بنه ماله ی "گیزو، بۆرۆن و، بنه ماله ی پاشایی". ئه م جه نگه ناسرا به جه نگی سی هنری، چونکه هه ریه که له "هنری دۆق گیز، هنری ناشار سه روکی بنه ماله ی بۆرۆن، هنری سییه م پاشای فه رهنسا" به ژداریان تیا دا کرد. ئه م جه نگه تا سالی 1589 به رده وام بوو، که تیایدا هنری "دۆق گیز" کوژرا و "هنری سییه م" یش-مرد، به بی ئه وه ی هیچ میراتگری به جیبه یلی بۆ ته خته که ی. به مه ش ته ختی فه رنسی گوازاریه وه بۆ "هنری ناشار" ی- سه روکی بنه ماله ی بۆرۆن. پاش ئه مه هنری ناشار

¹ Green, op. cit; pp. 247-266

بەناوی ھنری چوارەم لە ساڵی 1589 ھاتە سەر تەختی فەرەنسی. لەم جەنگەدا فیلیپی دووھەمی پاشای ئیسپانیا ھاوکاری دۆق گیزی کاسۆلیکی دەکردو، ئیلزبێتس ھاوکاری ھنری نافارو پرۆتستانتیەکانی دەکرد. بەھاتنی ھنری چوارەم بۆ سەر تەختی فەرمانرەوایی، پۆژگاریکی نوێ دەستی پێکرد. کە پۆژگاری مەزن بونی فەرەنسیایە لەسەدەیی ھەڤدەو ئاوابوونی ئەستێرەیی ئیسپانیا و پرتوگالە لە ئاسمانی ئەوروپا.

بهشی شه شه م

ئه وروپا له سه دهی حه قده

ئەوروپا لە سەدە یی حەفدە

ئەوروپا لە دوا ی سالی 1600:.

پاش ئه وه ی ئەوروپا نزیکه ی سەدە یە ک شاھیدی بینینی جەنگی ئاینی و پکە بەری سیاسی بوو لە ناو یە کتری، وه لی له سەر هتای سەدە ی حەفدە و له گە ل هاتنی ئەم سەدە یە، ئاشتییە کی پێژە یی ئەروپای داگرت. خە لکیش هیچ چاره سەر یکیان شک نە دە برد بۆ ئە و کێشانه ی که پێشتر ببوونه هۆ ی سەر هە لدانی ئە م جەنگ و نا کۆکیانه. له بەر ئە وه له چاوه پوانی داگیرسانی ئاگری جەنگی وێرانکار دابوون، که ئە وروپا هەر گیز جەنگی وه های به خۆ وه نە دیبێ. ئە وه بوو چاوه پوانیه که یان شکا و ئە وه ی چاوه پوانیان دە کرد هاته دی. کاتی ک جەنگی سی سالی هە لگیرسا.

له فهرنسادا هنری چوارە م هاته سەر ته خت و جەنگی ناوه خۆش له نیوان کاسۆ لیک و پرۆ ستانت هەر بە رده وام بوو. کۆتایشی پێنه هات، هه تا له کۆتاییدا به ربژاری تایبەت به خشرا به پرۆ ستانتیه کان. ئە مهش به گوێ ره ی فه رمانی "نانت" ی سالی 1598. ئیدی له م کاته وه ئاشتی ئە م ولاته ی داگرت. داگیرکاری له نیوان ئیسپانیا و ئینگلترا کۆتایی پێهات. ئە مهش دوا ی سالی ک له هاتنه سەر ته ختی "جیسمی یه که م" بۆ سەر ته ختی ئینگلیز له سالی 1603. ئە م شایه سیاسه تی هیمنی گرتە بەر له گە ل ئیسپانیا، که به هۆ یه وه چینی ناوه راست دلگران و په ست بوون، ئە و چینه ی که له سەر تالان کردنی داگیر که کانی ئیسپانیا راهاتبوون. هۆ لداش له جەنگه کانی له گە ل ئیسپانیا دا له پشتی نه یه کی ته سکدا جەنگه کانی به رپێ وه ده برد، ئە وه ندهش به ئاگر به ستی کی دوا زده سالانه له نیوانیاندا کۆتایی پێ هات له سالی 1609. وه لی پێش ئە وه ی ئە م ئاگر به ستە کاته که ی کۆتایی پێ بیت، جەنگی سی سالی هە لگیرسا و زۆریه ی وولاتانی ئە وروپا به ژداریان تیا دا کرد.¹

کومه لگه ی نه وروپا له سده ی حه قده

سهره پای نه و پيشهاته سياسی و ئابوری و ئاینی و شوږشگيرپانه ی پووياندا، که گه شه سندنیکي مه زنبوون نه وروپای گرته وه. به لام کومه لگای نه وروپي به لای که می له پوکه شدا تاراده يک هر به کومه لگه ی سده ی شازده ده چوو. پادشاکان سهرؤکی ولات بوون بیجگه له هندی له ولاته کومارییه کان. ههروه ها پیگه ی پیاوانی ئایینی له کومه لگادا پیگه یه کی گه وره بوو، ههروه ک خانه دانه کانیش له پؤسته به رزه کانی ده ولته تدا کاریان ده کردو له سهره وه ی چینه کان بوون و به چاوی سوک سهری چینی بۆرجوزیان ده کرد. نه و چینه ی تا نه و کاته ش هه ولیان ددها یه کسان بکړین له مافه کاند. به لام زۆرینه ی دانیشتون بریتی بوون له جوتیاران و هه ژاران ی فراموشکراوی شاره کان.

ده سه لاتي ره ها و مافي خودایي پاشاکان :-

پادشاکان له فرمانبره وایه تیدا پشتیان ده به ست به تیوری مافی خودایي. چونکه پادشاکان سهرؤکی ده ولت وکلپسا بوون و ده یانتوانی فکرو بیروباوه پی خه لک له ولاته کانیندا ئاراسته بکه ن. پادشا دامه زراوه و دام و ده زگای ده ولته ی به گویره ی ویست و مه به ستی خوی ده گونجاند. ههروه ها خه لکی ژیر ده سه لاتي خوی ناچار ده کرد نه و ئاین و ئاینزایه هه لېژن که خوی هه لېژاردبوو. مه به ستمان له پادشاکان نه وانه بوون که ولاته کانیان یه کخست و هه موو نه و شتانه شیان له ناویرد که ببووه هوی دوبه ره کی و تیکدانی ریزه کانی گه ل. هاشیوه ی بارودؤخی فه رهنساو ئینگلتر، کاتیک توشی ناکؤکی و دوبه ره کی ناوخوی بیون. پروسیا نه و ولاته بوو که به هه ولو تیکؤشانی کومه لی له پادشاکانی دامه زرا. روسیاش هه ر له سده ی حه قده پادشایه تی ره های تیدا چه سپی. دروشمی باوو به ریلوی ناو پادشاکانی نه وروپا بووبه دروشمی: "یه ک پاشا فرمانبره وایي ده ولته تیکي یه کگرتووی خاوه ن یه ک یاساو

یه ک ئاین و یه ک بیروباوه پ ده کات". به لام له گه ل هه مووئه مانه شدا ده ولته دانی دنا به دام وده زگا و داب و نه ریتی ناوچه یی. خانه دانان و پیاوانی ئاینی و ته نانه ت سه ندیکا کانیش به ره نگاری پی درێژه کان و تیپه پاندنه کانی پادشا کانیان ده کرد، کاتیک له سه ر حیسابی به ربزاریه کانیان زیادی ده کرد. وه لی له گه ل هه بوونی به ره نگاری و دووبه ره کی و جیاوازی ئاینی له هه ندی له ده ولته کاند، به لام پادشا کان به شیوه یه کی گشتی توانیبویان زالبه به سه ر بارودۆخی وولاته کانیان و شیوه یه ک له یه کیه تی ئاینی و سیاسی له وولاتا به دی به یتن.

پادشا ببوو به سه رۆکی کلێسا و هه ستا به جیگیرکردن و سه قام گیرکردنی هیمنی و ئاسایش له ولاته کانیا ندا، وه به هۆی یاریده رانیان پیکیانخست و داها تی ده ولته تیان به کارده هیئا له سودی ولات و پرۆسه ی داگیرکاری و فراوانخواری¹

پۆلی سوپا له سه ر چاره نوی ده ولته ت:

له ئه وروپای سه ده ی هه قده سیاست و په یوه ندیه ده ره کیه کان له گرنگترین کاره کانی پاشا بوون. پیکه و گرپوتینی ده ولته ت، په یوه ست بوو به به هیزی سوپاکه ی له گۆرپه پانی جه نگدا. جا له به ره مانه و له پیناوی پارێزگاری کردن له نیزامی ناوخۆ چه سپاندنی ده سه لاتی پاشایی، ده ولته گرنگی زۆری ده دا به هیزی سه ربازی. به سه ربازی کردن له م کاته دا بوونی نه بوو، پاشا کان پشتیان ده به ست به و که سانه ی که ژیا نی خو یان له سه ربازی دا به سه رده بردو سه ربازی بۆیان ببوو به پیشه یه ک. هه روه ها ئه فسه رانی سه ربازیش بریتی بوون له و خانه دانانه ی که خزمه تی سه ربازی بۆیان شانازی بوو. جگه له مه سه ربازانی کاسه لیس و به کریگیراوه کان² پیکه یینه ریکی تر بوون

1 Ibid.

2 به کری گیراوه کان: پیتشت ئه مه مان روون کرده وه

له سوپادا. ژۆینه ی ئه م به کریگیراوانه پیکهاتیبوون له سویسری و ئه لمانیه مه شق دراوه کان که به باشتیرینی سه ربارانی ئه وروپا ده ژمیتردان له م کاته دا. جه نکه کان جوړاو جوړ و به رده وام بوون و ئاگر به ست و ئاشتیه کان ماوه کورت بوون. به مه ش جه نگ ببوو به باریکی قورس له سه ر شانی چینی ناوه پاست و هه ژارو خه ژینه ی ده ولته. پادشاکان به سه ر بارودۆخی ولاته کانیا ندا زال بوون. داهاتی ولات و هیزی سه ر یازیان بۆ مه به ستی فراوانکردنی ولات و قه له مپه وی خویان ده خسته گه پ، ئه مه ش له سه ر حسابی ولتان و میرنشینانی تر ته واو ده بوو. جه نکه کانیش جه نگانیکی به رفراوان نه بوون وه ک جه نگ ی ئه مپۆ، له به رئه وه زیانه کانیا ن سنوردار بوو.

ده سه لاتی پیاوانی کۆشک "ده ربار"، "بلاگ":

هه رچه نده ده سه لاتی پیاوانی ده ربار له ولاتی که وه بۆ ولاتیکی تر جیاوازیوو، به لام ده سه لاتیکی فراوان و گه وره یان هه بوو له ئه وروپا. ژۆرێک له پۆست و پیشه گرنگه کان تاییه ت بوو به ئه وان و به خشرابوون له باجه کان و ته نانه ت باج و پیتاکی ده ره به گایشیا ن وه رده گرت له و جوتیارانه ی که له زه ویه کانیا ندا کشتوکالیا ن ده کرد. ئه وان وه ک پیاوی سه ر یازی یاخود پیاوی دیبلۆماسی یان وه ک کارمه ندی ته کنیکی گرنگی ژۆریا ن هه بوو له ده ولته دا. گه نجه کانی ئه م چینه هه ر له بجوکیه وه راده هیتران و مه شق ده دران بۆ ئه و ئیش و کارانه ی له داهاتودا پییا ن ده سپێردرا یا بۆیا ن ده مایه وه. ژۆرێکیان بوونه پارێزه ری زانست و هونه رو ئه ده ب. به لام بارودۆخی ئه وان هه روا نه مایه وه، به لکو ده سه لاتی سیاسیا ن به ره و شکست و له ناوچون پۆیش ت، ئه مه ش به هۆی بالاده ست بوونی پاشاکان و مه زن بونی چینی ناوه پاست. ئه و چینه ی داوا ی به شدار ی کردنی ده کرد له ده سه لاتی سیاس ی.

به لام خانه دانانی هه ری مه کان هه ژار بوون. بارودۆخی مالیان به شیوه یه ک نه بوو که به هۆیه وه بتوانن دزه بکه نه کۆشک و ده ربار. گه وره کانیشا ن خویان کاروباری ناوچه کانیا ن ده برد به پۆیه و قبولیا ن نه بوو ببه شوینکه وته ی پادشا و ده رباری پادشا.

ئەمە بارودۆخی خانەدانانی پروسیا و فەرەنسای تەنانەت ئینگلتراش بوو. ئەوانە پارێزگارییان لە پێگەی خۆیان دەکردو جیگەی پێزیوون و پێزیان لێ دەگیرا لە لایەن دانیشتوانی هەریەکەیان، بەلام ناوبانگیان کەمتر بوو لە ناوبانگی پیاوانی کۆشک.

گەشەسەندنی چینی بۆرجوازی:

لە کاتی کەدا زەوی و زار ھۆکار بوو بۆ سەرۆت و سامان و چینی ئەرستۆکراتی پیاوێ دەسەلاتیکی سیاسی بەھێزی دەکرد. لەھەمانکاتدا چینی ناوەرپاست خۆی دەبینیوە لە بازەرگان و خاوەن سامان و خاوەن کارگە و فابریقەکان. ئەمانە خەباتیان دەکرد لەپێناوی دوورخستنیوەی چینی ئەرستۆکراتی و دەستخستنی مافە سیاسەکانیان و بەشداری کردنیان لە دەسەلات. دەبینین لە ئینگلتراڤاوە ھەر بۆ ئەم مەبەستە لە نیووی سەدەیی ھەڤدە چینی ناوەرپاست شۆرشیکیان ھەلگیرساندو کۆماری "ئۆلیفەر کرۆمۆویل"یان - دامەزراند. وە لێ فەرەنسای ئەم کاتەش لە ژێر دەسەلاتی پاشایی پەھایی داو. ھۆکاری پشتبەستنی پاشاکان بە چینی ناوەرپاست دەگەرێتەو بۆ ئەوکاتە کە دەرەبەگایەتی ببوو بە سەرەختترین دۆژمی پاشاکان، ئەمەش لە کۆتاییەکانی سەدەکانی ناوەرپاست و سەرەتاکانی سەدە نوێیەکان. چینی ناوەرپاست کە بریتی بوون لە بازەرگان و سەرمايەدار و خاوەن کارگە و کارخانەکان، دەیانویست پزگاریان بێت لە دەرەبەگایەتی و بەربەریت. لەبەرئەو بەسەرۆت و سامانیان پاشاکانیان دەکردو بوونە ھاوپیەمانیان ئەمەش لەپێناوی زال بوونی پاشاوە لەناو بردنی دەسەلاتی خانەدان و میرو دەرەبەگەکان. ئەم ھاوپیەمانی و دۆستییە لە سەدەیی ھەڤدە ھەربەرەوام بوو، تەنھا لە ئینگلیتراڤا نەبێت، لەوێ چینی ناوەرپاست ھەستی کرد ناتوانی بەرژەوێندییەکانی بپارێزی و گەشەیی پێدا، ئەگەر بێت و بەشداری نەکات لە دەسەلات و مافە سیاسەکانی بەدەستنەھێنی و سنوویک دانەنی بۆ پاشایەتی پەھا. پاشایەتیە کە دەستی کردبوو بە دەستدریژیکردنە سەر مافەکانی چینی ناوەرپاست، ئیدی ئەوێش بوو ھۆی دروستبوونی شۆرشی پەرلەمان و جەنگی ناوخوازی لە نیووی سەدەیی ھەڤدە. بەلام ئەو لە ئینگلترا پویدا و لەویدا بارودۆخ بەم شیوہیە

بوو. ئەگىنا لە شويئەکانى تری کیشوهرى ئوروپا شوپشکردن لە دژى پاشايەتى پەها بەدرەنگ کەوت تا کۆتیی سەدەى ھەژدە، کە تیايدا شوپشى فەرەنسى ھەلگىرساو کۆتایی بەسەردەمى کۆن ھيئا.

ھەرچۆنیک بێت لە سەرەتاكانى سەدە نوێیەکان، پاشاكان دنى بازىرگانى و پيشەسازيان دەداو گرێبەست و بەلێندەرایەتى بازىرگانيان دەبەست لەگەڵ ولاتانى دەرەو. ھەرەھا بەربزاريان دەبەخشی و کۆمپانیای بازىرگانيان دادەمەزراندو ھەلەستان بەسازکردنى پڕۆژەى ئابورى بەپمێن بۆ تاکەکانى چینی ناوہراست، ئەوانەى کە تواناو ھيئى خۆيان سەلماند لە کایەى بازىرگانى و پڕۆژەى ئابوریدا. لەمەشەو سەرمايەدارو خاوەن پيشەو وەچەى چینی ناوہراست بە شێوہیەکی گشتى ويست و دەسەلاتى پاشايان چەسپاند.

بەلام پۆچونى پاشاكان لە دەسەلاتداریەتى پەھاو سەپاندنى باجى قورس بەسەر شانى چینی ناوہراست و یەكسان نەکردنى ئەم چينە لەگەڵ چینی ئەرستوکراتى خاوەن زەوى و زارەکان لەپرووى مافو بەربزاريەکان، بوو بەھۆى ھەولدانى ئەم چينە بۆ دانانى سنوریک بۆ ئەم بارودۆخە، بە تايبەت لەپاش زىادبونى ژمارەى ئەم چينە و زۆربوونى سەرەتو سامانيان لەلایەك، لەلایەكى تریشەو قەتیس بوونى پۆشنبىرى و مەعریفەت لەناو پۆلەکانيان. جا ھەموو ئەوانە زەمینەى شوپشکردنى بۆرەخساندن. لەبەرئەو لە ئینگلترا ھەستان بەسازدانى شوپش لە سەدەى ھەڤدە. وە لە فەرەنساش لە کۆتایی سەدەى ھەژدە و لە ناوچەکانى ئوروپاش لە سەدەى نۆزدە شوپشەکانيان دەست پیکرد¹.

قورسى باجەکان لەسەر خەلک بەگشتى :-

قورسى باجەکان کەتبوو سەرشانى جوتياران، جوتيارانيك کە بەبى ئەوہى ژيانيان باش بکړى خەرجى دەولەت و دەربارو جەنگەکانيان دەکيشا. جوتياران سى لەسەر جوارى دانیشتونى ئوروپايان پیکدەھيئا.

له کاتیگدا زهوی و کیلگهکان تا ئه و کاتهش به سه رچاوهی سهروهت و سامان داده نرا، قورسایى باجهکان که وتبووه ئه ستۆی جوتیاران، به هۆی ئه وهی خانه دانان و خاوهن زهویهکان له باج به خشرابوون. شاره ئه وروپیهکان له سه دهی حه قده قهره بالغ نه بوون به چپی دانیشتوان، که م جار وابوووه دانیشتوانی شارهکان له 100000 کهس تیپه پبووبی مه گهر پایته خته گهرهکانی وهک پاریس، لهندهن، له وه زیاتر بووبن. له کاتیگدا ئه وانیش ژماره ی دانیشتوانیان نه ده گه یشته نیو ملیۆن کهس. کریکارانی شاروپیشه وهران نه یانده توانی باج بدهن، ئه مانه ههستان به پیکهینانی یهکیهتی کریکاری، که به شیوهیهکی سه رهتایی پیکهاتبوو. به لام ههرگیز له لایه ن حکومه ته کانه وه دانی پیا نه ده هیئرا.

خۆ هه رچه نده بازرگان و سه رمایه دارو خاوهن کارهکان به شی گهره ی باجهکانیان ده دا. به لام به هۆی ئه وهی ئه وان ژماره یان که م بوو باجی قورس ده که وته ئه ستۆی جوتیاران.

نه بوونی هیژی گهل بۆ گۆرانکاری:

زۆر به که می خاوهن ده سه لات و سیاسه توانان گرنگیان ده دا به پای گشتی و هیژی جه ماوه ر. خۆ وه نه بی جه ماوه ریش له وینه ی هیژیکی شوپشدا بووبن، به لکو ئه مانیش به وبه شه پازی بوون که له ژیانیندا به شیان بوو. ئه مهش به هۆی ئه وهی باوه رپیان وابوو ویستی خودا وایه و هه ر چینه و پۆلی خۆی له ژیاندا بۆ بپراوه ته وه، به شی خانه دانان ئیداره و سیاسه ته و به شی جوتیارانیش کیلانی زهوی و زاره. له توانای پاشاکاندا بوو که به سه ر جه ماوه ردا ده ست پۆیشتبووبن و ئیداره یان بکه ن به شیوهیهکی کاراو گوپی ره لیان ده سه ته به ر بکه ن بۆ خۆیان. وه هه رچه نده کی شهکانیان پوون و دیاربوو، به لام ئه م کی شان نه ده بوونه مه ترسی به سه ر سیسته می ده سه لات. که م وابوووه جوتیاران شوپش بکه ن، ئه و شوپشانه ییشی که ئه نجامیان ده دا، کی شهیهکی بچوک و ئاسان بوو

به خیرایی سهرکوت دهکرا. سهرکردهکانی بزوتنه وه فیکریهکانیش له چینی ناوه پاست دابوون و که میکیان له چینی ئه رستوکراتی بوون.

کاتیکیش هۆشیاری سیاسی و فکری به شیوهیه که له شیوهکان له ناو جوتیاران له ئارادا نه بوو، ئه وان گرنگیان نه ده دا به ته یاری سیاسی و فکری و ئایینی باوی ئه وروپا. ههروهک به هیچ جولانه وهیه کی کاریگهر هه لانه دهستان که بپیته هۆی باشکردنی بارودۆخی ژیا نیان، یاخود بپیته هۆی ئه وه ی بیانکاته خاوه ن زهوی. ژیا نی جوتیاران ساده و ساکار بوو، شیوازی سهره تایان به کارده هیتا له کشتوکالا، جگه له هه ندی ناوچهکانی ئه وروپا که له م قاعیدهیه لایندا. بۆ نمونه له ئینگلترا گه شه پیدانی سه رمایه داری و بازرگانی خوری به رمین و پر قازانج، کاریگه ری گه وره ی هه بوو له سه ر له ناو بردن و نه هیشتنی ده ره به گی و په یدابوونی پرۆسه ی په رژین بۆ سازکردنی له وه پرگه بۆ به خێوکردنی مه پومالات. ئیدی جوتیاران یا بوون به کرێکاری کشتوکال، که به کرێ کاریان ده کرد، یا بوونه شوان و چاودێری مه پو مالات. به شیکیشیان کۆچیان کرد بۆ شارهکان بۆ ئه وه ی له ژێر سیسته می که رتی تایبته یاخود له کارگه یه کی بچوک سه رقال بن و ده ست به کاربکه ن.

به تیه پینی پۆژگار ده وله مندو خاوه ن سه رمایه کان توانیان زهوی هاو سیکانیان له خاوه ن زهویه کان بکپن و پاشان به یه کیانه وه گرێ بده ن و بیانخه نه پال یه ک، به مه به ستی ئه وه ی بیانکه ن به کیلگه یه کی گه وره. جا هه ر ئه م پرۆسه یه که ده وله مندو خاوه ن سه رمایه کان ده ستیان پیکردبوو وایکرد ئینگلترا به کیلگه ی فراوانهکانی ناوبانگ ده ربکات.

به لام له ئه وروپای خۆره لات په وشه که به م شیوهیه نه بوو، به لکو بارودۆخی جوتیاران تیکچوو، ئه مه ش به هۆی فراوانکردنی کیلگه گه وره کان و پا به ندکردنی جوتیاران به زهویهکانیان. ئه م بارودۆخه ش تا وه کو سه ده ی نۆزده و بیست هه ریه ده وام بوو.

فراوان بونی (کە لە بەر) نیوانی دەوڵە مەندو هە ژار:

نیوانی چینی ئەرستۆکراتی و چینه نزمەکان لە کۆمەلگەدا فراوانی تیکەوت. خاوەن سامانەکان لە سەدەکانی ناوەرێستدا لە دێهات و لادیکان لە گەڵ جوتیاراندا ژیاویان بە سەر دەبردو بە شداریان لە گەڵ دەکردن لە شیوازی ژیا. بەلام دواتر ئەمە گۆرانی بە سەرداها. ئەمجارە ئەوان لە شارەکان نیشتەجێ بوون و لە ژیاوی شارنشین بە هەرمەند بوون و دەستبلاوی و زیاده پۆیان دەکرد لە خواردن و پۆشاک و چیژو خۆشیهکان، بە شیۆهیکە کە پێشینە و باوک و پیرانیان لە لادیکاندا پێشتر خەوینشیان پێیه وە نەدییبوو. وەلی بۆ هە ژاران هیچکات بوار نەدەرەخسا بۆ گەیشتیان بەم چینه، لە بەرئەو لە سەریان پێویست بوو دەستگرن بە و پێگە کۆمەلایەتیە کە هەیانبوو. دەوڵە مەندو خاوەن سامانەکانی چینی ناوەرێستیش بەهۆی سەرۆت و سامانیان توانیان بەرێست و لە مێرهەکان بشکێن و ژن و ژنخوازی لە گەڵ چینی ئەرستۆکراتی ئەنجام بدەن و خۆیان بخزێننە ناو پێزەکانیان. هەروەها پۆلەکانی چینی ناوەرێست، ئەو پۆلە و زارۆکانە کە پشکی گەورەیان هەبوو لە مەعریفە، توانیان پۆسته بەرزەکانی دەوڵەت بخەنە دەستی خۆیان و دزەبکەنە نیو پیزی چینه بەرزەکان.

لە گەڵ هەبوونی ئەم نیوانە فراوانە لە نیوان چینهکانی کۆمەلگە، بەلام لە دیدی خەلکیدا ئەمە بە ئاسای سەیر دەکرا. سەرۆت و سامان مەگەر بە دەگەمەن ئەگینا نە دەبوو هۆی گۆرانکاری، بە لکو بەهۆیه وە هەندێ ماف بە دەستەخراو نزیکتر دەبوو وە لە چینی سەرۆت. گۆرانی کۆمەلایەتی سست و خاوبوو، منداڵ لە سەر پیشەیی باوکی دەپۆشیت و خۆی لە سەر پادەهینا و مەشقی تیا دا دەکرد بە بێ ئەوێ هیچ گۆرانێکی پۆلەتی لە شیوازهەکانی ژیا و گوزەران ئەنجام بدات. جیلی تازه پاشکۆی جیلی پێشوتری بوو، جیلی نوێ لە هەموو لایەنەکانی خو و نەریت و شیۆهێ گوزەران بە تەواوی لە جیلی پێش خۆی دەچوو. تەیارە شوێشگێرێکە زیا تر سیاسی و هزری بوون، وە کە لەوێ کۆمەلایەتی و ئابووری بن. ئەم تەیارو تەوژمانە نە دەبوو

پێگر له بهربزاری خانه دانان و پاشاکان، ههروهک نه ده بوونه هۆی وهگرتنی مافی چینی گشتی له پۆسته حکومه کاندای دابهشکردنی سهروهت و سامان له ناو خه لکیدا به شیوهیهکی یهکسان. بزوتنه وهی بانگهشهی یهکسانی "الیفر" له ئینگلترا که له نیوهی سهدهی حه فده سازکرا، زیاتر وهک بزوتنه وهیهکی په رگیرو توندپه و گوزارشتی لیکراو که میک له خه لکی نه بی، پشتگیریان لینه کرد. له سه ره وروپا پێویست بوو سه دهیهکی تر چاوه پوان بیست بو دروستبوونی گۆرانه سیاسی و کۆمه لایه تی و ئابووریه کان.

ئیمپراتۆریه تی رۆمانی پیرۆزو جهنگی سی سائه

بنه ماله ی هبسبرگی نه مساوی به رده وام بوو له فه رمانپه وایی کردنی به سه ره مولک و خا که میراتیه کانی خۆی له نه مسا، بۆهیمیا و ههنگاریا، سه ره پای هه لبژاردنیان به ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریای رۆمانی پیرۆز. له سالی 1558 فردیناندی یه که م برای چارلسی پێنجه م جیگه ی چارلسی گرته وه. سا کاتیکیش فردیناند له سالی 1564 دونیای جیهیشت، ماکسیمیلیانی دووه می کوپی هه لبژێردرا به ئیمپراتۆر. به لام ئه م ئیمپراتۆریایه له کۆتاییه کانی رۆژگاری چارلسی پێنجه م هیزو شکۆمه ندی له ده ستدا. ئه مه ش به هۆی بایه خدانی چارلس به ئیسپانیا، ئه و ئیسپانیایه ی خاوه ن سوپایه کی به هیز بوو، که به هیزی خۆی له جهنگه کانی چارلسدا سه لماند، وه داها تی سالانه ی مولکه کانی ئیسپانیا یاریده ی به رده وام بوونی ئه م جهنگانه ی دهدا. فیلیپی دووه می پاشای ئیسپانیا له باوکیه وه "چارلس" هیزو سه رهوت و سامانی به میرات گرت. بێجگه له فردیناندی مامی که ئه میش ئیمپراتۆریه تی بو به جیما. له ملاشه وه دایتی ئه لمانی به ره بهر سه رجه م ده سه لاته کانی له ده ستدا، ئه مه ش له دوا ی سه رده می چارلس و برا که ی فردیناند. ئیتر دایت وای لیها ت ته نها بو ده نگدان له سه ره باج کۆده بویه وه¹.

ئیمپراتۆر ڤۆڤلف "1576-1612" کۆپی فریدیناند، شاری "پراگ" ی لە بۆهیمیا کردە پایتەخت، بە مەبەستی خۆبەدورگرتنی لە پیلانگێڕەکانی براکە ی "ماسیۆز" 1612-1619. شیاوی باسە "ماسیۆز" دەستگیر بوو بە سەر مولکەکانی بنەمالە ی هبسبەرگ لە فیننا. لە سەردەمی جوتە براکە "ڤۆڤلف-ماسیۆز" بارودۆخی ئیمپراتۆری پۆمانی پیرۆز توشی پەشیوی و ئاژاوە بوو لە پەروی سیاسی و ئابووری و ئایینی کە دواتر سەری کیشا بۆ جەنگی ناخۆی و دواتریش لایەنە بیانیەکان چوونە نیوی. لە پاستیدا ئاشتەوایی "ئۆکسبەرگ" لە سالی 1555 ئومیدی ئەوەی لێدەکرا کە کیشە ئاینیەکان بە کاتی لە ناو ئیمپراتۆریەتی پۆمانی پیرۆز چارەسەربکات. وە لێ ئەم ئاشتەواییە لەم بوارەدا شکستی هێنا، ئەمەش بەهۆی:-

1. بەردەوام بوونی میرە پڕۆتستانیەکان لە دەستبەسەرداگراتنی زەویەکانی کلێسا لە لایەن، لە لایەکی تریشەوە پیاوانی ئاینی کاسۆلیک داھات و سامانی کلێسیان بۆ خۆیان ھەڵدەگرت. ئەمەش پێچەوانەی ئاشتەوایی ئۆکسبەرگ بوو.
 2. ڕێککەوتننامەی ئۆکسبەرگ دانێ هێنا بە لۆسەریزم و کاسۆلیکیەت، ئەمە لە کاتی کدا کالڤنیزمیش لە باشوور ناوەراستی ئەڵمانیا و بۆهیمیا سەری ھەڵدا بوو. جا ئەمانیش داوایان دەکرد کالڤنیزم لە مافدا یە کسان بێت بە لۆسەریزم و کاسۆلیکیەت و بەیەک چاوسەیر بکەین و بە فەرەمی دان بەھێنری بە کلێسای کالڤنی.
- جا بۆ چاویگێرەنەو بە ڕێککەوتننامەی ئۆکسبەرگ و بە دەستھێنانی بەربژاری زیاتر لە ئیمپراتۆری کاسۆلیکی ڤۆڤلف، میرە پڕۆتستانیەکانی ئەڵمانیا بەسەرکردایەتی "فردریک" ی ھەلبژێردراوی ویلیامی "پلانتیات لەسەر راین"، لە سالی 1608 یەکیەتیەکیان پێکھێنا. لە بەرامبەر ئەمانیشدا میرە کاسۆلیکەکانی ئەڵمانیا بۆ بەرەنگاربوونەوێ پڕۆتستانیەت و ڕێگەگرتن و پێشگری کردیان لە دەست بەسەرداگرتنی مولکی کلێسای کاسۆلیکی، ھەروەھا بۆ گێڕانەوێ ئەو زەوی و زارانە ی کە کلێسای کاسۆلیکی لە دەستی چووبو، بەسەرکردایەتی "ماکسیمیلیان" ی میری

"پافاریا" یەکتریانگرتو جوړه یەکیەتیەکان بەدیھینا، ئەمەش بۆ دروستکردنی کۆمەڵەی کاسۆلیکی لەسالی 1609. بەم شێوەیە ئەلمانیا دابەش بوو بۆ دوو سەربازگەی دژ بەیەک و دوو بەرەوی جەنگ خواز، کە ھۆشداری دەدا یە ئیمپراتۆری پۆمانی پیروۆ بە جەنگیکی ناوخویی و یرانکارو کاولکار.

بۆ گومان کۆمەڵەی کاسۆلیکی پشتیوانی ئیمپراتۆری کاسۆلیکی دەکرد لە دژی یەکیەتی پڕۆتەستانتی، بەلام بەھیچ شێوەکیش میرە کاسۆلیکیەکان ئارەزوێان نەدەکردو نەیان دەویست ئیمپراتۆر بەھێز بێت لەسەر حسابی خۆیان، بەلکو دەیانویست سەربەخۆیی خۆیان و بەرژەوێندیەکانیان بپاریزن لەپێ درێژیەکانی ئیمپراتۆر. ئارەزووی میرە پڕۆتەستانتەکانیش لەمە کەمتر نەبوو. وە نەبۆ ئیمپراتۆریش لەمە بۆ ئاگا بێت، بەلکو ئیمپراتۆریش ئەمە ی باش دەزانی. دەیزانی لە دەرەنجامی جەنگدا دەسەلاتی ئیمپراتۆر وردە وردە لەناو دەچێ و کەم دەبێتەو، وە ئی نەیدەتوانی پێشگری بکات و ڕینگە لەپوودانی بگرێ. بەم شێوەیە ھۆکارە سیاسی و ئابووری و ئاینیەکان کۆمەکی یەکتریان کردو بەیەکەو بوونە سوتەمەنی بۆ ھەلگیرسان و خۆشکردنی ئاگری جەنگی سی سالا.

شۆڕشی بۆھیمیا :-

ئیمپراتۆر ماسیوز "1612-1619" ھیچ کوپیکی نەبوو جیگەی بگریتەو، بۆیە کوپی مامی خۆی "فردیناند" ی کاندید کرد بۆ ئەوێ جیگەی بگریتەو. کاتی فردیناند ژیانی خۆی تەرخان کرد بۆ کاسۆلیکی و دەسەلاتی پەھا، لە ھەریەکە لەنەمساو ھەنگاریا و بۆھیمیا بە تاییەتی نەیارانی زۆر بوون و دژایەتی ھەلبژاردنی ئەویان کرد. میرە کالڤینیەکانی چیک لە بۆھیمیا دەترسان لەوێ ئیمپراتۆری کاسۆلیک قەدەغە ی پیادەکردنی دروشمی ئاینزاکەیان بکات و بەرێژاریەکانیان پەت کاتەو و دەست بەسەر مولک و سامانیان دا بگرێ. ھەربۆیە کۆمەڵێک لەوانە ھێرشیان کردە سەر دائیریەکی

فه‌رمانبه‌رانی ئیمپراتۆر له 23\مایسی\1618 ئه‌وه‌ی تیایدا بوو ده‌ستگیریان کردو له‌په‌نجهره‌ی یه‌کێ له ژۆره‌کان فریاندانه ناو ئه‌و که‌ناڵه‌ی که ده‌وری ئه‌و قه‌لایه‌ی دابوو که دائیره‌که‌ی تیا دا بوو. شیاوی باسه ئه‌مانه له به‌رزی شه‌ست پێ وه‌ فریدرانه خواره‌وه. شوپشگێپان لادانی ئیمپراتۆریان راگه‌یاندو فردریک یان له‌سه‌ر بۆهیمیا کرده پاشا. فردریک هه‌لبژێردراوی پلاتینات بوو. فردریکیش تاجی پاشایی له "پراگ" وهرگرتو ئاماده‌یشی نیشاندای بۆ پارێزگاری کردن له نازناوی پاشایی.

له‌هه‌مانکاتدا ئیمپراتۆر "ماسیوز" کۆچی دوا‌یی کرد. دوا‌ی ئه‌ویش فریدیناند هه‌لبژێردرا به‌ ئیمپراتۆر به‌ناوی "فریدیناندی دووهم" 1619-1637. ئیمپراتۆری نوێ پێشویینی خیرای گرت به‌ر بۆ ده‌رپه‌راندنی "فردریک" له‌ بۆهیمیا، هه‌ر بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ش له‌گه‌ڵ پاشای ئیسپانی "فیلیپی سییه‌م" پێککه‌وت له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی که "فیلیپ" سوپا بنێرێ بۆ ده‌ستگرتنی به‌سه‌ر پلاتینات. هه‌روه‌ها سوپای نه‌مساو کۆمه‌له‌ی کاسۆلیکی به‌ سه‌رکرده‌یه‌تی سه‌رکرده‌ی ئیمپراتۆری "تیلی" به‌ره‌و بۆهیمیا به‌پێ بکه‌وێت. "فردریک" پێشبینی ده‌کرد له‌لایه‌ن زاواکه‌ی "جیمسی یه‌که‌م" ی پاشای ئینگلتراوه‌ هاوکاری بکری‌ت، هه‌روه‌ک پێشبینی هاوکاریشی ده‌کرد له‌لایه‌ن میره‌ لۆسه‌ریه‌کانی باکوری ئه‌لمانیا. به‌لام له‌ هه‌ردوو باره‌که‌دا پێشبینیه‌که‌ی پاست ده‌رنه‌چوو. چونکه جیمسی یه‌که‌م سه‌رقال بوو به‌ ململانیی له‌گه‌ڵ په‌رله‌مانی ئینگلیزی و حه‌زی له‌ دژایه‌تی کردنی ئیسپانیا نه‌ده‌کرد، هه‌ر بۆیه به‌چه‌ند ئامۆژگاریه‌کی پوچه‌ڵ وازی له‌یه‌تێنان. ئه‌مه له‌ کاتی‌کدا گه‌لی ئینگلیزی سور بوو له‌سه‌ر هاوکاری کردنی فردریک و پشتگیری کردن له‌پرسی پرۆتستانتیسم. میره‌ لۆسه‌ریه‌کانیش به‌ گوته‌و ئامۆژگاریه‌کانی "جۆن جۆرج" ی میری سه‌کسۆنیایان کرد، به‌وه‌ی که‌بێ لایه‌ن بن له‌م نێوانه‌، به‌و هیوایه‌ی به‌ریژاری زیاتر وه‌چنگ بخه‌ن له‌ئیمپراتۆر.

"تیلی" سەرکردەى ئیمپراتۆرى لەجەنگى "گەردى سپى" لە بۆھیمیا لەساڵى 1520 سەرکەوتنى بە دەستھێنا بەسەر ھێزەکانى پرتۆستانتى. "فردرىك" ناسراو بە "پاشای زستان"، تێکشکاو ولاتەكەى خرایەووە جوغزى ئیمپراتۆریەتى پۆمانى پیرۆز لە ژێر سایەى ئیمپراتۆر فریدیناندی دووھەم. بەشیکی زۆریش لە خانەدانانى چیک ژیان و زەویەکانیان لە دەستدا، لێرەو پیاوەکردنى دروشمە پرتۆستانتیەکان لە بۆھیمیا قەدەغە کرا. سوپای ئیسپانیى توانى دەست بەسەر ویلیەتى پلاتینیات دا بگرى و بیخاتە سەر ھەریمی پافاریا کە لە ژێردەستى "ماکسیمیلیان" دا بوو. "فردرىك" یش سەرچەم مولکەکانى ئەوێى لە دەست چوو. بەم شیوەیە گەڕى بەکەمى جەنگ لە بەرژەوھەندى ئیمپراتۆرى کاسۆلیکی کۆتایى پێھات و دانیشتوانى پلاتینیات لەسەر پوبارى راین ناچار کران کاسۆلیکی پەسەند بکەن، پاش ئەوھى ببوون بە کالڤنى. ھەرۆک ئیسپانیاش وای لێھات پۆلى سەرەکی بگێرێ لە ئەوروپا لە نێوان ساڵانى 1621-1625.¹

نۆی بوونەوھى جەنگ لە نێوان ئیسپانیا و ھۆلندا:

فیلپى سییەم کۆچى دواى کردو کۆرەكەى فیلپى چوارەم چووھ سەر تەختى ئیسپانى و جیگەى باوكى گرتەوھ. پێش ئەوھى مەستى و دلخۆشى سەرکەوتنى ئیسپانیا بەسەر پلاتینیات کۆتایى بێت، فیلپى چوارەم بپاىیدا جارێكى تر ھۆلندا داگیربكاتەوھ. بۆ ئەمەش دەیویست سود ببینی لە ھەبوونی سوپای ئیسپانیا لە پلاتینیات، ھەرۆھە ئاگر بەستیش کە راگەییەنرا بوو ماوھەكەى دوازدە ساڵ بوو لەساڵى 1621 کۆتایى پێدەھات. واتا سودى لە کۆتایى ھاتنى ئاگر بەست و ھەبوونی سوپای ئیسپانى لە پلاتینیات دەبینى.

هۆلندا هاوکاری له ههریه که له ئینگلترا و فه پره نساوه وه چنگ کهوت، ههروهها شالاوکیان له دژی به پازیل دهست پیکرد، به لام شالاو که شکستی هینا. له ملاشه وه ئینگلیزه کان له سالی 1625 شالاوکیا به رهو بهنده ری قادسی ئیسپانی وه پرخست، وه لی ئه م شالاو ههش به ره پره چ درایه وه وشکستی هینا. له هه مان سالد ئیسپانیان توانی ده سته سه ر شاری "بریدا" ی-هۆلندا دا بگری. ئه مهش دوا ی گه مارۆ دانیکی دوورد ریژ له هه مبه ره ئه م شاره. ئه م سه رکه وته ئییسپانیه کانی دلخۆش کرد، ئه وه بوو هونه رمه ندی ئیسپانی "فیلاسکویز" به له وحه یه کی هونه ری جوان نه مری به م سه رکه وته به خشی.

سه رکه وته ئییمپرتۆری کاسۆلیکی و ئیسپانی، کاری کرده سه ر میره پڕۆتستانته کانی ئه لمانیا و پایچله کاندن و ترسی خسته دلایه وه. له گه ل ئه وه ی میر لۆسه ریه کان نیگه ران بوون له هه له شه یی فردریکی لاو له بۆهیمیا، که هه لده ستا به کاری دزی و پاو و پووت و سوتاندنی دیهاته کان شان به شانی پاشماوه ی سه ربازه کانی، به لام هه رچۆنیک بێت به لای دا وه رچه رخان، به هۆی ترسانیان له فراوانخوازیه کانی پاقاریای کاسۆلیکی و به هیژبوونی ئییمپراتۆریه تی پۆمانی و ئیسپانی، له دوا ی ئه و سه رکه وته نهانی که به ده ستیان هینا له ههریه که له هۆلندا و پلانتینات و بۆهیمیا. هه رچه نده میره لۆسه ریه کان کاتی خۆی چاوه پوانی وه رگرتنی به ربیژاری بوون له ئییمپرتۆر، به لام به پیچه وانه وه به هۆی به رده وام بوونی فردریک له کاره چه وته کانی، ئییمپراتۆر به خشیانی هه رجۆره به ربیژاریه کی به میره لۆسه ریه کان پهت کرده وه.

خزینی دانیمارک بۆ ناو جهنگی سی ساله: 1625-1629:.

له کاتی که دا میره پڕۆتستانته کان واق و پماو مابوون له هه مبه ره ده ربیرینی هه لۆیستیان له نیوان گوپییه لی کردن بۆ ئییمپراتۆریان سازکردنی شۆرش له دژیدا. "کریستنی چواره م" خۆی خزانده نیوجهنگ، ئیدی ئه لمانیاش وه ک گه پی دووه م چوویه نیوجهنگ که ناسرا به گه پی دانیمارکی. کریستنی چواره م له سالی "1588-

1648" پیاویکی به جۆش و خرۆش و به رزه فربوو. کاتیك میر بوو به سهر هۆلشتاین وهك ئه ندامیک به شداری ده کرد له "دایت"ی ئیمپراتۆریه تی پۆمانی پیرۆزو تیییدا دژایه تی بنه ماله ی "هیسبرگ"ی ده کرد. کاتیکیش بووبه پاشا به سهر دانیمارک و نه رویج، ویستی قه لمپه وی خۆی فراوان بکات و بالاده ست بیّت به سهر که ناره کانی ده ریای باکور. وه وهك که سیکی باوه پدار به لۆسه ریزم ویستی هاوکاری لۆسه رییه کانی ئه لمانیا بکات و ئه و زه ویانه بگێرپێته وه که پڕۆتستانتییه کان له ده ستیان چووبوو.

له سالی 1625 به مه به ستی هاوکاری کردنی سوپای پڕۆتستانتی لۆسه ری کالڤنی، سوپای دانیمارکی هیژشی کرده سهر ئه لمانیا. له ملاشه وه ئینگلترا هاوکاری مادی خۆی پیشکەشی پڕۆتستانتییه کان کرد له جهنگه کانیاندا له دژی ئیمپراتۆری کاسۆلیکی.

خۆ ئه گهر هاتبوو "ولشتاین"ی سهرکەش و ئازا سهری هه لئه دابا که ده یویست پارێزگاری بکات له ئیمپراتۆری کاسۆلیکیزم، ئه و سهرکرده ی ئیمپراتۆری "تیلی" نهیده توانی پووبه پووی سوپای پڕۆتستانتی پابوه ستی. "ولشتاین" داوی ئه وه ی ده ستیگرت به سهر موڵکی خانه دانه کان له بۆهیمیا، سامانیکی زۆری وه چنگ که وت. ئینجا داوای له ئیمپراتور کرد که پێگه بدات به دامه زاندنی سوپایه کی سهر به خۆ که به هۆیه وه بتوانی هیمنی و ئاسایش بگێرپێته وه بۆ ئیمپراتۆریه ت و دانیمارکیه کانیش ده رپه پێنی. "ولشتاین" به هۆی سوپای گه و ره و زۆرو زه وه ند که ژماره یان په نجا هه زار سهر باز ده بوو، توانی ترس و ده لپراوکی بخاته گشت ناوچه کانی ئه لمانیا. شیاوی باسه ئه م سوپایه پیکهاتبوو له وه به کریگیروانه ی که له سهر پاوو پووت ده ژیان و به بی په چا و کردنی گه ل و هۆزو جیاوازی ئایینزا "پڕۆتستانت، کاسۆلیک" کۆمه ل ببوون له سهر گوێپه لی ته و او بۆ سهرکرده .

له و تیکه له چونه ی که له "لۆتهر"ی باکوری ئه لمانیا پوویدا له سالی 1626، سوپای دانیمارکی له به رامبه ر سوپای هاوبه شی هه ردوو سهرکرده "تیلی، وولشتاین"

تیکشکا و ویلایه ته ئه لمانیه لۆسه رییه کانیش که وتنه ژیر پکیفی دلۆفان "ره حمهت" ی کۆمه له ی کاسۆلیکی. میری براندنبرگ پشتیوانی ئیمپراتۆری کرد له دژی هاتنه ناوه وه ی سوپای دانیمارک بۆناو ئه لمانیا. له راستیدا له ده ستچوونی هیزی ده ریایی هۆکارێک بوو بۆ نه هیشتنی داگیرکاری دانیمارکی له به رامبه ر سوپای ئیمپراتوریدا. ترسان له هاتنه ناوه وه ی سوپای سوید بۆ ناو جه نگو بی هیوابوونی خودی پاشای دانیمارک له سه رکه وتن، بوو به هۆی ئه وه ی ئاشته وایی "لوپیک" به سترێ له نیوان ئیمپراتورو دانیمارک له سالی 1629. که به گوێره ی ئه م ئاشته واییه پاشای دانیمارکی توانی هه ری می "شلزویک وه لشتاین و جیتله ند" له ده سستی خۆی به یلێته وه، به لام له ئه لمانیا ده ره په پینرا¹.

فه رمان (مه رسوم) ی گێرانه وه 1629 :-

کۆمه له ی کاسۆلیکی فشاری خسته سه ر ئیمپراتۆرو ناچاری کرد فه رمانێک ده ربکات به مه به سستی گێرانه وه ی ئه و زه وییانه ی که پرۆتستانتیه کان ده ستیان به سه ردا گرتبوو. ئه م ده ست به سه ردا گرتنه ش پێچه وانه ی به نده کانی په یمانی ئۆکسبرگی سالی 1555 بوو. ئه م کۆمه له یه ی که ئیمپراتور پێکیخست هه موویان کاسۆلیکی بوون و هه ستان به جێبه جێ کردنی ئه و فه رمانه. وه له ماوه ی سی سالدایه توانیان پێنج ئوسقوف و سی شار له شاره کانی کۆمه له ی هنسی پێشوو له گه ل سه د دیرو ژماره یه کی زۆر ئه بریشیات بگێرنه وه.

پیشتر توپه یی ئیمپراتورو هه رجۆره هی رشیکی لۆسه رییه کانی نه ده گرته وه، به لام فه رمانی گێرانه وه لۆسه رییه کانی ترساندو له تۆله ی کۆمه له ی کاسۆلیکی زراوی بردن، هه ربۆیه په نایان برده به ر سوید که به هیزترین ده ولته ی پرۆتستانتی ئه وروپا بوو. به لام

سوید دہ چیٹہ ناو جہ نگی سی ساٹھ 1630-1635:۔

گه پری سیئیه می جه نگی سی ساله به چوونه ناوه وهی سوید بۆناو ئه م جه نکه دهستی پیکرد، له سالی 1630. "گوستاف ئه دولف" 1611-1632 نه وهی گوستاف فازا، له سهر له سوید ده سه لاتدار بوو لۆسه ریزی کرده کلێسای په سمی ولاته که ی. گوستاف ئه دولف پیاویکی سه رنجراکیش بوو خواوه نناو بانگو و پۆشن بیریه کی به رز بوو، ئه و جگه له وهی حه وت زمانی ده زانی ئاره زوی له شیعوو مۆسیقاش ده کرد. له پال ئه وانه شدا که سیکی به رزخاوه و چالاک و دلیر بوو. "ئه دولف" له خه ونی پیکهینانی ده وله تیکی سویدی گه وردها بوو، به شیوه یه ک بتوانیت زال بیت به سهر باکوری ئه وروپا. جا وه نه بی ههر له خه ونی ئه ودها بوبی و ته واو، به لکو کاریشی ده کرد بۆ وه دیهینانی ئه م خه ونه. ئه دولف توانی ده ریای به لتیق بکاته ده ریایه کی سویدی، ئه مهش به هۆی ده سترگرتنی به سهر فنلندا و ئیستوانیا. هه روه ها له وململانیه شی که له نیوان سوید و پۆلندا دروست بوو له سالی 1621-1629، سوید "لیۆفینیا" و پیژگه ی پووباری "فیسئولای" که وته ژیرچنگ. هه روه ک به په یمانبه ستنی له گه ل پوسیا، پوسیا وازی له هه نگیریا هینا بۆ سوید. شیاوی باسه به هۆی زال بوونی به سهر لیۆفینیا و پیژگه ی پووباری فیسئولا، سوید که ناره کانی خۆره لات و باکوری ده ریای به لتیقی چنگ که وت. له دوا ی ئه مانه وه چاوتی پینه کانی پوه و که ناره کانی باکور له ئه لمانیا وه رچه رخوا، ئه مهش له کاتی کدا بوو که ئیمیراتۆر فه رمانی گێرانه وه و ده سترگرتنه وه ی به سهر

مولکەکانی کلێسای پڕۆتستانتی لە ئەڵمانیا دەرکرد. واتا: "ئیمپراتۆر فرمانی دەستگیرکردن بە سەر مولکەکانی کلێسای پڕۆتستانتی لە ئەڵمانیا". لە هەمانکاتیشدا کاردینال ریشیلۆی وەزیری لۆیسی سیژدە ی پاشای فەرەنسا، دەویست جەنگی سی سالا بەردەوام بێت، بۆ ئەوەی بنەمالە ی هبسبرگ لاواز بێت و بنەمالە ی بۆربۆنی فەرەنسی جیگە ی بگرێتە وە. هەروەها لە سەر حیسابی ئەڵمانیا هەندێ سود و قازانجی دەستکەوێ. جا بۆجێبە جێ کردنی ئەم سیاسەتە پشیلۆ هاوپەیمانیەتیکی لەگەڵ "گوستاف ئەدۆلف" بەست، لە سەر ئەوەی هاوکاری پاشای سوید بکات بە مال و چەك، لە بەرامبەر دا "ئەدۆلف" ئازادی ئایینی بدا بە کاسۆلیکی ئەو ناوچانە ی داگیری دەکات.

لە سالی 1630 "گوستاف ئەدۆلف" لە پۆمیرانیا "باکوری ئەڵمانیا" دا بەزی و دەستیکرد بە بەستنی هاوپەیمانیەتی لەگەڵ میرە پڕۆتستانتەکان بە تاییەت لەگەڵ میری براندبرگ و سەکسۆنیا. بەلام کاتێک کە "ئەدۆلف" خەریکی ووتووێژکردن بوو لەگەڵ میری براندبرگ لە پۆتستدام، "تیلی" سەرکردە ی ئیمپراتوری لە سالی 1631 دەستیگرت بە سەر شاری "مگدبرگ" ی قایم و سەنگەر بەند. ئەمەش لە دوا ی گەمارۆدانێکی درێژ. دوا بە دوا ئەم دەستبەسەر داگرتنەش دەستی کرد بە سازکردنی کوشتو کوشتاریک کە نزیکە ی بیست هەزار کەس لە دانیشتوانی ئەم شارە کوژا بەبێ جیاوازی کردن. هەروەها دەستیانکرد بە پراو پووت و یرانکاری بۆ لە ناو بردنی دانیشتوانی ئەم شارە. بەهۆی ئەوەی ئەم شارە لۆسەری بوون و بەهۆی ئەمە وە میرە ئەڵمانیەکان توپە و دەهری بوون. لە هەمانکاتیشدا گوستاف ئەدۆلف لەگەڵ میری براندبرگ و سەکسۆنیا و میرە پڕۆتستانتیەکانی تر سوپای "تیلی" یان - لە ناوچە ی "برایتنفلد" لە نزیك شاری "لایپزیک" لە ئەیلولی 1631 تێکشکاند و کەنهفتیان کردن. پاش ئەوە روو وە باشوری خۆڕئاوای ئەڵمانیا بە ئاراستە ی پووباری پراپوشتن، بەمەبەستی هاوپەیمانی بەستن لەگەڵ کالفینیەکانی ئەوێ.

ئوسقوفیه ی "مینز، کولون، تریر" ده که وتنه ژێر ده سه لاتی پاشای سوید، ئه گهر هاتبایه کردینال پیشیلۆ ناره زایی خۆی دهرنه بریباو داوای له پاشای سوید نه کردبا ئه م سێ ناوچه یه جیییلۆ. به هۆی ئه مه وه گوستاف پووی کرده خۆره لات و شالووی برده سه ر پاقاریا و داگیری کردو سوپای تیلی جاریکی تر له جه نگی "لیک" له نیسانی 1632 تیکشکاندو توانی تیلی هه ر له م جه نگه دا بکوژی. پاش ئه وه پاشای سوید پووی کرده نه مسا. له م کاته دا ئیمپراتور سه ر کرده ی لابر او "ولشتاین" ی گێرپایه وه سه ر پۆسته که ی بۆ پویه پوویونه وه ی گوستاف ئه دۆلف، هه روه ها له گه ل فیلیپی چواره م پیککه وتنه نامه یه کی به ست، بۆ ئه وه ی له گه ل خۆی به ژداری جه نگبکات.¹

له پاییزی سالی 1632 سوپای سوید گه یشته سوپای "ولشتاین" و له جه نگیکی یه کلاکه ره وه دا، که له "لوتنزن" پویدا سوپای "ولشتاین" تیکشکا، به لام گوستاف هه ر له وه جه نگه دا کوژراو سه رکه وتنی نه بینی. له گه ل ئه وه ی سوپای سویدی له سه رکه وتنه کانی به رده وام بوو، به لام که سێ نه بوو شوینی سه ر کرده ی کوژراویان بۆ بگریته وه. ئیمپراتور هه والی پی گه یشت که "ولشتاین" هه ولده دات له گه ل پرۆتستانتیه کان په یمانی ئاشته وایی به سستی، وه لی له لایه ن یه کی له وه که سانه ی که په یوه ندی به ئیمپراتوره وه هه بوو له سه ربازگه ی خۆی له سالی 1634 په نه نانکوژ کرا. جا به نه مانی هه ردوو سه ر کرده "گوستاف وولشتاین" له سه ر شانۆی ئه م جه نگه خویناویه، هه ردوو لایه ن "کاسۆلیک، پرۆتستانت" گه یشتنه ئه و برپاویه ی که به رده وام بوون له جه نگیکا که هه ردوو لای شه پریۆ کردوه و ئابووری ئیمپراتۆریه تی هه ره س پیهیناوه، هیچ سودو که لکی نییه. هه روه ها ئاره زووی ئه وان بۆ ده رکردنی بیانی له ئه لمانیا، ئاشته وایی پراگی سالی 1635 ی لیکه وته وه، که له نیوان ئیمپراتۆرو ئه و میرانه به ستره که ئاره زویان له وه ستانی جه نگ ده کرد.

بەگوێرەى ئاشتەوايى پراگ بپياردرا ميره ئه‌لمانەکان چەك دابنێن و سوپای ئه‌لمانیا بکەوێتە ژێر دەسەلاتى ئیمپراتۆر، جگە لە میرى سەكسۆنیا کە هەندى جیاوازی بۆخۆى دەستەبەر کرد. هەروەها بپياردرا کوتله‌گەرى کاسۆلیکی و پڕۆتستانتى نەهێلدری و ئه‌و زه‌وى و مولکانه‌شى کە هەردوولا لە کاتى جەنگدا دەستیان بەسەردا گرتووه‌، بگێرپرێنه‌وه‌ بۆ خاوه‌نه‌ پەسەنه‌کان. سەبارەت بە زه‌ویه‌کانى کلێساش بپياردرا ئه‌م زه‌ویانه‌ بگێرپرێنه‌وه‌ دەستى خاوه‌نه‌ پەسەنه‌کانى بۆ ماوه‌ى چل سال، تا ئه‌م دوو لایه‌نه‌ ده‌گه‌نه‌ کۆتا چاره‌سەر. بەم شێوه‌یه‌ پۆلى سوید لە جەنگى سى سالا کۆتایى پێهات.

خۆ خزاندى فەره‌نسا بۆ ناو جەنگى سى سالا 1635-1648:ـ

کاردينال ريشيلۆ باوه‌رى وابوو مەزن بوونى فەره‌نسا بەنده‌ بە زال بوونى بەسەر بنه‌ماله‌ى هېسبرگى نەمساوى و ئیسپانى. هەر بۆیه‌ سوڤوو لەسەر ته‌مبى کردنى ئیمپراتۆر و وێرانکردنى ته‌واوى ئه‌لمانیا. جا سەرەپای ئه‌و هاوکاريانه‌ى کە پێشکەشى ميره‌ پڕۆتستانتیه‌کانى ئه‌لمانیا و پاشای سویدی ده‌کرد، جەنگیشى لە دژی بنه‌ماله‌ى هېسبرگ و ئیسپانیا راگه‌ياندا. مەبه‌ستى پيشيلۆ سەركزکردنى ئیمپراتۆر و دەستگرتنى بوو بەسەر هەري‌مى ئالازاس. مەبه‌ستى سەرەکیشى خۆپزگارکردن بوو لە فیلیپى چواره‌مى پاشای ئیسپانیا. پيشيلۆ بۆ بەرده‌وامى دان بەجەنگى دژ بە ئیمپراتۆر، پشتى دەبه‌ست بە سوید و ميره‌ پڕۆتستانتیه‌کانى ئه‌لمانیا، ئه‌مه‌ لە کاتێکدا خۆیشى ئاماده‌ ده‌کرد بۆ پووبه‌پونه‌وه‌ى ئیسپانیا. ئیسپانیا یه‌ك کە چوار ده‌ورى مولکى فەره‌نساى دابوو.

فیلیپى چواره‌م تاوه‌كو سالى 1635 هاوکارى کوپه‌ مامه‌کانى ده‌کرد و درێژه‌ى بەجەنگه‌کانى ده‌دا لە هۆلندا و ئه‌لمانیا. بەلام لە پاش ئه‌م میژووه‌ پووبه‌پوى هیرشیکی توندو سەختى فەره‌نسیه‌کان بوویه‌وه‌ لە هەریه‌کە لە هۆلندا و بەلجیکا و زه‌وییه‌کانى

فهره نساو باکوری ئیتالیا و ته نانه ت له ناو خودی ئیسپانیاش. به مهش فیلیپ ناچار بوو واز له هیرش بهینیت و بچیته قوناغی بهرگریکردن له زه وییه کانی. له سه ره تادا سه رکه وتن به لای هاوپه یمانی ئیسپانی دابوو، ئه مهش به هوی ئه وهی سوپا کانیان مه شق دراو بوون و باشترینی سه رکرده کانیش سه ره پرشتی ئه م سوپایانه ی ده کرد، وهک "پیکلومینی" ئیتال، که له گه ل و لشتاین جهنگی ده کردو له په نهانکوژ کردنیشی به شداری کرد. ئه مه له کاتیکدا سوپای فهره نسی ژماره یان له دووسه ده هزار سه رباز زیاتر بوو، به لام له پووی مه شق و سه رکرده ی کاراوه که م کورتیان هه بوو. سوپای ئیسپانی له سالی 1636 ز چوویه باکوری فهره نساو خه ریک بوو ده ست به سه ر پاریس دا بگری. وه له سالی 1637 سوپای ئیسپانی کو تایی شاخی "برانس" ی بری و دهستی گرت به سه ر باشوری فهره نسادا. به لام به ره به ره له گه ل شاره زابوونی فهره نسیه کان له جهنگ و په یدابوونی سه رکرده ی سه ربازی به هیزو لی هاتوو له ناویاندا، سوپای ئیسپانی پوه و تیکشکان چوو، تا ئه وه بوو له هۆلندا و پراین و باکوری ئیتالیا سوپای ئیسپانیا به ته وای تیکشکا.

ئیدی خالی وه رچه رخان له و ململاتی نیوان ئیسپانی و فهره نسی دهستی پیکرد. خانه دانانی پرتوگال که له لیشبۆنه وه کو بیبونه وه لابر دنی فیلیپی چواره م و دانانی "جوونی چواره م" یان - وهک پاشایه ک به سه ر پرتوگال پاگه یاند. شیاوی باسه "جوونی چواره م" له بنه ماله ی "براگنز" ی پرتوگال بوو. له ملاشه وه هۆلندییه کان ده ستیان کرد به هاوکاری کردنی سوپای فهره نسی له جهنگه کانیان له درژی ئیسپانیا. هه ره ها له "ئه راگون و ناپولی" شۆرش له درژی فیلیپی چواره م سه ریه لدا، به لام فیلیپ به خیرایی دایلووسی.

له گه ل ئه وهی فیلیپ ده ی توانی پارێزگاری بکات له میلان و به لجیکا، به لام ئه مه له سه ر حیسابی سه روه ت و سامانی ته واه ئه بوو، ئه و سامانه ی که خه ریک بوو کو تایی پی ده هات. ئه م باره هه ر به رده وام بوو تا له جهنگی "پوکری" له سالی 1643،

فهره نسیه کان به سهرکه و تنیکی پلایشینه سهرکه و تنیان به سهر سوپای ئیسپانیا به دهسته ئینا و به هویه وه سهره تای ههره سهینان و نشوستی ئیسپانیا دهستی پیکرد. به لام له ئە لمانیا ئیمپراتور توانی پووبه پووی پرۆتستانتیه کان ببیته وه. به لام له پاش تیکشکانی ئیسپانیه کان، فهره نسیه کان توانیان سوپا بۆهاوکاری پرۆتستانتیه کان بنێرن. "فردیناندی سییه م" که له پاش مردنی باوکی "فردیناندی دوهم" له سالی 1637 بوو به ئیمپراتور، ههولیدا ناشته وایی له گه له فهره نسادا بیهستی. به لام ههتا مردنی "پیشیلو" له سالی 1646 ههولێه کانی شکستی خوارد. شیاوی باسه "فردیناند" له سالی 1641 "هوه" - له ههولێه ناشته وایی دابوو. سوپاکانی فهره نسی سهرکه تنی تریان به دهسته هینا و "پاچارپا" یان - له سالی 1646 داگیرکرد. تا له کوتایی دا ژماره یه ک په یمانبه ست به ستر له شاره کانی "مونسته رو ئوزنابرک" له ههریمی "ویستفاليا" له سالی 1648، که به پپی ئه م په یمانه جهنگی سی ساله له ئیمپراتوریه تی پۆمانی پیروژ کوتایی پیهات¹.

په یمانبهستی ویستفاليا 1648 :-

به گویره ی په یمانبهستی ویستفاليا بنه ماله ی هبسبرگی نه مساوی فهرمانپه وایی ناوچه ویراسیه کانی ده کرد، له ههریه که له "نه مسا، بۆهیمیا، ههنگاریا"، وهلی دهسه لاتی سیاسیان له ئیمپراتوریه تی پۆمانی پیروژ دای له کزی، ههروهک گۆرپانکاری گه و ره و گرنگ له خودی ئە لمانیا دروستبوو. که بریتیتن له :

1. هه موو میریک فهرمانپه وایی په هایه له ویلاته کهیدا، ده توانی جهنگ پاگه یه نی و په یمان بیهستی، به بی ئه وه ی پیگری بکری له لایه ن ئیمپراتور.

2. فهره نسا ههریمی ئە لازاسی چهنگ کهوت جگه له شاری "سترازبورگی ئازاد" که هه لاویژ بوو له مه دا. ههروهک دان هینرا به خاوه نداریه تی فهره نسا له هه مبه ر هه رسی ئوسقوفه ی ئە لمانی "مینز، تول، فیردون".

3. سوید پۆمیرانیای که‌وته ده‌ست، که که‌وتبووه سه‌ر پێژگه‌ی پوباری ئودر، هه‌روه‌ها بالاده‌ستبوو به‌سه‌ر پێژگه‌ی پوباری "ئیلپو لیر". هه‌روه‌ک توانی ئوسقوفه‌ی بریمنی ده‌ستکه‌وێت له‌گه‌ڵ زه‌ویه‌کانی ده‌وروبه‌ری.
 4. فه‌ره‌نساو سوید مافی ده‌ستوه‌ردانیان هه‌بوو له‌کارو باری ئه‌لمانیا، به‌هۆی ئه‌وه‌ی خاکیان هه‌بوو له‌ ئه‌لمانیا. ته‌نانه‌ت مافی ئه‌وه‌یان پێدرا ده‌نگ بده‌ن له‌ دایتی ئه‌لمانی.
 5. میرنشینی برادنبه‌رگ پومرانیای خۆره‌لاتو ژماره‌یه‌ک ئه‌وسقوفیه‌ی وه‌چنگ که‌وت، له‌ ناویاندا ئوسقوفیه‌ی مگدبرگ، به‌مه‌ تۆوی ده‌وله‌تی پروسیا چه‌که‌ره‌ی کرد.
 6. ویلایه‌تی پلانتینات له‌سه‌ر راین، دابه‌شکرا له‌ نیوان ماکسیمیلیانی پافاری سه‌رۆکی کۆمه‌له‌ی کاسۆلیکی له‌ جه‌نگ، وه‌ کوپی فردریکی میری پلانتینات و سه‌رکرده‌ی پرۆتستانتی له‌گه‌پی بۆهیمی یه‌که‌م له‌ جه‌نگی سی ساڵه‌. به‌مه‌ش پافاریا و پلانتینات مافی به‌شداری کردنیان هه‌بوو له‌ هه‌لبژاردنی ئیمپراتۆرو ده‌نگ دان له‌ دایت.
 7. هه‌ریه‌که‌ له‌ هۆلندا و سویسرا بوون به‌ ده‌وله‌تی سه‌ریه‌خوو له‌لایه‌ن ولاتانه‌وه له‌په‌یمان به‌ستی ویستفاليا به‌ فه‌ره‌می دانیان پیا‌دا‌هێنرا.
- هه‌موو ئه‌م خالانه له‌پۆی سیاسیه‌وه بوون، وه‌ له‌ پۆی تریشه‌وه ده‌توانین ب‌ل‌ئین:
1. دان هێنرا به‌ کلێسای کالفنی و هه‌مان ئه‌و مافانه‌ی پێ به‌خشا که به‌ لۆسه‌ریزم به‌خشا بوو.
 2. خاوه‌نداریه‌تی زه‌وی کلێسای کاسۆلیکی و پرۆتستانتی به‌ گوێره‌ی بنه‌مای سالی 1624 دانه‌را.
 3. هه‌ریه‌که‌ له‌ پرۆتستانتی و کاسۆلیک له‌دادگای ئیمپراتۆری دا وه‌ک یه‌ک دادوه‌ریان ده‌کرا.

ناکامه کانی جهنگی سی ساله :-

جهنگی سی ساله کۆتا جهنگی ئاینی بوو له ئه وروپا. هه رچه نده ئه م جهنگه که هه لگیرسا وه ک مملانییه کی ئاینی له نیوان کاسۆلیک و پروتستانی دهستی پیکرد، به لام له پال ئه وه شدا هۆی سیاسی و ئابووری پۆلیان تیا گێراوه. ده توانین ئه مه له جهنگه که دا تیپینی بکهین، کاتیکی میری "براند نبرگ" پروتستانی مه زهه ب هاوکاری ئیمپراتۆری کاسۆلیکی ده کرد. له م لاشه وه فه رهنسای کاسۆلیک هاوکاری میره پروتستانییه کانی ئه لمانیای ده کرد. ئه م جهنگه ریگهی خوشکرد بۆ ئازادی ئاینی و لیبروده یی بیروباوه ر له به رامبه ر یه کتریدا.

سه ره لدانى نوینه رایه تی دیپلوماسی له په یوه ندى نیوده وه له تی :-

له دواى جهنگی سی ساله نوینه رایه تی دیپلوماسی و ئالوگۆرکردنى بالۆیز له نیوان ولاتانی ئه وروپادا بوو به کاریکی به ربلاو. له راستیدا پێشتر وه له سه ده ی پازده دیپلوماسیه ت له نیوان شاره کانی ئیتالیا دا سه ری هه لدا، پاش ئه مه وه له سه ده ی دواتر له هه رییه که له ئیسپانیایا وه رهنساو ئینگلترادا بلاو بویه وه. به لام ئیمپراتۆریه تی رۆمانی پیروژ له جوغزی ئه م بواره دا نه بوو، به هۆی ئه وه ی ده سه لات و نفوزیکی زۆری هه بوو له ناو ئه و ولاتانه. به لام جهنگی سی ساله ئیمپراتۆری رۆمانی پیروزی هینایه ئاستی ولاتانی تری ئه وروپا.

ده وه له تانی ئه وروپا له گه ل یه کتری دا له سه ر بنه ماى هاوئاستی له سه ربه خۆی و خاوه ن هیزو شکۆمه ندیه ت مامه له یان له گه ل یه کتری ده کرد. دیپلوماسیه ت و ئالوگۆری نیرده له نیوان ولاتان کاریگه ری زۆری هه بوو له سه ر چه سپاندنی په یوه ندیه نیو ده وه له تیه کان، به تاییه ت له کاتی ئاشتیدا. ریککه وتنه بازرگانیه کان و هاوپه یمانیه تی، بوون به بنه مایه ک بۆ ئه م په یوه ندیان، دواى ئه وه ی ژنو و ژنخوازی بنه ماى په یوه سترکردن بوو له نیوان ولاتان. کایه ی دیپلوماسی بوو به پیشه یه ک یاخود

شارەزاییەك، كه لەناو چینی ئەرستۆكراتی كورتەهەلات. ئەم چینه پراھاتیبون لەسەر خوونەریتی كۆمەلگە خۆشنودەكان و دەیانزانی پۆلی دیپلۆماسی ببینن، بۆ ئەوەی نوێنەرایەتی ولاتی خۆیان بكەن و ناوندو پیگەیه کی شیاو بۆ ولاتەكەیان لەنیو ولاتان دەستەبەربەكەن. ویستفال یەكەمین كۆنگرەیه کی نیۆدەولەتی بوو كه ولاتان نوێنەری خۆیان بۆی نارد بە مەبەستی گێرانیەوهی هیمنی و ئاشتی بۆ ئەوروپا، پاش ئەوەی جەنگ و تێكەهەلچونەكان بۆ ماوهی سی سال ئەوروپای هەپرون كردبوو.¹

سەرھەڵدانی یاسای نیو دەولەتی:

یەکیکی تر لە دەرەنجامەکانی جەنگی سی سالە سەرھەڵدانی یاسا نیو دەولەتی بوو. لەم جەنگەدا ژمارەیه کی زۆری خەلکی زەرەرمەند بوون بە کاری دزی و پاووپوت و سوتاندنی دیھات و لادیکان و پڑانی خوینی بیتاوانان. ئیدی خەلکی وایاندەبینی كه دانانی هەندئ بنەماو بنچینه کاریکی پەسەندو چاکە. ئەمەش بۆ پاراستنی ولاتانی بی لایەن و چارەسەرکردنی نەخۆش و بریندارو قەدەغەکردنی پشتنی خوینی بیتاوانان و کاری وێرانکاری. بەناوبانگترین نوسراویش كه لەم بارەیه وه نوسراوی کتیبی "هۆگۆ گروشیس" ه.

گروشیس خەلکی هۆلندابوو، یەکی بوو لە بەناوبانگترینی پیاوانی زانست و مەعریفە. بەهۆی چالاکی سیاسیه وه لە دژی فەرمانرەوایانی هۆلندا بە درێژایی ژیانی زیندانی بوو. گروشیس بانگەشە ی دەکرد بۆ لیبۆردەیی ئاینی. ئەو لە زیندان بوو تا ئەوەی لە سالی 1619 لە زیندان پایکردو لە پاریس نیشتەجی بوو، وه لەویدا هەستا بە نوسینی کتیبە بەناوبانگەکی بەناوی "گوتاریك لەمەپ یاسای جەنگ و ئاشتی" كه لە سالی 1625 بلاوی کردەوه. ئەم کتیبە بووبە یەكەم کتیب كه بەشیۆهیه کی پیکوپیک چارەسەری بابەتیانە ی بۆ یاسای نیۆدەولەتی کردبوو.

گروڤشیس وایبینی که یاسای سروشتی پێیازیکی ئاکاریه و په سنده له لای خه لکی، ئەمەش بەهۆی ئەوەی له گەڵ سروشتی مرۆڤدا کۆکە. له گەڵ ئەوەی ئەم یاسایه له فەلسەفەی یۆنانی کۆن وەرگیراوه، بەلام له گەڵ بنچینهی ئاین دێتەوه که ده لێ: "ئەوهی بۆخۆت پێت خۆشه بۆ خه لکیشته پێ خۆشبی". گروڤشیس تیۆره کهی له سەر ئەم بنه مایه دانا بۆ ده سته به رکردنی دادگه ری له جیهاندا. ئەم جه ختی ده کرده وه له سەر ئەوهی که "جهنگ ده ربازبوونی بۆ نییه له نیوان دوله تان، ئەمەش بەهۆی ئەوهی پشت ده به ستی به هه واو ئاره زوو جۆش و خرۆش، هەر بۆیه پێگری لیکردنی زه حمه ته. که واته مادام جهنگ هەر به رباده بیت، پێویسته جهنگ به رته نگ بیکرێته وه و پێگری لیکه ن له وهی فراوان بیت و سه ربکی شیت بۆ ناو ئەو ده وله تانه ی که به شداری تیدا ناکه ن. هه روه ها خۆ به دووربگیری له کاری دزی و پاوو پوت و پشتنی خوینی بی تاوانان و سوتاندنی ته پرو وشک".

به پراستی کتێبه کهی گروڤشیس کاریگه ری گه وره ی هه بوو له سەر سوککردنی ئەزیهت و ئازارو ناخۆشیهکانی جهنگ. ئیدی له دوا ی ئەمه پێککه و تنه نیۆده وله تیه کان زۆریک له بیروپاکانی ئەم یاسا دارپێژاوه یان له خۆ ده گرت. یاسای نیۆده وله تی له سه ده ی هه فده له ئەوروپا گه شه یکردو ده وله ته کان له کێشه لاوه کیه کانداه ستیان پێوه ده گرت، ته نانهت له په یمانه نیۆده وله تیه کانیش، ده وله تانی په یمانه ست په یوه ست ده بوون به یاسای نیۆده وله تی و بنه ماکانی، هه روه ک داب و نه ریتی پیاده کراو له نیوان ده وله تان بۆ یاسای نیۆده وله تی زیادکراو خرایه سه ری، کاتیک پێشتر ئەم ده قی په یمانه په سمیه کان نه بوو، سه ره پای ئەوهی که سویدیکی زۆری هه بوو بۆ چاککردنی په یوه ندی نیوان ده وله تان و چاره سه رکردنی کێشه نیۆده وله تیه کان. به لام له کاتی تیکگیرانی به رژه وه ندی هه وره کان و سودو قازانجه زۆره کان، ده وله تان خۆیان پابه ند نه ده کرد به یاسای نیۆده وله تی و ته نها به رژه وه ندی

خویان ده بیښی، ئیدی په یماننامه و هاوپه یمانه تیه کان داده پمان هه لده وده شانه وه و به بی نه وهی که س گوئی پی بدات.¹

سهره لدانی بنه مای هاوسه نگی نیوده وله تی:-

نه وه وله ی که هه بوو بډانانی سنوریک له بهردهم فراوانخوازی و هه لپه کارییه کان، ناوړا هاوسه نگی نیوده وله تی. نه مهش به مانای نه هیشتنی هه لو دهر فته دیت له بهردهم ده لته تیک یان کومه له ده وله تیک که بتوان به شیوه یه ک خویان به هیز بکه ن مه ترسی دروست بکه ن له سهر بهرزه وهندی ده وله تیکی تر. نه هیشتنی نه م هه لو دهر فتهش به پیکه پنانی به ریه کی دژ په یدا ده بی، به وهی که بتوانی هاوسه نگی نیوان ده وله تانی نه وروپا بیگرپته وه. پیشت شاره ئیتالیه کان له سده ی پازده نه م بنه مایه یان له سنوریکی به رته سکدا جیبه جی ده کرد. هه روه ها پاوړیزکاری هنری هه شته م کار دینال "ولزی" له سده ی شازده له سهر نه م بنه مایه ده پویشته. به لام "هوکوگروشیس" سیاسه تی هاوسه نگی نیوده وله تی کرده بنه ماو پیبازیک، که ده وله تان له سیاسه تی جیهاندا له سهری ده پویشتن. نه مهش به دانان و دامه زرانندی هاوسه نگی له نیوان ده لته تانی نه وروپا بومه به سستی پاریزکاری کردن له ناشتی. کوبوونه وهی ده وله تانیش به یه که وه له جه نگی سی ساله دا له دژی بنه ماله ی هبسبرگ راستیه کی پوونه سه باره ت به م سیاسه ته. هه روه ها کونگره ی ویستقالي هه م دیس گوزارشته له هه ولی ده وله تان بۆ که م کردنه وهی بالاده سستی بنه ماله ی هبسبرگ به سهر نه وروپادا، نه مهش به لیدامالینی هه ندی به شی خا که که ی، به شیوه یه که هیتایانه ئاستی وولاتانی تر. به مه توانرا پاریزکاری بکری له هاوسه نگی نیوده وله تی و ناشتی نه وروپا.

بنەمای ھاوسەنگی نۆدەولەتی بووبە بناغە و پێرەویک کە دەولەتان لە دواى جەنگى سى سالاھە لەسەرى دەپۆیشتن. ھۆکاریکیش بوو بۆ پاراستنى ئاشتی و بووبەپووبونەوہى دوژمنکاری لەلایەن کۆمەڵیک لە دەولەتان. زۆریەى جاریش بەرہى ناکۆک و ناتەبا کە لەسەر دەستکەوت دەکەوتنە کیشە، بەھۆى ئەم بنەمایە ناچاربوون واز لە ھەندى لە ھەڵپەو چا و چنۆکیەکان بێنن تا ئەوہى تەرازوو ھاوسەنگ دەبوو لە نێوانیان.

وہى دواتر بنەمای ھاوسەنگى نۆدەولەتی بوو بەھۆ ئامرازیک بۆ دەولەتەگەرەکان، بەوہى کە پاساو بدەنە خۆیان و بیانوو بەیننەوہ لەھەمبەر دابەشکردنى دەولەتە لاوازەکان. ئەمەش کاتى دەولەتیکی بەھیز دەیویست بەشیک لە ولاتیکی بۆخۆى بپچرێ، وە دەولەتانى بەھیزی دووہم ھەندیکی تر یاخود بەشیکی تریان دەبرد، ھەتاوہکو ھەردوولا ھاوسەنگ دەبون. ھاوسەنگى نۆدەولەتی مایەوہو بەردەوام بوو لەسەدەى دواتریش، وە لەسەدەى بیستەمیش لە بواریکی فراوانتر بەکارھێنرا.

کاتى کە ھاوسەنگى نۆدەولەتی نەیتوانى کاریگەرى ھەبێت لەسەر چەسپاندنى ئاشتی و دوژمنکاری ھەر بەردەوام بوو لە دواى جەنگى جیھانى یەكەم، دەستەبەرى پیکەوہی (کۆمەڵکاری) لەپیناوی ئاشتی بووبەبنچینەى دیپلۆماسى نۆی.

ھەر لە دەرەنجامەکانى جەنگى سى سالاھ کزیبون و پوکانەوہ و نوشستى ھینانى ئیمپراتورى پۆمانى پیرۆز بوو، ھەروہا بەدرەنگ کەوتن و دواکەوتنى یەکیەتى ئەلمانیا بوو. ئەمەش بەھۆى خۆپەرستى میرەکانى ئەلمانیا و دەستووردانى بیگانە لە کاروبارەکانى ئەلمانیا، وەک فەرەنسا، سوید، دانیمارک، ئەمە لەپرووی سیاسىیەوہ. لە پوی ئابوریشەوہ بەھۆى کارى جەنگ و وێرانکاری، ئەلمانیا گۆرا بۆ زەویيەکی وشک و دیمەرۆک. ئەم جەنگە سییەکی دانیشتوانى "یازدە ملیۆن کەس"ى لەناوێرد، ھەروہا پینچ لەسەر شەشى ئاوەدانىەکانى کاول و وێرانکرد، ھەروەک سى یەکی زەویيەکانى

باکوری ئەلمانیا بوو، زەوییهکی بەکەلک نەهاتوو بۆ کشتوکال. ئەم تیکچون و ویرانکارییه تەنھا کشتوکالی نەگرتەو، بەلکو چالاکی بازرگانیشی توش کردو بوو. هۆی گواستەو، بازەگانی لە ئەلمانیاو بۆ هۆلندا و فەرەنس. خۆیندن و فیکاری بەرەو نەمان پۆشت و خورافەت سەرچەم شوینەکانی ولاتی گرتەو. ئەلمانیا بەشیوەیهک توشی چەرەسەری و هەژاری و ویرانکاری بوو، کە ئەوێندە بەسە نمونە ی خانەوادیهکی هەریمی پلانتینات بهینینەو کە تەنھا لە ماوێ دووسال هەشت جار تالانکرا، لە سەکسۆنیاش پەوێ گورگ وەکو میش لە دەوری کەلاک و مردووەکان دەهاتن و دەچوون.

ئیسپانیاش سەرەپای ئەوێ کە ولاتەکی گۆرەپانی جەنگ نەبوو، بەهۆی ئەوێ جەنگەکانی لە هۆلندا و ئیتالیا و باشوری ئەلمانیا ئەنجام دەدا، بەلام سوپاکە ی توشی زیانی گەورە بوو. بەوێ ژمارەیهکی زۆری کەنجەکانی لە دەستدا. ئەمەش لە دەرەنجامی جەنگە بەردەوامەکانی لە سەدە ی شازدەدا. کە لە ئاکام دا ئیسپانیا لە پووی مالی و سەربازی پوکایەو و لاواز بوو.

لەگەڵ ئەوێش کە فیلیپی چوارەم تیکۆشاو هەولێکی زۆری دا بۆ پزگارکردنی بنەمالە ی هەبسەرگی نەمساوی، وەلی ئیمپراتۆر تینەکۆشاو هەولێ نەدا بۆ پێگری کردن و بەرەست کردنی فەرەنسا، کاتی فەرەنسا ویستی زەویەکانی ئیسپانیای داگیربکات. تەنانەت کاتیک فیلیپ داوای لە ئیمپراتۆر "فردیناندی سییەم" کرد کە شانەشانی ئیسپانیا بەردەوام جەنگ بکات لە دژی فەرەنسا لە دوا ی سالی 1648، وەلی فردیناند ئەم داوایە پەت کردەو. بەمەش ئیسپانیا ناچار بوو بە تەنیا بەردەوامبێت لە جەنگ کردن بۆ ماوێ دە سالی تەواو. واتا تاوێ کو سالی 1659 کە جەنگیان کۆتایی پێهینا بەگۆیرە ی پەیمانێ "برنس".

بەگۆیرە ی ئەم پەیماننامە ی ئیسپانیا دەستبەرداری هەریمی "رونسیلی" بوو لە خۆرەلاتی چیاکانی "برانس"، هەورەها دەستبەرداری بەشی باشوری بەلجیکا بوو،

که شاری "ئورتۆ" و ژماره یه ک شاری تری قایم و پته وی تیدابوو به نسیبه ت فهره نسا. ههروه ک فیلیپی چواره م په زامه ندی نواند له سه ر به خشیانی کچه که ی "ماریا تریزا" به پاشای فهره نسی لۆیسی چواره د. له بهرئوه فهرنسا داوای زیده تری له ئیسپانیا نه کرد، به و هیوایه ی که کچی فیلیپی چواره م له گه ل خۆیدا سامانیکی زۆر بهیئنی. به لام له راستیدا ئیسپانیا به کرده یی هه ژار بوو نه یده توانی تیچوونی خانمی نوێ بۆ فهره نسا بدات. فیلیپی چواره م هه ولیدا پرتوگال بگێریتته وه، به لام شکستی خواردو له سالی 1665 به ره و پیری مه رگ چوو ته ختی ئیسپانیای جێپێشت بۆ کۆپه که ی چارلسی دووه م. به مردنی فیلیپ پێشپه وه ی کردنی ئه وروپا له ئیسپانیا وه که وته دهستی فهره نسا

نوشتنی و داروخانی ئیسپانیا له سه ده ی هه قده :-

ئیسپانیا تا وه کو نیوه ی سه ده ی هه قده سودو که لکی وه رده گرت له شکۆمه ندی و گه وه ربه وونی له ئه وروپادا. به لام به ره به ره به ره و دارمان پۆیشت. ئه م دارمانه له کۆتاییه کانی ده سه لاتی "فیلیپی دووه م" دهستی پیکرد. ده توانین جهنگی "ئهرمادا" به خالی وه رچه رخان و گۆران دابنێین له میژووی ئیسپانیا دا، به هۆی ئه وه ی که دهسته پاچه یی و بی هیزی فیلیپی دووه می سه لماند له پێکخستنی کاروباری ئه وروپی و نواندنی ده سه لات به سه ریدا. له گه ل ئه وه شدا شکست کاریگه ری نه بوو له سه رحوکم و ده سه لاتی بنه ماله ی هبسبرگی ئیسپانیا.

ئیسپانیا له ماوه ی نیوه یه که می سه ده ی هه قده وه ک به هیژترین ده ولت له ئه وروپا و خاوه نی زۆرتین سه روته و سامان ده پۆیی به پۆیه و هه ر به رده وم بوو تییدا. ههروه ک په یوه ندیه به هیژه کانی نیوان لقی بنه ماله ی هبسبرگی ئیسپانی و نه مساوی هه ر به رده وام مایه وه. فیلیپی سییه م له دوا ی باوکی "فیلیپی دووه م" هاته سه رته خت له سالی 1598، له سه ری به رده وام بوو تا سالی 1626. به هه مان شیوه کۆپه که یشی

"فیلپی چوارهم" جیگهی فیلپی سییه می گرتیه وه تا سالی 1665 له سهر دهسه لات مایه وه. "فیلپی چوارهم" بۆ هاوکاریکردنی نزیکه کانی له نه مساویه کان، وه بۆ گێرانه وهی پرتوگال و هۆلندا و سه رکزکردنی فهره نسای خۆی خزانه ناو جهنگی سی سالا. شیاوی باسه پهوشی نیوده وه له تی هۆکاریکی گرنگ بوو بۆ ئه وهی ئیسپانیا بتوانی پارێزگاری له شکۆمندی خۆی بکات. کاتی دهبینین جهنگی ناوخۆیی له کۆتاییه کانی سه دهی شازده فهره نسای وێران کردبوو. ههروهها کورژانی "هنری چوارهم" و ئه وه پهشیوی و ئازاوه و ئالۆزکاویهی که له پۆزگاری "ریشیلوو مازارین" پویدا. ههروهک له بهشی داها تو پوونی دهکهینه وه که چۆن فهره نسای هه لپروکاندو تاقت و توانای فهره نسای له نیوهی یه که می سه دهی هه قده نه هیشته. ئه لمانیاش له هه مانکادا به هۆی جهنگی سی سالا وه وێران ببوو. ئینگلتراش خه ریک بوو به وه پهشیوی و ململانییهی که له نیوان پاشا و په رله مان به پیوه ده چوو، که دواتر به هۆیه وه جهنگی ناوخۆیی سه ریه لدا. له بهر هه موو ئه م هۆکارانه ئیسپانیا له ماوه یه کی ناشتی و خوشگوزهرانیه کی پێژه یی دا ده ژیا، جهنگیش له نیوان خۆی و هۆلندا به پیی ئاگر به ستهی سالی 1609 کۆتایی پێهێنرا. ئیدی ئیسپانیا به هه رمه ند بوو به سه روه ت و سامان و داگیرکه کانی و له بازرگانی خۆره لات که لک و سودی وهر ده گرت. ههروهها کایه ی هونه رو وێژه له م ماوه یه دا پێشکه وتنی به خۆیه وه بینو و هونه رمه ند و وێژه زانانی چه شنی "فالاسکویز، جینروین، ماریانه... هتد" ده رکه وتن. به لام سه ره پای ئه وه هه موو سه روه ت و سامانه ی که لئی هه لده قولاً، ئه و که شانه وه یه ی که هونه رو وێژه به خۆیه وه بینو، که چی ئیسپانیا ده ستهی به دا پوخان کردو ده سه لات و پایه ی له ئه وروپا له ده سته دا. به هۆی ئه وهی:

1- له پاستیدا ئه وه سه روه ت و سامانه ی که هه لده قولاً و له م دیوی ده ریا کانه وه بۆ ئیسپانیا پێچکه ی به سته بوو، که لی ئیسپانی لئی سودمه ند نه بوو، به لکو ئه وه ی که لکی لی وهر ده گرت کۆمه لئی که م بوون له بازرگان و خانه دانان. ههروهها زۆرتیرینی ئه وانه ی

سودمه ند بوون لی، بازرگان و سه رمایه دارانی بیانی بوون، به تایبته هۆلندی و ئەلمانیه کان و به پله ی دووهم ئیتالیه کان. ههروهك پێشتر ئه وه مان باسکرد.

2- پیشه سازو ده ستره نگینه کان له چینی ناوه راست بوون و زۆربه یان له مۆرسیسکۆسه کان بوون (مه غریبه کان له پاشماوه ی عه رب، که مه سیحیتیان وه رگرتبوو). حکومه ت بۆ به دیهێنانی یه کیه تی گهل و ولات دهستی کرد به چه وساندنه وه ی ئه م خه لکانه. ئه وه بوو له ساڵی 1609 ناچار کران ولات جیبیلن، به مهش ئیسپانیا چینیکی خاوهن پیشه ی له دهستدا، چینیک که له توانادا هه بوو سویدیان لێ وه ربگیری بۆ په ره پێدان و گشه پێدانی سه رمایه داریه ت له ئیسپانیا.

3- ئه و باجه زۆرو قورسانه ی که خرابوونه ئه ستۆی گهل، دواتر بووه هۆی لاوازکردنی باری ئابووری گه لی ئیسپانی.

4- دهستوه ردانی ئیسپانیا له کاروباری ئه وروپا و خۆزاندنه نیو جهنگی سی ساڵه که له راستیدا بۆ ئیسپانیا په نجا سال بوو، ئاکامیکی شکست ئامیژی هه بوو، به وه ی ئیسپانیا له کایه که دا تیکشکا و سه رجه م

سامانی له دهست دا و داگیرگه کانی له دهست ده رچوو.

5- پادشایی په هاو کارگیری ناوه ندی هۆکاریکی تریو بۆ هه ره سه یێنانی ئیسپانیا. خودی پاشا نهیده توانی هه موو کارو باره کانی ئیمپراتۆریه ته به رفراوانه که ی راپه پێنی. ساکاتیکیش فیلیپ مرد، چه ند پاشایه کی لاواز هاتن که خه لکانیکیان دامه زراند و کردیان به ده سه لاتدار که به توانا و لیها توو نه بوون، ئه مهش بووبه هۆی تیکچوون و ئیفلیج بوونی دام و ده زگا کانی ده ولته و نشوستی هیئانی له دوا ی هاتنی نیوه ی سه ده ی حه قده. لاوازی پاشا کانی ئیسپانیا وایکرد هاو سه رگیری پیکه یێن له نیوان کوپو کچه ئاموزا کانی بنه مالی ههسبرگی نه مساوی و ئیسپانی. چارلسی پێنجه م و فریدیناندی یه که م برای دایک و باوکی یه کتری بوون. ههروه ها فیلیپی دووهم کوپی چارلسی پێنجه م هاو سه رگیری کرد له گه ل کچی ئیمپراتۆر ماکسیمیلیانی دووهمی کوپی فریدیناندی

یه که م "که ده کاته مامی، واتا ماکسیمیلیان مامی فیلیپ بوو". هه روه ها ماکسیمیلیان خوشکی فیلیپی دووه می خواست، له بهر ئه وه فیلیپی سییه م ی کوپی فیلیپی دووه م نه وه ی ماکسیمیلیان بوو. به م شیوه یه ژن وژنخوازی له نیتوان هه ردوو بنه ماله به رده وام بوو تا ئه وه ی چارلسی دووه می کوپی فیلیپی چواره م دوایه مین پاشای بنه ماله ی هبسبرگی ئیسپانی بوو. ئه م شایه به دريژای سی وحه وت سالی فه رمانپه وایی نه خو شو و ده رده داربوو، پادشاکانی ئه وروپاش زۆر به په رو شه وه له چاوه پوانی مردنی دابوون، تا له سالی 1697 چاوه پوانیه که یان شکاو چارلس ته خت و تاراجی جیهیشت.

بەشی چەوتەم

فەرەنسا لە سەدەى چەقدە

(1589-1715)

پۇژگارى مەزن بوونى فەرەنسا

رۆژگاری مەزن بوونی فەرەنسا

جەنگە دەرەکییەکان و شۆپشەنیوخۆییەکان پۆلێکی کاریگەری بینی لە وێرانکردنی فەرەنسای سەدەى شازدە. شارەکان چۆل بوون و ئاگرى جەنگ ژمارەیهکی زۆری لای خاپور کردن، پێگە و بانهکان پشتگوێ خران، پێگرو چەتەکان خراپەکاریان دەنایەو. بەهۆی وەستانی چالاکی بازەرگانیشت کشتوکال پەکی کەوت و بیکاری بلاووبویەو. لە هەموو ئەمانەدا بەشی دەوڵەت مایەپوچ بوونی خەزینە و ئیفلێج بوونی دام و دەزگاکانی بوو، کە هەرئەمەش وای لە خانەدانان کرد گوێپرایەلی بۆ حوکومەت نەنوێن و دەسەلات بەدەستەو بەگرن. ئەم هەموو ناخۆشی و تالێ و وێرانکاریەکی کە فەرەنسای گرتەو، زۆری نەمابوو ئەو هەول و کۆششە بەهەدەر بدات کە لە سەدەى پازدەو لە پێناوی چەسپاندنی پایەکانی دەوڵەت درابوون. بەلام سەرەلانی چەند کەسایەتیەکی بەهێز، بوو هۆی گێرانی وەى ئەم هەول و کۆششە. ئەمەش کاتێک ئەم کەسانە توانیان هێمنی و ئارامی بگێرن وەو کارەکان بخەن وە جێگەى خۆیان و هەستان بە زنجیرەیهک چاکسازی کە بەهۆیەو دەسەلاتی ناوەندی و پادشایەتیان بەهێزکرد و فەرەنسایان کردە بەهێزترین دەوڵەتی ئەوروپای سەدەى حەفدە. یەکەمینى ئەوکەسانەش هنری ناچار بوو، یاخود هنری چوارەم.

بنەمالەى بۆریۆن و پادشایەتی رەها:

وەنەبێ فەرمانرەوایی رەها لەسەر دەستی بنەمالەى بۆریۆن لە فەرەنسا چەسپى بێت، بەلکو لەپیش ئەوانیشەو هەبوو، کاتێک دەبینین نوسەرى فەرەنسى "جان بودان" پشتگیری ئەم جۆرە دەسەلاتەى دەکرد و باوەرى وابوو کە پادشا لەسەر وى یاساوەیە، هەر وەک هەموو شتێک ملکهچى فەرمان و ویستەکانیەتی و گشت تاکەکان پێویستە گوێپرایەلی بن. پەرلەمانیش مافی ئەوەى نیە هاوبەشى پادشا بکات لە دەسەلاتی بالادا و پەرلەمان هیچ نییە تەنها ئەنجومەنێکی راویژکاری نەبێت. شیاوی

باسه "جان بودان" ماف ناس بووه و له سالێ 1576 پشتیوانی له م شیوه دهسه لاته کردوه و خۆیشی کاریگه ر بووه به کلتوری کلاسیکی.¹

هنری چواره م، یه که م پاشای

بنه ماله ی بۆربۆن (1589-1610)

په وشت و ئاکاری:-

"هنری چواره م" به سه رۆکی بنه ماله ی بۆربۆن داده نری. له سالێ 1589 ته ختی فه ره نسی که وته بن ده ست. جه نگه خویناویه کان به مردنی هنری سی یه می پاشای فه ره نسا و کۆتایی بنه ماله ی فالوای پاشای فه ره نسی کۆتاییان هات. هنری پیاویکی به هیژو وریا و چالاک بوو. بیرتیژو زیره ک بوو، زه رده خه نه پووی به رنه ده دا و هه می شه له سه ر لیوی بوو، که گوزارشت بوو له سه ر پۆح سوکی و زیره کی و ووره به رزی. هنری زۆر هه زی له چاککردنی کاروباری ولاته که ی بوو. به لام له گه ل ئه مانه شدا ناسراو بوو به پژدی و خۆیستی، وه به هۆی ئه وه ی که سیکی سه ربازی بوو، هه زی له هه بوونی نه یاری نه ده کردو ده یویست فه رمانه کانی به بی ئه ملالولا جیبه جی بکریت.

هنری چواره م و فرمانی نانت:-

دوای چوار سالیش له هاتنه سه رته ختی هنری چواره م جهنگی ناوخوای له فه ره نسا هه ره بده وام بوو. هنری بۆ ئه وه ی پێگه ی خۆی بچه سپینی، له سالێ 1593 ئایینزای پرۆتستانتی واز لیهێناو چوو ه سه ر ئایینزای کاسۆلیکی، که ئایینزای زۆرینه ی خه لکی فه ره نسا بوو. له هه مان کاتیشدا شوپش کۆتایی پێهات. له سالێ 1598 هنری فرمانی "نانت"ی له شاری نانت ده رکرد، که ئازادی په رستشکاری و ئایینی ده دا به پرۆتستانتی هه ره نسیه کان "هیگۆتۆت".

بەپێی ئەم فرمانە:-

- 1- پرۆتستانیەکان مافی پیادەکردنی دروشمە ئاینیەکان و نەڕیتە ئاینیەکانی خۆیان ھەیە لە شوێنی تایبەتی خۆیان بەبێ ئەوەی حکومەت یا ھەرلایەک دەست لە کاریان وەربدات.
 - 2- پرۆتستانیەکان مافی پیادەکردنی دروشمە ئاینیەکانی خۆیان ھەیە لە شوێنە گشتیەکان لە دووسەد شار و سێ ھەزار قەلای ناو فەرەنسا.
 - 3- حکومەتی فەرەنسی ھاوکاری ماددی دەبەخشی بە قوتابخانە پرۆتستانیەکان.
 - 4- ڕێگە درا بە بلاوکردنەوێ پەرتووکە پرۆتستانیەکان و نەھێشتنی کۆسپ لە بەردەمیان و پشتگیری کردنیان لەلایەن حکومەت و کاسۆلیکەکان.
 - 5- پرۆتستانیەکان مافی ئاینی و سیاسی تەواویان ھەیە.
 - 6- پرۆتستانیەکان مافی ئەوەیان ھەیە سەبارەت بە ھەندێ کاری دادوەری کۆبونەوێ بکەن.
 - 7- بۆ دەستەبەری و زامنی جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارانە، حکومەت بۆ ماوێ ھەشت ساڵ مافی دەسەڵتداریەتی بەخشی بە پرۆتستانیەکان کە دەسەڵاتیان ھەبێت لە دووسەد شار.
- ئەم فرمانە سەرەتای ئازادی ئاینی بوو لە فەرەنسا، بەلام بەھۆی ئەوەی ئەم بەرێژاریانە کە پێیان بەخشا بوو بەھۆی بیروباوەرەوێ نەبوو، بەلکو بەھۆی پێویستی سیاسیەوێ بوو، بەھۆی کە ھنری باوەڕی وابوو پێویستە لەسەر فەرەنسیەکان بەھۆی ئاین و جیاوازی بیروباوەرەوێ جەنگی یەکتە نەکەن، ھەرۆک خۆشی چووێ سەر ئاینزای کاسۆلیکی. بەھەمان شێوە کاسۆلیکەکانیش بەمەپازی نەبوون چونکە ئازادی ئاینی بەخشیبوو بە پرۆتستانیەکان. ئەم ناپازی بوونە دواتر سەری کێشا بۆ پەنھانکوژ کردنی ھنری بەدەستی کاسۆلیکیکی توندڕەو خۆی کردە قوریانی ئەم فرمانە. جەنگی

ھەنرى چوارەم لە گەل ڤلېپى دووھەمى پاشاى ئىسپانىا ھەر بەردەوام بوو تاوھەكو سالى 1589، لەم سالەدا بەپەيمانى "ڤيترڤين" كۆتايى ھات. ئەم پەيمانى جەختى دەكردەوھ لەسەر بېيارەكانى پەيمانى سالى 1559، كە بەگوڤرەى پەيمانى سالى ناوبراو ڤەرەنسا دانى نابوو بە بالادەستى ئىسپانىا بەسەر ناپۆلى و صقلىيە و دۆڤيە و ميلانق لە ئىتالىا، ھەرۆك ئىسپانىاش دانى نابوو بە بالادەستى ڤەرەنسا بەسەر سى ڤارە ئەلمانىە كە "ميتىز-تول-ڤىردون".

چاكسازىيەكانى سۆلى:-

پاش ئەوھى ھەنرى چوارەم زال بوو بەسەر پەشيوپەكانى ناوخۆ و ھېمنى و سەقامگىرى گىڤاپەوھ ولات، بەيارىدەى وەزىرى دارايى "ديوك ئوف سۆلى" ھەستا بەچاكسازىيەكى ڤراوان.

"سۆلى" پېرۆتستانتيەكى دلسۆز بوو، مەيل و ئارەزووى لە كەمكردنەوھى خەرجىەكان بوو. "سۆلى" ھەستا بە ئەنجامدانى گەشتىك بەناو ڤەرەنساو لەم گەپانەيدا لە نزيكەوھ پەوشى خراپى دارايى بەرچاوكەوت. ئىدى دواى ئەمە بېيارى چاكسازىدا. يەكەم پېوشوڤيڤنىك كە گرتىەبەر پېگريكردن بوو لە دەسەلاتدارانى ناوچەو ھەرىمەكان لە سەپاندنى باج و كۆكردنەوھى. ھەرۆھە نەھىشتنى گەندەلى بوو لە كۆكردنەوھى باج. بەھۆى ئەمەوھ لە ماوھى سالانى 1600-1610توانى سالانە يەك مليۆن جونيە پاشەكەوت بكات. پاشا زۆر بەگەرميەوھ پشتيوانى لە سياسەتى سۆلى كرد و ھەستا بەكەم كردنەوھى ھاوكارى ماددى ھونەرماندان و دۆست و نزيكانى، ھەرۆھە ڤەرمانىدا بەناردنەوھى (تسريخ)سوپا، لەمەدا ھىچى نەھىشتەوھ تەنھا ژمارەيەكى پېويست نەبى، ئەويش بۆ چەسپاندنى ھېمنى و ئارامى ڤەرەنساو زال بوون بەسەر ياخى بووھەكان.

سۆلی لە پیناوی ئاشتی جیهانی دا پېشنیازی شێوەیەك لە كۆنفیدرالی كرد له نێوان ولاتانی جیهان و ناونا پرۆژەی مەزنی سۆلی. وهلی بههۆی تێكگیرانی بهرژهوهندی وولاتانی ئەوروپا ئەم پرۆژەیه شکستی هێنا. له راستیدا ئەمە سەرەتای بێرکردنەوه بوو له پرسی دامالینی چەك و ئاشتی جیهانی. كهچی تاوهكو ئەمڕۆش کاتی جێبهجێ کردنی نههاتوه.¹

جگه له ههموو ئەمانه، سۆلی ههولێ به دیهینانی سهراچاوهی تری سهروهت و سامانیدا له ولاتدا، ئەمەش بۆ بلاوکردنەوهی خوشگوزهرانی و بهرزکردنەوهی گوزهرانی خهلكی. "سۆلی" باوهپی وابوو كه كشتوكاڵ سهراچاوهی سامانی ولاته، ههريۆیه به پێویستی دهزانی دنی كشتوكاڵ بدری، ههتا ئەگەر ئەم دانه له سهراچاوهی بازرگانی وپیشهسازی بێت. ئیدی له پیناوی ئەم ئامانجه و جێبهجێ کردنی، گومرگی ناوخۆیی له سهرا به رههه می كشتوكاڵی لابرد له نێوان ههريمهكان و هاوكاری به خێوکردنی ئازهل و وشكکردنەوهی زۆنگ و زهلكاوهكانی دا. وه بۆ پارێزگاریکردن له دارستانهكان بپینی دارودرهختی قهدهغه كرد. جگه له مانه سۆلی پێگه و بانهكانی چاككردو پرۆژهیهکی دانا بۆ كردنەوهی نۆكه ندو دروستکردنی پرد و ئاوه پۆ. بۆ پیشه سازی "ئاو ریشم" کرمی ئاوریشمی هاوردە کرد، كه به ناوبانگ بوو له فهره نساو بههۆیه وه ههريه كه له شارهكانی پاریس و لیۆن و مارسیلیا پێشكه وتن.

له ملامشه وه هنری گرنگی به بازرگانی ده داو كه شتی بازرگانی بنیات ناو دهستی به دامه زrandنی كه شتی جهنگی كردو قورغکاری بازرگانی و داگیرکاری ئیسپانیای له بهریهك هه لده وه شاندا. ههروه ها دهستی کرد به کێپرکی کردن له گه ل هۆلندا و ئینگلتر له کایه ی بازرگانی و ده ریاوانی. له مانه وه توانی شوینی بازرگانی له هیند بۆ فهره نسا به دهستی بێنی. ههروهك تۆوی ئیمپراتۆریه تی داگیرکاری فهره نسی له ئەمریکا چاند.

1 David ogg, 'Europe in th 17 th Century. (London, 1965, pp.72

به م شپوهيه هنري چوارهم بناغيه كي توكمه ي داپشت بؤ مه زن بووني فهره نسا. هنري چوارهم له سالي 1610 په نهانكوژ كرا. به ئاوابووني ئهم گه وړه سهر كرده ش له سهر شانوي سياسي فهره نسا، خهريك بوو داپمانيكې خيرا فهره نسا بگريته وه، به لام سهره لداني چهند كه سايه تيه كي وهك "پيشيليوو مازارين" بوو به هوي پيگري له م داپمانه و دريژده دان به كار كردن بؤ به هيژو شكومه ندردني فهره نسا.

شاژنه ماري ميدتچي:-

كاتيك هنري چوارهم په نهانكوژ كرا، لويسي سيژده له تهمهني نوسالي دا بوو. بويه كه وته ژير سهرپه رشتياري دايكي "ماري ميدتچي". پرؤتستانته كان خوشيان نه ده هات له سياسه تي ماري كاسوليك، هه روهك خانه دانانيش به ته واوي پي پازي نه بوون، به هوي ئاره زوومه ند بوونيان بؤ ده سه لاتو به ربژاريه كانيان و په روشيان بؤ پاريزگار ي كردن لتي. خه زينه ي ده ولت توشي مايه پوچي بوو به هوي ئه وه ي ماري ده وري خوي ده وړه دابوو به لايه نگر و دوستاني خوي، ئه مانه ش خه رجي زوريان ده ويست و قورسايبان له سهر ده ولت دروست كرد بوو. بويه حكومت پوويه پووي قه يراني دارايي بويه وه و ناچار بوو بانگهيشتي ئه نجومه ني چينه كان بكات له سالي 1614، به مه به ستي داناني باجي تازه. له راستيدا پاشاكاني فهره نسا له سهرده مي لويسي يازده وه هه ولي نه هيشتني ئهم دامه زراوه يان ددها، ئه مه ش به هوي ئه وه ي ئه نجومه ني چينه كان له په رله مان ده چوو ده سه لاتي په هاي كه م ده كرده وه. بويه هيچ كات ئاماده نه بوون بانگهيشتيان بكن، مه گه رله كاتي قه يرانه كانى ئابووري و په شپوي و ئالوزي ناوخو. دياره لاوازي ئه نجومه ني چينه كان ته نها به هوي به هيژي پاشاكانه وه نه بوو، به لكو ئه نجومه ني چينه كان بؤ خويشي نه يده تواني پولي گرنگ بگريپت له پيكيه ي ناني حكومه تيكي ده ستوري په رله ماني هاوشپوه ي ئينگلتر. ئه مه ش به هوي پيكيه اته ي ئهم ئه نجومه نه، كاتيك ده بينين ئهم ئه نجومه نه خوي له سي چين

دەبیینیەو. هەریەکە لە پیاوانی ئاینی و خانەدانان هیچ کات پازی نەبوون لە یەک هۆڵدا لەگەڵ چینی گشتی کۆبینەو و پازی نەبوون دەنگدان بە گوێرە ی تاکەکان یان کەسەکان بێت، بەلکو دەبوو بە گوێرە ی چینهکان بێت. هەروەها بەخشینی باجیان بە هەموو شیوەیەک پەت دەکردهو و توپەیی خۆیان دەرخواست لە هەمبەر پڕۆتستانیەکان کە ژمارەیان زۆربوو لە چینی گشتی و سۆزو بەزەبیان نەبوو بەرامبەر بە جوتیاران و بەلایندا نەدەشکانەو. جوتیارانی کە زۆرینه ی دانیشتوانی فەرەنسیان پێکدەهێنا. لەبەرئەم دۆبەرەکی و ناکۆکیانە ئەنجومەن لە سی هەفتە زیاتر نەیتوانی بەردەوام بێت لە کۆبونەو. ئەم ئامانجەشی لەپێناویدا کۆبونەو شکستی هێنا. هەر بۆیە شازن فەرمانی داخستنی هۆلی کۆبونەو ی دا بەو بیانووی ئیشی پێ هەیه بۆ سەما. نوێنەرانی شی بەرەو مال پەوان کردنەو. ئیدی لەدوای ئەمە ئەنجومەن بانگهێشت نەکرایەو و کۆبونەو ی بەچاوی خۆی نەبیینیەو هەتاوەکو شوێنەو فەرەنسی 1789.

لە دوا ی ئەمە کاروباری دەوڵەت تێکچوو و بارودۆخ دژوار بوو، ئاژاوە و پەشیوی ولاتی گرتهو و دۆبەرەکی نێوان خانەدانان و پڕۆتستانیەکان بەرەو بارگرژی هەنگاوی نا، وە لەنێوان ئەوان "خانەدان و پڕۆتستانی" و دەریاری شازن لەلایەکی ترەو دۆبەرەکی پەرە ی سەند. سیاسەتی "ماری" لەسەر باشکردنی پەییوەندیەکانی لەگەڵ ئیسپانیا دەڕۆشت و دەیویست پەییوەندیەکانی لەگەڵ ئەم ولاتە پەرەپێدات و هەوپەیمانی بێت، بەو پێیە ی کە ئیسپانیا دەوڵەتێکی بەهێز و دەتوانی هاوکاری بکات لە زال بوونی بەسەرکێشه ناوخرییهکان، ئەمە لە کاتی کدا "هنری چوارەم" ئیسپانیای بە دوژمنێکی دێرینی فەرەنسا دادەناو هەوڵی دەدا هەوڵەکانی فلیپی دوویم لە دەستخستنه ناو کاروباری فەرەنسا شکست پێ بێتی.

ماری بەهۆی ئەو ی دەیویست کۆپەکە ی هاوسەرگیری بکات لەگەڵ خانمی نەمساوی "نان ی کچی فلیپی سییەمی پاشای ئیسپانیا، پووبەپووی ناپەزاییەکی

توندو دژوار بوویه وه خانه دانان له دژی شوپشیان کرد. بهم شیویه ماری له سهر حوکم بو، تا لۆیسی کوپی گه یشته ته مه نی پیگه یشتن. جا کاتیك لۆیس گه یشته ته مه نی پیگه یشتن خۆی حوکمی گرته ده ست و دایکی ناچار کرد ده ستبهرداری کاروباری ده ولت بیئت.

لۆیسی سیژده

لۆیسی سیژده وه کو باوکی خاوهن به هره ی لیها تووی و تواناداری نه بو له فرمانپه وایدا. ئەم شهیدای پاوکردن و گه مه و یاری و کوپی پابواردن و موسیقا بو. به هۆی ئەمه وه نهیده توانی ئەم په شیویه بنپیکات که له دواى مردنی باوکیه وه فره نسای گرتبۆوه. به لام وه نه بی ئەم نیوانه به ته نها مابیته وه و که سی نه بو بی پشتی پی ببه ستی، به لکو ئەم بۆ کاروباری ولتاکه ی و به پیوه بردنی کاره کان پشتی به ستبوو به وه زیری به ناوبانگی خۆی کاردینال پیشیلیۆ.

کاردینال پیشیلیۆ 1585-1642

کاردینال "ئارماند دی پیشیلیۆ" له سالی 1585 له دیک بووه. شایسته یی پیشیلیۆ له پۆسته ئاینیه کاندایکرد له ته مه نی بیستویه ک سالییدا ببیته ئوسقوف له یه کی له هه ریمه بچوکه کان. چاپوکی و لیوه شاوه یی پیشیلیۆ بۆ یه که م جار له کۆبونه وه ی نه نجومه نی چینه کان له سالی 1614 ده رکه وت، کاتیك به زوبانیکی په وان و پاراو پاریزگاریکرد له پیاوانی ئاینی کاسۆلیکی و کاری کرده سهر خانم "ماری میدتچی"، که هه ر ئەم کارتیکردنه وایکرد "ماری" بانگه یشتی "پیشیلیۆ" بکاته کۆشک و بیکاته یه کی له پاوێژکارانی خۆی. ماری پیشنیازی بۆ پاپا کرد که پیشیلیۆ بکاته کاردینال له کلێسای فره نسای. ئەوه بوو به ره به ره پیگه ی به رز بویه وه و پله و پایه ی گه و ده بوو تا بوو به پاوێژکاری سهره کی لۆیسی سیژده له سالی 1624.

"پیشیلیۆ" خاوەنی دانایی و بلیمەتی و ژیری بوو. سەرەپای ئەوەی پۆستیکی بەرزێ کلێسای فەرهەنسی لەژێردەست بوو، بە کاروباری دەولەتیش شارەزاش بوو. ئەوەندە لە پیشیلۆ کاری دەکرد لە پێناوی بەرزکردنەوەی پلە و پایە و لاوت، ئەوەندە لە پێناوی خودا کاری نەدەکرد. پیشیلیۆ ویستیکی بەهێز و بیرتێژی و توانای سەرکردایەتی لەخۆیدا کۆکردبوویە. لە پەنگ و پووێ دەم و چاوە لاکیشە یەكەیدا دلەرقی و جەربەزەیی و توانایەکی زۆر دەدرەوشایە، ئەم دۆژمنەکانی خستبوو دۆخیکی دلەراوکی و لە دەست و بازوی ترسیان لێ نیشتبوو.

سیاسەتی پیشیلۆ:

پیشیلیۆ بە زیرەکی و ژیری بەهێزەکی، پەیی بە پەگو پیشەیی گەندەلی و فەسادێ فەرهەنسا برد، هەر بۆیە بپاری پیشەکیشکردنی دا. ئەو کاتە دامەزرا، پیشیلیۆ بەلێنی دا کە هەرچی لە توانای دا هەیە بیخاتە کار بۆ لەناوبردنی هیگۆنۆتەکان و سەرکێکردنی خانەدانان و ئاراستەکردنی خەلکی بەرەو ئەرکەکانیان و هەولدان بۆ بەرزکردنەوەی پلە و پایە پادشا لەناو ولاتان. ئیدی پیشیلیۆ ژیاڵی خۆی تەرخان کرد بۆ جیبەجێ کردنی ئەو بەلێنانە. کاتیکی "ماری میدیتیچی" نە یاری کرد، پیشیلیۆ فەرمانی دوورخستنه‌وه‌ی دا. وەنەبی لۆیسی سێزده‌ش خۆشی ویستی، بەلام ئەم لێی دەترساو نەیدەتوانی دەستبەرداری بیست، بەتایبەت کاتی خۆی بەدل‌سۆز پادشا و فەرهەنسا پیشان دا.

سەرکێکردنی پرۆتستانت یا "هیگۆنۆت":

بەراستی پیشیلیۆ کەسیکی سیاسی بوو، ئەم سیاسەتەشی لە خزمەتی دەولەتدا خستە کار. ئەو کاتیکی دژ بە ئیمپراتۆر هاوکاری پرۆتستانتەکانی ئەلمانیا دەکرد، دەستی کرد بەوەشاندنی گورزەکانی لە دژی هیگۆنۆتەکان، لەسەر ئەو بپروایە ئەمانە سازکەری کیشە و گرتن بۆ دەولەت. پرۆتستانتی فەرهەنسا کۆمەلێکی سیاسی و ئایینی

به هیز بوون، هۆکاری پارچه پارچه کردنی یه کیه تی وولات بوون. هنری چواره م به ربژاریه کی زۆری پی به خشین. "پیشیلیۆ" ش-حه زی نه ده کرد ئه وان له په رستشکاری قه ده غه بکات، به لگو ده یویست له پووی سیاسیه وه ملکه چیان بکات بۆ ده ولته. کاتیکیش له سالی 1625 شوپشیان هه لگیرساند، پیشیلیۆ بریاریدا تیکیان نبشکیتنی. پرۆتستانته کان هه رچه نده هاوکاری ئینگلیزیان ده ستگیریبوو، به لام نه یانتوانی خۆیان پابگرن له به رده م ده سته ئاسنینه کانی پیشیلیۆ. ئه وه بوو له شاری لارۆشتیل بۆ ماوه ی پانزه مانگ له لایه ن پیشیلیۆ هه گه مارۆ دران و ناچار کران سه ریان شوپ بکه ن. پیشیلیۆ ئازادی په رستشکاری ئاینی بۆ ده سته به ر کردن و پۆسته کانی ده ولته تی له به رده م خسته نه سه ر گازی پشت. ئه مه ش به گویره ی فه رمانی "ئالی Alais-ی سالی 1629، به لام گریدانی کۆبوونه وه ی سیاسی لی قه ده غه کردن و قه لاکانی خاپور کردن.

تیکشکاندنی خانه دانه کان :-

پیشیلیۆ له چاره سه رکردنی نه یاریی خانه دانان پووبه پووی سه ختی و نا په حه تیه کی زۆر بوویه وه. دامه زراندنی هه ندی له خانه دانان به حاکم و ده سه لاتدار له هه ری مه جۆراو جۆره کان، له م کاته ی فه ره نسادا باو بوو، و نه ریتی ئه و کاته ی فه ره نسا و ابوو. که چی له جیات ی ئه وه ی ئه وان ببن به فه رمان به ری ئیداری و ملکه چ بۆ ده سه لاتی ناوه ندی، سه ربه خۆبوون و به ربه ره کانیی فه رمانه کانی حکومه تی ناوه ندیان ده کردو سوپای تایبه تی خۆیان پیکده هیتا. قه لایوورجی خانه دانان له ناوچه جیا جیا کانی فه ره نسادا بلا بوو، تاوایلیهات بووه هۆی ئه وه ی هه رکاتی بیانه وی مه ترسی دروستکه ن و هه ره شه بکه ن له ده سه لاتی ناوه ندی. ئه وه ی که قوپه که ی خه سترکرد، ئه وه بوو که خانه دانان له کۆشکی پادشایی هه ستان به دارشتنی پیلان له دژی کردینال پیشیلیۆ، ئه وپیاوه ی گه یشتبووه پله ی به رزی دین و دنیا "کلّیساو ده ولته".

"دیوک ئۆف ئۆرلیان" ی برای پادشاو ماری میدیتیچی دایکی پادشا پابه رو پیشه وای ئەم خانه دانانه بوون که ههستان به سازکردنی پیلان¹.

جا له پیناوی له ناو بردنی خانه دانان، پیشیلیۆ ههستا به بلاوکردنه وهی سیخوړو شوڤار له سه رجه م ناوچه کانی فهره نسا، به مه بهستی ئاشکراکردنی پیلان و ده سیسه کانیان. "پیشیلیۆ" هیچ کات دوو دلی نه ده کرد له کوشتنی گه و ره و پیشه واکانیان و سه رکوتکردنی شوڤشه کانیان و یاریده ده رانی ئەمانی به مردن سزاده دا هه رچه نده مه ترسیشی هه بوايه. پیشیلیۆ له هه رچه شه و گوڤه شه ی خانه دانان نه ده ترسا، هه روه که به سکالو دادو فیغان و داواکانیان کاریگه رنه بوو، هه ربۆیه ترسو بیمی خستبو ه دلیان. له بهر ئەوانه پیشیلیۆ وه که له ناو بهری پێگه و پایه یان داهاته به رچاو.

بارودۆخ به م شیوه یه پۆیشت تاوه کو له سالی 1626 پیشیلیۆ فرمانی خاپورکردنی قه لای خانه دانانی ده رکرد، به و پاساوه ی که ولات پئویستی به قه لای خانه دانان نه ماوه بۆ به رگری کردن له مه ترسی ده ره کی. بۆ جیبه جی کردنی ئەم فرمانه ش جوتیاران و شارنشینان هاوکاریان کردو ئاماده یی خویان نیشاندا. ئەوانه ی به هۆی زۆرداری خانه دانانه وه چه رمه سه ری زۆریان چه شت بوو.

به ناوه ندی کردنی کارگیڤی ولات:

وه نه بی ده سه لاتدارو ده ره به گه کان هه میشه به تواناو لیها توو بووین بۆ کایه ی به پێوه بردن. ئەوان پئویستی هه کانی ده وله تیان له پێگه ی به رتیل و لایه نگریه وه که وتبووه ده ست، هه ربۆیه پیشیلیۆ بریاریدا ده سه لاتی فهره نسا به ناوه ندی بکات. ئیدی ده سه لاتداری تازه ی دامه زراند له پارێزه ران و پۆشن بیران و هه موو ده سه لاتیکی

پێدان وەك: سەرپەرشتی كردنی كۆكردنەوێ باج و پێكخستنی پۆلیسی ناوڤۆ سوپا و پارێزگاریكردن له هێمنی و ئارامی و چاوكێژپارێهه به كاروبارهكانی دادوهری.

فەرهنسا له سەردەمی پیشیلیۆ وەك ئەمڕۆ نەبوو كه سەرجهه ناوچه و ده‌قه‌ره‌كانی به‌یه‌ك‌تره‌وه گری‌ درایی، به‌لكو ئەوكاته فەرهنسا له پووی كارگێڕپیه‌وه بریتی بوو له پیشیلیۆ و ده‌سه‌لاتداران، ئەو ده‌سه‌لاتدارانه‌ی فرمانه‌كانی ئه‌ویان جێبه‌جێ ده‌کرد. ئەو كاته حكومه‌تیکی ناوه‌ندی به‌هێزنه‌بوو كه دام و ده‌زگاكانی له‌سەرجهه ناوچه‌كانی فەرهنسا بلاوكردبێته‌وه، هه‌روه‌ك پیشیلیۆش نه‌یده‌ویست دام و ده‌زگایه‌کی له‌م شیوه‌ دروست بکات.

به‌لام له‌گه‌ڵ هه‌موو ئەمانه‌دا پیشیلیۆ توانی ده‌سه‌لاتی ده‌ره‌به‌گو‌خانه‌دانان كه‌م بکاته‌وه و ده‌سه‌لاتی پادشا به‌رزو به‌هێز بکات و خه‌لكی گوێپارێه‌ل بکات و فرمانه‌كانی به‌سه‌پێنی به‌سەر ته‌واوی به‌شه‌كانی فەرهنسا و ناچاریان بکات ملکه‌چی فرمانه‌كانی بن. له‌گه‌ڵ ئەوه‌ی پیشیلیۆ ئەنجومه‌نی چینه‌كانی به‌ فەرمانی هه‌لنه‌وه‌شاندەوه، به‌لام له‌ ترسی ئەوه‌ی ده‌سه‌لاتی پادشا كه‌م ببێته‌وه، فرمانی به‌ كۆبونه‌وه‌ی ئەم ئەنجومه‌نه نه‌کرد، به‌لكو له‌م نێوانه‌دا هێشتیه‌وه و فەرمانۆشی كردن. به‌م شیوه‌یه‌ پیشیلیۆ به‌ له‌ ناوبردنی ده‌سه‌لاتی ده‌ره‌به‌گو‌خانه‌دانان، وه‌ كه‌م‌كردنه‌وه‌ی لایه‌نی سیاسیی هه‌یگۆنۆته‌كان، بناغه‌ی پادشایی په‌های خۆسه‌پێنی دا‌رشت، دواي ئەمه‌ش سوپا بووبه‌ سوپای پادشا و خه‌زێنه‌ش بوو به‌ خه‌زێنه‌ی پادشا.

هه‌روه‌ك باسمان‌کرد پیشیلیۆ به‌شداری كرد له‌ جه‌نگی سی ساڵه‌. فەرهنسا له‌ سەردەمی ئەودا پێگه‌ و پله‌ و پایه‌ی مه‌زنی ده‌ستكه‌وت له‌ ناو ولاتانی ئوروپا، ئەمه‌ش كاتێك به‌سایه‌ی جوته‌ سه‌ركرده‌ی گه‌وره‌ "تورین، كۆندی" سه‌ركه‌وتنی به‌رچاویان به‌ده‌سته‌هێنا. پیشیلیۆ كه‌سیکی نیشتمانی و دڵسۆز بوو بۆ بنه‌مائه‌ی بۆرژن. به‌ لاوازکردنی ئیسپانیای بنه‌مائه‌ی هه‌بسهرگی نه‌مساوی، توانی فەرهنسا بکاته ده‌وله‌تیکی مه‌زن. پیشیلیۆ له‌ جه‌نگی سی ساڵه‌دا هاوکاری هه‌ر ده‌وله‌تیکی ده‌کرد كه‌ جه‌نگی

کردبایە لە گەڵ بنەمالەیی هېسبەرگ. وەڵا لە گەڵ ئەم هەموو هەول و کۆششەیی کە خستیه گەر، بەلام نەژیا تا لە سیاسەتی دەرەویدا بەرھەمی پێنج و هەولێ بپینێ، کاتیەک پێش کۆتایی ھاتنی جەنگی سی سائە بە شەش کەوتە جیگەیی مەرگ و گیانی سپارد. پاش سائیک لە دواى مردنی پيشيليۆ، لۆیسی سێزدەش بە ھەمان شێوە کۆچی دواى کردو، تەختە کەى بۆ کۆپى بچوکی تەمەن پێنج سالانە جێھێشت. ئەم منداڵەش پادشای مەزنی فەرەنسا لۆیسی چواردە بوو.

رۆژگاری لۆیسی چواردە

کاردینال مازارین 1602-1661:.

فەرمانرەوايەتی پەھا لە رۆژگاری لۆیسی چواردە گەیشتە تروپک. رۆژگارێک کە زیاتر لە ھەفتا سالی ھايات. ئەگەر ھاياتو لە دواى مردنی پيشيليۆ، کاردینال مازارین 1602-1661 بە دەستیکی پولاین ھوکی نەگرتبایە دەست، ئەوا دوور نەبوو فەرەنسا توشی کارەساتیکی گەورە و زیان و زەرەریکی ترسناک بوبا.

مازارین خەلکی ناپولی ئیتالیا بوو، لە پۆماو ئیسپانیا لە خزمەتی کلێسا دابوو، ھەستا بە ژمارە یەک کاری دیپلۆماسی بۆ پاپا کە دوايەمینیان لە پاريس بوو. مازارین لە پيشيليۆ نزیكبوویە وە لۆیسی سێزدە دایمەزاندو بوو بە ھاوڵاتیەکی فەرەنسی لە سالی 1639. لە پۆستە ھوکیەکان بەرز بوویە وە بووبە کاردینال و جیگری پيشيليۆ لە دواى مردنی.

مازادین وەك پيشيليۆ ھەزی بە کاروباری دەولەت بوو، وە لە زیرەکی و لیۆەشاوھیی و لیھاتووی لە بەرپۆەبردنی سیاسەتدا کەمتر نەبوو لە پيشيليۆ. جەنگی سی سائە لە سەردەمی ئەودا کۆتایی پێھاتو ئەوێ پيشيليۆ چاندبووی ئەو دروینەیی کرد. ھەر وەك بە پەیمانی "برانسی" سالی 1659 کۆتایی بە جەنگی درێژخایەنی دژ

به ئیسپانیا هینا. مازارین کوتا شوپشی سه رکوتکرد که خانه دانان له دژی دهسه لاتی په ها هه لیانگیرساندبوو، که بریتی بوو له شوپشی فروند.

شوپشی فروند 1648-1652:.

شوپشی فروند دوايه مین هه ولی خانه دانان بوو که پیی ههستان بو گپرا نه وهی دهسه لاتی و کوتکردنی دهسه لاتی پاشا. پیشیلیۆ توانی یاخی بوون و سه رکیشان دابمرکینیۆ و خه یالۆ و هه وه سیان نه هیلیۆ و زال بیّت به سه ر دهسه لاتیان و بالاده ستیان له باربه ری. به لام له پاش مردنی پیشیلیۆ خانه دانان دهرفه تیان قۆسته وه له دژی کاردینالی تازه. مازارینی ئیتالی که له لایه ن چینی ناوه پاسته وه هاوکاری دهکرا، تاوانباریان کرد به تالان بردنی خه زینه ی فهره نسا و دهستوه ردان له کاری په رله مانه کانی فهره نسا.

ئه م په رله مانانه بریتی بوون له دهزگا دادوه ری هکان و ژماره یان سیژده دهزگابوو له سه ده ی هه فده. ئه مانه برپاریان ده دا له سه ر پرسه گرنگه کانی ده ولت و چاویان ده گپرایه وه به تیّه لچوونه کانی دادگا بجوکه کان. په رله مانی پاریس گرنگترینی ئه و په رله مانانه بوو. هه روه ها یه کیکی تر له ئه رک و فرمانه کانی تۆمارکردنی ئه رک و فرمانه کانی پاشایی بوو. دهسه لاتی په رله مانی پاریس گه یشته راده یه ک که هه ندی جار تۆمارکردنی هه ندی له فرمان و دهستوره کانی پاشایان رت ده کرده وه، به و بیانوه ی پادشا به نه شاره زایی له یاسای وولات ئه م فرمانه ی داوه، یاخود ئه م دهستوردانه ی پاشا له گه ل یاسا و پیساکانی پیشوو یه کناگریته وه. هه ربۆیه تکایان له پاشا ده کرد بیروپاکه ی بگۆپیۆ فرمانه که ی هه مواربکات، یاخود هه لیبوه شینیتیته وه.

شوپشی ئینگلیزی که له م کاته دا هه لگیرسا و پاریزراوی په رله مانی راگه یاند له زه برو زه نگی دهسه لاتی پاشا، کاری کرده سه ر په رله مانی پاریس و ئه وانیش به ره لستی "لویسی چواره و کاردینال" مازارین" یان کرد. ئه مه ش به په وایی نه دان "شه رعیته نه دان" به سه پاندنی باج و کۆکردنه وه ی باج، ئه گه رییت و ئه م باجه

سه پینراوانه له لایه ن نوینه رانی گه له وه رهت بکریته وه. ههروه ها به هه لوه شانده وهی هه ندی له ده زگا کانی حکومه ت و ناره زایی ده برین له دژی دهسته به سه رکردن و زیندانی کردن به بی یاسا، دیسان به رهه لستی پادشایان کرد. ئه مانه له لایه ن خه لکی پاريسه وه پشتگیری کران، به لام به هوی ئه وهی مازارین تا ئه م کاته ش سه رقالبوو به جهنگی سی ساله، له به رامبه ر داواکارییه کانی په رله مان ملی که چ کرد. وه لی کاتی ک جهنگی سی ساله کۆتایی پێهات و سوپای فره نسی گه پرایه وه نیو وولاته که ی، مازارین ده سه لاتی په رله مانی هه لوه شانده وه. به لام خه لکی به رده وام بوون له شوپش تا ئه وه بوو له سالی 1652 به ته وای کۆتایی به شوپشه که یان هات.

هه لگیرسانی شوپشی فروند بوو به هوی:-

1- له ناو بردنی ده سه لاتی خانه دانان به ته وای.

2- ده ست وه ردانی په رله مان له کاروباری سیاسی و دارایی کۆتایی پێهینرا.

3- پیکری گرتن له خه لکی پاريس له مه ر هه لگرتنی چه ک وه له لێژاردنی فره مان به رانی شاره وانی.

4- زیاده بوونی ده سه لاتی پاشا له چاو سه رده می پشیلۆ. واتا له دوی کۆژاندنه وهی ئه م شوپشه ده سه لاتی پاشا زۆر زیاتر بوو له پیشتر.

به م شیوه یه مازارین هه موو هه لیکی ده قۆسته وه بۆ به هیژکردنی ده سه لاتی پاشا. کاتی کیش له سالی 1661 مرد، لۆیسی چواره ده گه یشتبووه ته مه نی پێگه یشتوویی و پێگه ی بۆ ته خت کرابوو. که به هه ول و کۆششی پشیلۆ و مازارین و باپیره ی هنری چواره م بۆی فره اهه م هاتبوو.

لۆیسی چواره ده

ده سه لاتی ره ها:-

له دوی مردنی مازارین لۆیسی چواره ده رایگه یاند: که ئه م به ته نها فره مان په وایی ولات ده کات و سیاسه تی ناوخۆ ده ره کی به ته نها به رپۆه ده بات. لۆیس پیاویکی شهنگو جوان و که شخه و به شکۆ بوو به شیوه یه ک "پادشایی ره ها" ی تیدا ده دره وشایه وه.

لویس پستی به ستبوو به تیوری مافی خودایی پاشاکان، نه م نازناوی شای مه زنی لینرابوو چونکه نه وهی مه به سستی بوايه جیبه جی ده کرد. به رجه سته بوونی ده ولت له لویس دا به شیوه کی جوان له لای نوسقوف "بوسویه" 1627-1704 پوون بوویه وه.

بوسویه فیزکاری منداله کانی پادشا بوو. ده سلات له پوانگهی "بوسویه" دا بریتی بوو له "خه لاتیکی خودا بو پیکخستنی مروفو به یه که وه زیان. نه م پیی وابوو سیسته میکه به لیها تووی و هیژ جیاده کریته وه و سروشتیه، هر بویه باشتین سیسته م و پیکخه ره. بوسویه نه م سیسته مه ده چوینی به خیزان که باوک سه روکایه تی ده کات، هر بویه پیویسته سیسته می پادشایی پشتا و پشت بیټ. پادشا پیروزه چونکه له کاتی تاج له سهر نانی به پوئی پیروزه چور ده کریټ. دوزمنايه تی کردنی پاشاو له دژ بوونی گومرایی و بی باوه پریه. پادشا له جیگهی باوکه وه ک باوکه بو که له که ی. ده سه لاته که ی په هایه و جگه له خوا هیچ که س بوی نیه لی پیچانه وهی له که ل بکات، یاخود له فرمانه که ی دهریچی. پادشا سیبهری خودایه له سهر پووی زهوی و به هره داره به ژیرییه کی جیواز له ژیری خه لکی و پیویسته ته نها وه ک مروفتیک سه یرنه کریټ، چونکه نه و که سایه تیه کی گشتگیره و په نگدانه وهی ته وای خه لکه. نه که ره له یه کی کرد و کاریکی خرابی کرد، خه لکی ده بی ته نها داوا له خودا بکات پینوینی بکات بوسهر پیگه یه کی پاست".

نه مه تیوری مافی خودایی پاشاکانه و بوسویه به م شیوه په پازاندیه وه. نه م تیوره ی لویسی چوارده له فرمانه په وایه تیدا پستی پی ده به ست و هاوچه رخه کانی و هه روه ها خه لکانی دوی خویشی باوه پریان پی هه بوو.¹

پیکهستنی کارگیڤی وولات:-

لویسی چوارده ئیداره ی وولاته که ی به ناوهندی کردو ژماره یه ک وهازه تی وه ک: دارایی و سوپا و ده ریایی و ئیشغالی گشتی دامه زرانند. له پێش لویسی چوارده شدا ئه م وهازه تانه هه بوون، به لام له ژێردهستی یه ک وه زیردابوون.² وه زیرانی ئه م وهازه تانه که و تنه ژێر ده سه لاتی خودی لویس، ئه م وه زیرانه فرمانه کانی و ئه و سیاسه ته یشی برپاری له سه ر ده دا جیبه جیبیان ده کرد. وه زیران و ئه میندارانی سر³ ئه مینداری نه ئینی⁴ و یاریده ده رانی له پایتهخت له فه رمانه پوهایی کردندا هاوکارییان ده کرد. ده سه لاتداران و فه رمانبه ران له هه ریمه کاندای پاورته کانیان سه بارهت به کاره کانیان پێشکهشی پاشا ده کرد، وه هه تاکو په زامه ندی پاشایان وه رنه گرتبا، هه یج پێ و شوینیکی پیوستیان نه ده گرت به ر. وه له پێناوی لاوازکردنی خانه دانان، پۆستی حکومیان له پایتهختدا پێشکهش به خانه دانان کرد، به بێ ئه وه ی هه یج ده سه لاتیکی هه بیته. ده سه لاتی ئه وکه سانه ی له هه ریمه کاندای ده سه لاتیان هه بوو، زیاتر بوو وه ک له وه ی له سه رده می پێشیلۆ هه یانبوو، ئه مه ش له سه ر حیسابی ئه نجومه نی شاره وانی و ئه نجومه نه کانی ئیداره ته واو ده بوو. ئه م ده سه لاتدارانه به پرسیاربوون له دارایی هه ریمی ژێر ده ستیان و پێشه سازی و کشتوکالی ناوچه کانیان، سه ره پای به پێوه بردن و به پرسیاریان له دادوه ری و هیمنی و ئاسایش ناوچه ی بن ده ستیان. پادشا خۆی ئه مانه ی داده مه زاندو ملکه چیشی ده کردن بۆ فرمانه کانی.

لویس دوا ی ئه وه ی چوه سه رتهختی ده سه لات، سی سال کاری کرد بۆ پیکهستنی دام و ده زگای حکومی و چاکترکردنی، هه روه ها به هه زکردنی به پێوه بردنی ئاسان کردنی. ئیدی ئه مه که و ره ترین کاریک بوو که لویس له ماوه ی ده سه لاتیدا ئه نجامی دا. لویس خاوه نی ده سه لات بوو له کاره کهیدا و به شه و به پۆژ کاری ده کرد بۆ

2 واتا پێشتر ئه م وهازه تانه هه ره هه بوون به لام دوا یی لویس هه مووی له یه ک جیا کردنه وه

به پێوه بردنی ولاته که ی. کاتیکیش له سه ر ته خت داده نیشت، ده ست و پێوه نده کانی به پره نگو پوهیه که به پیریه وه ده چوون و پیشوازیان ده کرد که خو فیدا کردن و گو پیره لی ده نواند.

فی ر س ای :-

لۆیسی چوارده له دووری دوازه میل له پاریس کۆشکی فراوانی بنیاتنا که هیچ کۆشکی تر له قه شهنگی و جوانی و گه ورهیدا شانیان له شانی نه ده دا. ئه م کۆشکه ش فی ر سابوو. کۆشکی فی ر س ای به شیوه یه که فراوان بوو که سه ره پای مال و مندا له که ی سه دان له خانه دانان و ژماره یه کی زۆری له خزمه تکارو سه ربازانی له خۆ ده گرت. ژوو رو هۆ له کانی پازین را بوویه وه به جۆ ره ها که ل و په لی ناو مال و تا بلوو نیگاری نه خشکرا و به زی پو جۆ ره ها وینه و په یکه ر. هه رچی تییدا بوو به شیوازی که نه خشکرا بوو که گه وره یی لۆیسی چوارده ی تیادا ده دره وشایه وه. فی ر س ای شا کار یکی بیناسازی بوو له جوانیدا و به جۆ ره ها په یکه ر پازین درابوو. ئه م کۆشکه هه وزو مه له وانگه ی له خۆ گرتبوو، هه ره که ده وره درابوو به دارستان و سه وزایی که پاشا هه رکاتی که ئاره زووی کرد با پاری تیادا ده کرد. جوانی فی ر س ای تا کو ئی ستاش میوانانی و سه ی رکارانی سه رسام ده کات.

پادشایان هه ولێاندا لاسایی ئه و بکه نه وه له دروستکردنی نشینگه ی گه وره و سه رنج پاکیش، به لام هیچ یه کیکیان نه یانتوانی شان له شانی بده ن. فی ر س ای خانه دانانی به لای خۆیدا که مه نده کی ش ده کرد، وه که چۆن پۆشنایی په روانه بۆ لای خۆی کی ش ده کات. خانه دانان له ویدا ژیا نیان به که شه یی و خۆ نواندن ده گوزه راند به بی ئه وه ی هه ستن به ئه نجام دانی هیچ کار یکی سه خت. "کۆنت یا خود دۆق" شانازی ده کرد ئه گه ر هه ندی له پۆشا که کانی پاشای وه چنگ که وتبا، یا خود پاشا دوا ی خۆ شو ر دنی خا ولیه که ی پێیدا با و به ده سستی که وتبا. خانه دانان و ده ره به گه کان له ویدا ببوونه

کەلوپەلی جوانکاری. ئەوان کەلوپەلی پازاندنەوه بوون و خەرجیەکی زۆر لە پەندەدەریان ئی خەرج دەکرا.

جگە لەمە فیرسای ببووە جیگەیی ھونەرمەندان و ئەدیانی، ئەمەش بەسایەیی پاشا و برەودانی لۆیس بەھونەرو ئەدەب. لە ویژەیی شاتوی "کورنیلی" کە دامەزینەری شاتوی ھەرەنس و ھۆزانقان "مولیر" مەزنتەین نوسەری دراما کە ھەرەنس بەخۆیەوه بینی بووی "لەم کاتەدا". ھەرەھا نوسەر "پاسین" و "پۆماننوس" "لاڤۆنتین"، جگە لەمانە ویژەوان "مادام سیڤینی" کە لێھاتو بوو لە نوسینی یاداشتدا، لەویدا خەزمەتدەکران. ئەمانە بەپەرۆشەوه پێشوازیان ئی دەکراو بەھۆیەوه سودمەندی گەورەبوون.

بەپاستی لۆیس چواردە پشٹیوانی ھونەری بیناسازی و پەیکەر تاشی و نەخشەساز و وینەکێش و مۆسیقاژەنان بوو. فیرسای ژمارەییەکی زۆری لە ھونەرمەندان بەلای خۆیدا کێشکرد، "لۆیس" یەخستنیە ژیرسایەیی خۆی. ئیدی چاپوکی و سەلیقەیی ھونەری لەجوانکردنی فیرسا دەرکەوت. "مانزرت" ی بیناساز ئەو کەسە بوو کە بەشی سەرەکی فیرسای بنیاتنا، بەھەمان شیوە ھۆلی گەورەیی ناسراو بە "بگراند تریانوی" ی دروست کرد. جگە لەمە "مانزرت جیرادرون" پەیکەر تاشی ھەرەمی و "لیبرن" وینەکێشی تایبەتی لۆیس بوو. "لولی" مۆسیقا ژەنیس چەند پارچەییەکی بەجۆش و خۆشی مۆسیقای ئۆپرای داھینا. جگە لەم ھونەرانە، سازکردنی چێشت و خواردەمەنی لە سەدەمی لیس چواردەدا ببوو ھونەرێک. "قاتیل" کە سەرپەشیاری شیوسازان بوو، بەھۆی ناتەواویەکی ھونەری لە بابەت جۆریک لە جۆھکانی خواردن گیانی سپارد. شیایو باسە "لۆیس چواردە" تەنھا مەبەستی ژیانیک نەبوو کە بەخۆشی و چێژەوه بژیت و تەواو، بەلکو ئەم جگە لەو ناگاداری کارەکانی دەکرد و ھەڵدەستا بە خۆیندەوهی ئەو پاپۆرتانەیی کە بالۆیزو دەسەلاتدارەکانی خۆی بۆیان دەنارد، ھەرەھا خۆی سەرپرشتی ئەو دانیشتنو

کۆبونه وانه ی ده کرد که له گه ل گه وره وه زیران سازی ده دان و له ویدا بریاری له سهر سیاسه تی ده ولت ده دا له کاتی جهنگ و ئاشتی. ههروهک یاسای داده پشت و پیاوانی ده ولته تی داده مه زانده له شوینه جیا جیا کانی ولات، چ وهک ده سه لاتدار له سهر ناوچه یهک، یاخود وهک فه رمان به ریکی ده ولت.

کۆلبیر 1619-1683:.

لۆیسی چوارده له جیجی کردنی سیاسه تی ناو خۆیدا له لایه ن وه زیری به ناوبانگ "کۆلبیر" هاوکاری ده کرا. "کۆلبیر" کوپه بازرگانیک بوو، "مازارین" له حکومه تدا دایمه زانده و به پۆسته کاندای سهرکه وت و له دوا ی مردنی مازارین بوو به وه زیری سهره کی لۆیسی چوارده. ئه م وه زیره جگه له جهنگ سهر په رشتی ته وای وه زاره ته کانی ده کرد. کۆلبیر تۆبه ره ی کاره کانی به چاک کردنی دارایی ده ولت ده ست پیکرد. ئه م هه ستا به ده رکردنی هه رکه سی که به ناپاکی کردن ناسرابییت له کۆکردنه وه ی باج دا. ههروه ها باجی ناپاسته خۆی سه پانده به سهر که لوپه لدا، به و مه به سه تی قورسای باج بکه ویتته سهرشانی سهرجه م چینه کانی ولات. وه بۆ که م کردنه وه ی قورسای له سهرشانی جوتیاران، باجه پاسته وخۆکانی سهرزه وی و زاری سوککرد. جگه له مه کۆلبیر بره وی دا به به خێوکردنی ئاژه لی مالی و پێگه کانی و ئامرازه کانی ها توچۆی چاککرد.

بره و دانی به بازرگانی و پیشه سازی:.

"کۆلبیر" به پێویستی زانی برویدات به بازرگانی و پیشه سازی، به هۆی ئه وه ی هیزو توانای جهنگی پشت به م دوو لایه نه ده به ستی. باوه پی وابوو گه لیکی هه ژار ناتوانی له پێگه ی باجه وه داراییه کی ته واویدات به حکومه ت. هه ربۆیه به ئهرکی حکومه تی ده زانی که به هه ر میکانیزمو ئامرازیک بۆی بلوی ئابووری ولاته که ی ببوژینیتته وه. لۆیسی چوارده ش په زامه ندی له سهر ئه مه نوانده. کۆلبیر بۆ به دیهینانی ئه م ئامانجانه به

تواناییه کی بئ وینه وه قوئی لیته لمالی و دهستی کرد به پاداشت دانه وهی داهینه ران و یارمه تی پیشکشی هه رکه سی ده کرد که پرژه یه کی بازرگانی نویی هینابیه ئارا. ههروه ها هانی کریکارانی دهره وهی فره نسای دها بۆ ئه وی له فره نسادا کاربکه ن و پئگه ی گرت له کریکاره فره نسیه کان له وهی ولات جیبه یلن. وه بۆ زیادکردنی پۆژانی کار، هه قده پۆژی له پۆژانی پشوی هه لوه شانده وه که له ناویاندا ژماره یه ک پشوی دیرینی تیا دابوو. ئامانجی به رزی کۆلبیر دروستکردنی ولاتیکی پیشه سازی بوو که سه رجه م تاکه کانی سه رقائی کارکردن بن تیايدا.

کۆلبیر بانگه شه کاری مه زه به ی بازرگانی بوو، له و بپوایه دابوو که ئه گه ر بیه ویت فره نسا بکاته ولاتیکی ده وله مند، ئه و پئوسته هه نارده ی زیاتر بئیت له هاورده. ئه مه ش له پئگه ی زیادکردنی به ره مه یانانه خۆمالیه کان و که م کردنه وهی هاورده کردن دهاته دی. جا بۆ گه یشتن به م ئامانجه، کۆلبیر بره وی دا به پیشه سازی و به ره مه ناوخۆیه کان و کۆسپی خسته به رده م هاتنه ناوه وهی بازرگانه بیانیه کان، ههروه ها هاوکاری دارایی پیشکشی ده کرد بۆ دروستکردنی که شتی له ناوخۆی فره نسادا و بارکردنی که شتی فره نسیه کان به که لویه ل. ههروه ک باجی قورسی سه پاند به سه ر شتومه کی هاورده کراودا و چه ند مه رجیکی درژی خسته سه ر پیشه سازی فره نسی و وای لی کرد به ره مه که چاک بئیت و سه رنجی بیانیه کان پاکیشی بۆ کپینی. کۆلبیر باوه پری وابوو که داگیرگه کان سودیکی بازرگانی گه وره یان تیداوه و ده توانری بکریته بازاپیکی گه رم بۆ کالای فره نسی. له به رئه مه دورگه ی "مارتینک" و "کوادا لوب" ی له هیندی خۆرئاوا کپری و هانی نیشته جی بوونی فره نسیه کانی دها له "که نه داو لویزیانا" له ئه مریکای باکورو "سنت دومینکو" له ئه مریکای ناوه راست. جگه له مه ناوه ندی بازرگانی له هه ریه که له "هیندو مه دغه شقهر و سه نیگال" دامه زراند. به مه ش فره نسا بووبه ده وله تیکی داگیرکاری گه وره.

وه له پووی بازرگانی ناوځوی فهره نسا، کۆلیبیر به ئاسانکردنی هاتوچۆو گه یاندن و لابردنی گومرگ له ناوځودا، کاری کرد بۆ ئاسانکردنی هینان و بردنی که لوپه ل له نیوان ناوچه کانی ولات. کۆلیبیر له ههریه که له "تۆلۆن پۆشفوردو وکالی و بریست هافر" بهنده رو ویتستگه ی دامه زراندو هه ولیکی زۆریدا له پیناوی به هیزکردنی بواری ده ریای فهره نسی. ههر له م نیوانه شدا چه ند قوتا پخانه و کۆگا و جبه خانه یه کی بنیاتنا، ئه مه و جگه له دروستکردنی که شتی جهنگی فهره نسی. ههروه ها ده ریاوانانی ناچار کرد بۆ ماوه یه کی دیاری کراو له ئاوه کانیان بمیننه وه. ههروه ک فرمانی کرد به دادوه ران که ژماره یه کی گونجاو تاوانبارانی بۆه نارد ه بکه ن به مه به سستی به کاره ینانیان له کاری سه ول لیداندا.

به پاستی کۆلیبیر پیاوی هه لکه وتووی دارایی و ئابوری بوو. به لام له گه ل ئه مه شدا ده سکه وتی له بواره کانی تر دا هه یه و ده سکه وتی بواره کانی تریشی که مترنییه له پڕۆژه دارایی و ئابوریه کانی. ئه وه تا ده بینین له بواری زانستی و هونه ریدا هه نگاوی ناوه و به مه به سستی بره ودان به زانست و هونه رو مۆسیقا توانیویه تی چهنده ها ئه کادیمیای زانستی یاخود په یمانگه ی فهره نسی "به پیی گوته ی ئه مپۆ" بنیات بنی. ئه مجا فرمانی دا به به رزکردنه وه ی ئاستی ئه کادیمیای فهره نسی که پیشیلیۆ کاتی خۆی دايمه زراند بوو، ههروه ها به ردی بناغه ی تۆرپینگه ی "مرصد" ئه ستیره یی له پاریس دا پشت. ئیدی به هۆی کاره کانی کۆلیبیر، شیوه کارگێڕیه که ی پیشیلیۆ به هیزتر بوو. وه لی له گه ل هه موو ئه مانه دا کۆلیبیر خۆی له بیرنه کردو زۆر گرنگی به کاری تایبه تی خۆی ده داو، کاتیکی زۆری ته رخانکرد بۆ بره ودان به کارو باره کانی. ئه مه به شیوه یه ک بوو که کاتی له سالی 1683 له دنیا ده رچوو سهروه ت و سامانیکی زۆری به جیه یشت، دوا ی ئه وه ی وه ک وه زیریک نزیکه ی بیست سال خزمه تی ولاتی کرد.¹

که مووکورتیه کانی پوژگاری لویسی چوارده

پاشایه تی ره ها:-

سهره پای ئه وهی له سهرده می لویسی چوارده، به هوی کاره کانی کولیبیر خوشگوزهرانی بلابوویه وه و کۆشکی جوان و قه شهنگ بنیات نران. وه لۆ شتیکی ئاساییه پرخنه گه لیکی زۆر له سیاسه ته که ی بگیرین. یه کۆ له وانه پادشایه تی ره هایه. کاتیکی سهر ده که یین له پاشایه تی ره ها دا هه موو شتیکی به ستراره ته وه به ویست و مه به سستی پاشا، تاکه که سیکه وه ره ده م که سیکی باشه، له مه شدا که م و کورتیه کی زۆر هیه. هیچ که س ناتوانی کاروباری ولات به پویه به ری هه رچه نده که سیکی لیوه شاهه بیست. لویس له گه ل ئه وهی که سیکی به توانا و چالاک بوو، به لام زۆر خۆه لکیش و له خۆبایی بوو. به شهیدا بوونی بۆ سهرکه وتن به لۆ کاره ساتی توشی فه پهنسا کرد. لویس په ی نه ده برد به و کیشانه ی که پویه پووی ده بوویه وه. ئه م به له دهره له سوپن و مه رای ی کردنی ئه و خه لکه کالقامانه ی دهره یان دابوو، به ئاسانی له خشته ده برا. ته نانه ت هه ندی جار لویس به بیرو بۆچونه کانی ئه وان هه نگاوی ده نا.

چه وساندنه وهی پرۆتستانته کان:-

سیاسه تی ئایینی لویسی چوارده یه کیکه له که مووکورتیه کانی پوژگار که ی. "پرۆتستانتی یان هیگۆنۆت" که مایه تیه کی که م بوون له فه پرنسا، به لام پیاده ی ده سه لاتیکی گهره یان ده کرد. ئه مانه به هره مه ند بوون له و به ربێژاریانه ی که هنری چواره می یه که م پاشای بنه مالی بۆریۆن له سالی 1598 پیی به خشین. لویس له م سه رو به نده دا به شیویه کی تر بیر ی ده کرده وه و هزی له یه کیه تی ئایینی بوو له فه پرنسا، له به ره وه سیاسه تی چه وساندنه وهی هیگۆنۆته کانی گرته به رو ئه وانه شی ده به خشی که ده سته بر داری ئاینزاکه یان ده بوون و کاسۆلیکیه تیان په سه ند ده کرد. به م شیویه کاره کان پویشتن تا له سالی 1685 فرمانی "نانت" ی هه لوه شانده وه،

بەمەش سەربەستی پەرستشکاری ئی قەدەغەکردن. هەربۆیە فەرنسا لە کایە ی کێپرکی و پیشکەوتن پوه و ئازادی ئاینی دواکەوت و ئە و ژێرخانە ئابوریە ی تیکشکا کە کۆلیبیری مەزن بنیاتینا. ئەمەش بەهۆی ئەو ی هیگۆنۆتەکان چینیکی بەرەمەین بوون و زۆرینەیان لە چینی ناوەرپاست بوون و بەهۆی ئە و سەتەم زۆرداریە ی لە دژیان پیادەکرا ناچاربوون ولات جێبھێلن و پوه و هۆلندا و ئینگلترا و پروسیا پە و بکەن. تەنانەت ژمارە یەکی بەرچاویان چوونە پال ئە و سوپایانە ی کە لە دژی لۆیسی چواردە لە جەنگ دابوون. ژمارە ی کۆچکردووە پرتستان تەکان بە هەشت سەد هەزار کەس دەخەملێندری و بە کۆچکردنیان باری ئابوری فەرنسا داڕوخا و هەریە کە لە هۆلندا و ئینگلترا لە پوهی ئابوریە وە بۆریان دایە وە.

ناکۆکی لەگەڵ پاپا و لە ناو بردنی جانسینیەکان :-

لە سەر کیشە یەکی بچوک ناکۆکی لە نیوان لۆیس و پاپا سەریهە لدا. کیشە کەش خۆی دەبینیە وە لە و باجانە ی کە لۆیس لە پیاوانی ئاینی وەر دەگرت لە و کاتە ی لە پۆستیکی کلێسا دای دامەزراندن. جا پاپا رایگە یاندو ئەو ی بە مافی خۆی دەزانی، نە وە ک مافی لۆیس. ئە م کیشە یە لە جوغزی گفتوگۆ نە مایە وە و سەری کیشا بۆ ناو دەستور و بو بە پرسیک بەو ی ئایا پاپا مافی ئەو ی هە یە دەست لە کاروباری حکومە تی فەرەنسی و حکومە تە کە ی وەریدات؟. بە مە ناکۆکی نیوان کلێسای کاسۆلیکی و حکومە تی فەرەنسی توندتر بوو. لە م کاتە شدا داواکاری بۆ لە یە کتری جیا کردنە وە ی کلێسای فەرەنسی لە پاپای پۆما زۆربوو. فەرەنسیەکان گەرەکیان بوو کلێسایەکی سەربەخۆ لە سەر شیوازی ئینگلترا بنیات بنین، لە م نیوانە شدا کۆمە لێک لە پیاوانی ئاینی پشتیوانی لۆیسی چواردەیان دەکرد. ئە وە بوو لە سالی 1682 ئە نجومە نی ئە کلیرۆس ی فەرەنسی فەرمانیکی راگە یاندو بە پیتی فەرمانە کە:

1- پادشا له مه پ کاروباری دنیایی سهر به خۆیه له پاپا. 2- ئه نجومه نی پاپه وی بالاتره له پاپا. 3- ئه و بریاره پاپه ویانه پووچن گه ر پیچه وانه بن له گه ل نه ریتی کلێسای فهره نسێ. 4- پیویسته ره زامه ندی پیاوانی ئاینی له سه رجه م بریاره پاپه ویه کان وه ربگیرئ.

راگه یاندنی ئه و فهرمانه بوویه هۆی توندتر بوونی ناکۆکی نیوان لۆیسی چوارده و پاپا "ئانوسنیتی" یازده. ئه م ره وش و په یوه ندیه بارگرژه بۆ ماوه ی یازده سال به رده وام بوو. به لام ئه و جهنگه زۆرانه ی لۆیسی چوارده یان به خۆیان وه خه ریک کرد، بووه هۆی ئه وه ی لۆیس بریاری سهر به خۆکردنی کلێسا هه لبوه شینیتته وه. هه رچۆنیک بیت "لۆیس" توانی ره زامه ندی پاپا به ده سته یینت بۆ کۆکردنه وه ی باجی سه پینراو له سه ر پیاوانی ئاینی له کاتی دامه زراندیاندا و، پاپا ئه وه ی به مافی پاشا دانا له کاتی کدا بنه چه ی ناکۆکیه کانیا ن بوو.

به لام ناکۆکی ئاینی هه ر کۆتایی نه هات، ئه مه ش کاتی ک له هه ناوی کلێسای کاسۆلیکی ئاینزایه کی تر سه ره به لدا به ناوی "جانسینه کان". ئه وانه شوینکه وته ی "کورنیلس جانسن" بوون، که یه کئ بوو له زاناکانی لاهوت "خوداناسی" له هۆگندا له سه ده ی هه فده. "جانسن" کتیبه کانی "سانت ئۆگستین" ی- خویندبوویه وه گه یشتبووه ئه و ئاکامه ی که کالفن له مه پ ئیمان و باوه پ پئی گه یشتبوو. به ومانایه ی که باوه پ به ناچار ی و قه زاو قه ده رو ئیلهامه. ئه م بیروپایه له گه ل بیروباوه پی یه سوعیه کان تی کده گیرا، کاتی ئه وان باوه پریان وابوو مرۆف پزگار بوونی ده سته گیرده بی له پێگه ی ئه نجامدانی کرداری چاکه وه، ئه مه ش له ژیر ویستی ئازادی خۆی و به سه ره رشتی قه شه دیتته دی. جانسینه کان له ساده ژینی و ده سته گرتنیا ن به ئاکاره به رزو په سه نده کان و جهخت کردنه ویان له که م کردنه وه ی خه رجیه کان، له کالفینییه کان ده چوون. هه ربۆیه چینی ناوه راست به لایاندا ده هاتن. به لام که وتنه به رده م هه ره شه و بنهرکاری یه سوعیه کان.

پاپا دهستی کرد به گرتنه بهری پتوشوینی پتویست له دژی جانسیه کان و ناچاری ده کردن دهستبهرداری زۆرێک له بیروباوه پره کانیان بن. پیزه کانی پارچه پارچه ده کردن له سه رده می لۆیسی چوارده. "لۆیس" هه رگیز بواری نه ددها هیچ بزوتنه وه یه کی ئایینی سه ره له دبات. هه روک کۆمه له ی هادیئه کانی له ناو برد، ئه وانه ی پیداکیریان ده کرد له سه ر خۆشه ویستی خوداو پۆچوون له خۆشه ویستیداو بیرکردنه وه ی قول له جیاتی پزگاریبون. لۆیسی چوارده رابه رانی ئه م ئاینزایه ی وه ک "فینیلون، مدام گویان" ی ناچار کردو ئه وانی خسته دوپییانی دهسته لگرتن له پۆسته کانیان یاخود گه رانه وه سه ر بیروباوه ری پتیشوویان. ئه م بزوتنه وه یه نوشستی هینا هه روک چۆن جولانه وه ئاینیه کانی تریش شکستیان هینا.

لۆیس ئه وه نده ی په ره ی به به رژه وه نده ی بنه ماله ی بۆربۆن ددها ئه وه نده گرنگی به ولاته که ی نه ددها. لۆیس زۆر شه یدای فیرسای بوو، هه لده ستا به سازکردنی که رنه قال و ئاهه نگ تیایداو خانه دانانی بۆ بانگه یشته ده کرد. هه زکردنی لۆیس بۆ فیرسای گه یشته راده یه ک که جگه له خۆی گرنگی به ژان و ژینی که س نه ددها، به مه ش په چه یه کی خراپی بۆ ئه وانه ی دوا ی خۆی کرده وه. کاتی که ده بینین ئه وانه ی پیش "لۆیسی چوارده" به ناو فهره نسادا ده گه ران به مه به ستی له نزیکه وه بینینی بارودۆخی خه لکی، به لام ئه وانه ی له دوا ی "لۆیسی چوارده" وه - هاتن به هیچ شیوه یه ک فیرسایان به جینه ده هیشته.

ئیداره ی ولات به ئه وه وه به سترایه وه وه ده سه لات ی په رهای به ره و لوتکه ده پۆی. لۆیس له کۆتاییه کانی ژیا نی که سانی ناشیاوی ده کرده ده سه لاتدار له هه ریمه کان و گوئی به سکا لای خه لکی نه ددها له دژی ئه وان. "لۆیسی چوارده" به بی ئه وه ی لایه نه ئه کتیفه کانی ده سه لات ی خۆجیی بزانی، سیسته می ناوه نده ی به لاه په سندرپیوو. به مه ش گیانی داهینانکاری له ناو خه لکی خامۆشکرد. ئه م باوه ری وابوو که ئه گه ر حکومه ت کار نه کات، ناگو نجی له لایه ن خه لکانی تره وه ئه نجام بدری.

سه ره پای ئه وانیه ی باسما ن کردن "لؤیس" له هه مبه ر خه لگی بی په روابوو، هیچ هه ولئ نه ده دا بۆ لاهردنی قورسای داریی له سه ر شانی گه لی فه ره نسی. جه نگه زۆره کانی و ئه و خه رجیانه شی که له بنیاتنای قئرسای سه رفی ده کرد، خه زینه ی ده ولته ی توشی کورته ینان کرد. هه رچه نده لؤیس هه ولئ ده دا باجه کان به شیوه یه کی دادگه رانه گشت چین و تویره کان بگریته وه، به لام چینی ده وله مه نده کان له خانه دانان و پیاوانی ئاینی به خشرابوون له م باجانه و هه ر چینی ناوه راست و هه ژاران بوون خه رجیه کانی "لؤیسی چوارده" یان- که تبه وه ئه ستۆ، که له ئاکامی دا به فه تاره ت چوونی گه لی فه ره نسی لیکه وته وه.

جگه له مه لؤیسی چوارده ده ستکاری لایه نی ژیا ری فه ره نسی کرد له بواری وێژه و هونه رو ئاره زوه کان و له بواری په فتاره به رزه کۆمه لایه تیه کان. له م نێوه نده دا هه ستا به دانانی چه ند یاسایه ک له باره ی هه لسوکه وتی کۆمه لایه تی راستو دروست له ده ربارو کۆمه له یاسایه کی تریشی دانا بۆ پێکخه ستنی خوونه ریته شارستانیه کان، که دواتر به نه ریته ی لؤیسی چوارده ناسرا. هه روه ها چه ند یاسایه کیشی بۆ پێکخه ستنی بازرگانی کۆیله دارپشت. ئیدی شارستانیه تی فه ره نسی له ئه وروپادا بلا بوویه وه و زمانی فه ره نسی وه ک زمانی وێژه و دیبلۆماسی شوینی زمانی لاتینی گرت وه.

سیاسه تی ده ره وه ی لؤیس :-

- یه کیکی تر له ناته واوی و که م وکورتیه کانی پۆژگاری لؤیسی چوارده، بریتی بوو له جه نگه زۆره کانی، ئه و جه نگانه ی که داها ت و داریی ده ولته ی به هه ده ردا و هیزی له گه لی فه ره نسی بری. سیاسه تی ده ره وه ی لؤیس له دوو بوارد خۆی ده بینیه وه که بریتین له 1- گه یشتن به سنوری سروشتی، ئه مه ش به مانای گه یشتن به چیاکانی ئه لپ و برانس له خۆره لات و باشووری فه ره نسا، هه روه ها پووباری پاین له خۆره لات.
- 2- به هیژکردنی پێگه ی ده سه لاتی بنه مائی بۆریۆن و به رزکردنه وه ی ناو و ناوبانگیان

له سه رحیسایی بنه مالهی هبسبرگی نه مساوی وئیسپانی. جا له پیناوی به دی هینانی ئه م ئامانجان له لویس له نیوان سالانی 1667-1713 زنجیره یه ک جهنگی هه لگیرساند.

جهنگه کانی لویسی چوارده:

لویسی چوارده پیاویکی سه ربازی نه بوو، وه له ژیانیشیدا به جلو بهرگی سه ربازی ده رنه که وتوو، ههروهک پیشه وایه تی سوپاکه یشی نه کردوه به رهو گۆره پانی جهنگ، هیچ شتیکیشی سه بارهت به زانستی سه ربازی نه زانیوه. به لام ئه م ناته وایه ی پرکرده وه به هه لبژاردنی باشترین که سه سه ربازی هه کان بۆ وه زاره تی جهنگو سه رکردایه تی کردنی سوپا. له وه زاره تی جهنگدا لویسی چوارده "لوفوا" ی خسته سه رکار 1641-1691. "لوفوا" له بهرپۆه بردنی کاروباری سه ربازی هیچی که متر نه بوو له "کۆلیبیر" له بهرپۆه بردنی باری دارایی فه پهنسا. واتا: "وهک چۆن کۆلیبیر شاره زابوو له بهرپۆه بردنی باری دارایی، به هه مانشتیوه "لوفوا" شاره زابوو له سه روکاری کردنی کاری سه ربازی". ته نانهت له میثووی ئه وروپای نویدا ئه م یه کیکه له گه وره ترینی وه زیرانی جهنگ.

"لوفوا" سوپایه کی دامه زراند که باشترین سوپاکانی ئه وروپا بوو له م پۆژگاره داو ته یاری کردن به سه رجه م پیداو یستیه کانی جهنگی و به پیکه ستنیکی توندوتۆل پیکه خست. ئه مجا مه شقی ئه م سوپایه ی دا به باشترین مه شق و پاهینان و ژیا نی سه ربازی خپوه تگه کانی ته ندروست کردو پیشکه وتنو به رزبونه وه ی له سه ر بنه مای لیها تووی و تواناداری دانا، نه وهک له سه ر بنه مای لایه نگری لیکردن.

یه کیکی تر له ئه ندازیاره سه ربازی هه کان "قوبان" بوو، که ناویانگی هه بوو له دارپشتنی نه خشه ی بهرگری جهنگی و له بنیاتنانی قه لای به هیز له سنووری باکو رو خۆره لاتنی فه پهنسا. جگه له وانه "کۆندی و تۆرین" به ناویانگترین سه رکرده بوون له نیو

سهرکرده کان. نه م جووته سهرکرده یه له جهنگی سی ساله دا چهند سهرکه وتنیکی بی وینه و له پاده به دهریان به دهسته ینا بۆ فه پښا.

لویسی چوارده مه زنتین دیلوماتکاری سهرده می خوی بوو، به هاوکاری "کولیبیر، لوفوا" توانی سیاسه تی دهره وهی جیبه جی بکات. کاتی لویس له سالی 1661 هاته سهرته خت، ئیسپانیا له خوره لاتی فه پښا فرمانره وایی به لجیکاو هریمی "فرانش، کونتی" ده کردو به سهر میلانوشه وه ده سلات داربوو له باکوری ئیتالیا. له ملاشه وه بنه مالای هبسبرگی نه مساوی فرمانره وایی ویلایه ته کانی "راین" ی ده کرد له سنوره کانی خوره لاتی فه پښا. "لویسی چوارده" بۆ پاساودان به جهنگه کانی جهختی ده کرده وه له سهر سنوری سروشتی له چیاو پوبارو دهریاچه کان، نه مه شی بویه ده هیناوه چونکه کاتی خوی فه پښا دهره درابوو به سنوری سروشتی. نه م سنوره ش خوی ده بینیه وه له چیاکانی "ئه له پ، برانس" و پوباری "راین" وزه ریای "ئه تلسی". جا به پیی نه مه له سهر فه پښا پیویستبوو نه م زه ویانه بگپرتیه وه که له ژیر ده سله لاتی فه پښا نه ماوه له جوغزی نه م سنوره دا. بۆ به دیه ینانی نه م ئامانجه ش لویسی چوارده خوی خسته نیو چوار جهنگی گه وره. نه مانه ش بریتین له جهنگی "گویزانه وه، جهنگی دژبه هؤلندا، جهنگی دهسته ی ٹوکسبرگ، جهنگی دژبه ئیسپانیا".

جهنگی گویزانه وه "حرب الانتقال" 1667-1668:.

کاتیک فیلیپی چوارده می پاشای ئیسپانیا له سالی 1665 مرد، لویسی چوارده بانگه شه ی نه وهی کرد که خیزانه که ی کچی فیلیپی چوارده مه، بویه پیویسته زه ویه نزمه کانی ئیسپانیا بۆ نه وییت "به پیی نه و ریکه وتنه ی که پیشتر واژوکرا، کچی فیلیپی چوارده درایه لویسی چوارده". له مه شدا ده یویست نه م ناوچه یه بلکینی به فه ره پښا. ساکاتیکیش ئیسپانیا نه وهی پرت کرده وه، جهنگ له نیوان هه ردوولا دا هه لگیرساو فه پښا سهرکه وتنی به دهسته ینا. فه پښا توانی بیلایه نی هؤلنداو سویدو

ويلايەتە پېرۇتستانتيەكانى ئەلمانىا بەدەستىيىتى. ھەرۈھە ھەرەشەى لە ئىمپراتورىيەتى نەمساۋى كرد بەجەنگى ناوخۇ، ئەگەربىتو بۇ پارىژگارى ئىسپانىا خۇى بخاتە جەنگ. لەم ماۋەيەشدا واتا لە سالانى 1665-1667 ئىنگلترە لە جەنگى بازىرگانى دابوۋ لەگەل ھۆلندا لە ئەمىرىكاو زەرياي باكور. دەۋلەتانى ئەوروپاش مەترسىيان ھەبوۋ لە فراۋانخۈاۋىيەكانى فەرەنسا، لەبەرئەۋانە ھۆلندا جياۋاۋىيەكانى لەگەل ئىنگلترە كۆتايى پېتېنناۋ ھاۋپەيمانىيەكى سىياسى پېكھېننا. كە پېكھاتبوۋ لە سويدو ھۆلنداۋ ئىنگلىرا، بەمەبەستى ھەلوئىست ۋەرگرتن لەبەرەمبەر لۆيسى چۈاردەو گېرپانەۋەى ھاۋسەنگى نۆۋدەلەتى. بەمەش لۆيس ناچار بوۋ داۋاي ئاشتى بكات. ئىدى ولاتانى شەركەر كۆبۈۋنەۋەۋ پەيمانى "ئەكسى لاشىيل" بەسترا لە سالى 1668. بەپىي ئەم پەيمانە فەرەنسا بەشى باشۋورى بەلجىكاو كۆمەللى شارى قايمى پېدرا كە برىتى بوۋن لە "ليل ، تورىنە، شالروا". بەلام بەشى گەۋرەى بەلجىكا لەژىر دەسەلاتى ئىسپانىادا مايەۋە.

دوۋەم: جەنگ لە دژى ھۆلندا: 1672 - 1678.

لۆيسى چۈاردە فرمانى بەسۈپاكەيدا ھىرش بكنە سەر ھۆلندا، بەۋ بيانۋەى لە جەنگى فەرەنساۋ ئىسپانىادا، ھۆلندا لە دژى فەرەنسا پاۋەستۋەۋ دەۋلەتانى لى ۋرژاندوۋ "ولاتانى لەسەر كۆكردۈبۈيەۋە". بەلام لە پاستىدا بەمەبەستى گەيشتن بە پوبارى "پاين"، لۆيس دەيوست ھەندى لە زەۋىيەكانى ھۆلنداى ۋەچىنگ كەۋى. "لۆيسو كۆلىبېر" لەۋ باۋەپەدابوۋن كە چىنى بازىرگانى فەرەنسى كەلكۈسۈدى زۆر دەيىنى، ئەگەربىتو قۇرغىكارى بازىرگانى ھۆلندا لە ناۋبېرى. لەملاشەۋە ھۆلندا نەيدەۋىست فەرەنسا لەتەكى دابىتو دراۋسىيى بىت بەتايىبەت لە دۋاي سەرھەلدانى كېچىكى توند لە نىۋان ھەردوۋلاياندا. لەم سەرۋ بەندەدا كۆلىبېر ھەستا بە دامەززاندى پېۋژەى گەۋرە لە فەرەنسا، لەمەشدا دەيوست قۇرغىكارى بازىرگانى ھۆلندا تېكېشكىنى. ھەرۈھە لۆيس ھەۋلىدا بە ھەلۋەشاندەۋەى ھاۋپەيمانى سىينە "سوید،

ئىنگىلىتەرا، ھۆلندا، ھۆلندا گۆشەگىر بىكات و بەتەنیا بىھېللىتەو. بۆئەمەش لە سالى 1670 پەيمانى ژىربەژىرى لەگەل ئىنگىلىتەرا بەست. بەگوپىرەى ئەم پەيمانە "لۆيسى چواردە" سالاڤە بېرى دووسەدەزار پاوەندى ئىستىرلىنى دەبەخشى بە پادشاي ئىنگىلىتەرا، لەبەرامبەردا "چارلس" ئاينزاي كاسۆلىكى پەسەند بىكات و بىسەپىنى بەسەر گەلى ئىنگىلىزىو لە ھاوپەيمانى سىينە پاشكشە بىكات و بى لايەن بوەستى. لەراستیدا ئەم بېرە پارەيە كە درا بەچارلس بۆئەوەش بوو كە چارلس بۆ خەرجىەكانى پىويستى بە پەرلەمان نەبىت. بەھەمانشىو لۆيس توانى سوید بى لايەن بىكات، ئەمەش دواى ئەوەى بېرىكى بەرچا و دارايى پىشكەش كرد. بەمەش ھۆلندا بەتەنھا لەگۆرەپانەكەدا مايەو. ھۆلندا لەناوەوەدا بەھۆى كىپرەكى ناوخۆيەو توشى دووبەرەكى و لىكجودايى ھاتبوو. ئەم دووبەرەكە لەنىوان شوپىنكەوتوانى بنەمالەى "ولیم ئۆرنج" و لایەنگرانى "جۆن دى ویت" دابوو. لایەنگرانى ولیم ئۆرنج ئەوانە بوون كە دەیانویست پادشایەتى بگىرەتەو و لات. ئەمانە لەلایەن دانىشتوانى لادىكان و بەشىكى خانەدانان و پىپاوانى ئاينى پشتیوانیان لى دەكرا. لەملاشەو "جۆن دى ویت" كە سەرۆكى كۆماربوو، لەلایەن چىنى ئەرستۆكراتى و لىبرالەكان و خەلكى شارەكان پشتیوانى لیدەكرا. بەلام بەسەرھەلدانى "ولیم ئۆرنج" "با" بەلای پادشاخوازەكان ھەلىكردو پەوشەكەبەلای ئەواندا شكایەو.

لەھەمانكاتداو لە سالى 1672 لۆيسى چواردە جەنگى لە دژى ھۆلندا پاگەياندى دەستىگرت بەسەرھەرىمى "لۆرىن"، بەو بیانووى مىرى ئەو ھەرىمە ھاوكارى ھۆلندىەكان دەكات، دواى ئەو پەوى كردە ئەمستردام. لەم كاتەشدا "جۆن دى ویت" لەلایەن ھۆلندىەكان كوژراو "ولیم ئۆرنج"ى- لەجىگەداندا. "ولیم ئۆرنج" فرمانى دا بەكردنەوەى بەربەستەكان، كە بەھۆیەو ناوچەيەكى گەورەو فراوانى باكورى ھۆلندای بەئاو داپۆشى، ئەمەش ھەلكشانى سوپای فەرەنسى وەستاندو، وەستانەكەشى كردە كارىكى پىويست.

ساكاتىكىش لۆيس مەرجهكانى ھۆلنداي بۆ ئاشتى رەفز كرد، ھۆلنديەكان لەگەڵ ئىمپراتور "ليوپۆلد" ئىمپراتورى نەمساو مىرى براندنبرگ "پروسيا" پىكھاتن لەسەر پىكھىنانى بەرەيەكى سەربازى ھىرشبەرى. دواى ئەو ئەوئەندەى نەبرد ئىسپانياو ھەندى مىرنشینی ئەلمانىاي باکور ھاتنە ناو ئەم ھاوپەيمانیەتیەو. کاتىكىش فەرەنسا دەولەتى سەرکەوتوبوو لە کایەكەدا، ئىنگلتر چوویە ناو جەنگ بەلایەنگرى ھۆلنداو لە دژى فەرەنسا، چونکە ئىنگلیزەكان وایان دەبینى کە فەرەنسا تاکە ھیزی گەورەى وشکانیە کە بتوانى کىپرېيان لەگەڵ بکات لە بازىرگانی و داگیرکاریدا. بەلام ھۆلندایەكى بچوکیان بە جىگەى مەترسى نەدەزانی، بەمەش لۆيس ناچاربوو پەيمانى ئاشتەوايى ناسراو بە "نیموینگ" لە سالى 1678 ببەستى، کە پەیمانەكە لۆيس دانى نا بەسەرەخۆی ھۆلندا. بەلام ھەرچۆنێك بێت ھەريى "لۆرين و فرانش كونتیه" لە ئىسپانىاي چنگ كەوت و ھەندى قەلاوپىگەشى لە بەلجىكا دەستكەوت. وە لەھەمان كاتيشدا مىرى براندنبرگ "پروسيا" ناچار بوو دەستبەردارى سەرچەم ئەو شویتانە بێت كە دەستى بەسەرداگرتبوون لە پومیرانیا بۆ سوید بەگوێرەى پەيمانیكى تر لەھەمان سالدا، كە بە پەيمانى "سان جرمان" ناسرا.

لۆيس بەئاراستەى پاين ھەريى وناوچەيەكى زۆرى دەستكەوت، ھەرچەندە نەيتوانى تۆلە بستىنى لە ھۆلندا. لە دەرەنجامى ئەم جەنگە خەزىنەى فەرەنسا توشى نابوتى ھات و "لۆرين" كە بەناوبانگترین سەرکردە سەربازىيەكانى فەرەنسا بوو لە كۆتايى جەنگەكەدا كۆژا. لەملاشەو "كۆندى" بەھۆى خراپبوونى بارى تەندروستى لە كارو فرمان دۆور كەوتەو.

جەنگى دەستەى ئۆكسبرگ 1689-1698

لۆيسى چواردە فرمانى كرد بە دەست و پەيوەنيەكانى كە لىكۆلینەو بەكەن لەسەر تۆمارە فيودالىەكان، بۆ سەلماندنى ئەوەى كە ھەر شویتىك پۆژىك لە پۆژان سەر بەپاشاي فەرەنسا بوويىت و ئەمپۆ كەوتۆبیتە ژێر دەستى وولاتىكى تر. واتا: "پارچە

خاکیکی ولاتیکی هاوسی پشتر هی فهره نسا بووی". له سه ر ئه و ئه ساسه لۆیسی چوارده کۆمه له یه کی دروستکردو ناوی لینان کۆمه له ی گێرانه وه، بۆگێرانه وه ی مولکه کانی فهره نسا. ئه م کۆمه له یه پیکهاتبوو له و دادوهرانه ی که سه ر به لۆیسی چوارده بوون.

له سه ر لیکۆلینه وه کانیان "لۆیس" بانگه شه ی ئه وه ی کرد که شاری "سترازبرگ" ی نازاد له هه ری می ئه لازاسی ئیمپراتۆری پۆمانی پیروژ له بنه په تدا شاریکی فهره نسیه. پاشان له سالێ 1681 سوپای فهره نسی داگیرکرد هه روه ک به قۆستنه وه ی هه لی بۆ په خساو به هۆی هیژشی سوپای عوسمانیه کان له م کاته دا بۆ سه ر ئیمپراتۆری پۆمانی پیروژ گه مارۆدرانی قیننا له لایه ن عوسمانیه کانه وه، لۆیسی چوارده "لۆکسمبۆگ" و ژماره یه ک شاری ئه لمانی داگیرکرد. ئیمپراتور لیۆپۆلد له سالێ 1686 توانی هاوپه یمانیه تیک پیکبینی له هه ری هه که له ئیسپانیا و سوید و هه ندی له میرنشینه کانی ئه لمانیا "سه کسۆنیا- پاشاریا- پلاننتینات له سه ر پین- سافوی ئیتالیا". لۆیس له داگیرکردنی پلاننتینات داوای مافیکی ناپه وای ده کرد له م ناوچانه دا. له م کاته دا شۆرشی سالێ 1688 له ئینگلترا هه لگیرساو "جیمسی دووهم" تیکشکاو په نای برد بۆ فهره نسا، ولیه م ئۆرنج ی حاکی هۆلندا ش به ناوی "ولیه می سییه م" بووبه پاشای ئینگلترا*. "ولیه م ئۆرنج" دۆژمنیکی سه ره سه خت و پکه به ریکی سه ره په قی لۆیس بوو، خیزانه که ی کچی پاشای لادراوی ئینگلترا "جیمس" بوو. به مه هۆلندا و ئینگلترا له ژێر فهرمان په وایه تی یه ک پاشادا یه کیگرت و ناکوکیه بازرگانه کانی نیوانیان کۆتایی پیهات و به یه که وه چوونه جهنگ کردن له دژی لۆیسی چوارده. جهنگ کردن به رده وام بوو بۆ ماوه ی هه شت سال و شپۆه جهنگیکی جیهانی به خۆیه وه گرت، به هۆی ئه وه ی هیژی وولاته به شه پ هاتووه کان سه ره پای ئه وروپا، له ده ریاکان و له ئه مریکا ش تیکه له ده چوون. ئه م جهنگه له ئه مریکا ناونا جهنگی شا "ولیه م". لۆیسی چوارده به لئینی دابوو به جیمسی دووهم که یارمه تی بدات بۆ گێرانه وه ی ته خته که ی، هه ربۆیه

* ئه مه له به شی هه شته م به پوونی باسی لئیه کراوه و به درژی شروقه کراوه..

جیمس بەسەرکردەیی سوپایەکی لە ئێرلەندا لە ساڵی 1690 دابەزی، بەلام لە تیکهه‌لچونی "پوین" تیشکا، کە لە نیوان خۆی و لیەم ئۆرنج هەلگیرسا. سەرەرای هەندێ سەرکەوتن کە فەرەنسیەکان لەسەرەتای جەنگ لە کیشوەری ئەوروپا بەدەستیان هێنا، بەلام لە دواي ئەو بارودۆخی جەنگ گۆڕنی بەسەرداھات و نەمسا بەسایەیی سەرکردە "بوجین" میری سافوی سەرکەوت و لۆیس ناچار بوو پەیمانی "ریزویک" ببەستێ لەگەڵ ھاوپەیمانان لە ساڵی 1697. بەگوێرەیی ئەم پەیمانە لۆیس هیچ قازانجێکی نەکرد و دەستی هەلگرت لە داواکانی لەھەریمی پلانتینات لەسەر راین و ھەریمی لۆرینی گێرپەوێ بۆ میرەکە. ھەروەک پێگەی دا بە ھۆڵەندیەکان کە قەلاو بورج دروستبکەن لەسەر سنوری فەرەنسا، وە لەگەڵیشیان پەیمانێکی بازەرگانی بەست. لەملاشەو دانێ ھێنا بەپاشایەتی و لیەم ی سێیەم بەسەر ئینگلترا و بەلجیکی پێدا کە لەدژی ئەوھاوکاری جیمسی دووھەم نەکات. بەلام ھەرچۆنێک بیت شاری "سترازبرگی" لە ھەریمی ئەلازاس بۆخۆی ھێشتەو و پاراستی.

بەم شێوەیە دەبینین کە بەھاتنی دە ساڵی کۆتایی سەدەی ھەڤدە، فەرەنسا لە پێشڕەوی کردنی ئەوروپا جێگەی ئیسپانیای گرتەو و بئەمالێ بۆریۆن بوو ھاوئاستی بئەمالێ ھېسبەرگ و فەرەنسا لەلای پڑھەلاتیەو فراوان بوو بەبێ گەشتنی بەپووباری راین و شاخی برانس، سەرەرای دەستگرتنی بەسەر "ئەلازاس و فرانشر و کۆنتە". بەلام ئەمە بوو ھۆی مایەپوچ بوونی خەزینەیی فەرەنسی و خەلکی سکالایان دەکرد لە دەسەلاتی پەھاو داوای چاکسازیان دەکرد لە سیستەمی دەسەلاتی ولات.

جەنگی ویراسەیی ئیسپانیا 1701-1713:.

ماوہیەکی کەم تێنەپەری بوو بەسەر پەیمانەستی ریزویک، کەلۆیسی چواردە ھەلیکی باش و لەباری بینی بۆ مەبەستی لاوازکردنی بئەمالێ ھېسبەرگ و کردنی روباری راین بەسنوری فەرەنسا. چارلسی دووھەم ی پاشای ئیسپانیا پیاویکی نەخۆش بوو لەو کاتەوہی لەدایک ببوو، ھېچ کۆرپیکیشی نەبوو لە دواي مردنی جێگەی بۆ بگرتەو. ھەریەکەش لە لۆیسی چواردەو ئیمپراتۆری نەمساوی لیوپۆلد بانگەشەیان دەکرد بۆ جێگرتنەوہی تەختی ئیسپانی، واتا: "ھەم لۆیس تەختەکەیی بەمافی خۆی دەزانی ھەم

لیوپۆڵد". لۆیس پاساوی بیانوی جیگرته وهی تهخته که ی به وه دههینایه وه که دایکی "دایکی لۆیسی چوارده" خوشکی فیلیپی چواره مه و خیزانیشی کچیته ی و خوشکی چارلسی دووه می پاشای نه خوش و درده داری ئیسپانیا یه. له ملاشه وه ئیمپرتۆر "لیوپۆڵد" بانگه شه ی ده کرد که چارلسی دووه می پاشای ئیسپانیا، کوری کچیته ی و اتا نه وه یه تی، وه ئه و نزیکتره به ته ختی ئیسپانیا له دوا ی مردنی نه وه که ی چارلس، ههروه ها بنه ماله ی پاشایی ئیسپانیا لقیکه له بنه ماله ی هبسبرگ. جگه له مه "لۆیسی چوارده" له ساڵی 1659 به گوێره ی په یمانبه سستی برانس ی نیوان ئیسپانیا و فه پهنسا به لینی دابوو به وه ی که داوا ی ته ختی ئیسپانیا نه کات، ئه مه ش به هیوا ی وه چنگ که و تنی ماره یه کی زۆر له کاتی هاوسه رگیری کردنی له گه ل "ماریا تریزا" ی خوشکی چارلسی دووه م. جا کاتیکیش لۆیس ئه وه ی ده ستنه که وت وه ک باسما ن کرد، خۆی بینیه وه له وه ی که هه وڵدا ئه و مادده یه هه لّبه وشینتیه وه. هه ردولا فه پهنسی و نه مساوی هه وڵاندا له م کیشه یه دا بگه نه چاره سه ریکی ناشتیانه. ده وڵه تانی ئه وروپا ش پازی بوون به گوێزانه وه ی ته ختی ئیسپانیا بۆ میری پافاریا، وه لّ ئه م میره له پیش چارلس مرد. ئیدی پتویست بوو له سه ر ده وڵه تان که جاریکی تر کۆببنه وه بۆ چاره سه رکردنی ئه و کیشه یه. خۆ وه نه بّی ولاتانی ئه وروپی هاوده نگ بووین، به لکو ئه وانیش له لایه که وه نه یانده ویست ته ختی ئیسپانیا و داگیرکه کانی بدریتته ئیمپراتۆریه تی نه مساوی له ترسی دووباره ها تنه وه ی سهرده می چارلسی پینجه م، له ملاشه وه نه یانده ویست پاشایه تی ئیسپانیا و فه پهنسا ببن به یه ک و یه کیه تی له نیوانیان بیتته دی، به لکو ئه مان زیاتر هاوسه نگی نیوده وڵه تیان گه ره ک بوو، له گه ل پاراستنی به ربژاری بازرگانی ئیسپانیا.

به لام چارلسی دووه م که له ساڵی 1700 مرد، پاریسپارد به گواستنه وه ی تهخته که ی بۆ فیلیپی نه وه ی لۆیسی چوارده، ئه مه ش بۆ یه کنه گرتنی پاشایه تی فه ره نسوا ئیسپانیا. پاش دوو دلّیه کی که م لۆیسی چوارده پازی بوو له سه ر ئه وه ی که نه وه ی ببیتته پاشای ئیسپانیا به ناوی فیلیپی پینجه م، به لام له هه مانکاتدا پيشبینی جهنگی ده کرد له گه ل نه مساو ئینگلترا.

لەم کاتەدا "ولیمی سییەم" و ئیمپراتۆری نەمساوی "لیوپۆلد" ھاوپەیمانیەکیان پێکھێنا، کە ھۆلنداو براندبرگی بروسیاو ھانوفەر و پلاننتینات چوئەپاڵی و پرتوگالیش بە کاریگەری ئینگلترا چوو و ناو ئەم ھاوپەیمانیەتە. شیاوی باسە پرتوگال لەم کاتەدا لە ساڵی 1713 پەیمانیکی بازرگانی لەگەڵ ئینگلترا بەست، ھەروەھا میری سافوئ چوو و ناو ئەم ھاوپەیمانیە لەسەر ئەوێ کە لەدوای جەنگ دان بنیئ بە دۆقیەکی دا وەک شانشینیک. ھاوپەیمانیان داوایان دەکرد تەختی ئیسپانیا بگوازیتەو و بۆ ئەرشیدۆق چارلسی دووھمی کوپی ئیمپراتۆری نەمساوی لیوپۆلد، قۆرغکاری ئیسپانیا لەمە پ بازرگانی لە نابەرێ و سنوریک دابنریت بۆ دەسەلاتی زۆرداری پادشای فەرەنسا.

لە راستیدا کاروبارو لایەنی بازرگانی و داگیرکاری تیکەڵ ببوو بە لایەنی سیاسییەو. بەگوێرە ی تیۆری مەزھەبە بازرگانیەکانی ئەوکاتە کە لە ئەوروپادا باوی ھەبوو، ولات ئەوێ کە خواوەنی داگیرگەییە و مافی بازرگانی بۆ ھاوالاتیان لەم داگیرگانەدا دەپاریزی. جا ئەگەر بیئت و فەرەنساو ئیسپانیا لەیەکتەرجودا بن ئەوا ئینگلتراو ھۆلندا دەگونجی بۆیان بەربزاری بازرگانی لە داگیرگە فەرەنسی و ئیسپانیەکان وەرگرن، وەلی ئەگەر بیئت و ھەردوو ولات ببن بە یەک، ئەوا پاوانکردنی بازرگانی و داگیرکاری ئەوێ ئەندە بەھیز دەبیئت کە پێگەری دەکات لە فراوانبوونی بازرگانی ئینگلیزی و ھۆلندی. ئەمە لەکاتی کەدا خوشگوزەرانی و بوژانەوێ ئابووری ئیسپانی و فەرەنسی بەرز دەبیئتەو. ھەر بۆیە ولیمی سییەم بەھەموو توانای ھەولی دەدا پارێزگاری بکات لە ھاوسەنگی نێودەولەتی لە ئەوروپا.

جەنگی ویراسە ی ئیسپانی لە ساڵی 1702 تا 1713 بە دەوام بوو. لەگەڵ ئەوێ کە "ولیمی سییەم" لە سەرەتای جەنگە کەدا مرد، بەلام دلتیا بوو لەوێ حکومەتی ئینگلیز بەردەوام دەبیئت لە جەنگکردن. جەنگ لە داگیرگەکاندا بە جەنگی "شاژن ئان" ناسرا، ئەوێ کە لەدوای ولیمی سییەم ھاتە سەر تەخت ی ئینگلترا. جەنگ لە ھەریە کە لە ھۆلنداو باشوری ئەلمانیا و ئیتالیا و ئیسپانیا ھەلە دەسوڤا.

له سهره تا سهرکه وتن به لای هاوپه یمانانی فره نسی دابوو، به لام به سایه ی سهرکرده سهربازیه به هیزه کانی هاوپه یمانان چهند سهرکه وتنیکی مه زنیان به ده ستهینا، وهک سهرکرده ی سهربازی ئینگلیزی "مالبور" 1650-1722، میر "بوجین میری ساڤوی" 1663-1736. "بوجین" توانی فره نسیه کان له سالی 1804 له نه مسا دهریکات، پاشان له سالی 1706 له ئیتالیا ش دهریپه پاندن، ههروه ها "مالبور" دوا ی تیکشکاندن فره نسیه کان له جهنگی "پلینهام" له سالی 1704 توانی ئه لمانیا له فره نسیه کان پاک بکاته وه. وه له هه مان سالدئا ئینگلترا دهستیگرت به سهر "جبل گاریق" دا. "مالبور" له سالی 1709 به سایه ی دلیری و بلیمه تیه کی جهنگی، سوپای فره نسیه کانی له زهویه نزمه کان وه دهرینا. تیکشکانی یهک له دوایه کی فره نسیه کان بوو به هوی پیشره ویکردنی سوپای هاوپه یمانان له زهویه کانی فره نسادا، که خهریک بوو بگه نه پاریس. به لام درووستبوونی ناکۆکی و دووبه ره کی له ناو پیزه کانی هاوپه یمانان پێگه ی گرت له پیشره ویکردنی هاوپه یمانان به ره و پاریس.

له سالی 1710 کابینه له ئینگلترا گۆپا و ئه وه ی هاته سهر ده سه لات ئاره زوی ناشتی ده کرد. ئه وه بوو هه ستا به لادانی مارلبور له سهرکرده یه تی ههروه ها ئیمپراتۆر "جوزیف" که له دوا ی ئیمپراتۆر "لیوپۆلد" له سالی 1705 هاتبووه سهرتهخت، له سالی 1711 مردو برای ئیمپراتۆر چارلس هاته سهرتهخت. شیاوی باسه پیش ئه و "چارلس" کاندیدو پالۆروای هاوپه یمانان بوو بۆ سهرتهختی ئیسپانی. ولاتانی ئه روپی چه زیان نه ده کرد تاجی ئیسپانیا و نه مسا یه کبگری، به لام زۆرتر په تی یه کگرتنی تاجی ئیسپانیا و فره نسیان ده دایه وه. واتا: "زیاتر یه کگرتنی تاجی فره نسا و ئیسپانیا یان به لاوه ناخۆشبوو". ئه مه ش بۆ پاراستنی هاوسهنگی نیوده وه له تی. هه ره بۆیه ناچاربوون له شاری "ئه تریختی" هۆلندا له سالی 1713 کۆبینه وه و په یمان بیهستن.

په یمانبه ستی نه تریخت 1713

1- دهوله تانی هاوپه یمان دانیان هیئا به فیلیپی پینجه م ی نه وه ی لویسی چوارده به پاشایه تی کردن به سهر ئیسپانیا و داگیرگه کانی، به ومه رجه ی له داهاتودا ئیسپانیا و فهره نسا یه کنه گرن.

2- بنه ماله ی هبسبرگ ی نه مساوی هه ریه که له ناپولی و سهر دینیا و میلانو به لجیکایان ده سته کوت، که ناوئرا زه وییه نزمه کانی نه مسا. ئه م ناوه ش تا سالی 1797 به رده وام بوو.

3- ئینگلترا به پشکی شیر براوه بوو له کایه که دا، به م شیوه یه:

أ- ده سته کوتنی بازرگانی و داگیرکاری، ئه مه ش به ده سته کوتنی نیوفاولاندو نوفا سکوشیا.

ب- ده سته کوتنی که نداوی "هوسن" له فهره نسا و جبل تاریق و دورگه ی مینورکه له ئیسپانیا.

ج- ده سته کوتنی هه ناردنه کردنی زۆرتترین که لوپهل بۆبه نده ری قاس و اتا "ئینگلترا له هه ناردنه کردنی شتومه ک بۆ ئه م به نده ره جیاواز بوو له ولاتانی تر" ئه فچه لیه ت" ی هه بوو"، ئه مه جگه له پاوانکردنی بازرگانی کۆیله. وه سالانه مافی ناردنی که شتی هه بوو بۆ داگیرگه کانی ئیسپانیا.

و- فهره نسا به لئینی دا هاوکاری بنه ماله ی ستیورات نه کات بۆ گێرانه وه ی ته ختی ئینگلیزی بۆخویان.

4- هۆلندیه کانیش توانای ئه وه یان پیدرا که قه لاو بورج دروستبکه ن له سهر سنوری فهره نسا به لجیکا، نه مساش به لئینی هاوکاری ماددی دا بۆ پارێزگاری لی کردنیان. ههروهک هۆلندا مافی پاوانکردنی بازرگانی ده سته کوت له پووباری "شیلت".

5- هه لبێژێردراوی "براندنبرگ" بوو به پادشا به سهر پروسیا و ئیمپراتور یش- له سالی 1720 دانی پیدئا هیئا، به مه ش تۆوی یه کیه تی ئه لمانیا چه که ره ی کرد.

6- دۆقیە ی سافوئ بووبە ولاتیك و دورگە ی صقلیە ی دەستكەوت، كاتیكیش صقلیە ی گۆریەو بە سەردینیا، ناوئرا شانشینى سەردینیا. بەمەش تۆوی یەکیەتی ئیتالیا هاتە دروست بوون.¹

كۆتایی لۆیسی چواردە:-

لۆیس چواردە هەستی بەهەڵە ی خۆی کرد لەپاش تیپەپینی پۆژگار بەسەریدا. لەكاتیكدا ئەو لەسەر جیگە ی مردن پال کەوتبوو، ئەم لاو ئەولای کردو پووی کردە نەوەکە ی، گووتی: "ئاگاداریە لەوە ی شەیدای کۆشکی جوان و جەنگ بیت، هەرەك من شەیدایان بووم. بەلکو کاربکە بۆ سوککردنی ئیش و ئازارەکانی گەل. ئەگەر هاتباو فەرەنسا توشی ئەم کارەساتانە نەبوا، ئەوا دەوڵەمەندترین و خوشگوزەرانتەین دەوڵەت بوو لەئەوروپا".

لۆیس وەك سەرجهەم پادشاکانی تری دونیا مردن یەخە ی گرتو لەسالی 1715 تالای مەرگی نۆشی. ئەمەش لە دوا ی فەرمانرەواییەکی حەفتاو دوو سالی کە درێژترین فەرمانرەوایی بوو لەمیژوویەکی سەخت کە تیایدا گەلی فەرەنسی توشی جۆرەها ناخۆشی و ئیش وژان بوون. کاتیك لاشە ی لۆیس بەشەقامەکانی پاریس تێدەپەری لەلایەن جەماوەرەو پەیتاپەیتا نەفرینی لی دەکرا، بەهۆی ئەوە ی لەسەردەمی ئەودا توشی تالی و چەرەسەری و برسێتی زۆر بوون.

1 games white. The Origins of modern Europe(New uork, 1966), pp.97.

به شی هه شته م

نینگلته راله سه دهی حه قده

سهرده می بنه ماله ی ستیورات

(1603-1714)

شاژن ئیلازابییس له سالێ (1603) کۆتایی به ژیا نی هات، به لام پێش ئه وه ی بمری پاسپارده ی دا که جیمسی شه شه م کوپی ماری ستیورات و پاشای سکۆتله ندا ببیتته پاشای ئینگلته را به ناوی "جیمسی یه که م". گه لی ئینگلیزی زۆربه گه رمیه وه له سکۆتله نده وه تا وه کو له نده ن پێشوازیان لێی کرد، که نزیکه ی مانگیکی ته واو به پێگه وه بوو¹. له ویدا هیه چ پکا به رێک نه بوو کێپرکی بکات له گه ل جیمس بۆ ته ختی ئینگلیزی. له بهر ئه وه ی ئیلازابییس و پێشینه کانی ده سه لات و هیزی خانه دانانیان له ناو بردو پرۆتستانتی ته ی ئینگلیزی ببوو کڵیسی په سه ندرکرای گه لی ئینگلیزوپرسی ئایینی سه قامگیر کرابوو. جه نگی "ئارمادا" ئینگلیزی کرد بوو به هیزترین ده ول ته ی ئه و کاته ی ئه وروپا به مه ش کۆتاییان هینا به شالاوی ده ره کی. هه موو ئه وانه ئیلازابییس و پێشینه کانی ته واویان کرد، ئیدی ئینگلته را به دلناییی و گه شاوه یی و خوشنودی که وته ژێرده ستی جیمسی یه که م. ساکاتیکیش گه لی ئینگلیزی پتویستیان به په شایه تی هکی به هیزنه بوو له شیه وه ی بنه ماله ی تیۆدۆر، بریاری پزگاربوونیان دا له هه ندی له و زه حمه تی و ته گه رانه ی ده سه لات ی پێشوو. هه ربۆیه له کۆتایی فه رمانه وایی شاژن "ئیلازابییس" په رله مان ده ستی کرد بوو به هه ندی بزاون بۆ کۆتکردنی ده سه لات ی پاشایه تی و جله و کردنی، به لام خزمه ت و کاری زۆری "ئیلازابییس" بۆ ئینگلته راو نه رمی سیاسه تی له به رامبه ر په رله مان و پیاوانی سیاسه توان و گه لی ئینگلیزی، وایکرد بوو ئیلازابییس جیگه ی خۆی بکاته وه له دل ی خه لکی. جا هه ر له بهر ئه وانه په رله مان نه یده ویست له کۆتایی ژیا نیدا زۆری لی بکه ن و وه په س و بی زاری

بکه، ئه مهش به هوی وه فاو دلسۆزی نواندن بۆی. به لام کاتیک ئیلازابیس مرد په پله مان له گوپراه لی کردن بۆ ویستی پادشا پزگاری بوو.

جیمسی یه کهم

(1625- 1603)

جیمسی یه کهم پیتیبینی کیشه و گرفتی نه ده کرد. له ته مه نی سی و شهش سالیدا هاته سهرته ختی ئینگلیزی و، ئه م ته مه نه ی هه موو ئه زمون و ته جروبیه و ململانیی بوو له گه ل خانه دانانی سکوتله ندا. له گه ل شاره زابوونی له پرسسی ئایین و په روه رده بوونه ئینگلیکانیه که ی، به لام هیچ شتیکی نه ده زانی سه بارهت به ئینگلتراو سروشتی گه لی ئینگلیزی.

له راستیدا جیمس له خۆبایی و چه نه باز بوو، که موکورتی هه بوو له ناسینی خه لکی و بریاردانی گونجاو له کاتی گوجاو. بۆ نمونه له کاتیکدا که پتیویست بوو له سه ر بیروپاکه ی سور بیت، ئه و له بیروپاکه ی دهستی هه لده گرت و پاویتزی ده کرد. له کاتیکیشدا که پتیویست بوو له سه ری نه رم بیت و له یه ک تیگه یشتن پیاده بکات و پاویتز بکات، ئه م به پیتچه وانه سور ده بوو له سه ر ئه و پراه ی که هه یبوو. هه روه ها یه کی له کیشه کانی جیمس نا ناگایی بوو له ئینگلتراو گه لی ئینگلیزی و ده ستوری ئینگلیزی. جیمس به گوته و پاویتزی می شک پوچه کانی ده کرد و ئامۆزگاریه کانی "فرانسیس بیکن" ی - فه رامۆش کرد. جیمس "پوبه رت سیسلی" وه ک پاویتزکاری سه ره کی و وه زیری یه که م هیشته وه، که رینگه ی خۆش کرد بۆچوونه سه ر ته ختی جیمس. هه روه ک فرانسیس بیکنی کرده راویتزکاری دووهم. به هه مان شیوه ته وای پیوانی سهرده می ئیلازابیس له پۆسته کاندا هیشته وه جگه له هه ندی له که سه سه ره بازیه کان. پوبه رت سیسل کاروباره کانی چاره سه رده کرد پیتش ئه وه ی به سه ریه کدا بکه ون و ئالۆز بن، به لام له دوا ی مردنی که سی نه بوو بتوانی کاره کان بۆ جیمس به پتیوه به ری و کیشه کانی بۆ چاره سه ربکات.

تیۆری مافی خودایی:

جیمسی یەكەم هات بۆ ئینگلترا بۆ پیاده کردنی تیۆری فەرمانپەرەوایی پەرەهاو مافی خودایی پادشاكان، لەكاتێكدا ئەمەى لەسكوۆتلهندا بۆ نه چوووه سەر. جیمس باوهری وابوو كه ژێردەستەكانى خاوەنى ماف نین، بەلكو ئەوان بەهەرمەند دەبن لەوەى كه پادشا پێیان دەبەخشیت، لە بەرامبەر بەجێهێنانى ئەركەكانیان. پادشا لە تیروانیى "جیمس"دا- دەگەرێتەو بۆ خوداو دەچیتەو سەرى، چونكه خودا خۆى پادشاكان دیارى دەكات بۆ فەرمانپەرەوایی، پێغه مەهرانى نەوێ ئیسپرائیل پادشاكانى یەهودیان پیروژ کرد، هەرۆك "قدیس بگرس و پۆلس"یش- ئامۆزگارى مەسیحیەكانیان كردوه بە گوێرپایەلى نواندن بۆ گەرۆكەكانیان. هەرۆك پێى وابوو: وەك چۆن باوك منداڵەكانى پەرۆردە دەكات و ئاگاداریان دەكات، بەهەمان شیوەش پادشا كۆمەلگە بەرپۆه دەبات. پادشا كۆمەلگەى سیاسى دەبات بەرپۆه وەك چۆن سەر لاشە هەلدەسوێنێ. هەرپۆیه دەسەلاتى پادشایى دەسەلاتێكى سروشتییەو کاریگەرترین هیزه بۆ لەناو بردنى شەپوئاژاوه. پادشا لەلایەن پەرلەمان و گەل بەپرسیار نییه، بەلكو لە بەرامبەر خودا بەپرسیارەو تەنها خودا لێپرسینهوێ لەگەڵدا دەكات. پەرلەمان و دام و دەزگاكانى ترى حكومەت لە دەسەلاتیان پشت بە پاشا دەبەستن. هیچ شتێك لەسەر گەل نییه جگە لەگوێرپایەلى و ملکه چى و جێبەجێکردنى ئەركەكان نەبێت. یاخى بوون و لاملى كردنى لە فەرمانەكانى پاشا گومرایی و كوفرە، چونكه پادشا ئەو كەسەیه بەرژەوهندى گەلەكەى دەزانى و هۆكارەكانى خۆشنودی و ناشتى دەزانى. هەرپۆیه پاشا لەسەرەوێ گەل و پەرلەمان.¹

ململانی پادشاو په رله مان :-

جیمسی به که م باوه پری وابوو که سیاسه تی تاقیکردوته وه شارهزا بووه له سه رجه م لقو پوپه کانی، وه ئه وه شی بۆ په رله مان و خه لکی پوونکرده وه و وتی: "لیکدانه وه و سه رنجه کانم هه مووی حیکمه ت و په نده و گهل سودی لیده بیینی". جیمس وه ک چۆن سه ییری په رله مانی سۆکۆتله نده ی ده کرد، به هه مان شیوه سه ییری په رله مانی ئینگلیزی ده کرد، کاتی که په رله مانی سکۆتله ندی به هۆلی پاشایی داده نا بۆ تۆمارکردنی فه رمانه کانی پادشا.

"جیمس" مه بهستی ئه وه بوو که هه موو ده سه لات له دهستی خۆی کۆبکاته وه. باوه پری وابوو که پادشایی بی کۆت و به نده، ئه مه ش وایکرد په رله مان دژایه تی بکات. بنه ماله ی تیۆدۆر توانیان فه رمان په وایی په های خویان بسه پیئن وه هه ر کاتی که هه لیان به رچه نگ که وتبا وازیان له په رله مان ده هیئاو فه رامۆشیان ده کرد، ته نانه ت له قه یرانه دارایه کانیش هه ولیان ده دا ده سه لاتیان زیاتر بسه پیئن، ئه مه ش له پیگه ی که مکردنه وه ی خه رجه کان و بایه خدان به کۆکردنه وه ی باج و ده ستگرتن به سه ر سامانی کلێسا و دابه شکردنی و خۆپاراستن له دروستبوونی قیرانی دارایی و کارکردن بۆ بره ودان به به رژه وه ندی ئینگلترا. له به ره ئه وانه له م کاته دا جیاوازیه ک نه بوو له نیوان بیروپاکانی پادشاو په رله مان.

به لام له دوا ی ئه وان ململانی دهستی پیکرد، نه وه ک هه ر له سه ر پرسی ده ستورو ده سه لات، به لکو سه ریکیشاو ململانی له سه ر سیاسه تی گشتی بۆ ولایتیش دهستی پیکرد. "جیمس" پیاده ی سیاسه تیکی ده کرد که نه یارو ناسازبوو له گه ل به رژه وه ندی ئینگلترا و گه لی ئینگلیزی، سه ره پای مامه له کردنی له گه ل پیۆریتانه توند په وه کان و کاسۆلیکه کان. ئه م گرنگی نه ده دا به ئارزو ویستی گه ل، کاتی که په رله مان خه ریک بوو ویستی گه لی به سه ردا بسه پیئن، "جیمس" به پاشکاوانه به ئه نجمه نی گشتی گووت: "ئه مه له ئاستی شانی په رله مان نییه که قسه له پرسی سیاسی بکات، له

کاتیکیدا ئەمە پیشەیی پاشاکان بێت و، پیشەیی ئەوان نەبێت و لەسەرێی توانا و لێهاتووی ئەوانە بێت". پەرلەمان سەرەتا ئەم تەنگ بێی هەلچین و ئەو کارانەی پاشای قبولکرد، بەلام کاتیکی دووبارەبوو، پەرلەمان بڕیاریدا سنوورێک بۆ دەسەلاتی پاشا دابنێت. هەولەکەکانی پادشا بۆ زیادکردنی دەسەلاتی بوو هۆی دروستبوونی ناکۆکی لەگەڵ پەرلەمان و دواتر بە شەپی ناوخۆیی کۆتایی هات.

جیمس پاشایەکی دەست بلابوو، پێویستی بە پەرلەمانی پەرلەمان هەبوو بۆ بەدەستەئێنانی خەرجی. کاتیکیش پەرلەمان بەخشینی خەرجی بە تەواوی پەت کردەو، "جیمس" بۆ دابین کردنی خەرجی پەنای بێرە بەرکارە نادەستوریەکانی وەک سەپاندنی باج و گومرگ و پێدانی قۆرغکاری و فروشتنی پۆستەکان. پەرلەمان لە دژی ئەم کارانە و لە دژی سیاسەتی ناوخوا و دەرەکی و بالاداستی پەرلەمان لە سەر دامەزراندنی پۆستەکان ناپەرەزاییان دەریپێ. وەڵی ئەم ناپەرەزاییە ھۆکاریک بوو بۆ زیادبوونی قین و تورپەیی پادشا.

سەرھەڵدانی پێڕیتانە توندڕەوێکان لە پەرلەمان :-

سەرھەڵدانی پێڕیتانەکان دیسان بوو ھۆیکە کە مەملەتێی پاشا و پەرلەمانی توندتر کرد. جیمسی یەکەم پەرەردە بێو بە پەرەردەییەکی "ئینگلیکانی" و دەبویست ئەو پێکھاتنە پیادە بکات کە لە نێوان پادشاکی بنەمالەیی تیدۆر کاسۆلیکی ئینگلیزی سازدراوو. ئەم پێکھاتنەش خۆی دەبینێوە لە ملکەچ بووونی پیاوانی ئاینی کاسۆلیکی بۆ پادشا. وەڵی ئەم پێکھاتنە لەلای زۆرینەی زۆری گەلی ئینگلیزی پەت دەکرایەو و قبولیان نەبوو کاتیکی پڕۆتستانی بوون و بەشیکی زۆریشیان بێو بە کالڤینی. لە کاتیکی کاسۆلیکەکان کەمینەکی کەمبوون لە سەردەمی جیمسی یەکەم. لە کۆتاییەکانی سەردەمی شارژ ئیلزبیتس تاقمێکی پەرگێر و توندپەرە لە پڕۆتانیەکان سەریانھەڵدا، کە بەشی زۆریان بریتی بوون لە بازەرگان و پووناکیرو

سەرمایەدارەکان لە شارنشینان، سەرچەمی ئەمانەش لە چینی ناوەراست بوون و داوایان دەکرد هەرشتی پەیوەندی هەبێت بە کاسۆلیکیزم یان پاپەویەت وازی لێبەھێنری، هەروەك جەختیان دەکردەووە لەسەر دەستگرتنی تەواو بە ئینجیل و ناوەپۆکی تەورات و گرتەبەری ئادابی جوان لە خواردن و پۆشین و... هتد. هەروەها دەستەلگرتن لە مەلهاو سەماگە و هەرشتیك كە خۆی دەبینیتەووە لە پابواردن و چێژبەخشەكان. ئەمانە پێیان دەوترا "پاكخاوەكان - المتگهرین - پیوریتانەكان".

پیشتریش شارژە ئیلازبیس ئەمانەى بەدل نەبوو ترسی لێیان هەبوو.

بەشیك لە پیوریتانەكان لە جوغزی كلیسای ئینگلیزی مانەووە و هەولێ چاكسازی كردنی كلیسایان دەدا بەپێی بیروباوەڕی خۆیان، وە بەشیكى تریان پەرگێر بوون و دەیانویست كلیسایەك لەسەر شیوازی كلیسای سكۆتلەندی دامەزرێنن، بەشیكى تریشیان چەند كلیسایەكى لێكجودایان دامەزراند و ناوێران سەربەخۆكان¹.

بەرستی سیاسەتی توندی ئیلازبیس پیوریتانەكانى سەغەلت كرد. كاتیكیش "جیمسى یەكەم" هاتە سەر تەخت پیوریتانەكان لەسالی 1604 داخوازیەکیان پیشكەشی پادشا كرد كە لەلایەن هەزارپیاوی ئایینی پیوریتانی واژوكرا بوو. تییدا داوایان لە پادشا كرد، لە جێبەجێ كردنی تعالیمی كلیسای ئینگلیزی میانگیر بێت.

لە توانای پاشادا هەبوو لەم كاتەدا لیبوورده بێت، بەهۆی ساكاری داواكارىەكانیان. بەلام ناجیگیری جیمس و سروشتە توپەكەى واى لێكرد لە بۆنەیهكەدا بەسەریاندا هەلبشاخی و بیانخاوە دووپانیكەووە، بەوێى یانەو تەخۆیان بگونجینن لەگەڵ تەعالیمی كلیسای ئینگلیزى و دروشمەكانى ئەم كلیسایە، یا ولات جیبێلن. ئیدی لێرەووە مەملانی لەنیوان پیوریتان و پاشا جیمس دەستى پێكرد.

پیوریتانەكان ناپەرەزایی خۆیان دەرپێی لەهەمبەر ئەو نەرمیەى پاشا لەگەڵ كاسۆلیك دەینوینى و پیاده نەكردنى هەمان ئەم نەرمییه لەگەڵ پیوریتانەكان. ئەم نەرمیەى

جیمس دەگەرپێتەوێ بۆ کاسۆلیکی بوونی دایکی جیمس "ماری ستیورات" و، نزیکەی خێزانی جیمس "کچی پادشای دانیمارک" لە کاسۆلیکیەت. لە راستیدا پادشا لەگەڵ کاسۆلیکیەکانیش توندو پەق بوو، وە ئەوانیش چەند جارێک پیلانیان لە دژ سازداوە و دواوە مینیان پیلانی "باروت"ی سالی 1605 بوو، کە خۆی بینیوە لە تەقاندنەوێ هۆلی پاشا و ئەنجومەنی گشتی و لۆردات کە تیایدا کۆببونەوێ، پاشان بە دەستەوگرتنی جەلەوی ولات و گەشتنیان بە دەسلالت. وەلی ئەم پیلانە ئاشکرا بوو پیلانگیرانی سزاداران. خەڵکی دەترسان لە هاتنەوێ کاسۆلیکیەت بۆ ولات لە دواي جەنگی "ئارمادا" و سەقامگیربوونی ولات. بۆیە پەرلەمان یاسای توندی داپشت کە زۆربەیان دژی کاسۆلیکیەت بوون، بەلام پاشا ئەمەیی جێبەجێنەکرد، بەمەش پرۆتستانیەتەکان بەگشتی و پیۆریتانەکان بەتایبەتی بەتوندی ناپەرەزایی خۆیان دەربری¹.

دەست وەردانی جیمس لە هەلبژاردن:

جیمسی یەکەم لە یەکەم دانیشتنی پەرلەمانی سالی 1604 لەگەڵ پەرلەمان تیکگیرا. جیمس بریاری ئەوێ دا کە دەرەنجامی هەلبژاردنی ئەنجومەنی گشتی دەبێت بجێتە بەردەم دەستەیهکی پایە بەرز بۆ ساغکردنەوێ و خاوێنکردنەوێ. لە هەلبژاردنەکاندا "گۆدۆن" سەرکەوتنی بە دەستەینا بە سەر پکە بەرەکەیی "فۆرتیسکو" کە نزیک بوو لە پاشا، هەر بۆیە ئەم دەستەیه "گۆدۆنی" لە دەرەوێ قانون لە قەڵەم داو پەرەوایی نەدا کورسی هەبێت لە ئەنجومەنی گشتی. ئەمجا فەرمانی دا بە هەلبژاردنێکی تازە. لە هەلبژاردنی دووهم جاردا فۆرتیسکو دەرچوو. کاتیکیش پەرلەمان کۆبوویەوێ ئەنجومەنی گشتی بریاری شەری بوونی هەلبژاردنی گۆدۆنی داو پایەیاندا کە ئەم لە دەرەوێ قانون نییە، خۆ ئەگەر لە دەرەوێ قانونیش بێت،

قه دهغه ی ئه وه ی ناکات که خۆی بپالئوی و ده ربچی. جیمس به مه توپه بوو له پهرله ماندا وتی: " ئه نجومه نی گشتی مافی ئه وه ی نییه ده سته بخته ناو ده ره نجامی هه لباردن ". له هه مانکاتدا ئه نجومه ن هه سته به مه ترسی کردو پیگه یاند که پادشا ده یه ویت ئازادی هه لباردن نه هیلئ و له ناوی به ری. ئه نجومه ن برپاری دا به رده وام بیت له پاریزگاری کردن له ده سه لاته کانی. هاوکات پادشا پۆزشی هینایه وه و دانی نا به مافو ده سه لاته کانی پهرله مان و مافی ئه نجومه نی گشتی له هه لباردن ئه ندامه کانی. به م شیوه یه ده بینین که پادشا پرسیکی وه ک ده ستوری خستۆته به رده م قسه له سه رکردن، له کاتییدا گه لی ئینگلیزی له زۆر کۆنه وه دانیان پیادا هینابوو، ههروهک پاشاکانی پیشووش په زامه ندبوون له سه ری و بی ئه وه ی پئویستیان به م وروژاندنه هه بوو بیت.

ئه نجامی کاره کانی پهرله مانی یه که م :-

پهرله مانی یه که م له سالی 1604-1611 به رده وامی دا به خۆی. له ماوه ی ئه م سالانه دا پینچ کۆبونه وه ی گرئ دا، که تییدا وتووێژیان ده کرد له سه ر پرسه کانی ده سه لاتو مافو به ربزاریه کانی پهرله مان و پاشا. هه ندی له و ململانێیانه مان باسکرد که له نیوان هه ردوو ده سه لاتدا هه بوو.

له پاستیدا پرسی دارایی گرنگترین پرس بوو که هه ردوو لای وه ره سو بی تاقه ت کردبوو. پادشا برپاره کانی دادگای بۆخۆی ده قۆسته وه و به کاری ده هینا بۆ سه پاندنی باج، له کاتییدا پهرله مان په زامه ندی له سه ر نه ده نواند. پادشا دانی نابوو به مافو ده سه لاته کانی پهرله مان، ههروهک پهرله مانیش ئه وه ی به پادشا راگه یاندبوو که سه پاندنی باج مافی پهرله مانه و پادشایه تی له ئینگلترا کۆتکراوه و یاسا سه روه ره له سه ر پاشاو گشت هاوالاتیه ک.

له سالې 1606 یه کي له وان به ناوی "بهیت" ناچارکړا به شیوه یه کی نایاسایی باج بدات، چونکه په رله مان هم باجه ی نه سه پانډبوو سهره پای ته وهی له سهرده می نیلازیس کو ده کرایه وه. برپاری دادگا بو ته مه له بهر ژه وهندی پاشادا بو، کاتي ته وهی پوون کرده وه که پاشا مافی ته وهی هیه داهات کو بکاته وه هرکاتیک پیویستی پیبی، چونکه ناگونجی پادشا فرمانپه وایی بکات به بی خه رجیه ک. له گه ل ته وهی په رله مان په خنه ی له شهرعیه تی باج گرت، به لام پادشا هم باجه ی کو کرده وه له هاورده ی مه ی "خمر". هه روه ها ده ستیکرد به کو کرده وهی پاشماوه ی ته و باجه دهره به گیانه ی که ماوه یه کی زړدبوو وازی لیته پرابوو، به بی ته وهی په رله مان به فهرمی هه لیوه شینیتته وه. له گه ل ته وهی ته نجومه نی گشتی برپاریدا سالانه بری 100 هه زار پاوه ندی نیسترلینی ببه خشیتته پادشا به رامبه ر هه لوه شانده وهی ته م باجه، که چی ته م باجه که ی هر کو ده کرده وه. گفتوگو ووتووژ به رده وام بوو له سهر هه موو ته م پرسیارانه ی که په یوه ندی هه بوو به دارایی و نازادی راده ریرین و پاراستنی ده سه لاتی په رله مان و نه دمانی ته نجومه نی گشتی، که له دواتر جیمس ناچار بوو پزامه ندیان له سهر بنوینی. به لام له هه مان کاتداو له سهره تاکانی 1611 "جیمس" برپاری هه لوه شانده وهی په رله مانی دا.

له دوا ی هه لوه شانده وهی په رله مانیش، داهات و دارایی که متربوو له وهی جیمس پیویستی پی هه بوو، وه نه یده توانی بژی له ناو ته و جوغزه ی که په رله مان بو ی دیاریکدبوو له داهات و دارایی، هه روه ک نه ی ده توانی خه رجیه کان که م بکاته وه، شکستیشی هیئا له هه وله کانی چاکسازی دارایی، له بهر ته وه ناچار بوو بانگهیشتی په رله مان بکاته وه له سالې 1611. کاتیک له نیسانی ته و ساله دا ته نجومه ن کو بوویه وه ده مه ته قییه کی توند به پیوه چوو که گوزرشتی ده کرد له بهرنگاری نه دمانی په رله مان له بهرامبه ر پادشا. نه دمان گوئیان نه گرت بو داواکاریه کانی پادشا له هه مبه ر پی دانی خه رجیه کی ته و او. هه روه ها به رده وام له مه ر که نده لیه کانی نی داره و ریوشوین گرتنه

"اجرائات" نایاساییه کان له گهل پادشا ددوان و خه ریکی وتووژکردن بوون له گهلیدا. کاتیک حکومت پیاده ی نه م ریوشوین گرتنه نایاسایانه ی کردبوو. به مه پادشا تورهبوو برپاری هه لوه شاننده وه ی په رله مانی دهرکرد له حوزه یرانی هه مان سالدا به بی داپشتنی هیچ یاساو نه نجامدانی هیچ کاریک. له پاش هه لوه شاننده وه ی په رله مانیش جیمس ژماره یه ک له و نه ندام په رله مانانه ی ده سترگیر کرد که به توندی له په رله مان له گه لی دوابوون قسه ی زبیران له گهلدا کردبوو. ئیدی له ماوه ی سالانی 1614 بو 1621 پادشا به بی په رله مان فرمانپه وایی ده کرد. ته نانه ت یه ک جاریش بانگه یشتی نه کردن.

سیاسه تی دهره وه ی جیمس :-

جیمس له سیاسه تی دهره وه یدا شوین سیاسه تی که وت که له گهل ویست و ئاره زووی گه لی ئینگلیزی تیکده گیرا. له سالی 1604 جیمس په یمانی ئاشتی له گهل ئیسپانیا به ست و کوتایی به دوزمنایه تی له میژینه ی هه ردوو ولات هیئا. له گهل نه وه ی هیچ پاساو ی که نه بوو بو مانه وه ی په وشى جهنگ و کیشه له گهل ئیسپانیا، که چی گه لی ئینگلیزی له مه نیگه ران بوون و ئیسپانیایان به دوزمن سهر ده کرد. له راستیدا نه وان بو نه مه ناحه قیان نه بوو، چونکه نه م په یمانه هیچ ده سترکه وتیکی بو گه لی ئینگلیزی تیدا نه بوو له مه سه له ی مافی ئینگلیز له بازرگانی کردن له گهل داگیرگه کانی ئیسپانیا. به مه ئینگلترا بازرگانی به پرمینه که ی توشی زیان بوو، کاتیک له سهرده می جهنگدا نه نجامیان دده له گهل داگیرگه کانی ئیسپانیا. له گهل نه وه ی جیمس له سالی 1612 که چه که ی خو ی "ئیلزبیس" ی له "فردریک" ی میری ویلایه تی پلانتنیاتی نه لمانیا له سهر پوباری راین ماره کرد، که چی له جهنگی سی ساله دا هاوکاری فردریکی نه کرد. کاتیک فردریک بیوو به سهرکرده ی پروتستانته کان له دژی کو مه له ی کاسو لیکى (1618-1620). له گهل نه وه ی گه لی ئینگلیزی پشتگیری نه م هاوسه رگیران کرد که

جېمىس پېكېھېنن لە سالى 1612، بەلام لە دوو دل بوونى جېمىس لە ھەمبەر ھاوکارى کردنى فردرىك نېگەرەن بوون. ھەروەھا گەلى ئىنگلىزى بەو ھەش پەست و نېگەرەن بوون کاتىك "جېمىس" دەيوست كچى فلىپى سىيەمى پاشاى ئىسپانىا بکاتە ھاوسەرى "چارلس"ى كۆپى لە سالى 1623، تەنانت لە سەر ئەو ھەش جېمىس توشى ناپەزايەكى توند بوو. بەلام کاتىك چارلس بە تورپەيى لە کۆشكى شاھانەى ئىسپانىا گەپايەو، خەلکى زۆر دلخۆش بوون. ئەم تورپەبوونەش بە ھۆى ويستى ئىسپانىا بوو بۆ بە کاسۆلىكى کردنى چارلس پېش ھاوسەرگىرى کردن.

کاتىك گەلى ئىنگلىز سور بوون لە سەر چوونە نۆجەنگ لە دژى ئىسپانىا، ئەو ولاتەى کە لە جەنگى سى سالەدا بوو، ويلايەتى پلانتىناتى داگىرکردبوو، فردرىكى لەمىرنشینهکەى دەرپەراندبوو. جېمىس ناچار بوو لە سالى 1621 بانگېشتى پەرلەمان بکات بۆ کۆبوونەو ھەم بەستى پەزەماندى نواندن لە سەر جەنگ کردن و ھاوکارى کردنى پڕۆتستانتىتەو دابىن کردنى برى خەرجى و تەواو بۆ ئەم مەبەستە.

گەلى ئىنگلىزى بەم دەستپېشخەريە دلخۆش بوون. ئەمجارەيان پەرلەمان بە ھەيوايەى کە پادشا دەچىتە جەنگەو ھەش ھاوکارى کردنى پڕۆتستانتىتەکان و، ھەروەھا بە ئومىدى ھەلکەوتنى دەرفەتیکى باش بۆ لە يەكترى تىگەيشتن و نەھىشتنى ناکۆکیەکانى نۆوان ھەردوولا، پەرلەمان کۆبويەو تەواو ملکەچى فرمانەکانى پاشا بوو، و ھەش تورپەيى و ناپەزايەکی خۆيان نیشان نەدەدا لە بەرامبەر کارە نادەستورىەکانى پاشا، کە لە سالى 1611 وە - بەتايبەت لە داوى سالى 1614 وە - پادشا حوکمى دەکرد بە شىوہیەکی نادەستورى. بەلام پادشا بەبى ئەوہى باس لە ھەش ھۆکارىک بکات داوى خەرجى کرد. پەرلەمانىش برىک پارەى بەخشى، بەھيوای ئەوہى ھاندەرىک بىت بۆ پادشا بۆ ھەلگىرساندنى جەنگ لە دژى کۆمەلەى کاسۆلىكى و پشنگىرى کردنى پڕۆتستانتىتە.

جیمس وای دەبینی کە ھەلگیرساندن و پراگەیانەندی جەنگ مافی خۆیەتی و لە دەسەلاتی خۆیداوە نەوێک پەرلەمان. سا کاتیکیش ئەندامان ھەر چاوەپوانی ولایەت بوون لەلایەن پاشاوە بەلام هیچیان دەستگیر نەبوو، دەستیانکرد بە وتوێژکردن لەسەر کارە نادەستوریەکان، بەتایبەت قورغکاری و پێگەدان بە کاری نایاسایی کە گەشتبوو پادەییەکی قبوڵ نەدەکرا. پەرلەمان یەکی لەوانەیی بە ھەرمەندبوون لە قورغکاری تۆمەتبارکرد. تۆمەتبارو ژمارەییەکی لەوانەیی تۆمەتبارکراوون بە دزینی سامان، لە کارەکانیان دوورخرانەو. جیمس ویستی پێگری بکات، بەلام ئەنجومەنی گشتی فرمانی کرد بە دەرکردنی "سێفرانسس بیکن" لە وەزارەت بەھۆی وەرگرتنی بەرتیل. لەپاستیدا ئەمە تۆڵە بوو کە لەفرانسس کرایەو، بەھۆی پشتگیری کردنی بۆ پاشا لەسەر جەم کارەکانی، وە ھۆشدارییەکیش بوو بۆ ھەموو ئەوانەیی کە ئامۆژگاری پاشایان دەکرد بۆ دژایەتی کردنی پەرلەمان. پێش ئەوەی پەرلەمان قورغکاریەکانی ھەڵوەشیانیتەو، جیمس ئەنجومەنی دواخست، لەم لاشەو ھەژدە قورغکاری لابرد لە خراپترینی قورغکاریەکان.

کاتیکی پەرلەمان جاریکی ترو لە ھەمان سالددا کووویەو، دووبارە پاشا بەبێ پونکردنەو ھیچ ھۆیەکی داوای خەرجی کرد. بەلام ئەنجومەن گەرەکی بوو جەنگ لە دژی ئیسپانیا ھەلگیرسێنی و نێردەیی ئیسپانیا دەرکات، ئەمەش لە ترسی ھاوسەرگیری کردنی جی نشین "ولی عەد" لەگەڵ خانمی ئیسپانی. شیای باسە نێردەیی ئیسپانی "گوند مار" ھەستی بە خاڵی لاوازی جیمس کردبوو، ھەر بۆیە ئەمەیی بۆ بەرژەو ھەندێکەکانی ئیسپانیا بەکار دەھێناو، دەبویست خزینی ئینگلترا بۆ جەنگ لە دژی ئیسپانیا پارگری و جیمس لە دژی پەرلەمان بجوڵێنی. جیمس ئەنجومەنی گشتی ئاگادارکرد بەوێی کە دەست لە کاری دەوڵەت و ھاوسەرگیری کوپەکەیی وەرنەدەن، چونکە ئەمە لە دەسەلاتی ئەواندا نییە، وە ئەگەر بەردەوام بن لەسەر ئەمە، ئەوا سزایان دەدات. لە ھەمانکاتدا پەرلەمان داوای لە جیمس کرد پونکردنەو یەکی بەدات بۆ ئەو ھەپەشانەیی کە کردوونی و ھیچ پاساوێکیان نییە. ھەروەک پرایگەیاندا ئازادی

گوتویژو گفتوگۆکردن مافی په رله مانه هر له کۆنه وه. له گه ل ئه وه ی جیمس دانی نا به سه ربه سستی قسه کردن، به لام پیکریشی کردن له وه ی ده ست له سیاست وه رده ن، چونکه ئه مه ی به مافی خۆی ده زانی. له هه مانکاتدا په رله مان نا په زاییه کیان پیتشکه ش کرد. په رله مان رایگه یاند که مافی ئه وه یان هه یه لیکۆلینه وه و وتویژ بکات له و پرس و مه سه لانه ی که تاییه ته به پاشاو هه روه ها له باره ی په وش ی ولات و بارودۆخی ده ولت و هی تریش له کاروباره کان. وه هه موو ئه ندامیک مافی ته واوی هه یه که گفتوگۆ بکات سه باره ت به هه ریه که له م پرس و بابه تانه به وپه پری ئازادیه وه. له م کاته جیمس په رله مانی دواخست و ئه و په ش نوسه شی "په ره - صفحه" ی دراند که نا په زایی په رله مانی تیادا نوسرا بوو، پاش ئه مه ش ئه نجومه نی هه لوه شانده وه¹.

به پاستی "گوندمار" نیرده ی ئیسپانیا توانی "جیمس" هه لئه تیئ و له و باوه په شدا بوو که "جیمس" له و که سانه یه ده توانی به رده وام هه لئه تیئ. "گوندمار" ویستی ناردنی شالوی ئینگلز پاگری و دای بخت، هه ریویه به پادشای ووت: "که ئیسپانیا له داهاتوودا له پلانتینات پاشه کشه ده کات". به مه ش توانی هی رشی ئینگلیزی دوا بخت. له م کاته شدا هه وله کانی سازکردنی هاوسه رگیری چارلس له گه ل خانمی ئیسپانی شکستی خوارد. "چارلس" باوکی هاندا بو بانگکردنی په رله مان و پاگه یاندنی جه نگ له دژی ئیسپانیا.

په رله مانی ئینگلیزی له سال ی 1624 کۆبوویه وه. گه لی ئینگلیزی له چارلس یان پاده بینی که که سیك بی ت بتوانی پا به رایه تی ئینگلترا بکات و به ره و خۆشی و خۆشگوزهرانی بیات.

له کاتی کدا په رله مان ده یویست جه نگیک ی ده ریایی هاوشیوه ی جه نگ ی ئارمادا له گه ل ئیسپانیا سازکات بو ئه وه ی سه رکزی کات، که چی "جیمس" ده یویست جه نگ ی دژی ئیسپانیا له پلانتینات هه لبگیرسیتی. نیرده ی ئیسپانیش به هه رچی له توانای داهه بوو هه ولیده دا پیکری بکات له پووداونی جه نگ له دژی وولاته که ی. کاتی کیش چارلس هه سستی کرد که باوکی به ووته کانی وه زیری دارایی لایه نگر به ئیسپانیا هه لده خه له تی،

هانی ئه نجومه نی گشتی دا به ده رکردنی، هه ربۆیه ئه نجومه نی گشتی ده ریکرد، له بهرئه وهی ئامۆژگاری پادشای کردوه له دژی ویستی په رله مان. پادشا په رله مانی دواخست و له هه مانکاتیشدا هه ولیدا هاوپه یمانی له گه ل فرهنسا ببه ستی به مه به ستی ئه وهی فرهنسا سوپایه ک بنیـری بۆ پلانتینات له دژی ئیسپانیا، هه روه ها ویستی "هناریتا ماریا"ی- خوشکی لۆیسی سیژده ی پاشای فرهنسا و چارلسی کوپری بکاته هاوسه رو هاوسه رگریان له نێوان پیکبێنی. له گه ل ئه وهی فرهنسا به لێنی ته واوی نه دا به ناردنی سوپا بۆ پلانتینات له دژی ئیسپانیا، به لام جیمسی دانییا کردوه که ئه وه ده کات "ناردنی سوپا بۆ پلانتینات" به مه رجی ئینگلترا له مامه له کردنی له گه ل کاسۆلیکه کان باش بێت و زیندانیه کانیا ن ئازاد بکات. جیمس ئه وهی به لێنی دابوو برديه سهر، وه لێ فرهنسا جهنگی پانه گه یاند. بارودۆخیش- به م شیوه یه مایه وه تا کاتی ک جیمس له سهره تای سالی 1625 مالتاوی له دنیا کرد.

"دین جۆنز" له باره ی جیمسی یه که مه وه ده لێ¹ : "جیمس" له پووی فکریه وه له زۆربه ی لایه نه کاندایا ست و ته واو بوو، کاتی ک خۆی نه کرده به پرپرسیاری هه لسوکه وت و کرداره کانی فردریکی سهره پۆو که وده ن. وه ئه م حه قی بوو کاتی ک پێگری کرد له به فیرۆدانی سهره وت و سامانی ئینگلیز له سهر فردریک و پرۆتستانتیه کان هه روه ک وولاته که شی پزگار کرد له و وێرانکارییه ی که ئه وروپای باکو رو ناوه پاست توشی هاتبوو. به لام له پووی سیاسیه وه پێویسته سهرزه نشتی جیمس بکری، به هۆی ئه و ئامرازانه ی به بێ هۆ گرتنی به ر. دیبلۆماسیه ته ناڕۆشنه که ی سیاسه ته که ی تی کدا و ده سه لاته که ی لاواز کرد. جیمس به دپاندنی په شنوسه که ی په رله مان و چه ند جاری ک هه لوه شانده وهی ئه نجومه ن سوکایه تی به گه لی ئینگلیزی کرد¹.

1 Lunt, 'OP.Cit; pp.394-401

1 Deane Jones, 'The English Revolution, 1603- 1714 (London, 1931)
'pp. 17-18.

پادشا چارلسی یەكەم

چارلس بە پێچهوانەی باوکی پەنگو پوویەکی پاشایانە و جوامێرانە ی هەبوو، هەروەها خۆشەویست بوو لە لای گەلی ئینگلیزی. بە خۆی دەنازی و لاف و گەزافی بە پادشایی پەهاو مافی خودایی پاشایان لێ دەدا. خەڵکی دڵخۆش بوون بە شکستی ئەو هاوسەرگیرییە کە خەریک بوو لە نێوان ئەو و کچی فلیپی چوارەمی پاشای ئیسپانیا ئەنجام بدرێ، بەلام وەنەبێ لە دواي نەبوونی ئەم هاوسەرگیرییە، کە سێکی تری خواستی بە دڵی گەلی ئینگلیزی بووبی، بە لکو هاوسەرگیری کرد لە گەڵ "هنریتاماریای" کچی هنری چوارەمی پاشای فەرەنسا و خوشکی لۆیسی سێزده. جا ئەم هاوسەرگیرییە جێگەی دڵخۆشی گەلی ئینگلیزی نەبوو، بە هۆی کاسۆلیکی بوونی ئەم خانمە.

لە گەڵ ئەو هی چارلس وەك باوکی نەبوو لە پوی پەوانبێژی و وتاردان، بەلام باوهری تهواری بە تیۆری مافی خودایی پاشاکان هەبوو پێداگریشی لە سەر دەکرد.

کاتێک چارلس لە ساڵی 1625 چوو سەرتهختی دەسلەت، پێویست بوونی بە داها و مال ناچاری کرد بانگهێشتی پەرلەمان بکات بۆ کۆبوونەوێ. خۆ ئەگەر دەوڵەت لە جەنگدا نەبووایە لە پلانتینات لە دواي هەناردەکردنی سوپا بۆ ئەم هەریمە، ئەوا ئەو بەو پارەیی پەرلمان پێی بەخشی بوو بە سەسی بوو بۆ پرکردنەوێ پێداویستیهکانی پاشا. بەلام پەروشی جەنگ داراییەکی زۆر زۆر لە مە زیاتری لە باربرد کە هەر ئەمەش وای لە پەرلەمان کرد حەوت یەکی خەرجی پێدات¹. ئەندامانی پەرلەمان دەستیان کرد بە وتوێژکردن لە سەر پێشیلکاریەکان، ئەمەشیان راگەیاندا کە هۆکاری جەنگ کردن لە گەڵ ئیسپانیا شکستی هاوسەرگیرییە کە ی پادشا بوو، نەوێ هۆکاری تری، هەروەها پێویستە لە سەر پاشا پراوێژ بکات بە پراوێژکارانی لە ئەنجومەنی پراوێژ لە جیاتی گوێ

گرتنی لە یەکیك دوان لە لایەنگرانی. هەروەها پەرلەمان لیکۆلینەوێ لە هاوسەرگیری چارلس کردو نزیکی ئەم خانمە لە کاسۆلیکیەت دەرخواست، وە پێککەوتنیکی ژێر بەژیشتی بۆ دەرکەوت، کە بەگوێرەی ئەم پێککەوتنە سیاسەتی لیبۆردەیی بگرتە بەر بەرامبەر کاسۆلیکیەکان و زیندانیهکانیش ئازاد بکری. پەرلەمان بەئەرکی سەرشاری زانی وای بەباشتر دەبینی کە پاشا کاسۆلیکیەت لەناوبەری.

وەزیری یەكەم و سێقە پێکراوی پاشا "بکینگهام" کوێرانە کەوتە پارێزگاری کردن لەسیاسەتی پاشا و داواکردنی خەرجی بۆ تیچۆنەکانی جەنگ، چونکە پەرلەمان گەرەکی سازکردنی جەنگی دەریایی بوو لە دژی ئیسپانیا لەسەر شیوەی جەنگی ئارمادا، ئەمەش بەهۆی کەمی تیچۆنی جەنگ و هەبوونی ئەگەری سەرکەوتن لەجەنگی دەریاییدا. هەروەك ناپازی بوون لە بەرامبەر فکری "بکینگهام" لەبارەیی ئەنجامدانی ئەم جەنگە، چونکە بکینگهام باوەڕی وابوو کەپاشا سوپا بنێری بۆ پلانتینات بە مەبەستی سەرخستنی پڕۆتستانتهکان و هاوکاری کردنی ھۆلەندیەکان و دانیمارکەکان. جا ئەندامەکان ئەم فکریان بەھەلەزانی و لایان وابوو ئەم پلانی فراوانە مەترسیدارە و تیچۆنی زۆرە و ئەگەری سەرکەوتنیشی کەمە. هەر بۆیە ئەندامان "بکینگهام" یان-بەمە تۆمەتبارکرد.

لەلایەکی تریشەوێ کاروبار بە ھەلۆەشاندنەوێ پەرلەمان چارەسەر نەدەکرا، ھەتاوێکو پەرلەمان پەرەزەمەندی نەواندایە لەسەر خەرجی تر. لەملاشەوێ پەروشی جەنگ تیکچووبوو، چونکە ئینگلترا سوپای بۆ ئەلمانیا ناردبوو بەئینی هاوکاری بە دانیمارک دابوو. لەلایەکی تریشەوێ پەیمانی ھاوپیەمانی بوونی لەگەڵ فەرەنسا دابوو. جگەلەمە ھاوسەرگیری چارلس لەگەڵ خوشکی لۆیسی سێزدە، ماددەییەکی لەخۆگرتبوو، کەبە گوێرەی ئەم ماددەیی ئینگلترا ھەشت کەشتی پادەستی فەرەنسا دەکات، بە مەبەستی جەنگ کردنی لە دژی ئیسپانیا. بەلام لە ھەمانکات دەرکەوت کە پیشیلیۆ ئەم کەشتیانە بە مەبەستی گەمارۆ دانی لارۆشیل لەدژی پڕۆتستانتهکان

ویستوو، ئەمەش ئەوندەى تر ئینگلتراى توپەو نیکەران کرد. جابۆ پرگار بوون لەم تەنگ و چەلەمەیه "بکینگهام" شالاوێکی کردە سەر "قادس" ی بەندەری ئیسپانیا بە مەبەستی تالانکردنی بەندەرەکانی ئیسپانیا و کەشتیەکانی. بەلام ئەم شالاوە شکستی هێنا و دەریاوانان بە ئەسپایی و تاسەووە گەپانەووە. کەچی چارلس نەیدەویست بەم شیوەیه دەست لەجەنگ هەلبگریت لە کاتییدا شۆرەییە بۆی. هەرۆک بەهۆی کەمی خەرجیش نەیدەتوانی بەردەوام بێت لەجەنگ، چونکە پەرلەمان خەرجی تەواوی پێنەدەدا. هەربۆیه چارلس لەسالی 1626 ناچار بوو بانگهێشتی پەرلەمان بکات.

بەراستی پادشا پێگەی خۆشکرد بۆ پەرلەمانی دووهم بەوێ سەرکردەکانی خۆیان لەپۆستهکان دابەزرێن و قانون لەدژی کاسۆلیکەکان جێبەجێ بکەن. هەرۆک ئوسقوف (لود) یان "وەک و تاربیژ لەئەنجومەنی گشتی و ئەنجومەنی لۆردات دامەزراند لە کاتی کۆبۆنەووەکانیان. گوتارەکەی نمایشیکی گشتی بوو بۆ یەکگرتنەووەی دین و دەولەت، کاتی ووتی: "گوێڕایەلی فەرمانەکانی پادشا وەک سوپاس کردن و بەندایەتی کردنی خودایە. پادشا لانادا لەگوێڕایەلی خودا و خزمەتکردنی گەل و گرنگی پێدانیان و بەرپۆهبردنی خەزینە بە بەرپۆهبردنیکی لێزانە و حەکیمانە"¹

لەگەڵ ئەوێ پەرلەمان پشتیوانی لەو گوتانە کرد بەلام زۆر گرنگی پێ نەداو، گوێی گرت بۆ گوتەکانی سەرکردەى ئۆپۆزسیۆن "سیرجۆن ئیلیوت". ئیلیوت جەختی کردەووە لەسەر ئەو کارەساتەى پۆوبەپووی ولاتانی ئەوروپا بوویەووە گوتی: "کەشتیەکانمان نوقم بوون، پیاووەکانمان لەناوچوون، بەلام نەک بەشمشیڕی دوژمنان بەلکو بەهۆی ئەو کەسانەى متمانەمان پێیان هەیه.

پەرلەمان گوێی نەدایە دواکاری پادشا لەمە پێدانی خەرجی، بەلکو بریاریدا لێپێچانەووە بکات لەگەڵ ئەو کەسانەى کە بەرپرسانی ئەو کارەساتانە بوون کە سوپا و

هێزی دەریایی ئینگلترا لە ئەلمانیا و قادس توشی هاتبوو، بۆ ئەمەش بکینگهام یان "تۆمەتبار کردو داوای دەرکردن یان کرد. لە هەمان کاتدا پادشا "چارلس"، "ئیلیوت" ی سەرکردە ی ئۆپۆزیسیۆن و "دودی دیگز" ی سەرۆکی ئەنجومەنی گشتی دەستگیرکرد. ئەنجومەنیش کاروبارەکانی پاگرت تاوێکی ئازادکردن، واتا "ئازادکردنی ئەوان وەک مەرج دانرا". بۆیە پادشا ئەمە ی کردو داوای گفتوگۆی کرد سەبارەت بە پێدانی خەرجی، کاتیکیش ئەنجومەنی ئەمە ی نەکرد، پادشا فرمانی هەلۆه شاندنەوێ ئەنجومەنی دەرکرد.

ئەو نەهامەتیانە ی کە بە داوای یە کدا بە سەر سوپای ئینگلیزی داها، دەرەنجامی کەمی خەرجی و تفاق و پەتکردنەوێ داواکانی پادشا بوو لە لایەن پەرلەمانەو، کاتی داوای خەرجی تەواوی دەکرد. پادشا داوای بەخشش و دیاری لە خەلکی کرد، بەلام گەلیش پەتی کردەو، نەک هەرئەمە بەلکو خەلکی ئەو قەرزەشیان پەت کردەو کە پادشا دەبویست بە زۆر لی یان وەرگیری. بەهۆی ئەمەو ژمارەیک لە خەلکی دەستگیرکران کە لە نیوانیاندا پێنج ئەندام هەبوون داوای پوونکردنەوێ هۆکاری زیندانی کرانیان دەکرد. بیکینگهام شالۆیکی دەریایی ئامادەکرد کەخۆی سەرکردایەتی دەکرد، بەمەبەستی هاوکاری کردنی پرۆتستانتهکان لە لارۆشیل. بەلام شالۆهکە ی شکستی خوارد، داوای ئەوێ بیکینگهام لە دورگە ی "پە ی" تیکشکا. شیاوی باسە هۆکاری ئەم تیکشکانەش کەمی خەرجی و تفاق بوو. دەریاوانەکانی ئینگلیز بەرێکەوتن یان بۆ لارۆشیل و داوای گەپانەوێشیان بۆ ئینگلتەر، بەمەستی دا بینکردنی خواردن و خەوتن، بەسەر مالهکاندا دا بەشیوون، بەلام هەندێ جار پوبەپووی پەت کردنەوێ دەرکران دەبونەو، هەروەها دەبونەوێ ناپەحەتی بۆ مالهکان و تەنانەت بۆ ئەو شوینانەشی لێی دەگیرسانەو.

لە ئەنجامی ئەم بارودۆخە ئالۆزو شیواوێ مایەپوچیە ی خەزینە و بیزاری خەلکی، پادشا لە سەرەتای سالی 1628 فرمانی ئازاد کردنی زیندانیەکانی دەرکرد، هەروەک فرمانی جێبەجێ کردنی هەلبژاردنی دا بۆ پەرلەمانی سییەم.

به دبه ختی پاشا له وه دا بوو که گهل له م هه لېژارنده دا نه و که سانه یان هه لېژارد که دژی پاشا بوون، به تایبته نه وانه ی زیندانی بوون. ئیدی کاتی که پهلرله مان کۆبویه وه، پرسى قه ده غه کردنى کۆکردنه وهى خه رچى و داهاتيان تاوتوى کرد، کاتیک به بی پهلرله مان کۆکرا بویه وه. هه روه ها نه هیشتنى زیندانی کردنى خه لکی به بی هه بوونى هۆکارو پوون کردنه وهى هۆکاری زیندانی کردن به شتیکی پیویست له قه لمد. پهلرله مان گه لاله نامه یه کی خسته به رده م پاشا، به ناوی "داواکاری ماف". که تیایدا هاتبوو:

1- به بی پهلرله مان نابى باجو قه رزى زۆره مى وه ریگری، هه روه ها به خشش و دیاریش به بی پهلرله مان نه بوونى پهلرله مان داوانه کریت. 2- ده سته به رسه رکردن و ده سته گیرکراى خه لکی به بی فرمانى فره مى دادگا قه ده غه بکری. 3- کۆتایى هینان به دابه زینى سه ریاو دابه شبوونيان به سه ر مالى هاوالاتيان و نه هیشتنى حوکمی عورفى له کاتى ئارامیدا.

پاشا پهلرله مانى له سه ر نه مانه نواند، پهلرله مانیش پاڤى بوو به پیدانى خه رچى پیویست. به ختی پاشا له وه دابوو که پییش نه وهى پهلرله مان ده سته کات به گه توه گۆکردن له سه ر پیشتیل کاریه کان، "بیکینگهام" کۆژا. نه مه ش بووه هۆى سوککردنى ناکۆکی ئیوان پاشاو پهلرله مان. کۆژانى "بیکینگهام" له کاتى پشوو پهلرله مان دابوو، له م ماوه یه شدا پاشا هه سته به کۆکردنه وهى گومرگ له سه ر نه و هاوردانه ی که پهلرله مان له سه رى نه سه پاند بوون. هه ندی له بازرگانان و نه دمانى پهلرله مان که نه مه یان په ت کرده وه، توشى ده سته گیرکران هاتن و نیردرانه دادگای هۆلى نه ستیره، نه و هۆله ی که گه لاله نامه ی داواکاری مافه کان نه یده گه رته وه.

کاتیک پهلرله مان له سالى 1629 کۆبونه وهى خۆى سازدا، هیرشیان کرده سه ر نه و باجانیه ی که پهلرله مان پهلرله مان نه بوو له سه رى، هه روه ها دژی هه ندی پرسى ئاینی و پیاده کرانى بوون. هۆکاری دروست بوونى نه م ناکۆکی و دووبه ره کیه ش ده رکه وتنى ژماره یه کی به رچاوی پیوریتانه کان بوو له نه نجومه نی گشتیداو، پاشان نه یاربونيان

لەگەڵ پیاوانی ئایینی کڵێسای ئینگلیزی. لەم نێوانەشدا مەیلیان بەلای کالڤنیزم داگردو دژایەتی پیاوانی میانپەرەوی کڵێسای ئینگلیزیان دەکرد. یەکێ لە ئوسقوفەکانی کڵێسای ئینگلیکانی بەناوی "مۆنتگ" لە بەرامبەر ئەم دژایەتییە وتی: "پاپەویەت پشתיوانی دیکتاتۆرییە، لەهەمان کاتیشدا پیۆریتانیزم ھۆکاری پەشیوی و ئازاوەییە، ھەردوولاشیان دووژمنی سەقامگیری و میانپەرەیین¹". ناکۆکی ئایینی لەنێوان "ئیلیوت و سەرکرەدەکانی پەرلەمان، وایکرد پاشا لایەنگری ئەساقیفەیی کڵێسای ئینگلیزی بکات. لە دانیشتنی دوایدا ئەنجومەن پشתיوانی کردنی لە کاسۆلیکیەت بە خائینی و ناپاکی کردن لەقەڵەم دا. ھەرۆک ھەموو ئەو کەسانەی کە بەبێ پەرەزەمەندی پەرلەمان باج لە ھاوردە دەسەن بەخائین و ناپاک لەبەرامبەر ولات لەقەڵەمی دان. لە ئەنجامی ئەم دووبەرەکیەدا پاشا فرمانی ھەڵوەشاندنەوێ پەرلەمانی دەرکرد.

ناکۆکی ئایینی ھەر ئەو ئەنجامی نەبوو، بەڵکو بوو ھۆی دروستبوونی دووبەرەکی لەنێوان ئەنجومەنی لۆردات و ئەنجومەنی گشتی. مامەڵەی "ئیلیوت" و "پیم" و ئەنجومەنی گشتی بوو ھۆی ئەوێ ئەنجومەنی لۆردات دورەپەرێزین و ھەندی جاریش لایەنگری پاشا بن. پادشا تا ئەو کاتەش دەرکی بەو نەکردبوو کە گەلی ئینگلیزی پشתיوانی سیستەمی پەرلەمانی دەکەن، وە عەقیدە و بیروباوەڕی پیۆریتانی بلوو بوو تەوێ و زۆرینەی ئینگلیزەکان پشستگی دەکەن. "چارلس" باوەڕی وابوو کە مامەڵەی ئەنجومەنی گشتی بەھۆی وتاری ھەندی لەسەرکرەدەکانە. ھەربۆیە "ئیلیوت"ی دەستگیر کردو لەزیندانی بورجی لەندەن زیندانی کرد. "ئیلیوت" لە زیندان مایەو و بە زیندویی چاوی بە دەرەوێ نەکەوتەو، بەڵکو ھەر لەویداو لە سالی 1632 چاوی لیکنا.

هه لېږاردنی نه یارانی پاشا له لایه نه گه له وه به شیوه یه کی به رچا و له هه موو هه لېږارده نه کاندای زیادی ده کرد. نه مهش به لگه ی پشتیوانی گه لی ټینگلیزی بوو بؤ داواکانی نه نجومه نی گشتی، هه روه ها بؤ سیسته می په رلمانی. که چی پادشاو نه ده ست وپیوه نده کانی ده رکی نه مه یان نه کرد.¹

ده سه لاتی تاکره وی 1629-1640:.

چارلس ده ستی کرد به فهرانپه وایی کردنی ټینگلترپا به شیوه یه کی تاکره وانه بؤ ماوه ی یازده سال، به بی بانگهیشت کردنی په رله مان. چارلس به هه لوه شانده وه ی په رله مان هه ستی کرد که پزگاری بووه له باریکی گران. وه خوی داده نا به پاریزه ری کلپسای ټینگلیزی و ده ستور، له دژی ناژاوه گپړان و نه وانه شی پیروزیه ټاینیه کان پیس ده که نه. هه روه ها خوی به پاریزه ری دروشم و تقوسی ټینگلیزی و مافو نازادی ژیرده سته کانی داده نا¹. چارلس وای داده نا ده ستگرتن به کلپسای نیشتمانی، نیشتمانیان په روه ده ری کی راسته، پیاوانی ټاینیش به ته نها ده توانن چاره سه ری پرسه بیروباوه ری ه کان "عه قیده" بکه نه، نه مهش به کوبونه و یان له گه ل نه نجومه نیکی ملکه چ بؤ پادشا. هه روه ها بؤ خه لکی په شوکی په وانه و ټویژو قسه بکه نه له سه ر بپیاره کان، به لکو پیویسته به بی پرسیارو وه لام ملکه چ بن بؤی.

هه روه ها ها ولاتی مافی نه وه ی نییه قسه له سه ر بپیاره کانی کلپسا بکات، وه جه ختی له سه ر گوپړاپه لی ملکه چی نواندن ده کرده وه بؤ قانون. چارلس باوه پی و ابو ک "نه و لوژیک ده زانی، وه ده زانی پیویسته قانون به چ شیوازیک بیت"، وه نه و دادوه ره شی که له گه ل بیروپا که ی نه بویه ده ری ده کردو جیگا که ی به دادوه ری ک پر ده کرده وه که ملکه چی خوی بویه. له نه نجامی نه م بارودوخه دا بپیاره دادگاییه کان

له لای خه لکی هیچ نرخو به هایه کیان نه ما، داوهر له لای خه لکی وهك ئامرازیک وابوو به دهستی پاشایه کی تاکرهو. له راستیدا دادگا کرنگیه کی زۆری هه بوو، چونکه جیگه ی پشت به سترانی پاشا بوو له جیگای په رله مان¹.

پیشتر پاشا ناچار بوو دهستبگریته وه له و خه رجیانه ی که ده یکرد، بۆ ئه وه ی بتوانی له و داها ته ی که په رله مان بۆی دیاری کردبوو هه لبات. کاتیك پاشا بینی داها ته که ی به شی جهنگه ده ره که کان ناکات، په یمان به سستی ناشتی له گه ل ئیسپانیای فه په نسا کرد، به مهش به شیکی زۆری پاره و پولی بۆخۆی گل دایه وه. وه لی له گه ل هه موو ئه مانه شدا چارلس له و قه یرانه داراییه پزگاری نه بوو که له سه ر شانی مابوو یه وه. قه رزی نیشتمانی گه یشته یه ک ملیۆن پاوه ندی ئیسترلینی، ئه مهش به هۆی ئه و جهنگانه ی که به رۆکی گرتبوو، ئه م قه یرانه مالییه به شیوه یه ک بوو که داها تی ولات به شی تیچونه کانی ده ول ته ی نه ده کرد، ئه مه له کاتی کدا پاشا قه رزه کانی فه رامۆش کردبوو. ئیدی پادشا به هه موو هۆکاریک ده سستی کرد به کۆکردنه وه ی مال و داها ت، جا چ یاسایی بوا یه، یاخود نایاسایی، وه نه بی چارلس له جوغزی داواکاری مافه کان چوبیته ده ری، به لام ئه مانه له گه ل روحیه تی گه لی نارازی و په رله مان نه ده ها ته وه .

له و بوارانه ی که چارلس په نای بۆ برد، به مه به سستی کۆکردنه وه ی داها ت و دارایی، وه رگرتنی سالانه ی هه ر ئه رزو عه قاریک بوو له شیوه ی غه رامه، که له چل پاوه ند که متر نه بوو. هه رچه نده ئه مه شتیکی یاسایی بوو به لام له سه رده می هنری حه وته مه وه پشت گو ی خرابوو، پادشا جگه له مه داها تی له باجی دارستانه کانیش ه وه ده ست ده که وت، جا هه ر زه ویه ک پیشتر دارستان بوا یه به لام له م کاته دارستان نه بوا یه، ئه و پێویست بو سه وز بگریته وه و باجی بخریته سه ر. چارلس له پال ئه مانه دا له گه ل کۆمپانیای کانیش ری که که وت، به وه ی قورغکاری پیدان له به رامبه ر وه رگرتنی بریک دارایی،

بۆ نمونه قۆرغکاری پیشەسازی صابون و مەیی و خۆی. جگە لەمانە چارلس باجی کەشتی گێڕایەوێ که ئەمەش بوو هۆی توپەکردنی خەڵکی. بەندەرەکانی ئینگلیز پیشتر کەشتی لێ دروست دەکرا بەمەبەستی پارێزگاریکردن لە ولات، بەلام کاتی کە حکومەتی ئینگلیزی گەلە کەشتی دامەزراند هەر بۆ ئەم مەبەستە پێشوو، ئەم بەندەرە لە پیشەسازی کەشتی قەدەغە کران. چارلس داوای لەم شارانە کرد سالانە بریک پاره بەدەن بۆ گەلە کەشتی ئینگلیزی، لە بەرامبەر لاجون و نەمانی دروستکردنی کەشتی. کاتی کیش یەکی لە خەڵکی ئەم شارانە بەناوی جۆن هامرن، بەخشینی ئەم باجە پەت کردەو، بەبیانوی ناقدانوی بوونی ئەم باجە، بەرەو دادگایان راپیچ کردو هەر لەوێش سەر زەنشت کرا. بیوری تانەکان لە هەموو ناوچەکانی ئینگلتەرە نارەزاییان دەربەری و باجی کەشتیان بە باجیکی ناشەری دایە قەڵەم، هەرۆک پایانگە یاند: ئەم باجە پیچەوانە یە لە گەڵ داواکاری مافەکان کە چارلس خۆی لە ساڵی 1628 پەرەزەماندی لە سەری نیشانداو و پەسەندی کردو. لە هەمان کاتدا چارلس پەنای برد بۆ دادگا بۆ ئەوەی ئەم باجە بە یاسایی و شەری دابنیت، ئەمانیش لە بەشەرعییونی ئەم باجە پێداگریان کردو تەئکیدیان لە سەرکردەو¹. جگە لە هەموو ئەمانە بوونە هۆی نارەزایی بوونی خەڵکی، هۆکاریکی تریش پالئەریبوو بۆ بیزاری دەربەری، ئەمیش هۆکاری ئایینی بوو.

پرسی ئایینی لایەنێکی گرنگی گەلی ئینگلیزی بوو. چارلس "ولیم لود"ی کردە سەرۆکی ئەساقیفە "کانترەری" بۆ بەپێوە بردنی کاروباری کلیسای ئینگلیزی، کە بەرزترین پۆستی ئایینی بوو لە ئینگلتەرە. کاتی کە "ولیم لود" ئەم پۆستە پێدرا، هەموو یاسا توندو تیژەکانی دەرەق بە کاسۆلیکی سوک کرد، وە مۆلەتی پێدان ئاھەنگ سازکەن و بەرەو یانە شەوانە بپۆن بە مەبەستی گوێ گرتن لە مۆسیقا و کات

به سهر بردن و پابواردن "مه به ستمان له پابواردن نه و مانايه نيه كه له كورديد ا هه يه تي"، نه مه له كاتيكداله لای پيوري تانه كان حه رام كرابوو. نه مانه به شيوه يه ك پيوري تانه كانی په ستو بيزار كړدو نار په زايی و نيگه رانيان گه يشته راده يه ك، كه هه زارانيان ولاتيان جي هيشته و پوويان كړده نه مريكا. شياوی باسه "وليم لود" له گهل پيوري تانه كان به توندي ده جولايه وه و باش نه بوو له گه ليان.

شورشي سكوتله نده (1638): -

"چارلس" ده يو يست تعاليمي كلئيسای سكوتله ندي كالفني بگوړی و پيكي بخت به گوړه ي تعاليمو سيسته می كلئيسای ټينگليزي، كه پاشماوه ي سيسته می كاسوليكي بوو. له م كاته دا پياوani ټايني سكوتله ندي په يماننيكيان له نيوان خوياندا به ستو، سويندي يان خوارد كه پاريزگاري له كلئيسا كه يان بكن و هه موو نه و ئوسقوفانه ده ربكه ن كه "چارلس" ده ياننيري بؤ جي به جی كړدنې پرؤسه ي گوړانكاري. پاش نه مه شورشيان به رپا كړد. كاتيک چارلس له يه كه م تيكه له چوندا له سالی 1639 نه ي تواني به سهر شورشي گيړاندا زال بيت، له سالی 1640 بانگه ي شتي په رله ماني كړد بؤ كوږونه وه، به مه به ستي ده سته و تنی خه رجي پيويست بؤ سهر كوت كړدنې شورشي. كاتيک په رله مان كوږويه وه و پادشا ئاماژه ي نه دا به پيشيلكاريه كان، سهر كړده ي نه ياران ده ستيان كړد به گفتوگو كړدن له سهر پيشيلكاريه كان به يي نه وه ي ئاماژه بدا به خه رجي، هه روه ك كړده وه كانی حوكمی تا كړه وي يان خسته به رباس كه له سالی 1629 هوه ده ستي پي كړد بوو. كاتيک پاشا بي ئوميد بوو له ده سته و تنی خه رجي، دووباره په رله ماني هه لوه شانده وه. شياوی باسه نه م په رله مانه به په رله ماني كورت خايه ن ناسرا، چونكه له سي هغه زياتر به رده وام نه بوو. هه لوه شانده وه ي په رله مان له 5/مايسي 1640 له لايه ن پاشا وه هه له يه كي گه وره ي سياسي بوو كه پاشا نه نجاميدا. به هو ي نه وه ي په رله ماني كورت خايه ن نه و كارانه ي نه نجام نه دا كه

په رله مانى دواى خوئى ئه نجامى دا، واتا: "په رله مانى دواى په رله مانى كورت خايه ن، به و كارانه هه ستا، كه په رله مانى كورت خايه ن ئه نجامى نه دا". ئه نجومه نى لوردات ئاماده بوو بۆ ناوبژى نيوان پاشاو ئه نجومه نى گشتى، به تاييه ت كاتى كه بپيار وابوو باس له شوپشى سكوئله ندى بكرى، هه روه ها كاتي ك داواكارى ئه م په رله مانه كورته خايه نه كه م بوون و نه ده گه يشته راده ي بى ئوميدبوون، به و شيوه ي كه په رله مانى دواتر پي گه يشت.

جهنگى ناوخويى و شوپشى ئينگليزى

1649-1644

پادشا به مه به ستى ته يار كردنى سوپا بۆ ده رپه پاندنى سكوئله ندىه كان له باكورى ئينگلتر، ويستى به هه موو هوكاريك مال و دارايى كو بكاته وه. پادشا نه يتوانى په رله مان له تشرينى دووه مى 1640 كو بكاته وه. چونكه 60% ي ئه ندامه هه لېژي درداوه كانى له په رله مانى پيشوو دانيشتبوون. گوتراو يشه كه زرينه ي ئه ندامانى هه ريتمه ده وله مه نه كان دژو نه يارى پادشاو كوشكى شاهانه بوون.

په رله مانى دريژخايه ن :-

په رله مانى دريژخايه ن بويه پيى ده وترى دريژخايه ن، چونكه له سالى 1640 تا وه كو سالى 1660 به رده وام بوو. ئه م په رله مانه سوور بوو له سه ر ئه وه ي كه به هه رمه ند بيت به ده سه لاتى بالاي ده ولت، هه روه ها خوئى گيل ده كرد له فه رمانه كانى ئه نجومه نى لوردات و پادشا كه له گه ل به رژه وه ندىه كانى گه ل تي كده گيرا. كاتى خوئشى "جيمسى يه كه م" دانى نابوو به مافى په رله مان له ده ركردنى وه زيهر. له م كاته شدا ئه نجومه نى گشتى ده يتوانى زيندانىيان بكات و له داريان بدات، له م نيوانه شدا سه روكى ئه ساقيفه ي كه نتربرى "ليه م لود، توماس و ينتوروس" ناسراوبه

"ئایرل ئۆف سترافۆرد" ده ستگیرکرد، ته نانه ت به تۆمه تی ناپاکی گه وره "سترافۆرد" ی - له داردا. ناپاکی "سترافۆرد" ئه وه بوو که ویستبووی سوپای ئیرله ندی به یینیه ئینگلترا بۆ سه رکزکردنی په رله مان. شیایوی باسه "سترافۆرد" له سالی 1629 تا ئه و کاته پاوێژکاری چارلسی یه که م بوو. هه رچه نده ئه نجومه نی گشتی به لگه ی ته وای له به رده ستا نه بوو بۆ سه لماندنی تۆمه ته که، به لام گه وره کانی ئه نجومه نی گشتی ترسان له "سترافۆرد". له به ره ئه وه به له داردان خۆیان لیی پزگار کرد. "ولیه م لود" یش - که سه روکی ئه ساقیفه ی "که نته ره ری" بوو چاره نویسی له هی هاوده رده که ی خۆی باشت نه بوو، چونکه ئه ویش تا سالی 1645 له زیندان مایه وه و دواتر له داردا. به لگه کان ئه وه یان ده سه لماند که سترافۆرد بی تاوانه، وه لی نه یانه یشت پارێژگاری له خۆی بکات.

چاکسازیه کانی په رله مان :-

په رله مان به رده وام بوو له چاکسازیه ده ستوریه کانی به :

- 1- هه لوه شانده وه ی دادگه تایبه تیه کانی وه ک دادگه ی هۆلی ئه ستیره، دادگه ی بالا. هه روه ها به نه هیشتنی دروستکردنی هه ر جۆره دادگه یه کی له و شیوه له داهاتوو، جگه له مه به دامالینی ئه نجومه نی پاوێژکاری له هه موو ده سه لاتیك.
- 2- پێگری کردن له سه پاندنی باج و کۆکردنه وه ی، تا ئه و کاته ی ئه نجومه نی گشتی بریاره ندات، نابێ په رله مان له کاربخری یا هه لپه سیردری یاخود هه لوه شیئیریته وه.
- 3- دادوهر له سه ر بنه مای پێزو جوان ئاکاری و خۆش په فتاری دابمه زری نه وه ک له سه ر بنه مای په زامه ندنی پاشا. شیایوی باسه پاشا له سه ر هه موو ئه مانه په زامه ندی ده ربپی.

په رله مان جه ختی له سه ر ئاینزای پرۆتستانی ده کرده وه وه ک ئاینزای ولاتو پارێژگاری لیده کرد، که چی ئه نجومه نی گشتی بریاریدا پیاوانی ئاینی دووربخته وه

له کاری دهولت و پیرگری لیکردن له ئەندام بوونی ئوسقوفه له ئەنجومه‌نی لۆردات. دووبه‌ره‌کی له نیوان ئەنجومه‌نی گشتی و ئەنجومه‌نی لۆردات پویداو، دواتر ئەندامانی ئەنجومه‌نی گشتیش بوونه دوو به‌ش. چاکسازی ئایینی زیاتر مه‌یلی به‌لای په‌یام و بنه‌ماکانی ئاینزای پیۆریتانی دابوو. پیۆریتانه‌کان زۆرینه‌ی په‌رله‌مانیان پیکه‌یتابوو، ئەنجومه‌نی لۆرداتیش نه‌یده‌ویست پیکه‌اته‌که‌ی بگۆڕی. کاتی‌ک ئەنجومه‌نی گشتی جیبه‌جیکردنی بریاره‌کانی کرده فرمان و به‌سه‌ر لایه‌نی به‌پرسیاری داسه‌پاند، ئەنجومه‌نی لۆردات نا‌په‌زایی ده‌رپری، به‌ویبانه‌ی که ئەوه‌ی ئەنجومه‌نی گشتی پیتی هه‌لده‌ستی چاکسازی نییه، به‌لکو شو‌رشی‌که له هه‌موو بواره‌کانی ولات. به‌و بیانوه‌ په‌زنامه‌ندی له‌سه‌ر بریاره‌کان نه‌نواند.

له‌هاوینی 1641 پادشا به‌مه‌به‌ستی راکێشانی سه‌رکرده‌کانی سکۆتله‌ندا به‌لای خۆیدا، سه‌ردانی سکۆتله‌ندای کرد. وه‌لێ په‌رله‌مانی سکۆتله‌ندی سو‌ربوو له‌سه‌ر ئەوه‌ی که دامه‌زاندنی فه‌رمانبه‌رانی پادشا ده‌بی له‌لایه‌ن په‌رله‌مانه‌وه‌ بی‌ت، پادشاش ئەمه‌ی په‌تکرده‌وه. به‌مه‌ش پادشا رێسه‌که‌ی بوویه‌وه خوری و نه‌یتوانی هاوکاری سکۆتله‌ندیه‌کان به‌ده‌ستبێنی¹.

کاتی‌ک پادشا گه‌رایه‌وه ئینگلترا بینی که ئەنجومه‌نی لۆردات چاکسازی ئایینی په‌سه‌ند نه‌کردوه و قبولی نییه، له‌مه‌شدا به‌شیک له‌ئه‌ندامانی ئەنجومه‌نی گشتی پێش‌تیوانیان ده‌کردن. پاشا له‌لێدوانیکدا ووتی: "کۆمه‌لێک له‌پیۆریتانه‌کان ده‌یان‌ه‌وی وستی خۆیان به‌سه‌ر ئینگلترا به‌سه‌پینن". به‌شیکێ زۆر له‌خه‌لکی هه‌ستیان کرد که مافی پاشا زیاد له‌پێویست له‌لایه‌ن په‌رله‌مانه‌وه‌ پێشیل ده‌کری. ئەنجومه‌نی لۆردات نه‌یده‌ویست ئەنجومه‌نی گشتی به‌هرمه‌ند بی‌ت له‌ده‌سه‌لاتیک که زیاتر بی‌ت له‌هی پاشا، به‌لکو ده‌یویست ده‌سه‌لاتی پاشاو په‌رله‌مان یه‌کسان بی‌ت. سه‌ره‌پای ئەوانه‌ چه‌ندین ده‌سته و گروپی ئایینی په‌یدابوون که به‌بی وابه‌سته‌ بوون به‌ته‌عالیه‌مه‌کانی

کلیسا ئینجیلیان پافە دەکرد بە گوێرەى ئارەزووی خۆیان. له پاستیدا ھۆکاری سەرەکی بۆ بە جەماوەرنەبوونی پادشا، ترسان بوو لە گەرانەوێ کاسۆلیک و پاپەویەت بۆ ولات بە ھۆی ھەلگیرسانی شۆپش لە ئێرلەندا. پەرلەمانیش بۆ ئەوێ جەماوەربوونی خۆی بگێڕێتەو، لە پایزی 1641 پەشنوسیکی 119 ماددەیی لە ژێرناوی "ناپەزایی گەرە" پێشکەشی پاشاکرد. مەبەستی سەرەکیشی لەم پەشنوسە پاکیشانی میلەت بوو، وە ولامیکیش بوو بۆ ئەوانەى لایەنگری پاشا بوون و دەیانوت: "پەرلەمان خەریکە دژایەتی مافە سەرەکیەکانی پاشا دەکات". لە بەرامبەر ھەموو ئەمانەدا پاشا پەزنامەندى نواند لە ھەمبەر ھەموو ئەو چاکسازییانەى که پەرلەمان پێی ھەستابوو.

"ناپەزایی گەرە" دادەنرێت بە پەشنوسی مەترسیدار و گەرجتەرین بەلگەنامەى میژوویی دەستوری ئینگلیزی که خەلکی لە سەردەمی خۆیدا دانیان پێداھێنا. پاشا ویستەکان پێیانوابوو مەبەست لەم پەشنوسە تۆمەتبارکردنی پاشایە بەشتیک که نەیکردوو. لە دیدی خەلکانی بیانی "ناپەزایی گەرە" فیلێک بوو که سەرکردەکانی ئەنجومەنى گشتی ویستویانە بە ھۆیەو جەماوەرى خۆیان دروست بکەنەو، ئەو جەماوەرەى که لە ھاوینی 1641 لە دەستیان چوو، بە ھۆی تۆمەتبارکردنی پادشا و بە سوک دانانی کارەکانی پاشا لە پرابردوو ئەم کاتە. ئەم پەشنوسە تیکە پێندرا بە زۆرینەى کی کهم¹ و اتا: "نیوہ کهمى زیاتر دەنگیان لە سەرى داوہ". دواتر پێشکەشی پاشاکرا بۆ پەسەندکردنی².

"چارلس" خۆی بە پرەسیار نەکرد بە پەت کردنەوێ ئەم پەشنوسە و، رایگەیاندا که لە ماوہیەکی دیاری کراودا دەیەوێت نەک ھەر پەزنامەندى دەنوێنى لە سەر ئەو یاسانەى داندراون، بەلکو ئەو ئازادیانەش دەبەخشی که لە سنورى دادو ویژدان دایە، پارێزگاریش دەکات لە کلیسای ئینگلیزی. لە پاستیدا چارلس لەم کاتەدا خواوہنى

هیزبوو، ژورینه ی ئه نجومه نی لۆردات له گه لئ دابوون و دهیتوانی زال بیت به سه ر
سه رکړده کان و گه وره کانی ئه نجومه نی گشتی، ئه گه ر هاتبايه وابهسته ی ئارام گری و
دانایی و حکمه ت بوایه .

شۆرشی ئیړله ندی له دوی له داردانی "سترافۆرد" هه لگیرسا، ئه م به دهستیکی
ئاسنین زال ببوو به سه ر ناوچه که دا. ئیړله ندی هه کان ژوریک له
پروستانته پیۆریتاته کانیا ن کوشت. که هه ر ئه مه وایکړد په رله مان سوپایه ک دیاری
بکات بۆ سه رکوتردنی شۆریش، له پال ئه وه شدا په رله مان مه به ستی ئه وه بوو که خوی
سه رکړده ی سوپا دیاری بکات، له ترسی ئه وه ی پادشا نه توانی سوپا بخته کار بۆ
ملکه چکړدنی په رله مان. له م کاته دا درۆیه که له ئینگلترا بلاو بوویه وه و که و ته سه رزاران،
به وه ی که ئیړله ندی هه کان به ناوی پادشا وه شۆریش ده که ن. له به رامبه ر ئه مه دا په رله مان
له ده سه لاتی ده ستوری و پادشا تیپه پاند، سه ره پای ئه وه ی ئه نجومه نی گشتی
به وه نده نه وه ستا، به لکو ویستی سوکایه تی بکات به پادشا، به تاییه ت به
هه لوه شانده وه ی سیسته می ئوسقوفیه ت له ئینگلترا و کړدنی به کالفیزم، ئه مه ش به
دامه زاندنی منستر له جیاتی ئه ساقیفه و ده رکړدنی دوانزه ئوسقوف له ئه نجومه نی
لۆردات.

کاتی که قوړه که خه ستر بوو گه وره کانی ئه نجومه نی گشتی لیسته یه کیان پښکه شی
په رله مان کړدو تیايدا پښنیاری دامه زاندنی سه رکړده یه کی گشتیان کړد به مه به ستی
هه ستانی به کاری سه ربازی و کۆکړدنه وه ی باجی پیویست بۆ موچه ی سوپا و
پاگه یاندنی حوکه می عورفی.

له م کاته دا چارلس خوی به خاوه ن نه کړدو بریاری ده ستگیرکړدنی پینچ
سه رکړده ی ئه نجومه نی گشتی ده رکړد که گرنگترینیان "جو ن پیم" ی سه رکړده ی
نه یاران و "هامدن" و "هالس" بوون. چارلس ئه مانی تۆمه تباری کړد به وه ی که
هه ولدانیان داوه یاساکانی ولات پښیځل بکه ن و سکۆتله ندی هه کان بانگه یشت بکه ن بۆ

هیرش کردنه سه ر ئینگلترا. ئه مجا به شی باکوری ولاته بخه نه ژیر پکیفی خویان. به لام ئه م پینچ ئه ندانه ده ست پئسخه ریان کردو زوو به فریای خویان که وتنو وه لاتنو خویان ه شاردا. ئیدی پاشا گه یشته ئه و بپوایه ی که جهنگی ناوخویی هه رده بی پوودات و قوناغیکه ده بی پئیدا گوزه ر بکات¹.

جهنگی ناوخویی:-

چارلس له سه ره تای 1642 له ندهنی جی هیشتو له گه لئیدا جگه له سی که س که سی تری له گه ل نه بوو، ئینجا دهستی کرد به ئاماده کاری بۆ به ره نگاری کردنی سوپای په رله مانی، ئه مه شی ته و او کردو له دوی ده مانگ "10 مانگ" له "ئه یدج هیل" توانی پووبه پوی سوپای په رله مانی ببیته وه به هوی ئه و سیاسه ته ی که "ئیدوار هاید" بۆی داپشت بوو. "ئیدوارد هاید" ئه ندایکی دیاری ئه نجومه نی لۆردات بوو، به لام بوو به پشتیوانی پاشا. "ئیدوارد هاید" له ئه نجومه نی گشتی هه ندی له گوته کانی "جۆن پیم" ی به کار هیناو، ئه مه ی کرده بنچینه یه ک بۆ په یره وکردنی سیاسه تی خوی. "جۆن پیم" له یه کێ له بۆنه کانو له په رله مان ووتی: "یاسای پاست ئه و یاسایه که ده توانی په و له نا په و جیا کاته وه. پادشا له پئیداگیریه کانی له مافی شه رعی خوی و نایاسایی کردنی داواکاری په رله مان پشت ده به ستی به له ده ستدانی ویستی په رله مان له دانپئیدانان به ده ستوری په یره و کراو، به و پئ یه ی که ناگونجی بۆ وولات وپئویسته بگۆردری. به شی زۆری په رله مان په زامه ند نی یه له سه ر یاسایه ک که له به هره مه ند بوون له هه ریمه کان دیانده مالئیت، له کاتی کدا یاسا پارێزگاری ده کات له په رله مانتارانو له لپرسینه وه ده یانپارێزی. سه رکرده کانی په رله مان له کاتی ک گۆران له ده ستوردا ده که ن و نه یاره کانیان ده رده که ن که ئه وان نوینه رایه تی ته وای خه لکی ناکه ن، ئیدی

زۆر به ئاسانی ده‌توانییت تۆمه‌تی ئه‌وه‌یان بخریته پال¹ که ئه‌وان حکومه‌تیکی
خۆسه‌پین داده‌مه‌زیین².

مه‌به‌ستی "پیم" له‌م قسانه ئه‌وه‌بوو که بلی: "پای گشتی ئینگلیزی له‌ ماوه‌ی دوو
سالدا گۆراوه‌ و زۆرینه‌ی بۆته‌ چه‌په‌وه". که‌واته ئه‌گه‌ر بیته‌ هه‌لبژاردنیکی نوی به‌پۆه
بچی ئه‌وا چه‌په‌وه‌کان زیاتر ده‌توانن حکومه‌تیک دامه‌زیین که زیاتر ته‌واوتر
نویته‌رایه‌تی خه‌لکی ده‌که‌ن. وه‌ هه‌ر حکومه‌تیکیش په‌رله‌مانی ئه‌مپۆ دایمه‌زیینی
نویته‌رایه‌تی گه‌ل ناکات، چونکه حکومه‌ته‌که‌ پاسته‌وه‌ و به‌لای چه‌په‌وه‌کان
حکومه‌تیکی خۆسه‌پینه‌.

نه‌خشه‌ و به‌نامه‌ی سیاسی په‌رله‌مان له (19) ماده‌دا کورت ببویه‌وه که په‌رله‌مان
له‌ حوزه‌یرانی (1641) پێشکه‌شی پاشای کردو بوو به‌ بناغه‌ و ئه‌ساسی شه‌ری
ناوخۆ. پوخته‌که‌یشی بریتی یه‌ له‌وه‌ی که به‌ په‌زنامه‌ندی په‌رله‌مان راویژکاری ده‌وله‌ت و
گه‌وره‌ فه‌رمانبه‌ران و ده‌سه‌لاتدارانی قه‌لا دایمه‌زیین، ته‌نانه‌ت په‌روه‌رده‌ و پێگه‌یاندن و
پۆشنبیرکردنی منداڵانی پاشا به‌ په‌زنامه‌ندی پێویسته‌ په‌رله‌مان بیته‌، نه‌ک هه‌ر ئه‌مه
به‌لکو هاوسه‌رانیان که‌سانیک بن په‌رله‌مان متمان‌ه‌ی پێیان هه‌بیته‌. هه‌روه‌ها یاسای
توند و په‌ق له‌ هه‌مبه‌ر کاسۆلیک پیا‌ده‌بکری و لۆرده کاسۆلیکه‌کانی ئه‌نجومه‌نی لۆردات
ده‌ربکری، هه‌روها پادشا به‌ گوێره‌ی پێنماییه‌کانی په‌رله‌مان چاکسازی له‌ کلێسادا
بکات و واژۆ بکات له‌سه‌ر دامه‌زاندنی میلیشیا. وه‌ ئه‌و لۆردانه‌ی که چارلس هه‌قی بوو
به‌توندی په‌تی کاته‌وه‌، چونکه هه‌ی ده‌سه‌لاتیکی بۆ پاشا نه‌ه‌یشتبوویه‌وه. ئه‌وه‌بوو له
وه‌لامی دا ووتی: "ئه‌مه‌ هه‌ستی گالته‌کاری سوکایه‌تی پێکردن ده‌جولینی و هه‌ی
ده‌سه‌لاتیک بۆ پاشا نا‌ه‌یلتیه‌وه جگه‌ له‌ ناویکی بی ناوه‌پۆک". سه‌باره‌ت به‌ کلێساو
ده‌وله‌تیش چارلس ووتی: "لێره‌دا هه‌ی شتیک نییه‌ بگاته‌ کلێسای ئینگلیزی و بنه‌ماکانی
له‌پاستی و پاکیدا، وه‌ هه‌ی حکومه‌تیک و یاساو کاریکی جوانتر و باشت‌ری نییه‌ له‌وه‌ی
ئێمه‌. منیش ده‌پیارێزم له‌پا‌ه‌ویه‌ت و پیۆریتانیه‌ جوداخوازه‌کان¹".

ئەوانەى كە لە ژێر بەیداخى پادشایەتى پادەوستان، ئەوانە بوون كە بە پالانەرى گۆپراپەلێ بۆ تەختى ئینگلیزى و پارێزگارى كردن لە كلیسا پال دەنران. زۆریكیش لە بەرئەوهى باوەڕپیان بە تیۆرى مافى خودایى و پیروزی پادشا هەبوو بە لای پادشادا هاتن. ئەو تە "ئایدمۆند فیرنى" دەلێ: "من حەز ناکەم دووبەرەكى دروست بێت، بە لكوپر بە دل حەز دەكەم پادشا داواكارى كەنى پەرلەمان جیبەجێ بكات، تاوێكو وێژدانم ئارام دەبێت و شوینى پاشای گەورەم دەكەوم، ئەو پاشایەى بە نێعمەتە كەنى ئارامشى پێدام. من خواردنى ئەو دەخۆم و ماوێهەكى زۆر خزمەتم كردووە، لە خۆشم پازى نابم لە كاتیكى تەنگانەدا جیبەهێلم."

جگە لە مە هۆكاری كۆمەلایەتیش هۆكاریكى تریو بۆ پێشتیوانى پادشا، كاتیك دەبینین خاوەن زەوییهكان لە گوتارەكانى دژە پادشا دەترسان كاتیك دەیانووت: "هەتا ئیستا ئەوان خزمەتى خانەدانانیان كردو ئەوان گەورە بوون، ئیستاش دەورى ئەوان كۆتایی هاتوو و پێویستە خزمەتمان بكەن". لە بەرئەوه زۆریك لە خاوەن زەوییهكان و خانەدانان لایەنگرى پاشا بوون و بینیان بەرژەوێندییان دەكەوێتە مەترسى ئەگەر بێت و پاشایەتى بكەوێت.

ئەوانەى كە لایەنگرى پەرلەمانیان كرد زۆریهێ زۆریان لە چینی ناوێراست و بازرگانان و فرۆشیاران بوون، ئەوانەى بە هۆی لێپێچانەوه و سەندنى باج لێیان زیانیان بەركەوتبوو. ئەوانە زۆرینهیان لە پێوڕیتانیەكان بوون و نوێنەرەكانیان زۆرینهى پەرلەمانیان پێكهێنابوو. بە شێكیش لەوانە ئەوانە بوون كە لە دەسەلاتى پاپەویەت دەترسان و لەو برپاوە دابوون كە پادشایەتى بایەخى پێدەدات. هەروەها هۆكاری ئاینى لەگەڵ هۆكاری سیاسى و ئابورى بوو بە یەك، زۆرینهى پێشتیوانانى پەرلەمان گۆڕانكارى كۆمەلایەتیان گەرەك بوو، پەرلەمانیش سەرورى پەرلەمان و ئازادییان دەویست و دژى پادشایەتى پەها بوون.

په رله مان باوه پری وابوو که پادشا ناتوانی سوپا پیکبختا و دایمه زینتی، چونکه کاتیك له کانونی دووه می 1642 له ندهنی جی هیشت، بی هیوا بوو. پادشا له مانگی نازار گه یشته شاری "یورك"، دواتر پوهو و باشور ئاراسته ی گرت. له ئابی هه مان سالدا "نوتنگهامی" خسته ژیرپاریزگاری خوی، ته نانه ت له م کاته شدا جگه له "800" سوارو "300" پیاده، هیچی تری له گه ل نه بوو، به مهش توشی بی هیوایی بوو. ته نانه ت هه ندی له پروژکارانی پیتش نیازیان بۆ کرد که له ناکاو بگه ریته وه له ندهن.

له پرستیدا پادشا پیش ئه وه ی له ندهن جی بیلی، هه رله سه ره تاوه خیزان و منداله کانی نارد هه پره نسا. له شه شی ئه یلولی هه مان سالدا په رله مان به یانیکی درکردو تیایدا هاتبوو: "که ئه وان سه ربازه کانیان له خزمه تی سه ربازی ده رناکه ن، مادام "چارلس" ملکه چی داوای په رله مان نابیت. ئه و که مه ترخه مانه ی په رله مان ده نگی له دژ ده رکردن پیویسته له سه ربان ئه رکی سوپا بخه نه ئه ستوی خویان، وه پیویسته نه یارانی په رله مان قه رزه کانی په رله مان بده نه وه. ئه م گوتاره ی په رله مان گشتیگر بوو. هه ر که سی له خوی ترسابووایه و بیلایه ن بووایه خوی چه کدار ده کردو به لای پادشادا ده چوو به مه بهستی پاریزگاری کردن له خوی. ئیدی له پیش کۆتایی هاتنی ئه یلول پادشا توانی هه زار سووارو شهش هه زار پیاده بۆخوی کۆبکاته وه، به لام سیابه ختی له وه دابوو چه ک و تفاق ی که م بوو. "هناریتا ماریای" خیزانیشی له هۆلندا وه نهیده توانی چه ک و تفاق ی پبیدات، به هۆی ئه وه ی هیزی ده ربای ئینگلیزی لایه نگری په رله مان بوون. جگه له مه پادشا بواری مادیشی که م بوو. هه ر ئه مهش ناچاری کرد مۆلکه کانی زانکۆی "کمبرج و ئۆکسفۆرد" و که لوپه لی زیپوزیو بفروشی و بری مادده و خه رجی له بنه ماله ده وه له مه نده کان ده ست خوی بخت.

به پیچه وانه وه په رله مان له پرووی چه ک و مادده وه له باریکی زۆر باشدا بوو، به لام په رله مانیش له لایه کی تره وه که م و کوپی هه بوو، که خوی ده بینیه وه له سه ربازه کانی. به و پییه ی سه ربازه کانیان ئه زمونی جه نگیان که م بوو شاره زایی و چاونه ترسی و

جه ره به زیان که م بوو. سوپا سالاری په رله مان "ئاسیکس" بوو که پيشره وی پینج هزار سواره و بیست و پینج هزار پیاده ی چه کداری ده کرد. هه موو ئه م هیژه له تشرینی یه که می 1642 له ئیدج هیل پووبه پوی پادشا بویه وه.

سواره کانی پادشا توانیان سوپای په رله مان له "ئیدج هیل" که مارۆ بدنه و به سهریادا سهرکه ون، وه لئ هه لیکی زیپینیان له ده ستدا بۆ له ناوبردنی دوژمانانیا، کاتیک به دواي سواره کانی په رله مان که وتن، که به هویه وه پیاده کانی په رله مان توانیان سهرکه ون به سهر پیاده کانی پاشادا، به لام کاتیک سواره کانیان که پانه وه هه ردوو سوپا هاوسه نگ بونه وه و جه نگه که یه کلانه بوویه وه. چارلس توانی بالاده ست بیټ به سهر شاری "بانیری" و بگه ریته وه ئوکسفورد، له کاتیکدا هیژه کانی په رله مان که پانه وه له ندنه.

سواره کان له دوو سالی یه که می جه نگ سهرکه وتنیان به ده ستهینا. سواره کان توانیان ده سته بگرن به سهر باشوری خورئاوای ئینگلترا، که به هویه وه پادشا ویسته کان به هیژ بوون له خورئاوواو باکور. له کاتیکدا په رله مانیه کان له خوره لاتو باشور خاوه ن هیژ بوون. په رله مان به سهر کردایه تی "پیم" توانی له گه ل سکۆتله ندیه کان پیکبیټ و ناکوکیه کانیان نه هیلن، دواي ئه وه ی کلئساکانیان کرده یه ک کلئسای کالونی له هه ردو ولات له سهر شیوازی کلئسای سکۆتله ندی. به مه ش پيش ئه وه ی مانگی دیسمبر "کانونی یه که م" ی 1643 بیټ، "پیم" توانی سکۆتله ندیه کان له خزمه تی خۆیدا بخته کار، وه لئ له مانگی دیسمبر "پیم" له دنیا ده رچوو چاوی لیکنه. پاش هه شت مانگ له مردنی پیم هه ردوو سوپای پادشا و په رله مان له ته موزی 1644 که وتنه جه نگ. سوپای پادشا به هه ژده هزاره زیاده وه به سهر کردایه تی "پوربرت" ی کوپی خوشکی چارلس، پووبه پووی سوپای په رله مانیه سهرخپ بوونه وه "سوپای سهرخپ: هی په رله مان بوو، که سهریان ده تاشی. پیده چی تاشینی سهریان به شیوه یه ک بووی، که سهریان شیوه یه کی خپی نواندی". سوپای په رله مان له گه ل

سوپای سکۆتلەندی ژمارەیان دەگەیشتە "27" ھەزار سەربازو لە بەرامبەر "18" ھەزار سەربازی سوپای پادشا کەوتنە جەنگو لە تیکھەلچونی "مارستن مور" سوپای پەرلەمانی توانی سەرکەوێ بەسەر باشترین سەرکردەیی سوپای پادشا "پۆبەرت". بەپراستی ئەم تیکھەلچوونە گەرەتترین پووبەپووبوونەو بوو لە جەنگی ناوڤۆداو بەھۆیەو ھەبکوری ئینگلترا لە بەردەم پەرلەمان ئاوەلا بوو کەوتە دەستیان. لەملاشەو پادشا ویستەکان بەھۆی سەرکەوتنێان بەسەر ھێزەکانی "ئیسکس"ی سەرکردەیی پەرلەمان، باشوری خۆڕئاوای ئینگلترایان کەوتە بن دەست، دواي ئەوێ ئەم سەرکردەییە لە ئەیلوولی "1644" خۆی پادەستی پادشاخوازەکان کرد.¹

پۆلی کرۆمۆویل لەم کاتەدا دەرکەوت، کاتیک ھەستا بە پیکخستنی سوپا و ناوی لێیان سوپای نمونەیی. پەرلەمان لە توانای دا ھەبوو سوپاکەیی بە ماددەو چەک تەیار بکات، ئەمە لە کاتیکدا پادشا خوازەکان لەم دوو بوارەیان کەم بوو.

جەنەرال "فیرفیکس" بووبە سەرۆکی گشتی سوپا و "کرۆمۆویل" بووبە جیگری وفەرماندەیی سوارەکان. جوتە سەرکردە لە ھاوینی 1645 لە جەنگی نیسبێ لە "12/ھوزەیران" توانیان سەرکەوتنێکی مەزن بە دەست بێن بەسەر سوپای پادشا. سوپای پەرلەمانی توانی ناوچەکان لە بەرھەڵستکاری سوارەکان پاک بکەنەو. ئیدی پادشا ھەک پەنا بەر لە "ئۆکسفۆرد" بە تەنھا مایەو ھەو لە 24/ھوزەیرانی 1646 خۆی پادەستی سکۆتلەندیەکان کرد.¹

1 Trevelyan.G M England under the Stuarts(Penguin,1960),pp.226-227.
also pp.245-246 -

1 Ibid;pp.254-259.

شۆرشى دووهمی ئینگلیزی (1647-1649)

جهنگى ناوخۆیى به خۆبهدهسته وهدانى پادشا كۆتايى هات، په رله مانش هه ر وابهسته بوو به و په يمانه ی كه له گه ل سكوۆتله نديه كان مۆرى كردبوو. سكوۆتله نديه كان پۆلى سهره كيان گيړا له هه ردوو جهنگى يه كلاك ره وهى "مارستن مۆرو، نيسبى"، كه له هه ردوو كياندا په رله مان سهركه وتنى به دهسته هينا. ناوه پۆكى په يمانه كه باس له دامه زراندى كلیسای سكوۆتله ندى "پريسپيتارى" دهكات له ئینگلته پادا، كه ملكه چى دهوله ته. به بۆچونى زۆرينه ی پيۆريتانه كان كلیسای سكوۆتله ندى جياوازی نيه له گه ل كلیسای ئینگلیزی له هه مبه ر دهسه لاتى دهوله ت به سه ريداو سه پاندى دروشمه په رستشكاريه كان. ئه م پيۆريتانه ده يانويست كلیسای سه ربه خۆو ئازاد دابمه زرينن، كه به هۆيه وه ناوهران سه ربه خۆخوازن. به ره به ره ژماره يان زيادى كردو بوونه خاوه ن هيزو كه سى خاوه ن پيگه له سوپای نمونه ييدا.

له هه مان كاتدا په رله مان په يمانه كه ی به جيه هيناو كلیسای پريسپيتارى سكوۆتله ندى له ئینگلترا دامه زراند بى گویدا نه سه ربه خۆخوازه كان و ئامانجى ئه وان له دامه زراندى كلیسای ئازاد. له سه ره تاى سالى (1647) په رله مان فرمانى دا به ئافروۆ "تسريح" بوون له سوپای نمونه یى به بى پیدانى پاشماوه ی موچه كانيان. به لام سوپا ئه مه ی په ت كرده وه به هه لباردى سه ركرده بۆسوپا نه خشه ی كارى خۆى داپشت. كاتيک په رله مان هه ستى به سازبوونى شۆرشى سوپا كرد، ويستى له گه ل پاشا پيگه ويۆ و بيگيړي ته وه سه ر دهسه لات. به لام سوپا دهست پيشخه رى كردو خيرا پادشاى دهستگير كرد. له م ماوه يه شدا بيره سياسيه تازه كان له سوپادا له په ره سه ندى دا بوون. وهك تيۆرى "مافه سروشتيه كان بۆ مروۆ"، كه كاريگه رى هه بوو به سه ر نوسه ران و بيرمه ندى له ئینگلترا و ئه مريكا و فره نسا. ئه م تيۆره پيداگيرى ده كرد له سه ر ئه وه ی كه "حكومه تى شه رعى پشت ده به ستى به په زامه ندى ژيړده سه ته كانى. حكومه تى په رله مانيش پيويسته پيگيبت له يهك ئه نجومه ن، ئه م ئه نجومه نه ش له پيگه ی دهنگ

دانێکی گشتی هەلبژێردری و تەنھا نۆرینه‌کان بە‌گشتی دە‌نگ بە‌دەن و دیموکراتیەتی سیاسی پێکبێت".

کرۆمۆیل باوەری بە دیموکراتیەت نەبوو، خۆشی لەم بارە‌یە‌وه دە‌لی: "نۆرینه‌ی گە‌لی ئینگلیز دیموکراتیە‌تیان ناوێت، هە‌رچە‌ندە لە پوویی تیۆریشە‌وه چاک بێت." کرۆمۆیل بە پێشکەش کردنی "سە‌ری پێش‌ن‌ی‌ازە‌کان" سوپای هینایە ئە‌و ب‌روایە‌ی کە نە‌یاری کردنی پادشا چارە‌سەرە. ئە‌مە‌ی کرۆمۆیل باسی لە لی‌بۆردە‌یی ئاینی و بالادە‌ستی پەرلە‌مان بە‌سەر میلیشیا و کاروبارە‌کانی دە‌و‌لە‌ت دە‌کرد بۆ ماوە‌ی دە‌ ساڵ. هە‌روه‌ها داوای دە‌کرد هیچ کە‌س ناچار نە‌ک‌رێ ک‌لیسای پ‌ر‌یس‌پ‌یت‌اری سکۆت‌لە‌ندی پە‌سە‌ند بکات، وە دە‌سە‌لاتێک نە‌دری بە ئە‌ساقیفە کە ب‌توانی زۆرە ملیی بکات. هە‌روه‌ک داوای هە‌لۆ‌ه‌شاندنە‌وه‌ی پەرلە‌مانی درێژخایە‌ن و هە‌لبژاردنی پەرلە‌مانی نوێ دە‌رکرد لە‌سەر ب‌نە‌مای بە‌خشینی مافی زیاتری هە‌لبژاردن و دامە‌زراندنی بازە‌ی یە‌کسانی زۆ‌تر بۆ هە‌لبژاردن. ساکاتیکیش چارلس ئە‌م داواکاریانە‌ی پە‌ت‌کرده‌وه، کرۆمۆیل کە‌وتە هە‌لۆ‌یستیکێ نا‌پە‌ه‌تە‌وه. رادیکالێ‌ه‌کان کە خۆیان ناو نابوو "ئیلی‌فیر"¹، کاریگە‌ریان هە‌بوو بە‌سەر سوپا. کرۆمۆیل هە‌و‌لیدا خۆی ب‌پارێ‌زی لە شۆ‌پ‌ش. سە‌ربازانی سوپا بە کاریگە‌ری "ئیلی‌فیر" دە‌ستورێکیان دانا بە‌ناوی "پێک‌ه‌وتنی گە‌ل" و، تیا‌یدا داواک‌رابوو بە پ‌ی‌فراندۆ‌م‌یک‌ی گشتی و واز‌ه‌ێ‌نان لە پادشاو پەرلە‌مان و گە‌رانه‌وه بۆ گە‌ل وە‌ک سە‌رچاوه‌یە‌ک بۆ تە‌واوی دە‌سە‌لاتە‌کان. "پێک‌ه‌وتنی گە‌ل" پاشایە‌تی و ئە‌نجومە‌نی لۆ‌رداتی پە‌ت دە‌کرده‌وه و دە‌سە‌لاتی دە‌خستە پەرلە‌مان، پەرلە‌مانێک کە لە یە‌ک ئە‌نجومە‌ن پێکبێت و لە پێگە‌ی هە‌لبژاردنێکی گشتی "نۆرینه‌" هە‌لبژێردری. جگە لە‌مە بە‌ندوباریشی لە‌سەر پەرلە‌مان دانا، بە‌و‌پێ‌یە‌ی کە هە‌ندێ

1 بۆ‌یه ئە‌م ناوه‌یان لە خۆیان نابوو، چونکە دە‌یان‌ویست خە‌لکی والێ‌بە‌کە‌ن یە‌کسان ب‌ن لە پووی سیاسە‌تە‌وه.

ئازادی تاکه کهس هه ن پهره لمانیش ناتوانی قه ده غه ی بکات و له خه لکیان بستینی. کرۆمۆیل ده یگوت: " ئایا به پاستی گه لی ئینگلیزی ئاماده یه ئه م سیسته مه وه رگری؟". کرۆمۆیل سه ختی و قورسی ده دیت له جیبه جیکردنی ئه م ده ستوره. ئیدی له گه ل هاوه لانی توانی برۆا به سوپا بیئی که زیاتر میانگیرین له داواکاریه کانیان. ئه م گوتویۆو گفتوگۆیانه ی که له نیوان ئه ندامانی سوپا بریۆه چوو بوو به به شیك له ده ستوری ویلایه ته یگروتوه کان.

کرۆمۆیل هه ولیدا پاشایه تی پزگاریکات، به لام نه یتوانی چارلس پزگاریکات. وتویۆه کانی نیوان سوپا و پادشا ده ریخست که پاشا هه ولده دات سود وه رگری له جیاوازی و ناکوکی نیوان شوڤشگیران، به و مه به سته ی ئه وه ی له جهنگ له ده سته ی دا، به ده سته ی بینیته وه. هه روه که یه کی له پیاوانی سوپا ده لی: " کاتی چارلس پیشنیا زه کانی سوپای په تکرده وه، په رله مانیش متمانه ی خو ی له به رامبه ر سوپا له ده ستدا. کاتیکیش پاشا پیکه وتنی کرد له گه ل سکۆتله ندیه کان له سه ر ئه وه ی که سوپا و ته خت بگپیته وه بۆ پاشا له به رامبه ردا پاشا بۆماوه ی سی سال کلّیسیای پریسپیتاری دابه زینی، سوپای به ته واوی له خو ی توپه کرد". له م کاته دا سکۆتله ندیه کان شالوایان هینایه سه ر ئینگلتراو، زۆریک له پادشا ویسته کانییش پشتیوانی پادشایان کرد. به لام سوپا دووباره یه کی گرتیه وه، دوا ی ئه وه ی ناکوکیه کانیان نه هیشت، وه له سالی 1648 پووبه پووی سوپای سکۆتله ندی بوونه وه و سه رکه وتن به سه ریاندا. له م ماوه یه ی که سوپا له جهنگدا بوو له گه ل سکۆتله ندیه کان، په رله مان له گه ل چارلس پیکه وت به وه ی که چارلس بگپیته وه سه رته خت به و مه رجه ی نه رم و نیانی له ئایندا نه نوینی. ئه مه ش کۆتایی سهرده می پادشایی به دیارخست.

کاتیك سوپا به سه رکه وتویی گه رایه وه و بریاری کۆتایی هینانی پادشا و په رله مانی ده رکرد. ئیدی له (6/کانونی یه که می / 1648) سه رهنگ "پراید"¹ له گه ل ده سته یه ک

له سه ربازان له به رده م ده روزه ی په رله مان پاوه ستاو پشتیوانانی کلّیسیای سکوتله ندی له چوونه ژووره وه قه ده غه کرد. ئه وه بوو په رله مان له هه موو ئه وه نهدامانه پاک کرایه وه که پشتیوانی سوپایان نه ده کرد. به هۆیه وه له کۆی 504 نهدام که له سالی 1604 هه لېژێردرابوون ته نها شه ست نهدام مانه وه. په رله مان پاک کرایه وه، ناوی پامپ Ramp ی به سه ردا بړا، ئینگلترا له ئیستاوه به ره و داهاتوو که وته ژیرفه رمانی سوپا¹.

له داردانی چارلسی یه که م:

دوای ئه وه ی سوپا کۆتایی هینا به پاک کردنه وه ی په رله مان، ئه وه نهدامانه ی که له ئه نجومه نی گشتی دا مابوونه وه داویان کرد ئه نجومه نی لۆردات لیژنه یه ک پیکبیت بۆ دادگایی کردنی چارلسی یه که م. کاتیکیش ئه نجومه نی لۆردات بپیری ئه نجومه نی گشتی په ت کرده وه، ئه نجومه نی گشتی له سه ره تای سالی 1649 بپیرییدا ده سه لاتی دادوه ری بۆ گه ل بیت، مادام په رله مانیش نوینه رایه تی گه ل ده کات، ئه وا به هره مه نده له ده سه لاتی بالا، وه په رله مان هه ر یاسایه ک ده ربکات یاسایه، جا پادشاو ئه نجومه نی لۆردات له گه ل ئه م یاسایه بن یا له گه لی نه بن. له ژیر پۆشنایی بارودۆخی تازه چارلس له 30/ کانونی دووه می 1649 له سیداره درا. له پاستیدا ئه و لیژنه یه ی دانیشته بۆ دادگایی کردنی چارلس، نوینه رایه تی گه لی ئینگلیزی نه ده کرد له م کاته دا، له به ره وه ئه م دادگایی کردنه و ئه م له سیداره دانه نا یاسایی بوو. له سیداره درانی پادشا کاریگه ری دروستکرد له سه ر گه لی ئینگلیزی و کیشوه ری ئه وروپا، زۆرینه ی زۆری خه لکی په رۆش بوون بۆی، ته نانه ت ئه وانه یشی که له دژی شی پاوه ستان و له گه لیدا ده جه نگان چه زیان نه ده کرد چاره نویسی به م پۆژه گه یشته با. کاتیک سه ری خویناوی پادشا که خوینی لی ده تکا له به رامبه ر خه لکی به رزکرایه وه دوای له سیداره درانی به

شیۆەیه کی پاستەوخۆ، هوتاف کیشانی سەربازان لە نێو گریان و شین و شەپۆری جەماوەر وون بوو.²

وەنەبێ شۆرشی ئینگلیزی بەهۆی تیکچوونی کۆمەلگەی ئینگلیزی پویدایی، یاخود بەهۆی ململانێی چینایەتی ھەلگیرسابی، وەک ئەو ململانێی چینایەتیەکی کەفرەنسای پێش شۆرش و لەکاتی شۆرش بەخۆیەو بێنی. بەلکو شۆرشی ئینگلیزی لە ئەنجامی ململانێ کردن بوو لەسەر جێبەجێ کردن ی پرسی ئاینی و سیاسیی لە کۆمەلگەیهکی خوشگوزەران و بەهێز سەریهەلدا. لەمەو دەتوانین بڵێین: کە ھۆکارەکانی شۆرش تەنھا ئابوری یان کۆمەلایەتی نەبوو بەشیۆەیهکی ناپاستەوخۆ. بەلکو ئەمە گەلی ئینگلیزیش بوو کە بوویە دووبەرەکی ناکۆک و دژ بە یەک، لەھەر بەرەیه کدا ژمارەیهک خانەدانان و چینی ناوہ پاست ھەبوون. ھۆکاری ئاینیش پۆلێکی سەرەکی گێرا ھەر لە سەرەتای شۆرشەو تاکوتایی. کاریگەری ئەم پرسەش کەمتر نەبوو لە پرسی سیاسیی.

دیکتاتۆریەتی سەربازی ئۆلیفەر کرۆمۋیل

1658-1649

ئەنجومەنی گشتی پاک کرایەو ھەو پایەگەیاندرە کە ئینگلترا کۆماریه و پادشاو ئەنجومەنی لۆرداتی نی یە. ئەم کۆمارە دیموکراتی نەبوو، کاتیەک دەبینین ئەفسەرە پیۆریتانیەکان نەیانھێشت ھەلبژاردن بە پیۆەبجێت، بەهۆی ئەوێ دەیانزانێ کە زۆرینە گەلی ئینگلیزی لە دژیان. ھەر لەبەرئەو ش پشتیان بە سوپا بە سوپا بەستبوو، بەمەبەستی بالادەست بوونیان بەسەر دام و دەزگاکانی دەوڵەت. پەرلەمان دەسەلاتی جێبەجێ کردن گەپاندەو ھەو ئەنجومەنی دەوڵەت، کە پیکھاتبوو لە چل و یەک ئەندام، کە سێ ئەندامیان لە ئەنجومەنی گشتی ئەندام بوون. دەسەلاتی یاسادانانیش لە پەرلەمانی کۆن دامایەو کە لە شەست ئەندام پیکھاتبوو. ئەوانە نوینەرایەتی کەمێک لە گەلی ئینگلیزیان دەکرد، ئەم کەمەش پیۆریتانیە توندپەرەکان

بوون. کۆماریه کان پشتیوانیه کی گهرمو گورپی له دهره وه به ده ستنه هینا، چونکه کۆماریه کان که مینه بوون له ئینگلتراو به کوته ک خویان به سهر گه لی ئینگلیزی دا سه پاندبوو. ئه و کۆماریانه پیاوانی سوپا بوون و تانیبوویان ده سه لاتیان به ده سته وه بگرن.

حکومه تی کۆماری له دوا ی له داردانی پاشا له ژیر هه پره شه ی هه لگه پانه وه ی پاشا ویسته کان دابوو. سکۆتله ندیه کان هاوکاری ئینگلیکانه ئینگلیزه کانیا ن کرد بو پاریزگاری کردن له چارلسی دووه می کورپی چارلسی یه که م. کاسۆلیکه کانی ئیرله ندیش شۆپشی سهرکه وتوویان له دژی حکومه تی ئینگلیز ئه نجامدا. وه لی حکومه تی ئینگلیز پووبه پووی ئه م کیشانه بوویه وه زۆر به ئاسانی به هۆی ئه وه ی له پووی ئابوری و سهربازیه وه به هیزبوو. ئه مه له کاتی کدا دژه کانیا ن له هه ردوو پووه که وه لاواز بوون.

کرۆمۆویل له سا لی 1650 توانی سوپای ئیرله ندی به خراپی تیکبشکینی، پاش ئه مه له سا لی 1651 پووی کرده سکۆتله ندا و تیکبشکاندن، ئیدی چارلسی دووه م جگه له پینگه چاره ی هه لاتن هیچی تری بۆنه مایه وه، هه ربۆیه رای کرده فه پره نسا. کرۆمۆویل له کینپرکی بازگانیدا له گه ل هۆلندا سهرکه وتنی به ده ست هینا و په پله مانی ئینگلیزیش بۆ ئه م مه به سته یاسای که شتیوانی دهرکرد. به پیتی ئه م یاسایه ده بوا یه کالای ئینگلیزی له سهر پستی که شتی ئینگلیزی یاخود له سهر که شتی داگیرکه کانی بی ت. هه رچه نده کرۆمۆویل ئه م کارانه ی ئه نجام دا، وه لی له دامه زراندنی ده سه لاتیک ی به رده وام شکستی هینا. ده سه لاتیک که بتوانی جینگه ی سیسته می پاشایه تی دیرین بگریته وه که سا له هاوو ئینگلیزه کان پینی راهاتبوون. هاوکات هه رگه لی ئینگلیز پیۆریتان و سوپایان به شوم و نه گبه ت سه یر ده کرد.

کرۆمۆویل ده بیته چاودیری بالای ده وله ت (1653-1658):

"ئۆلیقه ر کرۆمۆویل" له سا لی (1599) له دایک بووه و سهر به خاوه ن زه ویه بچوکه کان بوو، وه له سا لی (1629) ده بیته ئه ندام په پله مان. دهرکه وتنی کرۆمۆویل

دهگه پیتته وه بۆ جهنگی ناوخۆ، چونکه له ویدا وهك سهركرده ههره بهرچاوهكان پۆلی دهگێرا. كړۆمۆویل خاوهن ویستیکی پۆلاین و سروشتیکی ئاگرین و بیروباوه پیکي قول و بههیزبوو، هه میسه تیکسته کانی ئینجیلی له سهر زمان بوو، ههرهك خۆیشی دهلی: "کارده کهم بۆ ئه و ئهرکه ی خودا خستویه تیه ئه ستۆم". ئینگلتیه را له سهرده می ئه ودا که یشته خۆشگوزهرانی و پێشکه وتنیك که مه گهر له سهرده مه کورتکانی پادشا بههیزه کان پیتی که یشتی، ئه گینا پیتی نه که یشتبوو.

کړۆمۆویل پۆسته که ی به زهبری هیز به دهست هینا، بۆیه سهخت بوو بۆی که بتوانی فرمانه وایی بکات به فه رمانه وایه کی دهستوری په رله مانی. هه بۆیه فرمانی هه لوه شانده وه ی په رله مانی ده رکرد، کاتیکیش په رله مان فرمانه که ی رهت کرده وه، کړۆمۆویل له سالی (1653) که مارۆی دان و فرمانی چۆل کردنی ده رکرد. ئیدی دهستی کرد به دهسه لاتیکی دیکتاتۆری بۆ ماوه ی پینچ سال و نیو. پاش ئه مه له ژیر سه ره رشتیاری ئه نجومه نی سه ربازی دهستوریکی ده رکرد به ناوی "دهستوری نوی". به گویره ی ئه م دهستوره خۆی بووبه سه رۆکی ده ولت تا کۆتایی ژیا نی و، خۆی ناونا چاودیری بالای ئینگلتیه راو ئیرله ندا و سکۆتله ندا. هه روه ها ئه م دهستوره دهسه لاتیکی فراوان پی به خشی، ته نانه ت مافی ئه وه ی پیدا که له دوا ی خۆی سه رۆکی ده ولت دیاری بکات.

له فه رمانه وایی کردنی دا ئه نجومه نی ده ولت هاوکاری ده کرد، که پیک هاتبوو له ئه ندامه مه ده نیه کان و هه لده ستان به مشورگی پانی دهسه لاتی جیبه جی کردن. "دهستوری نوی" وازی له په رله مان نه هینا و دهستبهرداری نه بوو، به لام په رله مانیش ئه و په رله مانه بههیزه نه بوو، به لکو دارده ستیک بوو به دهستی کړۆمۆویل و به ئاره زوی خۆی هه لیده سوپاند. دیکتاتۆریه ت له ئینگلتیه را سه رکه وتنی به دهستهینا، چونکه کړۆمۆویل که سیکی چاپوک و بههیزو کارا بوو، له ژیر سه رکردایه تی و بالی ئه مدا سوپا شکانی به خۆوه نه ده بینی و خه زینه ش به تال نه ده بوو، سیاسه تیکیشی له ده ره وه

په پیره و ده کرد که به رژه وهندی ئینگلته رای تیا دا پهنگ ده دایه وه و پێگه و سهنگی ئینگلته پاشی ده پاراست.

گه پانه وهی پاشایه تی بو ئینگلته را

کاتیک کرۆمۆیل سالی 1658 مرد، "ریچاردی" کوپی بوو به چاودیری بالا. ئەم گه نچه نیازپاک و بی توانا بوو، نهیده توانی به سهر ئەم ناکۆکیانه دا زال بیت، که له ولاتدا پهره ی سه ند بوو. له ویدا سه رکرده هه بوو ده سه لاتیک دیکتاتۆری ده ویست، هه شبوو کۆماری گه ره ک بوو، هه روه ک تیا یاندا هه بوو ده یویست به گێرانه وه ی بنه ماله ی ستیورات پادشایه تی به یننه وه سه ر ده سه لات. هه ربۆیه ریچارد ده سته ردار ی پۆسته که ی بوو. ئیدی هه ر له م کاته دا جه نه رال "مۆنک" یه کێ بوو له سه رکرده کانی هیزی کرۆمۆیل" پێگری کرد له که سی سه ربازی که جیگه ی کرۆمۆیل و کوپه که ی بگریته وه.

پاش ئەمه سوپاسالار فرمانیدا به کۆبونه وه ی ئەنجومه نی نیشتمانی، به مه به ستی هه لبژاردنیک ئازاد. وتویژیش له گه ل بنه ماله ی ستیورات ده ستی پێکرد، بو گه پانه وه یان بو سه ر ده سه لات له سه ر ئەو مه رجانیه ی که چارلسی دووه م له نیسانی 1660 له "بریدای" هۆلندا رایگه یاندو ده لی: "ئەو پارێزگاری ده کات له "ماگناگارت"، په یمانی مه زن" و "داواکاری مافه کان"، ئەوه ی که باوکی له سالی 1628 په زامه ندی له سه ر دابوو. هه روه ک ئەوه شی راگه یاند که کاروباری ئایینی و دارایی بو په رله مان جی ده هیلێ و پاده ستی ئەوانی ده کات. پاشان لیپوردنیک ده رکردو، ته نها ئەوانه ی نه گرته وه که په رله مان به پتیوستی ده زانی سزا بدرین، به هۆی ئەوه ی ده نگیان دابوو له سه ر له سیداره دانی باوکی. جگه له مه چارلسی دووه م بریاریدا پێکخستنی زه وی و مولک و سامانه کان بخریته سه ر کاره کانی په رله مان و بو ئەمانه جیبیلێ، که له سه رده می شوپشه وه له ده ستیان بوو. هه روه ک په زامه ندی نیشاندان له سه ر گشت ئەو قانون و یاسانه ی که باوکی له سالی 1642 واژۆی کردبوو، وه سه رجه م ئەو بریارو

گه لاله نامانه ی هه لوه شانه وه که له دوا ی ئەم میژوو ه دارپژرابوو. پۆژی له سیداره دانی باوکیشی کرده میژوی هاتنی بۆ سه رته خت 1649.

چارلسی دووه می کوپی چارلسی یه که م له "دۆفه ر" دابه زی و له مایسی 1660 بوو به پاشای ئینگلترا. به گه رانه وه ی بنه ماله ی ستیورات بۆ سه ر ته ختی ده سه لات کوتایی به سه رجه م ئەم بارگۆرانه هات که ولات پیددا تیپه پی و ده سه لاتی تاکره ویش ئاوابوو، که جیمسی یه که م و چارلسی یه که م ده ستیان پیوه گرتبوو. گه لی ئینگلیزی به گه رم و گوپی هکی زۆره وه پيششوازیان له چارلسی دووه م کرد. له ژیر سایه ی پادشایه تیدا کاروباره کان چونه وه شوینی خۆیان و کلێسای ئینگلیزی بوو به کلێسای په سمی.

چالس پیاویکی زیره ک و پوخۆش و جوانپۆش بوو، سه ره پای ده ستگرتنی به ده سه لاتی په ها، به لام ده یزانی تاچه ندو تاکو ی به رده وام بیته له سه ری، به بی تیگگیرانی له گه ل په رله مان. چارلس ئەزمونی ده بینی و ده یدی که به جه خت کردنه وه ی باوکی له سه رمافی خودایی پاشاکان، خودا ده ستی نه خسته پزگارکردنی. هه ربۆیه هه ر کاتیگ کاریک له نیوان خۆی په رله مان ئالۆزبوویه، ئەوا خۆی ده خسته ژیریار. چارلس چه ند جاریک دووپاتی کردبوویه وه، که ئەم هه زناکات جاریک تر دوورکه ویتته وه و بجیتته ولاتانی بیانی. ئەم خۆی به پاشایه کی ده ستوری په رله مانی له قه له م ددها. هه ره که له لیدوانه کانی "به ریدا" ئاماژه به وه بوو.

به لام چارلسی دووه م و براکه یشی جیمس کاریگه ر بوون به ئایینزای کاسۆلیکی و ده سه لاتی په ها. ئەمه ش شتیکی ئاسایی بوو کاتی ده بینین دایکیان "هنریتا ماریا" کچی هنری چواره می کاسۆلیکیه، وه چارلس و جیمس هه ر له مندالیه وه له کۆشک و ده رباری لۆیسی چواره دا په ره رده بیون و کاریگه ر بوون به ده سه لاتی فه ره نسا. جا کاتیگ چارلس له سالی 1660 گه رایه وه، نه یتوانی بۆ ماوه یه کی زۆر به رده وام بیته و خۆپاگری له ده سه لاتداریه تی په رله مان و ده ستگرتن به کلێسای

ئینگلیزی. له گه‌ل ئه‌وه‌شدا که کاسۆلیکی و ده‌سه‌لاتی په‌های له خۆدا ده‌رنه‌خست، به‌لام له ناکۆکیه‌کی به‌رده‌وام دابوو له‌گه‌ل په‌رله‌مان، ئه‌م ئاشکرانه‌کردنه‌ش نه‌یانی مانه‌وه‌ی بوو له ده‌سه‌لات. چارلس به‌هۆی زمان لوسی و شارده‌وه‌ی پووی پاستی خۆی ئامانجه‌کانی خۆی ده‌شارده‌وه‌و به‌خۆ هه‌لکێشانه‌وه‌ سه‌رز نه‌نشتی وه‌زیرو راویژکرانی ده‌کرد، ئه‌وانه‌ی ببوونه قوربانی هه‌له‌کانی چارلس.

په‌رله‌مان پاش ماوه‌ی مافه ده‌ربه‌گه‌یه‌کانی هه‌له‌وه‌شاندوه‌، ئه‌و مافانه‌ی پادشا به‌کۆکردنه‌وه‌ی داهاات پشتی پێده‌به‌ست. ئه‌م هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ له‌ ترسی دووباره‌بوونه‌وه‌ی هه‌مان ئه‌و په‌وشه‌ بوو که له‌سه‌رده‌می چارلسی یه‌که‌م و جیمسی یه‌که‌م هاته‌ ئارا له ناکۆکیان له‌گه‌ل په‌رله‌مان. ئه‌م پێشویینه‌ی که په‌رله‌مان له‌هه‌مبه‌ر مافه ده‌ربه‌گه‌یه‌کان گرتیه‌ به‌ر، خالی وه‌رچه‌رخان بوو بۆ ئاوابوونی هه‌موو تیۆره ده‌ربه‌گه‌یه‌کان له ئینگلترا، هه‌روه‌ک پێداگریش بوو له‌سه‌ر تیۆره سه‌رمایه‌داریه‌کان و که‌رته‌ تایبه‌تیه‌کان. خاوه‌ن زه‌ویه‌کان سویدیکی زۆریان بینی له هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی پاشماوه‌ی کاره ده‌ربه‌گه‌یه‌کان، له‌م نێوانه چارلس له‌به‌رامبه‌ر ئه‌مه‌دا 100000 پاوه‌ندی ئستریلینی له په‌رله‌مان وه‌چنگ که‌وت، که وه‌ک باجێک دانرا بوو له‌سه‌ر ماده‌ کهلویه‌کانو، سه‌رجه‌م چینه‌کانی گه‌ل ده‌یاندا. ئه‌مه‌و له‌گه‌ل کۆی باجه‌کانی تری وه‌ک باجی عقارات و داهااتی به‌رید، که سالانه ده‌گه‌یشه‌ 1200000 پاوه‌ندی ئه‌ستریلینی، ئه‌مه‌ش به‌س بوو بۆ خه‌رجیه‌کانی ده‌ربارو حکومه‌ت. به‌لام به‌ نسه‌ت چارلسی دووه‌م ئه‌وه‌نده به‌س نه‌بوو، کاتی ده‌بینین چارلس که‌سیکی ده‌ست بلاو مسریف بوو، به‌رتیلی ده‌دا به ئه‌ندامانی په‌رله‌مان و ده‌یویست سوپایه‌کی سیستماتیک دابه‌زینی بۆ به‌هێزکردنی ده‌سه‌لاتی خۆی.

بێزاری و نا‌په‌زایی بالی به‌سه‌ر خه‌لکیدا کێشا، ته‌نانه‌ت خاوه‌ن زه‌ویه‌کانیش بێزار بوون و خه‌رجی ده‌ربارو کۆشکی پاشایان به‌ زۆر داده‌ناو ئیدانه‌ی ئه‌م هه‌موو خه‌رجیه زۆره‌یان ده‌کرد، هه‌روه‌ک له‌ناو خه‌لکی ئه‌مه‌ بلاووبویه‌وه که گوايه چارلس سوپای

بیگانه به کارده هیتی بۆ ملکه چکردنی ئینگلیز. له ئه نجامی ئه ودها په رله مان زۆر زیاتر له جاران به وردی و خه رجیه کانی ده رباری هه لده سه نگاندو بودجه ی پاشایی داده نا به گویره ی پیداو یستیه کان، هه روه ک داوای لیسته ی حیساباتیشی ده کرد.

له گه ل ئه وه شدا چارلس به هه موو هۆیه ک به رده وام بوو له قه رزکردنی سه روه ت و سامان. له م نیوانه هه ستا به قه رزکردنی بری ملیۆنێک و دووسه دوه نجا هه زار پاوندی ئیسترلینی، پاشان له سالی 1672 رایگه یاند که پیویسته ئه م قه رزه بیته قه رزیکی به رده وام. هه روه ها له سالی 1672 پیکه وتنیکی ژیره ژیری له گه ل لۆیسی چواردها سازدا. به گویره ی په یمانه که لۆیس ده بوايه سالانه بری دووسه د هه زار پاوند بدات به چارلس له به رامبه ر هاوکاری کرانی له جه نگی هۆلندا و ئیسپانیا و خۆیشی بجیته پال کلّیسی کاسۆلیکی. به لام له گه ل ئه وه شدا که هاوکاری لۆیسی کرد، نه چووه پال کلّیسی کاسۆلیکی.

له باره ی سیاسه تی ئاینیه وه، چارلس به هاوکاری چینی ئه رستۆکراتی توانی پرۆتستانتی به رگیره کان "پیۆریتانیه کان" ناچار بکات خۆیان بگونجینن له گه ل کلّیسی ئینگلیزی، ئه مه ش به گویره ی یاسای گونجان که په رله مان له سالی 1662 دایرشت. به لام جوداخوازه کان له پیاوانی ئاینی له پۆسته کانیان دامالران و ناچارکران له دوری پینچ میل له کلّیساکانیان جیگیر بن، ئه مه ش به پیی یاسای "پینچ میل" که په رله مان له سالی 1665 دایرشت. ته نها کاتی که ئه مه یان له سه ر هه لده گیراو وازیان لی ده هیترا ئه گه ر په زامه ندیان له سه ر تعالیمی کلّیسی ئینگلیزی نواندبایه و سویتدی گوپراه لیان خواردبا بۆ پاشا. وه ئه گه ر سه ردانی کردنی جواداوازه کان به مه به ستی کۆبوونه وه بۆ کلّیساکانیان دووباره بیته وه ئه وا به گویره ی یاسای کۆبوونه وه ی سالی 1664 سزاده ران به کارکردنی قورسو زه حمه تی هه میشه یی له دورگه ی هیندی خۆرئاوا.

کاتیک پەرلەمان زانی کە دژایەتی کردنی پیۆریتانەکان لەلایەن چارلسی دووھەمەو بەھۆی سۆزو خۆشەویستی چارلس نی یە بۆ ئینگلیکانی ئەوەندە بەھۆی سۆزو لایەنگریەتی بۆ کاسۆلیکیەت. لەگەڵ پیۆریتانەکان پێککەوتن لەدژی سیاسەتی پادشا. جیمسی برای پادشاش لە سالی 1672 بە پاشکاوانە کاسۆلیکی بوونی خۆی پاگەیاندا، لەھەمانکاتدا چارلس بەیانی لیبوردەیی و پاگرتنی ئیجرائاتەکانی لە بەرامبەر کاسۆلیک و جوداخوازەکان پاگەیاندا. لەم کاتەشدا ئەوەبلاوێو کە چارلس پارە وەرگرتووە لە لۆسی چواردە.

پادشا مافی ئەوەی ھەبوو کە یاساکان لە نیوان کاتیک بۆ کاتیکی تر ھەڵبەسێرێ. بەلام ئیدی پەرلەمان ئەوەندە بەھێز ببوو دەیتوانی ئەم یاسایانە دایان دەپێژێ بیان سەپێنێ، ئەوەبوو داوای لە پاشا کرد ئەم بەیانە ھەلۆەشیینیتەو. لەم کاتەدا ئەوە بلاوێو کە کاسۆلیکەکان پیلان دەگێڕن لەدژی ئاسایشی ولات، کە ئەمە بوو ھۆی چەوساندنەو ھێ کاسۆلیک و کوژرانی ژمارەیک لە کاسۆلیکە دیارەکان.

لە سالی 1679 پەرلەمان گەڵاڵە نامەیکە دەریکرد، بۆ لادانی جیمسی برای چارلس لەسەر تەخت. لە ماو ھەمەتەقی کردن لەسەر لادانی جیمس، پەرلەمان پەرەمانەندی نواند لەسەر یاسای "ھیبس کورپس، Habeus corpus"، بە گوێرە ئەم یاسایە دەست بەسەرکردن و زیندانی کردن بەبۆ بڕیاری فەرمانی دادگا و پوونکردنەو ھۆی گیران و بەندکردن قەدەغە دەکری. ئەرستۆکراتیەکان لە پەرلەمان لەبارە پرسی لادانی جیمس کە ببوو بە کاسۆلیکی، بیوون بە دووبەش. بەشیکیان پشتیوانی لادانیان دەکردو لەمەدا پیۆریتان و جواداواز پڕۆستانتەکان بە شیوەیکە گشتی پشتگیریان دەکردن، ئەمانە ناوێران "ھویگ، شۆپشگێڕان"، چونکە پڕۆستانتەکان ھەستان بە شۆپش کردن "بەشەکی تریشیان کە زیاتر میانرەو بوون بەلای جیمس داو، دەیانویست ئەو بارودۆخە کە لەکلێساو دەوڵەتدا ھەیکە پاییگرن لەپێناوی پێگەری کردن لە دووبارە بوونەو ھێ جەنگی ناوخوازی. ئەمانە پابەند بوون و

دهستیان گرتبوو به کلێسای ئینگلیزی و پایانگه یاند که پادشا دهسته بهرکاری ئاسایشی ململانی نیوان ئه رستۆکۆاتی و بازرگانانه. هه ر بۆیه مل دان بو پادشایه کی کاسۆلیکی باشته له وهی وولات پووبه پووی جهنگیکی تری ناوخوای بیته وه. ئه مانه سه رکه وتنیان به دهسته ئینا له دواي ئه وهی ئه نجومه نی لۆردات گه لاله نامه ی لادانی جیمسی رهت کرده وه له سالی 1680. ئه مانه که پشتیوانی "جیمسی کاسۆلیکیان کرد ناسران به "تۆری".

له سالانی کۆتایی فه رمانه وایی چارلسی دووهم، نه یاری کردنی هویگز به سه رکرده یه تی لۆرد "شافستبری" دای له زیادی. پڕوپاگه نده یه ک بلاووبۆوه به وهی که "هویگز" پیلان ده گێژن بۆ کوشتنی چارلس و له سه ر تهخت لادانی کوپه ناشه رعه که ی "مونماوت". ئه مه و چه ند پڕوپاگه نده ی تریش کاردانه وهی دروست کرد له لای تۆریه کان، بۆیه به یی بانگ کردنی په رله مان له 1681 تا 1685، سه رکرده کانیا ن دوورخرانه وه بۆ تاراوگه. کاتیکیش چارلسی دووهم کۆچی دواي کرد له سالی 1685، مونماوت هه ستا به هه لگیرساندنی شوێرش، به لām به خیرایی شوێشه که ی سه رکو ت کراو جیمس به ناوی جیمس ی دووهم وه بووبه پادشا.¹

جیمس ی دووهم 1685-1688: .:

جیمس ی دووهم وه ک برا که ی چارلس زمان لوس نه بوو، له بهر ئه وهی ئه و سروشتیکی تۆرپه ی هه بوو، هه روه ک کاسۆلیکی بوونی خۆی و ده سترتنی به حوکمی په ها راگه یاند. وه ئه وهشی خسته پوو که ئه و مافی خۆیه تی تاکه کانی گه له که ی والیبات له یاسا کانی په رله مان ئازاد بن. جیمس هه ولیدا سوپایه کی سیستماتیک دابمه زینیی که ئه فسه ره کانی کاسۆلیکی بن. له مه دا "هویگز" دژایه تی ئه م سیاسه ته ی

جیمس یان کردو تۆریش هەم دیس پیتی پازی نەبوون. جیمس لە ساڵی 1687 یاسای لیبۆردەیی دەرکرد، کە بەگوێرەی ئەم یاسایە کاسۆلیک و پڕۆتستانیە جوداخوازه‌کان بەخشرابوو لەسەرپێچی کردنیان بەرامبەر ئەو یاسایانە. هەروەها فەرمانبەرە کاسۆلیکەکانی لەپۆستە سەربازی و مەدەنیەکان دامەزراند. لەگەڵ هەبوونی ناپەزاییەکی توندیش جیمس دووهم لە ساڵی 1688 یاسای دووهمی لیبۆردەیی دەرکردو فەرمانی دا بە خۆیندەوهی ئەم فەرمانە لە کلێسا ئینگلیکانیەکان. کاتیکیش ھەوت ئوسقوف خۆیندەوهی ئەم فرمانەیان پەت کردەوه و پازی نەبوون بە خۆیندەوهی یاسایەکە، جیمس بەسەرپێچی کردن تاوانباری کردن. وە کاتیک سویند خۆران لە دادگە تۆمەتباریان نەکردن، ئەو ئەساقیفانە ئازاد کران. "تۆری" لە ھێرشەکان بۆ سەر کلێسای ئینگلیزی نیگەرانی بوون، هەروەها بە دامەزراندنی سوپایەکی ھەمیشەیی قەڵس بوون، لەملاشەوه ھویگز ناپەزاییان دەرپێی لەھەمبەر لایەنگری کردن لە کاسۆلیکەکان و نزیک خستەنەویان و فەرمانۆش کردنی یاساگانێ پەرلەمان .

لەپاستیدا ئاسان بوو ئارام بگرن لە بەرامبەر ئەو گەندەلیانەکی کە لەسیاسەتی توندپەرەوی جیمس کەوتبوونەوه، مادام ھیوايەکی گەورەیان ھەبوو بە ھاتنی "ماری و ئان" بۆ سەر تەختی دەسلەت. ئەم دووانە کچی پڕۆتستانی جیمس بوون. بەلام جیمس لەساڵی 1688 لە ھاوسەری دووهمی کوپێکی بوو، کە بیگومان ئەو وادەکات کوپەرەکەشی کاسۆلیکی بێت. ئیدی ھیواکان تیکشکان لەھەمبەر باشکردنی بارودۆخەکان لە دواي جیمس. ئەو ھەبوو شوینکەوتەکانی کلێسای ئینگلیزی لە پارتی "ھویگز و تۆری" لە پڕۆتستانیە جوداخوازه‌کان لەگەڵ یەکتەری پیکەوتن و بانگھێشتی

"مارى" هاوسه ره كه ی "ولیم ئۆرنج" ی دهسه لاتداری هۆلندا یان کرد بۆ ئه وه ی ته ختی ئینگلیزیان پئیشكه ش بکری به ناوی "ولیه م ی سییه م"¹.

شۆری جه لیله (1689)

به بانگه یشتی سه رکرده کانی تۆری و هو یگز، "ولیم و ماری" هاوسه ری به سه رکرده یه تی سوپای هۆلندی له ئاوه کانی نیوان ئینگلترا و هۆلندا په ریه نه وه ئینگلته را بۆ مه به ستی وه رگرتنی ته ختی ئینگلیزی، به بی هاتنه پئی هیچ به ره نگاریه ک. کاتی ک جیمس بی نی سوپاکه ی ئافه پۆزی لی کردو وازی لی هینا، رایکرده فه ره نسا. به مه ش شۆرش کاری خوی ته واو کرد به بی پڑانی خوین. ئیدی له لایه ن کۆنگره ی نیشتمانی ئینگلیزی که له سال ی 1689 بۆ ئه م مه به سته کۆبوویه وه، تاجی پاشایه تیان پئیشکه شکردن.

ولیه م ئۆرنج فه رمانه وای هۆلندا بوو، وه کوپی خوشکی چارلسی دووه م و جیمسی دووه م بوو. به ناوی ولیه می سییه مه وه بوو به شای ئینگلترا. په رله مانیش لادانی جیمسی دووه می راگه یاند، ئه وه شی پوون کرده وه که هۆکاری لادانی جیمس سه رپئی کردن بوو له ده ستوری ئینگلیزی و نه ریتی ولات.

شۆرش "جه لیله" کۆتایی هینا به ده سه لاتی په را له ئینگلترا، وه داکۆکی کرد له سه روه ری کرده یی په رله مان له دام و ده زگای ولات، ئیدی له م کاته وه پادشایه تی به شیوه یه کی کۆتکرا و مایه وه.

یاسای مافه کان 1689:

په رله مان په زامه ندی نیشاندا له سه ر گه لاله نامه ی مافه کان، که تیایدا ده سه ته به ری ته وای ده سه لاتی په ره لمانی ده کردو ئینگلیکانی بوونی پادشایی به پئویست داده نا، هه روه ها ده سه لاتی په کخستنی یاسای له پادشا ده سه نده وه و پئگری ده کرد له پاشا

که باج کۆبکاته وه له تاوانباران ببورئ. په رله مان داکۆکی ده کرد له سه ر پاراستنی ئه ندامه کانی و مافی گه لی ئینگلیزی له هه لگرتنی چه ک و پيشکه شکردنی سکالۆ، دهسته به رکردنی ئازادی قسه کردن و ئازادی ده برپینی بیرو بۆچونه کان به بی هیچ کۆت و به ندیک. هه روه ها پیداکری ده کرد له سه ر هه لبژاردنی ئازاد و به ستنی کۆبوونه وه ی په رله مانی به شیوه یه کی به رده وام و دادوه ری کردنی پۆله کانی گه ل له لایه ن دادوه ری دادگه رو پیاده کردنی سویندخواردن و خۆبه دورگرتن له سزا قورسو گرانه کان¹.

به پیتی ئه م گه لاله نامه یه په رله مان مافی سه پاندنی باجی هه یه، وه ده توانی سوپا ته یار بکات بۆ ماوه ی سالتیک به خه رجی ته واوه. وه ده بی سالانه په رله مان داوبکات بۆ موچه، ئه گه ر داوای نه کرد ئه وا موچه ی سه ربازان نادری، هه روه ها ئه گه ر په رله مان داوانه کات هیچ سه ربازیک له ژیر باری نااسایی سزا نادری له ره وشیکی په شیوو ئالۆزدا.

له روی ئاینیشه وه کۆت و به نده کان له سه ر کاسۆلیکیزم هه ر مایه وه، له کاتیکدا یه پیتی یاسای لیبوره یی پروتستانته جوداخوازه کان ئازادی په رستشکاریان پی به خشرا¹.

له ماوه ی ده سه لاتی ولیه می سییه م و شازنه ئان، په رله مان ژماره یه ک یاسایی ده رکرد. له وانه: یاسای کۆبوونه وه ی په رله مان 1694، که باس له وه ده کات، نابی هه لوه شانده وه ی په رله مان له سی سال زیاتر بیت. جگه له مه یاسای جیگرتنه وه ی له سالتی (1701) ده رکرد، به پیتی ئه م یاسایه له داوی مردنی ولیه م، ته ختی ئینگلیزی ده گوازیته وه بۆ "ئان" ی کچی جیمسی دووه م، وه له داوی مردنی کوپی شازنه ئان، به رپارده دری که ته خت بگوازیته وه بۆ هه لبژیرداوی بنه ماله ی هاتۆفه ر. هه روه ها

1Clark, G.M. The later Start (oxord, 1955), pp. 144-145; Also pp. 145-FF

2Ibid.

په رله مان له سالی (1707) یاسای یه کیه تی ده رکرد، به گویره ی ئه م یاسایه ش سکوتله نداو ئینگلترا به یه کخستنی په رله مانه کانیا ن بوونه یه ک ده ولته و ولاتیکی نوییان دروستکرد به ناوی به ریتانیا ی مه زن.

سهره لدانی پارتیه سیاسیه کان له ئینگلترا

له کو تایه کانی سهرده می چارلسی دووهم دوو پارتی سیاسی له یه کتر جیاواز هاتنه سهر شانوی سیاسی ئینگلترا. ئه مانیش "هویگز، توری" بوون. پارتی هویگز به شیوه یه کی گشتی پشتیوانی ده کران له لایه ن هه مان ئه و گروپ و کو مه لانه ی که له جه نگی ناو خویدا پشتیوانی په رله مانیا ن ده کرد. ئه مانه ش بریتی بوون له پرۆتستانته پیوریتانه کان وجوداخوازه کان ئه رستو کراتیه کان. به لام توری له و ئه رستو کراتیا نه بوو که پشتیوانی کلّیسی ئینگلیزی و سیاسه ته کوون و پادشایه تیا ن ده کرد. جیاوازیه کی ئه تۆو پوون نه بوو له نیا ن ئه م دوو پارتیه جگه له وه ی که هویگز به سه وکایه تی "ایرل شافستبری" زۆر نه یاری سیاسه تی مه یل بوونی چارلس ی ده کرد بۆ فه ره نسا. به لایانه وه ئاسایی بوو، که پادشا دینی خو ی پارێز پیوه بکات، به مه رجی نه بیته نه یاری کلّیسی ئینگلیزی و دژایه تی نه کات و اتا (پادشا وه ک خو ی هه ر ئابنزا یه کی هه بیته به لایانه وه ئاسایی بوو، به و مه رجیه که دژی کلّیسی ئینگلیزی نه بیته).

له ده ره نجامی شوێشی سالی 1688 پیگه و گرنگی ئه م دوو حیزبه زیادی کرد، که هه ر دوولایان پشتیوانی ده سه لاتی په ره لمانیا ن ده کرد بۆ هه بوونی هه ژمونی به سه ر کاروباره کانی ده ولته. ئه م دوو حیزبه له سهرده می "ولیم" دا به نۆره له حوکم دا بوون. هه رچه نده "ولیم" مه یلی به لای حیزبی توری دا بوو، به لام کاتی بینی که مه ی ده خو نه وه. پشتی به هویگز به ست، به تاییه ت کاتی تیبینی ئه وه ی کرد، که سیسته م و دام و ده زگای ده ولته پێک و پێک به پیوه ده چیته به نسبه ت خو ی ئه گه ر بیته و هویگز له حوکم دا بن. "ولیمی سییه م" له ئازاری 1702 کوچی دوا یی کرد، ئه مه له کاتی که دا

دەولەتەکانی ئەوروپا لە دژی لۆیسی چواردە بەیەکەوه کۆبوونەوه و لەگەڵ یەک بوون و جەنگیان لەدژی پاگەیاندا. هەروەک لە شوێنی خۆی باسمان کرد. ئەم دوو پارتە لە سەردەمی خانم "ئان" بەردەوام بوون لەسەر حوکم کردن بە نۆرە. "ئان" لە سەرەتادا تاوێکی سالی 1710 پشیتی دەبەست بە پارتی هویگز، بەلام لە دواي ئەم مێژووە پارتی تۆری هاتە سەر حوکم وەزارەت لەوان پیکهینرا تاوێکی سالی مردنی خانم "ئان" 1714. ئەم باوێکە بەنسبەت ئەم دوو پارتە بەردەوامی دا بەخۆی، سیستەمی دوو پارتی بوو گرنگترین دیاردە و پوخساری ژيان سیاسی لە ئینگلترا.

پەیدا بوونی وەزارەت (کابینە)

سیستەمی وەزاری بوو بە نایابترین دۆخی سیاسی لە ئینگلترا. پادشاکی بێمالە سستیوات واپاها تیبون که که سیکی خاوەن دەسەلاتی سیاسی لە خانەدانان هەلبژێرن و پشیتی پی بێستەن لە بەرپۆوە بردنی کاروباری دارایی و سەربازی. ئەو کەسەش چەند راپۆزکاری هەبوون که هەریەکە دەکرده سەرپەرشتیاری یەکی لەدام و دەزگانی دەولەت. هەروەها جارجارە بۆ چاوگێرپانەوه بە کاروباری دەولەت لەگەڵ پادشا کۆ دەبوونەوه. ئەم کۆمەڵە کەمە لە پیاوێ دیارەکانی دەولەت ناوێران وەزارەت یاخود کابینیت، ئەمەش بەهۆی کۆبوونەوه کانیان لەگەڵ پادشا لە ژوریککی بچوک، که پی دەگوترا کابینیت.

وەزیرانی دەولەت لەپیش شوێنی جەلیلە لەو کەسانە پێکدەهاتن که پاشا هەڵبەبژاردن، بەلام بەرەبەرە لە دواي شوێش باروێک گۆرانی بەسەرداها، هەتا پادشا وای لێهات ناچار بوو ئەندامانی وەزارەت لە بەرپرەکانی ئەم پارتە هەلبژێری که لەپەرەلمان ژۆرینەن. لەسەردەمی پاشا وليمی سییەم پارتی هویگز بە بەردەوامی لەسەردەسەلات بوون، بەهۆی ئەوەی ژۆرینەي پەرلەمان لەئەوان بوو. هەمان پەوش لە

سەردەمی شاژنە ئان بەردەوام بوو. لە گەڵ ئەوەی پادشاخان مەیلیان بەلای پارتنی تۆری دابوو، بەلام وایان بە چاک دەزانی کە پەزنامەندی لەسەر زۆرینە بنوینن و سەرپێچیان نەکەن. پادشا سەرپەرشتی کۆبوونەوەی وەزیرانی دەکرد. بەلام لەسەردەمی بنەمالە "هانتۆفەر" بە ھۆی ئەوەی "جۆرجی یەکەم" زمانی ئینگلیزی نەدەزانی خۆی بە دوور دەگرت لە کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی وەزیران و، وەزیری یەکەمی لە جیگەیی خۆی دانابوو جڵەوی کارەکانی بۆ ئەم وەزیرە جی ھێشتبوو. ئیدی لەم کاتەو وەزیری یەکەم ناوئرا سەرۆک وەزیران. بەم شیوەیە:

- 1- بالادەستی وەزارەت بەسەر کاروباری دەوڵەت.
 - 2- پشت بەستن بە زۆرینە لە پەرلەمان لە ھەمبەر دەسەڵاتداری.
- بوون بە خاسیەتی سیستەمی دەسەڵاتی ئینگلترا.

بەشى نۆيەم
سەرھەڭدانى ئىمپىراتورىيەتى
روسىيا

سهره لڤانی ئیمپراتۆریه تی روسیا

له بهشی یه که مدا باسی پزگارکردنی روسیامان کرد له دهسه لاتی مه غۆل. ئەمهش له سهرده می ئیقانی سییه م کاتیك که توانی هه ری می نو فگۆرد ب خاته پال میرنشینه که ی و به هاوسه رگیری کردنی شی له گه ل یه کێ له نزیکانی قوستنتینی یازده به ناوی خانم "صوفیا"، ئیقان بانگه شه ی جینشینی قه یسه ری بۆخۆی کردو ئەموستیله ی خیزانی به کاره ی نا که هه لۆی دووسه ری ئیمپراتۆریه تی پۆمانی پیروزی له سه ر نه خش کرابوو. ئیمپراتۆر ماکسیمیلیانی یه که م ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریای پۆمای پیروزی نازناوی پادشا "فاسیلی" سییه می کوپی ئیقانی پییه خشی. به لام ئەم په تی کرده وه، چونکه نازناوی ئیمپراتۆری بۆخۆی هه لێژاردبوو.¹

ئیقانی تۆقینه ر:

له سهرده می ئیقانی چواره می 1533-1584 کوپی فاسیلی، میرنشینی مۆسکو به هۆی دهستگرتنی به سه ر قازان و ئستراخان فراوانی به خۆیه وه بینی و توانی بالادهستی بنوینی به سه ر حه وزی پوباری قۆلگا. ئیقان توانی چینی ده ره به گو خانه دانان که ناسرا بوون به "بویارس" له ناویه ری و زه وی و زاره کانیا ن دابهش بکات به سه ر دهست و پیوه نده کانی، به مهش چینیکی نوێی ئافراند له خاوه ن زه وی و زار که ملکه چی خۆی بوون. له م لاشه وه جوتیارانی ناچار کرد له سه ر زه ویه کانیا ن بمیننه وه و ئۆقره بگرن بۆ خزمه تی ئەم چینه. پاشان به یاسای په ق و توند به زه ویه کانی په یوهست کردن. ئیقانی چواره م به هۆی مامه له ی توند و په قی له گه ل "بویارس" به ئیقانی تۆقینه ر ناسرا. ئیقان نازناوی قیصری بۆ خۆی هه لێژارد به و پییه ی که نه وه ی صوفیای خانمی بیژه نتییه. "ئیقانی تۆقینه ر" هه ستا به کاری ئاوه دانکاری و

تەلارسارسازی. ئەندازیاری ئەلمان و ھونەرەندانی ئیتالی بەکارھێنا لە بنیاتنانی مۆسکۆی نوێ، کە "کرملن" و کلێساو چەندەھا کۆشکی تریان بنیاتنا. پاشان ھەستا بە پەیمانێکی بازرگانی لەگەڵ ئینگلترا. کە ئەوەی دوایان کۆمپانیای "مۆسکۆفی" دامەزرا لە ساڵی 1558. ھەروەھا دەستیگرت بەسەر بەشی خۆڕاواي سيبيريا. کە بەھۆیەو دەرگەي ئاوەلاکرد لەبەردەم ئەوەکەي بۆ گەیشتن بە زەریای ئارام.

بوريس گۆدۇنۆف:-

ئیفانی تۆقینەر لە ساڵی 1584 مرد. کۆپرە گەرەکەي خۆیشی کوشت بەناوی "ئیفان" لە ساڵی 1582. کۆپرەکەي تریشی بەناوی "تیودۆر" لە پووی عەقڵیەو تەواو نەبوو، ھەربۆیە خالی "بۆرسین گۆدۇنۆف" کرا بەوەصی لەسەری. کاتیکیش تیودۆر "فیدۆر" لە ساڵی 1598 مرد، بارودۆخی ولات تیکچوو بەھۆی بەردەوام بوونی "بۆریس" لەسەر سیاسەتی ئیفانی چوارەم لە برەودان بە بەرژەوئەندیەکانی بازرگان و خاوەن زەویە بچوکەکان لە دژی چینی "بویارس"، کە بوو ھۆی بیزارکردن و توپە بوونی ئەم چینیە لە سیاسەتی "بوريس" و، دەیانویست دەسلالت و بەرێژاریەکانیان بگێرێنەو. لەملاشەو بۆریس ناچار بوو تەنگ بە جوتیاران ھەلجێ، بەمەبەستی پازی کردنی خاوەن زەویە بچوکەکان. کە ئەمەش بوو ھۆی توپەبوونی جوتیاران بشیوێھەکی توند¹.

جا لە دواي مردنی "تیودۆر"، خیزانەکەي تەختی قەیسەری پەت کردەو، براکەیشی کە توشی شەلەل ببوو لە ساڵی 1591 خۆی کوشت. ھەربۆیە پەرلەمان کۆبۆیەو بۆ ھەلبژاردنی قەیسەر. پەرلەمان "بوريس گۆدۇنۆفی" ھەلبژارد بە قەیسەر. کە دل کراو و کارزان بوو، ھەزی لەچاکە بوو بۆ گەلەکەي. ئەم یەکەم کەس

بوو که گهنجانی ناردە ئه وروپا بۆ ئه وهی له شارستانی ئه وروپی شارەزاین¹. به لām قه ده ر دژایه تی کردو هیچ یه ککیان نه گه رانه وه. به هه مانشیوه برسیه تیش گه لی روسی هیلاک وشه پړیو کردو خه لکی تاوانباریان کرد به ده رمانخواردکردنی ئیقانی چواره م و کوپه که ی قیسەر سیۆدۆر، که بوریس خۆی وه صی بوو به سه رییه وه. هه روه ها تۆمه تباریان کرد به کوشتنی دیمیتری برای بچوکی قه یسه ر سیۆدۆر.

میژوونوسی پوسی "کرمین" ئه و تۆمه تانه به درۆ ده خاته وه ته نها کوشتنی دیمیتری نه بیّت، زۆریه ی میژوونوسانیش له مه دا پشتیوانی کرمین ده که ن ته نها که میکیان نه بیّت. به لām به لگه کان ئه وه ده سه لمینن که دیمتری خۆی خۆی کوشتوه.

جهنگی ناوخۆ:

له سالی 1601 هـ - به هۆی شکست هیئانی به ره مه می کشتوکالی برسیه تی له پوسیا بلا بوویه وه. له م لاشه وه "بوریس" کویرانه هه ولیدا کار بۆ خه لکی وه دۆژی به سه رقāl کردنیان له دروستکردنی ته لارو کاری ئاوه دانکاری. پێژهی مردن زیادی کردو چه ته و پێگر دایانه زیادی و کاری دزی و پاووپیوت په ره ی سه ند. له م نیوانه شدا چینی "بویارس" سویدیان له په وششی شیواو وه رگرت و ویستیان به ربژاریه کانیاان به سه ننه وه که کاتی خۆی ئیقانی توقینه ر لێی سه ند بوون. هه ربۆیه هه ستان به تۆمه تبار کردنی بوریس به ناپاکی و پیلان دانان بۆ ئاسایشی ولات. یه کێ له سه رکرده کانی ئه م چینه "سیۆدۆر پۆمانتۆفی" یه کێ له کوپه مامه کانی "ئیقانی چواره م" ی ناچار کرد بچیتته سه ر ژیاانی ره هبه نیهت، هه روه ک خیزانه که یشی ببوو به

1 ئه وه ی جیگه ی سه رنجه ئه وه یه که نوسه ر له سه ره تادا به خراپ باس له "بوریس گۆدۆنۆف" ده کات، که چی دواتر به باش و کارزان و دل کراوه وه سفی ده کات. به لām لێره دا ده توانین بڵێین که بوریس گۆدۆنۆف له گه ل ئه و خراپانیه ی که هه ببوو، خاوه نی ئه م په وشته باشانه ش بووه. ئه مه شیان بیروپای خۆمانه سه بارهت به نوسینه که ی نوسه ر. چونکه باسه که به باشی پوون نییه. "وه رگێر"

رەهەبەنە. ئەمجا تەواوی ئەندامانی بنەمالەیی "پۆمانۆف" دورخرانەووە بۆ باکووری روسیا. لێرەو "بویارس" دەستیانکرد بە ھاندانی گەلی روسی بۆ شۆپشکردن لە دژی "بوریس گۆدۆنۆف" و بە ھاوکاری پۆلەندا توانیان شۆپش بەرپابکەن. لەناو چینی "بویارس" گەنجیک بانگەشەیی ئەوێ بۆ خۆی کرد کە ئەو "دیمیتری کوپی ئیفانی چوارەم"ە- خۆکوشتنی خۆی بە ھەلبەستراو دایە قەلەم. دیمیتری لە ساڵی 1603 بە سەرکردایەتی سوپایەکی لە خۆبەخشان دەستیکرد بە سازدانی شۆپش. بەلام بەخت یاوەری نەکرد بۆ سەرکەوتن تەنھا لە دواي مردنی "بوریس گۆدۆنۆف" نەبێ لە نێسانی ساڵی 1605. "دیمیتری" دواي ئەوێ لە لایەن ھەندێ لەسوارە زویربووەکانی قۆزاخ ھاوکاری کرا، توانی لە مایسی 1605 بچیتە ناو مۆسکۆ.

دیمیتری بەو جۆرە نەبوو کە چینی بویارس پێشبینیان کردبوو بەوێ وایانزانی ئالەتیک دەبییت بە دەست خۆیانەو. بەلکو ھەرزوو کە سایەتی خۆی دەرخست و سەلماندی کە ئەم لە لێو ھاوھەڵە و زیرەکییدا لە پێشینەکانی کەمتر نییە. ھەر کە ھاوھەڵە دەسەلات ویستی حوکم ھەر بۆ خۆی بکات. لەبەر ئەوێ چینی بویارس ھەر لە پۆژی یەکەمەو پیلانیان بۆی ساز کرد. لەخۆبایی بوون و فیزنواندنی دیمیتری سەریکیشتا بۆ سازبوونی شۆپشیک لە لایەن دانیشتوانی مۆسکۆوە کە بە ھاندانی چینی بویارس سازیان کرد. کە دواتر ھەر ئەوانیش بۆی چوونە کۆشک و کوشتیان. پاشان میر "باسل شوسکی"یان- کردە قەیسەر¹.

پەوشە کە بۆ "شوسکی" ھێمنی بەخۆیەو نەبیینی، بەلکو ھەرزوو لە لایەن جوتیاران و کۆیلەکانەو شۆپش سەریھەڵداو بەشیو ھەیکیش پەریسەند کە لە دواي داپلۆسینیشی پەشیوی و نا ئارامی ھەریەردەوام بوو. دواي ئەمە کسێکی ھەلبژێردراو بانگەشەیی قەیسەر بوونی بۆ خۆی کردو خەلکیکی زۆر شوینی کەوتن و توانی سوپای

"شوسكى" تىكېشكىنى. ئەمەش واى لە "شوسكى" كرد داواى ھاوكارى لەسويد بكات. ساكاتىكىش سويد لەجەنگ دابوو لەگەل پۆلەندا، پازى بوو ھاوكارى پوسيا بكات بەو مەرجەى كە ھاوپەيمانى سويدبكات بە بەردەوامى. ئەوہبوو كارەكەى "شوسكى" بەرى گرتو توانى پكەبەرەكەى بەھاوكارى سويد بىشكىنى. بەلام پاشاى پۆلندا "سىگسمۆند" بەمە پازى نەبوو، لەدژى ئەم ھاوپەيمانىتە پراوشتاوە جەنگى لەدژى پوسيا راگەياندو لەسالى 1610 سوپاى شوسكى تىكشكاند. لەم كاتەشدا خەلكى مۆسكو شوسكيان لەسەر دەسەلات لادا.

لەداواى گەفتوگۆو وتووێژكردن لەگەل پاشاى پۆلەندا، بپارياندا "فلادسلاڤ"ى كوپى سگسمۆند وەك قەيصەر ھەلبژێرن. بەلام پاشاى پۆلەندا دەيوست خۆى قەيصەر بێت نەوەك كوپرەكەى. وەلى گەلى پوسى ئامادە نەبوون خۆيان ملەكەچ بكن بۆ دەولەتێكى بپاني. ھەريۆيە كلېساي ئەرسەدۆكسى داواى لەتەواى گەلى پوسى كرد كە سوپايەك پێكەوہ بنين بۆ ئەوہى پۆلەنديەكان لەمۆسكو بەدەرەوہ بنين. ئەوہبوو بەداهاتنى سالى 1613گەلى پوسى توانيان پۆلەنديەكان دەرپەرئين.

مىخائىل پۆمانوف:

لەكانونى دووہمى 1613، ئەنجومەنى نىشتيمانى كە ھەلبژێرداوى سەرجەم ناوچەكانى پوسيا بوو، بەمەبەستى دەستنيشان كردنى قەيصەرى تازە لە مۆسكو كۆبونەوہى سازدا. لەپاش وتووێژكى زۆر مىخائىل پۆمانوفى كوپى سيۆدۆر پۆمانوف بە قەيصەر ھەلبژێردا.

مىخائىل توانى ھيمنى و ئارامى لە پوسيا بەرقەرار بكات و سنورەكانى وولات لە دەستدرېژى بېگانە بپاريژى و شارى "تۆڤگورد" لە سويد بىستينى و پووبارى دانپېر بكاتە سنوورى نيوان خۆى و پۆلندا. بەلام پوسيا ھەر دوور بوو لە دەرياي بەلتىق و،

نه نگاریاو کاریلپاش هر له ژیر دهستی سویدا مانه وه. میخائیل له سالی 1645 مردو "نلیکسس" ی کوری جیگه ی گرتنه وه و بوو به قیصر.

فراوان خوازیه کانی روسیا :-

گه لی روسی له دهشته کانی باشووری خوره لاتو به ناراسته ی سیبیریا په رتوبلاو بوونه وه و به دریژی پوباره به لق جوگه کان سهرقالی کشتوکال و ناژه لداری بوون. خه لکه سهره تاییه کانیان بریتیون له قوزاقیه کان که له هوزی روبری "فولگا و دون دانپر" نیشته جیبون. نه مانه له ماوه ی سده ی شازده هم و هه قده همدا به ناراسته ی سیبیریا بلا بوونه وه و ههستان به بنیات نانی شاری "توبولسک" له سالی 1587 و "تومسک" له 1604 و "باکوتسک" له سهر پووباری "لینا" له سالی 1632 و "نارکوتسک" له سهر ده ریاجه ی "بایکال" له سالی 1653. پيش کوتای هاتنی سده ی هه قده نیمچه دوورگه ی "کامشتکاوه یان" داگیرکردو به مهش گیشتن به زریای نارام. وه له سهره تای سده ی هه ژده "نالاسکا" یان - داگیرکرد. سیبیریا له سالی 1662 هه فتا هزار پووسی تیدا نیشته جی بوو. نه م ژماره یه له پاش سده یه که گیشته یه که ملیون کهس، پاست له سالی 1783. پووسییه کان له نیوان سالانی 1640-1650 په لیان هاویشتن بو دلی "نهمور" و، بو یه که مجار له گهل چینیه کان به ریه که وتن. به داهاتنی هه شتاکانی سده ی هه قده 1680 چینیه کان ته گهره یان خسته به رده م پیش پره ویه کانی پووسی به م ناراسته یه. له هه مان کاتدا جه نگانانی نیوان موسکو و پولندا، له سهر ئوکرانیا دروستبوو. له سالی 1569 ئوکرانیا چوویه پال پولندا و له هه مان سالدا لیتوانیا له گهل پولندا یه کیه تی یان پیکهینا. خانه دانانی پولندا زهوی و زاریکی زوریان له ئوکرانیا کرده هی خویان و هه ولیندا جوتیاران بگپرنه وه سهر سیسته می کویلا یه یی زهوی. به لام نه مان کویله بوونیان بو زهوی رت کرده وه و نه یانویست، هر بویه له گهل میره کانی قرم (نیمچه دوورگه ی قرم له سهر ده ریای پرهش) پیکه وتن دلی پولندا. له جه نگیکا که له سالی 1648 هه لگیرسا ئوکرانیا به هاوکاری سواره کانی قوزاف سهرکه وتن به سهر

پۆلنديەکان. وە بەگوێرەى پەیمانەستىک کە لە نىوان ھەردوولادا سازبوو، دەرەبەگە پۆلنديەکان زەویيەکانیان لە پۆلندا بەدەست خۆیان ھێشتەو بەبێ ھەلۆەشاندنەو ھى سیستەمى کۆیلەبى زەوى، ھەرئەمەش بوو بەھۆى توپە بوونى جوتیارانى ئوکراىنا و قوزاقىيەکانیان تۆمەتبار کردبە ناپاکى. ئىدى بە ھەزاران جوتیار کۆچيان کرد بۆ دەورووبەرى مۆسکۆو لەسەر کەنارى پووبارى "دونیتز" نىشتەجى بوون.

جەنگ لە نىوان پۆلندا و قوزاقىيەکان ھەلگیرسايەو ھە پۆلنديەکان سەرکەوتنیان بەدەست ھێنا. ئوکراىنەکان داویان لە قیصر "ئەلیکىس" کرد ئوکراىنا بخاتە پال دەولەتەکەى. قیصریش لە پاش پەزنامەندبوونى پەرلەمانى پروسى لە سالى 1653، ئەمەى پەسەند کرد. وە بەگوێرەى پەیمانەستىک کە لە نىوان قیصر و ئوکراىنەکان بەسترا، ئوکراىنەکان بەرێژارى فراوانیان دەستگیر بوو، لەگەڵ ھۆکمی خۆجی و سوپایەک کە پێک ھێت لە (60000) سەرباز. بەو مەرجەى بە قیصر فەرمانپەرەى بالادادەنریت. جەنگ لە نىوان مۆسکۆو پۆلندا سەریھەلدا و ئوکراىنا لە نىرى دەرەبەگە پۆلنديەکان پزگارکرا. بەلام لە سالى 1657 ناکۆکى کەوتە نىو خودى ئوکراىنەکان و بە شىک لەخاوەن زەویە ئوکراىنەکان پۆلنداىان بەباشتر زانى و چوونە پالى. لە ھەمان کاتدا سوید ھێرشى کردەسەر پۆلندا و جەنگیش لە نىوان روسیا و پۆلندا ھەلگیرسا و بەدابەشکردى ئوکراىنا لە سالى 1667 لە نىوان خۆياندا کۆتایى ھات. بەم پێیە بەشى خۆرئاواى پووبارى دانپەر بوو بەشى پۆلندا و، خۆرەلاتى پووبارەکەش چوویە پال مۆسکۆ. واتا (لە خۆرەلاتى پووبارەکەو کەوتە دەستى مۆسکۆ، وە لەخۆرئاواى پووبارەکەو کەوتە دەستى پۆلندا).

شۆرشە نىوخویيەکان :-

لەماوەى نىوان 1650-1700 پەشێوى و ئالۆزى سیاسى و کۆمەلایەتى پروسىيە گرەتەو. جوتیاران بەھۆى یاسای سیستەمى کۆیلەبى زەوى توپەبوون و ناپازى بوون. ئەم یاسایەى کە حکومەتى مۆسکۆ لە سالى 1649 دەریکرد. ھەربۆیە ھەستان بە سازدانى چەند شۆرشىک، گرنترىنیاى شۆرشى "ستیفن پازىن" بوو لە سالى 1667.

ئەم شۆرپە قۇزاقىيەكان پېشپەويەكان دەکرد لەدژى حكومەتى مۆسكۆ. شۆرپىگىران
توانيان شارهكانى سەر پووبارى "فولگا" يەك لەدواى يەك بگرن و داگىريان بگەن،
لەناوياندا "ئستراخان، ساراتوف، سامارا". لە ئەيلولى 1670 حكومەتى مۆسكۆ
سوپاىەكى مەشق دراوى نارد بۆ پووبەپوو بوونەوہى شۆرپىگىران و لە تىككەلچوونىكى
توندو تىژكەلە نيوان ھەردوولادا پوویدا لەمانگى تشرىنى يەكەم سوپاى حكومەت
ھىزى شۆرپىگىرانى پەريشان و تەفروتونا كردو دەسەلاتى قەيصەرى گىپاىەوہ ئەم
ناوچەيەى كە شۆرپى تىادا بوو. پاشان "ستيفن پازىن" دەستگىر كراو لە سالى
1671 لە سىدارە درا.

له پاش ئەم شۆرشه دهسهلاتی قیصر بوویه دهسهلاتیکی دیکتاتوری و، ئەو شۆینانەی که شۆرشی تیا دا هه لگیرسا بوو خه لکه که ی ناچار کرا سویندی گوپرایه لی بخۆن بۆ قیصر. پاشان په رله مانى "زیمسک سوبور" ی پشت گوی خست. له کاتی دا په رله مان له بهرپوه بردنی وولات هاوکاری قیصری ده کرد. هه ربۆیه دوا ئەمه قیصر له سه رجه م کۆت و به ندى ک رزگاری بوو.

ناکوکی بنه مالہی پاشایی :-

قیصر "ئەلیکسیس" لە ساڵی 1676 مرد، کۆرە گەورە ی خۆی لە خێزانی یە کەم جیگە ی گرتە وە. ئەمە شیان لە ساڵی 1682 مرد، بە بێ ئە وە ی هیچ جی گەر وە یە ک جی بهێلێ. هەر بۆ یە برای بچوکی خۆی "ئیقان" ی لە جیگا دانرا. بە لām ئە مێش بە وۆی نە خۆشیە وە نە یدە تونی فەرمانرە وایی بکات. گە وەرە بە رپرسان و سە ردارانی کلێسا لە هاوسە ری دووە می ئە لیکسیس بترس یان هێنا، کە برای بچوکی ئیقان بوو وە لە م کاتە دا تە مە نی دە سال بوو. بە لām پشتگیریان کردو بۆ ئە م مە بە ستە گە وەرە خانە دانان لە گۆرە پانی سور لە مۆسکۆ کۆبوونە وە و کردیان بە قیصر ی پووسیا. بە لām صوفیای خوشکی ئیقان دامە زراندنی بترسی بە قیصر رە ت کردە وە و هانی پاسە وانی مە لە کی

(پاشایی) دا به یاخى بوون و هه لگه پانه وه. له دهره نجامى ئه وه دا بریاردر ئیقان و بترس شانه شانى یه کتر دامه زڕیندرین و صوفیاش به وه صى له سهریان دابنریت، چونکه تائه م کاته ش ئیقان ته مه نى له پانزه سال تپه پى نه ده کرد.

قیصره صوفیا :-

صوفیا هه ستى کرد که حکومه ته که ی له ژیر په حمه تی پاسه وانانى پاشایی دایه و هه ردوو قیصر (ئیقان و بترس) ی برده دهره وه ی شارى مؤسکو. له ویدا گوئیستی ئه وه بوو که پاسه وانانى قه یصر پلانیک پیکده خه ن بۆ لادانى. هه ر بۆیه صوفیا بانگه یشتى میلیشیای دهره به گى و هه ندی له به شه کانى سوپای کرد. به مه ش پاسه وانانى مه له کى ترساندو وولاتى خسته وه ژیر کورسى خۆى له ئه یلولی 1682.

صوفیا حه وت سال فه رمانه وایى کردو سیاسه تی پیک هاتنى گرت به ر له گه ل پۆلندا. کۆیلایه یی زه وى هه لوه شانده وه و شارستانی ئه وروپى هینایه وولات. له سه رده مى ئه ودا بارودۆخى ناوخۆى وولات ئارام و هادى بوو، صوفیا به هاوبه شى له گه ل پۆلندا توانیان پێگرى بکه ن له و شالاوه ی تورکه کان کردیانه سه ر ئه وروپا. له سالانى 1687-1689 دوو هه لمه تی شکست خواردووی کرده سه ر نیمچه دوورگه ی قرم. هه روه ک چینیش " سین" پێگرى کرد له پێشپه وى کردنى پوه و دۆلى پووبارى ئه موور له و په پى خۆره لات. وه به گویره ی په یمانبه ستى (نیرچینکس) پووسیا ده ست به ردارى دۆلى پووبارى ئه موور بوو.

شکسته کانى له سیاسه تی دهره وه یدا زیانى به ریزو شکۆى صوفیا گه یاند. له م کاته شدا هه ستى به لى هاتووی و چالاکی بترس کرد، هه ربۆیه پێشبینى ئه وه ی کرد که له ته مه نى پێگه یشته ویدا کوده تای له دژ ئه نجام ده دات. له به ر ئه وه دوورى خسته وه له خۆى له گوندیکى نزیکى پووسیا. له ویدا بترس له شاره زایانى هۆلندا فیترى دروستکردنى که شتى بوو، هه روه ک بیرکاریشى خویندو له هاوپیانی خۆى دوو

دهسته ی سه ربازی دروستکرد. کاتیك گویستی ئه وه بوو كه به کریگراوانی صوفیا هه ولئ کوشتنی ده دن، هه ستا به سازکردنی کوده تایه ک و دهستی گرت به سه ر کۆشکی قیصرو صوفیان ی دهستگیر کردو ناردیه دیرێك. خۆیشی کرده قیصر له سالی 1689. له م کاته شدا ته مه نی هه قده سال بوو¹.

پترسی گه وره (1689-1725)

په وشت و ئاکاری:-

بترسی گه وره که له په ق و توپه و ترشو جل شپو به هیزو ئازاو زیره ک بوو. هه ر له مندالیه وه ئاره زووی دروستکردنی که شتی هه بوو، تاوای لیها ت گه شتیکی سازدا به نه ینی پوه و ئه وروپای خۆرئاوا به مه به سستی ئاگادارابوون له پێشکه و تنه کانیا ن. له م گه شته یه دا سه ردانی ئینگل تراو فره نساو مۆلندا ی کرد. ئه م گه شتا نه گرنگی گه وره ی هه بوو بۆ گه شه سه ندنی پووسیا. چونکه ئه م گه پا نه بترسی د لئیا کرد له گرنگی شارستانی خۆرئاوا و ها ورده کردنی ئه م شارستانی هه بۆ پووسیا. وه وای لیکرد هه ولیدات وولاته که ی بگه ی نیت ته ئاستی ئه وان.

به هۆی داب و نه ریتی کۆمه لایه تی که وه رگیرابوو له مه غۆ له کان، پوسیا وه ک ولاتیکی خۆره لاتی بوو. به هه مان شیوه مه زه به ی ئه رسه دۆکسی که پووسه کان با وه پریان پێی هه بوو خۆره لاتی بوو. هه ربۆیه پووسه کان زیاتر خۆره لاتی بوون نه وه ک خۆرئاوایی. وه له پوویه کی تریشه وه ئه گه ر سه یر بکه ین ده بینین پووسیا داخرا و بوو به پووی دهره وه دا. چونکه ده ولته تی عوسمانی دهستی گرتبوو به سه ر با کوری ده ریای په شو وولاتی به لقان، له م لاشه وه سوید و پۆلندا بالاده ست بوون به سه ر که ناره کانی خۆره لاتی ده ریای به لتیق، ئه مه ش هۆی دروست بوونی ته گه ره بوو

له به رده م بازرگانیان. کاتیکیش "خانه دانان و پیاوانی ئاینی خاوه ن ده سه لات و هیژ بوون، ده سه لاتی قیصر به هۆیه وه کوژ کرابوو. بۆیه له سه ر بترس پئویست بوو له هه موو ئه مانه خۆی پزگار بکات بۆئه وه ی پروسیا بکات به ده وه له تیکی خۆرئاوایی.

چاکسازییه کانی بترس:-

هیچ هه لیک نه بوو تیپه رپیت که بترس نه یقوزیتیه وه له پئناوی به هیژکردنی فه رمانره واییه که ی. ته نانه ت ده یگوت: "قیصر گه وه ی په هایه به رامبه ر هیچ که سی به پرسیار نیه له جیهان". هه روه ک باسما ن کرد سه ردانی ئه وروپای کردو له هۆلندا فیژی دروستکردنی که شتی و شیکاری و زه خرپه فه بوو، له ئینگلتراش له بواری بازرگانی پیشه سازی لیکۆلینه وه ی کرد، وه له پروسیا پیکخستنی سه ربازی به ووردی تیبینی کردو لئی پووانی. له هه موو ئه م شوینانه هونه رمه ندو ده ست په نگین و ئه ندازیارانی کوژکرده وه و ناردنی بۆ پروسیا به مه به سستی فیژکردنی پروسه کان له م بوارانیه که شاره زانه بوون تیایدا. کاتیکی بترس له پیکه ی نیوان فیه نناو فینیسیا بوو، یاخی بوونی پاسه وانه تایبه تیه کانی له مۆسکو زانی. بۆیه گه رایه وه و تۆله ی له یاخی بووان سه نده وه و (7000) هه زار که سی لئ له سیداره دان و پیکخستنه سه ربازییه که یانی هه لوه شانده وه و برپاری گۆرانی گشتی دا له وولاندا. له م گۆرانکاریانه ش:-

1- پیکخستنی سه ربازی:-

بترس که سیکی سه ربازی بوو، برپاری دروستکردنی سوپایه کی به هیژی دا له دانیشتوانی پروسای که سه رپه رشتیاران و پیکه رانیان له خه لکانی غه یره پروسای بنو بۆ هه موو شتیکیش پشت به قیصر به ستن. ئه م ده یویست ئه م سوپایه شوینی سوپای پابردوو بگریته وه. چونکه سوپای پیشو پیکهاتبوو له پیاوانی ده ره به گ که به ته وای ملکه چی خۆیان نه ده نواند بۆ قیصر. سوپای تازه که برپاری دروستکردنی درابوو، له سه ر شیوانی سویدی و ئه لمانی پیکخرا. به رزیبونه وه له م سوپایه دا له سه ر بنه مای لیها تووی و لیوه شاوه یی بوو، نه وه ک له سه ر بنه مای بنه ماله و لایه نگری.

2- کارگێڕی:-

بترس ئه نجومه نی دۆما "په رله مان" ی هه لوه شانده وه. ئه و ئه نجومه نه له سه ده کانی ناوه پاسته وه به هه ندی ده سه لاتی یاسا دانان به هه رمه ند بوو. بترس له جیگه ی ئه و ئه نجومه نه، ئه نجومه نی پاوێژکاری دامه زراند که خۆی ئه ندامه کانی دیاری ده کرد. به پێوبه رایه تیه ناوچه ییه کانی نه هیشته و ولاتی دابه شکرد بۆچه ند هه ریمیک که هه ریه که یان له لایه ن خه لکانی خۆیه وه به پێوه ده بران. به هۆی زۆری دژایه تی و نه یاری، بترس پشته ی به خه لکانی ده ره وه ی پووسیا به ست بۆ جیه جی کردنی چاکسازیه کانی. هه روه ها هه ستا به دامه زراندنی پۆلیسی نه ئینی بۆ که پان و زانی نی ئه و پیلانانه ی که له دژی ساز ده کرێن. شیاوی باسه بترس کاریگه ر بوو به لۆیسی چوارده و، وای بیرده کرده وه که حوکمی په ها له به رژه وه ندی پووسیادایه. هه ربۆیه خۆی کرده که وره ی په های ولات.

3- خانه دانان و جوتیاران:-

بترس توانی به هه ژانیکی گه وره کۆمه لگه ی پووسی بهه ژینی. ئه مه ش به دروستکردنی ژماره یه کی زۆر له خانه دانانی نوێ، که دواتر خستنیه پال چینه کۆنه که. خانه دانانی تازه خزمه تیکی کارایان له سوپادا ده کردو "پترس" یش- زه وی به سه ردا دابه شکردن. ئه مانه بوونه دلسۆزترین پیاوانی سوپا. به مه پترس چینێکی له خانه دانان و خاوه ن زه وی و زار دروستکرد که خاوه نی زه ویه کی زۆری کشتوکالی بوون له پووسیا. له سالی "1700" 2985 بنه ماله ی خانه دانی هه بوون. به لام له دوا ی پرۆژه که ی بترس 100 هه زار بنه ماله ی خانه دان له پووسیادا هه بوو. واتا له سالی 1737.

جوتیارانی ش، ئه وانه ی که له زه ویه کانی ده ولت کاریان ده کرد ئازادبوون، به لام باجیان ده داو بیگاریان ده کرد. ئه و جوتیارانه شی کاریان له زه وی خانه دانه کان ده کرد، ده چوونه وه سه ر چینی کۆیله، به پێی یاساش ئه مانه ئازاد نین. ئه وه ی بترس

کردی داپشتنی چەند یاسایەکی توندو پەق بوو لە هەمبەر جوتیاران و بە زەویەکانیەوه بەستینەوه و کردنی بە کۆیلە ی زەوی. بە شیوەیەکی گشتی بترس بەرپرسیارە لە پەوشی نالە بارو پڕ لە چەرمەسەری جوتیاران.

4- کلێسا:-

کلێسای ئەرسەدۆکسی ملکەچی بە تریاریکی مۆسکۆ بوو. کلێساش کاریگەری زۆری هەبوو لەسەر گەلی پووسی، هەر ئەمەش وایکرد بترس هەڵدات بالادەست بێت بەسەر ئەم هیژە کاریگەری ولات. بەرتیاریکی مۆسکۆ لەلایەن پیاوانی ئاینیەوه هەڵدەبژێردرا. بترس ئەمە ی هەلۆه شاندەوه و ئەنجومەنیکی ئاینی بالای دامەزراند کە پێکدەهات لە ژمارەیه ک ئوسقوف و بترس خۆی هەڵدەبژاردن و لەلایەن کەسیکی غەیرە پیاوی ئاینی سەرپەرشتی دەکرا کە ئەمیش بترس خۆی دیاری دەکرد. بەم شیوەیە بترس توانی بالادەستی بنوێنی بەسەر کلێساو بیکاتە پایەک لە پایەکانی دەوڵەت.

5- داب و نەریت لە پووی کۆمەلایەتیەوه:-

بترس تێبینی بلاو بوونەوه ی پێشی درێژو سمێلی زلی کرد لە پووسیا. هەربۆیە فرمانی تاشینی سمیل و پێشی دا. هەروەها سزای سەپاند لەسەر هەركەسی کە فەرمانەکانی جێبەجێ نەدەکرد. بەهەمانشیوە بپیری نەهێشتنی پۆشاکێ فراوان و فشی دەرکرد و پۆشینێ پۆشاکێ خۆرئاوایی سەپاند. هەروەها پێگری کرد لە دابپانی ئافرەت لە کۆمەلگاو، فرمانی گێپانی ئاھەنگی دەرکرد.

6- پەروەردە و فیڕکردن:-

بترس ژمارەیه ک خۆی ئینگە ی دامەزراند بە مەبەستی دەرچواندنی ئەندازیاران و ئەفسەر و دەریاوانان. ئەم بوارە لەسەرەتادا سنورداربوو، وە سەرەتایی دزەکردنی پۆشنیری خۆرئاوا بوو بۆ پووسیا. خۆی ئینگە و فیڕکاری کورت ببویەوه لە خۆی ئینگەوه و نوسین و ژمێرە و ئەندازە و دروستکردنی کەشتی.

ئه‌وه‌ی بترس پئی هه‌ستا به‌کاره‌یتانی هونه‌رمه‌ندان و ده‌ستره‌نگینانی ئه‌وروپا بو له‌ دروستکردنی هه‌موو ئه‌ و ئامرازو پێداویستیانه‌ی که سوپا و بواری ده‌ریایی پێویستی پێبوو. ئه‌مانه‌ دهنه‌ده‌رو هانده‌ری به‌ هیزبوون بۆ خه‌ملینی پیشه‌سازی له‌ پرووسیا. جگه‌له‌مه‌ بترس پووی کرده‌ باری ئابوری وولات و ئاور لێدانه‌وه‌ی. بترس جه‌ختی له‌سه‌ر کشتوکال کرده‌وه‌و بره‌وی پێدا. ئه‌م هه‌ستی کرد که پرووسیا له‌چینی ناوه‌راستی که‌مه‌، هه‌ربۆیه‌ ده‌ستی کرد به‌بره‌ودان به‌ بازرگانی و پیشه‌سازی به‌ مه‌به‌ستی دروستکردنی ئه‌م چینه‌. بترس حه‌زی له‌ دامه‌زراندنی پیشه‌سازی ده‌کرد که ده‌وله‌ت خاوه‌نی بی‌ت و حه‌زی له‌ پیکه‌یتانی سه‌ندیکاده‌کرد. به‌لام جه‌نگه‌ زۆره‌کانی ئه‌مه‌ی هه‌یشه‌وه‌ به‌بی هه‌تانه‌دی پرۆژه‌کانی و جیبه‌جی کردنی.

سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی پترس

سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی بترس له‌سه‌ر فراوانخوازی پاوه‌ستا بو له‌ چه‌ند پروویه‌که‌وه‌. له‌وانه‌ فراوانخوازی پووه‌و خۆره‌له‌ت به‌ئاپاسته‌ی سیبری و ناوه‌راستی ئاسیا، هه‌روه‌ها پووه‌و باشور به‌ئاپاسته‌ی ئێران و ده‌وله‌تی عوسمانی و ده‌ریای په‌ش، وه‌ پووه‌و خۆرئاوا به‌ئاپاسته‌ی ده‌ریای به‌لتیق، له‌لایه‌کی تریشه‌وه‌ پته‌وکردنی په‌یوه‌ندی بازرگانی و پۆشنگیری له‌گه‌ڵ ئه‌وروپا.

بترس وای ده‌بینی که ده‌ریای به‌لتیق و ده‌ریای په‌ش دوو پێگه‌ی گه‌یه‌نه‌رن به‌ ئه‌وروپا و ئاوه‌ گه‌رمه‌کان. به‌لام ده‌ریای به‌لتیق ده‌ریایه‌کی سوید بوو، له‌ملاشه‌وه‌ ده‌ریای په‌ش له‌ژێر ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌تی عوسمانی دابوو، ئه‌مه‌ش له‌سه‌ری پێویست ده‌کرد که جه‌نگ له‌دژی ئه‌م دوو ده‌وله‌ته‌ راگه‌یه‌نی. به‌لام نه‌یده‌توانی شتیک بکات له‌دژی ده‌وله‌تی عوسمانی، چونکه‌ تا ئه‌و کاته‌ش ده‌وله‌تیکی به‌هیزبوو. وه‌لی له‌ به‌رامبه‌ر سوید جه‌نگی راگه‌یاندو سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌سته‌یتنا له‌ ململانی کردن له‌گه‌لیدا.

سوید لەم کاتەدا دەولەتێکی گەورە بوو لە جەنگی سی سالاوە بەلادەست ببوو بە سەر دەریای بەلتیق و باکوری ئەلمانیا.

لێرەو کەمێک باسی سوید دەکەین لە پێش ئەوەی ململانی بکات لە گەڵ بترس.

سوید لە سەدەی حەفدە:

گوستاف ئەدۆلف پاشای سوید بە سایەیی بەژداری کردنی لە جەنگی سی سالاە توانی دەریای بەلتیق بکاتە دەریایەکی سوید. سوید فەرمانڕەوایی فنلەندا و هەریمهکانی کاریلیا و ئینگریا و ئیستونیا و لیفونیای دەکرد. وە بە گوێرەی پەیمانەستی ویستفاليا هەریمی پومیرانیای خۆڕناو و پێژگەی پووباری "ئیلپ و ئودرو ویززی" دەستکەوت، هەربۆیە سوید زۆردەستی لە کاروباری ئەلمانیا وەر دەدا. بازرگانی سوید لە گەڵ دەورووبەری دەریای بەلتیق پەرەیی سەندو گەشایەو، پووسیای پۆلنداش کە لوپە لە کانیا ن لە پێگەی بەندەری "پێگە" ی سوید و بەندەرەکانی تر لە باکوری ئەلمانیا بە پێ دەرکردو لە کەشتی سویدی باریان دەکرد.

پۆلندا و دانیمارک و براندنبرگ هەولیاندا قۆرغکاری سوید لە هەموو ئەم ناوچانە بۆ بازرگانی نەهێلن. سویدیش بەردەوام سەرکەوتوو بوو، هەروەک بە پێ پەیمانەستی 1660 دەیتوانی ئەم ناوچانەیی دەستی بە سەردا دەگرێ خۆی بە خاوەن بکات. لەم کاتە شدا سوید ناوچەیەکی بەرفراوانی لە بەر دەست بوو کە بە قەدەر وولاتی ئەسکەندەنافیا و ئەلمانیا دەبوو. ستۆکھۆڵم پایتەختی ئیمپراتۆری مەزنی سوید بوو. سوید پێشڕەوی پرۆتستانی دکرد لە ئەوروپا. بەلام گەورەیی هەژموونی سوید کاتی بوو چونکە نەیدەتوانی فەرمانڕەوایەتی بکات بە سەر نەتەو جیا جیاکان کە هیچ هەل و دەرفەتێکیان لە دەست نە دەدا بۆ پزگاریبون لە دەسەلات و چنگی سوید، بە تایبەت ئەلمان و پووس و پۆلندیەکان. جابۆ ملکە چ کردنی ئەم وولات و ناوچانە، لە سەری پێویست بوو زۆرینەی سویدیەکان بکاتە سەرباز و بوجەییەکی زۆر لە سوپا سەرف بکات.

نهمه له کاتیکدا نه شوینانه ی له ژیردهستی دابوون دانیشتونانی که م بوو، جوتیارانیش له ناستیکی نزمی هه ژاریدا ژیانیان دهگوزهراند و باج و سهرانه یه کی قورسیش خرابووه سهر شانی گه لی سوید. هاوکارییه کانی فره نسا وایکرد بوو بالادهستی سوید به سهر نه و ناوچانه به رده وام بیت. به لام به سهر هه لدانی پروسیا و پروسیا وهک دوو ده ولته تی به هیژو نزم بوونه وهی هه ژموونی لویسی چوارده و دابه زینی دهسه لاتی له کوتاییه کانی سه دهی حه قده، دهسه لاتی سویدی به سهر نه م ناوچه و شوینانه دا لاواز کرد.

نه وهی بوو به هوی نوشوستی هینانی ئیمپراتوریه تی سوید بریتی بوو له پاشاکانیان. پاشاکانی نه م ئیمپراتوریه ته به گشتی شه پخواز بوون و گرنگیان نه ده دا به کاروباری ناوخوای سوید و به هیژکردنی و چه سپاندنی هیمنی و ناسایش که هه ریه که له مانه گه لی سوید زوری پیویست پیبوو. سهره پای هه زاران قوربانی که گه لی سویدی کردبووی به سوتهمه نی جهنگه زوره کانی، باج و سهرانه ی قورس و تیچونه کانی جهنگ له پاده به دهر بوون و شانی گه لی سویدی دا دابوو، بوو به هوی بلاو بوونه وهی په شیوی و گه په لاوژیه یی له ئیداره داو به ره به ره هاتنه خواره وه و خزینی دهسه لات له دهستی پاشاکان. نه مه له کاتیکدا هه بوونی دهسه لاتی پاشا زور پیویست بوو بۆ پووبه پوو بوونه وهی مه ترسی دهره کی. نه وهی سودی بینی له م په وشه خانه دانان بوون، که توانیان به ریزاریه سیاسی و ئابوریه کانیان بگپرنه وه و چاوچنۆکی و هه لپه کاریان بوو به هوی دارمانی وولات.

چارلسی دوانزه پاشای سوید و جهنگی باکور:-

چارلسی دوانزه له ته مه نی پانزه سالی و له سالی 1697 چوویه سهرته ختی دهسه لات. وولاته دراوسی یه هاوپه یمانه کانیش نه مه یان به دهرفته و هه لیکی باش زانی بۆ گپرنه وهی زهوییه کانیان و هیئانه دهری له دهستی سوید. له مه وه پوسیا و پۆلندا و دانیمارک و ساکسونیا پیکه و تن له سهر راگه یاندنی جهنگ له دژی سوید.

پادشاى ساكسونيا ئۇغىستسى دووھم پادشاش بوو بەسەر پۆلنداو برپارى دا پۆلنداو ليوفينيا بگريته وه و ئىستوانياشى بخاته پال. بەهەمان شيوە پووسيا ويستی دەستبگري بەسەر ئەنگرياو كريلياو بەندەرى دەريای بەلتیق. هەروەها براندنبرگ مەبەستی بوو هەريمی ھۆلشتاين و پيژگەى پووبارى ئلپو وينيرير بخاته ژير دەستی خۆی. چارلسى دوانزە لەم نيوانەدا تەنھا سویدو فنلەندای بۆ دەمايە وه. کاتيکيش جەنگى ويراسەى ئيسپانيا لە سالى 1700 لەليواری ھەلگيرسان بوو، ولاتانى ئەوروپای خۆرئاوا نەياندەتوانی پيگري بکەن لە داپووخانى ئيمپراتوريەتى سوید. بەلام چارلسى دوانزە بليمەت و عەبقەريەکی دەگمەنى تيابوو لەجەنگداو بە خياريى دانيمارکی تیک شکاندو پادشاکی ناچارکرد بەبەستنى پەيمانى ئاشتى بە تەنھا. دواى ئەمە سوپای پوسى بە سەرکردايەتى بترس بەتوندی لە جەنگى ناچار لەبەرامبەر پاشای سوید تیکشکاو سوپاکى تەفروتونا بوو. پاش ئەمە سوپای سوید پووی کردە باشورو پۆلەندى و سەكسونى و روسەکانى لەلوفينيا وليتوانيا لەکەنارى خۆرەهەلاتى دەريای بەلتیق دەریەپانەد. پاشان پووی کردە دلى پۆلنداو دەستی گرت بەسەر "وارشو و کراکاو" و پەرلەمانى پۆلەندای ناچار کرد پاشاکەيان ئۇغىستس لابەرن و پادشايەکی نوئ لەناوخویانداو لەسالى 1704 ھەلبژيئن. چارلس ھەموو ئەم کارانەى بەتەنھا کردو لەم کاتەشدا تەمەنى لەنيوان ھەژدەسال بۆ بيست سال دابوو. ھەريۆيە ئاسايى بوو کە ئەمە چارلس توشى لەخۆبايى بوون و مەغرورى بکات و واى ليبيکات شانازى بکات بە ليھاتووی وليۆشاوہيى خۆی. جنگ چارلسى کردە کەسيکی دلپەق وتوند، ئەوہبوو خەلکی دەکوشت وکيلگەکانى وييران دەکرد. لەسەر ئەو بپوایەى کە کوشتنى بى تاوانان باشترە لەوہى تاوانبارک لەناوياندا ھەلبيت.

بترس لە سەرقالى چارلس بە پۆلنداو سەكسونيا کەلکی وەرگرت بۆ دووبارە پيکخستەنەوہى سوپاکەى لەسەر شيوازی سویدی. لە ھەموو ئەم ماوہيەشدا خۆى دوور

دەگرت لەجەنگکردن لەگەڵ چارلس. بترس بەرەو كەنارى دەريا پېشپەرەوى كردو لەسالى 1703 شارى پترۆگرادى بنياتنا.

بترس دەيوست لەگەڵ چارلس پېكېيت و تەنها بەهەندى سەرزەمىن لە كەنارى خۆرهەلاتى دەرياي بەلتىق و بەندەريك لەسەر دەريا ئوقرەى دەگرت. بەلام چارلس حەزى بە پېكەتەن نەدەكردو بەسوپاكەى پووهو مۆسكۆ پېشپەرەوى پېكردو لەسالى 1707 چوويه قولايى روسيا. گەلى پوسى وەك خوى خويان ھەر پاشەكشەيان كردو سوپاي چارلسيىش دەچوونە ناو روسيا تا زستانى سەخت و ساردى روسيا ھاتو كارى كردە سەر سوپاي چارلس و دەستەپاچە مانەوہ لە پەيداكردى خواردن و كەرەستەى پۆژانەيان.

كاتىك چارلس ئارەستەى گرت پووهو سوارەكانى قۇزاق لەباشور، لەناكاو كەوت بەسەر سوپاي بترس و لەويىدا لاوازى سوپاكەى دەرکەوت. ئەمجا لەجەنگى باتاڤا لەسالى 1707 سوپاي پوسى بەتەواوى سوپاي سويىدى تىك و پېكشكاندو پەرتەوازەى كردن. لەباتاڤا چارلس لەگەڵ پاشماوہى سوپاكەى پاى كردە ئەستەمبول و توانى سولتان والىبكات جەنگ لەدژى روسيا ھەلگيرسىنى. ھەربۆيە عوسمانىيەكان بەھوى ئەم جەنگانە توانيان ئەو زەويانە بگيرنەوہ كە بترس دەستى بەسەردا گرتبوون، وەك: بەندەرى ئازوف لەنيمچە دوورگەى قرم. چارلس لەلای سولتان پېنج سال مایەوہو سولتانى ھاندەدا بۆ جەنگ كردن لەدژى روسيا و سولتانىش لەسوربوونى چارلس بېزاربوو. چارلس لەپەر ئەستەمبولى جېھېشت و گەرايەوہ ولاتەكەى كە لەم كاتەدا لەپەروشيكي نالەباردا بوو. ئەمجارەيان ھەندى لەدەولەتانى وەك: ئىنگلتەرپا و ھاتۆڤەر پروسيا لەپال ھاوپەيمانەكانى پېشو لەدژى سويد بوون بەيەك، لەپېناوى دەستگرتن بەسەر ھەندى لەزەويەكانى سويد. چارلسيىش لەجەنگىكدا لەگەڵ نەرويج لەسالى 1718 كۆژرا¹.

پەيمانى ستۆكھۆلم ونيستاد

لەدەوى مردنى چارلس ئاشتى لەنۆوان سویدو دۆژمانى شتىكى چاوەپوانکراوبوو. بەگۆيرەى پەيمانى ستۆكھۆلمى سالى 1719، سوید دەستبەردارى سەرچەم زەویەکانى بوو لەئەلمانیا جگە لەبەشتىكى پومیرانیای خۆرئاوا کەشارى سترازەندى تىادا بوو. دانیمارکیش جگە لە قەرەبوى جەنگى، ھۆلشتاين دەستکەوت. ھەرۋەھا ھانۆفەر رېژگەى پووبارى ئىلپو وىزى کەوتە چنگ. پروسىاش توانى پېژگەى پووبارى ئۆدەرۋ پومیرانیای خۆرئاوا شارى ستاتنى ۋەچنگبخت. لەملاشەۋە ھىچ رېگرەك نەمايەۋە لە چوونەۋەى ئۆغەستسى دووم بۆ سەر تەخت، ھەربۆيە ئۆغەستسىش چوويەۋە سەر تەختى پۆلندى.

بەگۆيرەى پەيمانى نيستاند لەگەل پوسيا لەسالى 1721، بترس توانى کريلياۋ ئانگريا لەسەر کەنارى دەريای بەلتىق بخاتە پال خۆى، ھەرۋەھا توانى ئىستوانياۋ ليوفىنياۋ بەشتىكى کەم لەباشورى فينلەندا کە قەلاى ڤايبىرگى تىادا بوو، بخاتە پال ناۋچەکانى پېشوو. بەمانە بترس ئەۋ خەۋنەى ھېنايە دى کە برىتى بوو لەگەشتن بە دەريای بەلتىق. ئىدى پوسيا شوينى سویدی گرتەۋە لە پېشپەوى کردن و سىادەکردنى ئەۋروپايى باکور. لەگەل ئەۋەى بترس ئەۋەى نەھېنايە دى کە مەبەستى بوو بېھېنئەدى لەسەر دەريای پەش، بەلام ئىمپراتورىيەتتىكى فرراۋان و سوپايەكى بەھىزى جېھېشت کە پۆلى سەرەكى دەگېرا لە گۆرەپانى ساياسەتى ئەۋروپا لەدەوى مردنى لەسالى 1725. ئىدى پوسيا بووبە دەۋلەتتىكى مەزن ۋەك چۆن بترس بووبە پالەۋاننىكى مەزنى نەتەۋەيى.

بهشی دهیهم
کۆمه لگه‌ی نه‌وړوپی له سه‌ده‌ی
هه‌ژده

کۆمەلگەی ئەوروپی لە سەدەی ١٨

سەرەپای پیشکەوتنی زانستی و گەشەکردنی فەلسەفی، بەلام کۆمەلگەی ئەوروپی لە سەدەی ١٨ گۆڕانکارییهکی زۆری بەسەردا نههات، وەك ئەوێ لە دووسەدەی پیشوو بەسەری داهاات. چینه کۆمەلایەتیهکان وەك پیشترمابوونهوه، که خۆیان دەبینیهوه لە بنەمالەیی پاشایی و چینی ئەرستۆکراتی و پیاوانی ئایینی و چینی بۆرجوازی خاوهن پیشه و پیشه‌سازییه جۆریه جۆره‌کان و چینی پۆشنبیرین و هه‌روه‌ها جەماوەری پەشۆک یاخود جوتیاران که به‌شی زۆری کۆمەلگەی ئەوروپایان پێکده‌هێنا

پادشایه‌تی په‌ها:-

پادشایه‌تی په‌ها جگه‌ له‌ هۆلندا و ئینگلترا، ئەگینا لە سەرجه‌م ولاتانی تری ئەوروپا سیستمی کارپیی کردن بوو. پادشاکان لە فەرمانڕه‌وایه‌تیان پشتیان به‌تیۆری "مافی خودایی" ده‌به‌ست. فرمانه‌کانیان بریتی بوون لە یاسا. سەرەپای هه‌بوونی ده‌وله‌تی نه‌ته‌وه‌یی و نیشتمانی و مافی چاره‌ی خۆنوسین بۆ گه‌لان له‌ شوێنێ فەرهنسیه‌وه، به‌لام ده‌وله‌ت چه‌ندین گه‌لی لێکجیاوازی له‌ پڕوی زمان و په‌گه‌ز له‌خۆده‌گرت و هه‌موویان ته‌نها و ته‌نها له‌سەر گوێڕه‌یه‌لی بۆ پاشا به‌یه‌که‌وه‌ له‌ ولاتی‌کدا کۆکرا‌بون‌ه‌وه‌. وولاتیش وەك میراتی خانه‌واده‌ بۆ پادشا گوزارشتی لێ ده‌کرا. هه‌ریۆیه‌ به‌مانای نوی ولاتی "نه‌ته‌وه‌یی" و "نیشتمانی نه‌ته‌وه‌یی" بوونی نه‌بوو.

خانه‌دانان:-

خانه‌دانان یاخود ئەوانه‌ی خاوه‌ن زه‌وی و زار‌بوون له‌کۆمه‌لگه‌، چینی ئەرستۆکراتی بالاییان پێک ده‌هێنا. ئەم چینه‌ به‌هره‌مه‌ند بوون له‌ چه‌ندین به‌ریژاری به‌رفراوانی وەك پوانکردنی پۆستی به‌رزی ده‌وله‌ت له‌پڕوی مه‌ده‌نی و سه‌ربازییه‌وه‌.

ئەگەر دەرگەى شوينە جۆرە جۆرەكان يان بەرز وپېشكە وتووەكان بۇ پۆلەكانى ئەم چينە ئاوەلا بووبىت، ئەوا دەبى ئەوە بزانين كە ھەمان ئەم دەرگايانە بۆچينى نزمى كۆمەلگا كلۆم درابوو. جگە لەمانە نازناوى گەرەو قۆرغ كردنى بازرگانى تايبەت بوو بە ئەوان. ئەوەندە بەسە كە بلىن: ھەموو خانەدانىك خاوەنى كۆشكىك و پووبەرىكى بەرفراوانى زەوى كشتوكالى و بەربژارى دەرەبەگى بوو. خانەدانان پېش ئەوەى بمرى پايەسپارد كە "مولك و مالم لەدواى خۆم بۆكوپى گەرەمە". سەرەپاى ئەو ديارى و بەخششەنى كە دەم نا دەمىك لەلایەن پاشاوە پى يان دەبەخشا، ئەوان لەباج دان و جىبەجى كردنى ئەركەكان بەخشا، بوون، لە كاتىكدا لەسەرشانى تەواوى گەل بوو.

پياوانى ئايىنى:

پياوانى ئايىنى ھىچيان كەمتر نەبوو لە خانەدانان. ئەوانىش خاوەنى ھەمان ئەو بەربژاريانە بوون كە خانەدانان خاوەنى بوون. پياوھ ئايىنە گەرەكان خاوەنى چەندىن ئوسقوفە و ئەبرشە بوون، مولكى ئەوانەش ھەزاران دۆنم زەوى و زاربوو كە پېى دەوترا مولكى كلئىسا. گوتراوھ كە ئوسقوفى سترازبورگ لە ھەرىمى ئەلازاس ئەو داھاتەى لە مولكى كلئىساوھ چەنگى دەكەوت سالانە 500 ھەزار فرەنك بوو، سەرەپاى ئەو كۆشك و زېڤو سەرەت و سامانەى دەچوئە كلئىساو كلئىسا خاوەنى بوو. ئەى كەواتە جياوازى لەنىوان ئەوان و خانەدانان چى يە؟ دەتوانين بلىن: جياوازيان خۆى دەبينەوھ لەوەى كە پياوانى ئايىنى لە ھەلبژاردنىكدا ھەلدەبژىردان و مولك و بەربژاريان بەمىرات نەدەگرت و مىرات گرتن تايبەت بوو بە خانەدانان.

ھەريەكە لە خانەدانان و پياوانى ئايىنى خاوەنى پېنج يەكى زەوى فەنسا بوون. ھەرەھا كلئىسا خاوەنى سىيەكى زەوى ئوروپا و چواريەكى داھات و سىيەكى سەرمايە بوو. ژمارەى خانەدانان لەفەرەنسا دەگەيشتە "150" ھەزار خانەدان، ھەرەھا

پیاوانی ئاینیش ژماره یان ده گه یشته "130" هه زار. ئه مه له کاتییدا ژماره ی خه لکی فهره نسا له پئیش سالی 1789 بیست و پئینج ملیۆن که س بوو.

ده ره به گ یاخود خانه دان و پیاوانی ئاینی هیچ خزمه تیکیان به ده ولت نه کرد، هیچ قورسی و گرانیه کیان نه ده خسته سه ر شانی خۆیان. هه رچه نده جار جاره کلێسا سالانه یه کی ده به خشی به ده ولت که خۆی ده دا له سه دان هه زار دۆلار، به لام نه ده گه یشته سه دا یه کی داها ته که ی. باجی ده ولت کلێسا و پیاوانی ئاینی نه ده گرته وه. به هه مانشیۆه خانه دانانیش له باجی راسته وخۆ خۆیان ده بوارد، جگه له ئینگلترا که له م باره وه هه لآویژه.

جوتیاران (کشتاکار):

جوتیاران زۆرینه ی زۆری خه لکی ئه وروپایان پیکده هیئاو به کشتوکاله وه خه ریک بوون. هیچ جیاوازیه ک نه بوو له نیۆان جوتیاری ولاتی که له گه ل ولاتیکی تر له پووی گوزهران و ئامرازی کشتوکال و شیوازی کارکردنی و چۆنیه تی کارو ئاستی بزۆوی و کۆمه لایه تیان مه گه ر له به ریتانیا که که می جیاوازی هه بوو له م پوه وه. له وانه یه په وششی جوتیاری فهره نسی زۆر باشتر بوو بێت له په وششی جوتیارانی ولاتانی تری ئه وروپا. جاری ولاتانی خۆره لاتی ئه وروپا و به تایبته پوسیا ئه وه هه ر لێی گه پێ، له ویدا جیاوازی نه بوو له نیۆان جوتیارو کۆیله.

ئامرازو میکانیزمی کشتوکال له سه ده ی هه ژده هه مان ئه و ئامرازو میکانیزمانه بوون که له سه ده ی پئیشتر هه بوون، هه رچه نده له به ریتانیا چاککردن و به ره و پئیشچوون کشتوکال و میکانیزمه کانی گرته وه، هه ندی ولاتی وه ک پروسیا و هۆلندا ش ئه م ئامرازه تازه باوه یان هاورد ه کرده ولاتیان، که له بواری کشتوکال و ئاژه لداری له به ریتانیا ئیشی پیده کرا.

جوتیاران باجه کانی ده وله تیان ده داو هه موو قورسی و کاره ناهه مواره کانیانی ده وله تیان ده خسته سه رشانی خۆیان، ئه وان سه ره پای ئه و باجانه ی که ده یاندا ده بوایه کارو ئه رکه کانی کلێساو ده ره به گیان پاپه پاند بوایه. جوتیار باجی داهاتو سه رانه و باجی زه ویانه و چه نندین باجی تری له ژمار نه هاتویان لێ ده سه نرا. ئه مه بارودۆخی جوتیاران بوو، وه لێ ناپازیش نه بوون له م بارودۆخی که تێیدا بوون، چونکه باوه رپیان وابوو ویست و قه ده ری خوا وای کردوه ئه مان به م شیوه یه گوزه ران بکه ن و بی به ش بن له هه رچی به ربژاریه.

بارودۆخی کۆمه لایه تی له شاره کاندایه.

خانه دان و پیاوه ئاینیه بچوکه کان به شدار نه بوون و هاوه به ش نه بوون له و خۆشگوزه رانییه ی که پۆله ی گه وره خانه دان و پیاوه ئاینیه گه وره کان لێی به هره مه ند بوون و له و ژیا نه ده یانگوزه راند. چینی بۆژوازی پێگه یشتوش ببوو به خاوه ن پێگه و قورسایه ی خۆی له ناو کۆمه لگه دا، ئه مه ش به هۆی سه روته و سامان و سه رمایه ی بازرگانی و پیشه سازی و ئه و پۆشنبیری به رزه ی که پێی ده ناسرا نه وه. بۆژوازیه و اتا دانیشتوانی شار، ئه مانه له گه ل هاتنی سه ده ی هه ژده به ره به ره ژماره یان دای له زیاده ی له ئه وروپای خۆرئاوا و ناوه راست، به تایبه تی دانیشتوانی له نده ن، که له نیوه ی ئه م سه ده یه دا ژماره دانیشتوانی گه یشته نیو ملیۆن که س، پاریس و فیه ناش ژماره یان گه یشته 250 هه زار که س، هه روه ها دانیشتوانی به رلین ژماره ی دانیشتوانی خۆی دا له 120 هه زار که س. پێژه ی مردن له ناو مندا ل و زاړوکاندا که م بوویه وه. به لام له سه رتای سه ده ی هه ژده پێژه ی مردن له شاره کاندایه زیاتر بوو له پێژه ی له دایک بوون. وه لێ به هۆی کۆچکردنی خه لکی دێها ته کانه وه بۆ شار، ئه م پێژه یه ی هاوسه نگ ده بۆوه. وه زیری دارایی لۆیسی شازده "نیکه ر" 1776-1781 ئه م پێژه یه ی به م شیوه یه دانا وه که ده لێ: "چاره کی خه لکی فره نسا پێش گه یشتیان به ته مه نی سی

سالان ده مردن واتا مندا لان، وه چاره کی خه لکی پیش گه یشتنیان به ته مه نی بیست و پینج سالی ده مردن، هه ره وه ها چاره کی دانیشتوانی ده مردن به رله وه ی بگه نه ته مه نی په نجا سالی، ئه وه شی که له په نجا سالی تیده په پی به تاییه ت له ناو چینی کریکاردا ئه وا ژیری وجهه سته ی داهیزراوه .

ئه نجومه نی گشتی به ریتانی پرۆه یاسایه کی له سالی 1772 گه لاله کرد، سه باره ت به پیدانی خانه نیشی به پیرو به سالا چوان، به لام ئه نجومه نی لوردات ئه مه ی ربه ت کرده وه، ئه وه شی پونکرده وه که ئه م گه لاله نامه یه هیچ پئویست نییه، چونکه خه لکی پیش گه یشتنیان به ته مه نی پیری ده مرن. هۆکاری مردن به م پیزه زۆره به هۆی نه خووشی بوو، که هه رکاتی ده هات خه لکی شرپ ده کرد به تاییه ت بۆ هه ژارو که م ده سته کان که ده رده سه ریان زۆر زیاتربوو. نه خووشی ئاوله و مه لاریا و گرانه تاو سیل و به دخۆراکی به شیوه یه کی گشتی و چهنده ها نه خووشی تریش، له و نه خووشیانه بوون که هه رکاتی ده هاتن خه لکیکی زۆریان ده خسته ئاوزینگی سه ره مه رگ. به هۆی نه بوونی خۆپاریزی ته ندروسته یه وه ده ردو په تا به خیرایی به ناو خه لکدا بلاو ده بوویه وه به تاییه ت نه خووشی پشانه وه و کۆلیرا. به لام گولی له سه ده ی هه ژده له ئه وروپادا که م بوویه وه و نه خووشی سفلس یا خود زوهری مه ترسی که م بوویه وه و ئه مه ش به هۆی پێشکه وتنی زانستی به تاییه ت پزیشکی و ته ندروسته یه وه که گاریگه ری به رچاوی هه بوو له که م کردنه وه یان.

پێشکه وتنی ته ندروستی و به رزبوونه وه ی ئاستی گوزه ران کاریگه ری زۆری هه بوو له زیادکردنی چینی هه ژارو نه داره کان، ئه مه ش هۆیه ک بوو بۆ ئه وه ی کریکاران و کارکه ران به به لیشاو پووبکه نه کارگه و کارخانه کان. ئه وه تا یه کی له میژونوسان ده لی: "ئه گه ر زۆری هه لی کار نه بووا یه، له کوی شۆرشی پیشه سازی سه رکه وتنی به ده ست ده هیئا". له هه ره کاندایا باخچه و گه شتیاری زۆر بوون، حکومه ت ده سته کرد به پونا ک کردنه وه ی شه قامه کان به چرای کیۆسین.

پیشه سازی و بازرگانی :-

گه شه سهندنی شاره کان له گه ل بازرگانی و پیشه سازی به یه که وه ده چونه پیش، بهرهمی پیشه سازی سنوری داواکاری و خواستی ناوځوی تیپه پاند، هه روه که له سده ی پیشتر بوو به هوی نه وه ی بهرهم له بواړی فراوان به هم بیت و بۆ زوریه ی شوینه کانی جیهان هه ناره بکړی.

له سده ی هه ژده له ټینگلتر دا شوړشی پیشه سازی به داهینانی هندی ټامیرو ټامراز دهستی پیکرد، وه که ده کارهینانی هیزی ټاوی و هیزی هلمی بۆ بزواندن، به تایبته له پیشه سازی چینینی کوتال. بهرهمی سهرمایه داری له بواړیکی فراوان خرایه کارو سهرمایه ی پیشه سازی به گه شه سهندنیکي گه وره گه شه ی سهند. نه م گه شه کردنه کایه ی بازرگانیشی گرته وه و نه وی بوو به بازاریکی جیهانی بۆ بهرهمی نه وروپا و سهرمایه ی ته واوی هه بوو بۆ خستنه کاری. بازرگانی نیوان ټاسیا و نه مریکا و نه وروپا به جوله تر که وت، بهرهمه کانی نه وروپا و نه مریکا و ټاسیا بازاره کانی جیهانیان سیخنخ ده کرد. بازرگانی دهره کی بهریتانیا له سهره تای سده ی هه ژده ده گه شته "60" ملیون ډولار، هی فهره نساش ځوی ده دا له "40" ملیون ډولار. حکومت ته کان بازرگانی ناوځویان ټاسان ده کرد، نه مه ش به دروستکردنی پیگه و بانی پیک و پیک و بیناکردنی پردو توکه ندو به کارهینانی پیگه ی ټاوی بۆ ټاسان کردنی گواستنه وه ی کالاکان، پاشان خستنه پووی نه م کالایانه بۆ ها ولاتیان.

گه شه سهندنی بۆرژوازی :-

گه وره ولاتانی نه وروپا له سده ی هه ژده ببونه خاوهنی ټیمپراتوریای بهر فروان، که بوو هوی فراوانکردنی بازرگانی، که ده وله ته کان پیی هه لده ستان و نه نجامیان ده دا له گه ل ولاتانی دهره وه و داگیر که کانیان. بازرگان و پیشه سازی سهرنجی جوتیارانی بۆ لای شاره کان پکیشاو به ده یان هه زاری پاکیشانه شاره کان. چینی بۆرژوازی که پیکهاتبوو له سهرمایه دارو خاوهن کار له بازرگان و خاوهن کار که و بانک و هه روه ها

چینی پۆشنبیر له پزیشك و ماف ناسان و هتد، تا دههات پینگه یان گه وړه و به هیژ ده بوو له کۆمه لگه ی ئوروپیداو، سه روه ت و سامانیان زیاتر ده بوو. چینی بۆرژوازی چینیکى به هه لپه بوو، به فه رمانبه رانی توانیبوو ی له کایه جۆربه جۆره کاندایه جیگه بۆ ده ولت پر بکاته وه "کاریان بۆ ده ولت ئاسان کردبوو". ئهم چینه له سه ره تاکانی سه ده نوییه کان پشتیوانی پادشا په هاکان بوون و توانیان له ئینگلترا هه ندی بواری سیاسى بۆ خۆیان ده سنگیر بکه ن، ئه مه ش به نوینه رایه تی کردنیان له ئه نجومه نی گشتی. به لام له گه ل ئه وه نه شدا ئه وان داوای یه کسانیان ده کردو داخوای ئه وه یان ده کرد هاوکوفى خانه دانه ئه رستو کراتیه کان بن، هه روه ها هاوبه شی بکه ن له فه رمان په وایه تیدا.

کاتى ئه م چینه بوو بوونه خاوه نی سه روه ت و سامان ده یانویست له باره ی سه پاندنی باج و کۆکردنه وه ی قسه ی کۆتایى له ده ستى خۆیان دا بێت. وه کاتیک بینیان خۆیان خاوه نی زانیاری و مه عریفه تن خۆیان پى له هه موو چینه کان به شیاوتر ده بینى بۆ هه لسه وپاندنی کاروبارى حکومه ت و ده ولت به پینگه یه کی نوێ. ئه مانه هانی چینی پۆشنبیریان ده داو نویترین کتیبیان ده خوینده وه کاتى ده رده چوو، هه ربۆیه پشتیوانی داواکاری سه روه ری گه لیان ده کردو پشتگیری نوینه رایه تی و حکومه تی ده ستوریان ده کرد.

خواستى چاکسازی:

له سه ر ئه وه ی که باس مان کرد، ئه م چینه داخوای له حکومه ت ده کرد به چاکسازیه کی رادیکالانه ¹. چینی بۆرژوازی له پینگه ی شوپشی پیوریتانی سالى 1648 و شوپشی جلیله ی سالى 1689، پۆلیکی کارای گیرا له چاکسازی کردنی ئینگلترا. شوپشی ئه مریکیش سه رکه وتنیکی گه وړه و زه به خش بوو بۆ چینی

1 رادیکال واتا: دهسته یه ک یان که سانی داوای چاکسازیه ک بکه ن که په گو پیشه بگریته وه، هه موو شتی سه ر له به ر بگوین. (وه رگنې).

ناوه پراست و فه لسه فه ی ئاوه زگه ری و پۆشنه گه ری. ئه م چینه وای لیها ت داوای چاکسازی سیاسی و کۆمه لایه تی ده کرد له ئه وروپا. شۆپشی هزیش پئنگه خۆشکه ر بوو بۆ ئه م چاکسازیانه. به لām فه رهنسا ئه و ولاته ی که له دوا ی به ریتانیا ده هات له پووی پیشه سازی و بازرگانی و داها ت و سامان و معریفه وه، له دژی چاکسازی پاوه ستا به هوی لاوازی پاشاکانی به تایبه ت لۆیسی پازده.

فه رهنسا له سه رده می لۆیسی پازده

وه صی (پاسپێردراو):

لۆیسی چوارده ئه نجومه نیکی دیاری کرد بۆ چاودریری و سه ره په رشتی کردنی نه وه که ی تاوه کو ده گاته ته مه نی پئنگه یشتووی. به لām دۆق "ئۆلیریان" ی کوپی مامی لۆیسی چوارده له م ماوه یه دا هه مووشتیک بوو.

فیلپ "دۆق ئۆلیریان" پیاویکی به هه رمه ند بوو، به لām ئه وه ی له ئاره زو وه وه سیدا به زایه داو، تیگه یانندن و پۆشنه بیرکردنی شای بچوکی خسته پشتگوێ. ئه و سیاسه تیکی لاوازی له ده ره وه دا گرته به رو هه یچ سه رکه وتنی به ده ستنه هینا له هه وله کانی بۆ چاکسازی و لادانی گه نده لێ له دام و ده زگای ئابوری و سیاسی ده ولت، که لۆیسی چوارده دوا ی خۆی جیه یشت بوو. یه کێ له سکۆتله ندیه کان به ناوی "جۆن لو" (1671-1729) توانی فریوی بدات، کاتیکی له ساڵی 1717 پێشنیازی دامه زراندنی کۆمپانیایه کی کرد بۆ کاری بازرگانی له داگیرگه فه رهنسیه کان و فرۆشتنی پشک و به ش له سه رجه م وولات و خسته نه کاری ده سته که وشێ بۆ نه هیشتنی قه رزه نیشتیما نیه کان. "جۆن لو" ساڵیک پێشتر به په زامه ندی ئۆلیریان بانکیکی دامه زراند، سه رکه وتنی به ده سته ده یینا ئه گه رته نها به بانکه که وه سه رقāl بوایه، به لām ئه وه ستا بانکه که ی به چه ند کۆمپانیایه کی تر وابه سته کرد، وه ک کۆمپانیای میسیسیپی و کۆمپانیای هیندی خۆره لاتی فه رهنسی و کۆمپانیای ئه فریقی. ئیدی ئه م بانک و

کومپانیا یانه وهك دامه زراوه یه کی حکومی لیټات. له سالې 1720 "جون لو" بوو به به پړوه بهری گشتی دارایی فهره نسی که به رزترین پوستی دارایی بوو له ولاتی فهره نسا. به لام له نه نجامی چهند هه له یه ك که پوویدا، وهك کوټو به ند خستنه سهر دراوی کانزاو داشکاندنی نرخي دراوی کاغه ز بو نیوه، بووه هوې نه وهی که له ماوهی چهند پوژیکي که مدا نرخي پشكو بهش به خیرایی دابه زی و متمانهی خه لکی به م پړوژه یه که م بېټه وه وه رهس به ینی. "جون لو" شکستی خوارد. ساکاتیکش حکومت نه وهی پاگه یاند که نه و پارهی کاغه ز وه رناگری، نه وهندهی تر نرخي پشكو بهش دابه زی تاگه یشته سی یه ك. وه لې دامه زراوه یه کی دارایی له پاریس به ناوی "برایانی دوفرو" به سهر کی شه که پاگه یشتنو بو پزگارکردنی که وتنه کار، تائه وه بوو کی شه که کوټای هات.

کردینال فلوری :-

دوق نورلیان له سالې 1723 کوچی دوايي کردو له م کاته شدا لویسی پازده گه یشته ته مه نیکی گونجاو، نه مجا کردینال "فلوری" دانا به پوویژکار وسه روکی وه زارته. "فلوری" هه ولیدا ناشتیه کی به رده وامو دریژخایه ن بو فهره نسا دهسته بهر بکات، هه روه ها چاکسازیه کی گه وره له ناوخودا بکات، به تایبهت له بواری دارایی. هه ربویه خه رجیه کانی که م کرده وه و بره وی به بازرگانی و پیشه سازی فهره نسی دا. هه روه ك هه ولیدا هاوسه نگی رابگریټ له بودجه ی ده ولت، نه مهش بو به رژه وهندی چینی ناوه راست. به لام فلوری پیاویکی پیرو به سالآ چووبوو، له کوټاییدا خوی به شکست خواردویی بیني و هه سټیکرد نه یتوانیوه سهرکه وتووبیت له چاکسازي کردنو چه سپاندنی ناشتی، به هوې نه وهی بو ربونیوه کان حه زیان به جهنگو دهست بلاوی ده کرد.

لۆیسی پازدە هاوسەرگیری کرد لە گەڵ "ماری لیبنیسکا" ی کچی پادشای پۆلندا. ماری ئافەرەتییکی ناحەز و ناشیرین بوو، نەبوووە جیگە ی سەرئەجی پاشا و نە کەوتە دڵی، هەربۆیە مەیلی کرد بە لە ی دۆست و عاشیقەکانی، بە شێوەیە ک کۆشکی قێرسای لی پرکردن. بە ناوبانگترینیان "مدام دی باری و مدام بمبادور" بوون. لۆیس بە مەبەستی سەرخستنی سەرۆکی پۆلندا و لە دژی دەستوەردانی روسیا لە کاری پۆلندا، هەروەها لە دژی هەولێ روسیا بۆ لادانی سەرۆکی پۆلندا و دانانی کەسیکی تری لایەنگری روسیا، چوویە نێو جەنگی ویراسە ی پۆلندا (1733-1738). دواتر ئیسپانیاش چوێ پال فەرەنسا و لە دژی روسیا و نەمسا.

ئەم جەنگە بە پەیمانی "فینا" کۆتایی پێتات لە سالی 1738. لە ئاکامیدا تەختی ناپۆلی و صقلیە درایە ئیسپانیا. دواتر لە سالی 1744 دۆقیە ی بارماش گواسترایە وە بۆ ئیسپانیا و بە خشر بە ئەو وولاتە. دۆقیە ی لۆرین یش لە سالی 1766 خرایە پال فەرەنسا. بەم شێوەیە بنەمالە ی بۆربۆن جیگە ی بنەمالە ی هبسبرگی گرتە وە لە ئیسپانیا و هەردوو صقلیە و بارما. تەختی ئیسپانیا لە دوا ی فلیپی پێنجەم بوو بە بەشی کورەکە ی چارلسی سییەم دواتر نەوەکە ی لە 1759-1788.

داروخانی فەرەنسا لە سەردەمی لۆیسی پازدە:-

فەرەنسا لە سەردەمی لۆیسی پازدە "1715-1774" دەستیکرد بە هەرسەپێنان، ئەم هەرسەپێنانەش لە بوا ی بە پێوەبردنی گشتی و دارایی و زیادبوونی دەسلاتی خانەدانان بە پوونی دەرکەت. لە دوا ی کاردینال فلۆری لە سالی 1743 لۆیس بۆخۆی حوکمی دەرکرد. لۆیس هیچ هەولێ چاککردنی بارودۆخی وولاتی نەدا، نە ک هەر ئەمە بە لکو ئەو لە چاکسازی کردن خۆی گیل دەرکردو کاتەکانی لە پاوکردن و نیچیرگرتن و کۆپی شەوانە بە سەر دەبرد. "مدام بمبادور" بە شێوەیەکی کردەیی بۆ ماوێ بیست سال 1745-1764 دەستی لە بە پێوەبردنی وولات وەرەدا.

فهره‌نسا له‌م ماوه‌یه‌دا له‌جه‌نگی‌کی سه‌خت و دژواردا بوو، که جه‌نگی ویراسه‌ی نه‌مساوی و جه‌نگی سه‌وت ساڵه‌ بوو "1740-1748" "1756-1763". ئه‌م جه‌نگانه‌ داپمانی فهره‌نسی خیراترکردو خه‌زینه‌ی ولاتی مایه‌پوچ کرد، هه‌روه‌ک پێگه‌ی خۆشکرد بۆ شوێرشێ فهره‌نسی. به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا فهره‌نسا تا ئه‌وکاته‌ش به‌هێزترین و ده‌وله‌م‌ه‌ندترین ده‌وله‌تی ئه‌وروپا بوو، شارستانی فهره‌نسی له‌هه‌موو شوێنه‌کان ئه‌وروپیه‌کانی سودمه‌نده‌کرد و یژه‌و هونه‌روێانی کۆمه‌لایه‌تی بالای فهره‌نسا شکۆمه‌ندترین و به‌رزترین ئاست بوو له‌م کاته‌دا که ژیا‌ری ئه‌وروپا پێی گه‌یشته‌ی.¹

ئیمپراتوری نه‌مساو سه‌ره‌له‌دانێ پروسیا:-

ئیمپراتوری پۆمانی پیرۆز به‌ درێژایی هه‌ردوو سه‌ده‌ی حه‌فده‌ و هه‌ژده‌ مایه‌وه‌ و ئه‌و په‌گه‌زانه‌ی ده‌گرت‌وه‌ که به‌زمانی ئه‌لمانی قسه‌یان ده‌کرد، "دایت"یش وه‌ک جاران مابوو‌یه‌وه‌ و ئیمپراتور سه‌رپه‌رشتی ده‌کرد. به‌لام ئه‌لمانی دابه‌ش ببوو به‌سه‌ر کاسۆلیک و پڕۆتستانت، ته‌نانه‌ت پڕۆتستانتیه‌کان له‌نیوان خۆیاندا دووبه‌ش بوون و بریتی بوون له‌ لۆسه‌ری و کالْقنی، و هه‌رده‌م له‌نیوانیاندا ناکۆکی هه‌بوو. جه‌نگی سی ساڵه‌ له‌ نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی حه‌فده‌ و ییرانکاریه‌کی گه‌وره‌ی هێنا به‌سه‌ر ئه‌لمانی. ئه‌لمانی نیوه‌ی دانیش‌توان و سییه‌کی مولک و داها‌تی له‌ده‌ستدا. ئه‌م جه‌نگه‌ و ییرانکاره‌ هه‌روه‌ک چینی بۆرجوازی له‌ باربرد، با‌ری ئابوری ئه‌لمانیاشی داپماندو کۆمه‌له‌ی هنسی هه‌لۆه‌شاند‌وه‌، به‌هۆی خراپ بوونی با‌ری ئابوری ئه‌م کۆمه‌له‌یه‌.

ئه‌م جه‌نگه‌ کاره‌سات‌باره‌ وه‌نه‌بی جوتیارانی نه‌گرت‌بیته‌وه‌، به‌لکو بۆ ئه‌وانیش مایه‌ی مه‌ینه‌تی و ناسۆری بوو. له‌ هه‌مانکاته‌دا میره‌ ئه‌لمانیه‌کان بۆ به‌هێزکردنی

ده سه لاتیان هه لیان قۆسته وه بۆ له ناوبردنی ئه و دامه زراوه دیموکراتیانه ی پیشتر هه بوون.

له کۆتایه کانی سه ده ی حه قده چه ند قه واره یه کی به هیز له ئه لمانیا ده رکه وتن و توانیان پۆلیکی گرنگ بگین له سه ر شاتۆی سیاسی سه ده ی هه ژده. گرنگترینی ئه مانه ش پروسیا بوو.

پروسیا :-

پروسیا له سه ر ده ستی بنه ماله ی "هوه نزلن" چه که ره ی کردو گه شه ی سه ند. ئه م بنه ماله یه له کۆتایه کانی سه ده ی پازده توانی هه ریمی براندنبرگ بخاته پال خۆی ده ستی به سه ردابگری. ئه م هه ریمه که وتۆته نزیکى شاری به رلین. به رلین له م کاته دا جگه له دیه اتیکى بچوک هیچی تر نه بوو. به لام ئه و هه ریمانه ی که پێیان ده گوترا: پروسیا، که وتبوویه خۆره لاتى براندنبرگ. ئه مانه تاوه کو ده وروبه ری سه ده ی حه قده نه چونه ژێرباری سه روهری بنه ماله ی "هوه نزلن" تانه وه ی له سالی "1618" ئه م دوو هه ریمه له ژێر سایه ی ئه م بنه ماله یه یه کیانگرت. له ئاکامی جهنگی "سی ساله" بنه ماله ی هوه نزلن توانی پروسیا بکاته ده وله تیک له ده وله ته گه وره کانی ئه وروپا، دواى ئه وه ی له په یمانی "ویستفاليا" ئیمپراتور هه ر جۆره ده سه لاتیکى کرداری له سه ر ده وله توچکه کانی ئه لمانیاى لى سه ندرايه وه.

"فردريك وليهم"، ناسراو به هه لبرێردراوى گه وره :-

میره کانی پروسیا له بنه ماله ی هوه نزلن له سه ده ی حه قده ناوده بران به هه لبرێردراوانی براندنبرگ. فردريك وليهم 1640 - 1688 له به ر گرنگی و گه وره یی به هه لبرێردراوى گه وره ناوی ده هیئرا. فردريك وليهم له جهنگی "سی ساله" بۆ فراوانکردنی ولاته که ی سودی وه رگرت، ئه مه ش به قۆستنه وه ی هه لی لاوازی ئیمپراتۆر.

لەو نیاوانە توانی "پومیرانیای خۆرەلات و ژمارەیهك ئوسقوفە بخاتە دەستخۆی، كە ئوسقوفەى "مكدبرگ" لە گرنگترینیان بوو. دواتر بووێە خاوەنى سوپایەكى بەهێز. فەردرىك باوەپى بەپێویستى دەسەلاتى پەها هەبوو، هەروەك پادشاكانى ئەوروپای خۆرئاوا، وە ئەو تێۆرى مافى خودایى بۆ پاشاکان بە پەوا دەزانی. كاتێك فەردرىك دەسەلاتى پادەستكرا، بینى ولاتەكەى "پروسىا، براندنبرگ" بەگوێرەى سیستەمى دەستورى بەرپۆه دەچیت، چونكە ئەوانەى پێشخۆى بەهاوبەشى لەگەڵ "دایت" فەرمانپەرەیان دەكرد، واتا دەسەلاتى پەها نەبوو. هەربۆیە هەولەكانى خۆى لە لەناوبردنى دەسەلاتى ئەم ئەنجومەنە چركردەو. جا بەتێپەرپى كات دەسەلاتى بالای لە دەستى خۆیدا كۆكردەو. هەر لەبەرئەو لە كاتى مردنیدا دەولەتێكى بەجیهێشت، كە بەپاشایى پەها فەرمانپەرەواى دەكراو مافى خودایى بەكرداركى بوونى هەبوو.

سەرھەڵدانى پاشایەتى لە پروسىا :-

پروسىا گەشەى كردو بوو بە دەولەتێكى گەورە و بەهێزى ئەوروپا. دانیشتوانى شارى بەرلین لە كۆتایى سەدەى حەفدە دەگەشتنە بیست هەزاركەس، ئەو لەكاتێكدا لە نیوێ ئەم سەدەى "سەدەى حەفدە" ژمارەى دانیشتوانى ئەم شارە لە هەشت هەزار كەس تێنەدەپەرى. ئیمپراتور "لیۆپۆلدى یەكەم" لە سالى 1701 نازناوى پاشای بەمیری پروسىا بەخشى، بەهۆى ئەوێ میرى پروسىا لەجەنگى ویراسەى ئیسپانىا لەدژى لۆیسى چوارە وەستاو لایەنگرى ئیمپراتورى كرد. هەروەها لەپەیمانى ئەتريختو لە سالى 1713 ولاتانى ئەوروپا دانیانھێنا بەپروسىا. وە هەر ئەو پروسىایە لە سەدەى هەژدە لە گەورەیی و بەهێزیدا گەیشته پادەیهك كە لە پێشەوايەتى كردنى ئەلمانیدا هاوبەشى نەمسای دەكرد. ئەمەش هەر بەهۆى ئەو وەبوو، كە ببوو بە دەولەتێكى مەزن و بەشكۆ.

ئەو فردىرىكەى ئىستا باسى دەكەين، دادەنرى بەمەزىنترىن پاشاى بىنەمالەى
 ھوھىزل. لەسەردەمى ئەودا پادشاىەتى پەھا لە پروسىيادا زىاتەر چەسپى. فردىرىكى
 گەورە توانى سويواو سەرۋەت و سامانى زۆرى باۋكى بۆ مەبەستە ھەمەجۆرەكانى

به کاربێنی. له پووی جهسته یه وه فردریک که سیکی کورته بالا بوو، له سه ر پوویدا دووچاوی شین ده درواشایه وه. ئه م خاوه نی هه ستیکی ناسک بوو هه ربۆیه ئاره زووی هونه ر و موسیقاو شیعو سه مای ده کرد. کاتیکیش ته ختی پاده ستکرا ئاره زووی ده کرد له پێگه ی جهنگ و فراوانخوازیه وه ناوبانگ و شکواری په یدابکات. فردریک به "دادگه ری خو سه پین" یش ناوده برا. سه ره تای کاره کانی به ده ستگرتن به سه ر ناوچه ی "سیلیزیا" ده ستی پیکرد، که شاری "برسلاوی" له خو گرتبوو، جا له پیناوی پاراستنی ئه م ناوچه یه له ده ستی خو ی، چوو ه ناو دوو جهنگی وێرانکارو نزیکه ی پازده سال پینانه وه خه ریک بوو. بلیمه تی فریدریک بوو به هۆی ئه وه ی له هه ردوو جهنگه که دا به سه رکه وتووی بێته ده رو ئه و ناوچه یه شی ده ستی به سه رداگرتبوو له ژێر پکێفی خویدا بیهێلێته وه. دواتر له سالی 1772 له گه ل ماریاتریزا "دایکی ماری ئه نتوانیت" ئیمپراتوره ی نه مساو کاترینای دووه می قه یسه ره ی پوسیا پێککه وتنیان به ست له سه ر دابه ش کردنی پۆلۆنیا. به مه ش وولاته که ی فراوانتر کرد.

فردریکی خو سه پینی دادگه ر:-

له ماوه ی دووه می سه ده ی هه ژده شه پۆلیکی هزی به سه ر ئه وروپادا هات، که پاشا په هاکانی ئه وروپای به پۆشنگه ر ناوده برد. چونکه ئه وان گه ره کیان بوو کاروباره کانی ده ولت به وه په ری پیکوپیک و گرنگی پیدانه وه به پۆه ببه ن. ئه وان له بواری چاککردنی کاروباری خه لک و به رزکردنه وه ی ئاستیان شوینی بنه ماکانی ئاوه زو لۆژیک ده که وتن. "فردریکی گه وه" به یه که مینی ئه و پاشایانه داده نرئ به پیتی ئه م ده ربپنه. فردریک خزمه تکاری یه که می ولات بوو، له م باره یه شه وه ده لی: "گه له کان له پیناوی سه رکرده و فه رمان په واکانیان ناژین، به لکو ئه وه سه رکرده و فه رمان په واکان له پیناوی گه له کانیان و به رژه وه ندیه کانیان و به رزکردنه وه ی ئاستی ته ندروستی و گوزه ران و پۆشنبیریان ده ژین". فردریک زۆر به کارو سه رقالم بوو، زۆرینه ی کاته کانی پۆژی له کاره کانی

دهوله تدا دهبرده سهه. پۆسته کانی دهوله تی پرکرده وه بهو که سانه ی بهناوبانگ بوون به تواناداری له کارکردنداو دلسۆزبوو بۆ ئهرکه کانیان. سه ره پای ئه وه ش ئه م پاشایه جوانخاسه به وردی چاودریزی کاره کانی دهکردن. فردریک گرنگی زۆری ده دا به پهروشی ئابوری ولات، به تایبه تی کشتوکال، ئه مه ش به به کاره یێنانی ئامرازی زانستی. جگه له مه وه ره له چوارچێوه ی گرنگی دانی به کشتوکال فردریک هه ستا به وشککردنی زۆنگو زه لکاوه کان، به مه به سستی زۆرکردنی زهوی وزاری کشتوکالی و چاندنی داری میوه و سه وه زه وات و به خێوکردنی ئاژه له به شیوه یه کی زانستی. هه ره له دریژه ی کاره کانی، فردریک هه ولی سوک کردنی باجه کانی دا له سه ره شانی جوتیاران. جا به هۆی ئه م سیاسه ته ئابوریه ی که پیاده ی کرد توانی سامانی ولات زۆر بکات و ژماره ی سه ربازانی بگه یه نێته دووسه ده هزار سه رباز. فردریک سه ره پرشتی مه شقدان و پێشپه وانی دهکردن. ئیدی پروسیا گه یشته ئاستیک که ولاته ئه وروپیه کان ئیره ییان پێی دهبرد. فردریک له دوا ی سالی 1763 خۆی نه خزانده ناو هیچ جهنگیک جگه له سالی 1779، ئه مه شی بۆریگریکردن بوو له پافاریا که نه چیتته پال نه مسا.

ههروه ها فردریکی مه زنو لێهاتوو گرنگی زۆری دا به پهروشی دادگا و پیاده کردنی دادگه ری. زۆر پقی له کاری پۆتینی بوو له دادگه کان، ئه م جێبه جێ کردنی یاسای مه به ست بوو له دادگه کاند. ههروه ک له یه کی له دادوه رییه کاند. فردریک دوا ی ئه وه ی بۆی ده رکته دادوه ریک بریاریکی سته م کارانه ی له سه ره بی ده سه لاتیك ده رکرده، ده ریکردو پاشان بۆماوه ی سالیك زیندانی کردو ناچاریشی کرد قه ره بووی ئه وه که سه بکاته وه که بۆته قوربانی سته مکارییه که ی.

فردریک ئه شکه نجه دانی به ندرکراوانی له پێناوی دانه یێنان هه لۆه شانده وه و چه ند چاکسازییه کی تری له زیندانه کاند ئه نجامدا. ئه م که له پیاوه که سیکی توندپه وه نه بوو، ته نانه ت له ئاینی مه سیحی و ئینجیل و هه ندی بئه مای تر به گومان بوو، ئه وه له گه له سه رجه م ئاین و ئاینزاکان لێبورد و سینه فراوانبوو. ههروه ک له یه کی له بۆنه کاند

گووتنبووی: "ئەگەر موسلمانان لە وولاتمان هەبوان مزگەوتەم بۆ بنیات دەنان". بەلام لەگەڵ ئەوەشدا پرسی لە جۆله‌کەکان بوو، ئەمەش نەك لەبەرھۆی ئایینی، بەلکە بەھۆی هەندێ ئاکارو پەفتار کە لەناویاندا بوونی هەبوو، وە باوەپیشی وابوو ئەم پەوشتانە لە پەرگەزی یەھوددا پەرگی دا کوتاوە. ھەریۆیە چەندەھا کۆت و بەندی لەسەر دانان.

فردریک ئەکادیمیایەکی زانستی لە برلین دامەزراند و گرنگی زۆریدا بەپیشکەوتنی زانستی و ھەلسەنگاندنی ژیریانە، ھەروەھا بۆ فێرکردن و خوێندەوارکردنی چینی گشتی و بلاوکردنەوێ مەعریفەت لە ناویاندا، لە پادەبەدەر قوتابخانەی سەرەتایی کردەوێ. ئەم برەوێ بە وێژەوانان و نوسەرەکان دەداو زۆر حەزی لە وێژەی فەرەنسی بوو، بانگەێشتی نوسەرە فەرەنسیەکانی دەکرد بۆکۆشکەکەی، تەنانەت "فۆلتیر" بەناوبانگترین ھاوڕێی بوو.

ئیمپراتۆرە "ماریا تریزا" ئیمپراتۆرە نەمسا:

لەم کاتەدا نەمسا لەلایەن ئیمپراتۆرە ماریا تریزا فەرمانپەرەوایەتی دەکرا، ئەوەشیان دادەنرا بە خۆسەپێنە پۆشنبیرەکان، بەلام نەشدەگەیشتە ئاستی فردریکی گەرە. پۆشنبیری ئەو بەشیۆەییەکی سۆزداری ئایینی بوو، خێروخۆشی دەویست بۆگەلەکەی و بە کەسیکی لیبۆردە ناسرابوو، ھەردەم ھەولێ چاککردنی دام و دەزگاکانی دەوڵەتی دەدا. لەم پووەشەوێ ھاوسەرەکەی "فرانسیسی یەکەم" و کۆرپەکەی "جۆزیفی دووھەم" ھاوکارییان دەکرد. بەلام بەپێچەوانەی فردریک لە بلاو بوونەوێ مەعریفە و زانست دەترساو زیاتر جەختی دەکردەوێ لەسەر دەسەلاتی پەرھا لە دەوڵەتدا. "تریزا" فرمانی داخستنی پەرلەمانە خۆجێیەکانی دەکرد، کە ناسرابوون بە دايت. ھەروەھا دەسەلاتی کردە دەسەلاتیکی ناوەندی و سوپای ئیمپراتۆری یەکخست و لە جیاتی زمانی لاتینی زمانی ئەلمانێ کردە زمانی فەرمانی سوپا و باجەکانی زیاد کردو

يەسوعىيەكانى لەناوبرد، بەلام لەگەل ئەوئەشدا ھاوکارى مۇسقاژەنانى دەداو، وەبە کردنەوئەى ژمارەيەكى زۆر لەقوتابخانە خوئندنى سەرەتايى بلاو کردەو.

پاش ئەوئەى ماریا تریزا لەسالى 1780 مرد، کورەكەى "جۆزيفى دووئەم" جیگەى گرتەو، "جۆزيف" لەسالى 1765 ەو، ھاوکارى دايكى دەکرد لەفەرمانرەوايەتى کردندا. جۆزيف پياویكى پۆشنبیر بوو، کایگەر بوو بە "پۆسۆو قۆلتیر". لەگەرم و گوپی بۆ چاکسازی کردن و بلاو کرنەوئەى مەعرفەت و ھۆشیاری کێپرکیى فردریكى گەورەى دەکرد. لەم بارەيەوئە دەلى "من فەلسەفەم کردۆتە سەرچاوەيەكى یاسا بۆ ولات، بنچینە لۆژیکەكانى نەمسا دەگوپی". "جۆزيف" گەشەسەندنى نەمسای لەسەر فەلسەفەى سیاسى پۆسۆو سەرورەى گەل دەبینى.

ئیمە نازانین تا چەندىك جۆزيف توانیویەتى چاکسازییەكانى جیبەجى بکات، بەلام ئەوئەندە دەزانین كە گەرم و گوپ بوونى بۆچاکسازی زۆر زیاتر بوو لە توانای ئەو بۆجیبەجى کردنى. کاتیك دەبینین ئەو دەیویست ھەموو شتیك لەیەك کاتدا چاک بکات، دەرکەوت كە ھیچ شتیكى چاک نەکردو.

پوختەى سیاسەتى ئەو بریتى بوو لە فراوانکردنى وولاتەكەى بە ئاراستەى خۆرەلات تاوئەكو دەریای پەشو ئەدریاتیک، ھەرەھا پزگاربیون لەئەنجومەنە ناوخییەكان و دامەزراندنى فەرمانبەرەن یاخود كەسانى ملکەچ بۆ ئیمپراتۆر، كە ھەر ئەوان جیگەى ئەنجومەنەكان بگرنەو، ھەرەھا ھەولدان بۆ بەرزکردنەوئەى چینی گشتى و نزمکردنەوئەى خانەدانان بەشیۆەيەك تا لە بەرامبەریدا ھەموویان وەك یەکیان لیدیت و ھەموویان لەبەرى بپارپنەو. ھەرەھا ھەولدان بۆ دەستكەوتنى پافاریا، ئەمەش بەگۆرپنەوئەى زەویيەنزمەكان پیتی. كەچى جۆزيفى دووئەم لەھیچ لەم ھەولانەى بەخت یاوئەرى نەکردو سەرکەوتنى بەدەستنەھێنا. فردریكى گەورە لە بەرامبەریدا وەستا لەدژی دەستكەوتنى پافاریا. وە لە جەنگەکانیشى لەگەل دەولەتى عوسمانى ھیچى دەستكەوت و نەیتوانى بەلقان بەدەستبێنى. "جۆزيفى دووئەم" لە سیاسەتى

کارگیرى یاخود ئیداریشدا توشى شکستىكى گهوره بوو. کاتێک جۆزيف دايتى مهجهپرێ ههلهوه شانهوهو تاجى قهديس "اصتفانى" لهپوداستهوه بۆ قیينا لهسهرنا، که بووه هۆى پهريشانبوونی مهجهپیهکان. جۆزيفى دووهم سوپای لهسهر شینوازی پروسى پیکهست و ئیدارهى کرده ناوهندی. بهلام زهوییهنزمهکانى نه مساوی لێ ههلهگهپانهوهو دواتریش ئهم ههلهگهپانهوهیه "تیرۆلى" باکورى ئیتالیاشى گرتوه، مهجهپیهکانیش له بهرامبهر سیاسهتهکهیدا نارازى و سهغلهت بوون. له ملاحهوه خانهدانان و چینی ناوهراستیش رقیان له سیاسهتى جۆزيف بوو، ئهمهش کاتێک جۆزيف ههلى دهدا جوتیاران له چنگى خانهدانان پزگار بکات و بهریزاريیهکان لابهري و باج لهسهر ههموو چینهکان بسهپێنى. بهلام وهنه بۆ جوتیاران جۆزيفيان به دل بوویت، بهلکو ئهوانیش نارازى بوون و نهیاند هویست بچه ژیر بارى بهسهریازی کردن. بارودۆخ بهم شیوهیه بوو تا جۆزيف لهسالى 1790 مرد، بهبێ ئهوهى شتێک جیبهجی بکات. ئهوهى بهرچاومان کهوت و خویندمانهوه بارودۆخى نه مساو ئیمپراتۆریهتى پیروز بوو بهشیوهیهکی گشتى لهسهدهی ههژده.

لهنیوهى سهدهی ههژده ههردوو دهولهتى پروسى و نه مساوی لهچهند جهنگیکی پلایشینهردا تیکهههڵچون. ههموو ئهم جهنگانهش له پیناوی فراوان کردنى زهوییهکان بوو. بهلام فردریکی گهوره به دهستگرتنى بهسهر سیلیزیا سهههتا دهستى پیکرد.

جهنگهکانى فردریک: -

جهنگی ویراسهى نه مساوی 1740-1748 :-

سالى 1740 ئهوساله بوو که ههریهکه له ماریاتریزاو فردریکی گهوره چونه سههتهخت، فردریک چوویه سهه تهختی پروسى و ماریاتریزا تهختی ئیمپراتۆریهتى نه مساوی پادهستکرا. پيشتر باسى ئهوهمان کرد که فردریک یهکهمین کاریکی دهستگرتنى بوو بهسهر سیلیزیا له ئیمپراتۆریهتى ماریاتریزا. ئهم کیشهیهش بهشیکه

له و کیشه گه وره یه ی که له سه ره تای چونه سه رته ختی ئیمپراتوره ماریا پووبه پوی بویه وه، هه روه ها نارازی بوون و نه یاری کردنی ئه وانه ی چاوچنۆک بوون به رامبه ری، له هه مبه ر وه رگرتنی ته ختی هبسبرگ له لایه ن ئافره ته وه کیشه یه کی تر بوو بۆ ماریا تریزا. ئه مه و سه ره پای ئه و فرمانه شی که باوکی ده ریکرد له هه مبه ر پینگه دانی به کچه که ی بۆ چوونه سه ر ته ختی ئیمپراتوری، و به ده سته یێنانی پزانه ندی ده و له تانی ئه وروپا له سه ر ئه م فرمانه . به لām هه ندی له پاشایانی ئه وروپا چوونی ئافره تیکیان بۆ سه ر ته ختی ئیمپراتوری به په خسانی هه ل و ده رفه ت ده زانی بۆ دابه شکردنی موڵک و مالی بنه مالی هبسبرگ. له م نیوانه شدا هه ریه که له فردریکی گه وره و پاشای فره نسوا و پاشای ئیسپانیای که له بنه مالی بۆربۆن بوو له سه ر ئه وه پیکه وتن. به لām ئه م جاره شیان به رژه وه ندی پالی نا به هه ریه که له ئینگلترا و هۆلندا، که به لای نه مسا بن و دژی پروسیا و فره نسوا و ئیسپانیا بوه ستن، ئه مه ش بۆ پاگرتنی هاوسه نگی نیوده و له تی و پارێزگاری لی کردنی. کیپرکیی داگیرکاری نیوان ئینگلترا و فره نساش هۆیه ک بوو بۆ ئه م دووبه ش بونه ی ئه وروپا به رامبه ری که. ئه م جهنگه شی که به هۆی ئه م گۆبه نده سازبوو، ناوێرا جهنگی ویراسه ی نه مساوی 1740-1748.

ئه م جهنگه وێرانکاره له داگیرکه کانییدا شوینه واری ده رکه وت و کاریگه ری هه بوو. له ئه مریکا ئه م جهنگه ناوێرا جهنگی شا جۆرج " ده دریه پال جۆرجی دوومی پاشای ئینگلترا" له کۆتایییدا ئه م جهنگه به په یمانی "ئه کسی لاشبیل" له ساڵی 1748 کۆتایی پیهات. به گۆیره ی ئه م په یمانه، هیه یه کی شتیکی ده ستنه که وت، ته نها پروسیا نه بی که توانی سیلیزیا له ده سستی خۆیدا به یلێته وه. به لām هه ر ئه م په یمانه ش هاوکاری ماریای کرد بۆ پاراستنی موڵکه کانی.

جهنگی هه وت ساڵه 1756-1763

سیلیزیا که وتبووه ده سستی فردریکی گه وره و ماریاتریزاش هه ر چاوی به دواوه بوو. تا ئه وه بوو بۆ گێرانه وه ی بۆ ژێر ده سه لاتی خۆی، له میره ئه لمانیه کان نزیک بوویه وه و ده سته یه کی لی پیکه یێنان. سه کسۆنیاش یه کی بوو له و ده و له تانه ی که

ده گونجا پشتی پی ببهستی، ههروهك ئەمیش به ههولە دیبلۆماسیه کانی "کوینتز"،
 فه رهنسای هیئایه به ره ی نه مسا، دوا ی ئەوه ی هه ری می پاینی پیببه خشی.

ههروه ها کاتیک قیصره ی پوسیا دژی فردریك وهستا، ماریا توانی به لای خۆیدا
 کیشی بکات. به لام ئینگلترا له ناکۆکی و دویه ره که که ی له هه مبه ر داگیر که کان له گه ل
 فه رهنسا به رده وام بوو. جهنگی نیوان ئەم دوو ده ولته له سالی 1754 له ئەمریکا و
 هیند نو ی بوویه وه، هه ر له هه مان کاتدا ئینگلترا به لای فردریکدا شکایه وه، بۆ ئەوه ی
 ئەلمانیا به گشتی و هاتۆفه ر بپاریژی. له و کاته دا ئینگلترا بپارییدا هاوکاری مادی
 فردریك بکات له کاتی جهنگ کردنی له گه ل فه رهنسا و نه مسا.

فردریك چاوه پێی پاگه یاندنی جهنگی نه کردو هیژشی کرده سه ر سه کسونیا و سزای
 جهنگی به سه ردا سه پاندو سوپایه کی به هیژی له وی پیکهینا، پاشان به ره و بۆهیمیا
 ئاراسته ی گرتو پیشپه وی کرد، به لام هه ر له م سه روبه نده دا سوپای فه رهنسی
 له خۆرئاوا وه، سوید له باکورو پوسیا له خۆره لات و نه مسا له باشوره وه پیشپه ویان
 کردو سوپای بروسیایان له هه موو لایه که وه گه مارۆ دا. ئیدی له وی دا بلیمه تی فردریکی
 گه وره ده رکه وت، ئەمەش به خۆ پرزگار کردنی له و ته نگه ژه و مه ترسیه گه وره یه.
 فردریك بلیمه تیه که ی خۆی ده رخست کاتیک به خیرایه کی بروسک ئاسا هیژشی کرده
 سه ر سوپای فه رهنسا و له تیکه له چونی "پوزباخ" له سالی 1757 تیکی شکاند، شیاوی
 باسه سوپای پروسی که مه تر بوو له سوپای هه ریه که له وانه ی جهنگیان له دژی
 هه لگیرساند بوو. پاش ئەمه گه رایه وه سیلیزیای سوپای نه مسا ی له "لیۆسین" و له
 سالی 1758 به زاند، پاشان سوپای پوسیا ی له "زوندورف" تیکشکاند. به هۆی
 که می سوپایه که یه وه فردریك ناچار بوو هه لۆیستی به رگری بنوینی. فریدریک له
 به رامبه ر هه لاتوه کانی سوپاکه ی چاو پۆشی ده کردو دوژمنانی ده خسته سوپاکه ی، جا
 بۆ ماوه ی پینچ سال به هۆی نه توانینی هیژش کردن هه ر له به رگری دا بوو. سوپای
 پوسیا له پروسیای خۆره لات پیشپه وی کرد، که چی له گه ل ئەوه شدا فردریک توانی

سو پای فهره نسا له سالی 1759 تیك بشكینی. پاش ئه مه ئیسپانیاش وهك هیژیکی تر هاته ناو ئه م گۆبه نده و هاته لای فهره نسا له سالی 1761. به لام به خت یاوه ری فردریکی کرد کاتی قیصره مرد، ئیسپانیا لای به لای فردریک کردو پاشه کشه ی کرد له جهنگ، به مهش هه ریه که له نه مساو فهره نسا ناچار بوون په یمانی ناشته وایی له گه له بیهستن. دهوله ته ئه وروه پیه کان و فهره نسا کۆبونه وه بۆ به ستنی ناشته وایی له گه له پروسیا، ئه م دهوله تانه له پاریس کۆبونه وه بۆ به ستنی په یمانی ناشتی له سالی 1763.

په یمانی "هبرنسبرگ" له نێوان فردریک و ماریاتریزا سه رکه و تنیکی گه و ره بوو بۆ پروسیا. ماریا دانی هیئا به ده سه لاتداریه تی پروسیا به سه ر سیلیزیادا، فهره نسا داگیر که کانی له ده سته دا جگه له که میك له ئاوه کانی ئه مریکا و هه ندی و ویستگه ی بازرگانی نه بیته له هیندستان. به م شیوه یه بالاده سته و شکۆمه ندی به ریتانیا له ئه مریکا ی باکو رو هیندستان ده سته پیکردو، ئینگلتر بوو به مه زنترین ده وله تی ده ریایی له جیهاندا. یه کیکی تر له ئاکامه کانی جهنگی هه وت ساله نوشته ی هیئانی ده سه لاتی په ها بوو له هه ریه که له ئیسپانیا و فهره نسا. ده سه لاتداره په ها کان له هه ریه که له م دوو ده وله ته له و جهنگانه ی که له سه ده ی هه ژده سازیان کرد، تیکه و تن و به هۆیه وه که و تنه ئاو زنگی سه ره مه رگ. فهره نسا توشی خه ساره یکی گه و ره ی ماددی و گیانی بوو که زۆربه یان له گه نجان بوون، ئه مه و سه ره پای له ده سته دانی داگیر که کانی. ئیدی بارو دۆخیك له ناو فهره نسا هاته کایه وه که هۆشدار ی ده دا به هه لگیرسانی شوێشیک گه و ره ی وه ها که ده سه لاتی په ها له ناوی ده بات ژیراو ژووری ده کات.

یه کیکی تر له ئاکامه کانی جهنگی هه وت ساله به هیز بوونی پروسیا بوو، ئه م به هیزبونه ی پروسیا به شیوه یه ک بوو، پرووسیای کرده ده وله تیکی به هیزی ئه وروپا.

هه روه ها بنه مالّی هوهنزی کرده پکه بهری بنه مالّی هېسبرگ له سه رکړدایه تی کردنی ته لمانیا¹.

روسیا له پوژگاری کاترینای دووهم

پترصی گه وره له سالّی 1725 کۆچی دوايي کرد، به بېّ نه وهی که سیّ له جیگه ی خوی دابنی. نه مهش به هوّی نه وهی کورپه گه وره ی خوی کووشت بوو. کووشتنه که یشی له سه ر سه ریچی کردن و نه یاری نواندن بوو له هه مبه ر بیروپاکانی پترص. ئیدی کاتی پترص مرد له ژیر فشاری پاساوانانی کۆشک کاترینا بوویه قیصر. به لام ده سه لاتی ته واوی نه بوو، به لکو ده سه لاتی کرده یی گواسترایه وه بۆ نه نجومه نی بالا، که پیکهاتبوو له گه وره پیاوانی ده ولّت. نه نجومه ن به به رده وامي پیاده ی نه م ده سه لاتی ده کرد تا نه و پوژه ی کاترینا له سالّی 1727 له دنیاده رچوو. پترصی دووهمی کوپی، جینشین" ولی عهد" نه لیکسیس و نه وهی پترصی گه وره بوو. به لام هه ر به مندالی به هوّی نه خوّشی ناوه له له سالّی 1730 پېش نه وهی ببیته پاشا مرد. هه ربویه نه نجومه نی بالا هندی له نزیکانی قیصره ی روسیاو خیزانی پترصی بانگه یشت کرد، نه وانیش نان و ئیلیزابییس بوون، که به دوا یه کدا فه رمانپه وایی روسیا یان کرد. به لام هه مدیس ده سه لاتی کارا له ده سستی نه نجومه نی بالا دا بوو. وه لی پاسه وانان نه وه یان قبول نه بوو، ئیدی له م کاته دا ئیمپراتوره هه لی قوسته وه و به لئینیدا به پاسه وانان که بارودوخی ئابوریان چاک بکات و ئاستی گوزه رانیان باش بکات و به ربژاریان چاکتر بکات. نه مجا نه نجومه نی بالای هه لوه شانده وه و ده سه لاتی گیزایه وه و نه وانه ی له خو نزیک کرده وه که به لای نه لمانیادا بوون. سا کاتیکیش کۆچی دوايي کرد شله ژاوی و بارودوخیکی ئالۆز هاته کایه وه هاو شیوه ی بارودوچه ئالۆسکاویه که ی دوا ی مردنی پترص. پاشان

1 Ibid; pp. 424-26; 478-79; 507-508; Hayes, op. cit; pp. 320-56.

"ئیلیزابییس" لە سەرەتای سالی 1742 چوووە سەرتهختی پوسیا. خانەدانانی پووس پشستگیریان لە ئیلیزابییس کرد، ئەویش ئەوانی لە خۆی نزیک کردەووە و ئەو خانەدانانەشی کە مەیلی ئەلمانیایان هەبوو لەخۆی دوورخستنەووە. هەروەها ئیلیزابییس لەجیاتى سەقافەت و پۆشنبیری ئەلمانیا برەوی بە پۆشنبیری فەرەنسەدا. بەلام لەگەڵ ئەوەشدا شارستانی خۆرئاوا بە پۆشنبیری ئینگیلیزی و فەرەنسی و ئەلمانی لە کۆشکی پووسیدا باو بوو. لەماوەی فەرمانڕەوایەتی جیگرەووەکانی پترەسی گەرەدا و اتا لەسەردەمی هەریەکە لەکاترین و ئان و ئیلیزابییس، پوسیا نەیتوانی هیچ دەستکەوتێکی سیاسى بەرچاوو گەرە بەدەستبەینى. قیصرە "ئان" بەژداری لەجەنگی ویراسەى پۆلندا کرد، لەسالانی 1732-1738، ئەمەش بەهۆی ئەوەی پوسیا ناپازى بوو لە کاندیدی فەرەنسی بۆ تەختی پۆلندا. شیاوی باسە ئەم مەملانێی یە هیچ بەرژەوێکی پوسیاى تیا دا نەبوو. جگە لەمە ئەو جەنگەشی کە لە دژی دەولەتی عوسمانیدا هەلیگیرساند هیچ بەرھەمێکی نەبوو.

بەھەمان شێوە ئیلیزابییس خۆی خستە جەنگێکی تری ویراسیەو، کەخۆی دەبینیەو لە جەنگی ویراسەى نەمساوی 1740-1748. هەروەك خۆشی خستە ناو جەنگی حەوت ساڵە 1763-1765، لەبەرەى فەرەنسا جەنگی دەکرد لەدژی پروسیا. بەلام بەبێ ئەوەی هیچ دەستکەوتێکی گەرە یا سودێک کەشیاوی باس بێت بەدەستبەینى.

جاكاتیک ئیلیزابییس کۆچی دوایی کرد، کوری براکەى "پترەسی سییەم" ھاتە سەرتهخت. پترەسی تازە لەگەڵ ئەلمانیا ناستەوایی کرد. بەلام نەیتوانی زۆر لەسەر تەخت بمیڤیتەو، بەلکو مردن یەخەى گرت و تەختی جی ھیش ت بۆ ھاوسەرە ئەلمانیکەى. ھاوسەرەکەى ناوی "کاترینا" بوو بە کاترینای دووھم ناودەبرا. بەم شێوەیە پوسیا لەدوای پترەسی گەرە تا ھاتنى کاترینای دووھم چل سالی زپو بى بەرھەمی گوزەراند.

كاتريناى دووهم 1762-1769 شازنىكى پېرۇتستانتى ئەلمانى بوو. دەگوتى: كاترينا كچى فردىرىكى گەورە بوو، باوكى ھەلېبژارد بۆ ھاوسەرگىرى كردن لەگەل پتېرسى سىيەمى قىصرى روسيا. كاتريناى دووهم خانمىكى زىرەك بوو، توانى خۆى بگونجىنى لەگەل بارودۇخى تازەو، فىرى زمانى روسى بوو. وە لەجياتى ئەلمانەكان لە پرووسەكان نزيك بوويەو وە نىشتيمان پەرورەى خۆى دەرخت و ئەرسۇدۇكسىيەتى بوونى خۆى نىشاندا. خەلكى بەرەو لای دەچوون و كىشەكانى خۆيان دەخستە بەردەمى. لەپروويەكى ترەيشەو وە كاترينا لەگەل زۆرزانى و زىرەك بوونىشى ئافرەتتىكى بەدپەفتارو دلرەق بوو. كاترينا فەرمانپروايى روسياى كرد بە دەستىكى پۆلاينو كارەكانى پتېرسى گەورەى تەواو كرد.

سياستى ناوخۆ:-

كاتريناى دووهم ھەستا بەرېكخستنى حكومەت و كارگىپى گشتى و ھەرىمەكان. كاترين كارگىپى كردە ناوھەندى، ئىنجا لەرېگەى ئەو دەسەلاتدارانەى كە خۆى كردبوونى بە دەسەلاتدار بەسەر ھەرىمەكان كارگىپى سەرچەم ناوچەكانى پەيوەست كرد بەخۆيەو. ھەرەھا دەستى گرت بەسەر مولكى كلېساو كردى بە مولكى دەولەت. ئىنجا پياوانى ئاينى خستە ژىر دەسەلاتى دەولەت.

كاترينا لەژىر كارگەرى فەلسەفەى پۆشنگەرى بەربلاوى ئەم كاتەدا بوو. ئەويەكى بوو لە پۆشنگەرە خۆسەپىنەكان. قۆلتىرو ديدروى بانگەپشت كردە روسيا. كاترين بۆ فىركردنى چىنى سەروروى روسيا چەندەھا قوتابخانە و ئەكادىمىيى دامەزراند، زمانى فەرەنسى كردە زمانى دىبلۇماسى و كۆمەلگەيەكى پيشكەوتوو. گەنجانى چىنى ئەرستۆكراتى ناردە ئىنگلترە، بەمەبەستى ئاگاداربوون لە دوا گەشەسەندە زانستى و ھونەرىيەكان "فەنى"، بەتايبەت لە بوارى كشتوكال.

كاترين ھىچ سۆزىكى نەبوو بۆ جوتياران، باشكەرى بارودۇخ و گوزەرانىان نەبوو، ھەولئى نەدا پزگارىيان بكات لەھەژارى و نەزانى. پاشكاوانەش ووتى: "يەكى"

له خانه دانان ئه گه رییت و بارودۆخی جوتیاران چاک بکات یان بیگۆپی و فیریان بکات، ئه و حوکمی قیصرو خانه دانان کۆتایی پی دیت". وه هه پشه ی کرد له خانه دانه پیلان گێره کان ئه مه ش به به خشیینی شه ره فی خانه دانی به ژماره یه ک له شارنشینان له سالی 1767. ئه وانه بوون به خزمه تکاری به وه فای کاترین. کاترین ئه و شوپشه ی سه رکوت کرد که جوتیاران به پابه رایه تی "بیکاشیف" هه لیا نگیرساند بوو. بیکاشیف داوای هه لۆه شانده وه ی سیسته می کۆیلا یه تی زه وی ده کرد له روسیا، وه لئ "بیکاشیف" ده ستگیرکراو له سالی 1775 له دار درا. به لام ئه و شوپشه کاریگه ری دروستکرد له سه ر خانه دانان و خاوه ن زه وییه کان، وای لیکردن پشتگیری له قیصر بکه ن و چیت نه یاری نه که ن.

سیاسه تی ده ره وه ی کاترین:-

پوسیا، پوسیای جاران نه ما، به لکو له سه رده می کاترین بوو به ده وله تیکی گه وه ی ئه وروپا. پیشتر پترسی گه وره توانی ده سه لاتی سوید له باربه ری و ده ستگیری به سه ر ئه و هه ریمانه ی له خۆره لاتی ده ریای به لتیق دا بوون و له ژێرده ستی سوید بوون، به لام پۆلندا "پۆلۆنیا" و ده وله تی عوسمانی له خۆرئاوا و باشور هه ر زیندوو بوون و پیویست بوو له وانیش پزگارییت. له راستیدا پۆلندا وولاتیک بوو سی پگه زی له خۆ گرتبوو، ئه وانیش بریتی بوون له پۆلۆنی و لیتوانی و لاتفینییه کان له "کورلاند". پۆلندا له سه ده ی حه فده پۆلیکی دیارو به رچاوی له سیاسه تی ئه وروپادا ده گێرا. ته نانه ت له سالی 1683 پشتگیری له نه مسا کرد له دژی ده وله تی عوسمانی. به لام ئه مه هه روا نه مایه وه به لکو له گه ل هاتنی سه ده ی هه ژده لاوازی وپوکانه وه ی پۆلندا ده ستی پیکرد. له رستیدا پۆلندا ده وله تیک بوو ئابووری لاواز بوو، نه یده توانی سوپایه کی هه میشه یی دابمه زینتی که له به رامبه ر پوسیا و پروسیا و نه مسا پووبه رو بوه ستی. له پۆلندا دا چه ند په گه زیکی تری پوسینی هه بوون له باشور وه ئه لمانی له حه وزی به لتیق. واتا "ئه لمانه کان له حه وزی به لتیق و روسینییه کان له باشور نیشته جی بوون".

حکومەتی پۆلەندی شیۆەیهک لە سەربەستی ئاینی و پەرگەزی پەیرەو دەکرد بۆ هەموویان، بەهۆی ئەوەی پوسینیهکان ئەرسەدۆکس بوون و ئەلمانیهکانیش پڕۆتستانی بوون. هەریەکە لەم دوو پەرگەزە لەیەکتەر جیاوازه، داواى یەكسانی و مافی زیاتریان دەکرد لە حکومەتی پۆلندا. سا کاتیکیش داواکارییهکانیان وەرەگیرا، ئەلمانیهکان پەنایان بردە بەر پروسیا و ئەرسەدۆکسیه رۆسینیهکانیش پەنایان بردە لای روسیا. فردریک و کاترینای دووهمیش بەسەرپێوە بوون بۆ قۆستنه‌وه‌ی وەها بارودۆخێک، هەربۆیه ئامادە بوون بۆ بەدەنگەوه چوونیان.

لەپراستیدا پەروشی سیاسی و کۆمەڵایەتی پۆلەندا زۆر شیواو بوو. بالادەست بوونی سوید بەسەر بەلتیق دا لەکۆتایی سەدەی حەفدە بوویه هۆی بەرتەنگبوونی باری ئابوری پۆلندا، چینی ناوهراستی ئەم ولاتە لەبەریەکەه‌ل‌ه‌شاو سەرۆت و سامانیان دای لەکزی و شارەکانی پوکانه‌و. لەملاشه‌وه چینی ئەرستۆکرات و خاوەن زه‌وی و خانەدانان پیاده‌ی دەسەلاتیکی سیاسیان دەکردو لەنیوخۆیشیاندا لە دووبەرەکی و ناکۆکیەکی بەردەوام دابوون و جوتیارانیان دەچەوساندەوه، هەربۆیه لەسەدەی هەژدە پۆلەندا لە گیزاوو قەیرانیکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری دا دەژیا. وە بەهۆی ئەوەی پادشایەتی پۆلندا بەشیۆەیه‌ی هەلبژاردن بوو، پادشاکان پێش ئەوەی هەلبژێردرێن بەربژاری فراوانیان دەبەخشی بە خانەدانان، ئەمەش دەسەلاتی پادشایەتی لاواز کردو تەنها وەك پەرمێك هیشتیه‌وه. زۆرینه‌ی پادشا دوايه‌مینه‌کانی پۆلندا بیانی بوون و لە ئەلمانیه سەكسونیه‌کان بوون، جا ئەمانە سەرۆت و سامانیان خەرج دەکرد لەپێناو سەر بلێندکردنی سەكسونیا.

دەستوری پۆلندی پێككەوتنیکی خانەدانانی لەخۆگرتبوو بەناوی "لیپرام فیتو"، بەگوێرە‌ی ئەمە هیچ یاسایەك دەرناچێ لەپەرلەمان ئەگەرییت و یەكێ لەوان بەدژی بەرژەوه‌ندی خۆی بزانی و پەتی بکاتەوه. جا ئەم یاسایه‌ بوو بەهۆی دروستبوونی

شيوەيەك لە بى سەروبەرهىي و پەشيوى، چونكە خانەدانان ھەر جۆرە ياسايەكيان پەت دەكردەووە كە لەگەڵ بەرژەووەندييەكانيان تىگگيرابوايە.

لە دواى كۆتايى ھاتنى جەنگى ھەوت سالا، ئۇغستسى سىيەمى پاشاي پۆلندا لەدنيا دەرچوو، دوابەدواى ئەمە كاتريناى دووھ دەستى خستە ناو كاروبارى پۆلندا. لەلایەكى ترەووە خانەدانانى پۆلندا بە ھاندانى فەردىكى گەورە، "بونیا توفسكى يان" لە سالى 1764 ھەك پاشاي پۆلندا ھەلبژارد. شياوى باسە توفسكى يەكى بوو لەنزيكانى قىصرەو بەناوى "ستانسلاوس"ى دووھ بوو بە پادشا. كاتىكىش بوو بە پادشا، پوسەكان بەسەر پۆلندا بالادەست بوون و بە ئارەزووى خۆيان دەستيان لەكارى ناوخۆى پۆلندا وەرەدا. كاتىك پۆلندييەكان ويستيان چاكسازى لەدەستوردا بكەن، روسيا دەستى خستە ناو پەوشەكە و ناچارى كردن ئەم فەكرەيە لەبەرەرنەووە.

ساكاتىكىش بۆ ھىنانەدى ئەم ئامانجەو لەدژى دەستتيوھەردانى بىگەنە شۆپشيان ھەلگيرساند، كاترينا بۆ سەركوتكردى شۆپش سوپاي وەپيخست. كاتىكىش سوپاي روسى ھەندى لە زەويەكانى دەولەتى عوسمانى بەزاندو پييدايتيپەپى بە مەبەستى گەيشتن بە پۆلندا، جەنگ لەنيوان ھەردوو دەولەت ھەلگيرسا.

جەنگى روسيا و دەولەتى عوسمانى:-

جەنگ لەنيوان دەولەتى عوسمانى و روسيا بە دريژايى سالانى 1768-1774 بەردەوام بوو. دەولەتى عوسمانى لە سياسەتى دەرەوھى روسيا ترسى لى نيشتبوو، ئەم سياسەتە وەستا بوو لەسەر بالادەست بوون بەسەر پۆلندا و پاشان خۆ تەرخانكردن بۆ دەولەتى عوسمانى. لەملاشەو فەرەنسا ھانى دەولەتى عوسمانى دەدا بۆ شەركردن لە دژى روسيا، بەلام لۆيسى پازدە خۆى لە بارودۆخيكى دارايى خراپ دابوو نەيدەتوانى بۆ پزگاركردى پۆلندا بچيئە ناو جەنگ و ھاوكارى مادديش پيشكەشى دەولەتى عوسمانى بكات.

دەولەتی عوسمانی لە دارپوخانیکی بەردەوام دابوو. سوپای عوسمانی ھەر لەسەر شیوەی جاران مابوو و ھیچ تازەگەرییەکی تێدا نەکرابوو، چ لەپووی پێکخستن، چ لەپووی مەشقی سەربازی. ئیدی تێکشکان لەدوای تێکشکان بوو بەشی سوپای عوسمانی، سوپای پوسیا دەستی گرت بەسەر ئازوف و ویلییەتی ولایا مولدافیا لە پۆمانیا، ھەر و ھا سوپای پوسی چوو ناو بوخارست. پوسیا خەریک بوو دانۆب تێپەڕینی و بگاتە بەلقان، بەلام پەیماننامەی "کوچک کنارچی" لەسالی 1772 بەسترا. بەگوێرەی ئەم پەیمانە دەولەتی عوسمانی

1- دەستبەرداری ئازوف و دەورووبەری بوو لە زەویەکانی باکوری دەریای ڕەش بۆ پوسیا.

2- دەولەتی عوسمانی پۆمانیای بۆ خۆی ھێشتەو، بەھەمان شیوە یۆنانیش لە بەرامبەر ئەوەی سولتان بەلێن بدات بە ئیدارەییەکی باشتر ئیدارەی یۆنان و بەلقان بکات.

3- کەشتیە بازەرگانیەکانی پوسیا لە ئاوەکانی دەولەتی عوسمانی ھاموشۆ بکەن.

4- پوسیا پارێزەری کلیسای ئەرسەدۆکسە لەناو دەولەتی عوسمانی .

پاش ئەمە لەسالی 1792 پەیمانێکی تر لەنیوان ھەردوولایندا بەسترا، پێی ئەم پەیمانە پووباری "دنێستر" بووبە سنوری نیوان پوسیا و دەولەتی عوسمانی.

بەم شیوەیە، پوسیا گەیشتە سنوری سروشتی خۆی لەباشور، وە پوسیا بوو بە دەلەتێکی سەرەکی لەسەر دەریای ڕەش و کەشتیەکانی بە ئاسانی لە تەنگەکاندا ھاموشۆیان دەکرد و توانی بگاتە ئاوە گەرمەکان. پوسیا خۆی بە دۆستی مەسیحیەکانی ناو دەولەتی عوسمانی دادەنا. لەپاش پەیمانی "کوچک کینارچی" دەولەتی عوسمانی دەستی کرد بە ھەرسەپێنانیکی خێرا.

دابەش کردنی پۆلندا:—

کاتێک پوسیا لە جەنگ کردندا بوو لە گەڵ عوسمانیەکان، لە ساڵی 1772 لە گەڵ هەریەکە لە پوسیا و نەمسا پیکهات لە سەر دابەشکردنی پۆلندا. پوسیا سەرچەم زەوییهکانی کە وتوو لە سەر خۆرههلاتی پوویاری "دوناودینر" بۆخۆی سەند، پروسیا پروسای خۆرئاوای پێپرا بە هەلاویزی بەندەری "دانزک". بە هەمان شێوە نەمسا "غالسیا"ی بۆخۆی پچراند جگە لە شارێ "کاراکاوا". بەمشێوەیە پۆلندا چواریهکی زەوییهکانی و پێنج یهکی دانیشتوانهکە لە دەستدا. وەڵی ئەوەندەشیان پێ پەوانەببینی و هەم دیس لە ساڵی 1793 لە نێوان خۆیاندا دابەشیان کردەو و لە سەر نەخشەیی ئەوروپا سێپانەو. ئەم جارەیان پروسیا پێژگەیی پوویاری "فستولا"ی بەرکەوت، نەمسا دەستیگرت بە سەر ئەو بەشەیی تری، وە ئەوەشی کە مابوو یەو بوو بە بەشی پوسیا.¹

دوای ئەوەی کاترینای دووهم پوسیا کردە دەوڵەتێکی مەزن، لە ساڵی 1796 مرد. مەزن بوونی پوسیا بەهۆی گەیشتنی بوو بە دەریای بەلتیق و دەریای پەش، هەروەها بە دەستگرتن و خستنه پاتی پوسینیا "ئوکرانیا" و بەشیکی گەورەیی پۆلندا بوو.²

ئینگلترا لە سەردەمی بنەمالەیی هانۆڤەر

شاژنە "ئان"ی کچی جیمسی دووهم لە سەرەتای مانگی ئابی 1714 کۆچی دوایی کرد، تەختەکەیی چۆڵ بوو چاوەڕوانی پاشایهکی تازەیی دەکرد. "ئان" بڕایهکی کاسۆلیکی هەبوو، بەلام پەرلەمان پێگهێرت گرت لەوەی کە تەختی ئینگلیزی

1 دوای دابەشکردنی یەکەم، لە ساڵی 1793 دوبارە لە نێوان خۆیاندا دابەشیان کرد، دواتر لە ساڵی 1795 بە تەواوی دابەشیان کرد و هیچیان ئی نەهێشتەو.

2 Verna dsky, of Russia (New Haven, 1967). pp. 158-170.

بگوازیتهوه بۆ برای کاسۆلیکی ئان "جیمسی سییەم"، بۆیه تەختی ئینگلیزی گوازیایهوه بۆ هەلبژێردراوی بنەمالە ی هاتۆفەر و بانگهێشت کرایه لە نەدەن، بۆ ئەوهی بێتە پادشا بە ناوی جۆرجی یە کەم¹.

پادشای تازه وەزارەتی لە هویگز بە سەرکردایەتی "تاوەزن" پیکهێنا. پەرلەمانیش لە گەڵ ئەوهی زۆرینە ی تۆری بوون، بە لām نە یاری نە بوون. زۆرینە ی تۆرییەکان داواکاری پاشایان پەت کردەوه لە هەمبەر پۆستە وەزارییهکان، کاتیک پادشا داوای ئی کردن. پاش ئەمە لە سالی 1715 هەلبژاردن ئە نجام دراو هویگز زۆرینە ی لە پەرلەمان بە دەست هێنا. ئەمجا هویگز پێشویینی لە دژی هەندی لە گەرە سەرکردەکانی تۆری گرته بەر، بەو بێنوهی ئەمانە نەخشە دەکیشتن بۆ هێنا سەر تەختی جیمسی سییەمی کاسۆلیک. هەبۆیه ژمارەیهک لە تۆرییهکان رایانکردە بەشەکانی تری ئەوروپا، کە لە نیوانیان "بولینبروک" و "ئارمەند" هەبوون. لە مەلاشەوه ئۆکسفۆرد لە زیندان پزگاری بوو ئەنجومەنی لۆرداتیش دەستی ئی هەلگرت، داوی ئەوهی ئەنجومەنی گشتی سوور نەبوو لە سەر دەرکردنی، هەروەها پەرلەمانیش نەیتوانی بەژداری کردنی تۆری لە سازکردنی پیلان بسەلمی. لە راستیشدا تۆری بەژدارنەبوون لە دانانی پیلان و دەسیسە، تەنها ئەوە نەدەنەبی کە ئەوان هەولیان داو بوو جیمس والی بکەن ئاینزای خۆی بگۆڕی بۆ پڕۆتستانی.

چەوساندنەوهی تۆری لە لایەن هویگزەوه، بوو بەهۆی هەلگیرسانی شوپشیک لە سالی 1715، ئەمەش بۆ پشتگیری کردنی جیمسی سییەم. جیگە ی باسە زۆرینە ی

1- بە گوێرە ی یاسای گرته دەستی دەسەلات، یان جی گرته وە ی تەخت) سالی 1701، تەخت گوازیایهوه بۆ بنەمالە ی هاتۆفەر، جۆرجی یە کەمیش" بوو بە پاشای ئینگلترا. شیاوی باسە جۆرج کۆپی خانم صۆفیا و نەوهی جیمسی یە کەمی پاشای ئینگلترا بوو. (نوسەر)

ئەندامانی تۆری خۆشیان بە جیمس دەهاتو نامەو دیاریان بۆ دەنارد. وەلى شۆپشى جیمس شکستی هینا. ئەم شۆپشە ناسرابوو بە شۆپشى تۆلەو بۆ گێرپانەوہی تەختی ئینگلیزی بوو بۆ بنەمالەى ستیورپات. لەگەل ئەوہی شۆپش شکستی هینا بەلام بنەمالەى ھاتۆفەر ھەتاوہکو سالى 1745 لەلایەن بنەمالەى ستیورپاتەوہ لەژێرمەترسى دابوون، کاتى لەم سالاەدا توانیان دواين شۆپشیان کۆتایى پېیئینن، کە چارلس ئیدواردى کوپى جیمسى سىيەم ھەلیگىرساندبوو. لەپاستیدا ھۆکارى کوزانەوہى شۆپشى تۆلەو شکستھێنانى لەسالى 1715 خودى جیمس بوو، کاتى ئەم نەیتوانى رابەریكى لیھاتوو بىتو دەستەوستان بوو لە دانانى نەخشەيەكى سەربازى گونجاو بۆ شۆپشەکەى، ھەرۆک بۆ پشستگىرى کارانى ئەوہى دەرئەخست کە پشستگىرى کلئىسای ئینگلیزی دەکات یاخوونا. جگەلەمە لۆیسی چواردەش لەم کاتەدا مالتاوايى لە دنیاکرد، ئەمە لەکاتیئەدا کە بەلئىنى ھاوکارى پى دابوو، لەملاشەوہ وەصى پادشای بچوک لۆیسی پازدە، کەخۆی دەبینیەوہ لەدۆق ئۆلئیریان، بەھۆى ھەبوونی ناکۆكى لەگەل فلېپى پئنجەمى پادشای ئیسپانیا نەیتوانى بەلئىنى لۆیسی چواردە بەجیئىنى بۆ جیمس. ھەرۆھا کاتیئەدا شۆپش دەستى پیکرد جیمسى سىيەم لە بەرزایەکانى سکۆتلەندا بەبى ھیچ نەخشەيەكى پئش وەخت سەرکەوت. بەلام کەمى پشستىوانى جیمس وایکرد حکومەت بتوانى بەخیرایى شۆپشەکە لەناوبەرى. شیاوى باسە شۆپشى تۆلە ھۆکارى بوو بۆئەوہى کە شا جۆرج تاماوەيەکى زۆر مەيلى بەلای ھویگز دابىو پشستیان پى ببەستى.

رەوشى سیاسى ئەوروپا شىواوبوو بەھۆى ئەوہى پەيمانى "ئەترىخت" شویئەوارى تووپی جیئەئشت بوو لەناوہندەکانى ئەوروپا. ئیسپانیا نارازى بوو لەوہى نەمسا بالادەست بوو بەسەر ئىتالیادا، لەپال ئەوہشدا ھەولى دەدا تەختى فەرەنسى وەچنگ خۆى بخات، لەملاشەوہ ئیمپرتۆرى نەمساوى چارلسى شەشەم تەختى ئیسپانىو دوورگەى صقلیەى دەویست، لەکاتیئەدا سافۆى بۆخۆى دایپچى بوو. وەھەر

له هه مانکاتدا ولاتانی باکور له گه رمه و کیشه دابوون له گه ل سویدو جه نگیان له دژی ده کرد، هه روه ها ئه و جه نگه ش که له نیوان پترسی گه وره ی قیصری روسیاو چارلسی دوازده ی پادشای سوید هه لگیرسابوو له سالی 1707 که مترنه بوو له جه نگه گه وره کانی تر. جاله م بینه و به رده یه دا شاجۆرجی یه که م توانی دوو پیکه و تننامه گری بدات. یه که میان پیکه و تن نامه ی "ویستمسنه ر" له سالی 1716 له نیوان ئینگلترا و نه مسا، ئه مه ش له سه ر هاوکاری کردنی هه ریه که یان بۆیه کتری له مه پ پاریزگاری کردن له ولات. دووهمیان له نیوان فه رهنساو ئینگلیتریا بوو له دژی ئه وانه ی چاویان بپی بوویه ته ختی فه رهنسی یاخود ئینگلترا. هه رچه نده ئه م پیکه و تن نامه یه له پیناوی پشتیوانی کردن بوو بۆ بنه ماله ی پاشایی هانۆفه ر له دژی جیمسی سییه م که چاوی بپی بوویه ته ختی ئینگلیزی، وه فه رهنسا پیشتر پشتیوانی ده کرد، هه روه ها له پیناوی پشتیوانی کردن بوو له بنه ماله ی فه رهنسا له دژی فلیپی پینجه می پاشای ئیسپانیا. به لام ئه مه یان واتا پیکه و تن له گه ل فه رهنسا به زیانی به رژه وه ندیه کانی به ریتانیا ته واو ده بوو، چونکه فه رهنسا پکه به رو دوژمنی له پیشتر بوو بۆ چالاکی بازرگانی و داگیرگه کاری. له سه ر ئه مه (تاوزه ند) له دژی ئه م پیکه و تنه راوه ستاو ده ستی له کارکی شایه وه، پادشاش "ستانهوب" ی خسته جیگه ی "تاوزه ند". ستانهوب پشتگیری ئه م پیکه و تنه ی ده کرد به و بینوه ی که هیمنی و ئاسایشی به ریتانیا له ژیر مه ترسی ئه وانه دایه که داوای ته خت ده که ن، جا دوستانیه تی کردنی فه رهنسا ئه م هیمنی و ئاشتییه چه سپاو تر ده کات.

ستانهوب به هو ی پیکه ی تانی هاوپه یمانی چوارینه له سالی 1718 توانی پاریزگاری له ئاشتی ئه وروپا بکات، ئه مه شی به مه به ستی ملکه چکردنی ئیسپانیا بوو کاتی که ئیسپانیا سالی ک پیشتر هیرشی کرد بوویه سه ر نه مسا له ئیتالیا دا. به لام کاتی ئیسپانیا ملی نه دا، فه رهنسا له باکوره وه شالووی کرده سه رو که شتیگه لی ئینگلیزیش که شتیگه له کانی تیکشکاند، ئیدی ئیسپانیا ته می خواردو کراو ناچار کرا له ئیتالیا پاشه کشه بکات. پاش ئه مه ولاتانی ئه وروپا له کۆنگره ی ئه وروپی له سالی 1722

کیشەکانیان چارەسەر کرد. جەنگی نیوان سوید و پوسیاش سالتیک پیشتەر کۆتایی پی هینرا.

لە راستیدا جەماوەری "ستانهوب" کاتی بوو. لەسالی 1721 ئەو کۆمپانیایە "جون لو" لە فەرەنسا دای مەزاندبوو ھەرەسی هینا. "جون لو" پیشتگیریکی بەھیزی لەئینگلترا بەدەستھینا بوو، ئەم کۆمپانیایە چووہ نیو چەند گرتیەستیکی دارایی و چەندین وەزیر بەرتیلیان لێوەرگرت. ھەرەسھینانی ئەم کۆمپانیایە کاریگەری دروستکرد لەسەر متمانە ی خەلکی بە حکومەتەکیان. ئەگەر "سیر روبرت پۆل" نەبوا، کە توانی بارەکە راست بکاتەوہ ئەوا ھوێگز دەکەوت.

سیر رۆبەرت وەلپۆل، یەکەم سەرۆک وەزیرانی ئینگلیز 1721-1742:

"سیر رۆبەرت وەلپۆل"، کورپی یەکی لەخاوەن زەویەکان بوو لە ھەریمی "نورفولک". وەلپۆل قوتابی بوو لەزانکۆی کمبرج. ھیشتا ھەر قوتابی بوو، کە برا گەرەکی کۆچی دواپی کرد، ھەربۆیە سەرچەم مولک و مالی باوکی بووہ بەشی. جا لەبەرئەمە باوکی لە زانکۆ ھینایە دەرەوہ بۆ ئەوہی کاروباری ئەو مولک و مالە بەرپۆہبەریت. ئیدی وەلپۆل بوو بە پیاویکی چاپوک لە کرکردندا. "وەلپۆل" لەسالی 1700 چووہ پەرلەمان و توانی لە پۆستەکاندا بەرەو پیشەوہ بچیت و بەرز بیتەوہ. لیھاتویی ئەم لە ژمیروہ بیرکاریدا ھۆیک بوو بۆ ئەم بەرز بوونەوہیە. لەسالی 1714 بوو بە وەزیر لەحکومەتی ھوێگز. کاتیکی کۆمپانیای "جۆنلو" ھەرەسی هینا، وەلپۆل تاکە کەسی بوو کە لە کیشە داراییەکان لەگەڵ کۆمپانیاکە تێوہنەگلا، ھەربۆیە بە وەزیری دارایی دیاریکراو، پاشان بوو بە وەزیری یەکەم و سەرۆکی حکومەت. ئیدی چاکسازی و چاکردنی پەوشی درایی کەوتە ئەستۆی.

وەلپۆل لەسالی 1721 تاوہکوسالی 1742 بەردەوام لەم پۆستەدا بوو. لەم ماوہیەدا تواناداری لە بەرپۆہبردنی دەوڵەتدا دەرکەوتو، سەلماندی کە ئەو پیاوی

دەولەتە. ئەم سیاسەتێكى گرتبوو بەرکە لەگەڵ نەیاران كۆك نەبوو، لە كاتێكدا نەیارانى تۆلە بەهێز بوو، وە بنەمالەى ھاتۆقەر جەماوەریان لە دەستچوو بوو. وە لپۆل كاتى ھەستىکرد كە چاكسازى كردن لە باجەكاندا پوڤەپووی ناپەزاییەكى توندی خەلكى دەكاتەو، چاكسازى خستە پشتگوێ. ئەمە لە كاتێكدا زۆرىنەى پەرلەمان پشتگیری چاكکردنى باجیان دەکرد.

لە سیاسەتى دەرەوھەشدا وە لپۆل سەیری كرد كە بەرژەوھەندى بەریتانیا لەگەڵ ھەریەكە لە فەرەنسائى ئیسپانیا بەریەك دەكەوێ لە بواری بازرگانى و داگیركاریدا. بەلام ئەم سیاسەتێكى ئاشتیانەى گرتەبەر لەگەڵیان و ئاشتى بە پێویست دەزانى بۆ بلاوکردنەوھى خۆشگوزەرانى و خوشنودى ئابوورى و سەقامگیری لە بەریتانیا. لە سیاسەتى ناوخۆشدا "وە لپۆل" گرنگیدا بە پیشەسازی و ھەناردە كردنى كالا، بەمەبەستى دەستكەوتنى دراو و كەلوپەلى بیانى. ھەروەھا باجى سەپینراوى سەر ھەناردەكانى ھەلگرت و باجى لەسەر ئەو ھاوردانەش كەم كەردەوھە كە بەریتانیا پێویستى پێبوو. بەمشێوەیە بازرگانى و پیشەسازی لە سەردەمى ئەودا جموجۆلى تێكەوتوو بەریتانیا بوو بە خاوەنى باشتەرىن سیستەم لە ناو دەولەتەكانى تردا، لەپوێ ئابوورىوھە.

پوپروت و لپۆل بەمانای نوێ دادەنرێ بەیەكەم سەرۆك وەزیران. لە ژێر فەرماندارى ئەودا سیستەمى وەزارى گەشەى سەندو سەربەخۆ بوو لە پاشا. كەم جار پادشا لە دانیشتنەكانى وەزیران ئامادە دەبوو. پادشا لەبەرئەوھى بە زمانى ئینگلیزى قسەى نەدەكرد سەرۆكایەتى دانیشتنەكانى بەجێھێشت بۆ وەزیری یەكەم "روبۆرت و لپۆل". ئیدی ئەم دیاردەى بوو بە بنەمایەكى گشتى لە سەردەمى جۆرجى دووھەم 1727-1760، كاتێك ئەمیشیان زمانى ئینگلیزى باش نەبوو. ئیدی بوو بەشتێكى ئاسایى بۆ وەزیرەكان كە جیاوازیەكانیان یەكلایى بكەنەوھە پێش ئەوھى پەيوەندى بەشاوھە بکەن.

کاتیک پاشا له توانایدا نه بوو کاریگه‌ری له‌سەر بپارەکانیان دروست بکات، به پتووستی دەزانی کابینه‌ی حکومەت لەم قەوارەیه پیک بهینیی که زۆرینه‌یه له پەرله‌مان، رۆبەرت ولپۆل تاکە که‌سی بوو بتوانی ئه‌نجومەنی گشتی به‌رپۆه به‌ری و لییان تیبگات "لیک تیگه‌یشتن"، هەر بۆیه له‌پۆسته‌که‌ی خۆی مایه‌وه.

پیشتر کابینه‌ی حکومەت به‌ته‌واوی له‌ قەوارەیه‌ک پیکنه‌ده‌هات هەرچه‌نده زۆرینه بوايه، کاتیک سەیر ده‌که‌ین کابینه‌ی هویگز ژماره‌یه‌ک له‌ تۆریه‌کانی به‌خۆیه‌وه گرتبوو، به‌هه‌مانشیوه‌ش کابینه‌ی تۆری هەندی له "هوینگز" به‌شداریان تیا‌دا کرد. به‌لام ئەمه له‌سەردەمی رۆبەرت ولپۆل گۆرا، به‌شیوه‌یه‌ک که کابینه‌ی هویگز سەرجه‌می ئەندام و به‌شداری کارانی له‌ قەوارە‌ی هویگز پیک‌ده‌هات. هەر‌وه‌ک گونجانی وه‌زاره‌ت و به‌رپرسانی وه‌زاره‌ت بوو به‌ شتیکی پتووست، که یارمه‌تی پیاده‌کردنی هەر‌جۆره سیاسه‌تیکی دا. وه‌ بۆ یه‌که‌م جار وشه‌ی سه‌رۆک وه‌زیران له‌ سەردەمی "سیر رۆبەری ولپۆل" به‌که‌هینراو کابینه له‌ پاشا سه‌ربه‌خۆ بوو، پشتی ده‌به‌ست به‌ متمانه‌ پیدانی زۆرینه‌ی ئه‌نجومەنی گشتی بۆ مانه‌وه‌ی له‌سەر حوکم.

له‌سالی 1742 دوا‌ی ئە‌وه‌ی "رۆبەرت ولپۆل" متمانه‌ی زۆرینه‌ی پەرله‌مانی له‌ده‌ستدا، ده‌ستی له‌کار کێشایه‌وه. نه‌مانی متمانه به‌هۆی یه‌کگرته‌ی هەندی له‌ که‌نجه دیاره‌کانی قەوارە‌ی هویگز بوو، ئە‌وانه‌ی "وه‌لپۆل" له‌ کابینه‌ دووری خستبوونه‌وه به‌هۆی دژایه‌تیان بۆ سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی وه‌لپۆل. له‌پاستیدا ئیسپانیا له‌م کاته‌دا مه‌ترسی دروست‌کردبوو له‌سەر سه‌قامگیری ئه‌وروپا و له‌گه‌ڵ فه‌رنساش له‌ سالی 1733 کێشه‌ی خانه‌واده‌ییان له‌نیوان خۆیان چاره‌سه‌ر‌کردو به‌ پیکه‌وتنیکی ژێربه‌ژێر له‌گه‌ڵ یه‌کت‌پیکهاتن له‌سەر به‌ره‌ودانی هەردوولایان به‌ سیاسه‌تی باز‌رگانی و داگیرکاری دژ به‌ به‌ریتانیا، واته‌: "به‌یه‌که‌وه پیکهاتن له‌سەر دژایه‌تی کردنی به‌ریتانیا. هەر به‌هۆی ئە‌م پیکهاتنه‌ش کێشه‌ی خانه‌واده‌ییان چاره‌کرد". به‌لام سه‌رقاڵبوونی فه‌ره‌نسا له‌م کاته‌دا به‌جه‌نگی ویراسه‌ی پۆلندیه‌وه 1733-1738 هۆیه‌ک بوو بۆ ده‌رنه‌که‌وتنی

ئاکامی ئەم پیکه وتنه و دهره نجامه کانی. "رۆبه ت و لپۆل" یش-بیلایه نی به ریتانیای له م جهنگه دا راگه یاند، سه ره پای ئه وه ی "پۆبه رت و لپۆل" بۆ کۆتایی هێنان به جهنگ و پیکه یێنانی په یوه ندی دۆستایه تی له گه ل فهره نساو ئیسپانی پۆلی ناویژیوانی ده بیینی. ئاشکرا بوون و زانیینی ئەم پیکه تنه ژیرییه ژیرییه بوو به هه لیک بۆ نه یارانی "وه لپۆل" له هه ردوو قه واره که، ئیدی ئەم هه له یان قۆسته وه بۆ هێرش کردنه سه ر سیاسه تی و لپۆل، که زیانی گه یاند بوو به به رژه وه ندی بریتانیا له بواری بازرگانی و داگیرکاریدا. ئیسپانیا تا ئه و کاته ش بازرگانی و داگیرگه کانی ئه مریکای قوڕغ کردبوو، هه روه ها که شتی ئینگلیزه کانی له ده ریاکاندا ده پشکنی و به مامه له یه کی خراپ و په ق مامه له ی ده کرد له گه ل ده ریاوانانی ئینگلیز. نه یارانی "پۆبه رت وه لپۆل" ده ستیان کرد به هێرش کردنه سه ر سیاسه تی سه رۆک وه زیران، به هۆی ئه وه ی پارێزگاری نه ده کرد له به رژه وه ندی بازرگانی بریتانیا و تۆله ی له ئیسپانیه کان نه ده سه نده وه.

هاوکات ئه نجومه نی گشتی ژماره یه ک له و ده ریاوانانه ی بانگه یشت کرد که له لای ئیسپانیه کان توشی سزای جۆربه جۆر ببوون، یه کی له وان ئه وه ی باسکرد که ئیسپانیه کان گوێیان برپوه، بۆ ئه مه ش قتویه کی ده ره یێنا هه ر دوو گوێچکه ی برپای خۆی نیشان دان. جا کاتی که یه کی له ئه ندامانی ئه نجومه نی گشتی پرسیری له گوێ برپاوه که کردو پێی گووت: "چیت کرد دوا ی ئه وه ی گوێچکه یان برپ؟" ئه ویش ووتی: "پشتم به خوداو وولاته که م به ست بۆ تۆله سه ندنه وه م (داوام له خوداو وولاته که م ئه وه یه که تۆله م بستینن)" شیاوی باسه ئه و ده ریاوانه ی به م شیوه دراندانه مامه له ی له گه لدا کرابوو ناوی "کابتن جینکنز" بوو.

ئهم به سه رهاته و نمونه ی ئهم به سه رهاتانه ئه وه یان ده رده خست که ده ریاوانانی ئینگلیز له زیندانه کانی ئیسپانیا و له سه ر ده ستی دادگاکانی پشکنین ئه شکه نجه ده درین و به زنجیر کۆت ده کرین. جا ئه مانه به س بوون بۆ ده برپینی بێزاری و نا په زایی که له ی ئینگلیزی. "وه لپۆل" هه ولیدا کیشه که به وتووێژ چاره سه ربکات و ئیسپانیا

والیبات قهره‌بووی زیانه‌کان بدات، به‌لام نه‌یارانو ئه‌وانه‌ی نه‌یاری ولپۆل بوون، تۆمه‌تی ملکه‌چی و بئ‌ هیزییان دایه‌ پالئ. جا کاتی‌ک پای گشتی گه‌لی ئینگلیزی دژی په‌یمان‌به‌ستن و پیکه‌ه‌وتن بوون و به‌ توندی ناره‌زاییان دهر‌بهری، پۆبه‌رت ولپۆل له‌ سالی 1739 جه‌نگی راگه‌یاند. به‌لام به‌هۆی ئه‌وه‌ی ئه‌م جه‌نگه‌ دژیه‌ ویست و ئاره‌زووی بوو، ده‌ستی له‌کار کیشایه‌وه. به‌لام شا "جۆرج" سوور بوو له‌سه‌ر مانه‌وه‌ی.

جه‌نگه‌که‌ له‌ به‌رژه‌وه‌ندی بریتانیا بوو کاتی‌ توانی هه‌ندی سهرکه‌ه‌وتن به‌ ده‌ست‌بێنی. به‌لام هه‌لگیرسانی جه‌نگی ویراسه‌ی نه‌مساوی له‌سالی 1740، پاشان چوونه‌ ناوه‌وه‌ی فهره‌نسا بۆ جه‌نگ، به‌ مه‌به‌ستی پارچه‌پارچه‌کردنی ئیمپراتوریه‌تی نه‌مساوی، وایکرد به‌بریتانیا ئاره‌زووی چوونه‌ ناو جه‌نگه‌ بکات له‌دژی فهره‌نساو بۆ پاراستنی نه‌مسا. به‌لام شا "جۆرج" له‌ ترسی له‌ ده‌ست‌چوونی هه‌ریمی هاتۆفه‌ر بئ‌ لایه‌ن مایه‌وه، هه‌ر بۆیه‌ پای گشتی گه‌لی ئینگلیزی ناره‌زی بوون و په‌زامه‌ند نه‌بوون له‌حکومه‌تی ئینگلیزی و، ئه‌و حکومه‌ته‌یان تۆمه‌تبار کرد به‌وه‌ی به‌رژه‌وه‌ندی هاتۆفه‌ر له‌سه‌روی به‌رژه‌وه‌ندی بریتانیا داده‌نیت.

دوای ئه‌وه‌ له‌ سالی 1741 هه‌لبژاردن به‌پێوه‌چوو. ئه‌م هه‌لبژاردنه‌ بووبه‌ هۆی بردنه‌وه‌ی ئۆپۆزسیۆن، هه‌ربۆیه‌ "سیرپۆبه‌رت وه‌لپۆل" له‌سه‌ره‌تای سالی 1744 ده‌ستی له‌کار کیشایه‌وه.

شا "جۆرج" ی- دووهم پێشه‌وايه‌تی شالوویکی کرد له‌ دژی فهره‌نساو توانی سهرکه‌تن به‌ده‌ست‌بێنی، به‌لام کۆپه‌که‌ی له‌تیکه‌ه‌لچوونی "فونتینو ی" سالی 1745 له‌ به‌رامبه‌ر فهره‌نسیه‌کان تیکشکا. له‌م کاته‌دا "چارلس ئیدواردی" نه‌وه‌ی جیمسی دووهم "له‌ بنه‌ماله‌ی ستیورات" هه‌لی قۆستنه‌وه‌و به‌ هاوکاری سکۆتله‌ندیه‌کان جه‌نگیان له‌سه‌ر ئینگلترا راگه‌یاند. وه‌لی ئینگلیزه‌کان توانیان سهرکه‌ه‌ون به‌سه‌ریانداو له‌ تیکه‌ه‌لچوونی "کلودین" له‌ سالی 1746 تیکیان‌شکاندن. به‌مه‌ش دواین هه‌ولێ بنه‌ماله‌ی ستیورات بۆ گێرانه‌وه‌ی ته‌خت کۆتایی پێهات.

جېڭرەۋەكانى پۆبەرت ۋەلپۇل تۈناندارو چاپوك نەبوون، جگە لە "ۋليەم پيت"، بەلام پادشا بەھۆى ئەۋەى پقى لە "ۋليەم پيت" بوو، پېڭەى نەدا بچېتە سەر كورسى. ۋەلى پۆيشتنى ئىنگلترىا بۆ جەنگى ھەوت سالە ۋبى تۈنانىيى كابينە لە ھەلسۈپاندى جەنگ، پادشاى ناچار كرد بانگھېشتى "ۋليەم پيت" بكات بۆ سەرۋكايەتى كردنى كابينە.

ۋليەم پيت ۋ جەنگى ھەوت سالە :-

ۋليەم پيت بەبى ئەۋەى بەھرمەند بېت لەھىچ پېڭەىكى سىياسى ۋ كۆمەلەيەتى ۋ سامانىكى زۆرىا پېڭەىكى خانەۋادەى، ۋەك پىاۋىكى ديارو ھەلگەۋتوۋ لە پەرلەمانى ئىنگلىزى دەرگەوت. "پيت" خۆى پېڭەياندى لە پېڭەى بازىرگانيەۋە سامانىكى زۆرى بەچنگ كەوت. بە پشت بەستىش بەم سامانە چوۋە ئەنجومەنى گشتى. چاپوكى ۋ سەلىقەى ئەۋ لە گفۇگۇكانى پەرلمان دەرگەوت، بە شىۋەيەك بە زمان پاراۋترىن كەس دادەنرا. ھەر لەيەكەم پۆژدا نەيارى ۋەلپۇلى كردو بووبە سازمانى جەماۋەر. بەھۆى سىياسەتە وردو جوانەكەى تۈانى ۋلاتەكەى پزگار بكات ۋ لەجەنگى ھەوت سالەدا ھىزەكانى فەرەنسا تېكېشكىنى ۋ كۆتايى بېنى بە ئىمپراتورىيە داگىركارىيەكەى ۋ خۆى شوئىنى بگرىتەۋە.

ۋليەم پيت ھەستى كرد كە ئىسپانىا پېكەۋتنى ژۆربەژۆرى ھەيە لەگەل فەرەنسا بۆ راگەياندى جەنگ بەسەر ئىنگلترەادا، ھەرچەندە لە جەنگى ھەوت سالەدا بى لايەن بوو تاسالى 1759. جا كاتېك پيت پېشنىازى ھەلگىرسانى جەنگى كرد بەسەر ئىسپانىادا، ياۋەرانى پەتيان كردهۋە. بە ھۆيەۋە "پيت" دەستى لەكاركېشايەۋە.

جۆرجى دوۋەم مردو جۆرجى سىيەمى نەۋەى ھاتە سەر تەختى ئىنگلىزى. "جۆرجى سىيەم" لۆرد بىوتى كرده سەرۆك ۋەزىران. "لۆردبىوت" جەنگى لەدژى ئىسپانىا راگەياندى ئىنگلىزەكان لە سالى 1762 دەستيانگرت بەسەر كوباۋ مانىلا لەفلىپىن. بەلام ھەردوۋلا لە ئىنگلىزى ۋ فەرەنسى جەنگ شەپرىۋى كردبوون، ھەربۆيە

له ساڵی 1763 له پاریس ناسته وایان به ست. به گوێره ی ئهم په یمانه ئینگلیز دهستیگرت به سهر که نه داو ده سه لاتی نواند به سهر ویلایه ته یه کگرتووه کانی ئه مریکا تاوه کو پوباری میسیسیپی، ههروه ها فلۆریدای له ئیسپانیا چنگ که وت و "هاچانا"ی- بۆ که پانده وه، به مهش ئیمپراتۆریه تی داگیرکاری فهره نسی کوتایی پێهات.

سهرده می شاجۆرجی سییه م: 1760-1820 .:

جۆرجی سییه م له ساڵی 1738 له ئینگلته را له دایک بووه. باوکی ناوی فردریک بوو که له ساڵی 1757 کۆچی دوا ی کرد به سی سال پێش مردنی باوکی خۆی "جۆرجی دووه م". له بهر ئه وه تهخت له دوا ی مردنی جۆرجی دووه م درایه جۆرجی سییه م. "جۆرجی سییه م" له سه ره تای ده سه لاتیدا گه لی ئینگلیزی خۆشده ویست و گرنگی به کاروباری ولاته که ی ده داو وه ک پاشایه ک ده یویست خۆی حوکم بکات. ئهم مه یلی به لای تۆری دابوو، وه به هۆی به رتیل و پاکیشان توانی له هه ردوو پارته که زۆرینه ی په رله مان به لای خۆیدا کیش بکات.

"جۆرجی سییه م" ولیه م پیت ی خۆشنه ده ویست. ئهم به ره به ره خۆی له وه زیره کانی هوێگز پزگار کردو به تۆریه کان جیگه ی گرتنه وه. پاشان "لۆرد بیوت"ی- کرده سه رۆکی وه زیران له ساڵی 1761. بیوت تا ساڵی 1763 و "په یمانی پاریس" له سه ر تهخت به رده وام بوو، که به گوێره ی ئهم په یمانه جهنگی هه وت سا له کوتایی پێهات. له گه ل ئه وه ی نه یاری کردنی ئه و پێکه وتنه له په رله مان زۆر توند بوو، به لام زۆرینه دهنگی پێدا. ئه وانهش که دژی پێکه وتنه که بوون، سه رۆکی وه زیران "بیوت" له سه ر کاره کانیان و له په رله مان ده ریکردن.

به هۆی ئه وه ی بیوت له نزیکانی پاشا بوو نه ی توانی خۆی به جه ماوه ری بکات، هه ربۆیه ناچار بوو ده ست له کار بکێشیته وه. له دوا ی ئه مه و له شهسته کانی سه ده ی

ھەژدە ژمارەيەك سەرۆك ۋەزىر ھاتنە سەر دەسلەت، لەم ماوەيەشدا كېشەي "جۆنۋىلكس" سەريەلدا كە ماوەيەك بەريتانايى بەخۆيەو سەرقال كەرد.

كېشەي جۆن ۋىلكس:

جۆن ۋىلكس خاوەنى پۆژنامەي "نورس بريتون" بوو. ئەم پۆژنامەنوسە بە توندى ھېرشى دەكرە سەر سىياسەتى لوردىيوت، ھەرۈەك پەخنەي توندى گرت لەوتارەكانى پادشا، كە لەپەرلەمان بۆ پارىزگارى كەردن لەپەيمانى پارىس پېشكەشى كەرد. بەلام بى ئەوئەي ناوى پادشا بىنى لەپەخنەو توانج گرتنەكانيدا. پېساي ئەم كاتە وابوو كە ۋەزيران وتارى پاشايان دەنوسى، ھەربۆيە شتىكى بەلگەنەويستە كە بەرپرسىارى دەكەوتە ئەستۆي ئەوان. بەلام پادشا دەورىكى گرنكى دەگىراو نەدەترسا لەئەنجام دانى پەيمانەكە، لەبەرئەو پەخنەكان پووەو ئەو لىكەدرايەو. ئەمە واىكرد فرمانيدا بە گرتنە بەرى پېوشوئىنى ياسايى لەدژى جۆن ۋىلكس. ۋە بە ئاشكرا كابىنە فرمانيدا بەپشكنىنى مالى ۋىلكس لە كاتىكدا ۋىلكس ئەندامى ئەنجومەنى گشتى بوو. جا ئەم پېوشوئىن گرتنەبەرە لەدژى جۆن ۋىلكس، سەرپېچى ئاشكراي قانون بوو. لە ھەمانكاتدا ۋىلكس داواي جېبەجى كەردنى ياساي "ھىبس كوريس"ى دەكرد، كە بەپېچى ئەم ياسايە بەبى پېچىدانى دادگاو روون كەردنەوئەي تۆمەت، كەس بۆي نەبوو ھېچ كەسى دەستبەسەرىكات يان بەند بكات.

بەلام پادشا بەردەوام بوو لەچەوساندنەوئەي جۆن ۋىلكس و توانى پەرلەمان پازى بكات بە دەركەردنى لەئەنجومەنى گشتى. ئەمجا ۋىلكس ھەلات بۆ فەرەنسا. لەمەو پەرلەمان بە غىابى برپارى لەسەرداو لە دەروەئەي ياساي لە قەلەم دا.

ئەم توند پەويەي كە گىرايەبەر رقى خەلكى ھەستاند و سۆزىيان بۆ ۋىلكس جولابە قورىانى دەستى زۆردارىيان لە قەلەم دا، لەمەو بۆ دەربېرىنى پىشتگىريان بۆ ۋىلكس و داخوازى بۆ ئازادكەردنى، خۆپىشاندىيان دەستپىكەرد. لەم ماوەيەدا چەند كابىنەيەك

به دواى يه كتریدا هاتن و چوون. "ویلكس" ییش - له ساڵى 1778 گه پرایه وه ئینگلتراو خۆى پالۆت بۆ نوێنه رایه تی. جاله پاش ئه وهى سهرکه وتنى به دهستهینا بۆ ئه ندام بوون له ئه نجومه نى گشتى، زیندانیان کرد به هۆى ئه و پپاره ی که به غیابى به سهریدا درابوو. به هۆى ئه وه وه خۆپیشانندان دهستپیکردو پهرله مانیش هیچ گرنگى پینه دا، دواتر ئه م خۆپیشانندان ته شه نه ی سهندو بووه هۆى کوژرانى ژماره یه ک له خه لکى. "ویلكس" به یانیکی ده رکردو کابینه ی تۆمه تبارکرد به نه خشه کیشى ئه م کوشتاره. له م کاته دا سهرجه می ئه ندامانى پهرله مان پیکه وتن له سهر ده رکردنى ویلكس له ئه نجومه نى گشتى. پاش ده رکردنیشى چەند جارێک له هه لبژاردن ده رده چوو، به لام ئه نجومه نى گشتى په تی ده کرده وه و ئه ندام بونی ویلكسى له پهرله مان په سەند نه ده کرد.

لوردنورسى 1770-1782

جۆرجى سێیه م کابینه ی پیکهست به سهرپه رشتى "لورد نورسى" و تاساڵى 1782 له م پۆسته مایه وه. "لۆردنورس" پیاویکی زمانپاراوو په وان بێژبوو له وتووێژى پهرله مان، توانى ئه نجومه نى گشتى به پێوه به رى و زۆینه به دهسته بێنى. له به رئه وه پاشا خۆشى ده یویست. ئه گه ره له پرس و راویژدا بیرکردنه وه یان جیاواز بوایه، "نورس" ناچار بوو فرمانى پاشا جیبه جى بکات. له سهرده مى ئه ودا شۆرشى ئه مریکی سهریه لداو بوو به هۆى سهر به خۆى ئه م ئه مریکا. پهرله مانى ئینگلیزى له ماوه ی سه ده ی هه ژده له په شیوى دابوو، به شیوه یه ک که گه یانديه ئاستیکى نرم.

دهستورى ئینگلیزى له سه ده ی هه ژده :-

یه کى له خاله جیاکاریه کانى به ریتانیای ئه مپۆ له چاو ولاتانى تر، نه بوونى دهستوریکی نوسراوه. دهستورى ئینگلیزى بریتى یه له کۆمه لێک دابونه ریت و که لتورى بۆ ماوه یی و گرته به رى پێوشوینه حوکمه کان، که حوکمه تی به ریتانى به هۆیه وه پیکه ده خراو هه لده سورپیندرا به بى ئه وه ی بنوسریته وه. دهستورى ئینگلیزى

به شیوهیهکی ته درجی "به ره به ره" گه شهی سه ندو گۆرپانکاری به سه رده ات به دریزایی میژوو. به تاییه ت له ئاکامی شوپشی ئینگلیزی له سه دهی حه فده. که ده ستوری کرده به خاوه ن تاییه ته ندی خۆی:-

به گویره ی یاسا پادشا وه ک سه رۆکی ده ولّه ت و مه مله که ت مایه وه. وه ئه و یاسایانه ی که ده رده کرا ن و ئه و په یمانانه ی که ده به ستران و ئه و فه رمانبه رانه به رانه شی که داده مه زرا ن به ناوی ئه وه وه بوو، و تا "به ناوی پادشا وه هه موو ئه مانه ئه نجام ده دران". پادشا سه رۆکی ده ولّه ت و کلّی سایه. وه لّ له پووی کرده یه وه کابینه به مانه هه لده ستاو هه ر ئه وانیش به رپر سیار بوون به رامبه ر په رله مان. ئیدی دروشمی "پادشا خاوه نه و حوکم ناکات" بوویه دروشمی باوو به ریلّو.

پادشا موچه یه کی سالانه ی هه بوو، ده سه لاتی شی کو تکر او توانای باج سه پاندن و کو کردنه وه ی نه بوو. شا ولیه می سییه م له سالی کدا "700" هه زار پاوه ندی ئیسته رلینی وه رده گرت. وه لّ نه یده توانی یاسا دابنّ یاخود له کاری بخات وه لّ یوه شینّیه وه، به لام مافی فیتۆی هه بوو، له گه لّ ئه وه شدا له پووی کرده یه وه له سه رده می شاژنه "ئان" وه په نایان بۆ ئه م مافه نه بردبوو. پادشا ده سه لاتی به سه ر دادگا کانه وه نه ماو نه یده توانی دادوهر له کاربخت، هه رچه نه د بپاره کانیشی دژی پادشا بوایه. هه روه ک یاسای "هیپیس کوربوس" قه ده غه ی به ندکردنی هه ر که سیکی کردبوو، مه گه ر به نوسراوی فه رمی دادگا کان، وه ده بوایه تییدا هۆکاری تۆمه ت بارکردن و به ندکردنی پوون بکریته وه به دادوهریه کی دادگه رانه دادگایی بکریّت.

پادشا بۆی نه بوو سوپا دابه مزینّی له کاتی ئاشتی و بۆی نه بوو حوکمی عورفی رابگه ینّی و جه نگ به رپا بکات. به هه مانشی وه دامه زراندنی کابینه وه لّ وه شانده وه ی له توانادا نه بوو، ئه م مافه بوو به مافی په رله مان.

کابینه دروستده کرا له و پارته ی زۆرینه بوایه له په رله مان، خو ئه گه ر کابینه ی حکومه ت متمانه ی زۆرینه ی له ده ستداییه، ئه و کابینه ی حکومه ت ده که وت.

ده سه لاتنه کانی پادشا گواسترایه وه بۆ په رله مان، که به هره مه ندبوو له نازادی پاده رپرین. ئیدی په رله مان بوو به ده سه لاتنی بالای ده ولته و پتویست بوو نوینه رایه تی ده سه لاتنی بالای ده ولته بکات. وه ده بووایه په رله مان نوینه رایه تی گه لی به ریتانی بکات. به لām له راستیدا ئەم نوینه ری بوونه نادانگه ری بوو. په رله مان پیکده هات له دوو ئەنجومه نی یاسادانان، که چی یه کیکیان نه یده توانی یاسا دابنیت.

به هۆی ئه وه ی کورسیه کانی په رله مان به شیوه یه کی دادگه رانه دابه شنه کرابوو بۆ سه رجه م خه لگی، شاره تازه کان بی به شبوون له نوینه ری په رله مانی یا ئەندامی په رله مان، که چی شاره کۆنه کان و ته نانه ت شاره ویران و کاوله کانیش ئەندامیان هه بوو به بی ئه وه ی له ئاراداهه بن یاخود قه ره بالغ بن به دانیشتون. هه رچه نده له هه ندی له شاره کان هه لبژاردن له ژیر ده سه لاتنی خاوه نکاره کان دابوو، به لām له شاره کانی تر خانه دانان و گه وره بازرگانه کان بالاده ست بوون و هه ندی جار به بی هه لبژاردن ئەندام بوون له په رله مان. خاوه ن سامان و خاوه ن کارو ئه رستۆکرات و گه وره سه رمایه داره کان له ئەنجومه نی گشتی ئەندام بوون و، هه موو هۆکاریکی وه ک: هه ره شه و به رتیل و دامه زرانندیان ده گرت به ر بۆ به یه تانی ئامانجه کانیان.

ئانه وه بوو په رله مانی به ریتانی له سه ده ی هه ژده، که نوینه رایه تی که میك له دانیشتوانی به ریتانیای ده کرد. ئەم که مه خه لکesh بریتی بوون له خانه دان و ده ولته مه ندو خاوه ن سامانه کان. سیسته می ده سه لات هه یج کات دیموکراتی نه بوو، به لکو ئۆلیگاریکی بوو که ده سه ته یه ک له خانه دانان بالاده ست بوون تیایداو سیاسه تیان وه ک پیشه یه کی تاییه ت به خۆیان سه یرده کرد.

له سالی 1707 سکۆتله نداو ئینگلترا به ته واوی یه کیه تیان پیکه تیان و په رله مانیش په زامه ندی له سه ر نیشاندا. ئیدی لۆردو ئەندامه ئینگلیزو سکۆتله ندیه کان له په رله مانی له نده ن به یه که وه کۆده بوونه وه. لێره وه ئینگلترا ناوئرا به ریتانیا. به لām ئەم به واری ئایینی نه گرت به کاتیک کلّیسای سکۆتله ندی مایه وه و جیاوازیبوو له کلّیسای ئینگلیزی.

په پرله مانی نوی بالاده ست بوو به سهر دورگه ی بریتانیا و ئیمپراتوریه که ی. حکومت حاکمی به سهر داگیرگه کان داده ناو یاسای دهرده کرد بو به پښوه بردن و کوکړدنه وه ی باج تیايدا.

سه باره ت به ئیرلنده، له سه ده ی دوازه وه پاشاکانی ئینگلیز هیرشیان ده کرده سهر و په لاماریان ددها، جا به تپه پینی پوژگار که وتنه ژیر ده سه لاتی ئینگلترا. ئیرلنده یی که کان بیگانه بوون به لای ئینگلیزه کانه وه و ده ستیانگرتبوو به کلپسا که یانه وه که کاسولیکی بوو، ئینگلتراش نه ی توانی ئاینزای خو ی بسه پینی به سهر یاندا و وایان لیبکات ده سته رداری کاسولیکیزم بن. ئیرلنده که کان له ه مبه ر ئینگلیز له سهر بنه مای "دوژمنی دوژمنم دوستمه" کاریان ده کرد. ئه وان هاوکاری هر ده وله تیکیان ده کرد که دژایه تی ئینگلترا ی بکر دایه، وه ک ئیسپانیا و فهره نسا. هه روه ها پاریزگاریان له چارلسی یه که م و جیمسی دووهم ده کرد دژ به پیوریتانه تونده کانی په رله مانی ئینگلیزی. پوژتستانته کان له باکوری ئیرلنده و له هریمی "نالستر" نیشته جی بوون بو گردن که چکردنی کاسولیکه کان، به لام له م سیاسه ته هیچ سودو که لکیان نه بیینی، جگه له دروستبوونی پقو کینه له نیتوان ئیرلنده یه قین له دلله کان. ئیرلنده په رله مانیکی هه بوو، به لام له سه ده ی پازده وه په رله مانی ئینگلیز ده بوايه په زامه ندی بنوینی له سهر ئه و یاساو بریارانه ی که ده ریانده کرد. بارودوخیان له سه ده ی هه قده خراپتر بوو، کاسولیکه کان له په رله مان یاساغ کران و په رله مان که وته ژیر ده سه لاتی ئه رستوکراته پوژتستانته کانی ئینگلیز، له وانه ی که کرموویل له ئیرلنده نیشته جی کرد بوون.

به کورتی سیسته می ده سه لاتی ئینگلیز له سه ده ی هه ژده ده سه لاتیکی ده ستوری په رله مانی ئولیگاریکی بوو، به ده ستی ئه رستوکراته که کان له خانه دانان و گه وړه سه رمایه داران بوو، هیچ کات دیموکراسی نه بوو. ئه م په رله مانه فهرمانپه وایی ئیمپراتوریه کی فراوانی ده کرد. هه موو هوکاریکی ده گرت به ر بو زیادکردنی ده سه لاتی بریتانیا و په یدا کردنی سامو شکومه ندی و به پمین خستنی به رژه ووه ندیه ئابوریه کانی.

له سهرده می کابینه ی دریژخایه نی "لۆرد نورس" شۆرشی ئه مریکا هه لگیرساو دواتر سه ربه خۆی ئه مریکای لیکه وته وه له سالی 1783. ئه مه گورزیکی گه وره بوو که به ریتانیای هه په ساند. توانچ و په خنه گرتن له سیسته می ده سه لاتی ئینگلیزی دای له زیاده بوون. "تۆماس پین" به کی بوو له په خنه گران و ده لی: "سیسته می ده سه لاتی تازه ی ئه مریکا نزیکه له فه لسه فه ی جۆن لۆک و بیروپراکانی جۆن ملتن، وه ئه مان نزیکترن له م ئایدیاو فکرانه وه که له سیسته می ده سه لاتی ئینگلیزی پراوه ستاو له سه ر په رله مان، که تیایدا ئه رستۆکراتیه ت بالاده سته و ئازادی خه لکی کۆت و ته وقی خراوه ته سه رو له گه ل فه لسه فه ی پۆشنگه ری ناسازیت. کاتیک شا "جۆرجی سییه م" بینی که حکومه ته کۆنه پارێزه که ی ناپه سه ند بووه و له لایه ن خه لکیه وه نه ویستراوه، "لۆرد نورس" ی- لاداو حکومه تیکی تازه ی دامه زاند له سالی 1782 بۆ چاکسازی کردن.

چاکسازیه کان په رله مان :-

له ناو ئه و چاکسازیانه ی که حکومه تی ئینگلیزی پێی هه ستا، سه ربه خۆکردنی په رله مانی ئیترله ندی بوو له سالی 1782، هه روه ها کاسۆلیکه کان مافی ئه وه یان پیدرا که له هه لبژاردنه کانی په رله مانی ئیترله ندیدا ده نگ بده ن. پاش ئه مه له سالی 1800 په وشه که زیاتر به ره پێشه وه پۆیشت، ئه مه ش کاتی په رله مانی ئیترله ندی و په رله مانی ئینگلیزی به یه که وه گریدران، له سه ر هه مان په چه ی په رله مانی سکۆتله ندی و ئینگلیزی سالی 1707. ئیدی دوا ی ئه مه بۆماوه ی سه د سال ئینگلته را به ده ولته ی یه کگرتوی به ریتانی ئیترله ندی ناوده برا.

داواکاری بۆ چاکسازی په رله مان و دانانی کۆت له سه ر سیسته می پاشایی هه ربه رده وام بوو، پێویست بوو په رله مان زیاتر نوینه رایه تی کردنی خه لکی بنوینی، ئه مه ش به فراوان کردنی بنکه ی هه لبژاردن و نه هیشتنی به رتیل و لایه نگری "خرم

خزمینه "و به دیهینانی بنه ماکانی دیموکراتی ده هاته دی. ئه و بنه مایانه ی که هه موو ده م شوپشگێرانی شوپشی ئینگلیزی و شوپشی جه لیه ی سالی 1688 به سه ر زاریانه وه بوو.

چارلس جیمس فوکس و بانگه شه کانی چاکسازی:

زۆرینه ی ئه وانه ی داواکاری چاکسازیان ده کرد له حیزبی هویگز بوون. هویگز ئه وپارته بوو که به هۆی گهنده لکاریه وه پارتی تۆری بی به شی کردبوو له ده سه لات. گهنده لیش له پێگه ی لایه نگری و به رتیلکاری یه وه په یدا ده بوو. "چارلس جیمس فوکس" 1749-1806 یه کێک بوو له به ناوبانگترینی ئه و که سانه ی که داوای چاکسازیان ده کرد. فوکس و جینیشین "وه لی عه د" ناویان ده رکرد بوو به سه رخۆش و هه وه سباز، ئه مه ش بووبه هۆی ئه وه ی که نه توانی بیته سه ر ده سه لات. وه لی له گه ل ئه وه شدا فوکس پیاویکی به توانا و وتارییژیکی زمان پاراوبوو، حه زی له چاکه کردن ده کرد له گه ل هه ژاران و چه و ساوان و هێرشی ده کرده سه ر سیاسه تی کۆنه په رستی و فه رمانبه ره گهنده له کان. به لām به هۆی ئه وه ی نه یه توانی پێگه ی سیاسه ی خۆی و ژیا نی تایبه تی خۆی له گه ل یه کتر بگوجینی سهرکه وتنی به ده ستنه مینا. له خه م خواردنی بۆچاکسازی پرۆژه یه کی پیشکه ش کرد بۆچاکسازی په رله مان که له شه ش داواکاری پێک هاتبوو:

- 1- ده نگدانی ته واو بۆ نۆینه 2- نوینه رایه تی په رله مانی به گویره ی دانیشته وان
- بیته 3- پیدانی موچه به ئه ندām په رله مان بۆ ئه وه ی هه ژارانیشت بته وان خۆیان بپالێون
- بۆ په رله مان. 4- لابرده ی مه رجی خاوه نداریه تی بۆ ئه ندām په رله مان. 5- پیا ده کردنی
- ده نگدانی نه یینی. 6- هه لبژاردن سالانه بیته بۆ په رله مان.

فوکس به هۆی که می پشتیوانی له ئه نجومه نی گشتی، نه یه توانی ئه م پرۆژه یه به م شیوه یه بنییری و پیشکه شی په رله مانی بکات. ئیدی ئه م پێوشوین گرتنه که وته ئه ستۆی ولیه م پیتی بچوکی.

ولیم پیتی بچوک: 1759-1806:.

"ولیم پیت" کوپی پیتی گەورەى ناسراو بە "ئیرل ئۆف جاتام" ه. پیتی بچوک لە کلاسیدا دەخویندو لەگفتوگۆ کردندا چاپوک و لیھاتوو بوو، خۆی راھینابوو لەسەر وتاریی. لە تەمەنى بیست و یەک سالی پیاویکی زمان پاراوو سیاسى و زیرەك بوو، هەرچەندە لەپرووی جەستەییەو لەواز بوو، بەلام كەسیك بوو متمانەى بەخۆی هەبوو. "پیت" خۆی كاندید كرد بۆ پەرلەمان و توانی بپیته ئەندامی پەرلەمان لەپارتی ھویگز، لەگەڵ ئەوێ كە لەسەر جەم ئەندمان بچوكتەر بوو، بەلام توانی پێزو سەنگی خۆی بپاریزی و وابكات لە ئەنجومەندا پێزی ئی بگیری.

ولیم پیتی بچوک توانی پارتیکی نوێ دروست بكات، بۆ كۆنپاریزەكانی تۆرى. ئەوانەى چاكسازى پەرلەمان و نەهیشتنى گەندەلى ویست و مەبەستیان بوو. "پیتی بچوک" كەسیكى خۆشەویست بوو جوامیری و حەزكردنى بە چاكسازى ھۆیەك بوو بۆ جەماوەر بوونی، ھەروەك ھۆیەكیش بوو وای كرد بپیته سەرۆك وەزیران لەلایەن شا جۆرجی سییەم. "ولیم پیت" بوو جیگەى سەرنجی كۆنپاریزەپیشینەكان و پیاوانی ئاینی لەوانەى پشٹیوانی پاشا بوون. وە لە ھەلبژاردنى 1784 "پیت" ئۆرینەى كى زۆرى بە دەستھێنا.

پاش ئەو چاكسازى نزیك بوویەو "پیت" كاتى بە گونجاو زانى بۆ چاكسازى. ئەمەش بەكەمكردنەوێ بازەرگانی كۆیلە و ئازادى پۆژنامە گەری. "پیت" گەڵاڵەنامەى كى پیشكەشى پەرلەمان كردو تیادا داواى كرد ئەو ناوچانە لە ھەلبژاردندا لا بپێن، كە وێرانە و بى دانیشتوانن. ئەمجا دابەشكردنى كورسى ئەم ناوچانە بەسەر ئەو ناوچانەى كە دانیشتوانی تیادا كۆبۆتەو. بەلام پێش ئەوێ ئەم چاكسازیانە كۆتاییان پى بپیت، شۆپشى فەرەنسى سەریھەلداو چاكسازییەكانى پەنجا سال دواكەوت، و اتا نزیك تاسالى 1832¹.

گه شانه وهی ئابوری و پیشکەوتنی کشتوکالی له ئینگلترا

ئینگلترا نزیک تا کۆتایی سه دهی هه قدهیش ولاتیکی کشتوکالی بوو. حکومه ته جوراوجۆره کان به تایبته "تۆری" سیاسه تی کشتوکالیان ده گرته بهر. شایانی باسه نۆربه ی ئه وانه ی له پارتی "تۆری" دابوون له خاوه ن زه وییه کان بوون. په رله مانی ئینگلیزی په سم و باجی خسته سه ر دانه ویڵه به مه به سستی پاراستنی به ره می ئینگلیزی له کتێپرکتی ده ره کی. له هه مان کاتیشدا حکومه ت برێک هاوکاری پیشکەشی خاوه ن زه ویه کان ده کرد له هه ر بشلێک دانه ویڵه که به ره میان ده هیئا ئه گه ر هاتباو نرخ ی فروشتنه که ی که متر بوایه له شه ش شلن له یه ک بشل دا. ئه م سیاسه ته له سه ده ی هه ژده به رده وام بوو تاوه کو په رله مان زنجیره یه ک یاسای تایبته به دانه ویڵه ی ده رکرد. مه به سته ی له مه زیادکردنی پێژه ی کشتوکالی دانه ویڵه بوو، هه روه ها به رزکردنه وه ی نرخ ی مه وادی خواره مه نی بوو بۆ ده وله مه ندانی دێهات. له ملاشه وه په رله مان و گه وره خانه دانه کان هاوکاری پێۆسه ی په رژین کردنی زه ویه کشتوکالیه کانیا ن ده کرد، ئه مه ش به به یه کتر به سته وه ی ناوچه کان و پاشان پیکه یینانی کێلگه یه کی گه وره و فراوان بۆ خۆیان، ئینجا قه ده غه کردنی جوتیاران له سود وه رگرتن له و زه وییانه .

ئه و جه نکه ئه و روپیانه ی که لۆیسی چواره له نیوان 1689-1714 هه لگیرساندن، ئاکامه که ی به سودی ئینگلترا ته و او بوو، کاتیکی توانی داگیرگه ی نۆر له ئه مریکای باکورو دورگه ی هیندی خۆرئاوا بۆخۆی مسۆگه ر بکات، که به هۆیه وه بازرگانی ئینگلیزی گه شانه وه ی به خۆیه وه بینی. هه روه ک بووه هۆی به ستنی چه ند په یمانیکی بازرگانی. وه ک ئه وه ی هه سته به به ستنی په یمانی "میسون" له ساڵی 1703 له گه ل پرتوگال، که به هۆیه وه پرتوگال بوو به دۆستی ئینگلترا وه لده سته به ناردنی باده ¹، له به رامبه ریشدا که لوپه لی ئینگلیزی هاورده ده کرد.

حکومه تی ټینگلیزی له سالی 1694 هه سټا به دامه زړاندنی بانکی ټینگلټرا، گه لی ټینگلیزیش نژیکه ی یه ک ملیون و دووسه د هه زار پاوه ندی ټیسه رلینیان خسته ناوی، حکومتی ټینگلیزیش پاره ی له م بانک به سودی 8٪ قهرز ده کرد. به م شیوه یه سامان و داهات له م ولاته دا له نه نجامی فراوان بوونی بازرگانی و داگیرکاری که له که بوو. هه روه ها به کوښونه وهی سهرمایه له دهستی خاوه ن زهویه کان، شیوازیکی نوی له سهرمایه داری کشتوکالی و بازرگانی سهریه لدا. نه مانه نه ندای دیارو گه وره بوون له کوښانیا بازرگانیه گه وره کان، نه م نه ندامانه هه سټان به به کاره ټیانی سهره وت و سامانیان له چاکردنی بواری کشتوکالی دا.

زیاد کردنی به ره می کشتوکالی بوو به پیویستی که سهره کی به هو ی نه م جه نګانه ی که له چاره گی کوتای سده ی حه قده و سهره تای سده ی هه ژده له نیوان ټینگلټه راو فه رهنسا هه لگیرسابوون. هه روه ک پیشه سازی خوری گه شه ی سهندو بازرگانی ټینگلټه را فراوانی به خو یه وه بینی و ژماره ی دانیشټوان به خیرای زیادی کرد، نه مه ش بارودوخی ژوریک له خه لکی ناجیگیر کرد، به وه ی که هو یه کی تریان شک نه ده برد بو زیاد کردنی مواد ی خوړاکی و ماده ی خاو. نه ویاسایانه شی که "کپومویل و چارلسی دووه م" ده ریان کرد "یاسای که شتیوانی و یاسای دانه ویله" ته نها جه خت کردنه وه بوو له سهر پاریزگاری کردن له بازرگانی ټینگلیزی و به ره می کشتوکالی له کیپرکی دیه ره کی، هه روه ها هه ولیکیش بوو بو زیاتر به ره مه ټیانی کشتوکال له ټینگلټرا. نه وه ی که جیگه ی سهرنجه نه وه یه که زیاد کردنی به ره می کشتوکالی هه روا کاریکی سانا نه بوو، چونکه نه مه پیویستی به ده کاره ټیانی میکانیزمی زانستی هه بوو، له م کاته شدا نامیری تازه ی کشتوکالی له نارادا نه بوو، هه روه ک زانیاری زانستی له بواری کشتوکالی له به رده سټدا نه بوو، به هه مانشیوه له پووی داراییه وه تواندار نه بوون، به لکو دارایی ته نها له دهستی گه وره سهرمایه داره کان و خاوه ن زهوی و سامانه کان بوو. هه ربویه ده بیټ به لمانه وه ئاسایی بیټ کاتیک ببینین نه وانه ی هه سټاون به شوړشی

کشتوکالی دەوله‌مەندو خانەدانەکان بوون، ئەوانەى که زەویەکی زۆریان لە بەردەستدابوو.

شۆرشى کشتوکالى:

یەكەم كەسێ كە دەستیکرد بە شۆرشى کشتوکالی و بەناوبانگترینیان "جیسرۆ تول" (1674-1740) بوو. "جیسرۆ تول" کۆپى یەكێ لەخاوەن زەویەکانى "یۆرك شایەر" بوو لەئینگلترا. "جیسرۆ" یاسای لە لەندەن و کلاسیكى لەئۆكسفۆرد خویند، پاش ئەمە هەستا بە سازدانى گەشتیك بەناو کیشوهرى ئەوروپا و دواى گەرانه‌وه‌شى لەناوچه‌كه‌یدا نیشته‌جێ بوو. جیسرۆ هەولێكى زۆریدا بۆ زیادکردنى بەرهمەى کشتوکالی. بەهۆى ئەزمونی تایبەتى خۆى لە کشتوکالدا توانى تۆوى چاك و گەند لەیەكترى جیا بکاتەوه، وه دەریخست كه چاندنى تەك دەبێتە هۆى بڵاوبونەوه و، كێلانى بەردەوام هۆیه‌كه بۆ بەرهمه‌هێنانى تازه (زیاد بوونی بەرهم). جیسرۆ بە كرێكارانى خۆى هۆشداریدا لەوهى كه تۆودان بە شیویه‌كى كه‌له‌كه و خربوونه‌وه نه‌چێنن، وه لەسەر یەكترى و لەیه‌ك جیگادا نه‌یان وه‌شێنن، بەلكو بەشیویه‌كى پیزو لەیەكترى دوور تۆودان بوەشێنن، بۆ ئەوهى به جوانى سود وەرگرێ لەپوناكى و هه‌وا، هه‌روه‌ها بۆ ئەوهى گى‌ای زیانبه‌خشى لى جیابكرێتەوه. كاتێك كرێكارانى لەسەر ئەمە سكالایان لێى كرد به‌وهى كارى زیاده‌یان پێده‌كات، "جیسرۆ" نامێرى كێلانى زه‌وى داھێنا كه تۆودانه‌كه‌ى به‌شیویه‌كى ئۆتۆماتىكى خێرا داده‌چاند. بەم شیویه‌ جیسرۆ توانى بەرهمەى خۆى زیادبكات لەشەش بوشل لە یەك دۆنم دا، بۆ بیست و چوار بوشل لە یەك دۆنم.

لە هەمان کاتیشدا "فیسکۆت تاونسید" 1674-1738، بە بەکارهێنانى شیوازو میکانیزمى جیسرۆ لەکشتوکال کردندا توانى بەرهم زیادبكات. هه‌روه‌ها پێگه‌یه‌كى تازه‌شى خسته‌ سەر داھێنانه‌كه‌ى "جیسرۆتول"، كه خۆى دەبینیه‌وه لەبەکارهێنانى

خولی داچاندنی یه ك له دواى یه ك و له یه كتر جیاواز له چه ند سالتیكى به دواى یه كدا، به چاندنی گهنم و جۆو لۆبیاو شیلم، كه ئه مانه چوار سالتی ده خایاند واتا " هه ر ساله و بابه تیكى ده چاند ". هه روه ها به به كارهیئانی په ینى چاك و نایاب، " تاونسید " توانی دوو ئه وه نده ی جوتیاران به ره ه م به یئنی.

له لایه كی تره وه " روبرت پاكویل 1725-1775 " شیوه یه كی تری خسته سه ر شیوازه كانی " تاونسید و جیسرو "، ئه میس چاككردنی ئازه ل بوو، به تاییه تی ئازه لی شیرمه نی و ئازه لی به كارهیئراو له كشتوكال. گرنگترینان چیل و په زو ئازه لی به رز " ئه سپ و ئیستر ". له ئه نجامی تاقیكردنه وه كه یدا گوشتی فرۆشراو له نئوان سالانی 1710-1795 سی ئه وه نده زیادی كرد. ئیدی دواى ئه مانه خانه دانان و پادشاکان هه ستان به به كارهیئانی ریگه و شیوازی تازه و نوئ له كشتوكالداو هه روه ها چاكتركردنی ئازه لان. له م نئوانه جورجی دووه می شای ئینگلترا هه ستا به بلاوكردنه وه ی كتیبه كه ی جیسرو، كه له باره ی كشتوكالدا نوی بووی له سالی 1730. " جیسرو زانیاری و ئه زمونه كانی له كتیبیكدا نوی له سالی 1730 ". خه لكیش ده ستیان كرد به بلاوكردنه وه ی ئه م زانیاریانه له ئینگلتراو كیشوه ری ئه وروپا.

به ناویانگترینی ئه وانیه ی كه زانیاریان له باره ی كشتوكالی تازه بلاوكرده وه " ئارسه رپونك " بوو 1741-1820. ئارسه رنوسه ریكى ئینگلیز بوو، هه روه ك یه ككیش بوو له خاوه ن زهویه كانی ئینگلترا. ئارسه ر نه یده توانی به و داها ته كه مه ی زهویه كانی بژی، هه ربویه دهستی كرده نوین له باره ی كشتوكالی تازه له پۆژنامه ی " پوداوه كشتوكالیه كان " كه به هویه وه کاریگه ری له سه ر خه لكیكى زۆر دروست كرد له ئینگلتراو كیشوه ری ئه وروپا و ئه مریكا. جگه له مه ئارسه ر هه ستا به ریكخستنی گه شتیكى زۆر له ئینگلتراو ئه وروپا و، لیکچه ری پیشكه ش ده كرد له فه ره نسوا و پروسیا و ئه مریكا، هانی خه لكی ده دابۆ پیاده كردنی ریگه و شیوازی نوئ له كشتوكال كردندا. جا له ئه نجامی به كارهیئانی ئامرازو میكانیزمی زانستی له

کشتوکالدا کێلگەکانی ئینگلترا بوون بە کێلگە ی تاکە کەسی "تایبەت"، کە ژمارە یە ک خانەدانان و سەرما یە دار لە چینی ئە پستۆکراتی خۆیان دە کردە خاوەنی. کێلگە بچووکە کان کە م بوونە وە و خزانە پال کێلگە فراوانە کان، ئە مەش لە پێگە ی پەرژین کردن. بە و بیانۆ ی کە میکانیزمی نوێ له کشتووکالدا ناتوانی بەرھەم زیادبکات ئە گەر لە ناوچە یە کی فراون نە بیت. ساکاتیکیش ئە مە پێویستی بە خەرجی و تیچونیکی زۆر بوو لە توانای کە سێک دانە بوو پێی هەستی، جگە لە دە وڵە مە ندو خانە دان و سەرما یە داران، کە ئە مانە بە هۆی بالادە ستیان بە سەر پەر لە مان و هەروە ها هە بوونی توانای دەرپشتنی یاسا و قانونی پێویست لە هە م بەر پاراستنی کێلگە کان یان، وە ک یاسای دانە ویڵە، دە یان توانی پرۆسە کە جێبە جێ بکەن و قازانجی زۆر بە دە ستبێنن.

ئە وە بوو لە ئە نجامی پیشکە وتنی زانستی لە بواری کشتوکالدا، بەرھەمی کشتووکالی دای لە زیاد ی و کرێی زەوی کشتووکالی بەرز بوویە وە، هەروە ک داھاتی سالانە ی کشتووکال زیادیکرد و نرخ ی کرێی کرێکارانی کشتووکالیش لە سە دە ی هە ژ دە بە رزیووە.

به‌شی یازدهم

ململانی داگیرکاری له ههردوو

سه‌دهی حقه‌ده و هه‌ژده

مەلانیی داگیرکاری لە هەردوو سەدە

جەقەدو هەژدە.

پێشەوا پێشینەکان:

ئیسپانیا و پرتوگال دوو دەولەتی داگیرکار بوون و بازەرگانی خۆرەلات و داگیرگەکانی ئەمریکایان لە سەرەتای دۆزینەو و جوگرافیه کانه و تاهەکو کۆتایی سەدە ی شازدە بۆ خۆیان قۆرغ کردبوو. ئینگلیزو فەرەنسیه کانیش ئەو گەپان و دۆزینەو و کەمانەیان نەقۆستەو و کە لە کۆتایی سەدە ی پازدەو سەرەتای سەدە ی شازدە پیتی هەستان.

بەلام کاتێک بازەرگانی خۆرەلات و داگیرگەکانی ئەمریکا بەرەم و قازانجێکی زۆری باراند بە سەر پرتوگال و ئیسپانیا، ئینگلیزو فەرەنسیه کانیش چاویان لە ئەوان کردو دەرکیان بە گرنکی بازەرگانی و داگیرگەکان کرد. لە سەردەمی شازنە ئیلیزابییس 1558-1603 ئینگلترا دەستیکرد بە شالۆیکی دەریایی کە لە پێگە ی پفاندن و چەتە کاری و بازەرگانی کۆیلەو و ئەنجامی دەدان. لە بەناویانگرتینی ئەوانە ی کە هەلەستان بەو کارە، جون هوکنز بوو 1532-1595. "هۆنگنز" شاری بلیموس شوینی لە دایکبوونی بوو، هەر لەویش دەستیکرد بە کاری بازەرگانی زنجەکان لە گەڵ پرتوگالیەکان. ئەوان زنجەکانیان لە غینیا لە کەناری خۆرئاوای ئەفریقا و دەهینا و پاشان دەیانگواستەو جیهانی نوێ، هەر لەویش دەیانفرۆشتن بە داگیرکەرە ئیسپانیەکان. جا "هوکنز" لە شەستەکانی ئەم سەدە ی دەستیکرد بە شالۆهکانی و لە قازانجیشدا بەشی شازنە ئیلیزابیسی دیاری کرد. هوکنز لە هەفتاکاندا بە شیۆه یە ک دەوڵە مەند بوو، کەوێک سەرما یە دارێک خۆی نواند. چەندان هەلەمەتی پێکخست بۆ کارکردن و سەرقال بوون بە بازەرگانی کۆیلە و هێرش کردنە سەر داگیرگەکانی ئیسپانیا لە ئەمریکا و پفاندنی کەشتیە پڕ لە زێرەکانی ئیسپانیا لە کاتی گەپانەو یان لە ئەمریکا. هەر وەها هەستا بە پێکخستنی کەشتیگە لی ئینگلیزی لە ژێر سەرپەرشتیاری پاشایەتی.

جگه له مه وهك نه دمیرالیک له جه نگی نارمادا پولیکي گرنګی گپړا له پښګری کردن له که شتیه کانی ئیسپانیا. شیاوی باسه هوکنز خوی وهك پیوریتانه توندپره وهكان حیساب ده کرد.

ئیلیزابیټس به فهرمی ناموزای "جون هوکنزی" کرد به بریکاری خوی و ده سه لاتی پیدا، که ناوی "سیرفرانسیس دریک" (1545-1595) بوو. ئیلیزابیټس بۆ مه به سستی هه ستانی به کاری چه ته یی و پفاندن نه وی به م شیوه یه له خوی نزیك کرده. دریک توانی له سهر حیسابی ئیسپانیه كان ناویانگو سامانیکی زور به ده سته ییتی. له سالی 1577 هه ستا به نه نجامدانی گه شتیکی ده ریایی به ده وری جیهان، که سی سالی خایاند، نه م گه شته دووه مین گه شت بوو له دوی گه شته که ی ماجة لان. دریک یاوه رانی له پښکه یاندا هه لده ستان به کاری چه ته یی و پفاندن. نه مانه که شته یه کانیان به و شتومه کانه پړکردبوو که له ئیسپانیه کانیان به تالان بردبوو له پښکه دا. هه روه ها "توماس کافیدش" یه کیکی تربوو له پیاوه سه رکیشه کانی ئینگلیزو، هه ستا به نه نجامدانی گه شتی سییه م به ده وری جیهان 1586-1587، که نزیکه ی دوو سالو په نجا پوژی خایاند. نه ویش وهك پیشینه که ی خوی له هه رکوی بوی لوبا چه ته یی ده کرد. هه ربویه کاتیك گه پانه وه ده ریاوانه كان ناویشمیان ده پوژی، هه تا گوتراوه: "چاروکه ی که شتی که ی داپوشرا بوو به ناویشمی به زیتر نه خشکراو".

"سیر همفری گیلبرت 1539-1583، والتد رایلی 1552-1618" له و سه رکیشه به ناویانگانه بوون. "گیلبرت" به هو ی پښګری و چه ته ییه وه قازانجیکی زوری کردو به ژداری کرد له جه نگی هو لندای دژ به ئیسپانیا. به لام هو ی ناویانگی نه و هیچ کام له وانه نه بوو، به لکو به هو ی نه مه وه بوو که باوه پری وایوو ده توانی له پښکه ی باکور واتا پښکه ی ده ریای باکور، یاخوود باکوری پوژه لات بکه ی به هیندو چین، به و پییه ی نه م پښکه یه کورترین پښکه یه بۆ گه یشتن به هیند له ئینگلتراره. جا باوه پره که ی خوی خسته بواری جیبه جی کردن و له گه ل ژماره یه ک له هاوړپییانی له سالی (1578-

1579) پینگه ی باکوری گرته بهر. که چی ههوله کانی بههوی سههۆلبه ندی ده ریاکان شکستی خوارد، بهلام هۆکار پیکش بوو بۆ زیادبوونی زانیارییه جوگرافیه کانو بالاده ستبوونی بهریتانیا به سهر پاوگه ی ماسی له ده ریاکانی باکور، به تاییه ت نه ههنگ. له لایه کی تریشه وه "گلیبرت" داگیرگه ی "سنتجون" ی له نیوفاولاندو له سالی 1583 بنیاتنا. له گه ل ئه وه ی نیشه جیگه ی یه که م شکستی هینا، به لام به رده وامیان له کاری داگیرکاری بووه هۆی پیکهینانی ئیمپراتوریه تی داگیرکاری له که نه دا.

"والتر پایلی" که له سهره تادا ناومان هینا، یه کی بوو له نزیکانی شارنه ئیلیزابیس، بههوی هیرشکردنی بۆ سهر داگیرگه ئه مریکيه کانو بازرگانیه تی ئیسپانیا، سامانو مالتیکی زۆری به ده سته که وت. ئه م سامانه یشی به وپه ری ده سته که ویه وه له پڕۆژه کانیدا خسته کار. گلیبرت به ژداریکرد له دامه زراندنی داگیرگه ی نیوفاولاندو ناوی لیتنا قیرجینیا. ههروه ها له دورگه ی "رونوک" له "نورس کارلانی" چه ند داگیرگه ی تری دامه زراند، جا هه رچه نه ده ئه م داگیرگه یه به رده وام نه بوو، به لام بههوی ئه م شه پۆله کۆچکردنانه که له دوایدا به رده وام بوون بۆ سهری، ئه م ناوچه یه ی به ته واوی ئاوه دان بوویه وه.

ژماره یه کی به رچاو له سه رکیشه توندو چاوقایمه کان، ویلایه ته یه کگرتوه کانو که نه دایان ئاوه دانکرده وه، وه له پشته وه ی کاره سه رکیشه کانیان قازانجیکی بی شواماریان ده سته که وت، له م قازانجه ش به شی ئیلازابیسیان دابین ده کرد، هه مویشی به ناوی پڕۆتستانتیته تی دژ به کاسۆلیکیه ت بوو.

به راستی ئینگلترا ئه وه دهوله ته بوو، که به هاوکاری هۆلندی و فره نسیه کان قورغکاری ئیسپانیای تیکشکاند. له دوا ی جهنگی ئارماداش ده ریاوانانی ئینگلیز له دژی ئیسپانیا له ده ریاو زه ریاکان بلا بوونه وه ده ستیانکرد به بازرگانی کردن له گه ل خۆره لاتو خۆرئاوا وه ستان به دامه زراندنی چه ندین کۆمپانیا و شه ریکه. ئیدی

به هۆی ئه مانه وه سامانیکی زۆر بو ئینگلترا هه لپژاو ژماره یه کی زۆر له خه لکی له ئه رستۆکراتی و چینی ناوه ندو خه لکانی سه رکیش بوونه خاوه نی سامانیکی زۆر.

له سهرده می جیمسی یه که م بازرگانی کردن هه ربه رده وام بوو، به لام هیزش و په لامار بو سه ر که شتی ئیسپانیه کان کۆتایی پێهات، ئه مه ش به هۆی سیاسه تی ناشتی خوازانه ی جیمس له به رامبه ر ئیسپانیا. هه روه ها شه ریکه و کۆمپانیای بازرگانیا ن دامه زرانده یه که مینی ئه و کۆمپانیایانه کۆمپانیای "مۆسکۆفی" بوو، که له سهرده می "ماری تیۆدۆر" بو بازرگانی کردن له گه ل پوسیا دامه زڕیندرا. ئه م بازرگانیه له گه ل پوسیا له سهرده می ئیلازابیئس و جیمسی یه که م هه ر به رده وام بوو، به لام به هاتنی "پترسی گه وره" پچرانی تیکه وت.

له پێناوی قۆرغکردنی بازرگانی خۆره لاتی لوتکه ی ئاوات و بازرگانی کردن له گه ل ئه و ولاتانه ی که له ژێر دهستی ئه وروپادا نه بوون، له ساڵی 1600 به ریتانیا کۆمپانیای هیندی خۆره لاتی دامه زراند. له سهره تادا هه ندێ سهرکه وتنی به دهسته یینا، به لام دوا ی نوێ کرانه وه ی به ربژاریه کان له ساڵی 1609، وه زیاده بوونی سه رمایه داران به به رده وامی، کۆمپانیای هیندی خۆره لاتی بوو به سه رچاوه یه کی گه وری سه روه ت و سامانی ئینگلیز له هیند. ناوه ندی ئه م کۆمپانیایه له شاری "سورات" له که ناری خۆرئاوای هیندستان بوو. که شتیگه لی ئینگلیزی توانی پرتوگالیه کان له هه ندی له شه ره کانی که ناری خۆرئاوا ده ربکات و ده ستیش بگریت به سه ر به نده ری گرنگی "مزولی باتام" له که ناری خۆره لات. له ساڵی 1622 که شتیگه لی کۆمپانیا ده ستیگرت به سه ر دورگه ی هورمز یاخود ته نگه ی هورمز و پرتوگالیه کانی له وێ ده رپه پاند. به هۆی ئه مه ش بناغه ی ئیمپراتۆریه تی بازرگانی ئینگلیزی له هیندو ئیران داڕپژرا.

له سهرده می جیمسی یه که م پیۆریتانه تونده رده وه کان ده ستیانکرد به کۆچکردن پوه وه ئه مریکا. شاری "جیمس تاون" له سهردهستی ئه وان بنیات نرا، هه روه ها شاری "بلیموس" له که ناری "نیوئاینگلند" له سه ر دهستی به شیکی تر له و پیۆریتانانه ی که

کۆچیان کردبوو له سالی 1620 بنیات نرا. ئیدی له م کۆچرپه وانه وه کۆچکردنی ئینگلیزه کان بۆ ئه مریکا پێچکه ی گرت. دواتر له به شیکێ تایبته باسی ده که یین. ههروه ها چه ند نیشه جیگه یه کی تری ئینگلیزی له سالی 1630 له بوستن په یدابوو، ههروه ها له "پروفسیدس" له 1636، وه له "هارتفۆرد" له 1636، جگه له مه وه له سالی 1638 له "نیوهایفن" نیشه جیگه دروستکرا. ژماره ی دانیشه توانی فره جینیا دای له زیادی و "لۆرد بیتیمۆر" نیشه جیگه ی "میری لاند" ی- له سالی 1634 بنیاتنا. ههروه ها ئینگلیزه کان ده ستیانگرت به سه ر دورگه ی "سنت کریستوفه ر" و "باربادوس" له سالی 1625. وه توانیان ده ستبگرن به سه ر "نیفیس" و "مونتیسیرات" له دورگه ی هیندی خۆرئاوا.

گه و ره بوونی بازرگانی و داگیرکاری فره رهنسی :-

وه نه بی ته نها به ریتانیا چاوی به دوا ی بازرگانی ته ی ئیسپانیا وه بوبی و ته نها ئه ویش هه ولێ نه هیشتنی ئه م قۆرغکاریه ی دابی، به لکو فره رهنساش هه ولێ زۆریدا بۆ له باربردنی قۆرغکاری ئیسپانیا له بواری بازرگانی و داگیرکاری. سه رمایه داریه ت له فره رهنسا گه شه ی ده کردو فره رهنسیه کان به خه ستی کێپرکییان له سه ر بازرگانی و قازانج ده کرد. کێپرکیی داگیرکاریش له نیوان ئینگلترا و فره رهنسا له هه ردوو سه ده ی چه فده وه هه ژده زۆر خه ست و خۆل بوو. فره رهنسیه کان له سه رده می لۆیسی دوا زده و فرانسوا ی یه که م، ده ستیان کرد به دامه زراندنی ناوه ندو مه رکه ز له ئه مریکا. ههروه ها دۆزه ره وه یان هه بوو بۆ گه ران و پشکنین و به جیهاندا. به ناوبانگترینی دۆزه ره وه کانیشیان "فیرازانو و کارتیل" بوون. به مه به ستی ده ستبه سه رداگرتنی که شتی و داگیرکه کانی ئیسپانیا، ئه دمی رال "کۆلینی" هانی فره رهنسیه کانی ده دا بۆ هه لکوتانه سه ر که شتی و داگیرکه کانی ئیسپانیا و پرتوغال و تالان کردنیان، به تایبته له فلۆریدا و به رازیل. داگیرکاریه کانی فره رهنسا له سه رده می هنری چواره م هه ر به رده وام

بوو. یه کۆ له وهرکیشه فهره نسیانه ناوی "سموئیل چاپلن" بوو، که توانی پویاری سنت لۆرنس بدۆزیتته وه و شاری کیویکیش له سالێ 1608 بنیات بنی. فهره نسیه کان پێش ئه وه ی بگه نه نیوه ی سه ده ی هه قده، که نداو ئاکادیا "نوفاسکوشیا" یان- داگیرکردو بازرگانی فهره "که ول" ماسی و ته خته یان له ئه مریکای باکور بۆخۆیان قۆسته وه. جگه له مانه ش فهره نسیه یه کان به شداریان ده کرد له بازرگانی کۆیله له که ناری خۆرئاوای ئه فریقا.

بازرگانی هۆلندا و داگیرکاری هۆلندی:

له نیوه ی سه ده ی هه قده هۆلندا له دوای ئیسپانیا و پرتوگال ده هات له چالاکی بازرگانی و داگیرکاریدا. هۆلندا ولاتیك بوو که سودمه ندبوو له داگیرگه کانی ئیسپانیا و بازرگانی پرتوگال. هه ربۆیه بووبه ده وله مهند ترین ده وله تی ئه وروپا له سهرده می چارلسی پینجه م. ساکاتیکیش هۆلندا جهنگی هه لگیرساند له دژی فلیپی دووه م و شوینگره وه کانی، ئاکامه که ی بۆ ئه وان زیان و کاره سات باری نه بوو، به لکو سه رکه وتن و سه ربه خۆیی بوو. هۆلندا له سالێ 1595- ده- ده ستیکردبوو به ئه نجام دانی بازرگانی کۆیله له که ناری غینیای ئه فریقای خۆرئاوا. وه له سالێ 1595 یه که م شالاولیان بۆ هیندو دورگه ی هیندی خۆره لات (دورگه ی بهار) نارد. پاش ئه مه و له سالێ 1602 دوای ئه وه ی به کۆمپانیای پێشوویان گری دا، کۆمپانیای هیندی خۆره لاتێ هۆلندیان دامه زراند. دواتر پرتوگالیه کانیا ن له "سه یلان و جاوه و سومترا" دورگه ی بهار "ملاقه" ده رپه پاند. ئه و سه رکه وتنه ی که هۆلندیه کان له سالێ 1606 له ملاقه به ده ستیانیه ئینا له به رامبه ر که شتیگه له کانی پرتوگالی و ئیسپانی و ههروه ها تیکشکاندنێ پاشماوه ی که شتیگه له کانی ئیسپانیا له "جبل تاریق" له سالێ 1607، هۆیه کی کاریگه ربوو بۆ نشوستی هیتانی ئیسپانیا و پرتوگال، ههروه ک هۆیه کیش بوو بالاده ستبوونی هۆلندا به سه ر ده ریا و پێگه بازرگانیه کان.

دوای زال بوونیان به سهر ناوچه کاندای "جۆن کوین" ههستا به به پێوه بردنی ئهم ناوچانه و به ستنی پهیمان له گهڵ سهرکردهی ناوچهکان له و شوینانهی که دهیانکرد به ناوهند یاخود دام و دهزگایان لی داده مهزrand. ئه مهش نیمچه دورگه ی "مالایه و فوراموزاو بورینوو سیلیبیس"، ههروهها به شیکی "نیوگینا" و که ناری خۆرئاوای ئوستورالیای گرتیه وه. هه موو ئه مانه هۆلندا یان کرده ئیمپراتۆریه تیکی بازرگانی داگیرکاری. نابراو "کوین" شاری "باتافیا" ی له سالی 1619 له دورگه ی "جاوه" بنیاتنا، وهك ناوهندیك بۆ ئهم ئیمپراتۆریه ته.

ئیدی له دوای ئه مه هۆلندا له بواری بازرگانی خۆره لات به تایبتهت خۆه لاتیی دور "چین، یابان، هیند" جیگه ی دهوله ته گه رهکانی گرتیه وه. پاش ئه مه ده ریاوانی هۆلندی "ئه بیل تاسمان" (1603-1653) به ده وری ئوستورالیادا سوپایه وه و نیوزله ندا و دورگه ی "تونگا و فیجی" دۆزیه وه. به هه مانشیوه ده ریاوانیکی تریان له سالی 1645 دهستیگرت به سهر دورگه ی "سنت هیلانه". له سالی 1645 کاتیك له نزیک لوتکه ی ئاوات گه رده لول و باو بوۆران که شتیهکانی تیکشکاندن، ئه وان له نزیک شوینی پوداوه که ههستان به بنیاتنای شاری "کاپتۆن" و داگیرگه ی ئه فریقای باشور. له هه مان کاتدا بناغه ی داگیرکاری هۆلندیان له ئه مرکا داپشت، ئه مهش به ده سترتنیان به سهر به پازیل له سالی 1624، ههروهها دورگه ی "توبوگو" و "کراسا" یان- له هیندی خۆرئاوا 1632-1632 له ئیسپانیایان سه ند. هه ندی له هۆلندیه کان له دۆلی پوباری هه ندسن نیشته جی بوون و له سهر پێژگه ی ئه و پوباره شاری نیو ئه مستردام یان- بنیاتنا "نیوۆرک ی ئه مپۆ"، وه به 150 میل له باکوری ئهم شاره قه لایه کیان دروستکرد به ناوی قه لای ئۆرنج و، سه رجه م ناوچه کهشیان به نیوزلاند "زهویه نزمه نوپیه کان" ناوه د کرد. به م شیویه له نیوه ی سه ده ی هه فده هۆلندا جیگه ی ئیسپانیایا و پرتوگالی گرتیه وه له بواری بازرگانی و هه بوونی داگیرگه دا له ئاسیایا و ئه فریقیا و ئه مریکا. وه بووبه پکه به ری سه ره کی ئینگلترا و فه ره نسا

به شیوهیهك ولاته ئه وروپیهكان ئیرهییان به خوشگوزهرانی هۆلندا دهبردو چاویان تیپریبوو.

جهنگی بازرگانی له نیوان ئینگلته راو هۆلندا :-

دهوله مەندبوونی هۆلندا و ههولدانی بۆ پاوانکردنی بازرگانی و قورغکردنی داگیرگهكان و دورخستنهوهی خهلكانی تر له م کایه، بووه هۆی پهیدابوونی ناپه زایی و پکه بهری کرانی. ههروهها بووه هۆیهك بۆ دهوله ته گه ورهكان که ههولدهن قورغکاری هۆلندا تیکبشکێنن. فهره نساو ئینگل تراش له پێشه وهی ئه م دهولاتانه بوون. بێ گومان گه شه کردنی سه رمایه داری دهووری گرنگی له م کایه دا ده گێراو وای له ههریه که له دهوله ته سه رمایه دارهكان کرد که به رژه وهندی ئابووری بخه نه پێش ته وای پرسه نه ته وه ییه کان.

له ماوهی سه دهی حه قده زنجیرهیهك جهنگ له نیوان ئینگلته راو هۆلندا هه لگیرسا. کێپرکی کردنی ئه م دوو ولاته له زه ریای باکووری ئه تله سی له سه ر پاوگه کانی ماسی دهستی پێکرد، وه له هیندی خۆرئاوا و که ناری ئه فریقای خۆرئاوا له سه ر بازرگانی کۆیله و ناوهنده بازرگانیه کان دهستی پێکرد. دامه زانندی داگیرگهی زهویه نزمه کان "له باشوری نیوئاینگلاند" کاریگه ری گه وره ی هه بوو له دروستکردنی مه ترسی له سه ر فهرجینیا. کۆمپانیای هیندی خۆره لاتی هۆلندی پێگری کرد له نوینه رانی کۆمپانیای هیندی خۆره لاتی ئینگلیزی له مه ر ئه نجامدانی هه ر چالاکیه کی بازرگانی له گه ل دوورگهی به هار "هیندی خۆره لاتی". وه له سالی 1623 که شتیگه لی هۆلندی هه ستا به سازدانی کوشتارگه یهك بۆ بازرگانه ئینگلیزه کان و سه رجه م بازرگانه ئینگلیزه کانی له ویدا کوشت. شیاوی باسه ئه م کوشتارگه یه به کوشتارگهی "ئامبویانا" ناوی ده رکرد.

لەسالی 1651، حکومەتی کرۆمۆیل یاسای کەشتیوانی دەرکرد، کە بەگوێرەی ئەم یاسایە دەبۆایە بازرگانی ئینگلیزی لەسەر کەشتی ئینگلیزی بێت. لەمەوەشەوێ پێگەری کرد لە ھۆڵەندیەکان لە بازرگانی کردن لەگەڵ ئینگلیزەکان بەشیوەیەکی رستەوخۆ. لەم کاتەشدا زنجیرەیک جەنگ لەنیوان ھەردوولادا ھەلگیرسا. ئەم جەنگانە لەنیوان سالانی 1652-1654 ھەلگیرساو ھۆڵەندیەکان بەسەرکردایەتی ئەدمیرال "دی رۆیتر" و "فان ترومب" سەرکەوتن بەسەر ئینگلیزەکان. بەلام ھەندی سەرکەوتنی ئینگلیزەکان ھۆڵەندیەکانی والیکرد بە پێی پەیمانی "ویستمەنسی" سالی 1654 دەستبەرداری ناوەندەکانی بازرگانی ببن لە ھیندی خۆرھەلات بۆ ئینگلیزەکان. ھەروەھا ھۆڵەندا قەرەبووی کۆشتارگەی "ئامبویانا"ی بۆ ئینگلیزەکان کردەو. وە لەئەنجامی شۆپشیک کە لەبەرازیل و لەدژی ھۆڵەندا بەرپابوو لەسالی 1623، ھۆڵەندا دەستبەرداری بەرازیل و تەواوی داگیرگە بچووکەکانی ئەمریکای باشور بوو بۆ پرتوگال. جەنگی دووھمیش کە لەنیوان ئینگلتەرە و ھۆڵەندا ھەلگیرسا، لەسالی 1665 دەستی پێکردو تا 1667 بەردەوام بوو. "دی رۆیترز" کەشتیەکی ئینگلیزی لەپێژگەی پواری تایمز سوتاندو دانیشتوانی لەندەنی تۆقاند. بەلام سەرکەوتنی ئەمجارەش بۆ ئینگلیزەکان بوو کاتیکی توانیان دەستبەگرن بەسەر شاری نیو ئەمستەردام و ناویان لێنا نیویۆرک.

جەنگی سێھەمیش لەسالانی 1672 تا سالی 1674 بەردەوام بوو. ئەم جەنگەش لەئەنجامی کارە دوژمنکاریەکانی لۆیسی چواردە بوو بۆسەر ھۆڵەندا. چارلسی دووھمی پاشای ئینگلتەرە لەم کاتەدا بەھۆی ئەوێ باوەڕی وابوو کە ھۆڵەندا مەترسی گەرە دروستدەکات لەسەر بازرگانی ئینگلیزی، ھاوپەیمانی لۆیسی کرد. وەڵی پەرلەمانی ئینگلیزی باوەڕی وابوو کە ھۆڵەندا بەھیچ شیوەیەکی لەشیوەکان نابێتە مەترسی لەسەر بازرگانی ئینگلیزی، بەلکو ئەو فەرەنسایە کە دەبێتە دوژمنی یەکەم لەداھا توودا. لەمەشەوێ ھەریەکە لە چارلس و جیمسی برای سیاسەتییکی ئەم بەرەو ئەم بەرەیان

پیاوێکی کرد لە هەمبەر هۆلندا و فەرەنسا. واتا "هەر جاره و لایەنگری لایەنێکیان دەکرد".
لە مەواوەیدا و تا ساتی هەلگیرسانی شۆپشی جەلیلە، ئینگلتەرا هاتە ئەو باوەڕە کە
پۆلی هۆلندا کۆتایی پێهات و فەرەنسا تاکە پکەبەری بەردەم مەزنبوونیانە. ئیدی
لە ساڵی 1689 هەو- مەملانێی ئینگلیزی و فەرەنسی دەستیپێکردو تا سەدەی نۆزدە
خایاند.

مەملانێی ئینگلیزی و فەرەنسی

فەرەنسا لە ئەمریکا :-

لە کۆتاییەکانی سەدەی پازدەهە فەرەنسیەکان بە پاوکردنی ماسیەو خەریک بوون
لە کەنارەکانی کەنەدا. فرانسوای یەکەمی پاشای فەرەنسا لە ساڵی 1524
"فیرانزاوای" ناردە ئەمریکا. دوای ئەوە لە ساڵانی 1534-1542 سێ شالۆی تری
وەرپێخست بە سەرکردایەتی "جاک کارتر". ئەمەیان توانی دۆلی پووباری "سنت لۆرنس"
تاوێکی "مۆنتریال" بدۆزێتەو. وە کاتیکی "سموئیل چاپلن" لە ساڵی 1608 شاری
"کیوبک"ی دامەزراند، ئینگلیزەکان پێش ئەوان بە سالتیک شاری "جیمس تاون"یان-
لە فەرەنجینیا بنیات نابوو. "چاپلن" ژمارەیک دەریاچەی دۆزیوەو پەيوەندیەکی
دۆستانەیی بە هیزی لە گەڵ هیندیە سۆرەکان بەست. کاتیکی "چاپلن" لە ساڵی
1635 مرد، فەرەنسیەکان دەستیانگرتبوو بە سەر پووبەرێکی بەرفراوانی کەنەدا کە
فراوانتر بوو لە پووبەری فەرەنسا. ئەم ناوچەیش بریتی بوو لە نیوانی دۆلی پووباری
"سنت لۆرنس" و دەریاچە گەورەکان. ئەم ناوچەشیان ناونا فەرەنسی نوێ.

کاردینال "پیشیلیۆ" لە ساڵی 1627 بوو بە رهێنانی ناوچە داگیرکراوەکان
"فەرەنسی نوێ" کۆمپانیایەکی فرە بەشی دامەزراند. ئەوەندە نەبرد کە ئەم
کۆمپانیایە بازراوانی فەرۆی قۆرغکرد لەم ناوچانە کە ئەم بازراوانیە دیگرتەو.
حکومەتی پیشیلیۆ مەرجی کرد لە گەڵ کۆمپانیای بەوێ چوار هەزار فەرەنسی

نیشته جی بکات له ماوه ی پازده سال و بۆماوه ی سی سالی ش بیانژیینی له دوی گه یشتیان به ئه مریکا. له سالی 1637 کۆمپانیا ته نها دوو کیلگه ی دامه زرانده بوو، فه په نسیه دواینه کانیش بریتی بوون له سه ربازان و قه شه و بازرگانانی فه روو فه رمانبه ران. هه ندی له فه په نسیه پڕۆتستانته کان نیشته جی بوون له ناوچه کانی به پازیل و فلۆریدا، به لام له ناو دانیشتوانی ئه م ناوچانه توانه وه. پێگه نه ده درا فه په نسیه پڕۆتستانته کان کۆچ بکه ن بۆ ئه مریکا، ئه وانه یشی توانیان کۆچ بکه ن، دوورگه ی "کاریبی" یان- هه لبژارد، ئه مه له کاتییدا ژماره یه کی زۆر له فه په نسیه کان له که نه دا بوون.

له سه رده می لۆیسی چوارده ش کۆلیبیر سیاسه تیکی نوێی گرت به رو له سالی 1674 کۆتایی هینا به کۆمپانیاو کارگیریه کی راسته وخۆی به سه ر ناوچه که دا سه پاند. له سالی 1672 کۆلیبیر "کومت دی فۆرتیناک" ی- دامه زرانده وه ک فه رمانپه وای گشتی به سه ر ناوچه که بۆ به پڕۆه بردنی فه په نسای نوێ. "فۆرتیناک" تا سالی 1698 به رده وام بوو له فه رمانپه وایی کردن. بێجگه له سالانی 1682 بۆ 1689. "فۆرتیناک" فه په نسای نوێی به ئاراسته ی خۆرئاوا و باشور فراوان کرد. له سالی 1673 "لۆیس جولیت" له پوباری میسیسپی تاوه کو ئۆرکنسا دۆزیه وه. هه روه ها "سویر دی لاسال" ویلایه تی "وینوی" دۆزیه وه. وه له سالی 1682 له پوباری میسیسپی دابه زی و ته وای پوباره که ی دۆزیه وه و دۆلی ئه م پوباره ی به هی فه په نسای دانا به بی گه یشتنی به "نیو ئۆرلین". وه ناوی لیینا "لویزیانای". "لاسال" له یه کی له شالاهه کانیدا له لایه ن کۆمه له که یه وه کوژرا. به لام هه رچۆنیک بیت نیشته جیگه یه کی فه په نسی دامه زرانده له که ندای مه کسک له سالی 1699. به م شیوه یه فه په نسا تۆوی ئیمپراتۆریه تی خۆی له ئه مریکا دا چاند، که له پێژگه ی پوباری سنت لۆرنس وه- درێژ ده بوویه وه بۆ پێژگه ی پوباری میسیسپی.

فەپەنسىيەكان تەنھا بە نىشتە جېببونىيان لە دۆلى پوبارى سنت لۆرنس و كەنەدا ئۆقرەيان نەگرت، بەلكو بەشېكىيان لە " نىوئاينگلاند " نىشتە جېببون. بە ھەمانشېو ھەروەك چەند شارېنكى ترى وەك: سنت لويس و دىتروپيان بنىاتنا.

ئىنگىلىز و فەپەنسىيەكان لەئەفرىقا :-

ئىنگىلىزەكان داگىرگەيان دروستكرد لەكەنارى زىپو كامبىيا لەئەفرىقاي خۆرئاوا. ئەمە لەكاتىدا فەپەنسىيەكان نىشتە جې بون لەپېژگە پوبارى سەنىگال و مەدغەشقىر لەكۆرى. ئەم ناوەندە ئەفرىقايەش وېستگەى بازىرگانى كۆيلە و زىپو عاج بوون. وە ئەفرىقا ئاوەدان نەبوو ھەروەك تا ھاتنى سەدەى نۆزدە. لە زىپى غىنىياشەو و شەى جىنە "گىنىيا" ى ئىنگىلىزى وەرگىرا.

مەلەلانى ئىنگىلىزى و فەپەنسىيەكان لە ھىند

ھىندىستان لەسەدەى ھەقىدە :-

ھىندىستان لە ھەموو ولاتىكى جىھان زىاتر سەرنجى ئەوروپىيەكانى بۆلاى خۆى پاكىشاو. ھەربۆيە ئامانجى ولاتە ئەوروپىيەكان لەكۆتايىيەكانى سەدەكانى ناوەرپاستەو گەيشتن بوو بە ھىند. نىمچە كىشورەى ھىند لە پووى پووبەرەو بە قەدەر نىوہى ئەوروپا دەبىت و ژمارەى دانىشتوانى لەسەدەى ھەقىدەدا نىزىكەى دووسەد ملیۆن كەس بوو. دەمىك بوو ئەوروپىيەكان دەيانوويست بەرھەمەكانى ھىند لە لۆكە و كەتان و بەھارات و ئاورىشم بەردى بەنرخ و دروستكراو پەنگىنەكان بەدەسبەخەن.

ھىندىستان لەلايەن بنەمالەيەكى مەغۇلى موسلمانەو لەسەدەى شازدەو فەرمانپەرەوايى دەكرا. ئىمپىراتورى گەورە لە سالانى 1555 بۆ 1605 مەزنىترىن

ئیمپراتۆری ئەم بنەمالە یە بوو کە سیاسەتێکی لیبۆردەبیانە ی پیاوێ کرد لە گەڵ پەرگەزو ئاینە جوۆر بە جوۆرەکان و دەرفەتی بۆ کایە ی بازەرگانی پەرەساندو لە سەردەمی ئەودا هیند یە کگرتووی بە خۆیە وە دی. لە دوای ئەمیش چەند ئیمپراتۆریکی بە هیز هاتنە سەر دەسلالت کە هونەر لە سەردەمی ئەواندا پیشکەوتنی بە خۆیە وە بینی. لە جوانترین شاکارە هونەری و تەلارسازیەکانی ئەوکاتەش مزگەوتی "تاج المحل" هـ - کە لە بەردی مەرمەری سپی بنیاتنراوە لە نیوان ساڵانی 1635 - 1653، ئەم شاکارە بۆتە جوانترین شاکاری هونەری لە جیهاندا و پەرەنگدانە وە ی هونەری ئیسلامی لە خۆیدا بەرجەستە دەکات.

لە پووی کارگێڕیە وە ئیمپراتۆرە دواینەکان لە "دەلە" هـ - فەرمانرەواییان دەکرد بە سەر ناوچە یەکی بەر فراوان کە دابەشکرا بوو بە سەر ژمارە یە ک و یلایەت و لە پێگە ی نوینەرەکانە وە فەرمانرەوایی دەکران. ئەوانە زۆرینە یان شیۆرە یە ک لە سەر بە خۆیان هەبوو لە هەریەکانیان. بەلام زۆرینە ی هیندۆسەکان گوێڕاپا یە لێان بۆ ئیمپراتۆری مەغولی هەبوو. ئەوروپە یە کانیش ئەمە یان بە خالی لاوازیینی و قۆستیانە وە بە شیۆرە یە ک کە لە سەدە ی دواتر دا خۆیان سەپاند بە سەر هیندو ئیمپراتۆرەکان.

پرتوگالیەکان لە ناو ئەوروپە یە کەم خەڵکانێک بوون کە لە سەردەمی "فاسکۆدیگاما" وە - ناوەندی بازەرگانیان لە هیند دامەزراند. هۆلندیەکانیش لە کۆتایی سەدە ی شازدە وە بە سەر پرتوگالیەکاندا سەرکەوتن و شوێنیان گرتنە وە لە سەرەتاکانی سەدە ی دواتر دا. لەم کاتە شدا ئینگلیزەکان دەستیان کرد بە پێکخستنی شالاوەکانیان بۆ هیندو باشوری خۆرە لاتێ ئاسیا. وە لە ساڵی 1611 ئینگلیزەکان یە کەم و یستگە ی بازەرگانیان لە "مزولی بتام" دامەزراندو، لە 1612 لە ساڵی لە "سورات" و یستگە یەکی تریان کردە وە. کەشتیگە لی کۆمپانیای هیندی خۆرە لاتێ ئینگلیزی چەند جارێک لە گەڵ پرتوگالیەکان پووبە پوو بوو یە وە و توانی لە ساڵی 1622 پرتوگالیەکان لە

دوورگه ی "هؤرموز" دهرپه پښی که ده که ویتته دهر وازه ی که نداوی عهره بی. ههروه ها له سالی 1689 ټینگلیزه کان سی ناوهندی سهره کی بازرگانیان له هیند وه چنگ که وت. یه که م: کیلیکتا: له پښگه ی پووباری کهنج له سهر که نداوی په نغال, که له سالی 1786 بنیاتیان نا. به لام دلناین له وه ی که ټینگلیزه کان توانیان به رگری لیکه نو بیپاریزن له ټیمپراتوری مه غولی یاخود نه یانتوانی. دووهم: "سیتر فرانس ده ی" که قه لای "سهنت جورج" ی بنیات نا له سالی 1640 له باشوری میدراس. سییه م: شاری "بومبای" له سهر که ناری خورثاوی هیند که ټینگلیزه کان له سالی 1662 وه چنگ خوین خست. نه مه ش وه ک مارهی کی پاشای پرتوگال بوو که درایه چارلسی دووهمی پاشای ټینگلته را.

فهره نسیه کان له هیندستان :-

له سهرده می "هنری چوارهم" له سالی 1604 حکومه تی فهره نسی "کومپانیای هندی خوره لاتی فهره نسی" دامه زراند. وه لی دامه زراندی ناوهندی بازرگانی له سورات تاسالی 1668 به درهنگ که وت. فهره نسی و هؤلندی ټینگلیزه کان تاوه کو کوتایی سه ده ی حه فده کیپرکییان له گه ل یه کترنه ده کرد. به لام دامه زراندی مه رکه زی بازرگانی له "شاندراغار" له سالی 1672 له نزیك "کیلیکتا", ههروه ها مه رکه زیکی تریش له دووری سه د میل له "میدارس", بوونه مه ترسی گه وره و په یوهندی هه ردوو ده ولته تی به ره و ئالوژی برد له هیندستان.

تیچوونی په یوهندییه کانی نیوان ټینگلیزو فهره نسیه کان له داگیرگه کان :-

پیشتر نه وه مان پوونکرده وه که فهره نسا به له سهرخویی هاته نیو گه مه ی داگیرکاری, که چی له گه ل نه وه شدا بوو به ده ولته تیکی پکابه رو به هیزی بریتانیا. لیړه وه سه لماندی هه بوونی خوین و پیشاندانی هیژ وه ک جاران نه مایه وه که بریتی بیت له بنیاتنانی ناوهندی بازرگانی و دروستکردنی قه لا, به لکو سه لماندی بوونی هیژو

دهسه لات له گۆره پانی جهنگدا نیشان دهدراو دهسه لمینرا. بویه له سه ره ردو ده ولته پیویست بوو هه بوونی خویان له گۆره پانی جهنگ دا بسه لمینن. پیشتر نه وه مان خسته بهرچاو که فهره نسا ده وله مه ندترو له پووی ژماره ی دانیشتوانه وه له ئینگلترا به ره و ژورتر بوو، وه له گۆره پانی سیاسی نه وروپاش له هه موویان به هیژتر بوو. به لام هه ردوولایان لاوز بوون له دروستکردنی ئیمپراتۆریه تی جیهانی. هۆکاری نه وه ش ده گه رپته وه بۆنه وه ی ئینگلترا به به رده وامی گرنگی ده دا به به هیژکردنی که شتیگه لی، فهره نسا ش خۆی خستبووه ناو گیزاوی سیاسه ت و جهنگی نه وروپا، سه ره پای نه و بره ودانه ی که " کاردینال پیشیلو " به دروستکردنی که شتیگه لی دا. لۆیسی چوارده به هۆی جهنگه زۆره کانی پرسى به هیژکردنی که شتیگه لی به جیهیشت. نه مه له کاتیگدا ئینگلترا به هۆی پینگه جوگرافیه که ی له ناوه راستی ده ریاو دابپانی له کیشوهری نه وروپا، زیاتر گرنگی ده دا به هیژی ده ریایی و دروستکردنی که شتیگه لی، به تایبه ت له دواى جهنگی ئارمادای سالی 1588. هه ربویه ده بینین له زۆرینه ی جهنگه ده ریاییه کان ئینگلیز سه رکه وتن به ده ست دینیت.

نه دمپراللی ئینگلیزی " پۆرت بلیک " توانی چهند سه رکه وتنیکى ده ریایی له به رامبه ر هۆلندیه کان به ده سته بپینی. نه م سه رکه وتنه له لایه ک، له لایه کی تریشه وه یاسای ده ریوانی سالی (1651-1660) قازانجیکى زۆرو سامانیکی گه وهره ی بۆ خاوه ن که شتیه ئینگلیزه کان هاورد، نه مه ش به هۆی نه وه ی یاسای که شتیوانی بازرگانی کردنی له نیوان ئینگلتراو داگیرگه کان به که شتی غه یره ئینگلیز قه ده غه کردبوو.

ولاتانی نه وروپا زۆر له وه ده ترسان که له ناو ده ریادا پووبه پووی که شتیگه لی ئینگلیزی ببنه وه، هه ربویه پیشه سازى بازرگانی ئینگلیزی که له ژیر سایه ی بنه ماله ی تیۆدۆرو ستیورات گه شه ی کرد، چینیکى ده وله مه ندی سه رمایه دارى وای دروستکرد، که توانیان مافو به ربژاری له په رله مانی ئینگلیزی به ده ست بپین.

به پيچه وانه وه فهره نسيه كان كيښه ټايبه ټي خويان هه بوو، نه مهش به هوی ئه و
 باجو په سمه زورانه ټي كه له نيوان هه ريمه فهره نسيه كان به سه رياندا سه پا بوو. كه هه ر
 نه مهش بازرگاني فهره نسي دواخست. پاشماوه ټي سه نديكاكاني سه ده كاني
 ناوه راسيتيش نه وه نده ټي تر ته گه رهي خسته به رده م بازرگاني و سه مايه داري. فهره نسا
 ته نها به هوی نه مه وه كاري دوانه كه وتبوو، به لكوو جه نكه ئاييني و نيوخوييه كانيش
 هه ليان پرپوكاندبوو چيني كار كاري به ره و نه مان برد بوو مولك و ساماني بازرگانيه ټي
 به هه ده ردا بوو، به شيوه يه كه له پيشهاتني سالي 1600 بازرگاني فهره نسي ويران بوو،
 هاته نه و په پي نزمي.

به لام بارودوخ له سه رده می هنري چواره م به ره و پيشه وه پويشت. فهره نسا
 له سه رده می نه ودا بوژايه وه و چالاكي بازرگاني دووباره ژيايه وه و ئابوري ولات گه شه ټي
 سه ندو خوشگوزهراني و خوشنوودي له ده يه ټي يه كه می سه ده ټي هه فده بالوبوييه وه.
 به لام زيادبووني ده سه لاتي پاشايه ټي واكرد به ده سه تياني ده سه لاتي سياسي
 له لايه ن بازرگانه پرپوستانتيه كان له فهره نسادا يه كجار قورس بيت. ئيدي چيني
 بازرگاني فهره نسي نه يانده تواني ريگري بكه ن له لويسي چواره ده كه چيتر به هوی
 جه نكه كانيه وه ولات كاو له نه كات. بارودوخ ټي فهره نسا واتي كچوبو پيشه سازي
 به شيوه يه كه له دوابوو، كه نه گه ر كه ساني پسپوريش رپوشويني گونجاويان گرتبايه به ر،
 نه واهه حمه ت بوو فهره نسا به ته واوي هه ستيته وه. نه و هه تا هه رچه نده كو ليبيتر به
 سياسي ته وه ووردو گونجاوه كه ټي تواني دووباره بره ويدات به پيشه سازي و بازرگاني،
 به تايبه ت ئاوريشم، هه روه ها داناني ياساي پويست بو چاك كردني پيشه سازي، وه
 داناني باجو له سه ر كه لوپه لي هاورده بو نه وه ټي بتواني كيپر كي بكات له گه ل كه لوپه لي
 بياني. به لام له گه ل نه وه شدا پيشه سازي فهره نسي نه ي تواني كيپر كي پيشه سازي
 ئينگليزي بكات و شان له شاني بدات. خو هه رچه نده كو ليبيتر به سه پاندي باجو له سه ر
 كه لوپه لي بياني هاورده، سياسي ته كه ټي گونجاو بوو، به لام له پاستيدا جه نكه زورو

بۆرەكانى لۆيسى چواردە و پيشيليۆ و، ئەو باجە زۆرانەى داسەپا بوون بۆ تەواوکردنى جەنگەكان، بووئە هۆى بەهەدەرچوونى سەرۆت و سامان و نەمانى زىندەگى و نشوستى هينانى فەرەنسا لەهەرسى بوارى سياسى و ئابورى و كۆمەلايەتى.

سياسەتى داگیرکاری فەرەنسا بەشیوەیهكى گشتى توندتر بوو لە سیاسەتى ئینگلیز. فەرەنسیەكان توانیان بالادەستى بەسەر فەرەنسای نوێ لە ئەمریکا، كۆچبەریان لە ماوەى بیست ساڵدا بە پێژەى 300٪ زیادى كرد. هەرۆك توانیان پەيوەندى دۆستانە لەگەڵ دانیشتوانى پەسەنى ئەوئى ببەستن. ئەمە لەكاتىكدا ئینگلیز لەجەنگى بەردەوام دابوو لەگەڵ هیندیەسورەكان. لەلایەكى ترەوه فەرەنسیەكان پێگربوون لەكۆچکردنى فەرەنسیە پڕۆتەستانتیەكان بۆ داگیرگەكان، كەچى ئینگلیزەكان گوىيان نەدەدا بەجیاوازی ئاین و ئاینزاكان، هەموویان بە جیاوازی پێکھاتە ئاینیەكان كۆچیان بۆى دەکردو لەوێشدا هاوکاری ئینگلیزیان دەکرد لەجەنگەكاندا لەدژی دۆژمنانیان.

هاوێه یمانى ئینگلیزى و هۆلندی لەدژی فەرەنسا :-

هەتا كاتىك بنەمالەى ستیوپات لە ئینگلتەرا دەسەلاتدار بوون، بارودۆخ گونجاو نەبوو بۆ تێكگیرانى ئینگلتەراو فەرەنسا، بەهۆى ئەوەى ئەم بنەمالەیه مەیلیان بەلای كاسۆلیكى دابوو، وە دۆستایەتیان لەگەڵ لۆیسی چواردە بەهێز بوو. بەلام كاتىك شۆرشی جەلیلە هەڵدەگیرسى و ئەوان لەسەر تەخت لادەچن و پەرلەمان بەسەر ولاتدا بالادەست دەبێ و، ولیەمى سى یەم دیتە سەر تەخت، بارودۆخ گۆرانی بەسەردا دیت. بەهۆى ئەوەى ولیەم پڕۆتەستانتى بوو، لەلایەكى تریشەوه بەسەر هۆلندا شەوه دەسەلاتدار بوو، سەرسەختترین پکەبەرى لۆیسی چواردە بوو. ئەمەش بەمانای یەكگرتنى دوو ولات دەهات بەرامبەر فەرەنسا.

جهنگی شا ولیهم :-

کاتیك ولیهم ئۆرنج هاته سهر تهختی ئینگلیزی، ئه وهندهی نهبرد جهنگی دهستهی ئۆکسبرگ هه لگیرسا. ئه و جهنگانه له ساڵی 1689 دهستی پێکرد تاوهکو ساڵی 1697 بهردهوام بوو. له جهنگی "پوین" ولیهم به سهر جیمسی یه کهم و فهرنسی و ئێرله ندیه کاندای سهرکهوت، که ههر سێ لایان هاوپه یمان بوون. ههروه ها که شتیگه لی "ولیهم" سهره پای تیکشکانی له سهری "بیچی" له ساڵی 1690، به لام هه رچۆنیک بیت له ساڵی 1692، به تهنها له جهنگیکى ده ریای سێ پۆژی دا له نزیك لاهای توانی که شتیگه لی فهره نسی تیکبشکینێ.

ئهم جهنگانه له داگیرگه ئهمریکيه کان به جهنگی شاولیه م ناسرابوون. ئینگلیزه کان له داگیرگه کانى ئهمریکا توانیان دهه ستبگرن به سهر بورت و پیاڵ و کیوبک له که نه دا. فهره نسیه کانیش هه ستان به سوتاندنی هه ندێ شوین له نیو هامشه رو نیویۆرک. به لام به پێی په یمانی ریزوریکى ساڵی 1667 فهره نسا ئهم زه ویانه ی گێرپیه وه.

جهنگی شارژنه ئان :-

جهنگی ویراسه ی ئیسپانیا که له نێوان ئینگلترا و هاوپه یمانه کانى له گه لّ فهره نسا هه لگیرسا له ساڵی 1702-1713. ئهم جهنگه له ئهمریکا به جهنگی شارژنه "ئان" ناسرا. هیندیه سوریه کان "نیوئاینگلاند" یان- وێرانکرد، له ملاشه وه ئینگلیزه کان ده ستیانگرت به سهر "بورت و پیاڵ و کیوبک". فهره نسا له گه لّ ئه و خه ساره تانه ی به هۆی جهنگه وه لێی کهوت، به لام تانه و کاته ش زۆرێک له داگیرگه کانى له ئهمریکا و هیند به دهسته وه ما بوو.

سه رکه و تنه کانی ئینگلته را به سه ر فنه رنسا دا :-

ململانی ئینگلیزو فه په نسی له نه مه ریکاو له هیندو له ده ریاکاندا زۆر توندوتیژبوو. له نه مه ریکاو فه په نسا تانه وکاته ش له دواى په یمانى "ئه تريخت"، دۆلى پوبارى سنت لۆرنس و دوورگه ی کپ بریتۆن و به ریزارى پاوگه کانی ماسى له رنیوفاوندلاندى به ده سته وه مابوو. هه روه ها سه ره سته باززگانی هه بوو له دوورگه ی خۆرئاوا. نه مه و جگه له داگیرکردنى دۆلى پوبارى میسیسپى. فه په نسا ژماره یه کى زۆرى بورچ و قه لای دروست کردبوو به مه به سته پاریزگارى کردن له مولکه کانی له ده ریاچه ی چاپلن تاوه کو نیاگرا و سه نت ماری و ده ریاچه ی وینبیک و پوبارى واباش و وینوى، وه به دریزایی پوبارى میسیسپى تاوه کو که نداوى مه کسک. جگه له مه فه په نسیه کان له سالى 1760 له مۆبیل وه له سالى 1718 له نیوئۆرلین نیشته جى بوون. که پاش نه مه فه په نسا بانگه شه ی نه وه ی ده کرد که پوبارى میسیسپى مولکى خۆیه تی.

له هیندستانیش حاکمى گشتى فه په نسی "دوپلى" له سه رکرده هیندیه کان نزیک بوویه وه و سوپایه کى پر مه شقى سازکرد له سیبوى "هینده کان". هه روه ها شارى "بوندشیری" قایم کرد که باره گای گشتى بوو. جگه له مه به پوکه ش پۆست و پله ی به خشى به میره هیندیه کان.

له ماوه ی نه و جه نکه ی که له نیوان هه ردوو ولات له سه رده می شاجۆرج هه لگیرسا، گۆرانیکی یه کلاکه ره وه پووى نه دا له بالاده سته هه ردوو ولات به سه ر داگیرگه کانیا. نه وه نده نه بى که ئینگلته را به گویره ی په یمانى "ئه تريخت"، "نیوفاسکوشیا" و "نیوفاندلاند" و که نداوى "هندسن" ی - به ده ست مایه وه و توانى پاریزیان پیوه بکات. نه وه ی که پیویست بوو له نیوان هه ردوولادا یه کلابیته وه خۆى ده بینیه وه له و پرسه ی که ئایه فه ره نسا به سه ر دۆلى پوبارى میسیسپى دا بالاده سته ده مینى؟. ئایه ئینگلته را به گوشه گیرى له که نارى خۆره لاتی نه مه ریکا ده مینیتیه وه؟. یان ئایه فه ره نسا له هیند هه ر بالاده ست ده بیت و ده توانى ئیمپراتۆریه تی هیندى

دروستبکات؟. هه موو ئه م پرسانه له جهنگی ههوت ساڵه دا ولامیان درایه وه و یه کلایی بوونه وه. ئه م جهنگه له داگیرگه کاندای نو سالی خایاند 1754-1763. فه پهنسا له م جهنگه دا نزیکه ی هه موو داگیرگه کانی له ده ستدا. فه پهنسا نه وه ک هه ر له داگیرگه کان به لکو سوپاکه ی له نه وروپاشدا له به رامبه ر فدریکه ی گه وره خوی نه گرت و تیکشکا. ئینگلیزیش هیزه ده ریایه که ی له ناو بر دو کردی به پوشی ده م په شه باو ده ستیگرت به سه ر زۆرینه ی داگیرگه کانی له هیندی خۆرئاوا و بازرگانی فه پهنسی هه ره س پیه ی نا. له هیندستانیش کلایف توانی نه خشه کانی دوپلی پووچه ل بکاته وه. به مه ش هه لپه ی فه پهنسا له نه مریکا کۆتایی پیه ات.

ئینگلیزه کان دوا ی کۆمه لی شکست و تیکشکان توانیان له سالی 1756 چه ندین سه رکه وتنی بی وینه له نه مریکا به ده ستبێنن، ئه مه ش له دوا ی هاتنه سه رته ختی "ولیه م پیت" بۆ سه ر ته ختی ئینگلیزی له سالی 1757، که له دوا ی ئه مه ئینگلیزه کان ده ستیانگرت به سه ر پیگه و شوینه گرنه کانی فه پهنسا. جه نرال "وُلَف ی- ئینگلیزیش له سالی 1759-1760 توانی ده ستبگری به سه ر کیوبک و مۆنتریال. ئیدی دوا ی ئه مه ئینگلیزه کان توانیان فه پهنسای نو ی داگیر بکه ن.

له ولاتی هیندیستان ئیمپراتۆری مه غولی له سه ده ی هه ژده هه ره سه یه نا. به مه فه رمانپه وای ویلایه ته کان خویان سه ربه خو کرد، به تایبه ت فه رمانپه وایانی دیکن. "دوپلی" هاوپه یمانیه تی له گه ل زۆریک له فه رمانپه وایانی "په نغال و ئۆز" به ست. وه له سالی 1750 توانی به سه ر ده سه لاتداری که ناری "کارناتیک" سه رکه و ی. کلایف پیشتی فه رمانبه ری بوو له کۆمپانیای هیندی خۆره لاتی ئینگلیزی و له میدراس کاری ده کرد. ئه م خوی خزنده نیو سوپا و لیها توی و به توانایی خوی له جه نگدا ده رخست و له دوا ی جه نگ چوویه وه سه رکاری پیشووی. "پۆبه رت کلایف" توانی فه پهنسی و لایه نگرانی له هیندییه کان له کارناتیک ده رپه پینی و ئه م ناوچه یه یان لی پاک بکاته وه.

ئهمه ش حکومه تی فه پهنسی ناچارکرد له سالی 1754 "دوپلی" بانگه‌یشت بکاته وه فه پهنسا. ئیدی کلایف بووبه گه ووه و سهررداری ئه م ناوچه یه .

لیره دا ده چینه سهریاسی به نغال، که یه کی له جئینشیه نه کانی به ناوی "سیراج الدوله" له سالی 1756 دهستی گرت به سهر کیلکتا وپاشان 146 که سی له ئینگلیزه کان زیندانی کرد، که بیست و دوو که سیان نه بیئت ئه وانی تر هیچی پزگاریان نه بوو. هه ربویه کلایف به مه بهستی سزادانی "سیراج الدهوله" و تۆله لیسهندنی، له "میدراس" وه - به ره و کیلیکتا که وته پیرۆ دهستیگرت به سهر "شاندرا ناغار" که له ژیر دهسه لاتی فه پهنسیه کان دابوو. "کلایف" هه ربه مه نه وه ستا، به لکو له پاش جهنگیکی خویناوی له دژی "سیراج الدهوله" له "سهل پلاس" له سالی 1757 سه رکه و تئیکی گه ووه و به رچاوی به دهسته ئینا و بری یه ک ملیۆن و نیو پاوه ندی ئیسته رلینی له "میر جعفر" دهست که وت. "میر جعفر" ئه وکه سه بوو که جیگه ی "سیراج الدهوله" ی - گرتیه وه . ئیدی ئینگلیزه کان به سهر په نغال دا زال بوون. به هه مانشیوه و له سالی 1758 ئینگلیزه کان دهستیان گرتیه وه به سهر "مزولی باتام". هه روه ها له سالی 1761 "بوند شیریان" خسته ژیر پکئیی خویان. به م شیویه دهسه لاتی ئینگلیز به سهر که ناری خۆره لاتی هیندا قاچی چه سپاند. ده توائن بلّین: به که وتنی مۆنتریا له سالی 1759، کیوبک له سالی 1760، بوندشیری له 1761، کۆتایی به داگیرکاری فه پهنسی هات. به لام جهنگ تاوه کو سالی 1763 به رده وامبوو به په یمانی پاریس له هه مان ساڵدا کۆتایی پی هات. به راستی فه پهنسا توشی زیان و خه ساره تئیکی گه ووه بوو کاتی که نه داو دۆلی پوباری سنت لۆرنس و هه موو زهویه کانی خۆره لاتی پوباری میسیسیپی و دورگه ی کارانادای له ده ریای کاریبی له ده ستدا. فه پهنسا جگه له هه ندی دورگه و به شیکی غینیا له ئه مریکای باشور هیچی تری بۆنه مایه وه. به ریتانیا له ئیسپانیا نیمچه دورگه ی فلۆریدای دهست که وت، له به رامبه ردا ئیسپایا لۆیزیانای له خۆرئاوای پوباری میسیسیپی پیدرا. هه روه ها بۆ فه پهنسیه کانیش مۆله ت درا که

لەناوەندە لە مێژینه‌کانیان لە هیند بازرگانی بکەن. هەروەها کوبا و فلیپین گەڕێنرایە وە
بۆ ئیسپانیا.

بەم شیوەیە ئیمپراتۆریەتی داگیرکاری فەڕەنسی لە سەدەی هەژدە ئاوابوو،
بەریتانیا لە هەریەکە لە ئەمریکا و هیندو لە دەریاکاندا شوێنی گرتە وە. فەڕەنسا
جگە لە دوو دورگە لە نیوفاوندلاند هیچی تری بۆ نەمایە وە.

هیندی بەریتانیا

بریتانیا لە ساڵی 1763 وەک دەوڵەتێکی داگیرکاری گەورە دەرکەوت. ئەمەش
بە سەرکەوتنی بە سەر فەرەنسا و دامالینی ئەم ولاتە لە داگیرگەکانی. بریتانیا بوو بە
خواوەنی ئەمریکای خۆرەلاتی پووباری میسیسیپی و کەنداو هیند، ئەمە و جگە لە
ناوەندە بازرگانیەکان لە دورگە هیندی خۆرەلات "ئەندونیسسا" و زۆرینە هیندی
خۆرئاوا و کەناری ئەفریقا. ئیدی بەهۆی ئەوانە و زۆر ئاساییە و شتیکی چاوەڕوان
کراوە کە سەرەت و سامان بپێژێ بە سەر بریتانیا دا. بازرگانی ئینگلیزی زیاتر لە هەموو
ولاتان گەشە و فرارژبوونی بەخۆیە وە بینی. بریتانیا زیاتر لە مەش فراوانی
بەخۆیە وە بینی لە هیندستان، ئەمەش لە نیوێ دوو هەمی سەدەی هەژدە.

کۆمپانیای هیندی خۆرەلاتی ئینگلیزی تاوەکو نیوێ سەدەی هەژدە ناوەندی
بازرگانی دادەمەزراند و بەهیزی دەکرد و هەڵدەستا بە کاری بازرگانی. بەلام لەدوای ئەم
مێژووە 1763، گۆڕانکاری بە سەر پەوشە کە داها. ئیدی کۆمپانیای هیندی
خۆرەلاتی وەک جاران نەما، بەلکو کارمەند و پێکخەرانێ ئەم کۆمپانیایە دەستیان لە
کایە سیاسی هیندستان وەرەدا، سەرەپای کاری سەرەکیان کە بریتی بوو
لە بازرگانی و دەستکەوتنی قازانج. جا بە تێپەڕینی پۆزگار زۆرینە میرەکانی هیند
کە وێنە ژێردە سەلاتی بریتانیا. شیاوی باسە ئەم وانیە کلایف لە پکە بەرە
فەرەنسیە کە "دوپی" فێری بوو. واتا: ئەم شیوە سیاسەتە.

ئینگلیز پکە بەرو کێپرکی کاری لە بەرامبەردا نەما لە بواری بازرگانی داگیرگەکاندا. جەنگی حەوت ساڵە و پکە بەریەکان کۆتایان هات و سەرۆکایەتی کردنی بریتانیا گەیشته لوتکە. کۆمپانیای هیندی خۆرەلاتی ئینگلیزی ئیمپراتۆری سیاسی و ئابوری لە هیندستان دامەزراند. بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو زەویانەی کە بریتانیا لە هیند خواوەنی بوو کەم بوون، کە کلیکتا و دەلتای پووباری کەنج (بنغال)ی لە باکووری خۆرەلات و میدراس و هەندی لە زەویەکانی کەناری باشوری خۆرەلات و بۆمبای لە ژێردەستبوو. شیاوی باسە بۆمبای کە وتبوو سەرکەناری خۆرئاوا.

داگیرکاری خۆرئاوایی هەروا بە ئاسانی و لەخۆیەو نەهاتە ئەم ناوچانە، بەلکو ئەو بەهۆی بارودۆخی شلە ژاوا ناھەموار هات و خۆی بالادەستکرد. جا هەر ئەم بارودۆخە لە هیندستان و لە سەردەمی ئینگلیز هەر بەردەوام بوو. ئینگلیزەکانیش ئەم پەوشەیان بەدەرفەت زانی و قۆستیانەو بەدەستگرتن بە سەر زەوی و زاری زیاترو دەستەبەری کردنی فراژبوون و خوشنودی ئابوری لەخودی بریتانیا دا.

میرەکانی هیندستان لە جەنگ و تیکەهەلچوونی بەردەوام دابوون لەگەڵ یەکتەر. ئەم جەنگانەش لە سەرەتاکانی سەدەی ھەژدە ھەر لە دارپانی ئیمپراتۆریەتی مەغولیەو لە هیندستان دەستی پێکردبوو. کارەکانی "دوپی" و جەنگی ویراسەیی نەمساوی و جەنگی حەوت ساڵەش سوتەمەنی ئاگرە کەیان زیاترو زیاتر کرد. جا کاتێک جەنگەکان کۆتاییان هات بالادەستی بریتانیا بە سەر هیندستان جێگیربوو. بریتانیا ھەستی کرد کە میرەکانی "مھراتا" لە ناوھەراست و خۆرئاوای هیند یەکیەتی کۆنفیدرالیان پیکھێنانەو و ھەر پەشەو مەترسین لە سەر ئیمپراتۆریەتی مەغولی دارپاوا، ھەر وەک مەترسین لە سەر نیشتهجێگەکانی ئینگلیز لە سەر کەنارەکانی هیند.

لەم نێوانەدا کلایف لە لایەن خۆیەو سیاسەتییکی ووردی دا پشت بۆ فراوانکردنی ئیمپراتۆریەتە کەیی و پارێزگاری لێکردنی.

له ساڵی 1765 "کلایف" گه پایه وه ئینگلترا و نازناوی لۆردی پئی به خشر او کرایه حاکمی گشتی هیند. جا کاتیك گه پایه وه کیلیکتا هاوکاری ئیمپراتۆری مه غۆلی دهسته به رکرد له دژی میره دهسه لاتداره کان. "کلایف" مه بهستی بوو دهسه لاتی حکومه تی ناوه ندی بگیزیته وه هیندستان و پارێزگاری بکات له هیمنی و ئارامی که بۆ بازرگانی بریتانیا پیویستی سه ره کی بوو. پاش ئه مه له گه ل ئیمپراتۆری مه غۆلی چه ند په یمانیکی به ست و لییه وه چه ندین به ربژاری بۆخۆی و کۆمپانیای ئینگلیزی وه رگرت. کلایف وای ده بیینی که ده توانی به هۆی گێرانه وه ی هیمنی و ئارامی باج به سه پینی و به هۆی فه رمان به رو کارمه نده بریتانیه کان کۆی بکاته وه. کلایف سوپایه کی سیستماتیکی به سه رکردایه تی ئه فسه ره بریتانیه کان پیکه ینا و خۆیشی کرده سه رکرده ی بالای سوپاکه. ئیدی له دوا ی ئه مه بنغال به ته وای چوویه ژێر سایه ی حوکمی ئینگلیزی، وه له ویشه وه بالاده ست بوون به سه ره ریمی به هارو به رزاییه کانی پووباری که نج و له که ناری خۆره لات. ئینجا دوا ی ده سه لاتداربوونی له م هه ریمانه هه ستا به گرته به ری هه مان سیاسه ت و میره کانی پابه ند کرد به چه ند په یمانیک له گه ل بریتانیا. شایه نی باسه ئه م میرانه هه ریه که یان له هه ریمیک ده سه لاتداربوون. دوا ی ئه وه ی کلایف به سیاسه ته ووردو به هیزه که ی ده سه لاتی بریتانیای له هیندستان پته و کردو جیگیری کرد، له ساڵی 1767 گه پایه وه بریتانیا. که چی له جیاتی پاداشت و سوپاس کردن، له لایه ن هه ندی له کارمه نده ئینگلیزه کانی هیندستان تۆمه تبار کرا به وه رگرتنی به رتیل و سوود بۆخودی خۆی. له بریتانیا ش له ژێر فشاری دادوه ری بریتانیا ژیری تی کچوو، پاش ئه وه له ساڵی 1774 خۆی کوشت. حکومه تی ئینگلیزی که سیکی به ناوی "ویرن هستنگ" خسته جیگه ی کلایف. هستنگ له ته مه نی حه قده ساڵی چووبوه ناو کۆمپانیای هیندی خۆره لات و له و کاته وه کاری تیا دا ده کرد. له ماوه ی بیست ساڵی کارکردنی له هیند ئه زمون و شاره زایی زۆری په یدا کردبوو له باره ی سیاسه تی هیندو باری ده رونی (نفیسه ت) ی هیندیه کان. سه ره تا حکومه تی ئینگلیزی

کردی به حاکمی هه ری می بنغال، له پاش دوو سال له به حاکم بوونی له سالی 1774 کرایه حاکمی گشتی سه رجه م ئه و ناوچه هیندیانه ی که له ژێرده سستی ئینگلیز بوون. لیڤه وه بۆیه که م جار سی هه ری می ئینگلیزی یه کانگیرکران، که بریتی بوون له: "بنغال، میدراس، بۆمبای". ئیدی ئه مانه که وتنه ژێرده سه لاتی یه که فه رمانپه و. بۆ ئه مه ش یاسایه کی ئینگلیزی له په رله مان و له سالی 1773 ده رکرا بوو، سه ره پای ئه مه ش یاساکه ئاماژه ی به وه دا بوو که پتویسته سه رجه م فه رمانبه رانی کۆمپانیای هیندی خۆر ه لاتی پادشا په زامه ند بیت له سه ر دامه زاندنیان. ئه مه ش مانای ئه وه ی ده که یاند که هیند بۆته به شیکی گرنگی ئیمپراتۆریه تی بریتانی. پاشان له سالی 1785 یاسایه کی تریش ده رکراو فه رمانی به دامه زاندنی به پتوه به رایه تی ه کی حکومی ده دا له نه دن بۆ سه ره رشتی کردن و به پتوه به ردنی کاروباره کانی کۆمپانیای هیندی خۆر ه لاتی.

هستنگ وه که حاکمی گشتی تاوه کو سالی 1785 مایه وه. له م ماوه یه دا جه نگی له دژی میره کانی مه راتا به رپا کرد، له سالانی 1774-1782، وه به هاوکاری هه ندی له و میرانه ی که مه یلیان به لای به ریتانیا دا بوو، توانی له باکووری هیند خۆی زāl بکات و سه رکه وێ به سه ر میره کانی مه راتا. هه روه که توانی پارێزگاری بکات له بۆمبای و به ربه ست له به رده م هێر شه کانی مه راتا دا بنی. پاشان توانی سه رکه وێ به سه ر "حیده ر علی".

حیدر علی ده یویست ده سه لاتی که بۆخۆی له هه ری می میسوری باشور بنیات بنی. له کۆتایدا میره کانی مه راتا ناچار بوون په یمانی ناشتی له گه ل هستنگ ببه ستن، وه به پێی ئه م په یمانه شاری "سالسیت" ی نزیک بۆمبای پا ده سستی ئینگلیزه کان کرا. له م نیوانه شدا شاری "بنارس" ی پیرو ز له سه ر پوو یاری که نه چ که وته ژێر ده سه لاتی بریتانیا.

هستنگ توانی له هیندستان به پپوه به رایه تیه کی ناوه ندی بریتانی به هیژ دابمه زریئی، هه روه ها توانی دام و ده زگای دارایی چاک بکات و یاسا و پپوشوین بۆ پپولیس دابنی و ئیداره ی سه ربازی بکاته ئیداره یه کی مه دهنی به هیژو سه قامگیر. هستنگ له پشت کاره کانیه وه توانی سودی مادی بۆخۆی و بۆ کۆمپانیا ده ست بخت. له کۆتایدا "هستنگ" بانگه یشتی له ندهن کرایه وه بۆ ئه و تۆمه ته ی سه باره ت به به پپوه بردن و کاروباره که ی له هیندا ده دریته پالی. پکه به ری سه رته ختی ئه و، نوسه رو سیاسه تمه دار "ئارمندبرگ" بوو. به لām له شانسی "هستنگ" په رله مانی ئینگلیزی لای به لای ئه ودا کردو ئه و یان به یه کی له و که سانه هه ژمار کرد که پایه و کۆله که ی ئیمپراتۆریه تی بریتانیایان له هیندستاندا چه سپاندوه.

له دوا ی "هستنگ" دوو که سی تر له هیندستان بوونه ده سه لاتدار. "کورنوالس" 1786-1793، که سه رکرده ی ئینگلیز بوو له جه نگی نیوان ئینگلتراو شوپشگێپه ئه مریکه کان، به لām ئه و خۆی پاده ست کرد. دووه میان: "مرکیز ولنز" ی- بوو 1798-1805. ئه م دوو که سه به ته وای به ره نگاری میره کانی "مهاراتا" یان- له ناو بردو مولک و زهوی ژیر ده سه لات ی بریتانیایان فراوان کرد له هیندا. له خۆره لاتدا بریتانیا زāl بوو به سه ر ئوراسیا و گونتور، وه له باشور مایسور. هه روه ها له که ناری خۆرئاوا توانیان ده سه لات ی خۆیان بنوینن به سه ر که ناری مالاریا و بروج، له باکوریش میره کانی هه ری می "نۆز" بوونه لایه نگری بریتانیا. دوا ی ئه مه بریتانیا توانی له سال ی 1803 ده ستبگری به سه ر ده له ی پایته خت، به مه ش ئیمپراتۆری مه غولی جگه له هیمایه ک ده نا هیچی تری لای نه مایه وه. جاکاتیك "ولزی" له سال ی 1805 که پایه وه بریتانیا، ولاته که ی بالاده ستبوو به سه ر ئیمپراتۆره فراوانه که ی له هیندستان و، زۆرینه ی میره کان موچه یان له ئینگلیز وه رده گرت و لی ی ده ترسان. ده سه لات ی بریتانیا هاوئاستی سه روه ت و سامان و که شه سه ندنه ئابوریه که ی بوو.

فراوانخواری ئینگلیز لە دەرهەوی هیند:-

بریتانیا لە دەرهەوی هیندستانیش فراوانخواری ئەنجام داو توانی خۆی زāl بکات بە سەرگەروی مەلاقا، کە پێگەیەک بوو دەگەشتەوێ خۆرەلاتی دوور. پاشان دەستی گرت بە سەر پەنگ. هەروەها لە ساڵی 1795 دەستی گرت بە سەر گەرویەکی تر کە لە ژێر دەستی ھۆڵندیەکان دا بوو. لە هەمان کاتیشدا بریتانیا دوورگەیی سەیلانی لە ھۆڵندیەکان داگیرکرد. ئینگلیز ھەر بەوێندە نەوێستا، بە لکۆلە ئەفریقا زیاتر فراوانخواری بە ئەنجام گەیاندو داگیرگەیی سیرالیونی لە ساڵی 1787 لە سەر کەناری ئەفریقای خۆرئاوا دروستکرد، بەو بیانووی کە بێتە پەناگەیەک بۆ کۆیلە ئازاد کراوەکان. هەروەها لە ساڵی 1794 دەستی گرت بە سەر کۆمەڵێک دوورگەیی تر لە کەناری ئەفریقای خۆرەلات. ئینجا لە ساڵی 1795 ئەفریقای باشوور "کپ تاون"ی- لە ھۆڵندیەکان سەند.

دۆزینەوێ ئوستورالیا

لە سەدەیی شانزەوێ دەنگۆیەک لە ناو دەریاوانان و دۆزەرەواندا ھەبوو سەبارەت بە ھەبوونی کیشوێریک لە ئوقیانوسی باشوور. لە سەرەتای سەدەیی ھەڤدە "دی کیرۆز" دەریاوانی پرتوگالی لە ئوستورالیا نزیک بووێو. لە دواي ئەمە زۆری نەبرد دەریاوانە ھۆڵندیەکان کەناری خۆرئاوایان لە ئوستورالیا دۆزێوێو ناویان لێنا "ھۆڵندای نوێ". وە لە ساڵی 1624 دەریاوانی ھۆڵندی "تاسمان" کەناری باشووری خۆرەلاتی دۆزێوێو دورگەییەکی بچوکی لە باشووری ئەم کیشوێرە بە ناوی خۆیوێ کرد. دواي ئەوانە سەرکێشی ئینگلیز "ولیم دامبیر" لە ساڵی 1688 ھەستا بە ئەنجامدانی خولێک بە دەوری زەوی و سەبارەت بە ھۆڵندای نوێ ھەندێ شتی نوسی. جا لە پاش دە سال ھۆکومەتی ئینگلیزی چەند نێردراویکی نارد بۆ زانینی پووبەری ئەم ناوچەیی. بەلام ئەم نێردراوانە ھیچ سودێکی پێ نەگەیاندن.

ئوستورالیا هه روا به ناپۆشنی مایه وه هه رچه نده له لایه ن ئینگلیزو هۆلندیه کان ناسرابوو وه زانیاریان له باره یه وه هه بوو. ئه وروپیه کان کیشوه ری ئوستورالیا یان داگیر نه کرد تانه و کاته ی "جیمس کوک" له نیوه ی سه ده ی هه ژده سهردانی ئه م کیشوه ره ی کرد.

جیمس کوک "1779-1728" کوپی کریکاریکی کشتوکال بوو له هه ری می یۆرکشایه ری ئینگلترا. به مندالی له لای خاوه ن کارگه یه کی که شتی کاری ده کرد، ئینجا به هۆی گه شته ده ریایه کانی بۆ نه رویج و ده ریای به لتیق، به چاکی فیری ده ریایانی بوو. جیمس کوک له ته مه نی بیست و هه وت سالی چوویه نیو که شتیگه لی پاشایی بریتانی و له جه نگی هه وت سالا ده به ژداری له جه نگی ده ریایه کاندای کرد له دژی فه ره نسیه کان له ئاوه کانی ئه مریکا. هه روه ها وه ک پووپیویکی ده ریایی بۆ پووپیوکردنی نیوفاوندلاند چوار سال خزمه تی کرد. پاش ئه مه حکومه تی ئینگلیزی ناردی بۆ ده ریایانی باشور بۆ گه ران و پشکنین. "کوک" هه ستا به سازدانی سی گه شتی گرنکو لیوه شاوه یی ئه و له سه رکردایه تی کردنی دۆزینه وه کاندای ده رکه وت. ووردبونه وه و تیبینی کردنی هه روه ها باسکردنی گه شت و دۆزینه وه کانی کردی به یه کی له دۆزه ره وه گه وده کان له میژوودا. گه لی ئینگلیزی به یه کی له و شویتگره گه ورا نه ی داده نیین که ئیمپراتۆریه تی بریتانیایان بیناکرد.

کابتن کوک سهردانی دورگه ی "تا هیتی" "1770-1769" کردو له ده وری نیوزله ندا سوپایه وه نه خشه ی ئه م ناوچه یه ی کیشا. هه روه ها هه ستا به پووپیوکردنی که ناری خۆره لاتی ئوستورالیا و ناوی لینا "نیوسوس ویلر"، یا "ویلزی نویی باشور". پاش ئه مه له م شوینه ی شاری "سدنی" دروستکراوه دابه زی و به شیوه یه کی فه رمی ئه م ناوچه یه ی به مولگی بریتانیا هه ژمارکرد. له گه شتی دووه میدا (1775-1772) جاریکی تر سهردانی ئوستورالیا و نیوزله ندای کردو "نیوکالدۆنیا" ی دۆزیه وه و به ده وری که ناری باشوری ئوستورالیا و ئه فریقا و ئه مریکای باشوردا سوپایه وه. "جیمس کوک"

ئەوھى بۇ خەلگى پۈۈن كەردەۋە كە لەنىۋە گۆى باشورى زەۋى جگە لەھۆلندای نوئى
ياخود ويلزى نوئى ھىچى تىرى لى نىيە. ئەمەشيان بەبەرۈورد لەگەل كىشۈرە گەرەكان
بچوكە. لە گەشتى سىئەمدا (1776-1779) "كوك" جارىكى تر دورگەى "ھۋاى"
دۆزىۋە كە پىشتىر ئىسپانىيەكان لەسەدەى شازدە دۆزىۋويانەۋە دواتر لىيان وون
بىۋو. كوك بە ناۋى ۋەزىرى دەريايى ئىنگىلىزى "سندويچ" ناۋى لەم ناۋچەيە نا
"سندويچ". پاش گەشت كەردنى بۆگەرۋى "بەرنك" گەرپايەۋە بۇ "ھۋاى". بەلام
ئەمجارە نەيتۋانى ئىنگىلترا بەچاۋى خۆى بىيىنىتەۋە لەۋىداۋ لەدەستەۋىيەخە بوۋنىك
لەگەل خەلگى ئەم ناۋچەيە كۆزرا.

ھۆمەتى ئىنگىلىزى ھەرگىز دانى نەھىنا بەكابتىن كوك، ۋەك دەريايگەرۈ دۆزەرەۋە
زانايەكى جۇگرافى كە خزمەتلىكى زۆرى كەردۈۋە زانىيارىكى زۆرى پىشكەشى
مىۋقايەتى كەردۈۋە. ھەرۋەھا ۋەك دروستكارىكى ئىمپراتۆرى برىتانىش دانى پىدا
نەھىنا، بەلكو ھۆمەتى برىتانى دۆزىنەۋەكانى ئەۋى قۆستەۋە خستىيەكار. ھەر زو
لەسالى 1786 نىۋەى خۆرەلاتى ئوستوراليا خرايە سەر ھەرىمى "نيوسوس ويلز".
ۋە لە سالى 1788 ئىنگىلىزەكان لەھەرىمى "بوتنى بى" ۋەبەندەرى "جاكسن" (پىگەى
شارى سەدى ئەمىر) نىشتەجى بوۋن. نىشتەجى كانى سەرەتا برىتى بوۋن لەۋ
تاۋانبارانەى كە ھۆمەتى ئىنگىلىز لەزىندانەكانەۋە گۈاستىۋونىيەۋە ئەۋى. ئەۋانە
تىكەل بوۋن لەگەل ئەۋانەى كۆچيان بۆى كەردىۋو، ۋە بە يەكەۋە ئەم ناۋچەيان
ئاۋەدان كەردەۋە. بەتپەپىنى پۆزگارۈ لەماۋەى نىۋەى يەكەمى سەدەى نۆزدە بەشى
خۆرەلاتى ۋە باشورى دابەش بوۋ بۇ چەند ھەرىمىكى جۆراۋجۆرۈ تىاياندا چەندىن
شاريان دروستكردو بەرەبەرە بەھۋى كۆچ كەردنى خەلگى بۆى دانىشتۋانى زۆرىۋو.
ئىدى وورەدە وورەدە ئوستوراليايان دەكارھىنا.

ھەرچۇنىك بىت برىتانىا لەكۆتايى سەدەى ھەژدە بوۋ بە ئىپراتۆرىيەتىكى مەزن.
ئەۋ خەسارەتۈ زىانانەى كە بەھۋى پزگارى ئەمىريكا بەرى كەۋتن، لەھىندو

ئۆستۆرلیا و ئەفریقای باشوور ناوچەکانی ترقەرەبوو کردەو. ئیپراتۆریەتی بریتانی بوو بە فراوانترین و دەوڵەمەندترین ئیمپراتۆریەت کە میژوو دانی پێدا هێنا. زمانی ئینگلیزی بوو بە زمانی مەلاین خەلک، بەهەمانشیوە شارستانیەتی ئەوروپیش لە پێگەی ئینگلترا لە داگیرگەکاندا بڵاوبویەو بە بریتانیا بە تەواوی بە سەردەریاکاندا بالادەست بوو. بازرگانی بریتانیا گەشایەو و سەرۆت و سامان پووی کردە ئینگلترا و بازاڕەکانی دراو پارەگۆپی و بازرگانی لە ئەمستردام و گوازیارەو لەندەن. ئیدی لەندەن وەک: بازاڕپێکی ئالوگۆپکاری دراو لە جیهان دەرکەوت. بانکی ئینگلیزی کە لە ساڵی 1694 دامەزرا، بوو بە گەورەترین دامەزراوەی ئەم کایە لە جیهاندا. بانکی تر لە ئینگلترا دەرەوێ ئینگلترا دروستبوون، وەک: برکلی لە سەرەتاکانی سەدەی هەژدە، لوید بانک لە 1765، بۆرصە لەندەن لە 1773. سەرماوە و سەرماوەداریەتی ئینگلیزی گەشەیی کردو شەوقی دەدا، هەرۆک فاکتەرێک بوو بۆ چالاک کردنی کایەیی کشتوکال و پیشەسازی. بەمەش بریتانیا بوو بە بەهێزترین دەوڵەت لە ئەوروپا و لە هەموویان زۆرتر سەرۆت و سامانی هەبوو، پێگەشی خۆشکرد بۆ دروستکردنی سەرماوەیی پیشەسازی لە داهاوودا.¹

1 Hayes, op.cit; pp.384-422; Gottschalk; op.cit; pp.66-76; 211-217.

به شی دوازدهم
سهره هژدانی ویلايه ته
یه کگرتووه کانی نه مریکا¹

1 Ibid; pp. 243- 87; 437-458; 595.

سهره لدانی ویلايه ته يه کگرتووه کانی نه مریکا 1

له نه نجامی سیاسه تی توندپړه وی شاجیمسی یه که م (1603-1625) ژماره یه ک له چه وساوو پیوریتانیه کان له سالی 1607 کچیان کرد بو نه و شوینه ی نه مړو پیی دهوتری ویلايه ته يه کگرتووه کانی نه مریکا. نه مانه له ویلايه تی فهرجینیا له شاری "جیمس تاون" نیشته جی بوون و سالی دواتر نه وانی تریش په یوه ندیان پیوه کردن.

له راستیدا ته نها سیاسه تی چه وساندنه وه ی سیاسی و ثانی پالنه نه بووه بو کچکردن پوهو نه مریکا، به لکو پیشترو له کاتی زووتر حکومتی ئینگلیزی به ره و فراوانخوازی و بنیاتنانی که شتیگه لی به هیژ ه نگوای دهن او، بازرگان و که سه سرکیشه کان پشتیوانی نه م فراوانخوازیه یان ده کرد بو دروستکردنی ئیمپراتوریه تی داگیرکاری له پشت دهریاکان. کچکردوه سهره تاییه کان له کومه ل و دهسته دهسته ی جیاواز پیکده هاتن. توندپړه وه چه وساوو ثانییه کان و ه لپه کاران و ته ماعکارانی ده وله مهن دی و ه ژاران و نه داران که وایان ده زانی جیهانی تازه هوپه که بو خوشگوزهرانی، وه نه وانه یشی که له سیاسه تی حکومتی ئینگلیزی پازی نه بوون، ولاتیان جی هیشت و پوهو نه مریکا کچیان کرد. هه موو نه مانه کچردوه کانیا ن پیک ده هینا. دواتر به لیثاو کچکردوه ئینگلیزه کان ئینگلترایان جی ده هیشت به ره و نه و ولاته ی نه مړو پیی دهوتری ویلايه ته يه کگرتووه کانی نه مریکا.

جه نگی جووته گول له سالی 1485 کوتایی هات و له ئینگلته را حکومتی کی به هیزی ناوه ندی دامه زرا که زال بوو به سر رهوشی سیاسی نه ته وه یی دورمه ودایی ولاته که یداو توانی که له که شتیکی به هیژ دابمه زرنی و بیکاته سوپه رو قه لغانیکی پته وی پاراستنی ئینگلته را. تیکشکانی ئیسپانیاش له سالی 1588 له به رامبه ر که شتیگه لی ئینگلته را نه وه ی دهرخست که ئینگلته را قه لایه کی سه خته له به رده م

هه موو دهست تیوه ردانیکی بیانی. به هه مانشیوه که شتیگه لی ئینگلیزی یاریده ی ئینگلته پای دا بۆ ئه وه ی په لبا ویتته ناو ده ریاکان و فراواخوازی له ناو جیهانی دهره وه دا ئه نجام بدات و له کیشوهره نوێیه کان نیشته جییت.

له کاتییدا ولاتانی ئه وروپی سهرقالی جهنگه ناوخیه کانیاں بوون له پیناوی دهستخستنی سهرزه مینه کانی ده وروبه ریاں له ئه وروپا که به ته نها تیکشکانیکی جهنگی له دهستیان ده دا، که چی ئینگلته را خۆی دوورده گرت له ململانیکانی ناوخی ئه وروپی که ئه گهری له دهستانی سهرکه و تنه کانی له ناو ئه وروپا نزیک بوو، له هه مانکاتیشدا له هه ولای به دهسته تێنانی داگیرگه کانی دهره وه ی کیشوهری ئه وروپا بوو. وه به هه لگیرساندنێ جهنگ له دژی به هیژترین ولاتی ئه وروپا، که شتیگه له که ی کرده قه لغانیکی پته وو چه کیکی کارا بۆ به دهسته تێنانی دهستکه وتی گرنگ له ئه مریکا و ئاسیا و پاراستنی هه مان ئه و دهستکه وتانه بۆ خزمه تی ئینگلته را.

بیگومان لایه نی ئابووری پالنه ریکی گرنگ بوو بۆ ئه نجامدانی سهرکیشیه کان و دامه زراندنی داگیرگه کان. داگیرکاره پیتشینه کان وه سفی ویلایه تی فه رجینیا یان ده کرد به زۆری زیڕ تیایدا، به وه ی گوايه دانیشتوانه که ی ئه لماس ومه رجان له سهر که ناره کانی دهریای لوئیزیانا کۆده که نه وه و پۆشاکێ منداله کانیاں پێ ده پازینه وه.

سهره پای بێ کاری به ریلای ئینگلته را که به هۆی پرۆسه ی په رژین کردن و گۆرینی زهویه کشتوکالیه کان بۆ له ورگه و نه هیشتنی دیره کان و دهستگرتن به سهر مولکه که ی بلاو ببوویه وه. هه رئه مه ش وای لی کردن بگه رپێن به دوا ی هۆکاری تر بۆژیاں و دهوله مه ندی. له م سهرویه نه ده دا ئه مریکا بۆ ئه وان زهوی به لێن پیدراوو په نگه بوو.

له پال ئه وانه شدا جهنگی سی ساله هۆیه کی تری ئه م کۆچ کردنه بوو، جهنگی سی ساله ی ئه وروپا له نیوه ی یه که می سه ده ی حه قده، بازاره کانی ئینگلیزی له کیشوهری ئه وروپا دا به پووی کالای ئینگلیزی دا داخست و پیشه سازی ئینگلیزی له باربردو به هه زاران خاوه نکارو کریکار بیکار مانه وه.

ھەرۋەھا سالانىكى وشكە سالى بەرھەمى خراپو بى كەلگى لەگەل خۆى ھىناو
 نرخەكانىش بەرزبۇنەۋە، ھەر بۆيە خەلگى كەۋتە بىرى كۆچ كىردن پوۋە ئەمىرىكا،
 ئەمەش بۇ دەستكەۋىتى قوتى ژيان. خەلگى وايان دەبىنى كە ئىنگلېترا پىرو سىخناخ
 بوۋە بە دانىشتوان و ژمارەى دانىشتوان گەشتۋتە پىنچ مەلەين كەس، جا چارەسەرى
 ئەم پەشەۋ لابرەنى ئەم فشارەى دانىشتوان و نەھىشتىنى بى كارى لايان وابوۋ تەنھا
 بەكۆچكردن چارەسەردەبى.

ھاۋكات بانگەشەكارانى مەزھەبى بازىرگانى ھانى داگىركارىان دەدا، چونكە داگىرگە
 ماددەى خاۋ دەبەخشىتە ولات و خۆيشى دەبىتە بازارپىكى بەبرەۋى كاللاۋ بەرھەمى
 پىشەسازى ولات. لەبەرئەمانە لە ئىنگلېتراپادا باۋەپريان وابوۋ كە دەستگرتن بەسەر
 دارگىرگە بۇ ئەم مەبەستانە ئەرگى سەرشانى حكومەتە. ھەرۋەھا باۋەپريان وابوۋ
 دەستگرتن بەسەر ماسى داگىرگەكان زۆر باشترە لە كرىنى ماسى لە ھۆلندىە پكەبەرۋ
 چاۋچىنۆكەكان. ئەۋەتا يەكلى لەۋان دەلى: "بازىرگانان جەختيان دەكردەۋە لەسەر
 مەترسى ئەۋەى كە كەشتىگەلى پاشايى پشت بېستى بە داروۋ تەختەى ولاتانى
 بەلتىق و زفت و قاپى ئەۋان. لەبەرئەۋانە ئەقل و لۆژىك ئەۋە دەخۋازى كە ئەم ماددە
 سەرەكىانە لە جىگايەكەۋە ھاوردە بكرىت كە لەكاتى جەنگدا بتوانرى دەست پىيى
 بگات.

لەپال ھۆكارى ئابورى ئاينىش بەھەمان شىۋە، لەگەل ھۆكارەكانى تر پالئەر بوون
 بۇ داگىركارى. ژمارەيەك لە ئىنگلىزەكان ھەۋلىاندا مەسىحيەت لەناۋ ھىندىە سورە بت
 پەرستەكان بلالوبكەنەۋە، لەنىۋ ئەۋ بەندانەى كە لە بېۋانامەى (ۋەسىقە) ئىمتىيازەكانى
 كۆمپانىيەى فرجىياۋ ئەۋانى ترىشا ھەبوۋ، پىرسى بلالوكردنەۋەى ئاينى مەسىحى وكتىبى
 پىرۆز بوۋ لەنىۋ ھىندىە سورەكاندا. دواتر دەرگەۋت كە كۆمپانىيا ئەۋەندەى گىرنگى
 دەدا بە داگىركارى ناۋچەكە ئەۋەندە گىرنگى نەدەدابە بلالوكرنەۋەى ئاينى مەسىحى
 لەناۋ ھىندىە سورەكان. ئەكمان ئاينيان كىردبوۋە، پەردە پۆشيك بۇ جىبەجى كىردنى

ئارەزووی کەمایەتیە ئاینیەکانی ئینگلترا وەک بیۆریتانە توندپەرەکان و کاسۆلیکەکان و کویکرسەکان و، ئەوانە ی دونیای تازەدیان بە پەناگە دەزانی بۆ پیادەکردنی ئاینیان. لەراستیدا ئینگلترا لەگەڵ ئیسپانیا و فەرەنسا، سەبارەت بەم پرسە جیاواز بوو، چونکە ئینگلترا پێگای دەدا کەمایەتیە ئاینیەکان کۆچ بکەن بۆ دونیای نوێ بۆ ئەوەی بەزۆری لەدەستی ئەوان پزگاری بێت، ئەمە لە کاتی کدا ئیسپانیا و فەرەنسا، پێگر بوون، لە کۆچ کردنی کەمە ئاینیەکان. جگە لەم پالئەرانه، پالئەری تاکەکەسی "شخصی" زۆربوو، بۆ ئوم کۆچکردنە. سەرکێش مان و سەسەرپەرزی ناویانگەوه بوون. هەیانبوو دەیویست خۆی پزگار بکات لە رابردوی سامناک و ناویانگی خراپ و ناوێراوی خۆی، هەر بۆیە لە دەشتەکانی ئەمریکا خۆی وون دەکرد. هەشیان بوو گەرەکی بوو خۆی پزگار بکات لە داووشوین پێ هەلگرتنی، پۆلیس، ئەمەش بەهۆی ئەنجامدانی تاوانێک کە توشی ببو. بەشیکیان دەیانویست خۆیان پزگار بکەن لە نەداری و کەساسی و کوێرەوێ و بچن پوو و ژیا ئێکی خۆش لە جیهانی نوێ. وەلی زۆرتینیان توشی لەناوچوون هاتن، بەبێ ئەوەی هیچ شتیکیان دەستکەوی، چارەنوسیان خراپتر بوو، لەوەی کە لێیەوه هاتبوون.

دروستکردنی داگیرگە ئینگلیزەکان لە ئەمریکا:-

سەرەتای هەولەکانی ئینگلیز بۆ داگیرکاری ئەمریکا شکستی هێنا. "سێر هامفری گیلبرت" هەستا بە سازدانی دوو شالابو بۆ ئەمریکا، شالابی یەکەمیان بەهۆی گەردەلولی دەریای شکستی هێناو، هی دووهمیان لەسالی 1583 بە ونبوونی لەدەریادا کۆتایی پێهات. لەپاش ئەمە "سێر والتر راپیلی" کە هەر برای ئەوەی پێشو بوو لە دایکیەوه، دواي ئەوەی توانی شارژ ئیلازابییس پازی بکات، هەستا بە سازدانی شالابیکی دەریایی. ئیلازابییس پەزەماندی نیشاندا بەو مەرجهی کە "راپیلی" بەشیکی لە کازا گرانبەهاکان بدات بە شارژنی ئینگلیز. جا لەپاش دۆزینەوهکە لەسالی 1584 راپۆرتیکی هاندەری پێشکەش کرد سەبارەت بەو "ولتە و گونجاوی ئاو و هەواو

بەرۆبوم و سازگاری ئەو ناچەیه زیاتر لە هەر ولاتیکی تر". "پایلی" جگە لەمە دوو شالای تریشی وەرپێخست، بەلام لە هەردووکیان شکستی هێنا. ئەوەی دووهمیان لە ساڵی 1587 بوو، کاتی لەم ساڵەدا کەوتە پێ و لە چارەنوسیکی نادیاردا لە دورگەی "پونک" گۆشەگیر مانەو و وون بوون، وە جگە لە وشەی ناپۆشنی "کرواتیان" کە لە سەر لقی دارێک هەلی کەند بوو، هیچ ئاسەوارێکی تری جێنەهێشت.

"والتر" بە هیچ هەولێکی داگیرکاری تر هەڵنەستا و سەدەیی شازدەش کۆتایی هات بە بێ هەبوونی داگیرکەرێکی هەمیشەیی ئینگلیزی. بەهۆی ئەم ئەزموونە ئینگلیزەکان بۆیان دەرکەوت کە ئەم جەربەزەیانە بە تاک تاک بۆ مەبەستیکی ئائەو گەورە و مەزن کە خۆی دەبینیتەو لە پڕۆسەی داگیرکاری و نیشتهجێ بوون، لە توانای تاکە کەسیک و دەستە و کۆمەڵێک دانیه، بە لکو پڕۆژەی لەم شیوەیە پێویستە حکومەت و کۆمپانیا گەورەکان پێی هەستن و پۆلی تیا بگێن.

کۆمپانیا بازەرگانی گەورەکان کە پێکھاتبوو لە چینی ئۆرستۆکراتی ئینگلیزی و خاوەن پۆستە بەرزەکانی ولات و گەورە سەرمایەداران، توانیان بەرێژاری لە پاشایەتی بەریتانی بۆخۆیان دەستەبەر بکەن لە بواری "کۆکردنەوێ باج و لێدانی دراو پێکخستنی بازەرگانی و کرپن و فروشتنەوێ زەوی و پاگە یاندنی جەنگ و دەستگرتن بە سەر ئەو زەویانەی کە دەیاندۆزیو". وەسیقەی ئەم بەرێژاریانە کە کۆمپانیاکان دەستیان کەوتبوو، گوزارشتبوو لە دەستوری کۆمپانیا و سیستەمی کۆمپانیا، هەرئەمەش بوو بە بناغەی دەستورو یاساکی ئەو ویلاتانەی کە دواتر لە بەریتانیا سەربەخۆ بوون. شیاوی باسە کۆمپانیاکان پۆلی گەورەیان گێرا لەم کایەدا و دەوری گرنگیان بینی.

دوو لە داگیرکەر ئینگلیزەکان بەهۆی کۆمپانیای بازەرگانی ئینگلیزی دامەزێندران، "فەرچینیا" لە ساڵی 1607 لە لایەن کۆمپانیای لەندەن دامەزێندرا و "مساگوسیت" لە ساڵی 1630 لە لایەن کۆمپانیای کەنداوی "مساگوسیت" بنیاتنرا. کۆمپانیاکان هیچ

کاتی بێ بەش نەبوون لە بەربژاری و پشک و بەش و هەردەم بە دواي دەکەوتن، لەم نێوانە کۆمپانیای "فەرچینیا" لە ساڵی 1606 لە لایەن شا "جیمسی یەکەم" هەوێ چەندین بەربژاری پێدراو پێگەیدرا دوو کۆمپانیای تری ناسەرەکی دروستبکات، کە بریتی بوون لە کۆمپانیای لەندەن و بلیموس. کۆمپانیای لەندەن مافی بازرگانی کردنی پێدرا، هەروەها پێگەی پێدرا کە لە نێوان هێلی 34-41 پڕۆسەی نیشتهجێ کردن ئەنجام بدات. بۆ کۆمپانیای بلیموس "یش- مافی دامەزراندنی پێدرا لە نێوان هێلی پانی 38-43. لە هەموو ئەمانەشدا پادشا دەسەلاتی دەوڵەتی بەسەردا هێشتەو و وایکرد نەتوانن لە دەسەلاتی دەوڵەت دەریچن. کۆمپانیایان بەربژاری و پشک و بەش و ئازادیان دەدا بە نیشتهجێبووەکان لەو زەویانە ی بە کاریان دەهێنا.

کاتێک سێ کەشتی لە مایسی 1607 لە فەرچینیا دابەزین و نزیکەی سەدوینچ کەسی هەلگرتبوو، توانای ئەوەیان نەبوو گۆرانکاری بەسەر زەوییه کە دابێتن هەرچەندە بەشێک لەوان کرێکارو کەسانی میکانیکی بوون، بەلام زۆرینهیان لەوانە نەبوون کە بتوانن خۆیان بگونجێنن لە گەڵ ئەو زەوییه چۆڵ و بەکارنەهێنراوانەدا. خۆ لە پاستیدا ئەوان ناحەقیان نەبوو، کاتێک سەیر دەکەین کە ئەو ناوچەیە ی شارێ "جیمس تاونی" لێ بنیات نراوە ناچەیهکی پڕ لە زۆنگو زەلکاو بوو، هەر لە ساڵی یەکەمدا دانیشتوانە کە ی بە نەخۆشی شەرببوون. کاتی شالۆی دوو هەمیش گەیشته ئەمریکا وەنەبێ خەڵکە کە ی لەوانە ی پێشوو ئازاو بەهێزتر بووبن، بەلکو ئەوانیش لە پڕوی ئامادەگییه وە زۆر لەوانە ی پێش خۆیان جیاواز نەبوون، جاری بەشێک لەوان زێڕنگەر بوون و هاتبوون بۆ دەرھێنانی زێڕ و شۆڕینی و پاک کردنەو و ی پاشان بارکردنی.

لەم دوو شالۆی کە ئامازەمان پێدا جگە لە چوارەیهکیان هێچی تریان لێ نەمایەو. مانەو و ی ئەم داگیرگە یەش بەسایە ی سەرپەرشتی کارو کەشتیوان "جۆن سمیس" بوو، ئەو کەسە ی کە بۆ کۆمپانیایان ئەو و ی خستە پڕو کە پێویستە کەسانی بنێرن توانای کارکردنیان هەبێت و دەستەکانیان بخەنە کار. جگە لەمەش "سمیس"

یاسایه کی توندو په قی به سهر کۆچکردوه تازه کان سه پاند که خۆی ده بینیه وه له وهی ئه وهی "کارده کات ده خوات".

کۆمپانیای له ندهن پئیشبینی سه روهت و سامانیکی بی شوماری کرد بوو له ماوه یه کی که مدا، که چی توشی ناله باری و تهنگ و چله مهی زۆر بوون و سودو قازانجیش هه روا به ئاسانی ده ستیانه که وت. ساکاتیکیش هیچ یه کی له مان زیرو ئالتونیان ده ستنه که وت، یه کی له وان به ناوی "جۆن رالف" له سالی 1612 توانی سودو قازانجیکی زۆری ده سته که ویت له کشتوکالی توتن. به هاتنی سالی 1619 نزیکه ی هه زار کهس له فهرجینیا نیشته جی بوون. له هه مان سالییدا کۆمپانیا "90" ئافره تی که نجی لیوه شاهه ی که یانده ئه م ناوچه یه، له ویش هاوسه رگریان پیکرا له گه له ئه و پیاوانه ی که له به رامبه ر کرێ دا ئه وانیان گواستبوویه وه. مندال و نه وهی ئه مانه له یه که مین خیزنه کانی فهرجینیا بوون. سال له دوا ی سال ئافره تانیش به ره و فهرجینیا کۆچیان ده کردو منداله کانیا ن ده بوونه دانیشتوانی په سه نی ئه مریکا.

له سالی 1619 پوداویک له میژووی ئه مریکا و وه له میژووی ئه م پروسه یه دا پویدا، ئه مهش کاتیک که شتی که هۆلندی یه که م باری خۆی له زنج و کزیله داگرت و هه رزوو له لایه ن دانیشتوانی فهرجینیا وه بیست له م کزیلانه کپردان. نیو سه ده به سه ر ئه مه دا تیپه پی کاتیک زنجیه کی زۆر له کشتوکالدا کاریان پیده کرا، به تایبه ت له کشتوکالی توتن. هه ر له سالی 1619 کۆمپانیا مافی دروستکردنی ئه نجومه نی نوینه رانی به خشی به نیشته جی بووان. ئه م ئه نجومه نه بووه یه که م یاسا دا پئیزی ویلیه تی فهرجینیا له دوا داو یه که م حکومه تی نوینه رایه تی له ئه مریکا.

له سالی 1624 شاجیمسی یه که م به ربژاری کۆمپانیای فهرجینیا ی هه لوه شانده وه، به هۆی ئه وهی به رژه وه ندیه کانی کۆمپانیای بازرگانی تیکده گیرا له گه له ئه و سیسته مه باجه ی که جیمس سه پاندبووی، به مهش ویلیه تی فهرجینیا بووبه هه ریمیکی پاشایی و له لایه ن حاکمیکی سه ر به پاشا ئینگلیزی فه رمان په وایی

دهكرا، ئه مېش له لایه ن ئه نجومه نی بچوك و چقاتی² یاسادارپژده وه هاوكاری دهكرا، ئه مانیش له لایه ن جوتیاران و كشتكارانه وه هه لده بژیرران. به م شیوه یه فرجینیا بوو به یه كه م هه ریمی شاهانی ئینگلیزی له ئه مریکا.

پیوریتهانه توند رهوهكان له مساجوسیت:-

پیوریتهانه توندهكان له گه ل كلیسای ئینگلیزی هه لیان نه ده كردو نه ده گونجان، ئه وان ده یانویست چاكسازی له كلیسادا بكه ن، وه گه رهكیان بوو په یامه كانی پیورتانی "دنیا نه ویستی" له گه ل كلیسادا بگونجینن. به لام كاتیک پاشا ئه مه ی رته كرده وه وه هه ره شه ی لیكردن به وه ی یا خویان له گه ل كلیسای ئینگلیزی سازكه ن یان ولات جیییلن، به شیک له مانه پویان كرده هۆلندا. هه رچه نده به به راورد له گه ل ئینگلترا بارودۆخی هۆلندا بۆ ئه وان سانا ترو باشترو، به لام دووره په ریزی و ته نهاییان له م ناوچه یه دا وایكرد بارودۆخ بۆیان له بار نه بیته، هه ر بۆیه بریاری كۆچكردنیاندا پوهو وه ئه مریکا له سه ر پشته ی پاپۆری سپیدول، كۆمه له یه كی تریش له پیوریتهانهكان ئینگلترايان جی هیشت به پاپۆری "مېگلور" و له هه مانكات و له ئه یلولی 1620 شاری "بلايموس" یان - جیهیشت. ئه و كۆمه له یه ی هۆلندا یان جیهیشت، كاتیک نه یانتوانی رېگه بېرن، له رېگه دا خویان خسته پال كۆمه له ی "میفلاور". گه رده لول و ته وژم وشه پۆلی ئاو كه شته كه ی له پیره وه ی خوی لادا. شیاوی باسه ژماره ی سه رنشینهكان 102 كه س بوون له پیاوان و ئافرهت و مندا لان. ئه وه بوو له تشرینی دوهم "میفلاور" رېگه ی بری بۆ كه ناره كانی نیوئاینگلاند. به لام به هۆی ئه وه ی ئه م ناوچه یه له ده ره وه ی سنوری كۆمپانیای له نده ن بوو، ئه مان به گه شتكار Pillims له قه له م نه ده دران، هه روهك پیوریتهانهكان له سه ر كه شتی خویان به وه هه ژمار كردبوو. وه بۆ ئه وان هیه

ماڧىك نەبوو لەسەر ئەو زەوىيە كەلەسەرى دادەبەزىن. جا بۆ ئەوھى مافى پەوايى خۇيان پېيدىرى دەستورو ەسىقەى خۇيان داپشت. بەگوڧرەى ئەم دەستورە حكومەتى خۇيان دادەمەزىراند. لەم سەنەدو نوسراوہدا ەاتووہ "دادەمەزى بنىات دەنرى شىوہ ياساو دەستورو دامو دەزگای دادگەر، ئەمانە لەكاتىكەوہ بۆ كاتىكى تر لەپىناوى بەرژەوہندى گشتى گۆپان بەسەر ئەم سەنەددا دەھىنن" ئەم گرى بەستە يەكەم دەستورى نوسراو پەيمانى كۆمەلايەتيە كە بە پەزەمەندى خەلكەكە دانرا. ئەوانە كەژمارەيان چلو يەك كەس بوو "جۆن كارشر" يان وەك حاكم بەسەر خۇياندا ەلېژارد. پېۋرېتانەكان لەبەندەرى بلىموس لەنيو ئىنگلاند "باكورى خۆرەلاتى وىلايەتە يەكگرتوہكانى ئەمپۆ" دابەزىن، بەلام بارودۇخيان زۆر سەختو نالەباربوو، سەرماو سۆلەى زىستان نيوہى لى كوشتن، وەلى ئەوانى تر بى ئومىد نەبوونو بەردەواميان دا بەخۇيان و ەولۇ كۆششيان دەدا لەپىناوى مانەوہو، لەسەر بىست دۆنم زەوى خۇيان خەرىكى كشتوكال كەرد. پاش ئەمە ژمارەيەكى تر لەپېۋرېتانەكان پەيوەنديان پىوہ كەردن، دواتر لەسالى 1628 كۆمەلەى دووہم گەيشتنو لەمساچويت نىشتەجى بوون. بلىمۆسىش ەەر بەسەرەخۆيى مايەوہ لەمساچوسىت. "لەمساچوسىت سەرەخۆ بوو پەيوەندى بەمساچوسىت نەبوو، تاوہكو سالى 1691". گرنكى ئەم نىشتەجىگەيە تەنھا لە پووى ئابوورىيەوہ نەبوو، بەلكو لە حكومەتەكەيان دابوو، كە حكومەتتىكى سەرەخۆو جەماوہرى بوو "لەلايەن گەلەوہ دامەزرا بوو".

جىمىسى يەكەم پېۋرېتانەكانى بنېركەرد، كاتىك ئەوان دەيانويست مەزەبى ئىنگلىكانى بگۆپن و بنەماو دروشمى ئاينى دنياەويستى خۇيان لەگەلىدا بسازىنن. ساكاتىكىش چارلسى يەكەم ەاتە سەرەخت، زۆر لە باوكى پقاوى تر كەوتە چەوساندەنەيان. ەربۆيە وەك تاكە چارەسەرىك پېۋرېتانىيەكان پوويان كەردە ئەمريكاو ئەمەشيان بە تاكە چارەسەر دەزانى بۆ ئەو تەنگو چەلەمانەى كە رووبەپوويان دەبوويەوہ.

لە ساڵى 1629 كۆمەلەك لە پېئورىتانيەكان بەربىزاريان وەچىنگ كەوت بۆ كۆمپانىيەى كەنداۋى "مىساجوسىت"، كە كۆچكارانى دەگواستەوە بۆ ئەمىرىكا.

ئەم دەستىيەى كە ئىمە باسى دەكەين بەوەى كە بالا دەست بوون بەسەر كۆمپانىيەى مىساجوسىت و كۆچيان كەردە ئەمىرىكا، لەچىنى ھەزار نەبوون بەلگە لەچىنى دەولەمەند بوون و پۆشنىر بوون و خاوەن زەوى بوون لە چىنى ناوەپاست. ئەمانە خۆيان پىكخست لە ئەمىرىكا بۆ پىكھىننى حەكمەت، ھەرچەند ئەم حەكمەتە سەر بە ئىنگلەترا بوو، بەلام بە بەرپۆە بەرپەتە سەربەخۆ بە ھەرمەند بوو. لە ساڵى 1630 كۆمپانىيە بە يازدە كەشتى كە حەكم جۆن سەربەرشتى دەكرد "700" كەسيان لەگەل خۆيان ھىناو لە مىساجوسىت دابەزىن. دواى ئەمە شارى "بوستن و چارلستون و دۇرجستەر" يان درىستكرد. ژمارەى كۆچكردووەكان ھەر پووى لە زىادبوون دەكرد، بە شىۋەيەك لە دواى ئەم مىژوۋە بە ماوەى دەسال نىزىكەى پازە ھەزار كەس كۆچيان كەردە ئەمىرىكاو لە مىساجوسىت دابەزىن. لە پاستىدا ھۆكارى ئەم كۆچكردنە زۆرە دەگەرپتەوە ئەو چەوسانەوەى كە دارو دەستەى چارلسى يەكەم لە دژى پېئورىتانيەكان لە ئىنگلەترا پىادەيان دەكرد، ئەمانىش بە ناچارى كۆچيان دەكرد. ئەو بوو داگىرگەى مىساجوسىت بوو پەناگەيەك بۆ ھەموو چەوساۋەيەك لە پېئورىتانيەكان.

پېئورىتانيە كۆچكردو كۆمەلگەيەكى دىموكرىتيان لە مىساجوسىت دروست نەكرد، بەلگە سەركەردەكانىان كۆمەلگەيەكى چىنايەتيان دروستكرد، ئەمەش بە سازكردنى كىلگەى گەرە و فراوان كە كرىكاران كاريان تىادا دەكرد، ياخود كرىكاران بەگرى بەستىك كارى تىا دەكرد كە بەزەويەكەو پەيوەستى كەردبوون، يان ئەو تەكۋىلە ئىشى تىادا دەكرد. كەچى لەگەل ئەوانەشدا كىلگەكانى مىساجوسىت نەگۆرا بۆ داگىرگەيەكى كشتوكالى فراوان، ھەروەك فەرجىنيا لە باشور وەھا گۆرا. بە ھەمانشۋە بازىرگانى كۋىلە لەویدا بە قازانچ نەبوو. ھەريۆيە نيو ئىنگلەند گۆرا بۆ كىلگەى بچوك كە جوتيارى ئازاد خاوەنى بوو. ئەم شىۋە گەشەسەندە ئابورىيە كاريگەرى ھەبوو لەسەر

گەشەسەندنی کۆمەلایەتی، ئەوە بوو چەندین شار لە مەساجوسیت دروستبوون کە بوونە ناوەندی چالاکی سیاسی و کۆمەلایەتی.

لە ساڵی 1624 سیستەمی نوێنەرایەتی لەم داگیرکەیه سەرپهه‌لدا، بەوێی کە خەلکی هەموو شارەکان لە کۆبوونەوێه کی کراوەدا کۆدەبوونەوێه بۆ هەلبژاردنی ئەندامێک یان دوو ئەندام بۆ ئەوێی لە بوستن نوێنەرایەتیان بکات، کاتیکی لەویدا ئانجومەنی یاساداران دادەمەزراو دەسەلاتی کۆکردنەوێی باج و دانانی یاسای لە دەست دەبوو.

حکومەتی "جۆن وینسروب" و دەستەکەیی لە مەساجوسیت، حکومەتیکی سیوکراتی بوو لە سەر شێوێی کالڤن، کە جگە لەوانەیی پابەند بوون بە پێشەوا کالڤنیەکانیان لە پووی بیروپایان سەبارەت بە ئاین و دەوڵەت، کەسی تر نەیدەتوانی دەنگ بدات.

بۆیه ئەم سیستەمە پەقووبە بەرد بوو لە گەڵ سەرھەڵدانی شوێشی "روجر ویلمس" ھەرەسی ھێنا. "روجر ویلمس" یەکی بوو لە قەشەکانی شاری "سیلم"، باوەری بە لەیەکتەری جیاکردنەوێی ئاین و دەوڵەت ھەبوو، دژ بە دیکتاتۆریەت. "ویلمس" لەو کەسانە بوو کە پشتیوانی سەرپه‌ستی ئاینی دەکرد، ھەرۆھا ئەم دانی نەنا بە "جون ویسروب" و کۆمەلەکەیی و شەریعەتی حکومەتەکانیان، حکومەتیکی کە پەزامەندی و مۆلەتی لە ئینگلترا وەرەگرتووێه بۆ دامەزرانی. ھەر بۆیه ویلمس لە مەساجوسیت دەرکرا، ئەمیش لە دوای دەرکرانی لە نزیک رودایلند نیشتەجێگە یەکی بنیانا. پاش ئەمە "مسنزان ھچنس" پەیوەندی پێوەکرد، ئەمیش وەک "روجر ویلمس" نە یاری دیکتاتۆریەتی حکومەتەکەیی مەساجوسیت بوو، وە لە بانگەشەکارانی سەرپه‌ستی ئاینی بوو. جا بە تێپەڕنی پۆزگار ژمارە یەکی زۆر لەو کەسانەیی کە حکومەتی مەساجوسیت دەیچەوساندنەوێه پەیوەندیان کرد بەو نیشتەجێگە تازە یە.

ئەم نیشتەجێگە تازە یە لە سەرھەتایی دامەزراندنی ناویان نا نیشتەجێگەیی برۆفندس. لە ساڵی 1644 پەرلەمانی درێڤخایەنی ئینگلترا "لە سەرۆبەری شوێشی ئینگلیزی"

بەرێژاری بەخشی بەم نیشته جیگە یە. چارلسی دووهمیش لە ساڵی 1663 پەرزامەندی لەسەر نیشاندا. ئیدی داگیرگە ی رودایلند دواتر بوو بە نمونە یەکی جوانی دیموکراتی نوێ. خەڵکی ئەم شارە لە پیاوو ژن پەیمانی کۆمەڵایەتیان بەست، بەلام پەیمانی ئەوان جیاواز بوو لە پەیمانه کانی تری مساجوسیت و بوستن، چونکە هی ئەوان پەیمانیکی سەرێستانە بوو، لە ژێر کاریگەری کلێسا یاخود شای بەریتانی دا نەبوو. جا لەبەر ئەمانە "رودایلند" زیاتر دیموکراتی بوو، لە هەر نیشته جیگە یەکی تری ئینگلیزی لە ئەمریکا. دەستوری "رودایلند" یش لە ساڵی 1647 بەلگە یەکی پونە و ئەمە دەسەلمینی. بەگوێرە ی ئەم دەستورە رودایلەند کۆمارێکی یەکگرتوو و پیکهاتوو لە کۆمەڵێک شاری سەرێخۆ.

لە ساڵی 1636 کۆچەرە وێکی تر بە سەرۆکایەتی "توماس هوگر" دەستیپێکرد. توماس هوگر ئەو ی دەرخست کە پێویستە دەسەلات بە پەرزامەندی گەل بێت، ئەمەشی بە ئازادی تەواو لێک دایەو. ئەم بیرو بۆچوانەش لە گەل حکومەتی سیوکراتی لە بوستن نە دەهاتەو و تیکدەگیرا، لەبەرئەو خۆی و کۆمەڵەکی کۆچیان کرد بۆ ویلا یەتی "کناتیکت و لە شاری هارتفەرد و چەند شارێکی تر نیشته جی بوون. لە ساڵی 1662 ئەوان توانیان بەرێژاری لە چارلسی دووهم وەرگرن بۆ بنیاتنانی نیشته جیگە ی کناتیکت، کە ژمارە یەک شاری لەخۆدەگرت، گرنگترینیان: "هرفەرد، ندستور، نەرسفیلد و نیو هافن".

چەند نیشته جیگە ی تر سەریانە ئەداو لە دەورووبەری کناتیکت و مەساجوسیت بلابوونەو و جیا بوونەو. لەم نیوانە "نیو هامشەر" لە ساڵی 1679 لە مەساجوسیت جیا بوو یەو. ئەم نیشته جیگە یانەش چەندان لقی تریان لێبوو یەو وەک: "فیرمۆت، مین"، بەلام ئەمانە لە پێش شۆرشێ ئەمریکی سەرێخۆنە بوون.

لە ناوچە ی نیو ئینگلاند کۆمپانیایەکی بازرگانی دروستبوو، بەرێژاریشی لە شای ئینگلترا وەچنگ کەوت و دەستیکرد بە دامەزراندنی نیشته جیگە ی تر. دامەزراندنی ئەم

نیشتەجێگانه بەپێدانی چەندان پارچە زەوی بەکەسیک کە بەژدار نەبوو لەکۆمپانیا ئەنجام دەدرا. ئەم کەسانە ی کە لەلایەن کۆمپانیاوە زەویان پێدرابوو لەچینی بالۆ دۆڵەمەندو سەرمايەداران بوون یاخود لەنزیکانی پاشابوون. ئەمانە توانیان پووبەرێکی زۆر لەزەوی ئەمریکا دەستبەخەن و چەندان نیشتەجێگە ی تێدا بنیات بنێن، ئەمەشیان تەنھابۆ مەبەستی ماددی ئەنجام دەدا. ئەمانە توانیان ھەوت نیشتەجێگە لەسەر ئەم شێوازە دروست بکەن، وەک: "میریلاند، نیویۆرک، نیوجەزری، پەنسلفانیا، دیلاویر، ساوتکارۆلینیا". ھەرۆک ویلیامەتی جۆرجیاش بەھۆی تاکەسیکەو بنیاتنرا. بلام جۆرجیا لەسەرەتادا ئەنجومەنی پاسپاردن بەپێوە دەبرد.

میریلاند ناوچە یەك بوو کە چارلسی یەكەم لەسالی 1632 بەخشی بە "لۆرد تیمور" ی کاسۆلیکی، بەرامبەر بەوەرگرتنی پێنج یەکی خاوی زێڕو زیوی سالانە ی ئەم ھەریمە. جا بۆ ئەوێ ئەم ھەریمە ئاوەدان بکریتەو، "لۆرد تیمور" ھەزار دۆنمی بەخشی بە ھەر خانەدان و دەرەبەگێک کە لەگەڵ خۆیدا پێنج جوتیاری دەھینا بە کەلوپەل و پێویستییەکانیەو. بەھەمانشیوە پووبەری سەد دۆنم تاوێک و پێنج سەد دۆنم دابەشکرا بەسەرئەو خانەوادانە ی کۆچیان کردبوو بۆی. "لۆرد تیمور" ھەریمەکی کردبوو بە پەناگە یەك بۆ کاسۆلیکە چەساوێکانی ئینگلترا و پێگەشی نەدەکرد لەپەرۆستانتیەکان کە لە "میریلاند نیشتەجێ بن. لەسالی 1649 ئەنجومەنی یاسادانانی میریلاند یاسای سەرەستی ئاینی دەکرد بۆ کاسۆلیک و پەرۆستانتیەکان. لەملاشەو بریاری لە سێدارەدانی دەرەکرد بەسەر یەکیەتی خوازان و غەیرە مەسیحیەکان. "لۆرد تیمور" تەنھا خۆی بە کاسۆلیکی مایەو لە دوایدا، چونکە لەنیوان سالانی 1690- 1715 نەوێکانی بوون بەپەرۆستانتی. ئەمەش وایکرد لەدەسلاتی میریلاند دەرکری، بەلام داھات و مولکە ویراسیەکانیان لێ زەوت نەکرا.

دامەزراندنى ئىشەنچكە لى كارولائىنل باكورو باشور:-

كاتىك چارلسى دووم لى سالى 1660 چووه سەرتەختى دەسلەت، زۆرىك لى شوئىنكە وتووه كانى لى خانەدانان خەلەت كىرد، ئەوانە لى يارمەتى خۇي و باوكيان دا لى كاتى ھەلگىرسانى شوپشى ئىنگلىزى، ئەمەش بەپىدانى زەوىوزار لى پىشتەوھى دەرياو زەرياكى. جا ھەشت كەس لى وانە لى سالى 1663 پووبەرىكى بەرفراوانيان لى باشورى فەرجىنىيا دەستكەوت و، ناوئرا كارولائىنا. گەورە خاوەن زەوىيەكان "ئەوانە لى زەوىيەكى زۆريان ھەبو" ئازادى پەرسىشكارى و لىيوردەيى ئاينيان بەخشى بەدانىشتوانە كۆچكردووهكان لى زەوىيەكانىندا، لى بەرئەوھە "كويكرىس" و ھىگۇنتە فەرنەسى و ئەلمانى و سويسپرىكان پوويان تىكردو زەنجىيەكانيان لى كارى كشتوكاللىدا خىستەكار، بەتايىبەت لى كشتوكالى برىنج و نىلە. بەلام دواتر پادىشاى ئىنگلەپرا ناوچەكە لى كرىپەوھە لى خاوەنەكانى و لى سالى 1729 پووبە مولكى شاھانە لى ئىنگلەترا.

بىياتنانى ئىويۇرك:-

ھۆلندىيەكان بۆگەشىتىيان بە خۆرھەلانى دوور "ھەرى ھەندىس" لى ئىنگلىزىيان بەكرى گرت. ھەندىس بۆ ئەم مەبەستە لى سالى 1609 لى پىژگە لى پوبارى ھەندىس "بەناوى خۇيەوھە ناوئراوھە" بەپىكەوت و لى پىگەدا گەشىتە ھۆزە ھىندىيە سورەكانى ناسراو بە "موھاك" كە توانى دۆستايەتايان لى گەل پىكېئىنى. ئەم گەشتە لى چوار گەشتى تىرى بە دوداھات بۆ چوار گەشتكار "بازرگان" كە بەھۆيەوھە كەنارەكانى پوبارى "دىلاویر" و كەنداولى "لونكئائىلاندى" دۆزىيەوھە. دواتر لى سالى 1614 ناوھەندى بازىرگانىيان لى "مەھاتن" دامەزراند.

لى سالى 1621 كۆمپانىيە ھىندى خۆرئاولى ھۆلندى دامەزرا بۆ مەبەستى پاوانكردنى بازىرگانى بۆ ماوھە لى بىست و چوار سال، لى نىوان ئەفرىقاي خۆرئاولى ئەمرىكا، بەوھە "كە كۆمپانىيا ھەلېستى بە ئاوەدان كىردنەوھە لى ناوچە چۆلەكان بە

ئاوهدان کردنەوێهەکی بەرھەمدار"، ھەرچەندە مەبەستی سەرھەکی کۆمپانیا لەناوبردنی قۆرغکاری ئیسپانیا بوو.

یەكەم کۆمەڵی کۆچکردووھەکان لەسالی 1624 گەشتنە منھاتن و ھەرزوو قەڵای "ئەستردام"یان-تیدا بنیاتنا، کە دواتر بوو بە ئاوەندی حکومەت. ھەرۆھە نیشتەجێگە "ئۆرنج"یان- لەناوچە "بانی" بنیاتناو قەڵای "ناساوا"یان- لەسەر پووباری "دیلاویر" دروستکرد، ئەمەو جگە لە دروستکردنی قەڵایەکی تر لە "کناتیکت". بەمەش ھۆلەندیەکان شاری نیوئەمستردام یان دامەزراند، دواتریش ئینگلیزەکان ناویان لێنا نیویۆرک. ھەرچەندە ئەم ناچە بە شێوێھەکی ھەرزان دەبەخشا، بەوێ کە بۆ ھەر پەنجا خێزانێک گەر پووی تێکردبا بەدریژایی پووباری ھندسە زەوی پێدەدرا، بەلام خواستی لەسەرکەم بوو، تەنھا کەمێک لەخانەدانان یاخود "ئەوانە" کە بەم کارە گەرۆھە دەستان "خۆیان تێی خزان. وەڵی ھیچ لەمان سەرکەوتنی بەدەستتەھێنا، تەنھا "فان پسیلی" بازرگانکاری ئەلماس و خشل نەبێت، کە توانی زەوی لەناوچە "بانی بەدەستبێتی. وەڵی بەشێوێھەکی گشتی نەیتوانی دانیشتوانی بۆکەمەند کێش بکات.

لەسالی 1664 بەبێ تەقاندنی تەفەنگێک ئەم ناوچە بەکەوتەژێر بالادەستی ئینگلیزەکانی دەوروپشتی خۆی. ھۆکاری شکستی ھۆلەندیەکان لەپاراستنی دۆلی رووباری "ھندسە و منھاتن"، دەگەریتەوێ بۆخودی ھۆلەندیەکان. چونکە ھۆلەندیەکان ھەزریان نەدەکرد کۆچ بکەن بۆدەرەوێ ولات. بازرگانی و پڕۆسە "دۆزینەوێش لەسەدە" ھەقەدە ولاتەکەیان نەفرۆ کردبوو لەسەر وەتەن سامان و خوشگوزەرائی. لێبووردە "ئاینی و لایەنی رۆشنایی" پەرەسەندنی ئابووری، ھۆلەندی بەشێوێھەکی خوشنود کردبوو کە ئێرەیی پی دەبرا. ئەمەش وایکرد خەڵکی ھۆلەندا بێر لەبەجێھێشتنی ولاتەکەیان نەکەنەوێ. لەلایەکی تریشەوێ داگیرگە "نیونیزلاند" و "نیویۆرک" توشی جەنگێکی سەخت و درێژ دەستیان بە دانیشتوانە پەسەنەکە،

کەناسرابوون بە "کونکسن". کاتیکیش لە ساڵی 1665 ئاشتی ئەم ناوچەیە ی گرتەو، ئەم داگیرکەرە هەزارکەسی لە دانیشتوانە کە ی لە دەستدا بوو. جگە لە مە ھۆلندا لە ماوەی چل ساڵدا 1624-1664 سەرقال بوو بە جەنگە خۆیناویەکانی لە گەل ئیسپانیای ئینگلترا، ئەمەش تارادەیکە بێ ئاگای کردبوو لە داگیرکەرەکانی ئەمریکا، کە نەیتدەتوانی بە سەریان پابگات. کۆمپانیای هیندی خۆرئاوای ھۆلندیش زیاتر مەبەستی پووتکردنەوێ کەشتیە ئیسپانیەکان بوو لە زەریاکان و لە ئەمریکای باشور، ھەروەھا ئارەزووی لە بازەرگانی کۆیلە و بەھارات و شەکر بوو، گرنگی نەدەدا بە داگیرکردنی نیونیزلاند لە ئەمریکا. لە لایەکی تریشەو بە ئالادەستی کۆمپانیای هیندی خۆرئاوایی لە سەر بە پێوە بەرایەتی داگیرکەرەکان توانای داھێنانی تاکە کەسی لە باربرد. جگە لە مە ئەم ناوچەیە بە فەرمانرەواییەکی دیکتاتۆریانە فەرمانرەوایی دەکرا. حکومەتی ھۆلنداش هیچ گوێی بە سکالای دانیشتوانەکان نەدەدا کە لە ئازادی و سەربەستی بە پێوە بردن قەدەغە کرابوون. دووبەرەکی و ناکوکی لە نیوان کۆمپانیای دانیشتوانەکان بوو ھۆی پێگری کردن لە کۆچ کردنی ھۆلندیەکان. ساکاتیکیش ئینگلیزەکان لە ساڵی 1664 ویستیان پەلاماری داگیرکەرە ب دەن دانیشتوانە کە ی ھاوکاری کردنی حاکمی ھۆلندی "پیتەر ستایفیزانس" یان پەت کردەو.

کاتیکی "نیونیزلاند" کەوتە ژێر دەسەلاتی ئینگلیز، ئینگلیزەکان بە تەواوی ئالادەستبوون بە سەر ناوچە کەناریەکان. لە ساڵی 1664 "دیوک ئۆف یۆرک" ئەمە نازناوی شاجیمسی دووھم بوو پێش چوونە سەر تەختی "ھەموو ناوچەکانی لە "کناتیکت" تاوەکو پوباری "دیلاویری" لە برای خۆی چارلسی دووھم دەستکەوت. لەم ناوچەیەش ھەریەکە لە "فیرمۆنت - نیویۆرک - نیوجیرزی" جیا بوونەو. "دیوک ئۆف یۆرک" نیویۆرکی بۆ خۆی ھێشتەو ھاوھەیکەشی لە "نیوئەمستردام" ھاو گۆری بۆ نیویۆرک. "دیوک ئۆف یۆرک" لە "نیویۆرک" مایەو تا ئەوکاتە ی لە ساڵی 1685

بانگه‌یشتیان کردەووە بۆ ئینگلترا، بۆئەوێ بچیتە سەرتهختی دەسلەت. هەر لەم کاتەدا نیویۆرک بووێ ناوچەیهکی شاهانەیی ئینگلیزی.

لێبوردەیی ئاینی و پەگەزی لە ویلايەتی "نیویۆرک" لە ئاسەوارەکانی شارستانیەتی هۆڵەندان. تەنانەت گوتراوە: کاتی ئینگلیز دەستیگرت بەسەر "نیویۆرک" دا ئەو زمانانە کە لە شەقامەکانی "نیویۆرک" بەکار دەهات ژمارەیان دەگەیشته نۆزدە زمان. ناوێ هۆڵەندیەکانیش وەک خۆیان مانەو، وەک: "بروکلن، ئۆرنج، پینلسر.... هتد"، بەهەمانشیوە هەندێ خانەوادەیی بەپەسەن هۆڵەندی تانیستاش ماون وەک: "پۆزفۆلت شویلرو فان بیورن، فاندربیلت". سەرەپای ئەمانە شارستانی هۆڵەندی لە گەڵتەوگەپدا پەنگی دەدایەو، وەک: یاری گۆلف "خلیسکانی سەر بەفر" و "سنت کلوز، بابا تۆئیل". جگە لەمانە شارستانی هۆڵەندی لەبێناکردنیشدا تانیستاش لەم ناوچەیدا کاریگەری ماوە.

"لورد برکلی و سیرجۆرج کاتریت" بەهۆی "دیوک ئۆف یۆرک" و، لایەنگری کردنی "دیوک یۆرک" بۆ هەردووکیان، توانییان بەربژاری دەستبەخەن بۆ بەدەستیهێنانی زەوی و زار لە نیوجیزری "لەنتیوان دیلاویرو پوباری هندسن". نیوجیزری ناوی دورگەیهک بوو لەکەنالی ئینگلیزی، کە "کارتیر" لەکاتی شوێنشی ئینگلیزی پارێزگاری لێ کرد.

پەشیوی و ئالۆسکاوی لەم ناوچەیدا زۆر بوو درێژەیی کیشا تاوێ کو سەرەلانی شوێنشی ئەمریکی.

پەنسلفانیا وەک ویلايەتێک لەسەدەیی حەفدە لەشیوەی نیشتەجێگەیهک دروست کرا. ئەم ویلايەتە لەلایەن کەسیکەوێ دروستکرا بەناوی "پین". پین کەسیکی توندو گەرم و گۆرپ بوو بۆ ئاینزای "کویکر". ئەم ئاینزایە دان ناهێنێ بە خوايەتی مەسیح، هەروەها باوەڕی بەهەڵێ ئادەم نەبوو، بەوێ کە لەوچەکانیدا بە بۆماوێ بۆیان دەمێنیتەو. "ولیهەم پین" داوای بێ شارزە هەزار پاوەندی ئیستەرلینی لەشاپارلسی دووێ کرد، هەروەها داوای ناوچەیهکی کرد لە ئەمریکا بۆ شوێنکەوتەکانی لە ئاینزای

"کویکر". لەبەرئەوێ چارلس لەسالی 1681 فرمانی کرد ناوی بنی "پەنسلفانیا" "دارستانی پین". لەپاستیدا ئەم ناوچەیە پیشتر سوییدیەکان تێیدا نیشتەجێ بوون و ناویان لێ نابوو سویدی نوێ، پاش ئەوان هۆلندیەکان تێیدا گیرسانەوێ و دواي ئەوانیش ئینگلیزەکان لەسالی 1664 دەستیان بەسەرداگرت.

"ولیم پین" دەستیکرد بە گەشەپێدانی پەنسلفانیا لەپوی ئابوریەوێ لەسالی 1682 چوو بۆ پەنسلفانیا و شاری "فیلادلفیا" خۆشەویستی برای "ی تیدا دروستکرد، هەروەها پێکەوتنی کرد لەگەڵ هیندیە سورەکان بەچەند مەرجیکی ئاسایی و، لیبوردنی بۆ هەمویان دەرکرد. پاش ئەمە ئەنجومەنی گەلی دامەزراند. "پین" بەمەبەستی کەمەندەکیش کردنی کۆچکاران لەئەوروپاوە بۆ "پەنسلفانیا"، بەبانگەشەیکە سەرنج پاکیشانە بانگەشە بۆ دەرکرد. لەیەکێ لەبانگەشاکاندا دەلیت: "هەوای پاک، پووباری گونجاو بۆ کەشتیوانی، دەستکەوتی زۆر، خۆشگوزەرائی و گەشەنەوێ ژیان لە شاری فیلادلفیا، بەشیوەیەک هەموو تاکیکی هەژار لە ئافەرت و پیاو سی ئەوەندە دەستدەکەوێ کە لەئینگلترا پێی دەبێ." "

جۆرجیا:

ئەمەش ویلایەتێکی ترە کە لە پێش شۆڕشی سەربەخۆیی وەک نیشتەجێگەیک لەلایەن سەربازێکەوێ بە ناوی "جیمس" لەسالی 1733 دروستکرا. لەم سەروبەندەدا خراپی پەوشی زیندانیەکان بەدیارکەوت، بۆیە بپاریدا ئەم پەوشەیان لەسەر سوک بکات، ئەمەش بەدروستکردنی نیشتەجێگەیکە تر. حکومەتی ئینگلیزیش پەزنامەندی لەسەری نیشاندا، چونکە ئەم ناوچەیە ئیسپانیا و ئینگلیزی لە فلۆریدا لەیەکتەرجوی دەرکەدوێ. ئەوەبوو پادشا بەرپۆوەبردنی ئەم ویلایەتە سپارد بە ئەنجومەنی پاسپاردن بۆ ماوێ بیست و یەک سال. شیاوی باسە لەویدا پیشوازی لەهەموو کەس دەرکرا تەنها کاسۆلیکی نەبیّت، هەروەها فرۆشتن و خواردنەوێ بۆ هۆشکەرەکان قەدەغەکراو

بازرگانی کۆیلە پێگری لێ کرا. وە لێ بە هۆی هاتنی کۆچکردوانی نوێ بۆ ناوچە کە، پەشیوی و ئاژەوهی تیدا دروستبوو، دواتر هەلۆه‌شانده‌وهی یاسای قەدەغەکردنی ماددە بێ مۆشکارەکان و بازرگانی کۆیلە لێ کەوتەو. لە کۆتایدا ئەنجومەنی پاسپاردن بە پێوەبردنی ئەم نیشته‌جێگە‌یهی بە‌لاوه‌ گران بوو، بۆیە پادەستی پاشایەتی کردەو، ئیدی ویلایەتی جۆرجیا بووبە ویلایەتیکی شاهاڤە‌ی بە‌ریتانیا.

گە‌شه‌کردنی دانیش‌توان:-

کۆچ‌پە‌وهی گە‌وره‌ کە پە‌وهی لە ئە‌مریکا کردبێ‌ لە‌نیوان سالانی 1620-1642 بوو. کۆچ‌کردووە ئینگلیزه‌کان لە‌سالی کۆتایی بە 65000 کە‌س دە‌خە‌ملێندرا، وە ژمارە‌ی دانیش‌توانی ئە‌مریکا لە "نیوئانگلاند" لە‌سالی 1689 دە‌گە‌یشته‌ هە‌شت هە‌زار کە‌س و، هە‌ریه‌ کە لە نیویۆرک و نیوجە‌رسی و پە‌نسلفانیا و دیلاویر چل هە‌زار کە‌س دە‌بوون، بە‌لام چوار ویلایە‌ته‌ باشوریه‌کانی وە‌ک میریلاند، فە‌رجینیا، کارۆلینای باکو‌رو باش‌ور زیاتر‌بوون لە‌هە‌شتا هە‌زار کە‌س و خۆیان دە‌دا لە دووسە‌د هە‌زار کە‌س. ئە‌م گە‌شه‌سە‌ندنە‌ خێرایە‌ی دانیش‌توان لە‌ سالی 1689 دە‌گە‌ڕێته‌و بۆ ئە‌و کۆچ‌کردنە‌ نۆ‌رو زە‌بە‌ندە‌ی کە ئە‌م ناوچە‌یه‌ی گرتە‌و. ژمارە‌ی دانیش‌توانی شارە‌ گە‌وره‌کان هە‌ریه‌ کە و بە‌شی‌وه‌یه‌ک بوو لە‌پە‌وهی نۆ‌ری و کە‌میە‌و، بۆ نمونه‌ شاری فلادلفیا ژمارە‌ی دانیش‌توانی دە‌گە‌یشته‌ چوار هە‌زار کە‌س، "بۆ‌ستن" حە‌وت هە‌زار کە‌س و "نیویۆرک" سی‌ هە‌زار و نۆ‌سە‌د کە‌س دە‌بوو. لایە‌نی پۆ‌شن‌بیری و سە‌قافی بە‌رب‌لا‌و زیاتر ئینگلیزی بوو لە‌گە‌ڵ تیکە‌ڵیە‌ک لە‌ کلتوری ئە‌لمان و فە‌رنسی وە‌ژێند.

ئە‌وه‌ی جێ‌گای سە‌رنجە ئە‌وه‌یه‌ کە جیا‌وازی چینایە‌تی لە‌ داگیرگە ئە‌مریکە‌کان کۆتایی پێ‌ نه‌هات و نه‌فه‌وتا، خاوە‌ن زە‌وی تا ئە‌و کاتە‌ش سودمە‌ند بوو لە‌و پێ‌گە‌یه‌ی کە بە‌رزتر بوو لە‌ کرێ‌کار. بە‌هە‌مانشی‌وه‌ بازرگانانیش لە‌شارە‌کاندا خۆیان بە‌جیا‌واز دە‌بینی لە‌خە‌ڵکی دێ‌هاتە‌کان. وە‌ لێ ناوچە‌ سنوریه‌کان لە‌نیوان ناوچە‌کانی خۆ‌ره‌لاتی ئا‌وه‌دان بە‌ دانیش‌توان و زە‌ویه‌ چۆ‌ل و بە‌کار‌نه‌هاتو‌ه‌کانی خۆ‌ئا‌وا، توانای تاکە‌ کە‌س و

ئازایەتی و هیژو کۆلنەدان و توانای داھێنان و متمانە بوون بەخود ھۆکاری گەورەیی سەرکەوتن بوون، وەک لە ھەبوونی مال و پۆشنبیری و پەوشتی جوان و ھەجاغزادەیی. پۆشنبیری و سەقافەتە لێکجیاوازەکان لە ئەمریکا تێکەڵ بوون و پۆشنبیریەکی تازەیی ئەمریکی لێ بەرھەم ھات کە ھەلقولای شارستانی ئوروپی بوو، بەلام لێ جیاواز بوو. شیۆ ھەڵمەتێکەکان لەنێو خۆیدا کۆتایی پێ ھات، بەلام بەچاوی دوژمنیکی سەرسەخت سەیری ھیندیەسورەکانیان دەکردو زنجیەکانیان بەئازەلی دروستکراو بۆکار لەقالەم دەدا.

ئاکامی ئەم تێکەڵاوی بوونە سەرھەڵدانی ھەستیکی نوێ بوو، کە بە واتای ھەستکردن بوو بەنەتەوێکی نوێ و ھەستکردن بوو بە سەربەخۆبوون لەئینگلتەرای دایک. ئەم ھەستە بەرەبەرە لەسەدەیی ھەژدە گەشەیی کردو پەرەیی سەند.

ئەمریکایەکان خۆیان بە ئوروپی دەدایە قەڵەم لەپرووی پەگەزو زمان و شارستانیەتی، ھەتا گەر لە ئەمریکاش لەدایکبوون ئەم ھەستە ھەرھەبوو، بەلام لەدوایدا جیاوازیکی پوون دەرکەوت، کە خۆی دەبینیوە لەوێ کە ئەمریکایەکان بریتی بوون لە کۆچکردوانی دنیای نوێ، ناچار بوون خۆیان بگوجێن لەگەڵ بارودۆخی تازە و سەرەتایی. ھەرۆھا پێویستبوو ھەول بدەن دوور لەشارستانیەتی ئوروپی لەنوێ ولات بینا بکەن. بۆ بەدیهێنانی ئەمەش پێویستیان بە ھێژو وزە و چاپوکی و داھێنان و پوێ پوێنەوێ نەبوونی و نەداری ھەبوو بەشیۆیەکی ئازایانە و بەردەوام لەسەرچەم زەوییە بەکارنەھاتوو چۆل و سەختەکان. کۆچکەرەکان و ھەچەکانیان پووە و خۆرئاوا وەرچەرخان و لەم کیشورە تەنھا خاسیەتی سەرکێشی و جەربەزەبیان لەگەڵ خۆیان ھەلگرتبوو، ھەرچاریکیش زیاتر بەرەو خۆرئاوا پەلیان دەھاویشت، پەییوەندی و پەییوەستیان بە ئوروپاوە کەمتر دەبوو و ھە. نیشتەجێگە کۆنەکانی ئەمریکا، گەرەکیان بوو زۆرخۆیان بەئوروپا بچوێن، وەل نیشتەجێگە نوێیەکان دوور دەکەوتنەو لەمە. بەلام کۆچ کردنی بەردەوامی مۆیی و مادی و شارستانی

ٹایوری نہ مریکی :-

به شیکي زوري دانیشتونى سيزده ويلايه ته کان به کشتوکاله وه سه رقان بوون، به لام کشتوکالي ئه وي جياواز بوو له و کشتوکاله ي که له نه وروپا کاريان لي ده کرد. له نه وروپا ده ستي کار زوربوو، به لام زه وي که م بوو. به پيچه وانه وه له نه مريکا پووبه ريکي به رفراي زه وي هه بوو، وه لي ده ستي کار که م و ده گمه ن بوو "کاتي به راوردی بکه ي له گه ل نه وه موو زه وييه زورو زه به نده ". هه روه ها کشتوکال له نه وروپا چالاکيه ک بوو له نيوان خاوه ن زه وي و جوتياران، واتا په يوه نديي نيوان خاوه ن زه وي و جوتيار، نه مه ش جياوازييه کي قولی کومه لايه تي بوو. نه مه له کاتيکدا نه مريکا کوچ کردوه کان گشتيان بي وچان له به رامبه ر سروشت دا کاريان ده کردو هه وليان ده دا پامي بکه ن و به کاري بخه ن. نه وه ول و کوششه ش بوو به هوپه ک بۆ زيادبووني هه ستي متمانه بوون به خود له ناويانداو نه ماني په يوه نديان به نيشتيماي په سه ني خويان له نه وروپا. زه وييه کاني "نيونائيندگلاند" به به راورد له گه ل ويلايه ته کاني باشور بي پيت بوو به هو ي زوري به ردو چه وي په رشو بلاوي سه ر زه وييه کان و چياي سه خت و په قه ن له ناوچه که دا. به لام هه ندي به شي خو ره لات و ناوه پاستي له م شه قله هه لاویر بوون. به هه مانشي وه پووباره کاني "نيو نائينگلاند" له بواري که شتيواني دا ناساز بوو، هه روه ها هاويني کورت و زستاني دريژخايه ن بوو، نه مه ش کاريگه ري له سه ر بواري ئابوري و کومه لايه تي هه بوو. "نيونائيندگلاند" به که لکي نه وه نه ده هات کيلگه ي به رفراواني تيا دا دامه به زريندري و بنگاري تدا نه نجامدري و زه نجيه کاني تدا بخري ته کار، به لکو نه م

ناوچه یه گونجاو بوو بۆ دامه زرانندی کێلگه ی بچوک که خاوه ندراییه کی بچوک خاوه نیه تی بکات و پێیه وه سه رقائۆ بیّت. به لām خۆ وه نه بی "نیوئاینگلاند" بی پهروا ماییته وه و بی به ره م بوویّت، به لکو له کایه ی تر دا ئه و که م و کوپیه ی قهره بوو ده کرده وه. "نیوئاینگلاند" به ناوچه به رفراوانه دارستانی هکانی پالی ده نا به دانیشته وانه که ی که خۆیان سه رقائی پیشه سازی ته خته بکه ن، وه هه ر به ته خته کانی پیشه ی که شتی سازی به ره و پێشه وه به رن، هه ره وک هۆیه کیش بوو بۆ سازکردنی به رمیل و که ندو که جوتیارانی توتن و شه کر پتوئیستیان پتی هه بوو. هه ره ها راوکردنی ماسی ببوو به پیشه یه کی به پمێن له نیوئاینگلاند و هه ر له وێه بریکی زۆری ماسی و پۆنی جگه ری نه هه نگ بۆ ئه وروپا هه نارده ده کرا. له مه وه نیوئاینگلاند به پیشه سازی و بازرگانی ناوبانگی ده رکرد و پشتی نه ده به ست به خسته کاری کۆیله و چالاکی کشتوکالی.

وه لی "دیلاویر" و شوینه کانی تر به پیت بوون و ناوچه یه کی خاکین بوون و به هۆیه وه ده سته که وتیان ده به خشی. جگه له "دیلاویر" هه ریه که له ناوچه کانی "نیۆرک" په نسلفانیا و نیوجیرزی "له سه ر پشتی نه یه کی فراوان چالاکی کشتوکالیان ئه نجام ده دا. ئه م ناوچه کانی کشتوکالیان ده کرد به شیوه یه ک که زۆر زیاتریو له به پیتترین ناوچه ی نیوئاینگلاند و زیاتر له خۆیان به ره مه میان ده دا. خه لکانی ئه و ناوچه کانی بریکی زۆری دانه ویله و گۆشتیان به ره و ئه وروپا و دورگه ی هیندی خۆرئاوا ده نارده.

ویلایه ته کانی باشور ئه گه ر باسیان بکه ین ده توانین بلیین: که ئه و ناوچه کانی له سه ده ی حه فده کێلگه ی فروانیان تیا دا نه بوو، چونکه له م کاته دا ئه مه به پمێن و قازانج نه بوو. هۆکاری دانه مه زرانندی کێلگه ی فراوانیش که می ده سته ی کار بوو له م کاته دا. کرێکارانی کێلگه کان له م کاته دا له سپیه کان بوون و ئه وانه بوون که هاتبوون بۆ ئه مریکا بۆ ئه وه ی ببن به خاوه نی زه وی، به لām کرێی پێگه ئه وانی قه رزاربار کرد بوو، بۆیه له سه ریان پتوئیست بوو کاربکه ن تاوه کو قه رزه کان بده نه وه. جا به تیپه پینی کات

نه وان قهرزه کانیان دایه وه و بوونه خاوه نی زهوی بچوک. وه لې به داهاتنی سدهی هه ژده پرهوشه که گورانی زوری به سهردا هات. له م سده یه دا بو نه وهی زهوی پر قازانچ بیت پیویست بوو دهستی کاری هه زانی بو دابین بکری، به لام نه م جاره نه و دهستی کاره له نه وروپا نه ده هات، به لکو له نه فریقاوه هاورده کرا. بازرگانی کویله له نیوان نه فریقاو نه مریکا بووه پرؤسه یه کی زور پر قازانچ و خاوه ن کتلگه فراوانه کان ژماره یه کی زوری کویله یان له کتلگه و له کاری کشتوکالی دا خسته کار. ئابوری کشتوکالی له باشوردا هوپه ک بوو بو زال بوونی گهره خاوه ن کتلگه کان به سهر لایه نی سیاسی و کومه لایه تیدا. فله سه فه ی سیاسی و کومه لایه تیش جه ختی ده کرده وه له سهر به کاره یانی کویله له کاری کشتوکالی، کشتوکالیش خوی ده بینیه وه له لؤکه و توتن، پاشان ئالوگورپی نه م به ره مانه به به ره می پیشه سازی. ئیدی لیړه وه جیاوازی قولی سیاسی و کومه لایه تی له نیوان باکورو باشور دهرکه وت، که دواتر جه نگی ناوخواپی لې که وته وه.

کشتوکال و ئامرازه کانی کشتوکال له م کاته دا واتا له سالی 1750 سهره تایي بوون. له نه مریکاش هه مان نه و میکانیزمانه ده گیرانه بهر که له نه وروپای پیش شوړشی پیشه سازی ده یانگرت بهر. پشتبه ستن به نه ستیره و بورج و مانگ به مه به سستی زانینی کاتی چاندن و دروینه تاکه ریگه بوو له کاتیکدا پوژمیر ده گمهن و جیگای پشت پی به ستران نه بوو، هه والزانی له باره ی که شو هه وا له ئارادا نه بوو.

کشتکاری نه مریکی خوژیژی پی په یره و ده کرد. نه م له کاتیکدا هه لده ستا به کاری چاندن و دروینه کردن و چاودیری کردنی کشتوکاله که ی، له هه مان کاتیشدا پیویستی و پیداو یستی هه کانی پوشاک و که لوپه لی ناومالی دروسته کرد، هه ندی جاریش گهر لی زیاد بووایه نه و ده یفرؤشته وه نه گهر هاتبا و پیشه سازی کی لیزان بووایه له کاره که ی.

ژماره یه کی زور له دانیشتونانی نیشته جیگه کان جگه له کشتوکال به پیشه ی تریشه وه خه ریک بوون، وه ک: ماسی و نه هه نگو برینی داری دارستانه کان بو بازرگانی و

که شتی سازی و کاری باززگانی و پیشه سازیه کانی تر. ناوچهی نیوئاینگلاند ناوبانگی ده رکرد به زۆری دروستکراوه کانی. ئابووریه پیشه وه ریه که ی زۆر زیاتر بوو له کشتوکال، له کاتی کدا ناوچهی نیویۆرک تاوه کو باشور به ندهری گونجاوی تیدا هه لکه وتبوو بۆ له نگه ری که شتی و پاوه ماسی. به لام باشوری ویلایه ته یگرتوو ه کان سه رقāl بوون به کشتوکال، له مه شدا کۆیله یان ده خسته کار. ویلایه تی فهرجینیا ش زۆر تر خه ریکی کشتوکالی توتن بوو، کارۆلینیا ی باشورو باکورو جۆرجیا ش به برنج به ناو دێر بوون. شاری "جیمس تاون" هۆلندی و پۆلۆنی و ئیتالی تیدا بوو، که کۆمپانیای له ندهن هی نا بوونی بۆ مه به سستی به ره مه یانی قیپ وزه فته و بوتاس پیشه ی ئاسن سازی و شوشه سازی. به لام ئه مانه ژیا نی خۆیان به زه حمه ت ده بی نی وایان هه سته کرد که تونای بر دنه سه ری ژیا نیان نییه له نیوان ئینگلیزو هیندی ه سوره کان، له به ره ئه وه ناوچه که یان جیه یشت. فهرجینیا ش وه ک ناچه یه کی کشتوکالی مایه وه.

هه رچه ند جار ی ک کشتوکال و پیشه سازی نیشتجیگه ئه مری که ه کان پێش ده که وت، پشت به ستن به باززگانی ئینگلیزی که م ده بوویه وه، له ئاکامی ئه مه شدا حکومه تی ئینگلیز هی نا نی شتومه کی ئینگلیزی به سه ر ئه مری که کاندایه رز کرد. وه هه رچه نده پیشه سازی ئه مری که پێش ده که وت، ویستی پرگاری بوونی ئابووری و سیاسی له ده سستی ئینگلیزی زیاتر ده بوو. باززگانی که ول و پێسته ی ئه مری که له گه ل ئه وروپا پر قازانج بوو. له م میانه دا کۆچ کردوو پێشینه کان له کاری باززگانی که ول و پێسته سودی باشیان ده بی نی. بۆ یه که مجار ئه م باب ه ته له سا لی 1621 به ره و ئه وروپا هه نارد ه کرا. نیشته جی بووه یه که مینه کان له نیوئینگلاند که ول و پێسته یان له هیندی ه سوره کان ده سته ده که وت، ئه وان له به رام به ر ئه مه دا پۆشا ک و چه قۆ و نقیم و مورو و ویسکیان پێشکه ش ده کردن. ئه مان به هۆیه ی ئه مه وه قازانج یکی زۆریان ده سته که وت. که ول و پێسته به نرخ ی "30" هه زار باوه ندی ئیستر یلینی له به نده ره کانی کارولینیا ی باشوره وه سالانه ده نێردا را ئه وروپا.

کاتیک دانیشتوان دای له زیادی که ول که م بوویه وه، بازرگانان بۆ که پان به دوی پیسته ده چونه خۆرئاوا. له ویش به هوی تیکگیرانیان له گه ل فیه رهنسیه کان جهنگی فیه رهنساو ئینگلته را هه لگیرسا. له راستیدا جهنگی نیوان ئه م دوو ده ول ته چاوه پوانکراو بوو ئه م تیکگیرانه ش بووه هویه ک بۆ زیاتر خۆشکردنی جهنگی نیوانیان. ئه وه له کاتیدا که بازرگانی که ول وپیسته به ره و کۆتایی ده چوو، که چی بوویه هوی پودانی جهنگ. نیوئاینگلاند دارستانی چروپی هه بوو دانیشتوانه که ی سودیان لیی ده بینی. داره بلندو به رزه کانیان ده بری و به هویه وه پیشه سازی ته خته که شه ی کردو به ره وئینگلته را به ریخرا، که له م کاته دا ئینگلته را پیویستی به ته خته هه بوو بۆ بواری که شتی سازی. به هه مانشیوه نیشته جیگه ئه مریکایه کانیش پیویستیان به ته خته هه بوو بۆ مه به سستی بیناکردن، هه ره ها بۆ دروستکردنی فارگۆن "گالیسکه" و که لوپه لی ناوماال و هه نارده کردنی بۆ دهره وه.

به هوی زۆری دارودره خت لایه نی که شتی سازی له "نیوئاینگلاند" که شه سه ندنی به خویه وه بینی و، ئه وه بوو یه که م که شتی له سالی 1635 دروستکرا به ناوی که شتی "وینسروب" حاکمی مساجوسیّت. به ره به ره که شتی سازی پیشکه وتنی به خویه وه بینی و له ماویه کی که مدا پۆخی ئاوه کان قه ره بائخ بوون به که شتی. راوکردنی ماسی هویه ک بوو بۆ گرنگی دان به دروستکردنی که شتی، هه ره ک یاسای که شتیوانی ئینگلیزی که له سه رده می "کۆرمۆیل و چارلسی دووه م" ده رچوو به هه مانشیوه پۆلی هه بوو له پیشخستنی ئه م پیشه سازیه، که جه ختی ده کرده وه له سه ر بازرگانی کردن له سه ر پشته که شتی ئینگلیزی و داگیرکه کانی. ئه وه بوو که شتی سازی له سالانی 1700-1735 که یشته چله پۆیه. که شه کردنی که شتی سازی پیشکه وتنی به خشی به راوکردنی ماسی به شیوه یه ک داها تی راوکردنی ماسی له سالی 1760 که یشته ملیۆنیک دۆلار.

پیشه سازی ئاسن یش- شان به شانی ئه و بوارانه ی ئامارهمان پیدا گه شه ی کرد. وه به هۆی هه بوونی خاوی ئاسن و خه لۆز له "فیئرجینیا" تاوه کو "نیوئاینگلاند" ئاسن سازی له هه موو نیشته جیگه کان په ره ی سه ند. له سه ره تادا ئاسنی نه رم ده نێردرا بۆ ئینگلترا، به لام به تیپه پینی کات پیویستی ناوخۆیی ئه م هه نارد هه کردنه ی پاگرت. ئیدی ئه وان ئاسنیان به کارده هیئا بۆ تۆپ و ئامرازه کانی کشتکاری و ئه و ئامیرو ئامرازانه ی که له پیشه سازی که شتی دا به کار ده هات. ئه م پیشه که وتن و په ره سه ندانه ئینگلترا ی به شیوه یه که هه راسان کرد، که له سالی 1750 په ره له مان یاسایه کی ده رکردو، تیایدا هانی خاوه ن کارگه کانی ده دا ئاسنی نه رم به ره مه یین بۆ به کاره یانی له بریتانیا، وه ریگریشی ده کرد له به کاره یانی له پیشه سازییه ناوخۆیییه کانی ئه مریکا. به لام کارخانه ئاسنیه کان به رده وام بوون له به ره مه یانی ئاسن بۆ پیشه سازی ناوخۆیی، سه ره پای ئه و کۆت و به ندانه ی خرابووه سه ریان.

چالاکی بازرگانی له نیوان ویلایه ته یه کگرتوه کان و ئه وروپا گه رم وگۆپی تیکه وت. ده رفه تیکی گونجاو په خسابوو بۆ بازرگانان به وه ی که ده سته که وتی زۆر وه چنگ خۆیان بخه ن له بازرگانی نیوان ئه مریکا و ئه وروپا. ئه مه ش به هه نارد هه کردنی دانه ویله و گوشت و دارو ته خته و ماسی و، هاورد هه کردنی که لوپه لی ئه وروپی و ئینگلیزی و پیویستیه کانیان له ویسکی و میوه پڕ ده کرده وه. له م هیئان و بردنه شدا قازانجی زۆرییان ده سته گیر ده بوو. ئه وان جگه له م بازرگانییه، بازرگانیان له گه ل هیندی خۆرئاواش ده کرد، ئه مه ش بۆ ده سته که وتنی شه کرو به ره مه ی ناوچه کانی هیلی یه کسان. بازرگانی نیوان ویلایه ته کانی باشورو به ریتانیا زۆر زۆر زیاتر بوو له نیشته جیگه کانی تر، به هۆی پیویستی به ریتانیا بۆ به ره مه ی کشتوکالی له توتن و برنج ولۆکه و... هتد، له م لاشه وه ویلایه ته کانی باشور پیویستیان به کالای ئینگلیزی بوو به هۆی نه بوونی پیشه سازی له باشور. به ره مه ی پیشه سازی ویلایه ته کانی باکور وه که نیوئاینگلاند کیپرکیی ده کرد له گه ل کالاکانی ئینگلیزی، که کاری کرده سه ر بازرگانان

ۋېشە سانى ئىنگلتر، كە دواتر تىگىرانى نىۋان ئىنگلتر ۋا نىۋا ئىنگلاندى لى
 كە ۋە ۋە. شىۋى باسە ۋى ئەمە دەگە پىتە ۋە بۆ لىكچونى ئاۋە ۋە ۋى ۋەردو
 ناۋچە كە "ئىنگلتر ۋا-نىۋا ئىنگلاند"، ئەمە لە كاتىدا ئاۋە ۋە ۋى باشۋى
 ۋىلايە تەيە كگرتۋە كان زۆر جىاۋاز بوۋ لە ئاۋە ۋە ۋى ئىنگلتر ۋا. لە لايەكى تىشە ۋە
 ئابۋى ۋەردو ناۋچە كە لە يەكترى جۋى بوۋ. جا لە بەرئە ۋە بازىگانى نىۋان
 ۋىلايە تە كانى باشۋى ئىنگلتر ۋا پىقازانچ بوۋ.

پەيۋەندىە كانى ئىنگلىزى ۋە ئەمىرىكا لە پىش شۋىش :-

كۆچىرۋە كانى ئىنگلىزى لە ئەمىرىكا كە لتۋو كە لە پۋرى ئىنگلىزىيان لە سەر بوۋ
 لە پۋرى سىياسى ۋ ئابۋى. ئە رستۋىكراتە ئىنگلىزە كان لە ئەمىرىكا كىلگە ۋى فراۋانىيان
 دادەمە زىاندو لە ۋلاتى خۋشياندا پىادە ۋى دەسە لاتىيان دە كىرد. ئە مانە ئە ندامى پە رلە مان
 بوۋن ۋ ياسايان دادە پىشت، ياخود فەرمانبەرى بە رزىۋون لە دە ۋە تداۋ خاۋەنى
 شارە زايەكى زۆرى كايە ۋى سىياسى ۋ كارگىرۋى بوۋن. لە ۋە مان كاتىشدا پىۋىرىتانه
 تۋندە كان كۆچىيان كىردە نىۋا ئىنگلاندو لە گەل سىروشتى رەقى ئەم ناۋچە يە پۋۋبە پۋۋ
 بوۋنە ۋە ۋ تىدە كۆشان ۋ بە رنگارى بىرسىيە تى ۋ نە خۋشى ۋ زىستانى ساردو سە ختىيان
 دە كىردو لە گەل دۆستانىيان لە ئىنگلتر ۋا لە خە بات دابوۋن لە دژى پاشايە تى خۋسە پىن
 تاۋە كو ئە وساتە ۋى مافە كانىيان لە ئازادى پە رستشكارى ۋ كۈزە رانىكى ئاسودە بە دەست
 دە ۋىنا. بە راستى سەر كە وتنى پە رلە مانى ئىنگلتر ۋا سەر كە وتن بوۋ بۆ دانىشتۋانى
 نىشتە جىگە كانى ئەمىرىكا.

كارىگەرى حكۋمە تى ئىنگلىزى لە سەر ئەمىرىكا كۆتايى نە ۋات. حكۋمە تى ئىنگلىزى
 بە رىژارى دە بە خشى بە دامە زىننەرى نىشتە جىگە لە ئەمىرىكا. ۋىزى دە رىايى ئىنگلىزى
 بە رگى لىدە كىردن لە دژى دۋمناىيان ۋ دە پىپاراستن دنە ۋى بازىگانى دادە ۋى يارىدە ۋى

چالاکی ئابووری ده دا له نیشته جیگه کان، له کاتی کدا نیشته جیگه کان پتویستیان به م هاوکاریه بوو.

سیسته می سیاسی له نیشته جیگه ئه مریکیه کان له یه ک ده چوو به لām وورده کاریه کان له یه کتر جوودا بوو. له هه موو نیشته جیگه کان چقاتی یاسا دانان و ئه ندامانیان له لایان دانیشته وانه وه ئه وانه ی که خاوه نی زه وی بوون یا خود باجیانده دا له نترینه کان هه لده بژێردران. شاهانه ی ئینگلیز تاراده یه ک له م چقات وکومه لانه مه ترسی هه بوو، جابو ئه وه ی ئه م چقاتانه کوژ بکات، په نای برده بهر به موک کردنی نیشته جیگه کان، به مه ش ده سه لاتی جیبه جیکردنی گوسترایه وه بو حاکمی گشتی ئه میش له لایان پاشاوه دیاری ده کرا. به لām ویلایه تی "پود ئاینلاندو کناتیکت" له مه دا هه لآویر بوون و خویان کوومه له و به پتو بردنی خویان هه لده بژاد تا ئه و کاته ی ئه مریکا سه ره بخو یی به ده ست هینا. ئیدی له م گوژران و بینه و به رده یه دا داگیرگه ی ئینگلیزکان له ئه مریکا له پرووی سیسته می ده سه لاته وه سی شیوه ی لی دروست بوو، که بریتی بوون له:

1- حکومه تی ئینگلیزی حاکمی گشتی دیاری ده کرد بو داگیرگه، که نوینه ری پاشایی ئینگلیزی بوو.

2- به رژه وهندی بازگانی نیوانی به پتو به رایه تی داگیرگه و ئینگلته پای ده کرد.

3- ئه نجومه نی نوینه ران پیاده ی ده سه لاتی خو جیی ده کرد.

به پله ی یه که م حاکمی گشتی له پیاوانی سیاسی داده نرا، دواتر یائه وه ته که سانی سوپایی بوو یا خود که سانی یاساناس بوون، وه به شیکیان به توانا بوون وه هه ندیکیان چاوچنوک و چلیس بوون. وه له ناو ئه وانه دا هه بوو ته نها گرنگی ده دا به خه زن کردنی سه روه ت و سامان. "سیر ولیه م بیرلکی" بو ماوه ی سی سال حاکم بوو له فیرجینیا. "بیرلکی" له حاکمیکی به پیزو هه لبژێردرا وه گوژا بو حاکمیکی خو سه پین و ژۆردار، ئه مه ش کاتی ک فهرجینیا بوو به داگیرگه یه کی پاشایی و له سالی 1676 شۆرشێ تیادا هه لگیرسا. به شیوه یه کی گشتی ده سه لاتداره کان سودمه ند بوون له ده سه لاتی

جەنگى ئۆكسىرگ 1689-1697 :-

كاتيكت لۆيسى چواردە جەنگى لە بەرامبەر ئىمپراتورىيەتى پىرۆز پراگە ياند، ولاتانى ئوروپى بە يەكەو لە دژى لۆيس كۆبونەو. شاوليە مى سىيەم كە دوزمنى سەرسەختى لۆيس بوو، چوو پال ھاوپەيمانان. ئەم جەنگە لە ئەمريكا پىچەوانە بوو يەو بە جەنگى شا وليەم ناسرا. فەرەنسىيەكان بە ھاوپەيمانىيەتى لە گەل ھۆزە ھىندىيەكان لەكەنەدا ھىرشيان كرده سەر نىشتە جىگە ئىنگلىزەكان لە ئەمريكا. لەم نىوانە ھىرشيان كرده سەر نيويۆرك و مساجوسىت و مېن. ئىنگلىزەكانىش لە بەرامبەر دا

هه لمه تیکیان پښخست و هیږشیان کرده سهر فهره نسیه کان و دهستیان گرت به سهر بورت و پيال، به لام شکستیان هیئا له دهستگرتن به سهر کیوبک و مونتريال.

جهنگی ویراسه ی نیسپانی 1702-1713 :-

جهنگی ولیه می سییه م له نیوان ئینگلیزو فهره نسیه کان له نه مریکا نه گه یشت به ناکامیک، به لام چالاکی له نیو دانیشتونانی نیشته جیگه کاندا زیادکرد بو درخستنی گیانی نیشتیمانی و هاوکاری کردن له جهنگدا. کاتیکیش جهنگی ویراسه ی نیسپانی دهستی پیکرد، پاش که میک له نه مریکا به جهنگی "شاژن ئان" ناسرا. فهره نسیه کان له گه ل هیندیه سورده کان هاوپه یمانیه کی تازه یان پیک هیئا له درئی ئینگلیز. ئینگلیزه کانیش سوپا په کیان و ده پښخست بو هیږش کردنه سهر پیگه گرنگه کانی فهره نساو قه لاگانیان. میلیشیای نیوئاینگلاندیش توانی جاریکی تر دهست بگری به سهر بورت و پيال له که نه داو تا کوتایی جهنگیش توانی له ژیردهستی خویدا بیهیلته وه. نیسپانیه کان بوونه هاوپه یمانی فهره نساو له شکریان کرده سهر کارولینیا. جهنگی شاژن ئان به په یمان به ستنی نه تر یخت کوتایی هات. به گویره ی په یمانه که ئینگلیزه کان زه وییه کی زوریان خسته سهر ئیمپراتوریه کیان له نه مریکا و توانیان ئارکاردیا دهست بخن و پاشان ناوی بنین "نوفاسکوشیا"، هه روه ها نیوفاوندلاندو ناوچه ی که نداوی هندسن له که نه دا که و ته دهستیان. به مهش لویسی چوارده زوړترین به شه کانی ئیمپراتوریه ته که ی له نه مریکای باکور له دهستدا.

جهنگی ویراسه ی نه مساوی 1740-1748 :

لویسی چوارده نه وهی که بوی مابوویه وه له داگیرگه کان، له جهنگی ویراسه ی نه مساوی له دهستی دا. نه جهنگه له نه مریکا به جهنگی شا جورجی یه که م ناسرا بوو. ئینگلیزه کان به هوی کیپرکیی داگیرکاری، خویان له م جهنگه ئالاند. هه لمه تیکی نیوئاینگلاند دهستی گرت به سهر قه لای لویس برگ له دورگه ی (کاب بریتون) که نه م

جیگه په نایه ک بوو بۆ چه ته و جه رده کان که ناوبه ناو هیترشیان ده کرده سه ر بازرگانانی نیوئاینگلاند. به لام کاتیگ جه نگ کۆتایی هات، ئه م دورگه په گه راپه وه بۆ ژێرده سستی فهره نسا، ئه مه ش بوویه هۆی په سستی و دلگران کردنی دانیشتوانه ئینگلیزه کان له نیوئاینگلاند.

جه نگی جه وت ساله .:

هیشتا جه نگی شا "جۆرجی دووه م" ده رهنجامی ده رنه که وت بوو، جه نگی دووه میس له ئاسۆدا ده رکه وت، به تاییه ت کاتیگ داگیرگه ئه مریکه کان ناچارکران ئه و زه ویانه بگێرنه وه که ده ستیان به سه ریدا گرتووه . له گه ل ئه وه ی ئینگلیزه کان ژماره یان له ئه مریکا زیاتر بوو "له که نه داو هه ندی به شی ئه مریکا"، به لام له کاتیگدا ئینگلیزه کان له نیشته جیگه کان سه ره بخۆ بوون، هه ریه که یان به پێوبه رایه تی تاییه تی هه بوو. داگیرگه فهره نسیه کان به شیوه یه کی ناوه ندی به هیز به پێوه ده بران. ئینگلیزه کان هه ولێاندا په یوه ندی دۆستایه تی له گه ل هیندیه سورده کان ببه ستنو شیوه یه کیش له یه که یه تی نیوان نیشته جیگه ئه مریکه کان ساز بکه ن. له سالی 1754 حکومه تی ئینگلیز داوای له نوینه ری نیشته جیگه ئینگلیزه کان کرد، که کۆنگره یه ک ببه ستن له "ئه لبانی" نزیك نیویۆرک. نوینه ران له "میری لاندو په نسلفانیاو نیویۆرک" و نیشته جیگه کانی نیوئاینگلاند به دهم داواکه ی حکومه ته وه چوون. مه به سستی ئه م کۆنگره یه ش پیکه یێنانی شیوه یه ک بوو له یه که یه تی کۆنفیدرالی له نیوان نیشته جیگه ئینگلیزه کان له ئه مریکا، وه به یه که وه پارێزگاری کردن له خۆیان و له به رژه وندیه کانیا ن له کاتی جه نگو و ئاشتی.

ئه ندامان له سه ر ئه وه یه ک رابوون که یه که یه تی پێویسته یه کی سه ره که یه . "بنیامین فرانکلین" نه خشه یه کی بۆیه کگرتنی داگیرگه ئه مریکه کان له ژێر ده سه لاتی سه روکی گشتی و ئه نجومه نی یه کیتی پێشکه شکرد، به مه به سستی ته یارکردنی سوپایه کی

سیستمايک و کۆکردنه وهی باج و قه له مپه وی کردن به سهر سه رزه مینه کان و زامنکردنی په یوه ندی له گه ل هینده سوره کان. له گه ل ئه وهی ئه ندامانی کۆنگره په زامه ند بوون له سهر ئه م نه خشه یه که ناسرابوو به پپۆژهی ئه لبانی. به لام حوکومه ته خۆجییه کانی ویلایه ته کان نه یانده ویست ده ستبه رداری ده سه لات و سه ره خۆییان بن. له ملاشه وه حکومه تی له نده ن له م پپۆژه یه مه ترسی هه بوو، پپی وابوو که زیان ده گه ینی به به رژه وه ندی پاشایه تی. گه ل و نه ته وه و خه لکانی داگیرگه کان به گهرم وگورپه وه وتویژیان ده کرد له سهر ئه م پپۆژه یه و یارمه تی پیکه یئانی یه کیه تیاندا.

به دوو سال پپش هه لگیسانی جهنگ له ئه وروپا، له ئه مریکا جهنگ هه لگیسا. دروستبوونی جهنگ ده گه پپته وه بۆ ئه وکاته ی که "جۆرج واشنتن" ی ئه فه سه ری پوپپیوی ته قه ی کرد له کۆمه لیک فه ره نس ی له "په نسلفانیا". ئه م کاره میژوی ئه م ناچه یه ی گۆپی و بوو به هۆی سه ره له دانی جهنگ له ئه وروپا پاش دوو سال له ئه نجام دانی. ئه م جهنگه جیاوازه له گه ل جهنگه کانی تر، کاتیک ده بینین جهنگه کانی پپشوو تر له ئه مریکا، په نکادانه وه ی جهنگه کانی ئه وروپا بوو، به لام جهنگی حه وت سا له له ئه مریکا و له سالی 1754 سه ره په له داو به جهنگی فه ره نس ی و هیندییه کان ناسراو تاسالی 1763 به رده وام بوو. ئه م جهنگه کاتی ده ستی پپکرد که فه ره نس ییه کان ژماره یه ک قه لاو بورجیان له دۆلی پوباری "ئوها یۆ" بنیاتنا، ئه مه ش هه ره شه بوو له سهر پپشپه وی دانیشتوانه ئه مریکه کان پوه و خۆرئاوا.

له به ره وه ئینگلیزه کان بۆ پوه به پوبوونه وه ی ئه م مه ترسیه پپشپه ویان کرد. سه رکه وتنی هیندییه سوره کان به سهر جه نه پال "ئیدوار برادۆک" و سوپاکه ی که پانه هاتبوون له سهر جه نگکردن له گه ل هیندییه سوره کان له جهنگه له کان، پپشپه وی ئینگلیزی پاکرت و دوودلی وگومانیشی خسته دل و بیر ی خه لکی له مه پ لیوه شاوه یی و تواناداری سوپای ئینگلیزی له ئه مریکا.

سەرکەوتنی سوپای فەرەنسیەکان بە سەر ئینگلیزەکان بە دواى یە کدا دەهات، ئەمەش کاتی ک سوپاسالاری فەرەنسی "مونتکالم" پە یوەندی پێوە کردن. لە مەلاشەو تێکشکان لە دواى تێکشکان بە شى سوپای ئینگلیزی بوو. بە لام بارودۆخ گۆرانی بە سەرداهات کاتی "ولیم پیت" کابینەى نوێى پاگە یاند "بووبە سەرۆک وەزیران". ولیم پیت وای بینى کە ئەم مەملەتیەى نیوان ئینگلیزە پاو فەرەنسا لە جوغزى دامەزاندنى ئمپراتۆریەت دەسورپێتەو لە سەرپاکی جیهان، لە بەر ئەو بەرپاریدا داهات و سامان و وزە و توانای ئینگلیز بۆ ئەم ئامانجە بخاتە گەڕ. جاکاتی ک جەنگى ئەوروپى جییهشت بۆ هاو پەیمانە کە ی فریدریکی گەورە ی پاشای پروسیا، هیزو کۆششى خۆى تەرخان کرد بۆ جەنگان لە ئەمریکا. ئیدی ئینگلیزەکان پوووە و سەرکەوتن هەنگاویان نا. لەم نێوانە دا سوپای ئینگلیز دەستیگرت بە سەر "لویزبرگ" و ژمارە یە ک قەلای فەرەنسیەکانى لە ناوچە ئاویە گەورەکان و دۆلى پوبارى ئۆهایۆ خستە ژێر پکێفی خۆى. لە سالى 1759 سوپاسالاری ئینگلیز "ولف" لە گەل 4500 سەرباز پوووە و شارى کیوبک پێشپەوی کردو لە دەشتى ئابراهام "تەختایى ئابراهام" گەیششت بە سوپای "مونتکالیم" ی - فەرەنسى و لە جەنگێکى یە کلاکەرەو دا ئینگلیزەکان سەرکەوتنیان بە دەستەپێناو بە هۆیەو پۆلى فەرەنسا لە ئەمریکا کۆتایى پێهات. بە لام لەم جەنگە دا "مونتکالیم" تێکشکانى سوپاکە ی نەبینى، هەرۆک چۆن "ولف" سەرکەوتنى نەبینى، بە هۆى ئەو ی هەردووکیان لە جەنگە کە دا کوژدان. فەرەنسیەکان توانیان ئیسپانیەکان والیبکەن خۆیان بخەنە جەنگەو، کە لە ئاکامدا ئیسپانیا زۆر لە زەویەکانى لە ئەمریکا لە دەستچوو ئینگلیز دەستى بە سەرداگرت.

پاش ئەم سەرکەوتنە ئینگلیز، پەیمانى پاريس لە سالى 1763 هاتە گۆرپى و بە پێى ئەم پەیمانە کۆتایى بە جەنگ هات و ئیسپانیا ناچار بوو دەستبەردارى فلۆریدا بێت بۆ بەریتانیا، هەرۆک فەرەنساش دەستبەردارى کەنە داو دۆلى پوبارى میسیسی بوو جگە لە نیوئۆرلین نەبێت لە رێژگە ی پوبارە کە. ئیسپانیاش لە بەرامبەر ئەو ی کە

به لای فهره نسادا چوبوویه نئو جهنگ هه ریمی لیوزانای له فهرنسا سه ند. له دواى ئه مانه جگه له هه ندی دورگه ی نزیك "نیوفاوندلاند" له ئه مریکا هیچی تر بۆ فهره نسا نه مایه وه، جگه له وهی که له ده ریای کاریبی "نیوگینیای" له ئه مریکای باشور له ژیر ده سه لاتدا مایه وه.

به ریتانیا له م جهنگه دا گیان و مالکی زۆری به هه ده رداو قهرزی نیشتمانی گه یشته 1400000000 ملیۆن پاوه ندو پئویست بوو له سه ر گه ل ئه م قهرزه هه لبگریت. حکومه تی ئینگلیزی هه ستیکرد که سه پاندنی باجی نوئ بۆته پئویستییه کی زۆر پئویست، به تایبته کاتی ئه م جهنگه بۆ سودی دانیشتمانی ئینگلیز له ئه مریکاو بۆ سودی ئینگلتراو پاراستنی به رژه وه ندیه کانیان راگه یه نرا، هه روه ها ئه وه شی ده زانی که دانیشتمانی ئه مریکا وه ک جارانی پئیشوو هه ژارو که م ده رامه ت نین.

ژماره ی دانیشتمانی ئه مریکا له سالی 1763 گه یشتبووه 12500000 که س. ئه م زیادبوونه به رچاوه ی دانیشتمانی ده گه رپته وه بۆ ئه و کۆچکردنه زۆره ی که له سه ده ی هه ژده پوویدا. زۆریک له ئه لمان و سکۆتله ندی و ئیرله ندی سویسری کۆچیان کرد به مه به ستی ده ستپیکردنی ژیا نیکی نوئ له ئه مریکا. شاره کان سیخناخ بوون به خه لک، که پالی نا به خه لکی پوو بکه نه خۆرئاوا. نیشه جیگه ئه مریکیه کان ده وله مه ندو پپ سامان بوون، له به ره ئه وه حکومه تی ئینگلیز وای بینی که هیچ هۆیه ک له ئارادا نییه بۆ ئه وه ی نیشه جیگه ئه مریکیه کان له باج دان بیه خشرین و به شدار نه بن له هه لگرتنی قهرزی نه ته وه یی.

دانیشتمانی ئه مریکا ئه وه یان پون کرده وه که ئه وان پۆشاک (25) هه زار سه ربازیان دا بین کردووه و له ماوه ی جهنگدا خه رجیان کیشاون و ناتوانن باجی گران له ئه ستۆیگرن. له گه ل ئه وه ی ئه وان زۆر سودیان بینی له جهنگ، به لām ئه مه وای لیکردن ئاره زوی له ئه ستۆ گرتنی خه رجی جه نگیان نه بیّت، به تایبته بۆ به رژه وه ندی

بەریتانیایا. داگیرگە ئەمریکەکان لە مەترسی و ھەپەشەیی فەرەنسیەکان پزگاریان بوو، چیتەر پێویستیان بە پارێزگاری بەریتانیانەما.

کوچی گەرە بە ئەمریکا گۆپانی ھێنا بەسەر پێکھاتەیی دانیشتون لە ئەمریکا. ئەمەش بە ھاتنی ژمارەییەکی زۆر لە خەڵکانی ئەوروپی نا ئینگلیز. ئەم خەڵکانە نە یاری ئینگلیز و سیاسەتی ئینگلیکانی و کیشانی خەرجی جەنگەکان بوون. ئیدی لێرەو ھەملانی دەستیپێکرد و کوتایی پی نەھات، تا ھەلگیرسانی جەنگ و راگەیانندی سەر بە خۆیی.

شۆرشێ ئەمریکا

کۆمەڵگای ئەمریکی پێش شۆرش:-

زۆرینەی کۆمەڵگە ئەمریکی لە سێزدە داگیرگەکان لە پێش شۆرشدا ئینگلیز بوون و لە ئینگلتراوە کۆچیان کردبوو. لە گەڵ خۆیان شارستانی ئینگلیزیان لە زمان و یاسا و یژە و پۆشنبیری و دامەزراوە سیاسی و ئابوری و پۆشنبیری و کۆمەڵایەتیەکانیان ھێنا بە ئەمریکا. جا ئەم دامەزراوە سیاسیی ئینگلیزیانە لە ئەمریکا دەستی کرد بە گەشە کردن و لەدوای سەدەیی ھەفدە قابیلیکی ئەمریکی وەرگرت. لە پووی کۆمەڵایەتیەو ھەبەندی و پەییوەست بوونی خانەوادە لە شێوەی خانەو دەیی ئینگلیزی بوونی ھەبوو، و ھەراوەستا بوو لە سەر خۆنەریتی ئینگلیزی، بە ھەوی باوک سەرۆکی خانەوادە و ھەموویان بە یەکەو ھەو بە کار دیتن. بە لām ئەم جۆرە پەییوەست بوونە ئەوروپیە بە ھۆی بارودۆخی ئابوری تازە بەرەو کال بوونەو ھەو لە دنیای نوێ. ئەمریکا زەوی بە پیت و پیشەیی زۆر تازەیی پیشکەش کردن و بە ھۆیەو ھەو لوانی کە مەندکیش کرد وای لیکردن مالی باوانیان جێبھێلن و دەست بکەن بە ژیانیککی نوێ کە تیایدا پشت بە خۆیان بھەستن. دەرەنجامە کەشی کال بوونەو ھەو بەرەو نەمان چوونی دەسەلاتی باوک بوو لە خێزاند.

بەھەمان شىۋە دەرفەتى ئابورى زۆر دابو نەرىتى كۆمەلەيتى بە بەردبوى لەكارخست، كە تيايدا پېگەى خانەوادە بېياردەرە. بۆيە ئاسايى بوو كە خزمەتكارىك بېيتە خاوەن زەويىيەكى فراوان يا خاوەن كارخانەيەكى گەرە. ئەوئەتە دەبىنين جوتيارىكى نەدارى وەك تۆماس جيفرسن بېيتە سەرۆك كۆمارو، بىنامىن فراكلين ى بى دەست مايە بېيتە زاناو داھىنەرو سەفېرى وولاتەكەى خۆى و خاوەن مال و سامان.

لەوئەى خستمانە بەرچا و سەبارەت بە داگىرگە ئەمىرىكەكان، دەتوانىن بلىين: كە گەل و ئوممەتېكى نوئ ھاتە بوون، كە لە كۆچى يەكەمەو لەسالى 1605 دەستىكرد بەگەشەكردن تا سالى 1776 سالى ھەلگىرسانى شۆرش ھەر لەگەشە دابوو. "جۆن ئادمز" دووھەم سەرۆكى وىلايەتە يەكگرتووھەكان دەلى: "لەپېش ھەلگىرسانى جەنگ، شۆرش دەستى پېكرد. كاتىك شۆرش لەناوبىرو دلى گەل بوو". جا ئەگەر بېت و بەشوين گەشەكردى ئەم نىشتەجىگانەدا بېوين، ھەر لە سەرەتاو تېبىنى ئەو دەكەين كە پېرەوى مىژوۋى ئەمىرىكا كارتىكراو بوو بەكارتىكەرە دەرەكەكان. ئەمىرىكا لەدايك بوو گەشەى كرد لەتەوژم و شەپۆلى مىژوۋى ئوروپا و جىھان بەگشتى.

ئەم تەوژم و شەپۆلانەى لەسەرەتاكانى سەدە نوپىيەكان گۆرپانى دروست كرد لەئەوروپا، كايگەريەكەى لەئەمىرىكاش دەبىنرا. تەنانەت بەشېك لەگەلى ئەمىرىكى بەھۆى كاريگەرى شۆرشى ئاينى كۆچيان كرد بۆ ئەمىرىكا. ھەرەھا شۆرشى سىياسى لەسەدەى ھەقدە كاريگەرى ھەبوو لەسەر دامەزراوھەكانى، ھەرەك چۆن شۆرشى ھزرى پۆژگارى پېنسانس و پۆشنگەرى لەسەدەى ھەژدەمدا پەنگدانەوھى لەئەمىرىكا دەبىنرا. سەرەت و سامان كە لە ئەنجامى دۆزىنەو جۇگرافىيەكان بەسەر ئەوروپادا پڑا، وە بازىرگانى تازەش كەھەر لەئەنجامى ئەم پىرۆسەيە زىاتر گەشەى كرد، كېشەو دووبەرەكى لە ئەوروپا و ئەمىرىكا دروست كرد و ھېچ كات لەتواناى سىياسەتى قۇرغىكارى بازىرگانىدا نەبوو چارەسەرى بكات. جەنگە فراوانخووزى و داگىركارىيە ئەوروپىيەكان، لەداگىرگە ئەمىرىكەكاندا ئەو ھەستەى ھىنايە بوون كە داواى دەكرد جىابىنەو و پىي

دەگوتن لە دواى پۆزگارێكى دريژ لە سەرپەرشتيكران و دەسلەلتى خۆجێى، كاتى جودابوونەوه هاتووە. لەم دەمانەدا واتا لە نێوان سالانى 1763-1776 جگە لە پووداوى ئاسايى و سووكە ناكۆكيەك هېچ شتيكى ترلە ئارادا نەبوو تا ئەو كاتى لە سالى 1776 داگيرگەكان جودابوونەوه. دەبى ئەو هەش بزانين لە شوێنەكانى تر بریتانيا زال بوو بە سەر كێشه و ناكۆكى گەورەتر چ لە پيش شۆرش يا لە دواى شۆرش. بەلام پووداوو پيشهاتهكانى ئەمريكا شيوەيهكى تريو كە بە ھۆيەوه شۆرش و جەنگ لە نێوان بریتانيا و داگيرگەكان لە ئەمريكا سەريەلدا.

تيكگيران و دەستەو يەخەبوون لە نێوان بریتانيا و داگيرگە ئەمريكەكان دەرەنجامى فراوان بوونى درزى نێوانيان بوولە ماوەى دەيان سالدا لە پووى ئابورى و كۆمەلايەتى و پۆشنبىرى. سيستەمى سياسى و كۆمەلايەتى نەدەگونجا لەگەڵ بارودۆخى گۆپاوى ئەمريكا، كە دوتر شۆرش و سەربەخۆيى ليكەوتەوه. دوورەدەستى و بوونى زەرياو ئۆقيانوس، ھەروەھا پەھەندى مېژووى لەو ھۆيانە بوون كە گيانى نەتەوھى ئەمريكى گەشەپیدا. لەگەڵ ئەوانەشدا ھۆكارى ئابورى و دارايى ھۆيەكى تريو بۆ شلەقاندنى پەوشەكەو ھەژاندنى لە شەستەكانى سەدەى ھەژدە تاوھەكو ھەلگيرسانى شۆرش لە سالى 1776.

سەرەپاى ئەوھى باسماں كرد ھەستىك ھەبوو لەناو داگيرگە ئەمريكەكان بەوھى كە ئەوان لە ژيژ چاودىرى بەريتانيا دان و خويى ئينگليزى لەناو دەمارەكانيان ھاتوچۆدەكات. تەنانەت كاتى پەيوەنديەكانى نێوان دانىشتوانى داگيرگەكان و بەريتانيا گرزى تيكەوت و ئالۆز بوو، خەلكى ئەم گۆريانيەيان دەچپى كە ناسراو بە "فريجينا ھرتس ئۆف ئوك" كە دەلى: لايەندارى بەريتانيان، ھەرچەندە لە سەر خاكى ئەمريكا ئاھەنگ دەگيرين و قەلەو دەبين بەلام ئيمە لە ژيژ چاودىرى دورگەى بەريتانيان چ كە سىكە نكولى لەناوى ئيمەدەكات مادام خويى بەريتاني لەناو ھەناومان ھاتوچۆدەكات جا ئەمە گوزارشت دەكات لە گوپرايەلى و پابەندى دانىشتوانى

داگیرگەکان بۆ نیشتمانی دایک، ئەمەش ھەر بەردەوام بوو تا ساتی ھەلگیرسانی شوێش.

کۆتووبەند لە سەرداگیرگەکان:-

ماوەیەکی زۆربوو داگیرگە ئەمریکەکان سوودمەند بوون لە شیۆەیکە لە سەربەخۆیی ئابوری ھەرچەندە بەتەواوی ھەستیان پێی نەکردبوو. دەرەنجامی ئەم سەربەخۆیە ئابوریە سەربەخۆیی سیاسی لێکەوتەو، بەلام ئەوان داخوای ئەم سەربەخۆییان نەدەکرد، تائەو کاتێ ھەستیان کرد کە سەربەخۆیی ئابوریان لەمەترسی دایە و ناتوانی پاریزگاری لێ بکری تەنھا بە سەربەخۆیی سیاسی نەبێت. پەگ و پێشەوی تیکگیرانی ئابوری لەنیوان بریتانیا و ئەمریکا دەگەپێتەو بۆ بنەمایەکی بنەپەتی لەمەزەبێ بازەگانی. مەزەب پێداگیری دەکرد لەسەر ھەبوونی داگیرگە، ھەروەھا جەختی دەکردەو لەسەر ئەوێ کە داگیرگە بێتە بازارێکی بە پمینی کالاکانی ئینگلیزی و سەرچاوەیەکی گەرم بۆ ماددەیی خاویا ماددەیی سەرەتایی کە لە بریتانیا دەست نەدەکەوت، ھەروەک بێتە قەلایەکی پتەو بۆ پاراستنی ئیمپراتۆریەتی بریتانی. ھەروەھا پێی وایە ھیچ گەرم و کێشەیکیش لەنیوان ھەر دوو لادا دروستنابی، مادام بەرژەوێندی نیشتمانی دایک لەگەڵ بەرژەوێندی داگیرگە ئەمریکەکان تەریب و شانەبەشانی یەکتر دەپۆن. بەلام لەدوای جەنگی ھەوت ساڵە، سەردەمی بەرژەوێندی ھاوبەش بەسەرچوو، چونکە داگیرگەکان وەک جاران پێشوو نەما بوون، بەلکو لە نیشتمانی دایک دەوڵەمەند تر بوون و دەیانقوانی پاریزگاری لەخۆیان بکەن.

ئینگترا لەسەردەمی "ئۆلیفەر کرۆمۆویل" ھە- کۆتووبەندی خستبوو سەر بازەگانی. بە گوێرەیی یاسای کەشتیوانی ساڵی 1651، باروبارگەیی بازەگانی نیوان بریتانیا و داگیرگەکانی دەبوا بە سەرکەشتی ئینگلیزی و دەریاوانی ئینگلیز بێت.

له پال نه وهی باسماڼ کرد، له سالی 1660 یاسایه کی تر دهرچوو به گویره ی نه م یاسایه ش ده بویه که شتی یا له بریتانیا بویه یاخود له داگیرگه بویه واتا (که شتی تری لی نه بیت). هه روه ها یاسایه کی تر دهرچوو که داوای ده کرد هه ندی به ره می وه "توتن و لؤکه و که تان و شه کر" له داگیرگه کان ته نها بؤ بریتانیا وه پئی بخریت، دواتر به تیپه پینی کات به ره می تریش خرایه جوغزی نه م یاسایه، تا وای لیها ت به هاتنی سالی 1764 زؤرینه ی به ره مه کانی نه مریکا که وته چوارچیوه ی نه م یاسایه، وه: ئاسن و مس و که ول و پیست و ئاوریشم وته خته و گویز هیندی و خام و زفت و قیرو هه موو نه وانه ی که که شتی پیویستی بوو. پاش نه مه کؤت و به ندی توندتری خرایه سه رو وای لیها ت حکومتی ئینگلیز نه وه ی قه ده غه کرد له داگیرگه نه مریکیه کان که هاورده راسته وخؤ بیئن له ولاتانی بیانی، به تاییه ت نه وانه ی کیپرکی ده کن له گه ل کالای بریتانی. حکومتی ئینگلیزی به مهنده نه وه ستا، به لکو بریاری دا هه موو کالایه کی بیانی به بریتانیا دا رته بیت. له سالی 1699 کؤت و به ندیان خسته سه ر به ره می پیشه سازی داگیرگه کان، کاتی به ره و ولاتانی دهره وه به پئی ده خرا، به تاییه ت کوتالی خوری نه مه ش بؤ نه وه ی نه م هه ناردانه نه توانن کیپرکی بکن له گه ل به ره مه پیشه سازیه کانی بریتانیا. پاشان حکومتی بریتانی هه نارده کردنی "کلاو شه به قه" ی قه ده غه کردو کؤتی خسته سه ر بازرگانی داگیرگه کان له گه ل دوورگی هیندی خؤرئاوا.

له سالی 1750 په رله مانی ئینگلیزی به هو ی پیویستی پیشه سازی بریتانیا بؤ ئاسن، ریگه ی دا له داگیرگه کانه وه ئاسنی خاو به پئی بخریت بؤ بریتانیا، به لام ریگه ی نه وه شی گرت که داگیرگه کان سه رقالی پیشه سازی ئاسن بن، بؤ نه وه ی کیپرکی دروست نه بیت له گه ل پیشه سازی بریتانی.

له گه ل نه م هه موو کؤت و به ندانه ی که خرابووه سه ریان، به لام خه لکی داگیرگه کان هه ربی دهنک بوون. نه مه ش به هو ی پیویستی نه مان به هه بوونی بریتانیا بؤ نه وه ی پاریزگاریان لی بکات و، به بریتانیا ش پاریزگاری لیده کردن، له کاتی دا فه ره نسا به سه ر

که نه دا دا بالاده ست بوو، به هاوده ستی هیندی سوره کان لادیکانی ئه وانی ده سوتاندو دیهاته کانی ده کردن به سوتماک. هر له م کاته شدا "سیر پۆبه رت وه لپۆل" سیاسه تی چاوپۆشی کردنی گرتیوویه به ر له هه مبه ر کاری قاچاغچیتي و جیبه جی نه کردنی ئه م کۆتو به ندانه ی که له سهر ئه م کیشوهره سه پینرابوون. چونکه ئه و وای ده بیینی جیبه جی کردن و پیاده کردنی ئه م کۆتو به ندانه ئه رکی سهرشانی بریتانیا قورس ده کات، له پووی دامه زانندی فه رمانبه رو دانانی که شتیوان، که ئه مه ش پیویستی به خه رجیه کی نۆر بوو. هه ربۆیه ئه م سه رۆک وه زیرانه سیاسه تی بی دهنگی و گوئی پینه دانی هه لبارد.

به کۆتایی هاتنی جهنگی ههوت سهاله بارودۆخ گۆرانی به سهرداها ت و، "جۆرج کرانفل" له سهالی 1763 بووه سه رۆک وه زیران. "کرانفل" و هاوه لانی ویستیان کۆتایی بیئن به سیاسه تی پيشو له هه مبه ر قاچاخچیه تی و پیاده نه کردنی کۆتو به نده کان، به تاییه ت کاتیکیش به بریتانیا ده ستیگرت بوو به سه ر زهویه کی به رفراوانی فه ره نسا وه ک دۆلی پوباری "سنت لۆرنسو میسیسیپی". له لایه کی تریشه وه جهنگ ئه رکی سهرشانی به بریتانیای قورس کردبوو له بواری داراییه وه. هه ربۆیه له سه ریان پیویست بوو:

1- داگیرگه کان ناچار بکه ن به شیک له خه رجیه کانی جهنگ به نه ئه ستوی خۆیان.

2- سه پاندنی ده سه لاتی ته واو به سه ر سه رزه مینه نوئییه کان، ئه وه ی که ده ستیان به سه ریدا گرتبوو.

3- جی به جیکردنی یاسای بازرگانی، به تاییه ت یاسای که شتیوانی.

به لām ئه م پيشنیارانه پوویه پووی ناپه زاییه کی توند بوویه وه له داگیرگه کاند. باجی شه کر:

له ساڵی 1764 "کرانفل" بریاریدا باج به سهر ئه و شه کردها به سه پیتی که هاوردهی ئه مریکا ده کری، بۆ ئه وهی سالانه "150" هزار پاوند کۆبکریته وه. ههروهها بریاریدا یاسای که شتیوانی جیبه جی بکری و قاچاغ پێگری لێبکری. پاش ئه مه له ساڵی 1765 بریاریدا باج له سهر چاپ و چاپ گهریش دابنریت. له مه وه پێوست بوو له هه موو کاروباره کاندای "پول" به کاربه پێنری، به وهی پول بخریته سهر پۆژنامه و نامیلکه. به مهش قورسای ده که وته سهرشانی خه لکی. ئیدی خاوهن پۆژنامه و مافناسان و بازرگانان زۆر په ست و نیگه ران بوون و نا په زایی هه موو جیگایه کی گرته وه. یه کی له مافناسان وتی: سه پاندنی باج به بی نوینه رایه تی په رله مانی کاریکی زۆردارانه یه". دواتر ئه م وته یه که وته سهرزاری خه لکی و ده یانگوت: "دانیشتوانی ئه مریکا ئینگلیزی په سه نن و سودمه ندن له هه مان ئه و مافانه ی که ده ستورو نه ریتی ئینگلیزی پی به خشیون. وه لی سه پاندنی باج به بی نوینه رایه تی په رله مانی، شکاندنی ئاشکرای ده ستوره و پیشیلکردنی مافه سروشتیه کانه. ههروهها ئه وان له هه مانکاتدا باج ده به خشن به حکومه کانیان، به هۆی ئه وهی نوینه ری خۆیان هه لده بژیرن بۆ ده سه لاتی یاساداران له م ویلایه تانه، ئه مه له کاتی که ده په رله مانی به ریتانی هه یج نوینه ریکی ئیمه ی لێنیه، چونکه نوینه ری خۆیان هه لئابژیرن بۆ ئه م په رله مانه" ههروهها ده یانگوت: "ئیمه به رته کردنه وهی باج بۆ په رله مانی ئینگلیزی پارێزگاری ده که یه له بنه ماو مه بده ئی ئازادی و ده سه لاتی خۆجی".

نا په زایی و نیگه رانی بووه هۆی ئه وهی کۆنگره یه که له مانگی تشرینی یه که می ساڵی 1765 له نیۆرک به سه ستری و ناو نرا کۆنگره ی "پول". له م کۆنگره یه دا مافه کانیان راگه یاند، وه که: مافی دادگای کردن به ئاماده بوونی سویندخۆران. وه رایانگه یاند که ئه وان مافی سه پاندنی باجیان هه یه به سه ر خۆیان و، مافی ئه وه یان هه یه یاسای پول رته بکه نه وه.

ناپەزایی و نە یاری و وازھێنان لە کالای ئینگلیزی و کاری توند و تیژی، بوو هۆی ھەلۆشاندنە وە یاسای پول لە ئینگلترا. لە ھەمانکاتدا وەزارەت گۆرانی بە سەر داھات و لە ساڵی 1766 "پوکینگھام" لە پارتی ھویگز بوو سەرۆکی وەزیران و پەرلەمانیش مافی دەستوری خۆی ڕاگەیاند لە مەر دانانی یاسا بۆ داگیرگەکان. وەزیری گەنجینە "خەزینە - بوجە" "چارلس تاوسەند" ئەم جەختی لە سەر ئەم مافە کردە وە. ئینجا ژمارەیک پێشنیاری پێشکەشی پەرلەمان کرد بۆ سەپاندنی باج بە سەر ھاوردە و زیادەیی داھات.

یاسای تاوانسەند 1767:-

لە نێو ئەو باجە سەپێنراوانە ی کە خرایە سەر بەرھەم و ھاوردە و ناردەنیەکانی ئەمریکا. سەپاندنی باج بوو لە سەر چا، ھەروەھا لە سەر شوشە و کاغەز و، دادگایی کردنی سەرپێچیکاران بە بێ ئامادەبوونی سویندخۆران. ئەم یاسایە بوو هۆی ناپەزایی و توپەربوونی سەرچەم چینهکانی گەل و کەم بوونە وە ی ھاوردە کردنی کالای بەریتانی، کە دواتر ھەلپێژانیکی خویناوی لیکەوتە وە لە بۆستن. لەم کاتە و لە ساڵی 1770 پادشا وەزارەتی نوێی ڕاگەیاندو "لۆرد نورس" کرایە سەرۆک وەزیران. نورس لە پارتی تۆری لە دلسۆزانی پادشا بوو، ھەستا بە ھەلۆشاندنە وە ی باجەکانی تاوسەند. بەلام باری خراپی دارایی کۆمپانیای ھیندی خۆرھەلاتی ئینگلیزی، کۆمپانیای ھینایە سەر لیواری نابوتی و مایەپوچ بوون. جا بۆ پزگارکردنی کۆمپانیا، پەرلەمانی ئینگلیزی لە ساڵی 1773 ژمارەیک بەرێژاری بەخشێە کۆمپانیا، لە ناویاندا گێژانە وە ی باجی لابراوی سەر "چا" ی ھیندی عەمبارکراو لە لاندەن بۆ کۆمپانیا، بە و مەرجە ی تەنھا بینێریتە ئەمریکا. چای ھیندی عەمبارکراوی لاندەن لە جۆری نایاب بوو، کە دەکپردا بە نرخێکی ھەرزانتەر لە چای جۆر خراپی ھۆلندی کە ئەمریکەکان پراھاتبوون لە سەر کڕینی.

خەڵکە توندو سروشت پەقەکانی ئەمریکا ئەم کارە پەرلەمانیان بە جۆریک لە بەرتیل لێک دایەو، کە هەر ئەمەش سەردەکیشی بۆ زیندە بە چالبوونی مافو ئازادیەکانیان و سەپاندنی باجی تر بەسەریاندا. لەمەو کۆمەلێک لە خەڵکی شاری "بۆستن" قەڵس و توپە بوون و لە بەرگی هیندیە سورەکانداو لە یەکی لە شەوکانی مانگی کانونی یەکمەمی ساڵی 1773، کەشتیەکی بریتانی بارکراو بە سندوقی "چا"یان بەتال کرد.

تۆلە و کاردانەوێ ئەم کارە بە توندی گیرایە بەرو حکومەتی بریتانی بەندەری "بۆستن"ی لە ساڵی 1774 داخست و حوکمی خۆجێی هەلۆشانەو، ویلایەتی مساجوێستیان داگیر کرد. وە بەگوێرە یاسای کویبیک ی حوزەیرانی ساڵی 1774، حکومەتی بریتانی ئازادی ئاینی و مافی پیادەکردنی یاسا فەرەنسیەکانی بەخشی بەو داگیرگانی "کویبیک و کەنەدا" کە لە فەرەنسایەکانی جەنگی حەوت ساڵە دەستی کەوتبوو، وە تا ئەوکاتەش بێ باوە مابوونەو. لە هەمانکاتیشتا بریتانیا سەرچەم زەویەکانی باکوری پووباری "ئوهایۆ"ی - بەستەو بە هەریمی کویبیک. بەمەش حکومەتی بریتانیا سنووریکی دانا بۆ کۆمپانیایەکانی زەوی لە فێرجینیا و غیری فێرجینیا لە وەبەرھێنانی دۆلی پووباری ئوهایۆ. مەبەست لە یاسای کویبیک تۆلە سەندنەو بوو لە دانیشتوانی "نیوئینگلاند" کە بیۆریتانی بوون. ئەم بەستەوێیە ئێوان بە کاسۆلیکە فەرەنسیەکان لە کاتی کدابوو کە هەردوولا بەیەکتەری پەست بوون. ئەمەش تۆلە ی بریتانیا بوو لە ئێوان.

کۆنگرە یەکمەمی کیشوهری :-

ساڵی 1774 نوێنەرانی ویلایەتە ئەمریکیەکان لە فلادلفیا کۆبوونەو بە مەبەستی تاوتوی کردنی بارودۆخ و بریاردان لەسەری، بۆ ئەوێ ویلایەتەکان هەول بخەنە گەڕ بۆ هێنانەوێ مافەکانیان و ئازادیە ئاینی و مەدەنیەکانیان، هەروەها سازکردنەوێ پەيوەندیەکی دڵسۆزانە لە نێوان ویلایەتەکان و بریتانیا. پاش ئەم کۆنگرە

سکالانامه یه کیان بۆ شاجۆرجی سیّ یه م ناردو، هه ر به رده وام یش بوون له نه ویستنی کالاکانی بریتانیا. شاجۆرج و حکومه تیش دژی هه رجۆره نه رم گیریه ک بوون و ئاماده نه بوون له به رامبه ریاندا ده ست له هیچ هه لگرن. له ئه مریکاش خه لکانی هه بوون ده یانویست پووبه پووی بریتانیا بوه ستن و، ناوی "نیشتیمانی" یان- بۆخۆیان هه لبژاردو گه ره کیان بوو له حکومه تی به ریتانی و په رله مان هه ته ریبن و به ربه ره کانی بکه ن. که دواتر هه ر ئه مه شیان به کرده وه ئه نجام داو شۆرشیان به رپا کرد. له نیسانی 1775 تیکه له چوون له "مه ساچوسیت و لیکسنکت" له نیوان هیزه کانی بریتانیا و دانیشتوانی داگیرگه کان ده ستی پیکرد. پاش مانگی کۆنگره سکالانامه یه کی تری خسته به رده م پاشای به ریتانیا به مه به ستی که م کردنه وه ی بارگرانی له سه ر دانیشتوانی داگیرگه کان. له هه مان کاتیشدا دانیشتوانی داگیرگه کان "جۆرج واشنتۆن" یان- کرده سه رۆکی هیزه چه کداره کان.

هه رچه نده داگیرگه نیشینه کان به م هه نگاوانه هه ستان، به لام له نیو خۆیاندا بوون به دووبه ش. به شیکیان بوونه نیشتیمانیه کان و به شه که ی تریش به لای بریتانیا دا ده شکانه وه و لایه نگری بوون و، خۆیان ناونا دلسۆزان "مخلیصین". ئه مانه هه ولایان ده دا بره و بده ن به سیاسه تی بریتانیا له ئه مریکا و شیرینی بکه ن. له نیوان ئه م دوو په وته شدا خه لکیکی زۆر هه بوو له دانیشتوانی ئه مریکا که گرنگیان به هیچ نه ده داو گوئیان نه ده دا به و پووداوانه ی که پووی ده داو هیچ کام له م دوو په وته یان به لاوه گرنگ نه بوو. وه لی له گه ل ئه وه شدا نیشتیمانیه کان پۆژ به پۆژ ژماره یان زیادی ده کردو دواتر بالاده ستبوون به سه ر ئه نجومه نه کانی یاسادانان له داگیرگه کان و، به سه ر کۆنگره ی کیشوهریه کانیش ده سه لاتیان په یدا کرد. نیشتیمانیه کان بلاوکراوه یان بلاوده کرده وه و نامیلکه ی تایبه ت به شۆرشیان ده خسته به رده م جه ماوه ر. به ناوبانگترینی ئه و نامیلکانه ش، نامیلکه ی "تۆماس پین بوو" که به ناوی "ئاوه زی ته ندروست" بلاوی کرده وه. "پین" له پووی نه ته وه ییه وه ئینگلیز بوو، کۆچی کردبوو

بۆ ئەمریکا و لە گەڵ شۆرپشگێڕان دابوو. لەم نامیلکە یەدا دەلی: "هیچ پاساوێک نییه کە بمانهێڵێتەو بە دلسۆزی بۆپاشا، وە ئیستا کاتی ئەو هاتوو داگیرگەکان بریارى جیا بونە وەى خۆیان بدەن لە بریتانیا. پادشاکانىش هیچ مافیکی خودایان نییه بۆئەو وەى بە سەر مرقەکاندا فەرمانروایی بکەن. پادشاکان پيسوان و ئەگەر دەسەلاتیان پەها بیت ئەوا یاخى دەبن، وە ئەگەر پادشایی دەستوری بن، وەك شاكانى ئینگلترا هیچ کەلکیان نییه و کاریکی زۆر دەخەنە سەر شانى گەل". نامیلکەى تۆماس پین لە کانونى دووهمى 1776 لە فلادلفیا بلاو کرایەو.

لە کاتی کدا جۆرجى سییەم بى ئاگابوو لە داواکاری ئەمریکەکان بۆ ئاشتى، داواى بەپێخستنى سوپای کرد بۆ ئەمریکا بۆ سەرکوتکردنى شۆرپ. ئەمەش بوو هۆى ئەو وەى بلاوکراوەکانى توماس لە داگیرگەکاندا بە هەزارانیان لى دابەش بکری و برەویکی زۆر پەیدا بکەن. بەم شیوەیە ناپەرەزایی و نەیارى کردنى باج گۆپا بۆ شۆرپ.

راگەیانندى سەرەخۆیى ئەمریکا 1776:.

لە چواری تەموزى 1776 کۆنگرەى "فلادلفیا" بە کۆى دەنگ پەرمانەندى نواند لە سەر راگەیانندى سەرەخۆیى. ئەو سەرەخۆیى پێشتر توماس جیفرسۆن لە نوسینی کدا نوسی بووى و تیایدا دەلیت: "دروستکاری خۆیان" خودا" مافى پێداون و نابى لى یان زەوت بکری. هەموویان مافى ژيان و ئازادى و هەڵدان و بەدواکەوتنى ژيانیکى ئاسودەیان هەیه، هەموو حکومەتیک دەسەلاتى پشت دەبەستى بە گەل و پەرمانەندى گەل. لەمەو گەل بۆى هەیه حکومەتیکى ستەمکار بپوخینى و حکومەتیکى میلی دىروست بکات. خۆ ئەگەر پێویستى کرد چەك بەکاربێنیت، پێویستە چەك بخاتە کارو مافى شۆرپشکردنى هەیه." بەم شیوەیە مافى سروشتى و سەرورەى گەل و مافى شۆرپش بووبە بناغەى یەكگرتنى داگیرگەکانى ئەمریکا و پیکهینانى دەولەتیکى

سهربه خۆی ئازاد. جه ماوه ریش به وپه پری جۆش و خرۆشه وه پیشوازی له م سهربه خۆیه کرد.

له نیویۆرک خوشیه کی زۆر به سهر خه لکی داهات و په یکه ری "جۆرجی سی یه م" یان- تیکشکاندو چه کیان لی دروست کردو لایه نگرانی بریتانیایان بیده نگ کرد. ئینجا پایانگه یاند ئه وان وهك دهوله تیککی سهربه خۆ به ربه رکانی بریتانیا ده که ن و، داوایان له وولاتان کرد دانیان پیدا بنینن.

کار دانه وه ی به ریتانیا :-

ههریه که له جۆرجی سییه م و په رله مان راگه یاندنی سهربه خۆییان به کاریکی ناپاکانه له قه لاه م داو شو پشگێژپانیان به یاخی و تیکدر ناوده برد. شوپشگێژپان هه ولێاند "هویگز" له ئینگلترا و که نه دیه فهرنسیه کان له "کویبیک و نوفاسکوشیا" به لای خۆیاند کیشبکه ن. که چی که نه دیه فهرنسیه کان وایان بیرده کرده وه که خۆیان کاسۆلیکین و ئازادیان له لایه ن به ریتانیا وه بۆ دهسته به رکاروه و به ریتانیاش له ئه مریکیه پروتستانتیه کان میانپه ورتن. بۆیه خۆیان وهك لایه نگری به ریتانیا هیشته وه.

له پاستیدا به ریتانیا له توانای دا هه بوو به هۆی سه رووت و سامان و ده سه لاتی، شوپش کپ بکاته وه. به تایبته کاتیک زۆرینه ی دانیشتوانی ئه مریکا له گه ل شوپشگێژپان دا نه بوون. به لام ئینگلترا به شیوه یه کی کارا ئیشی نه ده کرد. هه رله سه رتای شوپش "30" هه زار سه ربازی به پیکرد که زۆرینه یان به کریگیا وه ئه لمانه کان بوون. بۆ ئه وه ی ده سته بگرن به سهر نیویۆرکدا.

ئینگلیزه کان سه رکه وتنی زۆریان به ده سه ته یناو "جۆرج واشنتن" خه ریک بوو له به رده م سوپای ئینگلیز پاشه کشه بکات و له لایه کیتره وه بکه ویتته جه نگ، به لام خۆ به ده سه ته وه دانی جه نه پالی ئینگلیزی "برکۆین" له سالی 1777 له "ساراتوکا" له گه ل شه ش هه زار سه ربازی تر پاش ئه وه ی هیترشیانکرده سهر نیویۆرک، له هه مان ئه و

کاته ی که "فرانکلن" حکومتی فهره نسی قه ناعت پېده هیئا که هاوپه یمانی ئه مریکا بکات، په وشه که ی گوپی و فهره نسا له سالی 1778 جه نگی له دژی بهریتانیا پاگه یاند. پاش ئه وهی ههریه که له هۆلنداو ئیسپانیا چوونه بهر ی فهره نساو ئه مریکاو له گه له بهریتانیا که وتنه جه نگی، جه نگی چووه باریکی جیهانیه وه. ئیسپانیا له سالی 1779 له دژی ئینگلترا هاته نیو جه نگی و، هۆلنداش که ئینگلترا پېشتر پیگری کردبوو که بازرگانی بکات له گه له داگیر که ئه مریکه کان، چوویه پال بهر ی دژ به بهریتانیا. جگه له مانه ده ولّه تانی تریش له جه نگی که تیوه گلان. که شتیگه لی ئینگلیزی ته گهر ی ده خسته بهر ده م پویشتنی که شتیه کان و کالاکانی ناوه وهی ده پشکنی له ترسی گويزرانه وه یان بو ئه مریکا.

جگه له م ده ولّه تانه ده ولّه تانی تریش چوونه جه نگی له دژی بهریتانیا، وه ک "کاترینای دووم" ی - قیصهره ی روسیاو سویدو ئیمپراتوریه تی نه مساوی و دانیمارک. به لام جه نگی راسته قینه له نیوان ئینگلتراو فهره نساو هۆلنداو ئیسپانیا دابوو. جه نگی هۆلندا به شتیوه یه کی بهر فروان به پړوه نه ده چوو، به لکو ته نها له ده ریای باکور جه نگی گهرم و گوړ بوو. به لام که شتیگه لی ئیسپانی و فهره نسی له هه موو جیگه یه ک هیرشیان ده کرده سهر ئیمپراتوریه تی بهریتانی. ته نانه ت دوور که ی بهریتانی له سالی 1779 که وته ژیر هه پره شهی هیرششی شه ست و شه ش که شتی گهره که به هه مویان شه ست هه زار سهر بازیان هه لگرتبوو. به لام ئه وه یزه ئینگلیزه ی له جبل تاریق خویان مه لاس دابوو، توانیان پېش بگرن له وه هیرشه وه هیرشه که شکستی هیئا.

به لام له داگیر که ئه مریکه کان په وشه که به زیانی ئینگلیز هه لده سوړا. شوپشگپړان به هاوکاری که شتیگه لی فهره نسی توانیان به سهر سوپای ئینگلیزدا سهر که ون. سوپای ئه مریکی به سهر کردایه تی "جورج واشنتن"، وه سوپای فهره نسی به سهر کردایه تی "میرکزدی لافایت" به هاوکاری که شتیگه لی فهره نسی توانیان زال بن به سهر سهر کرده ی سوپای ئینگلیز جه نه پال "کورنوالس" له "یورک تاون و فهرجینیا" ناچار یان کرد له

تشرینی یه که می سالی 1781 له گه لّ ههوت ههزار سه ربا ز خۆی بدات به دهسته وه. خۆبه دهسته وه دانی "کورنوالس" کۆتا جهنگی ئه مریکا بوو. چونکه به ریتانیا پیویستی به سه ربا زه کانی بوو بۆ ئه و جهنگانه ی له به شه کانی تری ئیمپراتۆریه که ی ده پۆی به پۆوه.

به ریتانیا له سالی 1782 توانی له دورگه ی "کاریبی" سه رکه و تن به ده سته ییّ به سه ر که شتیگه لی فه ره نسێ، به مه ش توانی هاوکی شه ی جهنگ له گه لّ فه ره نسێه کان له هیند هاو سه نگ بکاته وه، ئه مه ش له سالانی 1778-1781. به هه مانشی وه توانی به سه ر هۆلنډیه کانا سه رکه ویت و له جه به ل تاریقی ش به ره به ست له به ده م ئیسپانیه کان دروست بکات. به لām دريژخایه نی جهنگ و تیکشکانی له ئه مریکا، به ریتانیای ناچار کرد په یمانی له گه لّ ئه مریکیه کان به سته ی له پاريس له سالی 1783. وه له گه لّ ئیسپانیایا فه ره نسا له فئیرسای.

په یمانی پاريس و فئیرسای 1783:ـ

به گوێره ی په یمانی پاريس به ریتانیا دانی هینا به سه ره خۆی سیژده ویلايه تی ئه مریکا به ناوی ویلايه ته یه کگرتوو هکانی ئه مریکا. سنوره که ی له باکوره وه ده گه یشته که نه داو ده ریاچه گه وره کان، له خۆره لاتیشه وه ده گه یشته روبا ری میسیسی، وه له باشوره وه فلۆریدا. ویلايه ته ی کگرتوو هکان مافی راوکردنی ماسی له نیوفاوندلاندو کشتیوانی کردن له روبا ری میسیسی پی به خشی. وه به گوێره ی په یمانی فئیرسای "سنفال" گه رپئندرایه وه بۆ فه ره نسا، که پيشتەر له جهنگی ههوت ساله له ده سته دابوو، له گه لّ "توباگو" که دورگه یه که له ده ریای کاریبی. ئیسپانیاش به پیی په یمانه که دورگه ی "مینوکارو فلۆریدا" ی پئندرا، که له م کاته دا درابوو پال به شی

باشووری "باماو" لە میسیسی¹ بەلام ھۆلندا بەتەنھا لەگەڵ بەریتانیا لە ساڵی 1784 پەیمانی بەست.

ویلايەتە یەگرتووھەکانی ئەمریکا:

جەنگی سەرەخۆیی کۆتایی ھێنا بە بالادەستی بەریتانیا لە داگیرگە ئەمریکەکان و گورزیکی کەمەر شکینی وەشاندا لە تیۆری مافی خودایی پاشاکان و چینی ئەرستوکراتی، سەرکەوتنیکیش بوو بۆ بنەماکانی شوپشی ئینگلیزی ساڵی 1648 و شوپشی جلیلی ساڵی 1689، ھەروەھا سەرکەوتن بوو بۆ تیۆری پەیمانی کۆمەڵایەتی کە لەسەر دەستی جۆن لۆک گەشەیی کرد. ھەروەک بۆ بنەما دیموکراتی و فەلسەفیەکان سەرکەوتن بوو کە لە سەدەی ھەژدە دەرکەوتن و "پۆسۆ مۆنتسیکۆ جیفرسۆن تۆماس بین" و ئەوانی تر پەرەیان پێدا. کۆماری تازە پێداگری دەکرد لەسەر سیستەمی کۆماری پەرلەمانی ئازاد، سەرۆکەری گەل و مافی چارە ی خۆنوسین بۆ گەلان. حکومەتی تازە بەتاقی کردنەوێ دیموکراسی بۆ خۆی و ھەناردەکردنی بۆ دەروە، بۆیە نمونەیک بۆ گەلان و بنێرکەری ستەم و پاشایی و بەکۆیلەکردن. بە ھەلۆھەڵەکانی مەرجهکانی پاشایی و مەرجهکانی دەنگدان، ویلايەتە کۆماریەکان بەرەبەرە بوونە حکومەتە دیموکراتیکەکان. ھەلبژاردن بوو بە ھەلبژاردنی ئازاد و بێ کۆت و بەند. یەگرتن لەسەتادا بەھێزنەبوو، ئەمەش بەگۆیژەیی دەستوری کۆنگرەیی

1 بەگۆیژەیی پەیمان بەستی پاریس بەریتانیا کەندای بۆخۆی پاراست، وە لە فلۆریدا و خۆرئاوای پویاری میسیسی بەخشی بە ئیسپانیا. ئەمریکەکان ھەستیان کرد لەھەمو لاکانەو بە دوژمن دەورە دراو، بەریتانیا دەرگای بازەرگانی ھیندی خۆرئاوا لە پووی کالاکشتیەکانی ئەمریکا داخست بەھەمان شێوە ئیسپانیا وای کرد گوزەری (نیوئۆرلین) ی بەپوی کەشتیوانی ئەمریکی داخست. وە بەھەمان شێوە فەرەنساش کۆتی خستە سەر بازەرگانی و توتنی فەرچینیا و ماسی نیوفاوندلاندی لەبازارەکانیدا یاساغ کرد. ھەموو ئەمانەش مانای تۆڵە سەندنەوێ بەریتانیا لە خەڵکی ئەمریکا.

شورشی کیشوهری سالی 1777. به لام له سالی 1778 ده ستوری یه کگرتن دانراو سیزده ویلايه ته کانی کرد به یه ک.

بزوتنه وهی هزری

له هه ردوو سهدی حه قده و هه ژده

پیشکه وتنی زانستی له پوژگاری ئاوه زو پوژنگه ری :-

گرنگی زانسته نوئ یه کان له وه دایه که بیروبوچوونیکن، ده رچوون له تیبینی و وردبوونه وهی زاناکان له باره ی حه قیقه تی ماددی و پیکه اتنی گریمانه کان که هه یانبوو. نه وان بونه م به به سته ماده کانیا ن ده خسته ژیر تاقیکردنه وه، جا نه گه ر نه نجامه که ی پشتگیری گریمانه کانی کردبا، نه وا ده بووبه بنه مایه کی زانستی و، نه و کاته ش یا نه وه تا فه رامویشیان ده کرد یا ن به شیوه یه ک له شیوه کان چاکیان ده کردو پیکیان ده خست. ساکاتیکیش زاناکان وایان لیها ت که گرنگی نه دهن، ته نها به وانه نه بی ت که پیوانه یه کی بیرکاری یا ن فیزیایی هه بوايه، گومان و نارپوشنه کانیا ن پشتگوی خست.

له سه ره تا کانی سه ده نوئ یه کان ژماره یه ک زانا هه لکه وتن که جیا ده کرانه وه به زور زیره کی و تواناداری بیرکردنه وه و بیرتیژی، نه وانه توانیا ن گریمانه ی به سود دابهینن، وه له دوا ی تاقیکردنه وه یا ن گریمانه کان ده بوونه تیور و بنه مای زانستی. به ناوبانگترینی نه و زانایه نه ش "کوپه رنیکوس و گالیلو و کیپله رو نیپیرو هارفی" و نه وانی تر، زورینه ی نه وانه له سه ده ی شازده و نیوه ی یه که می سه ده ی حه قده ژیا نیا ن به سه ربرد، نیوه ی دووه می سه ده ی حه قده نه وروپا شاهیدی بینیی شورشی ک بوو له ئاقاری زانستی، دواتر نه مه سه ری کیشا بونه وه ی که به بزوتنه وه ی ئاوه زگه ری و پوژنگه ری ناوبیری. شیاوی باسه سه ده ی هه ژده ش هه مان ناوی به سه ردا برا. له به ناوبانگترینی نه م زانایه نه "رینیی دیکارت" ی- فه رهنسی و "نيسحاق نیوتن" ی- ئینگلیزی بوون.

پێنی دیکارت 1596-1650:.

زانای بیرکاریزانى فەرهەنسى و ئاوه‌زگەرى پێنى دیکارت، ئەو زانایەى لە فەرهەنسا و هەنگاریا و هۆلندا لە هاموشۆدا بوو، تا ئەو بوو گەشتى ژيانى لە سوید و لە سالى 1650 کۆتایى پێهات.

دیکارت وەک زانایەکی بیرکاری لە سالى 1627 توانى ئەندازەى شیکارى بدۆزیتەوه، ئەمەش بە شیکارکردنى ئەندازە بەشیوەى جەبرى، ئەمجا بە دەستەهێنانى پەيوەندى نێوانیان و گۆپینى ئەندازە بۆ هاوکیشه جەبریەکان و پیادهکردنى ئەمە لە فیزیادا، کە بەهۆیەوه لیکدانه‌وه و تەعبیر کردنى دیاردە گەردوونیه‌کان و زانینى جولەى تەنەکان لە ئاسماندا ئاسان بوو.

هەروەها وەک فەیلوسفیكى ئاوه‌زگەر دیکارت کتیبیكى لەبارەى "پرنسپى فەلسەفى" دەنوسى و لە سالى 1637 چاپى دەکات. لەم کتیبەدا لیکۆلینه‌وه دەکات لەبارەى فەلسەفەى دوانەیی و تێیدا لاشەو گیان، وە ماددە و ئاوه‌ز لەیەکتەر جوی دەکاتەوه و پەرە لە نێوانیان دادەنى. هەروەک دەلى: "گیان و ئاوه‌ز حەقیقەتییكى ئەساسین، بەلام لە ئاوه‌زپۆک و کرۆکدا لەیەکتەر جیاوازن، بەوه‌ى گیان ماددە نى یە، چونکە بەرجەستەنابى، وەلى جیهانى ماددە لەهەموو ئەوانە پیکدیت کە دەتوانى پێوانەیه‌کی ماددى بۆبکرى". دیکارت پێى وایە ئەستەمە بونەوه‌رپیکهاتبى لەچەند گەردیله‌یه‌ک کە جیاوازن لە گەردیله‌کانى ماددە و بەهەلواسراوى لەبۆشایدان، چونکە ئەستەمە بۆشایى هەبیت بەلام شتیکی ماددى تێدانه‌بیت.

کەواتە لیکدانه‌وه‌ى گیان بریتیه‌ لەوه‌ى کە بونەوه‌ر پرە لە تەتۆکەى بچوک بچوک. ئەم گەردیله‌ ووردانە بەردەوامن لە سوپانەوه‌یه‌کی زۆر گەوره‌ و فراوان دان بەدەورى خۆردا. کۆمەلێکیش لەو گەردیله‌ ووردانە بەخیرایەکی زۆر بەدەورى خۆردا دەسوپێتەوه‌ و لەگەڵ ئەوانیش ئەستێره‌ گەڕۆکەکان دەسوپێتەوه‌، لەم میانەدا زەویش سوپانیکی بەردەوام و بچوکترى هەیه‌.

"دیکارت" و ژماره‌یه‌کی زۆر له‌خه‌لکی باوه‌ریان به‌م لۆژیکه‌هه‌بوو، که بۆ جولانه‌وه‌ی بونه‌وه‌ر پافه‌ی کردبوو، چونکه ئه‌وه له تیروانینیاندا چاره‌سه‌ری دیارده‌ی کیشکردن و جولانی گه‌پۆکه‌کانی کردبوو. ئه‌وان باوه‌ریان وابوو که جولانه‌وه‌ ده‌ره‌نجامی به‌ریکه‌وتنی ته‌نه‌کانه‌ هه‌ندیکیان به‌هه‌ندیکیان. به‌م شیوه‌یه‌ بونه‌وه‌ر له‌تیروانینی دیکارت و کۆمه‌له‌که‌ی بریتی بوو له‌ئامیژیکی میکانیکی زه‌به‌لاح که‌ملکه‌چه‌ بۆقانونه‌ فیزیایی و بیرکاریه‌کان.

جۆرج بیرکلی 1596-1650:.

جۆرج بیرکلی قه‌شه‌یه‌کی ئینگلیکانی ئیترله‌ندی بوو، له‌ ئه‌مریکا ده‌ژیا. بیرکلی له‌باره‌ی فه‌لسه‌فه‌ی دوانه‌یی دیکارته‌وه‌ ده‌لی: "دیکارت هه‌ولی داوه‌ دیارده‌ سروشته‌کان له‌پێگای ماده‌و جوڵه‌و شیکار بکات، وه‌ به‌وه‌ش که‌ خودا برپێکی زۆر له‌و ماده‌و جوڵه‌یه‌ دروستکردوه‌و ناچاری کردون بۆ کار. له‌به‌رئه‌وه‌ ده‌ستیانکردوه‌ به‌کارکردن به‌بێ هیچ هاوکاریه‌ک."

"بیرکلی" باوه‌ری وابوو که‌ حه‌قیقه‌ت له‌پێگای هه‌سته‌کانه‌وه‌ ده‌گوازیته‌وه‌ بۆ میسک و ده‌رده‌که‌وی. هه‌سته‌کان به‌ته‌نها ده‌توانن شته‌کان بکه‌ن به‌پاست. "بیرکلی" پێی وایه‌ بیر شته‌کان ده‌ناسی پێش ئه‌وه‌ی هه‌ستیان پێ بکات، کاتیکیش هه‌ستی پیکردن له‌ پێگه‌ی هه‌سته‌وه‌ره‌کانه‌وه‌، ئه‌وا ده‌بیته‌ پاسته‌قینه‌. به‌شیوه‌یه‌کی تر ده‌توانین بڵین: "بیر بریتییه‌ له‌ خودا که‌ له‌پێش جیهانی ماده‌ی بوونی هه‌بووه‌، جیهانی ماددیش هیچ نه‌بووه‌جگه‌ له‌ قالب وهرگرتنی ئه‌و وینه‌یه‌ی که‌ له‌هۆش و بیرى خودا دا هه‌بووه‌، پێش دروستکردنی.

ئیسحاق نیوتن 1642-1727:.

"دیکارت" به‌هۆی فه‌لسه‌فه‌که‌یه‌وه‌ پویه‌پووی به‌ریه‌ره‌کانی توندبویه‌وه‌، کلێساش بلاوکردنه‌وه‌ی کتێبه‌که‌ی قه‌ده‌غه‌کرد. به‌لام به‌هۆی ئه‌وه‌ی دیکارت له‌ هۆلندا و فه‌ره‌نسا بوو، دوور بو له‌چنگی دادگاکانی پشکنین، ئه‌و دادگا دپنده‌یه‌ی گالیلۆیان له‌ماله‌که‌ی خۆیدا ده‌ستبه‌سه‌رکرد.

ئەو كەش وەوا ئازادەى كە پەخسابوو بۆ دىكارت، بۆ ئىسحاق نىتون یش- دەستەبەربوو. نىوتن لە كەشى ئازادى ئىنگلىز توانى ياساكانى بونەوەر بدۆزیتەووە بەبى هیچ زەحمەتیهك بلأوى بكاتەوہ.

نىوتن لەيەكئى لەدېھاتەكانى ئىنگلىزو لەخیزانىكى ئاسایى، لەو سالەى كە "گالیلئو" مرد، ئەم لەدايك بوو. نىوتن لە شىكارکردنى ھاوکیشە بىرکاریەكان ھەر لە مندالیەوہ زرنكى و دەرناسایى پتوہ دیاربوو. ئەم زیرەکیەى لە گەورەبوونیشدا ھەرلەگەل بوو كاتىك لەزانكۆى كمبىرج سەرنجى مامۆستاكەى بۆ لاى خۆى پاكیشتا. لەبەرئەوہ لەتەمەنى بیست وھەوت سالى وەك مامۆستای زانكۆ دیارى كرا، بلىمەتى نىوتن بووہۆى ئەوہى كە شارن "ئان" نازناوى "ئەسپ"ى- پىتەخشی.

نىوتن تەواوكارى و جياكارى لەبىرکاریدا ھىنايە كايەوہ، ئەمجا لەپاش لىكۆلینەوہیەك كە بیست سالى خایاند، كتیبەكەى لەسالى 1687 بلأوكردەوہ بە ناوینیشانى "بنەماكانى بىرکاری بۆ فەلسەفەى سروشتى" دواتر ئەم ناوہى كورتكردەوہ بۆ "پرەنسیپ". دواى ئەوہ نىوتن لەسالى 1666 بەھۆى پوداویكەوہ پووى كردە ياسای "كیشندە"، ئەمەش كاتىك لەو سالەدا بەھۆى بلأوبونەوہى نەخۆشى تاعون نىوتن مۆلەت وەردەگرئى و دەگەرپیتەوہ زىدى خۆى. پۆژىك لەپۆژان نىوتن بەژىر درەختىكدا پەت دەبئى و سىوێك لە درەختەكە بەردەبیتەوہ. بەربونەوہى سىوہكە كاردەكاتە سەر نىوتن، لەمەوہ لەم دیاردەيە دەكۆلێتەوہ، تادواتر ياسای كیشندە دەدۆزیتەوہ بەوہى كە: "ھىزى كیشندە لە نىوان دوو بارستە، گونجاو ھاوكوفە لەگەل دەرچون وپیداكیشان و پىچەوانەكەى و پووبەرى نىوانیان".

نىوتن بەم دۆزینەوہیەى ئەوہى پوون كردەوہ كە ھەسارەكان لەبونەوہرو لەخول خواردنى بەدەورى خۆردا، بەھۆى ھىزى كیشندەوہ ھاوسەنگى خۆى پادەگرئى. بەمە نىوتن ئەو كیشەيەى چارەسەر كرد كە دىكارتیش بۆى چارەسەر نەكرا. خەلكیش بەبى هیچ ئەم لاوا كردنىك تىپوانىن و بىروبۆچونەكەيان وەرگرت. ماوہى سەردەمى "گالیلئو

کیپلەر" بەس بوو بۆ ئەوەی کە گوێچکەکانی خەلکی تیۆر وزانین و بیرۆکەى تازە وەرێگرن کە لەسەر بناغەى زانستى فیزیایى و کیمیایى هەلچنرابن. دۆزینە وەکانى کیپلەر و گالیلۆ دیکارت ھۆکارێک بوو بۆ لیکۆلێنە وە دۆزینە وەکانى نیوتن.

زانای ئەلمانى "ولھلم لایبنتز" تەواوکارى و جیاکارى دۆزینە وە لەھمان ئەوکاتەى نیوتن دۆزینە وە. ئەمەش ئەوە دەردەخات کە ژیاى خۆرئاوا لەم کاتەدا گەشتبوو لە لوتکەى گەشەسەندن و پێشکەوتن. ئەم پێشکەوتنەش بەوەدا دیارە کە دوو کەسى ھاوئاست لەپووی پۆشنبیری و زیرەکی دەتوانن بگەنە یەک دەرهەنجام لە لیکۆلێنە وەکانیاندا. لیکۆلێنە وەکانى نیوتن تەنھا لەوەدا کورت نەبوو بۆوە کە باسماں کرد، بەلکو ئەم کەلەزانیە لیکۆلێنە وەى کرد لەشەبەنگى خۆر و پێکھاتەى پوناکی و شکانە وەى، ھەر وەھا تیۆرى ھەیدەر و دیانامیک "دووجەمسەر" ی داپشت. پێگەى نیوتن بەپاستى پێگەى کە زانستى بوو، خۆى دەبینە وە لەپیدا کردن و جێبەجێ کردنى بیرو تێپوانینى ئەقلانى بەشیوەى تاقیکارى. ئەم پۆژگارە لەم کاتە وە ناوێرا پۆژگارى ئاوەزگەرى یاخود سەردەمى ئاوەزگەرى.

کریستسن ھیگن 1629-1695:.

کریستسن ھیگن زانیەکی ھۆلەندی بوو، لە بەناوبانگترین زانیایى فیزیایى سەردەمى خۆى بوو، ھاوچەرخى نیوتن بوو. بەھۆى دەرھێنانى کاترئیمى سەماکار ناوبانگێکى ئەوروپى پەیدا کرد. "ھیگن" لە کتێبە کەیدا شتى زۆرى خستە سەر لیکۆلێنە وەکانى گالیلۆ و دواتر لەسالى 1672 بلایى کردە وە. شەیدا بوونى بۆ ھاوینە و وردبەین وای لیکرد "تەلیسکۆب" زیاتر بەرە و پێشە وە بەرى. "ھیگن" ئەوەى دەرخت کە پوناکی بەشیوەى شەپۆل شەپۆل دەپوات.

ئەستېرەناسى:-

لەنيۋەى دوۋەمى سەدەى ھەقدە، ئەستېرەناسى ۋەكو بۋارەكانى تر پېشكەۋتنى بەخۆيەۋە بىنى. "ئەدمۇندھالى" 1656-1742، ئەستېرەى كلكدارى دۆزىەۋە، دۋاتر "ھالى" بەدىارکەۋتنەۋەى دوۋبارەى ئەستېرەى كلكدارى پاگەياند لە سالى 1759، ئەمەش بەكردهى پويداۋ ئەستېرەى كلكدار لەم سالەدا دەرکەۋت. شياۋى باسە "ھالى" دۆستى نيۋتن بوو. ھەرۋەھا "جىمس بېراىلى" (1693-1762) لارى زەۋى دۆزىەۋە لەتەۋەرەكەى دا. جگەلەمەش لە سالى (1729) لادانى پوناكى دۆزىەۋە. ھەرۋەھا "ۋىلەم ھەرشن" (1738-1823) لىكۆلنەۋەى لە بىركارىدا دەكرىدو چاۋدېرى ئەستېرەكانى دەكرىد. ھەرۋەك تۋانى تلىسكۆب زياتر بەرەۋ پېشەۋە بەرىتۋ پەلەى خۆرۋ چىاكانى سەر پۋى ھەيفۋ جەمسەرى بەستەلەكى سەر پۋى مەرىخى دۆزى يەۋە. ۋە لە سالى (1781) ھەسارەى ئۇپانتۋسى دۆزى يەۋە. "ھەرشل" كىتېبىكى نوۋسى و تىايدا بزاۋتنو جولانى كۆمەلەى خۆرى خىستبۋە بەرباس .

فىزىيا:-

زانستى فىزىياش ۋەك بۋارەكانى تر پېشكەۋتنى بەخۆيەۋەبىنى. ئەمەش بە ھەۋلۋ تىكۆشانى ژمارەيەك زاناي ئەم بۋارە. ئەم زانايانە ھەستان بەچەندان دۆزىنەۋەى مەزن، لەۋانە "تۆرشەلى" ئىتالى 1608-1648 تۋانى "بارۋمەتر" دابھىنى ئەمەش بۆ پىۋانەكرىدى پەستانى ھەۋا. ھەرۋەھا "ئۇتۋفۋن جىركى ئەلمانى" (1602-1686) تۋانى "ھەۋاكىش" دروستىكات. ھەرۋەك زانايەكى ترى ئەلمانى بەناۋى "فەرناھىت" تۋانى گەرمى پىۋى جىۋەى چاكرى بىكاتو گەرمى پىۋى "فەرناھىت" بدۆزىتەۋە كە بەشىۋەيەكى بەرچاۋ لەلايەن "ئەنگلۋ سەكسۋنەكان" بەكارھىندرا. ئەم زانايە تاقى كرىنەۋەيەكى زۆرى لەبۋارى كارەباۋ موگناتىسى دا بە ئەنجام گەياند.

له سالی 1746 دوو مامۆستای زانکۆی "لیدن"، له زهویه نزمه کان توانیان شوشه ی "لیدن" بدۆزنه وه بۆ خه زنکردنی بارگه ی کاره بایی. "بنیامین فراکلین" 1706 - 1790 به به کارهینانی شوشه ی لیدن توانی له سالی 1753 دژه بروسک دابهینۆ.

کیمیا:-

"پۆبه رت بویل"ی- ئیترله ندی 1627-1691 له کیمیا دا شاره زاو به سه لیه بوو، له م بواره شدا ناوبانگی په یداکرد. "بویل" له سالی 1660 یاسای "بویل" دۆزیه وه، که ده لۆ: "قه باره ی گاز هاوکوفه له گه ل ده رکردن و په ستانی هه وایی، ئه گه ر بیّت و پله ی گه رمی جیگه ر بیّت". بویل توانی ئاو یّته و تیکه له کان له یه کترجۆ کاته وه و فۆسفۆری کیمیایی ئامه ده بکات. هه روه ها له که مۆله یه ک که ئاوی تیدابوو توانی هابیدرۆجین ئاماده بکات و ماده ی کهولی له دار ده ربهینۆ. جگه له مه "بویل" لیکۆلینه وه ی له پیکهاته ی کریستال دا ده کرد. له و کتیبه ی که له سالی 1691 بلاوی کرده وه، لیکۆلینه وه ی کردبوو له تیۆری په گه زه کانی کیمیا و تیددا ئامه ژه شی دابوو به تیۆری ئه تۆم.

هه روه ها زانای ئینگلیزی "هنری کفندشن" 1731-1810 گازی هایدرۆجینی دۆزیه وه. هه روه ک پوونی کرده وه که هه و له نایترو جین و ئوکسجین پیکهاتوه و ئاویش پیکهاتوه له ئاو یّته یه ک له ئوکسجین و نایترو جین. به هه مانشیوه زانایه کی تری ئینگلیزی به ناوی "پریستلی" 1733-1802 گازی ئوکسجینی دۆزیه وه و ئامه ژه شی به وه دا که ئوکسجین یارمه تی سوتاندن ده دات و هۆی هه ناسه دانی شیناییه.

له لایه کی تره وه زانای فه ره نسی "لافوزی"، که به ناوبانگترین زانای کیمیایی سه ده ی هه ژه ده بوو، تاقیکردنه وه ی "بلاک و بریستلی و کفندش"ی دوباره کرده وه و سه لماندنۆ. ئه م زانایه ئه وه ی پوونکرده وه که ماده له کارلیکی کیمیایدا باره که ی ده گۆپۆ، به لām به ره که ی وه ک خۆی ده مین یّته وه. ئه م شی کردنه وه یه مانای ئه وه ی

دەبەخشی که بنه‌ماکانی نیوتن لە فیزیادا دەتوانی لە کیمیاشدا پیاده بکری. هه‌روه‌ها زانای کیمیایی سویدی "شیلی" 1742-1786 توانی کلۆر بدۆزیتەوه‌و کلیسرین ئاماده بکات.

کانزاکاری:

لەسەرەتای سەدە‌ی هه‌ژده زانایان به‌شیوه‌یه‌کی تێروته‌واو به‌به‌ردیوه‌کانو په‌ستانه‌که‌یان شیکارکرد. به‌ناوبانگترین زانای جیۆلۆجی سەدە‌ی هه‌ژده "جیمس هتن" ی سکۆتلەندی 1726-1797 بوو. "هتن" هه‌روه‌ک پاریزه‌ریوو فیزیایو کشتکاریش بوو. کشتاریه‌که‌ی له‌وه‌دا خۆی ده‌بینیه‌وه که کێلگه‌که‌ی به‌پێگه‌یه‌کی زانستی نوێ تۆو ده‌دا. "هتن" لیکۆڵینه‌وه‌ی ده‌کرد له‌سه‌ر تاویرو گاشه‌به‌ردو سروشتو پیکهاته‌ی تاویرو کانزاکانو بنچینه‌یان، به‌مه‌گه‌یشه‌ ته‌یگه‌یشتن له‌ ئه‌رز. ئه‌م زانایه‌ سه‌رنج و ته‌یینیه‌کانی له‌راپۆرتیک‌دا له‌ ساڵی 1785 له‌ "ئه‌دنبه‌ره"، پێشکه‌شی کۆمه‌له‌یی پاشایی کرد له‌ژێر ناوێشانی تیۆری زه‌وی. "هتن" به‌دریژکردنه‌وه‌ی تیۆره‌که‌ی ئه‌وه‌ پوون ده‌کاته‌وه که ئه‌و گۆرپانکاریانه‌ی که‌له‌سه‌ر پووی زه‌وی ده‌یانبینن، ئه‌نجامی چه‌ند هۆکاریکی داپۆتانو پامالینو داخووران، ئه‌مه‌ش به‌هۆی باو باران و پوهارو بپکانه‌کانه‌وه به‌دریژی مه‌لایین ساڵ پوویان داوه‌و پووی زه‌ویان گۆپیوه. ئه‌م زه‌ویه‌ش به‌م شیوه‌یه‌ی ئیستای به‌چه‌ندین ده‌وری گه‌شه‌سەندنی یه‌ک له‌دوای یه‌کدا ته‌په‌پیوه. له‌پاستیدا ئه‌م تیۆره‌ شۆرشگێڕانه‌بوو، به‌لام به‌شیوه‌یه‌کی ناپۆشنانه‌ داریژرابوو، نه‌بووه‌ هۆی پاکێشانی سه‌رنجی خه‌لکی تاوه‌کو سەدە‌ی نۆزده.

پزیشکی وزانستی زینده‌ووزانی:

له‌هه‌ردوو سەدە‌ی هه‌ڤده‌و هه‌ژده، بایۆلۆجی و پزیشکی گه‌شه‌کردنیک‌ی مه‌زنو گه‌وره‌ی به‌خۆیه‌وه‌بینی. زانای ئیتالی "مالپېچی" 1628-1694 له‌ زانکۆی بولونا،

توانی له پێگه ی توپکاری و به کرهینانی میکروپۆسکۆبه وه سوپی خوین له مووده ماره کاندایسه لمینئ. ههروه ها دورگه کانی مالپپچی له گورچیلهدا دۆزیه وه که ئهم دوورگانه هه لدهستن به شی کردنه وه و پالاولتی خوین. "مالپپچی" له سالئ 1671 ئه وه ی خسته پوو که پوه که کان له پێگه ی گه لاکانیه وه هه ناسه ده دات و له پێگه ی پیتاندنه وه زیاد ده که ن. ههروه ها "سیدن هام" ی ئینگلیزی 1624-1689 ئه وه ی پوون کرده وه که نه خۆش به تایبته گرانه تا، بریتیه له هه ولئ نه خۆشه که بۆ ده رکردنی ته نه بیانیه نه خۆشه کان له لاشه دا. جه گه له مه شاعیری سویسری هالر 1707-1777 زانایه ک بووه له بواری توپکاریدا، هه روك فه یله سوف بوو. شیاوی باسه هالر یه کئ بوو له زانا دیاره کانی کارئه ندامزانی. "بیکتی" فه رنسیس 1771-1802، لیكۆلینه وه ی کردوه له شانه کان و بناغه ی زانستی شانه کانی داپشت. ههروه ها "فان لوینهوک" ی- هۆلندی 1632-1723 توانی به کتريا بدۆزیته وه. به هه مانشیپوه زانایه کی تری هۆلندی به ناوی جان سوامردام 1637-1680 میژووی زیننده وه رزانی نوسییه وه، پاشان به شیپوه یه کی فراوانتر له سالئ (1737) چاپی کرده وه له ژیرناونیشانی "ئینجیلی سروشت". له م کتیبه دا په ره سه ندنی زیننده وه رانی پوون کردبوویه وه هه ر له -گه را- تاوه کو کرمی پێگه یشتوو. ئه مه ش هه مان ئه و گه شه کردنه یه که به سه ر کۆریه له دا دیت.

پوهك ناسی:-

"جۆن په ی" ئینگلیزی 1627-1705 یه که م زنجیره ی له کتیبه کانی زانستی پوه کناسی بلاو کرده وه. "په ی"- پۆلین کردنی پوه کی زیاتر به ره و پێشه وه برد. پاش ئه وه لیكۆلینه وه ی کرد له گیانه به ران و له مه دا توپکاری به راوردکاری به کارهینا. لیكۆلینه وه کانی په ی بووه هۆی پێشکه وتنیکی به رچاو له پۆلینکردنیکی سروشتی بۆبالتده و زینده وه ران.

نـاژەل (ژیانە وەرەن)

زانستی ژیانە وەرەن بە توێژینه وە کردن لە سەر ژیانە وەرە ناژەلە نامۆکان، کە کەوتبوونە بەرچاوی گەشتکارو گەپیدە ئەوروپییەکان لە دەریاو زەریاکاندا لە سەدە یە حەفدە و هەژدە پێشکەوتنی گەورە ی بە خۆیە وە بینی. زانینی زانستی ژیانە وەرەن لە سەردەستی زانای فەرهەنسی "بافۆن" 1707-1788، گەیشته چلە پۆپە. بافۆن لە کتیی "میژووی سروشتی بۆ ژیانە وەرەن"، جیاوازی ناکات لە نێوان مڕۆڤ و ئاژەل و ژیانە وەرە نزم و کەمەکان، هەروەک دەلی: ئەگەر ئینجیل نەبوا، دەگونجا بلیین "مڕۆڤ مەیمون و ئەسپ و گۆی درێژ لە یەک پەگەزن".

ئەم دەستەبژێریە باسمان کرد لە زانایان، کاریگەری زۆریان هەبوو لە سەر هاوچەرخیان، خەڵکی ئاکامی توێژینه وەو لیکۆلینه وە زانستیهکانیان وەرەگرت. ئەمانە تەنها بە تاقیکردنە وەو توێژینه وە ی زانستی ئۆقرەیان نە دەگرت، بە لکۆ لە سروشت و بونە وەرەو ئەودو سروشت و خودای دروستکاری سروشت پادەمان و بیریان لیدە کردە وە. فەلسەفە ی "ئەودو سروشت" ببوو بە شیک لە زانستە سروشتیهکان، ئەمەش بە هۆی پە یوەستی و بە یە کە وە بوونی مەعریفە ی زانستی سروشتی وە: فیزیای بە فەلسەفە، ئەمانە بە پرسیارکردن یان بۆ دۆزینه وەو دەرخیستنی ئەودو سروشت، فەلسەفە یان کردە دژو نه یاری لاهوت، دوا ی ئەو ی لە سە دەکانی ناو دەپاستە وە تا وە کۆ سە دە ی حەفدە لە گەل لاهوت دا بە یە کە وە دەخوینران.

لە بەشی پێشو و باسی دوو فەیلە سوفمان کرد لە ناو پێشە وایانی فەلسەفە ی ئەودو سروشت، ئەوانیش "جوردانو برونۆ" و فەلسەفە ی یەکیەتی بوون "وحده وجود"، هەروەها "فرانسس بیکن" لە گوتارەکانیدا. لە سەرەتای ئەم بەشە دا باسی دیکارت و فەلسەفە ی کارتیزمان کرد، لە گەل کاریگەری بە سەر ئاقاری ئەقلانی و ئەودو سروشت. "بیرکازند" یش - 1952-1650 هاوچەرخی دیکارتی زانای بیرکاری بوو، سروشتی بە شیوەکی سروشتی پاشە کرد. هەروەک دەلی: "زانست و زانیاری پەیدادەبی و پیکدیت

له ریگه ی هه سترکردن به مادده و پاشان په نگ دانه وهی له هزرده". به بپروای ئه و مادده ی ئه تۆم نه دروست ده بیته و نه له ناوده چیت.

کاریگه ری ئاقاری زانستی له سه ر ئاین

ئاین به شیوه یه کی تایبه تی کاریگه ربوو به پیشکه وتنی زانستی و فه لسه فی، ئه م کاریگه ریه ته نها له سه ده ی هه ژده دیارو به رچاو بوو، ئه گینا له سه ده ی هه قده فه یله سوفان و زانایان هه ر په یوه ست بوون به ئاینیان. جا ئه م زاناو فه یله سوفانه چ سه ر به ئاینزای پرۆتستانی بووین یا خود کاسۆلیکیه ت. ململانی به دریزایی ئه م سه ده یه له نیوان ئه وان و ئاینزاکانی پرۆتستانی هه ربه رده وام بوو، ئه مه له کاتی کدا هه ردوو ئاینزای سه ره کی نیردراوه مژده ده ره کانیا ن له ده ره وه ی ئه وروپادا به ره و لاوازی چوو بوو.

سه ره له دانی مه زه به دنیا نه ویستی :-

له نیوه ی دووه می سه ده ی هه قده له نیو پیزه کانی پرۆتستانیزم مه زه به یێک سه ریه له دا به ناوی مه زه به ی دنیا نه ویستی "الزه اد". ئه م مه زه به به ئه و نه ده ی به هۆی ناکۆکی و جه نگی نیوان ئاینزاکانی نیو ئاینی مه سیحیه ت سه ریه له دا، ئه و نه ده به هۆی کاریگه ری و ئاکامی پیشکه وتنی زانستی و فه لسه فی سه ریه له نه دا. ئه م ناکۆکی و دووبه ره کیه ی ببوو هۆی ناره زایی په ست بوونی به شیکی زۆری خه لکی. شوینکه وتوانی ئه م مه زه به به "دنیا نه ویست" ناسرا بوون. ئه وان سو ربوون له سه ر ئه وه ی که مه سیحیه کان خۆیان رابه یئن له سه ر مش ت و مپی ئاینی و بیرو باوه ر، وه له سه ر پارێزگاری (تقوی) و دنیا نه ویستی و ساده ژینی و ژیا ن له سه ر مه سیح ئۆقره بگرن. "فیل ب سبن سه ر" 1635-1795، یه کی بوو له دنیا نه ویسته لۆ سه ریه دیاره ئه له مانیه کان، له و کتیه ی که له سا لی 1675 له ژیر ناوی "هه ستی دل بو چاک سازی کلێسای ئینجیلی، ئه وه ی که خودا پێی پازیه" بلاو کرده وه. له م کتیه یه دا ئامۆژگاری

کۆمەڵە کەمی دەکات، کە دەمەتەقی ئاینە ئازەو هینەکان وازلیبھێنن و بھن بەدنیانە ویستیکی کردەیی. ھەرەك دەلی: "پێویستە ئاین پەیوەندی بە تاکەو ھەبێت، بۆئەو ھە و گیانی پیرۆز جیگە بگرێتەو ھە بگرێتەو ھەموو باوەرداریک بەرەو دنیانە ویستی و پارێزگاری بچن". ژمارە ھەك لە لۆسەری و کالڤنیەکان ھەستان بە بلاوکردنەو ھە بیروپاکی سبنسەر لەناو جیلەکانی دواي خۆیان. ئەمەش لە ماو ھە سەدە ھەژدە و لە ئەوروپا بە تاییبەت لە ئەلمانیا.

"ولھەم لایپنتز" یەکی بوو لەو دنیا نە ویستانی کە دەیانویست کاسۆلیکی و پڕۆتستانت لە یە کتر نزیک بکەنەو ھە. بە ھەمانشیۆ "ئیمانۆئیل کانت" یەکی بوو لەو کەسانە ھە کە لە نۆو ژینگە ھە دنیانە ویستان پێگە یشت.

لە نۆو دنیانە ویستە بەرچاوەکان لە کیشو ھە ئەوروپا، "ئیمانۆئیل سویدنبرک" 1688-1772 بوو. "سویدنبرک" کوپی یەکی لە مامۆستا لۆسەرییەکانی زانکۆی ئەپسالا بوو لە سوید. ئیتر ھەك زانیەکی بواری بیرکاری و فیزیا و جیۆلۆجی و ئەندازیاری ناوی دەرکرد. لە سالی 1745 بانگەشە ھە ئەو ھە کرد کە ئەو پووناکی خودا و دەرکەوتن (کشف) ھە دەستکەوتوو ھە. ئەم ژیا نی خۆی تەرخانکرد بۆ نوسینی ژمارە ھەکی زۆر لە پیرۆزییە ئاینەکان لە دانایی (حیکمە) و خۆشەوسیتی خودا. سویدنبرگ لە دواي مردنی کاریگەری بە جیھەیشت و قوتاییەکانی کلێسایەکیان دامەزراند بە ناوی کلێسای سویدنبرگ یا قودسی نۆی.

جۆرج فۆکس و کۆمەڵە ھە ھاوپیانی:

لە ئینگلترا کۆمەڵە ھە "ھاوپیانی دنیانە ویستی" سەریھەلدا، دامەزێنەری ئەم بزوتنە ھە یش "جۆرج فۆکس" ی- ئینگلیزی 1624-1691 بوو. فۆکس خۆی خۆی پۆشنبیرکرد و پێگە یاندو بیروپاکی خۆی پێ زۆر تەواو بوو. ئەم باوەری بە خورافە و پڕوپوچی ھەبوو. بەلام زۆر دڵسۆزو دڵگەرم بوو بۆ بیروباوەری خۆی دنیانە ویستی.

کلێسا له تیروانیی ئه ودا دابه زیوه بو پۆخله واتی و نزمی کوفر. "فۆکس" جه ختی له سه ر ئه وه ده کرده وه که ئاین گیانی که له ریگه ی پوناکیه کی نیودل و خو په روه رده کردنه وه په ی داده بیت، ئه مه ش پیویستی به کلێساو شوینی په رستن نییه. هه روه که ده لێ: "ساده ژینی و په نابردن بو جه نگو ده سته لگرتن له چه ک و قسه نه رمی و سویند نه خواردن ته نانه ت له کاتی پیویستیش، له مه رجه سه ره کی وگرنگه کانی ئاین".

ئهم کۆمه له یه ناسرابوون به "کۆمه له ی هاوپیان"، ئه وان ماوه یه کی زۆر به نه ویستراوی و دلشکاوی مابوونه وه، تا ئه و کاته ی هه ندی له ئه رستو کراتیه کانی وه که "لیه م پین" 1644-1718 به لایندا چوون. بیروباوه ره کانی ئهم کۆمه له یه تایبه ت بوون به لیبوره یی و چه ک هه لته گرتن و به ژداری نه کردن له جه نگی دژی به پرۆتستانته رادیکالیه کان به تایبه ت باپتیسته کان "راگیرکاره کان" و ئه بریشیه کان.

ساکاتیکیش کلێسای ئینگلیزی پشتی به ست به چینی ئه رستو کراتی، هه یج بایه خی نه دا به چینی گشتی و فه رامۆشی کردن. خه لکی پووی کرده دنیا نه ویستی. لیبره وه یه کی له قه شه کان به ناوی "جۆن ویلزی" 1703-1791 هه لی قۆسته وه بو راکیشانی ته واوی خه لکی به ره و بانگه شه تازه که ی که ناسرا بوو به مه نه ه جیه کان (میسۆدیست)

بزوتنه وه ی میسۆدیست (مه نه ه جی): -

جۆن ویلزی وه که ووتمان: دامه زینه ری ئهم بزوتنه وه یه بوو. ویلزی کوپی قه شه یه کی ئینگلیکانی بوو. ئه و کاتیک له ساڵی 1729 له ئۆکسفۆرد ده یخویند، بووبه سه رۆکی ژماره یه که قوتابی، که خۆیان ناونا بوو "هاوه لانی بانگه وازی پیرز"، پاشان ناوی "میسۆدیست" یان - به سه رداپرا، به هۆی خو گرتنه وه یان له چیژو خوشی رابواردنه کان و به رده وام بوونیان له دنیا نه ویست و چاکه کاری و دل گه رمیان بو ئاین. "ولزی" له دوا ی ئه وه ئینگلته پای جیه یشت و پووی کرده هیندستان و جۆرجیا و، له ویدا په یوه ندی کرد به مژده ره (مبشیر) پرۆتستانه ئه لمانه کان، له وانیشه وه فییری

ته عالیمه کانی دنیانه ویسته کانی ئه وروپا بوو. کاتیکیش گه پایه وه ئینگلته را له سالی 1738، گۆرپا بوو بۆ که سیکی دنیانه ویست. ئاین له تیروانیی و لژیدا "ههست و په سندرکردنیکی خودی که سه که یه". میسیۆدیسته کان به هۆی بایه خ نه دانیان به دروشمه ئاینیه کان و سۆزو دلگه رمی تونده ره ویان و نزیکیان له خه لکی، له کلێسای ئینگلیزی جیا بوونه وه. شیاوی باسه ئه م مه زه به بووبه مه زه به بیکی به ربلاوی ئینگلته راو ئه مریکا.

ئه برشیه کان:

ولزی و کۆمه له که ی "میسیۆدیسته دنیا نه ویسته کان" کاریگه ریان هه بوو له سه ر زۆرتیری ئه و پرۆتستانتانیه ی که له گه ل کلێسای ئینگلیزی دانه بوون و له ولاتانی ئه نگلۆ ساکسونی به ربلاو بوون. دلگه رمی و پارێزگاری و دنیانه ویستیان کاریگه ری هه بووبه سه ر باپتیسته کان "پاگیرکاره کان" و ئه برشی و کلێسای سکۆتله ندی، هه روه ک کاریگه ریان دروست کرد له سه ر کلێسای ئینگلیزی. ته نانه ت بزوتنه وه ی ئه بریشی بوونه هۆی ئه وه ی قوتابخانه کان له پۆژانی یه ک شه ممه بکرینه وه و ده سته بکریته وه به سازکردنی هه لمه ته مژده ده ریه کان.

مولینوس و هادئین:-

بزوتنه وه ی هادئێ له سه ده ی هه قده و له ولاته کاسۆلیکه کان ده سته پیکرد. پێشه وای ئه م بزوتنه وه یه میکائیل مولینوس (1640-1697) بوو، "مولینوس" قه شه یه کی ئیسپانی بوو، له پۆمادا نیشته جی بوو. به برپای "مولینوس" و کۆمه له، پیرۆزی راست و دروست پشت نابه سته ی به کلێسا یا خود بیروبا وه پو ئه قل، به لکو پاوه ستاوه له سه ر پشت به ستنی به نده به خودا، ئه مه ش بۆ پۆیشتنی پووناکی خودا بۆ نیو ده روون. پاپا و پیاوانی ئاینی بۆ ئه وه ی ئه م بزوتنه وه یه کاریگه ری دروست بکات به سه ر کاسۆلیکه کان، وه ک چۆن بزوتنه وه ی دنیا نه ویسته کان کاریگه ری دروست کرد

بەسەر پڕۆتستانته کان، پشتگیری ئەم بزوتنەوێیان کرد. ئەم بزوتنەوێیە لە فەرەنسادا بۆلۆبویەو وە ئوسقوف "فینیلیون" (1651-1715) پشتیوانی لێ کرد. بەلام لەسالی 1687 پاپا "مولینیوس"ی- بە هرتقە تاوانبار کردو لەسالی 1699 پەخنی لە "فینیلیون" گرتو، بزوتنەوێی هادیئەکان کۆتایی پێتات.

سەردەمی ئاوەزو پۆشنگەری

پۆشنگەری یان پۆشنی:-

بیروفکرەیی سەرەکی و ئەساسی پۆشنگەری، ئەو بیروباوەرە بۆلۆو باوسەندوێیە کە پێی وایە ئاوەزی مۆف توانای زانیی ئەو سیستەمە جیهانییە هەیە و توانای تێگەشتنی بنچ و بناوانی ئەم بونەوەرە هەیە، و بالادەستە بەسەریداو دەتوانی بۆسودو کەلکی مۆفایەتی پامی بکات، بەبێ ئەوێ پەنا بەرێ بۆلاهور و پەپەجوو "معجیزه". پۆشنگەران دەیانویست خەلکی دان بهێنن بەبنەماو بنچینەکانی زانستە سروشتیەکان و، ئەو بیرو فکرانەشی کە پەییوەندی پێیەو هەیە، لەبوارەکانی فیزیوا ئاکار (صیفت) و فەلسەفە و ئاین و میژوو سیاسەت و یاسا¹.

پۆشنگەران بانگەشەیی ئەوێان دەکرد، کە لە سروشتدا پێکی و پێکی و گونجاوی هەیە، شلەژاوی و شەپو دەمارگیری و نەزانی بۆتە هۆی جەنگ و چەسانەو و ئازاردان و بۆلۆبونەوێ خرافە و ئەفسانە و دابەزینی کۆمەلگە بۆنزمی و پوچی. لەهەموو ئەمانەشدا سیستەمی سیاسی و کۆمەلایەتی داسەپاووخواسەپێن، بەرپرسیارە لەتەواوی ئەو خراپەکاری و شەپوگەندەلێانە. لەبەرئەو پێویستە ئەم سیستەمە بە پێوەریکی ژیری و لۆژیک چارەسەر بکری، بە مەبەستی خێروخۆشی مۆفو ئاسودە بوونی.

1 white, op. cit: pp. 267-2993. Gottschalk, op. cit; pp.502-506;513-532.

ووردهكاری و تیبینییهكانی شوپشی هزری له سه دهی ههژده، دهتوانین له چوار خالی سه رهکی دا گوزارشتی لێ بکهین:-

1- سروشت " شوینی ئه و دیو سروشت " بگریتهوه، ههروهها زانست شوینی لاهوت بگریتهوه، بهوهی که جیهانی ماددی یاسای سروشت به سه ریدا زاله.

2- ناویان لێ نا ئاوهزی مۆیی، ئه و ئاوهزی پێویسته له دۆزینهوه و ده رخستنی یاسا کانی سروشت بخریته کارو ژیا نی تاکه کهس هه ر به گویره ی ئه م ئاوهزه پیکبخریت و ساز بکری.

3- به کارهێنانی ئه قل و هزرو گوپراهی یاسا سروشتیهکان ده بیته هوی پیشکەوتنی خیرا، وه له کۆتایشدا گه یشتن به که مال و تیرو ته واوی.

4- گرنگی دان به مافه کانی مرؤفو هه وڵدان و کۆشش کردن له پیناوی پیکهێنانی کۆمه لگهی مۆیی بالا.

پۆشنه گهران هه موو دامه زراوه و پیکخراوه کانیان به پێوه ری ئاوزو لۆژیک لێک ده دایه وه، جا چ دامه زراوه یه کی سیاسی بوویه یان کۆمه لایه تی یاخود ئایینی. پۆشنه گهران ئه مه یان ده خسته ژیر تیشکی ئاوه، تا بزائن له گه ل ئه و پێوه رانه ی که دایان ناو ن کۆکه، له گه ل ئاوه زو لۆژیک و یاسا سروشتیه کان ته بایه.

سه ره هه لدان ی ئایینی سروشتی یاخود باوه ر به "خودای تاک"

دروستکاری بونه وه رو سروشت

پیشکەوتنی زانستی له سه ده ی هه ژده کاریگه ری تیکشکینه ری خسته سه ر ئاین و کلێسا. کلێسا پووبه پوی په خنه ی زانستی بوویه وه، په خنه یه ک پایه و کۆله گه کانی هه لته کاندو خه لکی والیکرد له ئاین یان بکه ونه گومان، ئه مه ش له پڕۆتستانتییه وه بۆ کاسۆلیک جیاوازی نه بوو. به ناویانگترینی په خنه گرانی ش بریتی بوو له: بیربایل- فۆلتیر- هۆیلباخ- دالمبیرت- دیدرو- ئه وانی تر له په خنه گران.

له نیوهی دووه می سدهی حه قده مه زه بیکی ئاینی نوی سهریبه لدا، که به ئاینی "سروشتی" ناسرا. ئه م مه زه به کاریگر بوو به پیشکه وتنه فله سفی و زانسته کان، به تاییهت زانست و فله سفه ی سروشتی. هوکاری سهره لدانی ئه م مه زه به گومان داره، سی هوکاریوون:-

1- هه بوونی جیاوازی ناکوکی زور، له نیوان مه زه به مه سیحیه لی کجیاوازه کان.

2- چینی پوشتنبرو خوینده وار له سدهی حه قده، کاریگر بوون به وهی که دوزره وه کان له ولاتو شوینه دووره دهسته کان که وتبووه به رچاویان، له به ربه ریه پووت وقوته کان، ئه وانه ی که به ساده ژینی ژیان ده گوزهریژنو به خته وهر و ئاسوده ن، به بی هه بوونی ئاین و بیروباوه پرو دروشمه ئاینیه کان.

3- پیشکه وتنی زانستی سروشتی و فله سفی پاوه ستا بوو له سهر پافه کردنی شته کان له ژیرتیشک و پیوه ری ئاوه زو لوژیکو، گومان کردن له هه موو شتیک. له به رته وه ده یانپرسی: ئه گه ر بونه وهر گوزارشته له ئامیریکی زه به لاحو، کارده کات به گویره ی یاسای سروشتی، ئه و ئاینیش وه ک بونه وهر پیویسته سروشتی بیټ. ئایه له توانای ئاوه زی مرقایه تی دانی یه که ئاینیکی پاسته قینه بدوژیته وه، وه ک چوون به بی په نابردنی بو په رجوو ئیستخاره و پارانه وه، یاسای کیش کردنی دوزیه وه؟

بیروکه ی ئاینی سروشتی له م کاته دا تازه نه بوو، به لکو پیشتریش به شیوه یه ک له شیوه کان بوونی هه بوو، تومای ئه کوینی له سدهی سیژده له مه ی کوژیوه ته وه. پیی وایه هه مو مرقوئیکی ژیر باوه ری به شته ئه ساسیه کان هه یه، له باوه رپوون به خودا، وه به نه مری و پاداشت و سزا. مه سیحیه تیش شوینکه وته ی ئاینی سروشتیه و له گه لیدا کوکه و پیچوانه ی نییه. وه لی له سدهی حه قده له گه ل جهخت کردنه وه یه کی زیاتر له سهر سروشت و یاسای سروشتی، به لام هه ندی له پشتگیری کارانی ئاینی سروشتی له مه سیحیه ت لایانداو له درزی پاوه ستان. به شیوه یه ک که ئه گه ر شتی له ئاینی مه سیحی کوک بوايه له گه ل ئاینی سروشتی ئه و به لایانه وه زیاده بوو، خو ئه گه ر پیچه وانه ی بوايه، ئه و به پرپوچ ده یاندايه قه لّه م.

"هێربەرت ئوف شیربری" (1583-1648)، یەکی بوو لەکەسە دیارو بەرچاوەکانی ئاینی سروشتی. "شیربری" لۆردیکی ئینگلیزی بوو، لە ئۆکسفۆرد سەرقالی خوێند بوو، وە لە پێگەی پەيوەندی کردن بەزاناو فەیلەسوفەکانی ئەو سەردەم، بەتایبەت "کازیند"ی - فەرەنسی، بوو کەسیکی گوماندار. بەلام بەهۆی ئەوەی لە چینی ئەرستۆکراتی بوو، خواوەنی پلەوپایەو سەرۆت و سامان بوو، دلسۆزبوونی بۆ بنەمالەي پاشایی خۆي پاراست لە دەربیرینی بیروباوەرە ئاینیەکەي. "شیربری" دوو گوتاری بلاوکردەو، یەکەمیان لە ژێر ناوی "پاستەقینە وەکو جیادەکرێتەو" لە کەشف و تواناو درۆ " لە سالی (1624) بلاوی کردەو، دووەمیان بەناو نیشانی "ئاینی بت پەرستی" لە سالی (1663) بلاوی کردەو و تێیدا دەلی: کرۆک و پاستەیهتی ئاینی سەقامگیر دەبێت لە سەر هەستەکانی ئەقلی گشتی مڕۆیی. وە ئاینی سروشتی باوەرپێکی ئاوەزگەریانەیه بەخوداو چاکەکاری و نەمري."

جگە لەمانە توێژینەوێ پەرخەگرانە لەهەمبەر کتیبی پیرۆز سەریهەلدا، تەنانەت هۆبزی ئینگلیزی نکۆلی لەتەو پات دەکرد بەوێ لەلایان خوداوە نیگا کرابێت بۆ موسی "د-خ"، هەرۆک گومانی هەبوو لەپاستیهتی میژوویی تەو پات. شیاوی باسە "سپاینۆزای" فەیلەسوفی هۆلندی گومانی هەبوو لە پاستیهتی میژوویی تەو پات. هەرۆهە توێژەری فەرەنسی "پێچارد سیمن" لە سالی (1680) پەرخەي میژوویی کتیبی پیرۆز"ی نوی و لە سالی (1689) کتیبیکی تری خستە بەردیدی خوێنەران، بەناو نیشانی "پەرخەي میژووی لەهەمبەر ئینجیل". ئیدی دوا بەدوای ئەمانە یرمەندان کەوتنە گومانکردن لە پیرۆزیهتی کتیبی پیرۆز و پەرجوو نو سراوێکان. لە سالی (1792) "ئیفنس"ی ئینگلیزی نکۆلی کرد لەوێ ئینجیل کاری حەواریەکان بێت.

ئاینی سروشتی لە ئینگلتەرە لەنیو سیاسەتوانان و چینی ئەرستۆکراتی و تەنانەت لەنیو پیاوانی ئاینی ئینگلیزیش بلاو بوو یەو. خۆ وەنەبی مەزەبی نوی و یستبیتی ئاینی مەسیحی لەناو بەرێ، بەلکو دەبوو یست چاکسازیهکی تێدا ئەنجام بدات کە پەگو

پیشەیی بگریته‌وه، وه‌ك په‌تكرده‌وه‌ی باوه‌پوون به‌ خوايه‌تی مه‌سیح و دابه‌زینی كتیبی پیرۆز له‌لایه‌ن خوداوه. له‌ جیاتى ئەمه‌ باوه‌په‌یىندری به‌ خودای دروستكاری بونه‌وه‌رو سروشت و یاسای سروشتی و ئاوه‌زی مړویی. ئیدی له‌مه‌وه "په‌رستراویه‌تی سروشت" بووبه‌ ئەوناوه‌ی كه‌ ئینگلیزه‌كان به‌كاریان هینا بوو ئەم مه‌زه‌به‌ تازه‌یه‌ و ناویان لێی نا "خوايه‌تی سروشت". ژماره‌یه‌ك له‌ زاناو فه‌یله‌سوفانی ئه‌و سەردەم ئەمه‌یان په‌سه‌ند كرد، وه‌ ژماره‌یه‌كی زۆر له‌و خه‌لكانه‌ی كه‌ ده‌یانویست سازبوونیك دروستبكه‌ن له‌نیوان مه‌سیحیه‌ت و هه‌سته گشتیه‌كان و مه‌عریفه‌تی نوی، ئەمه‌یان ورگرت و په‌سندیان كرد.

ئایینی سروشتی ئایینی پۆشنگه‌رانی سەردەمی پۆشنگه‌ری بوو، باوه‌پیان وابوو كه‌ خودا بونه‌وه‌ری دروست كردوه، به‌لام هه‌لسوپاندنی خستۆته‌ ئه‌ستۆی سروشت خۆی، بوو ئەوه‌ی كاریكات به‌گوێره‌ی ئه‌و یاسایانه‌ی كه‌خۆی دایناون. ئایینی سروشتی له‌ئینگلته‌پاوه‌ دزه‌ی كرده‌ فه‌رنسا و ته‌واوی كیشوهری ئەوروپا، له‌نیو باوه‌پدارانی ئایینی سروشتی له‌ فه‌رنسا، "پیربایل" (1647-1706) به‌ناویانگترنیان بوو، پیربایل کوپی قه‌شه‌یه‌کی پڕۆتستانی بوو، دواتر بووه‌ کاسۆلیکی، به‌لام له‌سه‌ر ئەم ئاینزایه‌ش ئۆقره‌ی نه‌گرت و هاته‌وه‌ سه‌ر ئاینزای پڕۆتستانی، وه‌لێ له‌دواتردا گومانی هه‌بووله‌ته‌واوی ئاینه‌كان. "پیربایل" کاتی بینی په‌وشی هه‌رته‌قه‌ له‌ زۆربه‌ی شوینه‌کانی ئەوروپا له‌مه‌ترسی دایه، پووی كرده‌ هۆلندا، له‌وێشدا و له‌سالی (1681) بوویه‌ مامۆستای فه‌لسه‌فه‌ و میژوو له‌زانکۆی پۆتردام، "پیربایل" لایه‌نگری فه‌لسه‌فه‌ی کارتیزی و ئاوه‌زگه‌ری بوو، هه‌روه‌ها پشتگیری ده‌کرد له‌ بیرى ئازادی و لیبروده‌یی. کاتیکیش کالفنی و کاسۆلیکه‌كان رازی نه‌بوون به‌ رافه‌ کردنه‌که‌ی، چونکه‌ لیبروده‌یی به‌لایانه‌وه‌ به‌مانای چاوپۆشی دیت له‌ گومانکردن و هه‌له‌، هیرشیان كرده‌ سه‌ر نویسه‌نه‌کانی، له‌ملاشه‌وه‌ کاسۆلیکه‌كان هیرشیان كرده‌ سه‌ری و خستیانه‌ نیو کله‌په‌ی ئاگر. "بایل" له‌سالی (169) له‌پۆسته‌که‌ی ده‌رکرا، وه‌لێ ئەمه‌ وره‌ی دانه‌به‌زاند، به‌لکو هه‌ر به‌رده‌وام بوو له‌نوسین. به‌ناویانگترین کتیبی خۆی ده‌بینیته‌وه‌ له‌ "فه‌ره‌ه‌نگی میژووی په‌خنه‌یی"، كه‌ له‌ سالی (1697) چاپی كردو تییدا شیوازی لیکۆلینه‌وه‌ی

زانستی تەواوی خۆی دەرخواست لە جیاتی لایەنگری و سۆزداری، ھەرۆك گالته دەكات بە باوەڕپێکی لاسایی (تقلیدی) و لە تیروانییدا ئەم جۆرە باوەڕە لە پرۆپوچی و خورافەو ھەگەشە دەكات.

ماسۆنیەت :-

بلاوېوونەو ھە ئایینی سروشتی ھۆکاریك بوو بۆ سەرھەڵدان و بلاوېوونەو ھە ماسۆنیەت. ماسۆنیەت لە سەرەتای سەدە ھەژدە لە ئینگلتەرە سەرپھەڵدا، ئەمەش بۆ بەردەوامی دان بوو بەو كۆپر (محفل) ە ماسۆنیانە ھە ھەندێ دروشمی پوكەشی سەندیکاكانی بیناسازانی لە سەدەكانی ناوەراستەو ھە بۆخۆی پاراست بوو، ئەم سەندیکایانەش لە سەدە ھەژدەو ھەروەنەمان و لێكھەڵوێشانەو چووبوون. كۆپرە ماسۆنیەكان ئەو ھەستۆكراتی و روشنەگەرانی تێدابوونە ئەندام كە ئایینی سروشتیان ھەبوو. ئیدی لێرەو ھە كۆپرە ماسۆنیەكان گۆرانیان بە سەرداھات. باوئوخی ئەم كۆپرە ماسۆنیانە ھەروا نەمايەو، بەلكو دۆخەكەیان گۆراو ژمارە ھەك لە كۆپرەكان لە ساڵی (1717) بۆ پێكھانانی كۆپرێكی مەزن یەكێتییەکیان پێكھێناو لەندەنیان كردە بارەگای گشتی خۆیان، ئەمجا لە ژێر تیشكی گیانی پۆژگاری پۆشنگەری دەستور و دروشمەكانی خۆیان بژاكرێو چاكسازیان تێداكردو دەستیان كرد بە بلاوكرێنەو ھە ماسۆنیەتی نوێ.

ماسۆنیەت لە ژێر سەرپەرشتیاری كۆپرێ مەزنی ئینگلیزی لە بەریتانیا و داگیرگەكانی بلاو بوو ھەو، پاشان لە سالانی (1725-1736) دەستیان كرد بە دامەزراندنی كۆپرە ماسۆنیەكان لە ئێرلەندا و سكۆتلەندا، ئەم كۆپرە ماسۆنیانە بەشیو ھەك بلاوېوونەو ھە پەرەیانساند تا لە كۆتایی سەدە ھەژدە تەنھا لە ئینگلتەرە ژمارە ھە كۆپرە ماسۆنیەكان گەیشتە ھەزارو شەش سەد كۆپر. ھەروەھا لە ساڵی (1733) كۆپرە ماسۆنیەكان لە بۆستن دامەزران، دوواتر لە فیلادلفیا و شارەكانی تری ئەمریکا بە ھەمانشیو ھە كۆپرە ماسۆنیەكان دامەزران. بە ھەمانچەش لە كەنەدا و دورگە ھە ھەندێ خۆرئاوا لە

سالانی (1740-1742) کۆپی ماسۆنیهت دامه زرا. وه له سیه کانی سه ده دی هه ژده ماسۆنیهت له هیند بلاو بوویه وه له سالی (1730) کۆپی ماسۆنیهت له کیلیکتا و میدراس دامه زیندرا.

پادشا و ئه رستۆکراتیه کان چوونه پال ماسۆنیهت، به هه مانشیۆه که سه سه ربازیه کان په یوه نیان پییه وه کرد، "بنیامین فرانکلین" یه که م که سی بوو که کتییی له باره ی ماسۆنیهت بلاو کرده وه له سالی (1734)، هه روه ها "جۆرج واشنتن" له سالی (1753) په یوه ندی کرد به کۆپی ماسۆنیهتی فه رجینیا.

له ئه وروپاش یه که م کۆپی ماسۆنیهت له فه رپه نسا سه ریه لدا و له سالی (1732) به ربزاری فه رمی له کۆپی ئینگلیزی به ده سه تهینا و ناوه که یشی بوویه کۆپی مه زنی خۆره لات. ئینجا له هه ریه که له ئەلمانیا و ئیتالیا کۆپی ماسۆنیهت دامه زرا، ئەمه ش له سالی (1763)، وه له سالی (1773) له سوید دامه زرا و له سالی (1771) له پوسیا کۆپی ماسۆنیهت کرایه وه.

ئهم کۆپه ماسۆنیانه پشتیوانی ئاینی سروشتیان ده کردو هه ندی له پیاوانی ئاینی مه سیحی و پرای جیاوازی ئاینزایان خستنه پیزه کانی خۆی، ئینجا کۆپی ماسۆنیهت ئه وه ی لی قه ده غه کردن که مشت و مپی مه زه به یی له ناو کۆپی ماسۆنیهت ئه نجام به دن، به لکو ته نها داویان لی ده کردن که به شیۆه یه کی ئاسایی و ساده باوه پیاو به خودا هه بیته، به وه ی که دروستکاری بوون و بونه ورو سروشت و یاسا کانی سروشته و هیچ هاوبه شیکی نی یه. کلێسای کاسۆلیکی له دژی ماسۆنیهت وه ستاو ماسۆنیهت له کیشوهری ئه وروپادا بوویه په رگیرو پوه و گومرای هه نگاوی نا. له دوا ی کتیبه که ی "هۆیلباخ" سه بارهت به سیسته می سروشت له سالی (1772) کۆپی ماسۆنیهتی خۆره لاتیی فه رهنسی توشی دابه ش بوون هات و لقی دووهم له کۆپی خۆره لات بوویه کۆپیکی ده رچوو له ئاین (گومرا).

لێره دا ده رده که وێ که هۆکاری سه رنجرکێشی ماسۆنیه ت و پاکێشانی سه رنجی خه لکی به لای خۆیدا، ده گه پێته وه بۆ نه یینی و نادیا ری و ئه وسویند خواردنه ی که هه ندیکێ به هه ندیکێ تر ده به سه ته وه، جگه له مانه هه ریه که له "گۆته وه یرده ر" له ئه لمانیا په یوه ندیان به ماسۆنیه ته وه کرد، دوا ی ئه وانه ماسۆنیه ت بوویه مژده ده ری و پیاوانی سیاسی و داگیرکار تیکه لاوی بوون.

کو تایی یه سوعیه کان له سه ده ی هه ژده :-

پێشتر له باسی سیاسه تی ئایینی لۆیسی چوارده، تارپاده یه ک شرۆفه ی چه وساندنه وه ی شوینکه وته کانی جانسنیه کان و هادی ئیه پڕۆتستانته کانمان کرد، ئیستا پێویست به باس کردنه وه یان ناکات، مه به ست له م بیر هێنانه وه یه ئه وه یه که بلێین: له هه موو ئه مانه دا یه سوعیه کان هۆکار بوون، ته نانه ت ئه وان له سه ده ی هه ژده دا هێرشیان کرده سه ر "فیزۆکرات" سروشتگه ره کان و، فه یله سوفانی پۆشن گه ری. به لام هه وله کانی شکستی هێنا، چونکه فه یله سوفه کان به هیز بوون و کاریگه ریان زیاتر بوو. تیکشکان و کو تایی یه سوعیه کان به ده رکرانیان له پرتوگال و له سالی (1795) ده ستی پیکرد. له دوا ی چه وساندنه وه ی جانسنیه کان له لایه ن لۆیسی چوارده و پاپاوه، یه سوعیه کان زیاتر له به رچاوی خه لکی بێزان و هه ستی دژایه تی کرانیان زیار گه شه ی کرد له ناو خه لکیدا. کاتیکیش پێبازی جانسنی له ناو چینی دۆله مه ندو خاوه ن سامان بلا بوویه وه، خه لکی زیاتر لێ یان به داخ بوون، ئه مه ش به هۆی ئه وه ی ئه وان دژی جانسنیه ت بوون. له ملاشه وه په رله مانتارانی فه ره نسا پشتیوانی جانسنیه کان بوون، کاتیکیش کلێسا له سالی (1750) چه ند پینمایه کی له دژی جانسنیه کان ده رکردو په رله مان په تی کرده وه، ناکۆکی له نێوان لۆیسی پازده و په رله مان دروستبوو.

فه یله سوفان و پۆشن گه ران پشتیوانی په رله مانیان ده کرد، دواتر ناکۆکی درێژه ی کیشاو ئه ندام په رله مانه کان به کۆمه ل ده ستیان له کار کیشایه وه، پادشاش بۆ

ده رده و ه ی ولات دوری خسته نه وه . له م نیاوه دا یه سوعیه کان شان به شانی پادشا له دژی په پرله مان پاوه ستان، به لام په پرله مان پشتیگیری خه لگی به ده سته ینا، چونکه گه ل ئاره زوی پیاده کردنی چه مکی لیبورد ه یی ده کردو دژی پادشا پاوه ستان و پشتیگیری فه یله سوفان و په پرله مانیا ن کرد . ئیدی فه یله سوفان و په پرله مان شان به شانی گه ل ه یرشیا ن کرده سه ر پادشا و یه سوعیه کان .

به م شیوه یه بارودوخه کان به ره و پیشه وه پویشتن، تا له سالی 1761 یه کیک له باوکانی یه سوعیه کان به تۆمه تی پیشبرکی کاری که ببوو ه و ی مایه پوچی و نابوت بوون په لکیشی دادگا کرا، له م کاته شدا په پرله مان ئه مه ی به ده رفه ت زانی بو ئه نجامدانی پشکنینیکی گشتی یه سوعیه کان، وه هه روه ها یه سوعیه کانی تۆمه تبار کرد به وه ی که خه لکانیکی به کریگی راوی دلسۆزی پادشایه کی بیانین، داوای کرد یه سوعیه کان له فره نسا هه لپوه شینرینه وه . سه ره تا پادشا به مه رازی نه بوو، به لام له ژیر فشاریکی به رده وام له سالی 1764 ناچار کرا په زامه ندی بنوینی له سه ر ده رکردنیا ن . پاش ئه ویش ئیسپانیا وه فره نسا ده ستیکرد به ده رکردنیا ن، به هه مانشیوه له "ناپولی و بارما" ده رکران . وه له سالی 1773 پا پا فره مان ی هه لوه شاننده وه ی کۆمه له ی یه سوعیه کانی ده رکرد . یه سوعیه کان جگه له ئه لمانیا ی پرۆتستانتی و پوسیای ئه رسه دۆکسی ه یچ په ناگه یه کیان شک نه ده برد .

ئیدی له دوا ی ده رکرانی یه سوعیه کان ده وری په پرله مان ده ستی پیکرد . بیگومان په پرله مان تاکه دامه زراوه یه ک بوو که به ره نگاری پادشای ده کردو ده یتوانی له ده سه لاتی دادوه ری و یاسا دانان دا کۆنترۆلی پادشا بکات . جا هه لوه شاننده وه ی په پرله مان سه رکه وتن بوو بو پادشا و خۆسه پاندنی پادشا . فه یله سوفان و به شیکی گه لیش لایه نگری په پرله مان بوون . کاتیکیش لۆیسی پازده له سالی 1774 مرد، لۆیسی شازده په پرله مان ی گپرا یه وه فره نسا . به لام هه مان بارودوخ دووباره بوویه وه، چونکه په پرله مان ده یویست چاکسازی بکات له دام و ده زگای وولات و سیسته می باج چاک بکات .

كارىگەرلى بىزوتنەۋەى ئاۋمىزگەرلى و پۇشنگەرلى

لەسەر زانستە كۆمە لايەتتەكان و سىياسەت

ئەو سالانەى كە جەنگى جى گرتنەۋەى نەمساۋى تىدا بەپۈە دەچوۋ (1748)،
 ھەمان ئەو سالانە شاھىدى بىنىنى بىزوتنەۋەىكى پۇشنىبىرى بوو، كەبە پۇشنگەرلى
 ناسرابوو. ئەۋانەى كە پىشپەۋى ئەم بىزوتنەۋەىيان دەكرد خۇيان ناۋناۋو فەيلەسوف.
 فەيلەسوفانى پۇشنگەرلى ھەلىيان دەدا لەمرۇۋو جىھان تىبگەن و پاقەيەكى گىشتىگىرى
 بۆبكەن، ۋەجەختيان دەكردەۋە لەسەر لىكۆلىنەۋە كرەن لە پرسە سىياسى و
 كۆمە لايەتتەكان و چاكسازى تىاكرەن، ھەروەھا پەيوەندى كرەن بەتەۋاۋى جەماۋەر
 بۆ تىگەيشتەن لە كىشە و گرتەكانيان. بۆ ئەم مەبەستەش ئەم فەيلەسوفانە جەختيان
 دەكردەۋە لە نوسىنى توۋىژىنەۋە فەلسەفى و پرسە سىياسى و بابەتە زانستەكان.
 زۆرىنەى ئەم فەيلەسوفانە خاۋەنى پەسەنايەتى نەبوون، بەلام ئەۋان بە حىكمەت
 ووردىەۋە ھەلىنجانىيان دەكردو بىرورپاى خۇيان دادەپرشت. دەگونجى ئەۋان زىاتر بە
 كەسانىكى خاۋەن توانستى راگەيانەن دابىنەن، ۋەك لە فەيلەسوف يان توۋىژەرانتىكى
 ئەكادىمى. بەناۋبانگىرىنى ئەم فەيلەسوفانەش بىرىتى بوون لە "توماس ھۆبىز، جۇن
 لۆك، پۇسۇ، قۇلتىر، مۇنتسكىۋ،.... ئەۋانى تر".

توماس ھۆبىز (1588-1679):

دامەزراۋە سىياسىيەكانى سەدەى حەقدەۋە ھەژدە، بىۋىيە وىردى سەرزارى
 بىرمەندان و فەيلەسوفان و، ھەمىشە پەخنى توندىان ئاراستەدەكرد. ناكۆكى و
 دووبەرەكى نىۋان پادشاۋ پەرلەمان لەئىنگلتەرا بوۋبەھۋى ھەلگىرسانى شۆپشى
 ئىنگلىزى لەنىۋەى سەدەى حەقدە. پادشاكان لە فەرمانپەرۋاى كرەننىاندا پىشتيان
 دەبەست بەتىۋرى "مافى خوداى پاشاكان"، بەۋەى كە پاشاكان دەسەلاتيان

لەخوداوە پێدراوە. وەلێ پەرلەمان جەختی دەکردەو لەسەر مافە سەرەتاییەکان و یاسای سروشتی، جا بۆ ھەریەکە لەم دوو بیروباوەرە پشٹیوان و پشستگیری خۆیان ھەبوو لە نوسەران و بیرمەندان.

جا یەکی لەوانە ی پشٹیوانی دەسەلاتی پەرھای دەکرد، "تۆماس ھۆبز" بوو. ھۆبز لەکاتی ھەلگیرسانی جەنگی ئارمادای نیوان ئیسپانیا و ئینگلترا لەسەردەمی ئیلابیس لەدایکبوو. لەزانکۆی ئۆکسفۆرد دەستی بە خویندن کرد، پاشان بوو سکرتیری "فرانسیس بیکن" و کاریگەر بوو پێی. لەکاتی ناکۆکی پادشا لەگەڵ پەرلەمان، ھۆبز لە پشستگیری پاشای دەکرد. لەبەرئەو کاتی ھەستی بەسەر ھەڵدانی شوپش کرد، یەكەم کەس بوو کۆچی کرد بۆ کیشوهری ئەوروپا و، لە فەرەنسا نیشته جی بوو، ھەر لەوێشدا "دیکارت" ی بینی. پاش نۆ سال لە کۆچکردنی لەسالی (1651)، لە سەردەمی "ئولیفەرکرموویل" گەرپاوە ئینگلترا. دواي گەرانیوەی کتیبیکی بلاوکردەو لەژێر ناوی "لیفیا سانت، وەحشی زەبەلاح"، مەبەستیشی لەمە دەوڵەت بوو. ھۆبز لە فەیلەسوفی ماددی گەرەکان بوو، برۆای بەئاین نەبوو. پەرە ی بە تیۆری ناسین داو ووتی: "دەرك و زانیاری مرۆف، ئەنجامی ئەو بیرانیە كە لەلای مرۆف لەدایك دەبن، ئەمەش بەکاریگەری ھەستکردن بە دیاردە دەرەکیەکان، كە دواترئاسەوار لەسەر مێشك جێدەھێلن. ماددە و جولە دوو دیاردە ی دەرەکین و بیرو ئاوەزیش لەوان وەردەگیرین. بەھەمانشیوە خۆشەویستی و قین لە سۆزی مرۆف لەدایك دەبن. خۆشەویست و قین واتا دلخۆشی و خەمباری، چیژو ژان، ئومیدەواری و نا ئومیدی، ترسو ئازایی. ئاسودەیی مرۆفیش بە بەدیھتانی ئارەزوووەکانی مرۆف بەشیوەیەکی بەردەوام دیتەدی. ھێزو توانا، ئەو خەلاتە ی مرۆف بەھۆیەو ئارەزوووەکانی دینیتەدی، جا چ لایەنی ئاوەز بن یا ئاكارەکانی لاشە، یا پێگە یەکی کۆمەلایەتی یان سەرودەت و سامانیکی زۆریان ھەمو ئەوانە یا ھەندیکی.

مروڤه کان له پئیش به دیهینانی ئه م ئاره زوانه کیپرکی یه کتر ده کهن، وه به گویره ی لیها تووی و به هره داری، خه لکی کیپرکی یه کتری ده کهن له پشتی ئاره زوه کانه وه. جا ئه وانه ی به سه ر به رامبه ریاندا سه رده که ون، له پووی لیها تووی و به هره داری پئیش ئه و که سانه ده که ونه وه که له وان بی توانا ترن. ئیدی له مه وه هاوسه نگی کۆمه لایه تی به سه ره لانی جیاوازی نیوان خه لکی و نه مانی یه کسانی و گوپانی تیده که وی، ئه مه و سه ره پای هه بوونی جیاوازی نیوان تاکه کان. به م شیوه یه ده بینین خه لکی له خه باتیکی به رده وام دابن بۆ به ده سه تهینانی پیداو یسته یه کان و هه موو ئه و شتانه ی که ئاره زوه کانیا ن تیره دکات، هه روه ها ده سه خستنی دان پیداهینانی خه لکی به لیها تووی و به هره داریان، وه وابکه ن خه لکی به چاو یکی خۆزگه وه سه یریان بکه ن و به که سانی سه رکه وتویان دابنن. له مه وه ده توانین بڵین بارودۆخی مروڤه تاوه کو ئه مروڤه گوزارشت ده کات له کیپرکی مروڤه له که ل مروڤه، له پینا و ناوبانگو شکوداری.

ئاسوده یی یاخود ژیا ن . بارودۆخی مروڤه بوو له کۆمه لگه سه ره تاییه کان و پئیش دامه زانندی ده ولت ژیا نیا ن په ق و به ره به ریته بوو. له کۆمه لگه سه ره تاییه کان هه یج جیاکاریه که نه بوو له نیوان په وا و نا په وا، دادو سه تم، ئه مه ش ده که پئته وه بۆ ئه وه ی هه یج پئوانه یه کی بریار به ده ست نه بوو له لای خه لکی بۆ جیا کردنه وه ی چاکه و خراپه. پئوانه کان که ئه و کاته نه بوون، وه لی دواتر هاتنه مه یدان، به لام کاتی هاتنه مه یدان مروڤه چوو یه قو ناغی شار ستانیه ت و پیکهینانی ده ولت. جا له م کاته شدا چه ند یاسایه که دا پرژرا ن بۆ جیا کردنه وه ی په وا و نا په وا، دادو سه تم، ده سه لاتی سیاسیش ئه م یاسایانه ی دا پرشت و پیاده ی کردن. وه لی پاشایه تی تاکه که س له کۆمه لگه ی سروشتی بوونی نه بوو، چونکه هه موو که سی وه که به رامبه ره که ی ماف و یه کسانی خۆی هه بوو. مروڤه له کۆمه لگه سروشتی دا له ژیر ده سه لاتی یاسای سروشتی دا ده ژیا و به مافی سروشتی پالی پئوه ده نرا. وه به گویره ی مافی سروشتی تاکه که س خاوه نی ئازادی

ته واره له کارکردن و، به باشتترین شیوه پارێزگاری دهکات له قهواره و ژيانی. وهک مروفیک دهیه ویت بژیت و ئاره زووهکانی تیر بیت.

یاسای سروشتی گوزارشته له کۆمه لیک یاساو بنهما، که مروف بۆ به دیهینانی هه لپه و ئاره زووهکانی و پاراستنی به رژه وه ندیهکانی و دهسته به رکردنی به شیوهیهکی ئاقلانه هه لسوکه وت دهکات، ئه م یاساو بنه مایانه ژیری مروف ههستی پی کردو زانی، به بی ئه وهی خوی داریژی، ئه مهش دهگه پیته وه بۆ هه بوونی ئه م دهستوره له سروشتدا، ئه مهش به شیکه له یاسا ئه زه لی¹ و هه تا هه تایهکانی بونه وهر. ده بی ئه وهش بزانی که سۆزی مروف پال به مروفه وه ده نی بۆ ئه وهی به سه ره موو شتی کدا زالبیت، هه ره ئه مهش واده کات مروف به به رده وامی له گه ل غه یری خوی له دو به ره کی دابیت، وه لی پالنه ری ئاوه زی وای لیده کات که به ناشتی له گه ل کهسانی تر بژی، وه هه ره ئه م ئاوه زه یه سنوریک بۆ خۆ په رسته یه که ی داده نی و ژيانی ده پاریزی. جابۆ ئه وهی به ناشتی له گه ل کهسانی تر گوزهران بکات له کۆمه لگه دا، ناچاره دهسته به ردار ی هه ندی مافی خوی بیت بۆ دهسته به رکردنی هه ندی مافی تری. چونکه یه کسانی تاکه کان له مافه سروشتیه کاند له کۆمه لگه ی سه ره تای، ده بیته هۆی جهنگکردن به شیوهیهکی به رده وام. ساکاتیکیش ژيانی مروف به م شیوهیه بوو، واته له ژیانیک نادلنیایی و نائه مینی دابوو، لی ره دا یاسای سروشتی ژيانی بۆ دهسته به ر دهکات، ئه مهش به گه پانی به دوا ی ناشتی و هه ولدان بۆ دانانی سنوریک بۆ خۆ په رستی، ئه مهش مانای ده رچوونی مروفه له کۆمه لگه ی سروشتی و دهسته به ردار یوونی تاکه کانه له مافه سروشتیه کانیان و، پاده ستکردنی ئه م مافانه یه بۆ به هیزترین که سی کۆمه لگه که یان، به پی پی په یمانیک که به په یمانی کۆمه لایه تی داده ندریت. ئه مه مانای ئه وه دهگه یه نیت که مروفه کان په یمان له که سیکی به هیز وهر ده گرن، له سه ره ئه وهی که گیان و سهروهت و سامانیان

بپاریزیت و ژیاڤیان بۆ فەراھەم بێنێ و ھێمنی و ئاسایشیان بۆ دابین بکات. لە بەرامبەر ئەوەدا کەسە بە ھێزە کە سودمەند دەبێت لە تەواوی ئەو دەسەلاتانەی کە تاکەکان لە کۆمەلگەی سەرەتایدا خواھەنیت. ئیدی لێرەو کۆمەلگەی سیاسی یاخود دەولەت دیتە ئاراو، ئەو کەسە ی تیایدا فەرمانرەوایی دەکات بریتێ لە پادشا.

بەپێی ئەم پەیمانە سەرۆک یان پادشا دەبێتە خواھەنی دەسەلاتی کۆتایی. پشتگۆی خستنی فەرمانەکانی پادشا و شوێر و کاری تیکدەرانە لە دژی دا دروست نییە ھەرچەندە پادشا سەم کاربێت، چونکە پادشا بە شێک نەبوو لە پەیمانە کە و پێویستی بە پەیمانە نەبوو. کەواتە ئەم پێیەو پابەند نییە، جا ئەگەر پادشا مەرجی پەیمانە کەش پشتگۆی بخت، ئەوا نابێتە پاساوێک بۆ پەرەوایی دان بە شوێر کردن.

بەم شێوەیە دەبینین "ھۆبز" دەسەلاتی پەرە لە ئینگلتەرە بەرز دەرخێنێ، جا بۆ دەسەلاتی ئۆلیفەر بێت یان چارلسی یە کەم. ھۆبز ھیچ کات پشستیان شوێر نیە دەکرد لە دژی دەسەلاتی پەرە، چونکە لە تیروانیی ئەودا خەلکی سەرپشکن لە نیوان دوو پێگە، یان دەسەلاتی پەرە ھەڵدەبژێرن، کە ژیاڤ و گوزەرانیان بۆ فەراھەم دینێ، یان ئەوەتا کۆمەلگەیەکی پڕ ئاژاوە و بەریەریت ھەڵدەبژێرن کە حاکمی تیدا نییە.

بەپەرەوای "ھۆبز" تەنھا یە ک جار شوێر پەرەوایە، ئەمەش کاتی ک فەرمانرەوای نەتوانیت پاریزگاری بکات لە ژیاڤی ژێردەستەکانی و نەیتوانی ھێنی و ئارامی سەقامگیر بکات، ئەگەر ئەمەش ھاتەدی دروستە پادشا یان دەرەبکری یاخود بگۆردریت.

لەپراستیدا فەلسەفەی سیاسی ھۆبز لە دژی پێوریتانە دوندەپەرەکان بوو، ئەوانە ی کە شوێرشیاڤ لە دژی چارلسی یە کەم بەپراکردبوو. کتێبە کە ی ھۆبز نەبوو جیگای سەرسامی پەرەمانتاران، چونکە ئەمان باش دەیانزانێ کە ھۆبز کە سێکە لایەنگری پادشا دەکات. ھەرۆک پادشا ویستەکانیش بە لایانەو سەیر نەبوو، چونکە ھۆبز

پاكانەى بۆ دەسەلاتى رھا كوردبوو نەوەك بۆ پادشا. وەبەھۆى ئەوەى "ھۆبز" دژى
كلتېسابوو، كلتېشاش پشتىوانى نەكرد. بەلام لەگەل ھەموو ئەمانەشدا ئەوەى كە لە
خۆى كرتبوو لە گفتوگۆو بېرى فەلسەفى و دەمەتقىتى سىياسى، كارى گەرى لەسەر
بېرىاران دروستكردو بوو ھۆى ھەژاندنى گيانى دەمەتەقىتى سىياسيان.

"ھۆبز" بۆ پشتىوانى كردن لە دەسەلاتى رھا، لە مشتومرەكەيدا پشتى بەست بوو
بە پەيمانى كۆمەلایەتى.

جۆن لۆك (1632-1704):

جۆن لۆك پزىشك بوو، پزىشكى لە ئوكسفۆرد خویندو بووبە سكرتېرو پزىشكى
تايبەتى لۆردشافستېرى "سەرۆكى پارتى "ھويگز". كاتىك چارلسى دووھە
لەسالى (1680) پەرلەمانى ھەلۆەشانەو، ئەم لەگەل شافستېرى راي كرده ھۆلندا.
لۆك لە ھۆلندا كىتیبە بەناوبانگەكەى لە ژىرنواى (دەسەلاتى مەدەنى) نوسى، لەم
كىتیبەيدا پەواى دەدات بە شوپشى "جەلېلە"، دواتر لەسالى (1690) بلاوى كردهو.
پاش ئەمە كىتیبكى تری نوسى لە ژىرنواى "تىگەيشتنى مرۆڤو مەعرفەكەى". لۆك لەم
كىتیبەيدا تىۆرى مەعرفە "ناسىن" پافە دەكات و دەلى: "مەعرفەت برىتیبە لە دەرك
كردنى بىروبۆچونە ھەمە جۆرەكان، كە مېشكى مرۆڤ كۆى دەكاتەو، جا مەعرفەت يا
لەگەل ئەم بىروبۆچونانە و دياردە سروشتیانە تىك دەگىرى، يان لەگەلى دەسازى. وە
دەتوانى لە بارودۆخە تايبەتەكاندا ھەلېنجان بكرى، ئەمەش بۆ زانىنى پەيوەندى
نىوان بىروبۆچوون و دياردە دەرەكەكان."

زانبارى سروشتى بابەتېكى ووردو ئالۆزە بەدۆزىنەوەى پاستى تازەكان زانىارى
كۆنەكان پوچ دەبنەو، لەبەرئەو ھەمە زانىارىيانە لەكاتىكەو بۆكاتىكى تر گۆرانی
بەسەردادىت. مرۆڤ باوہپى بەبوون ھەيە، لەبەرئەو ھەمە بوون سەرەتاو كۆتايى ھەيە،
لەمەو پىويستە ھۆكارىك ھەيىت كە سەرەتاو كۆتايى بۆ سەرچەم شتەكان دانابىت،
ئەم ھۆكارەش پەرورەديگارى دروستكارى بونەوەرە.

ههروهه ها "لۆك" له كۆتیبه كه ی تری "دوو گوتار سه بارهت به حكومه تی مه ده نی" ده لێت: مڕۆڤ به سروشت ئاشتی و یسته و خێرو خۆشی بۆ غهیری خۆی ده ویت، مڕۆڤ له كۆمه لگه سه ره تایو و سروشتیه كاندا به گوێره ی یاسای سروشتی و ئاوه زی هه لسو كه وتی ده كرد، ئه م یاسایه گوزارشته له كۆمه لێك پێسا كه بۆ ئاكارو هه لسو كه وت داندراره، ئه م یاسایه ئاوه زی مڕۆڤ دۆزیه وه و پاقه ی كرد، ئه م یاسایه جه خت ده كاته وه له سه ره یه كسانی نیوان خه لگی. مافی سروشتی بریتیه له مافی ژیانو ئازادی خاوه نداریه تی و گه پان به دوا ی ژیانیک ی پر له ئاسوده یی.

پارێزگاری کردن له ژيان بریتیه له پارێزگاری کردن له خود له بهرامبهردژیتهیهکان، ئازادی مانای پزگاریه له گشت کۆت و بهندهکان جگه له وهی یاسای سروشتی دایناوه. یاسای سروشتی جهخت له سه ره وه ده کاته وه که هیچ کهس هێرش نه کاته سه ره کهس، یا هێرش نه کاته سه ره مال و سامانی، وه له باری سه ره پێچیدا پێویسته سزای تاوانکار بدریّت به هۆی ده ره چوونی له یاسای سروشتی. زۆر لیکراو ده توانی بوخۆی تۆله ی خۆی بکاته وه یا له گه لّ کهسانی تر رێکبه کو یّ بو تۆله سه ندنه وه.

خاونداریه‌تی به‌مانای مافی تاك له‌ده‌ستكه‌وتنی هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی كه به‌رده‌وامی ده‌ده‌ن به‌ژیانی. مولك و سامان بۆه‌مووان شتیکی هاوبه‌شه. خاونداریه‌تی تایبه‌تیش ئاكامی ئه‌و هه‌ول و كۆششه‌یه كه مرۆف ده‌یدات بۆ به‌ده‌سته‌ینانی ئه‌وه‌ی ده‌یه‌وێت. له‌به‌رئه‌وه پێویسته ریز له‌م مافه بگیرێ چونكه به‌شێكه له‌مافه سروشتیه‌كان. ئه‌وه‌بوو مافی خاونداریه‌تی كۆمه‌لگه‌ی سیاسی پێكه‌ینا.

جياوازي تاكه كان بووه هۆي زالبوني به هيز به سهر بئ هيزو سهره لداني جه نگو
 بلاوبوونه وهی ئاژاوه و دپنده یی و به ره به ریه ت، ئه مه ش وایکرد خه لکی بگه پین به دوی
 میکانیزمیک بۆزگار بوونیان له جه نگو پاراستنی گیان و مولکی خه لکی. ئاه وه ش
 سهره تای پیکهینانی کۆمه لگهی سیاسی بوو که به ده سته ردار بوونی گشت تاكه كان
 له به شیک له مافه کانیان کۆمه لگهی سیاسی پیکهات. ئه و مافانه فرمان ده دات

به سزادانی سه ریچی کار. ناگونجیت واز هینان له مافه کان بۆ تاکه که سیك بیئت به لکو ده بیئت بۆه موو کۆمه لگه بیئت. له مه وه کۆمه لگه ده بیته سه رچاوه ی ده سه لاتی سیاسی، بۆ ئه وه ی تاکه کان مافی ژیان و ئازادی و خاوه نداریه تی و به دواکه وتنی به خته وه ری بۆخۆیان ده سه ته به ریکه ن. جا له به ره ئه مانه کۆمه لگه به م سی مافه کۆت ده کری بۆه مانشیوه مافه سروشتی یه کان تاک و کۆمه ل کۆت ده کات.

له وه ی که له سه ره وه باسما ن کرد ده گه یه ئه وه ی که که مینه ملکه چ ده کریت بۆ ویستی زۆرینه. کۆمه لگه هیزی زۆر لیکردن ده خاته کار به مه به ستی جیبه جی کردنی یاسا و پینساکانی، چونکه ئه مه به شیکه له م په یمانه. ئه م هیزه ش گوزارشته له خۆبه خشی نی هه مو تاکیک له کۆمه لگه و بۆخزمه تی به رزه وه ندی گشتی و پیاده کردنی ئه و یاسایانه ی که کۆمه لگا دایرشتون.

ده سه لات و سه ره وه ی بۆ ده سه ته یه کی گشتی یه. ئه م ده سه ته یه ش بریتیه له حکومه ت که به پیتی په یمانه که پیکه اتوو. وه له کاتی هه لوه شانه وه ی ئه م ده سه ته یه ده سه لات ده گه رپته وه بۆ کۆمه لگه. حکومه ت هه لده ستی به چاودیری کردنی مافه کانی تاک و پارێزگاری لیکردنی. وه ئه گه ر حکومه ت پێچه وانیه ی ئه م په یمانه جولایه وه ئه واه که ل مافی شوێش کردنی هه یه دژی ئه م حکومه ته و ده توانی حکومه تیکی تری بخاته شوین، به شیوه یه که که حکومه تی نوێ په یمان بدات به پاراستنی مافه کان "مافی ژیان و خاوه نداریه تی و ئازادی".

جۆن لۆک ده سه لاتی یاسادانا ن به به رزترین ده سه لاتی وولات هه ژمار ده کات و پیتی وایه ده سه لاتی جیبه جی کردن دروسته به شداری بکات له دایرشتنی یاساکان. نابیت ده سه لاتی یاسادانا ن په ها بیئت چونکه ئه وانیه ی پیتی هه لده ستن خاوه نی ده سه لاتی په ها وکۆتایی نین، هه روه که نابیت پادشا له سه ر کار لایبری ت مه گه ر زۆرینه په زامه ند بیت. وه ده توانی به لێسه ندنه وه ی متمانه لێیان، ده سه لاتی یاسادانا ن بگۆر دیت. ده سه لاتی جیبه جی کردن به رپرسیاره له به رامبه ر ده سه لاتی یاسادانا ن هه وه رها

ناگونجی ھەردوو دەسلەت لە دەستی کەسیک دابیت چونکە دەبیتە ھۆی نەمانی ئازادی.

بە کورتی: جۆن لۆک ئەوەی چەسپاند کە ھەموو کەسی خاوەنی مافی سروشتی خۆیەتی لە ژيان و خاوەنداریەتی و ئازادی، ئامانجیش لە حکومەت چاودێری کردنی ئەم مافانە، جگەر شکستی ھێنا لە جیبەجێکردنی ئەرکە کە ئەوا گەل مافی سازکردنی شۆپشی ھەبە لە دژی و دەتوانی بیروختی. ئەمەش ئەوە دەگەینی کە گەل خاوەنی دەسلەت و سەرۆکی و گەل دەسلەتی راستەقینە لە پەشتەوێ حکومەت. لەمەو جۆن لۆک دوو بنەمای ھەڵبژێنا:

1. مادام گەل گوزارشتە لە تاکەکان و ئەوان ماف یە کسانیان ھەبە، ئەوا دەبێ بپارێت سیاسەتەکان لە لای زۆرینە دابی.

2. کاتێک ئامانجی حکومەت پاراستنی مافەکانی تاکە و پاراستنی ئازادیە کە یەتی، ئەوا پێویستە حکومەت دەست لە بیروباوەڕی و ەرنەدات. لەمەو ئەوە دەردەکەوێ کە لۆک بانگەشە بۆ لیبردەیی ئاینی دەکات.

بەم شێوەیە دەبینین جۆن لۆک پشتگیری پەرلەمانی ئینگلیزی کرد. "لۆک" کاریگەری دروستکرد کرد لە سەر زۆریک لە بیریارانی ئوروپا و ئەمریکا سەدە ھەژدە، لە بەنابانگترینی ئەوانە کە وێنە ژێر کاریگەری لۆک بریتی بوون لە: فۆلتیرو پۆسۆ تۆماس جیرفسن. ئەوان لۆک دادەنێن بە پاشەکەری فەلسەفە ئاوەزگەری باو.

بایەروخ سپینۆزا 1632-1677:

فەیلەسوفی یەھودی ھۆلەندی "بایەروخ سپینۆزا"، یەکی بوو لە باوەرداران ئاوەزو گومان. سپینۆزا لەم بارە یەو دەلی: ھەموو شتێ بریتی یە لە جەستە و گیان، ئەمەش پێچەوانە ی بیروپای ھۆبز" بوو، کە لای وایە ھەموو شتێ ماددە یە.

له بهرامبر جهسته و گیاندا، سیینۆزا بۆشایی و فکره، سروشت و خودایی دانابوو. "سیینۆزا" باوه پری به یه کیه تی بوون هه بوو، که به هۆیه وه خۆی خسته ژیر پق و قینی جوله که که کان.

له پرووی سیاسیه وه تیپوانینی سیینۆزا له جۆن لۆک نزیك بوو، کاتی ده لّی: "کاری سهره کی ده ولت به دهسته یتانی گوپراه لّی هاو لاتیانه، ئەمه ش به دهست نایهت، ته نها به دهسته به رکردنی ئازادی نه بێت بۆ تاکه کان.

فهلسه فهی سیاسی "جۆن لۆک" کاریگه ری هه بوو به سه رنوسه رانی فره نسا، ئەوانه ی به ئەزموون بۆیان ده رکه وتبوو که حکومه ته که یان که م و زۆر به ئینگل ترا ناچی. چونکه له کاتی کدا پادشایه تی له ئینگل ترا دا کۆت کرابوو، په رله مان خاوه نی ده سه لات و سه ره ری بوو، حکومه ت له به رامبه ری به پر سیا ربوو، ده ستور ئازادی ته وای بۆ تاکه کان فره امه م کردبوو، وه لّی له فره نسا دا پادشایه تی په ها هه بوو، په رله مان و ده ستور کاریگه ری نه بوو به سه ری دا، هه ره ک زه مانه تی ئازادی بۆ هه یج هاو لاتی که نه کرابوو. جا له م جیاوازیه که وره یه دا ژماره یه ک له نوسه ره فره نسیه کان وریا بوونه وه و جیاوازی ئەم دوو سیسته مه یان خسته به رباس و لییه وه بیدار بوونه وه. له ناو ئەم نوسه رانه مۆنتیسکۆ به ناو بانگترینیان بوو.

مۆنتیسکۆ 1689-1755

مۆنتیسکۆ پاریزه رو خانه دانیکی فره نسی بوو، موتالای زانسته سروشتیه کانی ده کردو سه رسام بوو به جۆن لۆک و نیوتن. مۆنتیسکۆ له کتیبه کانی دا سه لماندی که ئەو نوسه ری که له شیوازی یه که م. مۆنتیسکۆ له کتیبی "نامه فارسیه کان" باسی خانه دانه فارسه کان ده کات کاتی که سهردانی شاری پارسیان کردبوو بینه ری شته سه رسوپه یتن و سه مه ره کانی ولاتی فره نسا بوون، کاتی که دامه زراوه و شارو یانه ی شه وانه و بیرو باوه پری ئایینی و دابو نه ریت و سه رجه می ئەمانه جیاواز بوون له وه ی که

لە ولاتى فارسدا ھەبوون. مۆنتيسكۆ بەم کتیبەى ياخود بەم نامانەى سەلماندی کە لە نوسەرە دیارو بەرچاوەکانە. شیاوی باسە مۆنتيسکۆ لە ساڵى 1734 کتیبىكى مىژووى دەركرد لە ژێر ناوى "ورد بوونەووە لە ھۆکارەکانى سەرھەلدان و پوخانى ئیمپراتۆریەتى پۆمانى"، بەلام لە ساڵى 1748 کتیبە بەناوبانگەکەى دەركرد، لە ژێر ناوى "پۆحى یاساکان"، نوسەر لەم کتیبەدا ھۆکارو کارتیكەرە مىژوویيەکان لیکدەداتەووە. مۆنتيسکۆ کتیبى "پۆحى یاساکان"ى - لە ژێر کاریگەرى سى تەوژمى فکرى نوسیووە کە بریتین لە:

1. ھەست و ئەزموون: ئەم تەوژمە جۆن لۆك وروژاندی، جەختى دەكردەووە لەسەر تیۆرى ناسین و کاریگەرى دیاردە دەركیەکان لەسەر مێشك، ئەمەش لەرپگەى ھەستەکان و، پەنگدانەووەى دوبارەى.

2. تەوژمى سروشتى: ئەوێ کە باوەرپى وایە سروشتى مرۆڤو كێشەکانى دەتوانى پاقە بكێژێ بە پاقەى كى سروشتیانە و زانستیانە، بەبێ ئەوێ پەنا بێرێ بۆ ئەو دیوى سروشت و پەرچوووەکان. لەمەشدا مۆنتيسکۆ کاریگەر بوو بە "نیوتن" و، باوەردارانى ئاینى سروشتى.

3. تەوژمى ئازادى گەرى: باوەرپوون بەوێ کە پێویستە مرۆڤ لە چوارچێوەى یاسادا ئازاد بێت، مۆنتيسکۆ لەمەشدا کاریگەر بوو بە جۆن لۆك و دەستورى ئینگلیزى. ھزرى سیاسى و ئازادى، لەرپگەى نوسین و تووێژینەووە لیکچەرە لە قاوەخانە و یانەکاندا، لە ئینگلتراوە گوازراوە ھەرەنسای. ھەرەھا ھزروبەر، دەگونجى بەکاتى پێگى لى بکێژێ قەدەغەبکێ، بەلام ناتوانى لەناو بێرێ. مۆنتيسکۆ لەبیری دانانى زانستىك بوو بۆ سیاسەت، ئەوێشى سەلماند کە ئەگەر بێت و تێگەشتین لە بنەماى پاست و دروست بۆ سیاسەت، ئەوا دەتوانى پارێزگارى لە ئازادى بکێژێ لە ولاتىكى ھەك ھەرەنسای. مۆنتيسکۆ بیروپاكانى سەبارەت بە ئازادى، نەك تەنھا لە لیکۆلینەووە مىژوویەکان و دەستورى ئینگلیزى و دامەزراوەکانى ئینگلیز ھەلھێنجا، بگرە لە

لیکۆلینه‌وه‌ی له‌ کتێبه‌ یۆنانی و کلاسیکیه‌کانیش و سودی بینی و فکری لێ‌وه‌رگرت. ده‌توانین ب‌ڵێین: که‌ مۆنتسکیۆ وه‌ک پارێزه‌رو میژونوس و یاساناسی‌ک له‌ زیاده‌بوونی ده‌سه‌لاتی په‌های پاشایانی فه‌ره‌نسا ده‌ترسا. ده‌ترسا له‌وه‌ی که‌ ئازادی تاکه‌کان خه‌فه‌بکری، ته‌نانه‌ت ئازادی چینی ئه‌رسۆکراتیش بکه‌وێته‌ ژێر مه‌ترسی فه‌وتان. به‌راستی مۆنتسکیۆ له‌ داهاختنی ئه‌م دۆخه‌ ده‌ترسا، نویسنی کتێبی "پوچی یاساکان" ئاکامی ئه‌م ترسه‌یه‌تی.

مۆنتسکیۆ ده‌ڵی: "هه‌موو گه‌لێک یاسای ئه‌ساسی خۆی هه‌یه‌، که‌ خاوه‌نی تایبه‌تمه‌ندی و خه‌سله‌تی خۆیه‌تی، ئه‌مه‌ش له‌ ژینگه‌ی سروشتی و دامه‌زراوه‌ی تایبه‌تی خۆی وه‌رگیراوه‌". مۆنتسکیۆ سی‌ شیوه‌ حکومه‌ت ده‌ستنیشان ده‌کات، که‌ بریتین له‌: حکومه‌تی کۆماری، پاشایه‌تی، دیکتاتۆری. وه‌ڵی مۆنتسکیۆ سه‌رسام بوو به‌ سیسته‌می پاشایی ده‌ستوری، له‌سه‌ر شیوازی سیسته‌می ئینگلیزی، که‌ تییدا ئازادیه‌ سه‌ره‌کیه‌کان پارێزرا‌بون.

مۆنتسکیۆ ده‌ستوری ئینگلیزی به‌ باش ده‌زانی و ده‌سه‌لاتی جێبه‌جێ کردن و یاسادانان و دادوه‌ری له‌یه‌کتر جوێ ده‌کاته‌وه‌ و پێکیان ده‌خات و هاوسه‌نگیان ده‌کات و هه‌رسی لایان هاوکاری یه‌کتری ده‌که‌ن بۆ ده‌سته‌به‌ر کردنی ئازادیه‌کان. ئه‌و ئازادیانه‌ی که‌ له‌ گه‌ڵ جه‌سته‌ و بلیمه‌تی گه‌لی ئینگلیزی ئاوێته‌ بووه‌. له‌ گه‌ڵ ئه‌وه‌ی بیرى هاوسه‌نگی نێوان ده‌سه‌لاته‌کان و پێک‌خستن و هاوسه‌نگ کردنیان شتیکی تازه‌ نه‌بوو، به‌ لکو نوسه‌ره‌ کلاسیکیه‌ پێشیه‌نه‌کان و که‌سانی وه‌ک "میکیا فیللی و جۆن لۆک و بۆلینبورک" له‌سه‌ری دواون، به‌ لām مۆنتسکیۆ جه‌ختی کرده‌وه‌ له‌سه‌ر دا‌به‌شکردنی ده‌سه‌لاته‌کان، به‌مه‌ش سیسته‌می ئینگلیزی و سی‌ ده‌سه‌لاته‌ له‌یه‌کتر جیا و پێک و هاوسه‌نگه‌کی بوونه‌ نمونه‌یه‌ک که‌ ولاته‌ ئه‌وروپیه‌کان و ئه‌و ولاته‌نه‌ی که‌ به‌ زمانى ئینگلیزی ده‌دوان لاساییان کرده‌وه‌.

کاریگەری کتێبی گیانی یاساکان گەلی زۆربوو بەسەر ئەوروپادا. ئەوەتە جۆن مورس "لەم بارەیهوه دەلی:" بەپاستی مۆنتسکیۆ یەکەم کەسی بوو کە پێکای بەراوردکاری بەکارهێنا لە هەمبەر دامەزراوە کۆمەلایەتییەکان، وەتیینی کاریگەری ھۆیە سروشتیەکانی کردووە لەسەر پەڕیوەندی ئێم ھۆیە سروشتیانە لەگەڵ یاساکانی ولات. " وەلی لەگەڵ ئەوەشدا هەست دەکەین کە مۆنتسکیۆ زێدەپۆی کردووە لە پیاھەڵدان بە دەستوری ئینگلیزی، چونکە وەک ئێم باسی لیۆن دەکات، بەم شیۆنە بوو، ھەر وەک ئێمەش لە بەشەکانی پیشترکەوتە بەرچاومان. ئێم دەستورە کاری نە دەکرد بە شیۆنەکی دیموکراتی پاست و پەوان لە سەدە ی ھەژدە.

فۆلتیر (1694-1778):

بێ گومان تێکشکانی فەڕەنسا لە جەنگی ھەوت ساڵە کاری کردە سەر ھەر سەھینانی پاشایەتی فەڕەنسا و نەمانی شکوو گەورە ئێم دەسلاتە لە لای گەلی فەڕەنسی. ئەمەش بە پوونی لە کتێبەکانی فەیلەسوفە فەڕەنسیەکان دەبینرێ. لە بەناوبانگترینی ئەوانە ی کە بە گالێتە جاپۆی و بە سوک سەیرکردنەو ئێم سەردەمە ی شروڤە کردووە، "فرانسوا ماری"، ناسراو بە فۆلتیر.

باوکی "فۆلتیر" پیاوی ئیش و کاربوو، ھەزی نە دەکرد کۆپەکی مەیلی شیعو وێژە ی ھەبێت، بە لکو ھەزی دەکرد دە یویست کۆپەکی یاسا بخوینی، وەلی فۆلتیر بە شوین ھیوایەتەکی خۆیەو بوو، ھەمیشە گالێتە ی بە وەزیرانی دەولەت و گەوجی جینشین "وہلی عەد" دەکرد، کە بە ھۆیەو لە باستیل زیندانی کراو دواتر بۆ ئینگلترا دوورخراوە. تەنانەت لە ویدا سی سال مایەو (1726-1729). بە لام لەوی کەوتە ناوەندی زانا و بیرمەندانی ئینگلیزو پێیان کاریگەر بوو. فۆلتیر سەرسام بوو بە نیوتن و جۆن لۆک، ھەر وەھا بە و ئازادییە سیاسی و ئاینیەکی کە لە ئینگلترا دا ھەبوو. فۆلتیر ژمارە یەکی کتێبی بلاو کردەو و تێیدا بیروپاوە ئێمە کەریەکانی لۆک و تیۆرە زانستیەکانی

نیوتن و بیری ئازادانه‌ی ئینگلیزی شرۆڤه‌ کردبوو. هه‌روه‌ها له‌ سالی 1734 نامه‌ ئینگلیزیه‌کانی بلاوکرده‌وه‌. ڤۆلتیر له‌م کتیبه‌دا گالته‌ی ده‌کرد به‌ کلّیساو کۆمه‌لگه‌، هه‌روه‌ها باوه‌پی خۆی خستبووه‌ ڤوو سه‌باره‌ت به‌ خودای تاک و خودای سروشت و بونه‌وه‌ر و، سه‌لماندی که‌ نوسه‌ریکی به‌ توانای فره‌ لایه‌نه‌.

حکومه‌تی فره‌نسی کتیبه‌که‌ی ڤۆلتیری یاساغ کرد و فرمانی سوتاندنی دا، ئه‌وه‌بوو پای کرده‌ ده‌ره‌وه‌ی فره‌نسا. به‌لام کتیبه‌کانی له‌نیۆ خه‌لکیدا بلاوبوووه‌.

ڤۆلتیر زۆرینه‌ی ژیا‌نی له‌ "سیری" هه‌ریمی لۆرین به‌سه‌ر برد، که‌ جیگه‌ی کتیب و تاقیگه‌و به‌لگه‌نامه‌کانی بوو. جگه‌له‌مه‌ ڤۆلتیر ماوه‌یه‌ک له‌ به‌رلین میوانی فردریکی گه‌وره‌ بوو، به‌لام که‌مه‌ترخه‌می نواندنی له‌به‌رامبه‌ر پاشاو لادانی له‌ ئادابی ده‌ربار، فریدرکی نیگه‌ران و په‌ست کرد، له‌به‌رئوه‌ ڤۆلتیر له‌ترسی خه‌شمی ئه‌و ڤروسیای جیه‌یشت. به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا هه‌ردوکیان وه‌ک دوو هاو‌پیتی نزیک و دۆست مانه‌وه‌و ئالوگۆپی نامه‌ له‌ نیوانیاندا تاکۆتایی ژیا‌نیان هه‌ر به‌رده‌وام بوو. هه‌روه‌ها ڤۆلتیر ماوه‌کیش له‌ جنیفی سویسرا نیشته‌جی بوو. کاترینای دووهم قیصره‌ی ڤوسیا زۆر پڤزی لی ده‌گرت.

ناوی ڤۆلتیر وه‌ک میژوونوس و نوسه‌ریک وه‌کو مانگ ده‌ده‌ره‌وشایه‌وه‌، به‌لام له‌دیدى هه‌ندیکدا نوسینه‌کانی ساده‌و وه‌په‌سکه‌رن و بۆ ئه‌م‌ڤۆ که‌لکی خویندنه‌وه‌یان نی یه‌. له‌ کاتی‌دا له‌سه‌ده‌ی هه‌ژده‌دا خوینه‌ری گه‌لی زۆریبوو. ڤۆلتیر به‌نوسینه‌په‌ر له‌چیه‌ژه‌کانی کاریگه‌ری زۆری دروستکرد له‌سه‌ر ئه‌وروپیه‌کان. ڤۆلتیر گوزارش‌ت له‌ بیروبو‌چونی پۆزگاری پۆشنگه‌ری ده‌کات، ئه‌مه‌ش له‌باوه‌پوونی به‌ ئاوه‌زو تیروته‌واوی مرۆڤ بۆمان ده‌رده‌که‌وی. ڤۆلتیر فه‌لسه‌فه‌ی پۆشنگه‌ری وه‌ک تیغیکی تیژو ب‌پنده‌ له‌دژی نانه‌قلانی و دامه‌زراوه‌و دام و ده‌زگا گه‌نده‌له‌کانی ئه‌و کاته‌ خسته‌کار. به‌پاستی په‌خنه‌کانی ڤۆلتیر زیاتر پوختنه‌ربوون، وه‌ک له‌وه‌ی بیناکه‌ر بن. ئه‌م ه‌یرشی ده‌کرده‌ سه‌ر داب و نه‌ریت و ده‌سه‌لات و کۆمه‌ل و ئاین، وه‌ زۆر سه‌رسام بوو به‌ دام و ده‌زگای ئینگلیز. ڤۆلتیر ه‌یچ

بیریکی بنیات نەری دانەنا، وە ئەوەی پوون نەکردەووە کە چۆن کۆمەلگەیهك بنیات دەنرێ بەشیوەیهك بتوانی شوینی کۆمەلگەیی کۆن بگریتەووە. هەروەك ئەوەشی نەخستبوو کە چۆن دام دەزگای ئینگلیزی دەگوازیتەووە فەرەنسا.

فۆلتیر ناویانگی پەیدا کرد، چونکە نوسینهکانی بە جوانترین پەخشان بەزمانی فەرەنسی داپێژرا بوو. ئەم خۆی دەپاراست لە بەکارهێنانی زمانی چینی بالایی پۆشنبیر، ئەمەش بۆ تیگەیشتنی جەماوەر لە کتیبەکانی.

فۆلتیر گەشبین و پوونبین بوو لە هەمبەر سەردەمەکەیی، کاتیکی میترووی لۆیسی چواردەمی نوسی، ئەو سەردەمەیی کە دادەنرێ بە پۆژگاری جوانی و مەزنی فەرەنسا. بەلام کاتیکی میترووی لۆیسی پازدەمی میترووی ئادەمیزادی نوسی، هەستی کرد پێرەوی میتروو بریتی یە لە مەملانێی بەردەوامی نیوان هیزی پوناکی بەخش و هیزی تاریکی نەزانی. وە ئەوەی دەرخواست کە پووناکی و پۆشنی زالی دەبی و هیزی تاریکی تیکەدەشکی و هەرس دەهینی. مەبەست لە هیزی تاریکی کلێسای کاسۆلیکیه. فۆلتیر بانگەشەیی دەکرد بۆ تیکشکاندنی کلێسا، ئەو کلێسایەیی کە زۆریک لە بێتاوانان بوونەتە قوربانی دەمارگیریەکەیی. هەروەها بانگەشەیی دەکرد بۆ نوسینی میتروو بە شیوازیکی زانستی، کە ئامانجەکەیی راستی و حەقیقەتە. نەوێک بکریتە هۆیهك بۆ پیاوەلانی سەرکردەو کەسایەتیه سەربازیهکان. هەروەك جەختی دەکردەووە لەسەر فرەلایەنی کۆمەلایەتی و شارستانی. فۆلتیر جەنگ و دوژمنایەتی بە قیژەون دادەناو بە بەرهمەمی گەجی و نەفامی مرقۆیی لەقەڵەم دەدا.

"فۆلتیر" بە هیزترین دەنگی هەبوو لە ئەوروپادا. ئەگەر دژایەتی هەرکەسیکی کردبا ئەوا وێژەوانان و نوسەرانی ش دژایەتی هەمان کەسیان دەکرد، هیچ نوسەرێک بەناویانگ نەدەبوو مەگەر فۆلتیر ویستی لەسەر بووایە بەناویانگ بێت. ئەم بلیمەتە لە سالی 1764 "فەرەنگی فەلسەفی" بلاو کردەووە و تییدا لیکۆلینەووی کرد لەسەر زۆریک لە بابەتە پێچێژەکان. ئەو باوەڕی وابوو کە مرقۆ بەهۆی سەرکردە گەندو دامو

دهزگا گهنده له كان گومرا ده كړی و سه ری لی ده شیوی، به لām پۆشنایی زانست و زانیاری هیزی گهند و خراب تیکده شکینئ.

سه بارهت به فهرنسا "فۆلتیر" باوه پری وابوو که فهرنسا چاک ناکړی به پاشایه کی پۆشنبیرو پوناک ویست و به هیزی وهك فردیکی گه وره نه بیت چونکه فهرنسا هه رگیز بۆ دیموکراتیهت دهست نادات.

جان جاک پۆسو (1712-1778):

جان جاک پۆسو "له شاری جنیف ی سویسرا له دایک بووه و زۆرینه ی ژیا نی له ویدا به سه بریدووه. ئەم بلیمه ته هه م خزمهت کارو هه م مامۆستاو مۆسیقاژهن بوو. پۆسو به ئه وروپای خۆرئاوا دا گه راوه، هه ری هه که له تۆرینۆی ئیتالیا و پاریس و فیننا و له نده نی به سه رکردۆته وه. ئەم پیاوه شکست خوارد و بوو له گه شت و کارهکانیداو، له کۆتایی ژیا نیدا ژیری تی کچوو. به لām له گه لّ ئه وه شدا توانی فه لسه فه یه ک بۆ خه لکانی تر دا بنی. پۆسو زۆر هه زی له بینینی سروشت و ئاسمانی سامال و کێلگه و له وه پگای سه وزو دره ختی بالا به رزو دۆلی چپو لوتکه ی به فرین بوو، وه له تی پمانیدا هه ستی به چپۆ ئاسوده یی ده کرد، سویسرا توانی بووی ئەم هه زه ی پۆسو به دی بی نی، وه خاوه نی هه مو ئه و شه قلانه بوو. له کاتیکدا ئاوه زگه ره کان سۆزو عاتیفه یان به که م سه یر ده کرد و به بی بایه خ لییان ده پوانی، به لām رۆسو گرنگی پیده داو به به شیک له ژیا نی مرۆفو قه واره که ی له قه ه له می داده. ئەم ناوازه یه فه یله سوفی رشۆمانتیکی و خاوه نی هه ستیکی شاعیرانه بوو، دامه زیننه ری پۆمانتیکی تازه یه. ئەم ته نها بایه خی به سروشت نه ده دا به لکو بایه خی دا به مرۆفی سروشتی، مرۆفی سروشتی به دیدی ئه و خاوه نی وه فاو پاستگۆی و په وشته به رز په سه نده کانه. "پۆسو" یه که م نوسینی ده رکرد له ژیرناوی "لیکۆلینه وه یه ک له زانست و هونه ر له سا لی 1749، تیایدا چاکه کاری مرۆفی سه ره تای و خراپی و گهنده لکاری مرۆفه ی سروشتی خستبوه پوو، هه روه ها وینه ی

ئاسودەیی و خۆش بەختی کیشابوو ئەمەشی بەستبوویەو بە دیارنەمانی مەدەنیەت و گەڕانەو بە بۆ سروشت، وەپێی وابوو بەگەڕانەو بە سروشت ئازادی و یەكسانی بەرقەرار دەبێ و خواوەنداریەتی هاوبەش دیتەکایە، چونکە خودا زەوی بۆهەموان فەراھەم هێناوە، ئیدی جەنگ و بکوژو کوژاو نامینیت و باجی ستم کارانە کوتایی پیدیت، هەرەك ئەم یاسایانە ی که ئازادیەکان قەتیس دەکەن لە ئارادا نامینن. ئەم بیروباوەرە خەلکی بەلای خۆیدا کیش کرد، پۆسۆ بەهۆیەو خەلکی زۆری سەرسام کرد. جان جاک پۆسۆ لەکتیببکی ترداو لەسالی 1753 لەژێرناوی "نەمانی یەكسانی"، ئەو پوون دەکاتەو که چۆن خراپە و هەڵپە و خۆپەرستی دل و دەروونی خەلکی تیکدەدەن، هەرەها چۆن بەهێزەکان زەوی و زار دەکەن بەهی خۆیان و لاوازهکان ناچار دەکەن دان بنین بەخواوەنداریەتی تایبەتی. هەموو ئەمانە لەپوانگە پۆسۆدا بنەپەتی نەمانی یەكسانیە لەنیوان خەلکی و چەوساندنەو بەی هێزە لەلایەن بەهێزەو، ئەمانەش مانای سودمەندبوونی هەندێ هەڵپەکارەو بەکۆیلەکردنی مرقۆو هەژار کردنیەتی. هەرچەندە ئەمە پۆسۆ باسی کردبوو شتیکی تازەبوو، بەلام بەهۆی ئەوەی بەشیوەیەکی سەرنج پکیشانە نوسی بووی دلانی بەلاو کەمەندەکیش کردوای کرد شەیدای بن.

هەرەها لەسالی (11761) کتیبی "پەیمانی کۆمەلایەتی" بلاو کردەو. پۆسۆ لەم کتیبیدا زۆرینە بیروپاکانی لەجۆن لۆک هەلینجاوو، تیدا کۆمەلگە سەرەتایی بەیەكسان و پاك لەقەڵەم دەدات. سەرەتا بەکۆمەلە وشەییەکی بەناویانگ دەست پێ دەکات و دەڵێ: "خەلکی بە ئازادی لە دایک بوون و یەكسان لە مافەکان، هەژاری و دەردەسەری کاتی دەستی پێکرد که خەلکی لە کۆمەلگە سەرەتایی دەرچوون و دەستیان کرد بە خۆبەخواوەن کردنی شتەکان، ئیدی خانەوادە پیک هات، جابۆ هاوکاری و هاو دەستی کردنی یەکتەری لەگەڵ یەك تیکەل بوون، که بەهۆیەو کێ بڕکی و بەرەرهکانی لە نیوانیاندا هاتە کایەو، که لە ئاکامیدا بەرزبوونەو هەندیک و نزم

بوونه وهی هندیکی تری لیکه وته وه، هه روهك جياوازی تاکه کان له کاتی کارکردندا ده رکه وت، بی هیژ ژورینه ی کاته کان کاری ده کردو ده وله مند ژورینه ی به ره می کوده کرده وه، به مش درزی نیوان هه ژارو ده وله مند فراوان بوو، جياوازی که وته نیوان مروفه کان.

خواه نداریه تی زهوی سهره تای کومه لگه ی شارستانی بوو، چونکه هویه ک بوو بو جهنگو کیپرکی و بلاو بوونه وهی به ربه ره کانی کردن له نیوان په کتر. جابو خو پزگار کردن له م پروهه تاکه که س خوی خسته ژیر ده سه لاتی ویستی گشتی، (کوی ویسته کانه که هه موو تاکیک سهری بو داده نه وینی)، نه مش مانای وایه هه موو تاکیک واز له مافه سروشتیه کانی ده بیټ بو کومه لگه به ټیکرایی. نه م ده سته به رداربوون و وازلیه ټینانه که سایه تی سیاسی دروست کرد که به ژیاننیکي تاییه ت و ویستیکي سهریه خو به هره مند بوو. نه م که سایه تیه ش بریتیه له ده ولت، نه م سهره ریه ش که پیک دیت له م په یمانه پیویسته به شی هه موو تاکیک په کسان بیټ له گهل به رامبه ری. وه هر به گویره ی نه م په یمانه تاک سهرجه م مافه کانی وهرده گریته وه که بو کومه ل وازی لیته ټینابوو، نه م جاره ده ولت نه م مافانه ده پاریزی، سهره ری ده سه لات به ش به ش ناکری و ناکریته بریکاری، چونکه ده سه لات به شیک نی په له م په یمانه، به لکو بریکاریکی شوینکه وته ی ویستی گشتیه بو ده ولت. لیته دا پوسو جياوازی ده خاته پوو له نیوان ده ولت و ده سه لات "حکومت"، کاتیک ده ولت به قه واره یه کی سیاسی داده نیټ که به گویری نه م په یمانه هاتوته ئارا، به لام ده سه لات بریتیه له کومه لیک تاک که کومه لگه هه لیده بژیټ بو پیاده کردنی ویستی گشتی و پاراستنی گیانی خه لکی و مولک و سامان و ئازادیه سروشتیه کانیا، وه ئاین پیویسته که بو هاوالاتیانی کومه لگه ی شارستانی.

په یمانی کومه لایه تی له هه موو شویینیکي نه وروپا ده نگی دایه وه، چونکه خه لکی به سر پیوه بوون بو وهرگرتنی سهره ری گهل، نه و سهره ریه ی پوسو به شیوه یه کی سهرنچراکیشانه ی نه ده بی پوماننیکي پوون و پیک گوزارشتی لیکر دبوو. ئیدی پوسو

شويىنى بە جۆن لۆك چۆل کردو خۆى بوو بە پيشەواى ديموكراتى نوێ و سيستمى كۆمارى. بانگه‌وازى پۆسۆ بۆ گه‌رانه‌وه بۆ سروشت لە كتيبي ئيميل (1762) كارىگه‌رى گه‌وره‌ى هه‌بوو له‌ بوارى په‌روه‌رده‌ و فيركردندا. پۆسۆ ده‌لييت: پ"يويسته بوار بۆ منداڵ بپه‌خسپنرئ، بۆ ئه‌وه‌ى ئاره‌زووه سروشتيه‌كانى به‌دى بيئييت. هه‌روه‌ك پيويسته فيرى كارى سود به‌خش بكرين، نه‌وه‌ك زمانى ئيغريقى و لاتينى و سه‌رقال كردنيان به‌ فيركاريه‌ بئ"كه‌لكه‌كان". هه‌روه‌ها له‌ ديروكى "هيلويز" پۆسۆ جه‌خت له‌سه‌ر لايه‌نى په‌وشتى ده‌كات و گرنگى هه‌ستى شاراوه‌ى بايه‌خدارى په‌وشت و ئاكار ده‌خاته‌ پوو. بپواى وايه‌ له‌ كۆتايدا گه‌وره‌يى و فه‌زيله‌ت به‌سه‌ر به‌د ئاكاريه‌كاندا زال ده‌بئ، له‌به‌رئه‌وه‌ى پۆسۆ باوه‌رى به‌ سۆزه‌ شاراوه‌كان هه‌بوو. وه‌ سۆزه‌ شاراوه‌كانى وه‌ك ئاراسته‌كارو پيئوينيكي كارىگه‌ر له‌ قه‌لەم ده‌دا. هه‌روه‌ها ويئەى ده‌وره‌دانى سروشتى به‌شيوه‌يه‌ك جوان و مه‌زن كيشاوه‌ و تيورى هه‌سته‌كانى په‌ت ده‌كرده‌وه‌. هه‌روه‌ك جه‌ختى ده‌كرده‌وه‌ له‌سه‌ر باوه‌رپون به‌ خوداو ئايين و پالنه‌رى ئايينى وه‌ك ئاراسته‌كارىك بۆ خوو په‌وشتى به‌رز. جگه‌له‌مانه‌ پۆسۆ له‌ كتيبي "ئيميلدا" جه‌ختى ده‌كرده‌وه‌ له‌سه‌ر سۆز، ئەم كتيبيەى وه‌ك كاردانه‌وه‌يه‌ك بوو له‌به‌رامبه‌ر بزوتنه‌وه‌ى ئاوه‌زگه‌رى و پۆشنه‌گه‌رى، كه‌ گالته‌يان به‌ سۆز ده‌كرد له‌ مرقۇدا، ئەم كتيبيەى پۆسۆ بوو به‌ به‌ردى بناغه‌ له‌ بزوتنه‌وه‌ى پۆمانتيكى دا.

مەلەلانى ئە نيوان پۆسۆو قۆلتير:

فه‌يله‌سوفه‌كان كۆمه‌ليكى يه‌كگرتوو بوون ، قۆلتير يه‌كى بوو له‌وان و سه‌رسام بوو به‌ پۆسۆ، وه‌لى له‌ كۆتاييدا ئەم دووانه‌ تيكگيران. پۆسۆ باوه‌رى وابوو كه‌ مرقۇ به‌ سروشت چاكه‌.

قۆلتير خۆى ده‌پاراست له‌ گوتوويزكردن له‌ باره‌ى په‌وشت و ئاكار، كه‌ له‌ فه‌لسه‌فه‌ى نيوتن و لۆك بوونى نه‌بوو. به‌لام فه‌لسه‌فه‌ى سروشتى وه‌ها نه‌بوو، به‌لكو

به‌گوێره‌ی ئه‌و بونه‌وه‌ر چا‌که‌ و خراپه‌ی تێدایه‌، وه‌ مرۆڤ له‌ توانایدا هه‌یه‌ جیاوازی بکات له‌ نیوان په‌وا و ناپه‌وا، په‌وشتی و بێ په‌وشتی، له‌مه‌شدا هیچ پێویستی به‌ ده‌ست تێوه‌ردانی ئاسمان نی‌یه‌. تێک‌گیرانی نیوان ئه‌م دوو که‌له‌ پیاوه‌ ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ پوداوێکی ئاسایی. ئه‌مه‌ش له‌ساڵی 1755 دا پویدا، کاتێک زه‌مین له‌رزه‌ و لافاو به‌شیکی زۆری شاری لیشبۆنه‌ی وێرانکرد، فۆلتێر له‌ هه‌مبهر ئه‌م پووداوه‌ گوتاریکی نوسی و تێیدا گومانی له‌ سۆزو به‌زه‌یی خودا ده‌ربهری بوو، کاتێک سۆزو به‌زه‌یی خودا پێگه‌ ده‌دا به‌کاره‌ساتیکی هاوشیوه‌ی لیشبۆنه‌ به‌مه‌ش پۆسو نیکه‌ران بوو، وه‌ په‌خنه‌ی توندی له‌ فۆلتێر گرت له‌سه‌ر ئه‌و کوفه‌ری که‌ پاشکاوانه‌ ده‌ری به‌ری بوو، وه‌ له‌و گومانه‌ی که‌ له‌ خودا و به‌زه‌یی خودا نواندبووی¹. هه‌روه‌ک لۆمه‌ی فۆلتێری کرد له‌

1 ئه‌گه‌ر بێت و سه‌رنجێکی ئه‌و کاره‌سات و پووداوه‌ جه‌رگ بپارێه‌ بده‌ین که‌ به‌ درێژایی میژوو لێره‌وله‌وێ دووچارێ کۆمه‌لگه‌ی مرۆیی بووه‌، سه‌رسام ده‌بین و ده‌پرسین: چۆن خودا به‌م شیوه‌یه‌ به‌ به‌زه‌یه‌ی ئه‌م کاره‌ساتانه‌ش سازده‌کات و سه‌دان هه‌زار مرۆڤ ده‌کاته‌ قوربانی؟! له‌به‌رامبهر ئه‌م پرسیاره‌دا سه‌عید نه‌وره‌سی له‌ سه‌رجه‌می په‌یامه‌کانی نوور له‌ به‌رگی دووهم "مه‌کتوبات" لا 70 ده‌لێت: وه‌ک چۆن خودا سیفه‌ی "الرحمن، الرحیم" به‌ به‌زه‌یی، به‌خشنده‌ی هه‌یه‌ و به‌رده‌وام ئه‌م دوو سیفه‌ته‌ی له‌ بوونه‌وه‌ردا ده‌دره‌وشێته‌وه‌ و شوێنه‌واری به‌زه‌یی خودا له‌ دروستکراوه‌کانیدا په‌نگ ده‌داته‌وه‌، به‌هه‌مانشیوه‌ خاوه‌نی سیفه‌ته‌کانی القهار، المنتقیمهتد. که‌ پێویسته‌ جاروبار ئه‌م دوو سیفه‌ته‌ی خۆی له‌ ناو بوونه‌وه‌ردا بدره‌وشینێته‌وه‌ و پاده‌ی هی‌زو ده‌سه‌لات و گه‌وره‌یی خۆی نیشان بدات و قه‌دری به‌خشنده‌یی ئه‌ویش به‌ ئێمه‌ نیشان بدات "قل هو القاهر فوق عبادی". ئه‌م دوو سیفه‌ته‌ش ئه‌م کاره‌سات و پووداوانه‌ی لێده‌که‌وێته‌وه‌ که‌ ئێمه‌ له‌به‌رامبهری ده‌سته‌وستانین.

جگه‌له‌مه‌، خۆشمان به‌م شیوه‌یه‌ ولامی ئه‌و پرسیاره‌ ده‌دینه‌وه‌ و ده‌لێین: خودا په‌روه‌ردیگاره‌ و هه‌موومان دانمان به‌ په‌روه‌ردیگاریه‌تی "ره‌ب" دا هێناوه‌. په‌روه‌دیگار یان "ره‌ب" به‌ مانای خاوه‌ن دێت و خوداش له‌چه‌ندین جێدا ئه‌مه‌ی دووپات کردۆته‌وه‌ که‌ من خاوه‌نی بوونه‌وه‌رم به‌ مرۆفیشه‌وه‌. جا مادام ئه‌م خاوه‌ن و مشورگی‌په‌ به‌پێوه‌به‌رو پۆزیده‌ری دروستکراوه‌کانی بێت، مافی ئه‌وه‌ی هه‌یه‌ به‌ ویست و مه‌به‌ستی خۆی هه‌ر جۆره‌ بریارێک ده‌ربکات له‌ ئاست دروستکراوه‌کانی بێ ئه‌وه‌ی په‌خنه‌ی لێ بگیرێ. چونکه‌ خاوه‌ن مال مافی هه‌رجۆره‌ بریارێکی هه‌یه‌ له‌ به‌رامبهر ماله‌که‌ی و له‌سه‌ر بپاره‌که‌ی سه‌رزه‌نش ناکرێ..... وه‌رگێ.

گوتاریکی تردا که سه بارهت به لایه نی په وشتی سه ماگه کان نوسی بووی. له بهرام بهر نه مه دا قوالتیر له کتیبی "کاندید" بهر په رچی دایه وه، کتیبی کانید چیرۆکی پیکه نین نامیز بوو، هه روه ها نمایشیکی کاریکایتری بوو.

کاریگه ری پۆسۆ:

پۆسۆ کاری کرده سه ر ژماره یه کی زۆری خه لکی، له هه ردوو چینی به رزو چینی ناوه راست. ئیدی گه پانه وه بۆ سروشت بووه هه سستی هه موو لایه ک. ته نانه ت پیاوانی ده ربار نه مه یان ده وته وه، "شاژن ماری نه توانیت" یه کێ بوو له وانه. پۆسۆ بووه هاوپی فیهله سوفی ئینگلیزی دافید هیوم. جگه له مه جیگه ی سه رسامی گه ئی که س بوو له بیرمه ندان، له وانه "تۆماس پین". ته نانه ت "پین" به شیوه یه ک پی سه رسام بوو که له کتیبه کهیدا "هه سته ساغه کان" زۆرینه ی بیروپاکانی له وه رگرت. هه روه ها "هیرده ر" و "کانت" ی نه لمانی به هه مانشیوه به پۆسۆ کاریگه ر بوون. کاریگه ری پۆسۆ سنوری بیرمه ندانی بری واته نیو خه لکی، به شیوه یه ک هه زاران فه ره نسی "نازادی و یه کسان و بریه تی و دیموکراتی و سه روه ری گه ل یان" کرده دروشمیک. نه مه ش بلیمه تی و چاپوکی پۆسۆ ده سه لمینتی. ئه م که له بیرمه نده وه ک فیهله سوفیکی سیاسی نه و سه رده م ده یویست سیسته میکی حکومه تی دابه زینتی، که پاوه ستاو بی له سه ر معریفه ی کۆمه لگه و له خزمه تی به رژه وه ندی کۆمه لگه داییت.

ئینسکلۆپیدییه کان (موسوعیون):

ئینسکلۆپیدیای فه ره نسی به راستی پرۆژه کی مه زن بوو بۆ نوسینه وه ی هه موو نه و بوارانه ی که زانست و زانیاری پی گه یشت بوو، هه روه ها بۆ بلاوکردنه وه ی بیروپای سیاسی فیهله سوفه کان. دیدرۆ خاوه نی نه م پرۆژه و سه رنوسه ری بوو، خۆیشی زۆرینه ی گوتاره کانی ده نوسی، به تایبه ت نه و بابه تانه ی په یوه ندیان به ته نکنۆلۆجیا وه هه بوو. هه روه ها "دالمبرت" هه ستا به نوسینی پیشه کی ئینسکلۆپیدیا. دیدرۆ بۆ

خۆپاراستنی لە گرفت و چاودێری پەنای بردە بەر فیل و خۆپەنادان، کەچی لە گەڵ
 ھەموو ئەمانەشدا دوو جار پێگەری بلۆکردنەوێان لێکرد، پاش ئەمە لە ساڵی 1765
 مۆلەتی پێدرا، ھەستا لە دوو توێی بیست و یەک بەرگدا بلۆی کردەو و دواتر لە سی و
 پینج بەرگدا توانی تەواوی بکات و لە ساڵی 1780 سەرچەمی ئینسکلۆپیدیای
 بلۆکردەو. لە گەڵ ئەم سی و پینج بەرگدا ژمارە یەک پاشکۆی تایبەت بە نەخشە و
 پێرست و لەوحەکانی چاپکرد. بە ھەمان شێوە لە ساڵی 1771 ئینسکلۆپیدیای
 بەریتانی لە سی بەرگدا چاپکرا.

بە ھەزاران کەس داوای ھاوێشیان دەکرد لەم ئینسکلۆپیدیایەدا کە زۆرینەیان
 دەوڵەتمەند و خاوەن سامان بوون. ئینسکلۆپیدیا پێداگری دەکرد لە سەر مافە
 سروشتیەکان و مافی ژیان و ئازادی خاوەنداریەتی و گەڕان بە داوی بەختە وەریدا بەبێ
 ئەو جەخت بکاتەو لە سەر یە کسانێ. ھەر وھا پێداگری دەکرد لە سەر پەیمانی
 کۆمەڵایەتی، ئەو پەیمانی کە لە نیوان دەسلەت و گەلدا دەبەستری، لە ھەمان کاتیشدا
 پێویستی یاسا و سیستەمی بە پێداویستیەکی سەرەکی دادەنا. ئینسکلۆپیدیا
 گوزارشتی دەکرد لە بیروپرای فەیلەسوفەکانی پۆشنگەری ئەوانەیی خاوەنی زۆرتەین
 گوتار بوون. ئەمانە داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی پاشایی کۆتکراویان دەکرد، کە
 تیایدا ھەموو ئەو کۆمەڵانەیی دەبنە خاوەنی دەسلەتێکی سیاسی کۆتەکرێن.

پێنازی فەیلەسوفەکان تایبەت بوو بە مافی سروشتی دوو لایەن. بەو مانایە لە لایەک
 بانگەشەیان دەکرد بۆ لەناوبردنی گەندەلێ و خراپەکاری و دەرەبەگیەتی و
 بەرپژاریەکانی چینی ئەرستۆکراتی و کۆتایی ھێنان بە کۆیلائیەتی زەوی و باجی گران و
 باجە دەرەبەگیەکان و بیگاری و... ھتد، لە لایەکی تریشەو داوای دامەزراندنی
 سیستەمی ئابووری کۆمەڵکاری دادوێرانە و لەناو بردنی پادانکاری خانەدانانێان دەکرد،
 کە دەمێک بوو پۆستەکانی سوپا و شوێنە مەدەنیەکانیان بۆخۆیان قورخ کرد بوو.

فەیلەسوفان بەمانە دامەزراوەکانیان چاک دەکردو دەسەلات و بەربزاری چینی ناوەراستیان زیاد دەکردو کاریگەری ئەم چینهیان بەهێزتر دەکرد.

هۆیلباخ:

لە نێو ئەوانەی کە لە ئینسکلۆپیدیادا بەشداریان دەکردو نوسینیان تیایدا هەبوو، هۆیلباخی ئەلمانی بوو (1723-1789). هۆیلباخ خەلکی هەریمی پلانتینات بوو. دوای ئەوەی هاوێ پارێسو بەهۆی ئەو سەرۆت و سامانەی کە هەیبوو توانی دەرگای مالهەکی ئاوەلابکات لەبەردەم فەیلەسوفان و پۆشنگەرانی وەک دیدرۆ دالمبەرت، ترگۆ، بافۆن و دافیت هیومی ئینگلیزی. هۆیلباخ بیروباوەڕی خۆی لەو گوتارانەدا پوون کردەووە کە لە ئینسکلۆپیدیادا نوسیویوی. لە گوتارەکانیدا دژایەتی هەموو ئاینەکانی دەکردو نکۆلی لە هەبوونی گیان دەکرد. نوسینە گومرا ئامیزەکانی بوونە هۆی نیکەرانی و پەستکردنی ژمارەیهکی زۆی خەلک تەنانەت باوەردارانی ئایینی سروشتی وەک فۆلتیرو کۆمەڵەکی لێی قەڵس بوون.

بلاگستۆن:-

لە ئینگلتەر ژمارەیهک لە مافناسان و کەسانی یاسایی کاریگەر بە "مۆنتسکیۆ" سەریانهه‌لدا. "سێرولیه م بلاگستۆن" (1723-1780)، یه‌کی بوو له‌وانه. بلاگستۆن مامۆستای یاسابوو له‌زانکۆی ئوکسفۆرډ و هه‌ستا به‌توێژینه‌وه کردن له‌سه‌ر سیسته‌می یاسایی له‌ئینگلتەر. له‌سالی (1765) کتێبه‌که‌ی بلاوکرده‌وه له‌ژێرناوی "لێدوانێک" که نمونه‌یه‌کی کلاسیکی ئەده‌بی بوو بۆ توێژینه‌وه کردن له‌یاسای ئینگلیزی و تییدا ئەوه‌پوون کردبوویه‌وه که یاسای ئینگلیزی کۆکه له‌گه‌ڵ یاسای کێشنده‌وه هه‌ریاسایه‌کی تری سروشت.

بیکاریا:

سیزار بونسیا ناسراو به‌ بیکاریا (1738-1794)، یه‌ کێکیتر بوو له‌ که‌سه‌ یاسایه‌کان. بیکاریا خانه‌دانیکی ئیتالی بوو، جگه‌ له‌مه‌ مامۆستای یاسای بوو له‌ زانکۆی میلانو. ئه‌و کاتی ناوبانگی په‌یدا کرد که‌ کتێبه‌که‌ی بلاوکرده‌وه‌ سه‌باره‌ت به‌ "تاوان و سزا"، ئه‌م کتێبه‌ی وه‌رگێردرایه‌ سه‌ر چه‌ندین زمانی جوړاو جوړ. بیکاریا له‌م کتێبه‌یدا پالنه‌ره‌کانی تاوان و بنه‌ماکانی سزادانی پوون کردبوویه‌وه‌ و داوای ده‌کرد په‌وشی زیندانیه‌کان چاکبکری و ئه‌شکه‌نجه‌و سی‌ داره‌و ده‌ستگرتن به‌سه‌ر سه‌روه‌ت و سامان نه‌هێلدری و به‌ مامه‌له‌یه‌کی مرۆییانه‌ مامه‌له‌ له‌گه‌ڵ زیندانیه‌کان بکری.

په‌خنه‌گرتن له‌تیۆری په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی:

له‌سه‌ده‌ی هه‌ژده‌دا تیۆری په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی که‌وته‌ به‌ر په‌خنه‌ی پۆشنبیران، به‌وه‌ی که‌ په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی له‌ده‌ره‌وه‌ی میژوودایه‌، چونکه‌ میژوو هه‌یج شتیکی له‌م شیوه‌یه‌ی له‌خۆدا هه‌لنه‌گرتوه‌و هه‌یج کاتێک پووی نه‌داوه‌و میژوو باسی په‌یمانیکی وه‌ها ناکات که‌ له‌ نێوان ده‌سه‌لاتدارو ژێرده‌سته‌کانی دا به‌سترا بییت به‌مه‌به‌ستی پێکهێنانی ده‌وله‌ت. ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر گریمانه‌ی هه‌بوونی په‌یمانیکی له‌م شیوه‌شمان کرد، ئه‌وا جیلی داها‌توو هه‌یج په‌یوه‌ندیه‌کی به‌م په‌یمانه‌وه‌ نییه‌. له‌م لاشه‌وه‌ لایه‌نگرانی په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی ولامی ئه‌م په‌خنه‌یان ده‌دایه‌وه‌و ده‌یانگوت: "مه‌به‌ست له‌م تیۆره‌ پووداویکی میژووی نی یه‌ که‌ پووی دابییت، به‌لکو یاسایه‌کی لۆژیکیه‌ بۆ پێکهێنانی کۆمه‌لگه‌یه‌کی سیاسی. "دیفید هیوم" یه‌کی بوو له‌و که‌سانه‌ی که‌ هیژشی توندی ده‌کرده‌ سه‌ر ئه‌م تیۆره‌و ده‌یگوت: "ئه‌مه‌ ئه‌فسانه‌و پروپوچییه‌ له‌میژوودا و پێنه‌ کردنیکه‌ له‌ لۆژیکدا، ئاوه‌زی مرۆفی سه‌ره‌تایی زۆر که‌متر بووه‌ له‌وه‌ی په‌ی به‌ په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی به‌ری. له‌پاستیدا ئه‌وه‌ دابو نه‌ریت بووه‌ وایکردوه‌ مرۆف ده‌وله‌ت په‌سه‌ند بکات. خه‌لکی هه‌ر له‌و کاته‌وه‌ی منداڵ بوون پاهاتبوون له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی خۆیان

بەملکە چی ببینن لە بەرامبەر دەوڵەت، وەهیچ کات گرنگیان نەدەدا بە زانینی چۆنیەتی دروستبوونی دەوڵەت و گەشەکردنی. مەژویش لەدوای دروست بوونی دەوڵەت خواوەنی ئازادی تەواو نەبوو تاوەکو دەستبەرداری بێت چونکە خواوەنی هێز نەبوو". هەر لەدرێژە ی قسەکانیدا دەڵێ: "لەپاستیدا دەوڵەت لەسەر بنەمای سودو کەلک دادەمەزری، وە هەر ئەم سودو کەلکە هۆی خەبوونەوێ مەژو لەشۆینی، نەوێ کە بۆ پیکهینانی کۆمەلگە یەک. کاتیکیش مەژو بە بنەپەرت خۆپەرست و خۆویستە ئیدی پێویستی بە دەسەلاتێک دەبێت بۆ ئەوێ ئارامی بچەسپینی و دوژمنکاری و ناتەبایی یەکتر قەدەغەبکات". هەرچەندە ئەوێ لەم بارە یەوێ و ترابی پاستن، بەلام پەیمانی کۆمەلایەتی و مافی سروشتی گرنگی زۆریان هەبوو لە بلۆکردنەوێ چەمکی ئازادی و دیموکراتی و مافی مەژو بە دیهینانی دەسەلاتێکی دادگەرانه کە هێزەکی لەگەڵەوێ بێت. هەر وەها پەیمانی کۆمەلایەتی داواکاریەکانی خەلکی پاست و تەواو لەقەڵەم دەدا، بەوێ کە خەلکی مافی ئەوێان هە یە حکومەتی خۆیان دامەزری، ئەوانەشی دەسەلاتدارن خۆیان دیاریان بکەن و دەسەلاتەکان لە یەکتری جیا بکەنەوێ.

ئابووری ئاوەزگەرەکان :-

پیشکەوتنی ئابووری و بازرگانی و کشتوکالی کاریگەری بەهێزی هەبوو لەسەر ئابووری. ئیدی هەندێ لە پۆشنگەرەن دەستیان کرد بە پراڤە کردنی دیاردە ئابوریەکان بە پراڤە یەکی ئاوەزگەری. لە پاستیدا ئەو تیپوانین و تیۆرانە ی کە لە سەدە ی شانزەوێ سەریان هەڵدایو تا ئەو کاتەش بابوون، ئەمەش تیۆری بانگەشەکارانی مەزەبی بازرگانی بوو. ئەم مەزەبە هەمان ئەو سیاسەتە ئابوریە بوو کە ئیسپانیای پرتوگال و هۆلندا و فەرەنسای سەردەمی پیشیلیۆ و کۆلیبیۆ گرتبوویانە بەر، وەبەشیۆ یەکی گشتگیرو تەواو تیۆری بازرگانی و پاراستنی بازرگانیان پیا دەکرد. بەهەمانشیۆ ی ئینگلتەرالە سەردەمی کۆمۆویل و چارلسی دووێم جەختیان لەسەری دەکردەوێ ئەمەش بە دارشتنی یاسای کەشتیوانی، کە بە پێی ئەم یاسایە پێویست بوو کالاکان لەسەر کەشتی ئینگلیزی بار بکری. بەلام لەسەدە ی حەفدە ئابوریە ئاوەزگەرەکان

پیداګریان ده کړد له سهره له لوه شانده وهی ئەم سیاسه ته ئابووریه. شیاوی باسه "سیرای ئیتالای و مونشیریتین ی فهره نسی و توماس مۆن ی ئینگلیزی" له وکسانه بوون که داوای هه لوه شانده وهی ئەم سیاسه ته یان ده کړد. توماس مۆن هه ستا به پافه کړدن ته رازوی بازګانی نیوان هاورده و هه نارده و، ئەوهی خسته پوو که له قازانجی ګل دایه نه ګر بیت و هه ناردهی زیاتر بیت له هاورده.

نامار:

له نیوهی سدهی هه ژده زانستی نامار سهریه لدا. یه که م که س که هه ستا به نامار کړدنیک وړد، بازګانی ئینگلیزی جۆن کرانت بوو (1620-1674). "کرانت" کاته بۆشه کانی پرده کړده وه به کۆکړنه وهی زانیاری له باره ی مردن به هۆکاره جۆراو جۆره کان. کتیبه که ی له ژیر ناوی "سهرنجه کان" له سالی (1662) به چاپ ګه یاند. پاش ئەمه هه لېژنر د را به ئەندامی ئەکادیمیا ی پاشایی. هه روه ها "ولیه م پیت" (1623-1687) هه ستا به پوپ و کړدنیک سهرتاسه ری ئیر له نداو به شیک ی ئینگلته را. له کتیبی "ګووتاره کان" له باره ی باجه کان ئەوهی پوون کړده وه که نرخ ی که لوپه ل حکومت پیک ناخات به لکو ئاستی کارو خه رجی و بری پیویستی بۆ به ره مه یتانی نرخه که ی دیاری ده کات.

فیزوکراته کان:

له سدهی هه ژده نه ګونجاوی مه زه بی بازګانی له ګه ل پېشکه وتنی ئابووری ده که وتو زانیان که له ګه ل ګه شه سهندنی ئابووریدا ناګونجی. "ولیه م پین" ی- ئینگلیزی پېشتر نامار ه ی به وه دابوو. "بیکاریا" ی- ئیتالای مامۆستای ئابووی و یاسا، هیرشیکرده سهر پارستن ی بازګانی. "بیکاریا" یاسا کانی په یوه ندی نیوان ګه شه سهندنی دانیشتون و ئاستی ګوزه رانی خه لکی له کتیبی "تاوان وسزا" دا پافه کړد، هه روه ک "کار" ی به بنه پهرتی سهرمایه داری داده نا. له نیو پۆشنگه رانی سدهی هه ژده

کۆمەڵەیەك لە فەرەنسا دەرکەوتن کە ناوی خۆیان نا "فیزۆکراتەکان" یاخود "سروشتیەکان"، ئەوانە شۆینکەوتەیی دکتۆر "فرانسوا گینا"ی- بوون، کە لە دەرباری لۆیسی پازدەدا پزیشک بوو.

"گینای" سوپرخواردنی سەرمايەیی وەك شیوەی سوپی خوین دادەنا. بەگوێرەی ئەمەش سیاسەتی پاراستنی بازرگانی سیاسەتییکی نا تەندروست و زیاندارە. "گینای" زیاد لە پێویست باوەڕی بەخۆی هەبوو، خۆی وەك زانیایکی گەورە دادەنا. ژمارەیهك لە پۆشنبیران لە دەوری کۆبوونەوه ناویان لەخۆیان "فیزۆکراتەکان". گینای ئەوەی لەزەویدا هەبوو لەکانزاو بەهەمی کشتوکالی بە سەرچاوەی بنەپەتی سامانی دادەنا، بە گوێرەی ئەمە کشتوکال سەرچاوەی سەرەکی دەتات، پیشەسازی و بازرگانیش لەپوانگەی ئەودا سامان بەدی ناهێنن، بەلکۆیان دەیگوازنەوه یاخود دەیگۆن. لەبەرئەوه کۆت کردنی بازرگانی و پیشەسازی ناتەندروستە و دژی بەرژەوهندی ئابووری ولاتە. لەمەوه پێویستە سیستەمی باج لەفەرەنسا بگۆرێ و بازرگانی و پیشەسازی ئازادبکێ و ئابووری سەریبەست بکێ، هەروەها باج تەنها لەسەر زەوی دابنێ و شیوازی باج سەندن ئاسان بکێ لەفەرەنسا. "گینای" کتییکی لەژێر ناوینیشانی "ئابووری" لەسالی (1758) بلاکۆردەوه. شیوازی باسە سیاسەتوانی بەناوبانگ "ترگۆ" لەنیو ئەو فیزۆکراتانە بوو.

ئادەم سمیس (1723-1790):

"ئادەم سمیس" ئابووری ناسییکی سکۆتلەندی و مامۆستای فەلسەفەیی ئەخلاق بوو لە زانکۆی کلاسکۆ. "سمیس" ھۆگر بوو بە فەلسەفەیی پۆشنگەری و یاسای سروشتی و مافەسروشتیەکان و کاتییکی زۆری بەسەربەرد لە توێژینەوه کردن لەیاسا سروشتیەکان، کە بەگوێرەی ئەم یاسایانە گەل دەتوانی سامانی خۆی زیادبکات. ئەو ماوەیهك لەفەرەنسا مایەوه و لەویدا ھاوپیپەتی فیزۆکراتەکان بەگشتی و "گینای" دەکرد بەتایبەتی، تەنانەت زۆر لە بیروپا و تیپوانی ئەوانی وەرگرت. سمیس

له کتیبه کېدا "سامانی نه ته وه کان" که له سالی (1776) چاپی کرد، گوزارشت له بڼه ماکانی بازرگانی چینی ناوهر پاست ده کان، نه و بڼه مایانه زیاتر جهخت ده که نه وه له سهر پرېوړه تاکه که سیه کان و کیپرکی نیازادو چالاکی بازرگانی. وه نه وه شی پوونکرده وه که کاروباری نابووری وه که ته وای کاروباره کانی تری مروځ هه مان سیستمی سروشتی بونه وهر حوکمی به سهر دا ده کات. "سمیس" نه و بڼه مایه ی مه زه بی بازرگانی پهرت ده کاته وه که ده لی: "به رژه وه ندی گهل پیویستی به بالاده ستی ده سولات هیه به سهر کاروباره بازرگانیه کانیدا". له به رامبر نه وه دا ده لی: "باشترین ریگه بو بره ودان به به رژه وه ندی گهل بریتیه له پرېوړه ی نازاد، هه روها نازادی تاکه که س له کریڼ و فروشتن و به کری گرتن و به کری دان به بی ده ست تیوهر دنی حکومت". هه روه که ده لی: "نه گهره ات و بوار په خسیندرا بو تاکه که س بو نه وه ی خوی شوین به رژه وه ندی خوی بکه وی به گویره ی بڼه ماکانی ناوهر و پوښنگری، وه به بی ده ست تیوهر دانی ده ولت و دروست کردنی له مپهر له به رده میدا، نه و به شیوه یه کی نو توماتیکی و به سروشتی خوی به هوی کیپرکی نیازاده وه هاوسه نگی دروست ده بی له نیوان خواست وخستنه پوودا. به م ریگه یه ده توانری پووبه پوی خستنه پووی جیهانی ببینه وه بو به ره مه ینان و دابه شکردنی کالاکان به باشترین شیوه". "سمیس" له جیاتی بازرگانی وکشتوکال جهختی له سهر "کار" ده کرده وه به تاکه سهر چاوه ی سامانی ده دایه قه لهم، له به رنه وه به پیویستی ده زانی کار دابه شکردن بیتنه ارا. هه روه ها داوی له ده ولت ده کرد که قورغکاری وکووت و به نده کان له سهر بازرگانی وپیشه سازی لابه ری و بوار بره خسینی بوخواوه ن کارو بازرگانان، به وه ی که خویان به شوین موماره سه ی کارو به رژه وه ندیه نابووریه کانیناندا بچن، به بی نه وه ی ده ولت کو سپ له به رده میان دروست بکات، چونکه ده ستی نه دیتراو بره و به به رژه وه ندی نه ته وه ده دات.

له جیگه یه کی تر دا "سمیس" ده لی: "له کاروبار بگه پی باخوی پیره وی خوی بگری". نه م کتیبه ی سمیس بووبه کو له گه ی سیاسه تی نابووری ینگلز له سه ده ی نو زده. له پاستیدا سمیس به پیچچه وانه ی فیزوکراته کان، له نوسینه کانیدا جهختی

دەکردهوه لەسەر پەيوەندی ئالوگۆرکاری لەنێوان زهوی و کارو سەرمايه دارو
هۆکارهکانی سەرەپۆیی و سەرکەوتن له به دهست هێنانی سامان، له کاتییدا
فیزۆکراتهکان جهختیان لهسەر زهوی وزار دهکردهوه. بیروراکانی سمیس وهک
بهشیکی گرنگو پر بایهخ له زانستی ئابووری نوێدامایهوه.

پێشکهوتنی توێژینهوه جوگرافی وزمانهوانی و پهگهزیهکان:

سهدهی ههژده بهردهوامی دان بوو به پۆژگاری دۆزینهوه جوگرافیهکان و ناسینی
گهله نه ناسروهکان و ولاته نه دۆزراوهکانی جیهان. "کاپتن کوك" له سالی (1769)
توانی ئوسترالیا و نیوزلهندا و هندی دوورگی تر له زهریای ئارام بدۆزیتتهوه. جگه له مه
ههندی له دهریاگه پانی تر توانیان ناوچه نه زانراوهکان بدۆزنهوه و ئه و گه لانه بناسن که
پیشتر نه ناسراو بوون. ئه مجا باب تهگه لیکی زۆریان له باره ی ئه وان و ئه و ولات و ناوچانه
نوسی، دواتر به هۆیه وه توێژینه وه ی نوێ له باره ی زمانه کان و نه ته وه و په گه زه
مرویه کان سه ریه له دا. هه روه ک فهرهنگی جۆراوجۆر په یدا بوو، وه ک فهرهنگی
"جۆنسن" بۆ زمانه ی ئینگلیزی له سالی (1755)، فهرهنگی زمانه ی فهرهنگی
له سالی (1694)، ئه مه و جگه له فهرهنگی "ئه دیلنک" له باره ی زمانه ی ئه لمانی له نێوان
(1774 بۆ 1776).

گرنگی دان به زمانه کان دهستی پێکرد، له وانه "سیرولیه م جۆنز" له زمانه ی عه ره بی
و فارسی، دواتر دهستی به توێژینه وه کردن کرد له "سانسکریتی" و په یوه هندیه
زمانه وانیه کانیا ن بۆ ده رکه وت له نێوان زمانه کانیه ی هندی و ئه وروپی "ئاری". له م نێوانه
پزیشکی ئه لمانی "بلومین باک" (1752-1840)، که له توێژینه وه کردن له
فیزیۆلۆژی "کارئه ندام زانی" و دابه شکاری په گه زه مرویه کان له سه ر بنه مای په نگه
پێست و پوخساری مرۆف قول بوو بوویه وه و توانی پێنج په گه زی مرویه ی له یه کتر جوێ
بکاته وه، که بریتین له: "په گه زی سپی قه وقازی، په گه زی په نگ زه ردی مه غۆلی، مالا ی

گەنم پەنگ یان بۆر، زنجی پەش پووخسار، هیندی سوری ئەمریکی". شیاوی باسە ئەم پۆلێن کردنە تاماوەیەکی درێژ بەکارهێندرا.

بەزوتنەوێ مرۆگەری:-

ئەم بیروبۆچوونانەی کە لە پۆژگاری ئاوەزو پۆشنگەری بەربلاو بوو، لە پووخساردا وەک بەزوتنەوێەکی خۆی نیشاندا کە ناوێرا (بەزوتنەوێ مرۆگەری)، کاتیەک ئەم بیروبۆچوونانە قیەم و پێزی مرۆفیانی لە گەڵ خۆیان هەڵدەگرت و ئارەزووی چاککردنی پەوشی مرۆفیانی دەکرد. فەیلەسوفانی پۆشنگەری بانگەشەیان دەکرد بۆ چاککردنی کۆمەڵگە و دام و دەزگای فەرمانپەر وایی و سیستەمی سیاسی لە ژێر پۆشنای بیروپاکی "لۆک و مۆنتسکیۆ و پۆسۆ و بنیسام و ئادەم سیمیس و گینای.... هتد"، ئەوانەیان کە داویان دەکرد دەست هەلگرن لە داگیرگەکان و بازرگانی کۆیلە هەڵبەشێننەوێ و لە مرۆفایەتی بکۆلنەوێ و بارودۆخیان چاک بکەن. چاکسازی کردن لە پوانگەیی ئەم بیرمەندانە، بریتی بوو لە ئازادکردنی مرۆف لە سەرشۆڕی و کۆیلەیی، بەشیوەیەکی هەست بکات کە ئەم دروستکراویکی پێزلیگراو، هەر ئەمەشە دەبیته هۆی پیکهێنانی کۆمەڵگەیەکی بالاو بەهۆیەوێ دەتوانی پەوشی ئابووریەکی چاک بکری و بەهاکانی مرۆفی تیدا تەواوبکری. دەگوێری: "کە ئەگەر بیته و مرۆف پزگاریو لە کۆت و بەندەکان و پێشتی بەخۆی بەست و ئاوەزی خۆی خستەکار، کۆمەڵگەیەکی تێرۆتەواو دروستدەکات لە پووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی". لە پوانگەیی ئەواندا پێویستبوو چاکسازی یاساکان بگێتەوێ، بەتایبەت ئەوێ پەيوەست بوو بە سزا، هەروەها بە پێویستیان دەزانی لە گەڵ تاوانباراندا بە مامەڵەییەکی مرۆیانە مامەڵە بکەن و لەم میاندا داویان دەکرد ئەشکەنجە و سیّ دارە کۆتایی پێبەیندری. هەروەک هانی حکومەتەکانیان دەدا گەلانی خۆیان پۆشنبیر بکەن، بەتایبەت چینی هەژارو کەم دەرامەت، ئەمەش بەکردنەوێ قوتابخانەییەکی زۆر کە حکومەت خۆی خەرجی بکێشی. لە لایەکی ترهوه

فەيلەسوفان داوايان دەکرد جەنگە سىياسى و داگیرکاری و ئاينى و پەگەزىەکان بوەستىندرين و لەجیگایاندا ئاشتى سىبەر بەسەر جیهاندا بکات.

جیهانیەتى پۆشنگەرەن :-

"کۆزمۆیولیتانیا" یاخود جیهانیەتى، ئەو پرسە بوو پۆشنگەرەن بانگەشەیان بوى دەکردو بەشیک بوو لە بزوتنەو هەکیان. ئەمە بریتى بوو لە داخوازى پۆشنگەرەن بۆ ئاشتى و برایهى نۆوان گشت مەرفەکان. کاتیک مەرفە زیندەو هەریکی کۆمەلایەتیه، ئەم پەوشتەى مەرفە تەنھا تاییبەت نییه بەکۆمەلگەیهکی بچوک، بەلکە دەتوانی بۆ کۆمەلگەیهکی زۆر گەورەش پیاده بکری. کەواتە بەختەو هەکردنى هەموو تاکیک لە تاکەکانى مەرفە ئەرکیکی مەزنە لەسەر شانى سەرجهەم کۆمەلگە. چونکە مەرفەکان لە گەڵ یەکتى بران. پۆشنگەرەن داوايان دەکرد نەتەو هەگەریەتى و هەریم گەریەتى کۆتایی بێت و هەموو دەستبگرن بە نیشتمانیەتى جیهانى (کۆزمۆیولیتانیه). زۆرىنەى بیرمەندان سەرەپای جیاوازی نەتەو هیان خۆیان بەئەوروپى یاخود جیهانى ناوژە دەکرد، ئەو هەتا "تۆماس پین" لەم بارەیهو دەلیت: "جیهان نیشتمانیەم و مەرفەکان برام". هەروەها پۆسۆ هەرچەندە سويسرى بوو بەلام خۆی بەئەوروپى لەقەڵەم دەدا. ئەمە بیرکردنەو هەریەکە لە "فۆلتیرۆ بنیسام و ئادەم سمیس" یش - بوو. ئەم بلیمەت و کەلەپیاوانە توانیان کار لە فەرمانرەوا خۆسەپینەکان بکەن لەسوک کردنى دەسەلاتى پەهایان.

بیری کۆزمۆیولیتانیه یاخود نیشتمانیەتى جیهانى پێگر نەبوو لە بەردەم باوەرپوون بە نەتەوایەتى. لە پوانگەى بیرمەندان دا نەتەوایەتى یەکیەتیهکی پێوانەییە بۆکۆمەلگەى مەرفى دابەشکراو بۆ نەتەو هەگەورەو بچوکەکان. هەندیکیان لە هەندیکى تریان لە زۆریک لە شتەکان لە یەکتى جودان، وەلى هەموویان بەژدارن لە تاییبەتەندیە گشتیهکان. بیری نەتەوایەتى لە کاتیکدا پرسىکی سىاسى بوو، لە کاتیکى تریدا پرسىکی

پۆشنبیری بوو، به لām به گشتی بانگه شهی ده کرد بۆ مافی چاره ی خۆنوسین و مافی تاک له دامه زانندی ئه و ده وله ته ی که ئاره زووی لییه تی. له و سهرده مه دا ئه و بیرو باوه ره باو بوو که ده لیت: "ئه گهر خه لکی پرزگاری بوو له و ته وقانه ی که دابو نه ریت به درێژایی سه ده کان به سه ریدا سه پاندونییه تی، وه توانی ئه و مافانه ش به ده ست به یینیست که پۆشنگه ران بانگه شه یان بۆ ده کرد، ئه و کاته ده توانن هه ره موویان له هیمنی و ئاسایش بژین و براهیه تی له نیوانیان بلاو ده بیته وه."

ئه وه ی جینگای هه لۆیسته کردنه ئه و داوایه ی که ئه وان بانگه شه یان بۆ ده کرد له سه ر بناغه ی مرۆی بیا کرابوو. کاتیک ده بینین ئه وان بیرمه ندو چاکساز بوون و چاکه ی مرۆی و چاککردنی کۆمه لگه ی مرۆیان گه ره ک بوو، هه روه ها خۆیان به دوور ده گرت له کاری نامرۆفانه ی وه ک: چه ک و کوشتن و تۆقاندن و گرتن و ئه شکه نجه دان. ئه وان ئه مانه یان ناشیرین ده کردو له پاشماوه ی ناشارستانییه ت و به په ریه تیان له قه له م ده دا. به هه مانچه شن له دژی دیکتاتۆرییه ت و ده سه لاتی تاکه که سه ی پاره ستان، هه روه ک داوای دیموکراسیه تیان ده کرد، وه ک باشترین ئامراز بۆ کۆکردنه وه ی هه ریه که له ئازادی تاکه که سو ده سه لاتی سیاسیه و خۆدوور گرتن له کاری توندو تیژی و پرێزگرتن له بیروپرای یه کتری و پاراستنی پله و پایه ی مرۆف. پۆشنگه ران هه بوونی دروستکاری بونه وه ریان په رت نه ده کرده وه (ته نها چه ند که سانیکیان نه بیست، ئه مانیش کاریگه ریان که م بوو). ئه مان له گه ل ئه وه ی که باوه رپان هه بوو به یاساکانی نیوتن له فیزیایو بیرکاری، به لām سه رسام بوون له به رده م مه زنی و گه رده یی په روه ردیگارو واقیان و پمابوو له تواناداری ئه و زاته به رزه .

هه لسه فیه ی پۆشنگه ری و نویسنی میژوو:

زانسته سروشتیه کان و بیرکاری کاری کرده سه ر پێشکه وتنی زانسته کۆمه لایه تیه کان و سیاسه ت، به تابیه ت میژوو که داده ندری به دایکی زانسته کۆمه لایه تیه کان و سیاسه ت. هه روه ک داده ندری به سه رچاوه یه کی ئه ساسی بۆ هه لێنجانی فکروه حه قیقه ته کان. هه ر دوو سه ده ی حه قده و هه ژده بینه رو شاهیدی

په ره سه ندنی توئیزینه وهی میژوو بوون، که پشتی ده به ست به پرخنه و لیکدانه وه. توئیزه ران جه ختیان ده کرده وه له سه ر پاستی و دلتیا به خشی به لگه نامه کان و، پابردوویان به شیوه یه کی بابه تیانه پفه ده کرد.

جان بودانی فه پهنسی یه کی بوو له و مافناسانه ی که له بواری میژوودا تیده کوشا، "بودان" له ئان و ساتی جهنگی نیوخویدا داوای پیاده کردنی گیانیکی زانستیانه ی ده کرد له نوسینه وهی میژوودا. له پوانگه ی ئه ودا لایه نی جوگرافی و ئاووه و کاریه گری هه یه به سه ر داهاتوی گه لان، هه روه ک کاریه گری هه ستی نه ته وهیی و ئایینی و خسته پوو له سه ر توئیزه ری میژوو، به مه ش پیگه ی خو ش کرد له به رده م مونتسکیو. به م شیوه یه ده بینین جان بودان له نیو ئه و پیشینه دابوو که پیگه ی توئیزینه وهی میژوو یان پو شن کرده وه و بناغه یان بوی دارپشت. "سکالیرکری" هۆلندیش له م پوو وه له بودان که متر نه بوو، "سکالیرکری" خاوه نی ئاستیکی به رزی زانست و زانیاری و بیرکردنه وه یه کی قول بوو، که پیگه ی زانستی بو پرخنه یی میژووی دمه زراند.

جان مابیلون (1632 - 1707):

مابیلون داده ندری به مه زنترین میژوونوس و لیکو لیار له سه ده ی حه فده، که زۆربه ی زیا نی له توئیزینه وه کردن له مه پ به لگه نامه میژوویه کان به سه ربردو هه لسا به دانانی بناغه و بنچینه بو توئیزینه وه کردن له به لگه نامه ی میژوویی. به مه ش کۆمه له که ی "په هبانی سه نتماور" ی هاندا بو ئه وه ی به لگه نامه میژوویه کان کۆبه که نه وه و پرخنه یان لی بگرن پیش ئه وه ی بلاوی بکه نه وه. له سالی 1733 کۆمه له ی سه نتماور سه رچاوه کانی میژووی فه ره نسایان چاپ کرد. مابیلون وه ک پرخنه گرو میژوو نووس له پیشینه پیشه نگه کانه سه ره رای هه ندی که م و کورتی.

هه روه ها میژوونووسی ئیتالی موراتوی (1672-1751) هه ستا به هه مان ئه وکاره ی مابیلون یی هه ستابوو، ئه مه ش له مه پ میژووی ئیتالیا له سه ده کانی کۆن و ناوه پاست.

له ههردوو سه دهی چه ده و هه ژده چه نده ها کتیبخانهی گه وره پهیدا بوون و کتیبخانه کۆنه کانیش گه وره بوونیان به خویانه وه بینى وه کتیبخانهی فاتیکان و ئامبروز له میلانو. ههروه ها کتیبخانهی پروسیا که دامه زینراو پاشان فراوان بوو. به هه مانچه شن کتیبخانهی گشتی فهره نساو مؤزه خانهی بریتانیا. ئه مه و جگه له کتیبخانهی بۆدلیان له زانکۆی ئۆکسفۆرد. هه موو ئه مانه له م دوو سه ده یه دا گه وره و فراوان بوون.

پینگه ی ره خنه گرته تازدهش له ئیتالیا بۆ تووژینه وه میژووی له سهرده سته فیکۆ سه ری هه لدا.

کۆندروس :-

"مارکیزدی کوندروس" داده نری به کۆتا فه یله سوفی پۆشنه گه ری. کوندروس زۆریک له بیروپاکانی فۆلتیری وه رگرت و که میکیشی له پۆسو. ئه و له ژماره یه ک له گوتاره سیاسیه کانی ئه وه ی پوونی کرده وه که به سه ری هه کدا که له که بوونی مه عریفه ت له پینگه ی هه سته وه ره کانه وه ده بیته هۆی چاککردنی دامه زراوه مرۆیه کانو په گه زی مرۆف وه ک دروستکراویکی زیندوو.

له گوتاریکی تر دا له مه پ کاریگه ری شوپشی ئه مریکا له سه ر ئه وروپا، پۆله ی گه له که ی خۆی ئاگادار کرده وه له سه ر سووده کانی یاسای سروشتی. هه ره ک چۆن ئه م یاسایانه له ئه مریکا جی به جی کراوه. کوندروس جه ختی ده کرده وه له سه ر چاکسازی سه رتاسه ری له فهره نسا. وه له کتیبه به ناوبانگه که ی "خسته نه پووی سه رجه م میژوو بۆ پیشکه و ته تنی فکری مرۆفایه تی". ئه وه ی پوونکرده وه که شوپش خه لکی ده گوازیته وه له قوناغی رابردوو، و اتا له گه شه کردنی میژووی که به شوپشی کارتیزی (فه لسه فه ی ئاوه زگه ری دیکارت) ده سته پیکرد، به ره و قوناغیکی تر که تیدا مرۆفایه تی ده گاته

تێرو تەواوی و چلە پۆپە و لە سەروی هەموو ئەو مەترسیانە دەبێت کە هەرەشە ی ئی دەکەن.

کوندروس باوەپی وابوو کە مەرۆف پێشکەوتنی بو پێکخراوە، ئەمەش دیتەدی بە چاککردنی تایبەتمەندیە پەوشتی وەزری و تەنانەت بایەلۆجیەکانیش. بەم شیوەیە دەبینین بزرتنەوێ ئاوەزگەری و ئەزمونگەری و ئەخلاقى کە هەریە کە لە پۆسۆو قۆلتێرو لۆک گەشەیان پێدا، بە تیۆری "کوندروس" لە بارەى پێشکەوتنی کە مالى مەرۆف کۆتایى پى دەهات.

پاشماوێ کلاسیکی لە وێژەو ھونەر لە سەردەمی ئاوەزو پۆشنگەری:

ئەوروپییەکان لە هەردوو سەدەى حەفدەو هەژدە وەك خۆیان مانەو و هەر بەردەوام بوون لە دەستگرتن بە بیرى کلاسیکیزم کە لە هەردوو سەدەى پێشتر سەریهەلداو بلاوبووێوە. شارستانیەتى یۆنانى و رۆمانى بالادەستى و پێزى خۆى سەپاند بە سەر چینی پۆشنبیر.

کلاسیکیزم هەژموونی کرد بە سەر وێژەو ھونەر و پەرورەدە و فێرکردن لە هەردوو سەدەى حەفدەو هەژدە، بە شیوەیەك کە چینی پۆشنبیر هیچ سودێکیان بەدى نەدەکرد کە لە پۆشنبیری بیرى سەدەکانى ئاوەپاست بیدورنەو. سەردەمى "دانتى" بە لایانەو سەردەمى بەرەریەت بوو. هەروەك شاعیریكى ئینگلیزى بە ناوى "ئۆلیفەر گولد سیمپس" دەلێت: ھۆکارى ئاوبانگى دانتى ئارپۆشنى نوسینەکانى بوو.

ھۆکارى بەسوك سەیرکردنى سەدەکانى ئاوەپاست و دەستگرتن بە شارستانی کلاسیك، دەگە پێتەو بۆئەوێ کە فەیلەسوفانى پۆشنگەری لە پۆلەو وەچەى مەرۆگەرانى سەردەمى بوژانەو بوون، هەریۆیە ئارەزوو مەیلی بابو باپیرانیان بە میرات گرت کە گالتهیان بە سەدەکانى ئاوەپاست دەکردو شارستانی کلاسیکیان بە هەند دەگرت. فەیلەسوفان و پۆشنگەران پۆشنبیر دەبوون بە پۆشنبیریەکی کلاسیکی و زمانى

یونانی و لاتینی و وېژو و فلسفه ی کلاسیکیان ده خویندو دیراسه یان ده کړد. واژه و دهسته واژه کانی دیموستیس و شیشرون له ووتارو نویسنده به کارده هینرا نه مه جگه له له به کاره یانی شیعره کانی هومیرؤس و فره جیل.

هونه ری هه ردو و سده ی حه قده و هه ژده به رده و امیدان بوو به هونه ری سهرده می پښانس. هونه رمنده دانی ته لار سازی شوینی ئاسه واره کانی هونه رمنده دانی سهرده می پښانس ده که وتن، وهك "میخائیل نه نجلؤ". شیوازی کلاسیکی له بینا کړدنی کؤشك و خویندنگه و زانکؤکانده به کارده هینرا. نه م شیوازه کلاسیکیه به ریلأوه ی هه ردو و سده ی حه قده و هه ژده به "باروك" ناسرا.

له فره نسا دا كؤشكى "لؤكسمبرگ" كه بؤ شاتن ماری میدتچی بینا کړا بوو، هه ر له سر شیوازی کلاسیکی بوو. به هه مانشپوه کتیبخانه ی کار دینال مازارین و "نه کادیمیای فره نسی نه مړؤ"، نه نقالیدی سهرده می لؤیسی چواره ده، شیوازو ته رزی کلاسیک له خویاند اپیشان ده دن. فردریکی گه ورهش له "پوتسدام" له سر هه مانچه شن كؤشكى بنیاتنا.

له ئینگل تراش "کریستؤفه رپین" 1632-1723 وهك ته لار سازی کی پهنده به وورده کاری ناوبانگی ده ر کړدو کلئیسای سنت پؤلی (1668-1715) بینا کړد. هه روه ها "فان برو" كؤشكى بلیهام ی بؤ دؤق مارلبورو دروست کړد. هه روهك ژماره یهك كؤشكى تریشی له نیوه ی دووه می سده ی هه ژده له گوړه پانی كؤنكؤرد بینا کړد.

وه له نیگاری زهیتی، "پؤبین" 1577-1640 له به ناو بانگترینیان بوو. پؤبین نیگاری هنری چواره مو هاوسه ره که ی ماری میدتچی کیشا، هه روه ها وینه ی جیمسی یه که می پادشای ئینگلترای کیشا. هه روه ها فان دایك (1599-1641) نیگاری جیمسی یه که مو چارلسی یه که می کیشا. نه مه و جگه له "فلاسکویز" که خؤ به دهسته وه دانی شاری "بریدانی" هؤلندی وینا کړد، کاتى له به رامبه ر ئیسپانیه کان له

کاتی جهنگی سی ساله خوی به دهسته وه دا. له پال کیشانی وینه ی فلیپی چواره می پاشای ئیسپانیا.

له سده ی هه ژده کلاسیک له هونه ری هه ریه که له ئینگلترا و فرهنگساز په ننگی دایه وه. له ئینگلترا "توماس کیسنبور" ناوبانگی په یداکرد له کیشانی وینه ی نه رستوکرانی و ژنه کانی نه م چینه. له فرهنگسازش واتو 1683-1721 ناوبانگی ده رکړد. "واتو" وینه ی هه موو شتیکی جوانی ناو کومه لی نه رستوکرانی ده کیشا. هه روه ها بوسته ر (1703-1770) له سهر په چه ی واتو ده پوښتن و به ناوبانگترین نیکاره کانی نیکاری مدام بمباردور بوو. جگه له بوشهر هه ریه که له فرانکونارد (1732-1806)، کرویز (1725-1805) له سهر په چه ی واتو ده پوښتن له هونه ری نیکار کیشاندا.

ویژه له سده ی هه ژده و هه ژده:-

بیری کلاسیکی له هه ردو سده ی هه ژده و هه ژده بالی کیشابوو به سهر ویژده دا. نویسن به زمانی لاتینی دابووی له که می و شیوازی باروک ی کلاسیکیه ت بالی کیشابوو به سهر ویژده دا. نه مه ش به کاره یانانی ده سته واژه ی جوان و پازاوه که داپوشرابوون به ده سته واژه ی که که مانای له خو نه گرتیوو، نه م فکره یه ش له هه ریه که له ئیسپانیا و نه لمانیا و ئیتالیا باو بوو. له باناوبانگترین ویژه وانانو نه دیبانی نه لمانیا له م سهرده مه دا "مارتن ئوبتز" بوو 1597-1639، که به شیوه یه کی ته واو لاسایی کلاسیکیه کانی وینه ی فرجیل و هوراس و سنیکی ده کرده وه. له ئیسپانیاش "کادیرون" (1600-1681) ناوبانگی ده رکړد. شیوازی باسه نه م نه دیبه خاوه نی (لؤب دیفکا) یه. بیری تصوف و نادیا ری له هه ستنی شاعیرو ویژه وانانی ئیسپانی نه م سهرده مه سهریه لدا. به تاییه ت له ویژه ی میلی و پریویه ت. نه مه ش له شیعره کانی کادیرون به ته واوی ده رده که وی. ویژه ی ئیسپانی نه که یشته نه م جوانی و سهرنجراکی شیه ی که "سیرفانتس" پیی گه یشته. له ملاشه وه ویژه ی ئیتالیا له سده ی هه ژده توشی

نشوستی داپووخان هات. کۆمەڵێک لە نوسەر ئیتالیەکان لە ساڵی (1690) پەیدابوون کە دەیانویست زمان و وێژەی ئیتالی لە ووشەی بڕیقه دار پاک بکەنەو. بۆ ئەمەش هەستان بە دامەزراندنی ئەکادیمیای "ئارکادیا" و دەیانویست لاسایی کلاسیکیە پێشینەکان بکەنەو. لە پوونی ئاسانیدا، بە لām شیوازەکیان زۆرتر عاتیفە و سۆز بوو.

وە لێ فرەنسا وەهانه بوو، بە لگو بۆری هەمووانی دایەو و وێژەی فرەنسی گەیشته لوتکە. ژمارەیه ک وێژەوانی چاپوک پەیدابوو کە نغۆ ببوون لە نازو نيعمهت و بەخششی لۆیسی چواردە. ئەوانە توانیان لە ئەدەبدا بەرەمێک بدەن، کە مەگەر بلیمهتەکانی میژوو ئەم بەرەمهیان دابی، ئەگینا ئەوانە ی هاوچەرخیان نەیانتوانی شان لە شانیان بدەن. بە ناویانگترینیان "مولیر" 1622-1673 بوو، کە ئەدەبی شانۆیی و شانۆی فرەنسی دانا. مولیر بە بلیمهت ترین شاعیری فرەنسی دادەنرێت کە فرەنسا بینییتی و بوو بە ئەستێرەیه کی درەوشاوه بە سەر ئاسمانی پاریس و کۆشکی فیڕسای. ئەمە و جگە لە "کورنیلی" 1607-1684، پارسین 1639-1699، مادام سافینی (1626-1696)، نوسەری داستان و کۆمیدیا و هەزەلی لافونتین 1621-1695.

ئەمانە بالادەستبوون و سێبەریان کرد بە سەر خەلکی داو سۆزی خەلکیان پادەکیشتا، هەروە ک چۆن سوپای لۆیسی چواردە بالادەست بوو بە سەر مولکی خەلکی. بەرەمی ئەدەبی ئەمانە بوو بە سامان و مولکێک بۆ ئەوروپا و جیهان. هەروە ک زمانی فرەنسی بۆبە زمانی ئەدەبی لە ئەوروپا. ئینگلترا لەم پووهو کە مەتر نەبوو لە فرەنسا. جۆن ملتن (1608-1674) وە ک شاعیرێک سەریهه لداو لە داوی شکسپیرەو دەهات. ملتن نوسەری داستانێ "فیردەوسی وونبوو"، شعرەکانی زۆر سەرنجراکێش بوون.

نوسینەکانی لەبارە ی ئەدەب و بیرى سیاسى بەشیوہیه کە کەم کەس دەتوانی لاسایی بکاتەو. هەروە ها نوسەرو شاعیر درایدن 1631-1700 توانی "بلوتاخ" بە جوانترین شیوہ وەرگێڕی، لەم لاشەو ئەلیکسەندەر پوپ 1688-1744، لە لوتکە ی شعرى ئینگلیزی دابوو لە سەدە ی هەژدە لە پووی پاراوی و نەرمی و توانای گالته کاری.

سەدەى ھەژدە دادەندى بە سەردەمى پەخشان، نەو ەك شيعر. بە ھۆى ئەو ەى ئەدىبان كاريگەر بوون بە زانستە سروشتيەكان و فەلسەفەى ئاوەزگەرى و پۆشنگەرى. ئەدىبان ھەستيان كرد كە بە پەخشان چاكتەر دەتوانن گوزارشت بکەن لە بېروپا و باو ەپرو تيپروانيەكانيان، وە باشتەر دەتوانن رەخنە لە دام و دەزگا داسەپاوەكان بگرن. بە لām كاريگەرى كلاسكى بە سەر نوسينەكانيان زۆر بە پوونى ديارە. يان وەك ھەندى نوسەر دەلێن: شيوازەكانيان پاراوە و نەرم و پێك بوو كە بە ئاسانى و بە پەوانى پێك دەخرا و بە ھەندى دەستەواژەى كلاسكى پارا بويە وە.

لە نيو نوسەرە ديارەكانى ئينگلترە كە سەر جەم شيوە ئە دە بياتانە بوون، جۆن لۆك ى نوسەر و فەيلەسوفى سياسى، ئيدوارد گيبن ى ميژوو نووس و داقيد ھيوم ى فەيلەسوف و ميژوو نووس ساموئيل جۆنز دانەرى فەرھەنگى زمانى ئينگليزى و بلاكستۆن و ئەدمۆند برك بولينبروك بوون. لە فەرھەنگى ژمارەيەكى زۆر لە كتيب و نوسينەكانى فەيلەسوف و ويژەزانانى ھەبوو، فەيلەسوف و ويژەزانانى وەك فۆلتير و پۆسو و ديدرو و ھويلباخ و پينال، زۆر بەى ئەوانە لە سەر لايەنى سياسى و كۆمەلایەتى و فەلسەفەيان دەنووسى، وە ھەندى جاريش چيرۆك و داستانيان دەنووسى. فۆلتير كە يەكى بوو لە فەيلەسوفە ديارو بەرچاوەكانى فەرھەنگى فەلسەفى و نامە ئينگليزىەكان و ميژوو لۆيسى چواردە و ميژوو شارستانىەتى و ميژووى چارلسى دوانزە پاشاى سويدي نوسى، ئەمە و سەرەپاى نوسينى چيرۆكى (كانديد) پيکەنين ئاميز (كۆميدى)، چيرۆكى زديگ. ھەر و ھا پۆسو ژمارەيەك كتيبى نووسى، وەك: پەيمانى كۆمەلایەتى، ئيميل لە بوارى سياسەت و پەر و ەردە و فيرکردن، دان پيدانانەكان و چيرۆكى ھليوز.

كلاسكىەت لە ئەلمانياش بەر و بەرز بوونە و ەو دەر كە و تن پويشت ئەمەش لە نيوەى دوو ەمى سەدەى ھەژدە ليسانگ لەم كاتەدا (1729-1782) بە ئاوبانگترين ويژەوانانى ئەلمانيا بوو. ليسانگ دووپاتى دەكر دە و بە پيويستى دەزانى كە گەلى

ئه لمانی به زمانی خوێان بنوسن و شیوازی خوێان پاسته وخۆ له کلاسیکیه وه هه لئینج، شیوه و شیوازی لیسنگ کلاسیکی ته واو بوو. لیسنگ په خنه گرێکی مه زن بوو، په خنه کانی نه ک هه رته نها لایه نی ئه ده بی گرته وه، به لکو بواری فکری و په وشتی یشی گرته وه. ئه م په خنه گرته نه نزیک بوو له ئه رستۆ، وه شیوازو په خنه ی ئه رستۆی له نویسه کانی پیاده کرد.

به رده وای کاریه گه ری کلاسیک له سهرده می شوێشی فره نسی:-

کلاسیزم له فره نسادا مایه وه و کایگه ر نه بوو به شوێشی فره نسی و ناپلیۆن. شوێشگێره فره نسیه کان پۆشنبیر بوون به پۆشنبیره کی کلاسیکی و له ژێرکاریه گه ری ئه م کلاسیکه دامانه وه، ئه وان باوه رپیان وابوو که نوینه رایه تی گه و ده یی و مه زنی شارستانی یۆنانی و پۆمانی کۆن ده که ن. ئه و هونه ره ی که له سهرده می ئه واندا گه شانه وه ی به خۆیه وه بی نی هونه ری کلاسیکی کۆن بوو، له پووی ئاسانی و پوونیه وه. کاتیکیش ناپلیۆن کاریه گه ر بوو به هونه ری کلاسیکی کۆن، زۆر له و شتانه شی خسته سه ر که له میسر بی نی بووی (هه په مه کانی میسر)، له ئه نجامی ئه وه دا هونه ری ته لارسازی داتاشین و وینه و نیگاری زه یتی و نه خشه سازی (زه خره فه) بوویه شیوازو ته رزی کلاسیکی کۆنی ئاسان له پال هه ندی کاریه گه ری میسرکۆن به سه ریدا. پانسبۆن له پاریس و گۆرپه پانی کۆنکۆرد بورجی میسری کۆنی له ناوه راستی گۆرپه پانه که. نمونه یه کن بۆ ئه م به ره مه کلاسیکیه که له دوا ی ناپلیۆن سه ریه لدا.

ته لارسازی:-

"فۆنتین" 1762-1853 "داده نری به به ناویانگترین هونه رمه ندی سهرده می شوێش و ناپلیۆن. فۆنتین له پۆما خویندی و له پۆزگاره کانی شوێشی فره نسیدا له ئینگلترا نیشته جی بوو. کاتیکیش له سهرده می ناپلیۆن گه رایه وه فره نسا ته لاری "مالمیزون" ی بنیاتنا، که به هۆیه وه ناویانگی په یدا بوو. هه روه ک تا قی "کرۆسیل" ی-

دروستکرد. فۆنتین بووبە تەلارسازی یەكەم لەسالی 1813، ئەم ناوێی هەر بەردەوام بوو تا سەردەمی پاشاكانی بنەمالە ی بۆریۆن.

داتاشینی کلاسیکی 1:

"هۆدن" (1740-1828) بەناویانگترین پەیکەرتاشی سەردەم بوو، کە لەسەر شیوازی کلاسیکی کۆن کاری داتاشینی دەکرد. پەیکەری "كاترینای دووهم" ی- قەیسەرە ی پووسیای لە مەپمەر داتاشی. هەورەها پەیکەری هەریەكە لە "دیدرۆ، دالمبەرت، بافۆن، فۆلتیر، پۆسو" ی- داتاشی. لە کاتی چوونی بۆ ئەمریکا لەسالی 1780، پەیکەری جۆرج واشنتۆن و تۆماس جیفرسۆن ی داتاشی. هەروەها نیو پەیکەری هەریەكە لە "ناپلیۆن و جۆزفین و مارشال نای" سازکرد.

نیگار کیشانی کلاسیکی:

بەناویانگترین ئەوانە ی کە لە وێنە و نیگارکیشانی زەیتی، بوون بەئەستێرە، "دیفید" (1748-1825) بوو. "دیفید" کاریگەر بوو بەگیانی کلاسیکی کۆن و هەستا بەکیشانی وێنە ی "بتروس" ی بکوژی "یۆلیۆس قیصر" بە وێنە یەکی زۆرجوان و قەشەنگ لە سالی 1789. هەروەها نیگاری بەلێندانی یاریگاری تینسی کیشا، ئەمەو جگە لە کیشانی نیگاری پەنھانکوژکرانی "مارا" لەگەرماو لەلایەن "شارلوت". دیفید لەگەڵ کوشتنی لۆیسی شازدە دابوو. لەسەردەمی ناپلیۆنیش وێنە ی تاج لەسەرنانی دوا یەمین ئیمپراتۆر و زۆرینە ی جەنگەکانی ئەم ئیمپراتۆرە ی کیشا.

لەدەرەوێ فرەنساش "کانوفا ن" ی- ئیتالی بەناویانگ بوو، کە لە بواری داتاشین ناویانگی دەرکرد، بەتایبەت لە پەیکەری ناپلیۆن و براو خوشکەکانی. بەهەمانشیوە

1 داتاشین بەمانای هەلکۆلین دیت، کە لەسەر دیوارو لاپال پەیکەریان داتاشی، واتا هەلکۆلینیان تیدا دەکرد وێنە یان لەسەر دهنە خشاندا. (وەرگێڕ)

"سور والدسن" ی- دانیمارکی ناویانگی پهیدا کرد. "والدسن" له داتاشینی په یکه ری کلاسیکی ناویانگی پهیدا کردو گۆپی پاپا "پیۆسی هه و ته م" ی- له فاتیکان داتاشی. کاتیك گه پاره وه دانیمارک په یکه ری "قدیسانی" وینا کرد. به ناویانگترین ده سته وه کانی "شیری لۆسرینه" که پيشكه شی حکومه تی سويسرای کرد، وهك ياده وه ریهك بۆ له ناوچوونی پاسه وانه سويسریه کان، کاتی به رگریان ده کرد له لۆیسی شازده و ماری نه نتوانیت.

له ئینگل تراش تۆماس لۆریس (1769-1830) به رده وام بوو له سهر ره چه ی مامۆستا که ی "رینۆلد"، نه مه ش له وینه کیشاندا له سهر شیوازی کلاسیکی. "لۆریس" وینه ی سهر کرده کانی چینی نه رستۆکراتی ئینگلیزی کیشاوشا "جۆرجی سی یه م" نازناوی "ئه سپ" ی- پی به خشی. له کیشوهری ئه وروپاشدا هه سته به کیشانی وینه ی نوینه رانی ده وه تانی نه ندام له کۆنگره ی فینا. له فره نسواو کیشوهری ئه وروپاش شیوازی کلاسیکی له هونه رو به رده وام بوو ته نانه ت له دوا ی شوپش و سهرده می ناپلیونیش به رده وامی به خوی دا. نه مه به پوونی له و په یکه ره داتاشراوانه ی که له و کاته دا له ئینگل ترا بۆ پاله وانانی جهنگه کانی ناپلیون داتاشراون ده رده که وی. وهك تاقی "ولنگتن" له سالی (1828)، "نیلسن" له گۆره پانی ترافلگار له سالی (1829-1843).

له وویلایه ته په کگرتوه کانی نه مریکاش ده توانین بلین که :

نه ندازیاری فره نسی "لینفنت" دارپژه ری نه خشی پایته ختی نه مریکا "واشنتن" له سالی (1789-1791). هه روه ها نه خشی کۆشکی سپی باره گای سهرۆکی نه مریکای کیشا، نه مه و جگه له کۆنگریسی نه مریکی له سهر شیوازی کلاسیکی.

سهره پای نه وانه، ئیمه ته رزی کلاسیکی له په یکه ری ئیمپراتۆر جۆزیفی دووهم ئیمپراتۆری نه مسابه جلو به رگی سهربازییه وه ده بینین. هه روهك له په یکه ری جۆرج واشنتن هه سته پی ده که یین که هونه رمه ند "گرینۆ" له سهر ته رزی کلاسیکی دایتاشیوه، که ته واو له یه کی له خودا کانی ئیغریقه کۆنه کان ده چی.

بىزوتنه وهى پۇمانتىكى

له سىيەكى كۆتايى سەدهى ھەژدە بىزوتنه وهى يېچەوانە لەگەل بىزوتنه وهى
 كلاسيكى سەريەلدا، كەناسرا بوو بە بىزوتنه وهى پۇمانتىكى "پۇمانسى". بىرورپاكانى
 پۇمانتىكىزم لە وىژو ھونەر و شىواى ژيانى پۇژگارى پۇشنگەرى پىگەي. تەوژمى
 پۇمانتىكى لە ژىر بالى فەلسەفە و ئاوەزگەرى بە شىوہەكى شاراوہ دەپۆي، وەلى دواتر
 بە پوويدا تەقىە وە لە ژىر بالادەستى ھاتەدەر. لە كاتىكدا شوىنكە وتوانى فەلسەفەى
 ئاوەزگەرى داواى ئازادکردنى ئاوەزو ژىريان دەکرد لەكۆت و زنجىرى كۆن،
 كەپشيشەكانيان بە سەرياندا سەپاندبوون، پۇمانتىكەكان دەيانويست خەيال و
 ئەندىشە و سۆزىيان پزگارىكەن. لە بەر ئەو جەختيان دەکردە و لە سەر سۆزو عاتيفە و
 پىزدانان بۆ سەدەكانى ناوەراست. ئەوان ئەم سەدانەيان بە پۇژگارى پۇمانتىكىزم و
 خۆشەويستى و پالەوانىەتى دەدايە قەلەم. ئەم بىزوتنه وهى جەوانى و دلپەتيان لە
 سروشت و كۆسار و ديمەنى سروشت و ژيانى سەرەتايى سادە و ساكار وينا دەکرد، كە
 دىھاتىە سەرەتايىەكان تىيدا دەژيان. لە مەلاشە وە گالتهيان دەکرد بە پۇژگارى
 پىنسانس و ھەموو ئەوانەشى كەبايەخيان بەم پۇژگارە دەدا. لە بەرئە وهى ئەوانە
 پۇژگارى پىنسانسيان بە گەرە دەگرت و سەدەكانى ناوەراستيان بە سوک سەيردەکرد و
 جەختيان دەکردە و لە سەر كلاسيك. پۇمانتىكەكان دەيانويست چاكسازى بكەن
 لە كۆمەلگەى نەريت ئامىز. دواتریش خەباتيان دەکرد لە دژى سىستەمى سياسى و پىنج و
 تەقەلايان بۆ چاكسازى كردن بوو تىيدا. "جان جاك پۇسۇ" لە ھەموو ئەمانەدا پيشە و
 بوو ورا بەرى پۇمانتىەكىزمى سياسى بوو، ھەرەك چۆن پيشە وای پۇمانتىكى وىژو
 ھەست و سۆز بوو.

لە پووى ھەست و سۆزە وە، پۇمانتىكىزم گوزارشت بوو لە شۆرشى گەنجان دژى
 پىرى، ھەرەھا كاردانە وهى بىرمەندان بوو لە دژى داب و نەريتە بەربلاوہكان، لە
 كۆمەلگەيەكى پۇچو و لە شارستانىەتى ئەم كاتە. لە مەدا شىوہەك لە گەرم و گوپى

هەبوو بۆ "فیردەوسی وون لە مەوشی سروشتی". هەرچەندە ئەمانە باوەڕیان بەوە نەبوو کە فیردەوسیەک هەبێت، وەڵا ئەوان ویلی خۆشەویستی و خەیاڵ و خەون و ئاواتە دلبزۆینەکان بوون. ئەمەش دەگەرێتەو بۆ شۆرشی فەرەنسی و ئەو چەرمەسەریانە ی کە لەگەڵ خۆی هیئانی بەسەر خەڵکدا. لەبەرئەوە ئەم خەڵکانە گومانیان هەبوو لەوەی کە مەوش بەسروشت بەلای چاکەوخێردایە. وولاتگریەکانی ناپلیۆن ئەم هەستە زیاتر بەرەو راستی برد، سەرەڕای بلابوونەووەی بنەماکانی شۆرشی فەرەنسی لەپێگەی ئەم وولات گریانەو.

پۆمانتیکی بریتی یە لە دیاردەیهکی دەروونی و دروستدەبێت لە سۆزێکی هەلچووی خۆراپێچکێنەر لە دەستی کۆت و بەندە داسەپاوەکان و بێ ئۆمیدیە کە لە ئەنجامی نەمانی متمانە بە ئاوەزی مەوشی و هەولدان بۆ زالبوون بەسەر ئەم ئۆمیدیە کەبۆتە هۆی شکست هیئانی مەوشە کە. واتا: ئاویتەیه کە لەنیوان ئەم دوو دۆخە دەروونیەدا سەرھەڵدەدا. لەهەموو ئەمانەدا ئەوە پوون دەبێتەو کە پۆمانتیکیەکان خاوەنی مەیلیکی دژیە ک و بیرکردنەوێهێکی ناچونیە ک بوون و لە گۆرانیکێ بەردەوامدبوون لەم مەیدەئەو بۆمەبدەئیکێ ترو هەرلەشیوێهێ سۆزو دەرونی دابوون. زۆرینە ی پۆمانتیکیەکان کەسانی بیرمەندی سیاسی واقعی نەبوون، بەلکو زۆرینە یان شاعیر و ئەدیو رەخنەگر و فەیلەسوفی پۆمانتیکی بوون. زۆرینە یان نوسەر بوون و سیاسەتیار پیادەنەدەکرد. بەلام لەئەدەبدا بزوتنەوێهێ پۆمانتیکی وە ک ناپەرەزاییە ک لەبەرامبەر ئەو بنەما و بنچینە رەق و بەردینانە ی کە کلاسیکیەکان دایان پشتبوو دەستی پێکردبوو. پۆمانتیکیەکان حەزیان بە کۆمەلگە ی شارستانی نەدەکرد و لایەنگری هەموو شتیکی نائەقلانیان دەکرد و ئۆمیدی ئەوێان دەکرد کە ئەو شتانە ی حەزیان بۆی هەبوو لەوولاتە دوورە دەستەکان و گەل و نەتەوێهێ سەرەتاییەکان بەدەستی بێنن، ئەم ناوچانە ی کە شارستانیەت گەندەلی نەکردووێ. سەدەکانی ناوەراست سەرچاوە ی لیکۆلێنەوێهێکانیان بوو، بەهۆی ئەوە ی ئەم پۆزگارە پڕبوو لە داستانێ خەیاڵی و شیعو فۆلکلۆری میلی. سەدەکانی ناوەراست لەلای ئەوان سەردەمیکی زیڕین بوو.

پۆمانتیکەت ھەم شۆرش بوو ھەم کۆنپارێزی بوو. ئەوان لەلایەکەوە باوەڕیان ھەبوو بە سەرۆکەری گەل و سەرۆکەری پاشاکان و بەرگری کردن لە نەتەوە و براوەتی مۆی. لەلایەکی تریشەوە باوەڕیان ھەبوو بە ئازادی سیاسی و دیموکراتی ئازاد، کە بنەمایەکی ئاوەزگەری و دەگونجی بەھۆی دادگەری و پێککەوتن بەدیانبھێتن.

بزوتنەوێ پۆمانتیکە بەپلە یەکەم کاری کردە سەر ھونەر و وێژە. بەلام کاریگەری پۆمانتیکە بەسەر وێژدا زۆر زیاتر بوو، بەتایبەت وێژە ئینگلیزی. ئەدیو و وێژەوانانی کاریگەر بوون پێی لە کیشوهری ئەوروپا. لەبەرئەو بایەتە ھەریەکە لە ئینگلترا و ئەلمانیا و فرەنسا دەکەین.

ئینگلترا:-

بزوتنەوێ پۆمانتیکە لە ئینگلترا بەپوونی لە شعرو نوسینەکانی ژمارە یەک لە ئەدیبەکان سەرپھەڵدا. ئەو ئەدیبانە کە سروشتیان خۆش دەویست و گوزارشتیان لە جوانیەکی دەکرد. شاعیری وەک: "توماس گری و جیمس توسن و، توماس پیرس" و کۆمەڵەیەک لە شاعیرانی ناسراو بە "ئۆسیان". بزوتنەوێکی ئەدەبی سەرپھەڵدا کە ھزروبیر و سۆزی لە مۆفی سادە و جوتیاری ئاسایی و سروشتی جوان و جوامیری وەر دەگرت. ئەو جوامیریە کە مۆفی سەرەتایی لێ بە ھەرمەند بوو. ھەموو ئەمانەش لە شیعەرەکانی "توماس گری" ھەستی پێدەکری.

لە کۆتایی سەدەی ھەژدە و سەرەتای سەدەی نۆزدە پۆمانتیکەت لە ئینگلترا و تەواوی کیشوهری ئەوروپا بڵاوبووێوە. "کولیریدج" کە یەکی بوو لە شاعیرەکان دەروونی پرجۆش و خۆشی لە شیعەرەکاندا ھەڵدەبێ. بە ھەمانچەش و لێ ھەم وەرسورس بە پیاھەڵدانیکە سۆزدارانە بە سروشت ھەڵدەدات، ئەمەشی لە شیعەرەکاندا ھەڵدەکەوێ. بەلام بە ناویانگترین شاعیرانی پۆمانتیکە بریتین لە: "بایرین، شیلی، جۆن کیش". شیعەرەکانی "جۆن کیش" پۆمانتیکە بوون، سەرەرای کلاسیکیەکی

بەتایبەت لەکۆمەڵە شیعەرەکەی. جگە لە "جۆن کیش، شیلی" مەزنتین شاعیری پۆمانتیکی ئینگلیز بوو، شیعەرەکانی شۆرش ئاسابوون و جیادەکرێتەو بە سترانی سۆزداری لە پێناوی ئازادی دژی یاخی بون و ستمکاری.

ژمارەیهک لە نووسەرە پۆمانتیکەکان بە دیارکەوتن، وەک "لترسکوت" که لە ساڵی (1814) دەستی لە شیعەرە لگرت و دەستیکرد بەنوسینی گێڕانەو میژوویەکان و چیرۆکی دیرین که گوزارشتیان دەکرد لە ژيانیکی ئەوینداری و سواری سەدەکانی ناوەرپاست. ئەمەش لە چیرۆکەکانی "کۆنتن، دروارد، و ئایقنھۆ" دەرەکەوی. هەرەها "جیمس کۆپەر" باس لەسەر کێشە دەریایەکان دەکات، لە نوسینەکانی "پایونیریس و پایلۆت".

ئەمەو جگە لە نوسین لەبارەي ژيانی هیندیە سورەکان و سەرکێشە ئەمریکەکان. ئەم کتێبانە ورگێردانە سەر زمانە ئەوروپییەکان و بەوپەڕی شەیدایی و خۆشیەو لە ماوەی سەدەي نۆژدەدا دەخوێنددرانەو.

پۆمانتیکەتي ئەلمانی:-

بیری پۆمانتیکی لە ئەلمانی وەکو شۆرشیک سەریهەڵدا لە دژی زمانی فەرەنسی لەسەدەي هەژدەدا وە لەدژی کاریگەري کلاسیکی که قوتابخانەي فەرەنسی نوێنەرایەتي دەکرد. شیاوی باسە زمانی فەرەنسی لە ئەلمانی باو بوو، هەر بۆیە پۆمانتیکەت بوبە شۆرش و لەدژی وەستا. پۆمانتیکەکان پوویان کردە ئینگلترا وەک سەرچاوەیەک بۆ ئیلهامیان. ئیدی "شکسپیر و، ملتن" کۆمەڵە شیعری "ئوسیان" مۆتالاکرد. "کلۆستیک" (1724-1803) هەستا بە پیکخستنی داستانە شیعەر، که جۆن ملتن لە "فیردەوسی وون بوو" لاسایی کردەو. هەرەک نوسەري ئەلمانی "لیسنیگ" که بە ناویانگ بوو بەیری کلاسیکی کهوتە ژێر کاریگەري بزوتنەوەي پۆمانتیکی ئینگلیزی. وە لە نوسینەکانی مینافون برنهل (1767) و ئامیلیا گاتی

(1772) دەرگای خستەسەر پشت له بەردەم شوینکە وتوانی بۆ بزوتنە وەى پۆمانتیکی نەتە وەبى ئەلمانى.

هیردەر 1744-1803:-

گۆتە 1749-1832. شیلیر.

هەرچە نەدە هیردەر پېشە وای پاستە قینەى بزوتنە وەى پۆمانتیکی ئەلمانیه که کۆمەلەى شیعی "ئوسیان" ی بەتە وای له بەرکرد، وەلى هیردەر سەرسام بووبە پۆسۆ. هیردەر له خۆیدا سادە ژینى و مۆگەر یەتێ کۆکردبوو وە تیکەلى کردبوو له گەل هەستى خۆشە و یستى بۆ فۆلکلورى میللى و ئەدەبى میللى و داب و نەرىتى میللى. هیردەر شعرو گۆرانى فۆلکلورى میللى کۆنى له سالى 1778 بلاوکرده وە کارىگەرى له سەر شیلرو گۆتە دروستکرد.

"ژانى فیرتر" و هەندى کتیبى تری گۆتە پۆمانتیکی ساف بوون. گۆتە بە کتیبى "فاوست" گەشتە لوتکەى ناوبانگ. "فاوست" دادەنرى بە مەزنى ترين کتیب له ئەدەبى خۆرئا وای نوئ.

جگە له گۆتە، شیلیر بە هەمانشیۆه پۆمانتیکی بوو، وە له کتیبى "دز" دا بەتە وای پۆمانتیکیەتى خۆى دەرخواست بوو. بەلام ئەمانە هەر بە کلاسیکی دەیاننوسى. بۆ نمونە "گۆتە" کاتى له ئیتالیا مایه وە گەرايه وە سەر ئیغریقى کۆن و کتیبە کلاسیکیە کهى "ئىخینج ئوف ئورس" ی له سالى 1787 بلاوکرده وە. بە هەمانچەشن شیلیر کتیبى "دون کارلوس" ی له سەر شیوازی کلاسیکی نوسى.

هەر وەها هەردوو شاعیرى ئەلمانى (هاین) و (ئولاند) له بە ناوبانگترین شاعیرە پۆمانتیکیەکان بوو، له وانه بوون که شعری گۆرانى و داستانى میللى یان دادەنا. ئولاند هۆنرا وەى نیشتمانى ئەفسانەى سەدەکانى ناوهراسست و داستانى میللى سەدە زۆر کۆنەکانى بلاوکرده وە.

فهره نسا :-

"شاتوو بریانی" له فهره نسادا کتیبیککی پۆمانتیککی له باره ی باسی سروشت و هیندیة سورەکانی ئەمریکا نوسی. ههروهها (مادام دی ستایل) کچی نیکه‌ری وه‌زیری دارایی لۆیسی شازده چەند چیرۆکیکی پۆمانتیککی هه‌ست بزۆینی نووسی وه‌ک (دیل مینین) 1802، پین 1807. ئەم دوو کتیبانه ناویانگیکی به‌رفراوانی له‌سهرده‌می خۆیدا په‌یدا کرد. (مادام دی ستایل) ماوه‌یه‌کی زۆر له‌ته‌مه‌نی له‌تاراوگه به‌سه‌ر برد. پۆمانتیکه‌ت له‌ فهرسادا بلاویۆوه و ته‌نها له‌دوای سهرده‌می (مه‌ته‌رنیخ) دانه‌بی. کلاسیکیزم له‌ئەده‌با به‌شیوه‌یه‌کی گشتی به‌سه‌ر ئەده‌با سی‌به‌ری ده‌کرد، (فۆلتیر) کلاسیکیه‌کی زۆر کاریگەر بوو له‌فهره‌نسادا. هه‌روا ئاسان نه‌بوو کلاسیکیه‌تی پ‌گ‌و پ‌یشه‌دار له‌ ئەده‌بی فهره‌نسی ئه‌وروپا بگۆر‌دری. هه‌رچه‌نده پۆسو ئه‌وه‌که‌سه‌ بوو که بزوتنه‌وه‌ی پۆمانتیکیه‌تی له‌ ئه‌وروپادا به‌دی ه‌ینا، وه‌لێ بزوتنه‌وه‌ی ه‌زری کلاسیکی تا ماوه‌یه‌کی در‌یژ ما‌یه‌وه

مۆسیقای کلاسیکی و پۆمانتیککی

له‌هه‌ردوو سه‌ده‌ی چه‌فده‌هه‌ژده

ئیتالیا :-

ئیتالیا وه‌کو ناوه‌ندیکی مۆسیقی ئه‌وروپا له‌سه‌ده‌ی چه‌فده‌داما‌یه‌وه‌و ناویانگی ده‌رکرد به‌ ئۆپرا و مۆسیقای به‌کارده‌ه‌ینا به‌ شیوازیکی دراماتیککی هه‌ست بزۆین به‌تایبه‌ت له‌ بواری مه‌رگه‌سات (الماسات) له‌سه‌ر ته‌رزی کلاسیکيه‌ت.

به‌ناوبانگ ترين ژه‌نیاری مۆسیقای ئۆپرای کلاسیکی تراژیدیا "کلۆدیو مونتیفیدی" (1568-1643) بوو. که‌ توانی ئۆپرای ئۆرفیس ئاریانا له‌ سه‌ده‌ی چه‌فده‌ له‌ فینیسیا بژه‌نی و ئەم جوړه ئاوازه وه‌بارب‌ینی. ئیدی به‌دوای ئەوه ئۆپرا له‌ئیتالیا

بلاڤوویە وە تاوێ کو سالی 1700 نزیکە ی (350) ئۆپرا بەرھەم ھات. ھەر وەھا لە ھەریەکە لە ناپولی و پۆلۆنیا و پۆما، ئۆپرا سەریھەڵداو لە کۆتایی سەدە ی ھەڤدە ئۆپرا لە ناپولی پەیدا بوو. "ئیسەندەر سکالاتی" (1659-1725) بە ناویانگترین ژەنیار و دانەری مۆسیقی بوو، کە توانی مۆسیقای جیا جیا بچری، سەرە پای چەندین مۆسیقای گۆرانی و ئاینی.

فەرەنسای ئینگلترا و ئەلمانیا:

مۆسیقا لە ئیتالیا وە گوزاریە وە فەرەنسای ئینگلترا و ئەلمانیا. لولی (1632-1687) کە ژەنیاریکی فلۆرەنسی بوو زوو کۆچی کرد بۆ پارێس و لەوێدا لە گەڵ مۆلیر پیککەوت و توانی سۆزو سەرنجی لۆیسی چواردە پابکیشی. ئەم ئۆپرا کلاسیکەکان و ئەوانی تریشی دەچرپن، بوو بە نمونە یەک لە دەربارە ی لۆیسی چواردە و لاسایی دەکرایە وە. ھەرەھا ھنری پارسیل (1659-1695) لە سەردەمی چارلسی دووھەم و جیمسی دووھەم لە "ویستمنسەر" دا- مۆسیقای دەژەنی و توانی ئۆپرای "دیدۆ ئیناس" دا بنی. ھەر وە کە لە سالی 1686 سەنتەری ئۆپرای ئینگلیزی دامەزراند.

لە ئەلمانیا یە کەم کەس کە ئۆپرای نوسی یە وە، "جۆرج فەردریک ھاندل" (1685-1759) بوو. ھاندل کۆچی کردە ئیتالیا و سی سال لەوێ مایە وە و بووبە مۆسیقاژەنی بنەمالە ی میدیتیچی لە فلۆرەنسا، دواتر گەڕایە وە ھانوڤەر ی ئەلمانیا. "ھاندل" بۆ شانۆ و دەربارە ی پادشایی و جیھان، مۆسیقایەکی کلاسیکی نوسی کە لەو پەڕی خۆشی دا بوو. ئەم ژەنیارە بە ناویانگە لە سالی 1795 کۆچی دوا یی کرد و لە گەڵ گەورە و خاوەن ناوێ کان لە "ویستمنسەر ئەبی" دا- بە خاک سپێردرا.

باخ:

"کەمان" لە ئیتالیا زیاتر بەر و پێشە وە چوو، لە فەرەنسای پیا ئۆ زیاتر پەرە ی سەند. دوو بنەمالە ی ئیتالی "ئاماتی- سترادیقاری" بە دروستکردنی کەمان لە کۆتایی

سه دهی هه فده ناوبانگیان ده رکرد. له سه ره تای سه دهی هه ژده یه کی له مه زنتین ژه نیاری موسیقاو نه رگونی له ته رزی یه که م سه ریبه لدا. ئەم ژه نیاره مه زنه ش "یوهان سیباستیان باخ" (1685-1750) بوو. "باخ" له خانه واده یه کی ئەلمانی موسیقاژهن له دایکبوو. ئەم وه که سیکی خاکی و خۆبه که م زان پیگه یی و بوو به باوکی بیست منډال .

"باخ" زۆربه ی موسیقاو ئاوازه کانی ئاینی بوون، له بهرئه وه زۆر به ناویانگ نه بوو له سه رده مه که یدا، چونکه خه لکی پۆژگاری پۆشنگه ری هه زیان به م جوړه ئاوازه نه ده کرد، هه ربۆیه خه لکی پووی کرده موسیقاکانی هاندل. به لām باخ بی پیزو بی بایه خ نه مایه وه، به لکو جيله کانی دواتر به بایه خ وه پیزی موسیقاکانی ئه ویان ده گرت.

هایدن (1732-1809) :-

هایدن موسیقاژهنیکی کروات بوو، له خزمه تی بنه ماله یه کی نه رستوکراتی مه جه پری بوو، که موسیقای بۆ ده ژهنین. سه ره پای هه ندی گه شتکردنی بۆ ئینگلترا و فیننا، که ماوه یه کی کورتی خایاند، به لām له فیننا له دنیا ده رچوو.

"هایدن" جگه له دانانی سوناتا و کونسیرتو ئۆپرا، سیمفونایه کی زۆری له سه ر شیوازی کلاسیکی دانا. به لām له کۆتاییه کانی ژیا نی پووی کرده پۆمانتیکی له موسیقا.

موتسارت (1756-1791) :-

موتسارت داده نری به مه زنتین موسیقاژهن و دانه ری ئاوازی موسیقی له سه ده ی هه ژده. ئەو نه که هه رخۆی، ته نانه ت خانه واده که شی به موسیقا به ناویانگ بوون. "موتسارت" ته مه نی کورتی خۆی له خزمه تی موسیقادا برده سه ر. ئەو هه ر له ته مه نی هه ژده سالی دوو سه د پارچه موسیقای دانا بوو، کاتیکیش گه یشته ته مه نی (35) سالی (600) جوړ له ئاوازی موسیقی له سیمفونیا و تونسیرتو و سونات و کورتین،..... هتد له ئۆپرای جیهانی داینا.

ئاوازه‌کانی له‌وپه‌پێ خۆشی و جوانی دابوون که هه‌ستی ده‌بزواندو دلانی ده‌خوێشان. له‌ قولایی خه‌یال دابوو سهرنجی زۆری بۆلای خۆی کێش ده‌کردو له‌ هه‌موویاندا بلیمه‌تی موستارتی ده‌گه‌یاند. ته‌نانه‌ت مۆسیقای سه‌ده‌ی هه‌ڤده‌ و هه‌ژده‌ له‌ موستارتدا په‌نگی دایه‌وه‌ و له‌ ئەودا هونه‌ره‌که‌ی گه‌یشته‌ لوتکه‌. بلیمه‌تی ئەو له‌وه‌ دابوو که ئاوازه‌کانی ته‌نها له‌ په‌ردوودا هه‌لنه‌دینجا، به‌لکو موستارت خۆیشی نوێکه‌ره‌وه‌ و داهینه‌ر بوو بۆ داهاتوو. به‌م شیوه‌ ژیا‌نی له‌ خزمه‌ت مۆسیقادا به‌سه‌ر برد تا له‌ نه‌مساو به‌هه‌ژاری کۆچی دوا‌یی کرد.

بیت هۆڤن (1770-1827):

لود فیک فان بیت هۆڤن، یه‌کێکه‌ له‌ گه‌وره‌ترین مۆسیقاژه‌نان و دانه‌ری ئاوازی مۆسیقی له‌مێژوودا. بیت هۆڤن له‌ خانه‌واده‌یه‌کی باشووری زه‌وییه‌ نزمه‌کان که به‌ناوبانگ بوون به‌ ژه‌نیی مۆسیقا له‌ دایک بووه‌. دواتر کۆچی کرد بۆ ئە‌لمانیای زۆربه‌ی ژیا‌نی خۆی له‌ فیننادا به‌سه‌ر بردو کۆششی خۆی چڕکردوه‌ بۆ دانانی ئاواز. "مۆستارت" ی- مۆسیقاژه‌ن زۆر کاریگه‌ری به‌سه‌ردا‌هه‌بوو، به‌شیوه‌یه‌ک پێی سه‌رسام بوو که به‌رده‌وام بوو له‌ دانانی ئاوازی کلاسیکی. به‌لام شیوازیکی پۆمانتیکی تایبه‌تی داهینا و به‌ هونه‌ر تیا‌دا نواندنی شیوازیکی پۆمانتیکی ته‌واوی ئی ده‌رچوو. سیمفۆنیای پینجه‌می که‌له‌ سا‌لی (1806) داهینا، گوزارشتبوو له‌ نه‌ته‌وایه‌تی ئە‌لمانیای که‌تازه‌ ژیه‌له‌مۆکه‌ی داده‌گیرسا.

سیمفۆنیای هه‌وته‌می به‌بۆنه‌ی کۆتای هاتنی دیکتاتۆریه‌تی ناپلیۆن بوو له‌ سا‌لی (1814). وه‌ له‌ سا‌لی (1824) سیمفۆنیای نۆیه‌می چڕی که‌له‌ لوتکه‌ی مۆسیقاژه‌نین دابوو. جگه‌له‌مه‌ "بیت هۆڤن" ژماره‌یه‌ک له‌ کونسیرتۆو سوناتا‌ی داهینا که‌ هیچ یه‌کێک له‌ مۆسیقاژه‌نان نه‌یان ده‌توانی شان له‌شانی بده‌ن.

شوبرت، ويېرو موندلسن:-

لەگەل ئەو ەى مۇسقىاى پۇماتىكى بەھۆى بىت ھۇن گەىشتە لوتكەى جوانى و ەست بزوىنى، وەلى ژمارەىەك ژەنىارانى ھاوچەرخى بىت ھۇن ھۇكارىك بوون بۇ بلبوونەو ەى مۇسقىاى پۇمانتىكى.

"كارل ماريا فون ويېەر" (1786-1826) ئاوازىكى نىشتىمانى داھىنا لەمەپ جەنگو سەركەوتن ەروەھا ئۇپرايەكى داھىنا بە بۇنەى كەرنەقالى سالانەى جەنگى واترلۇ. ەروەك فرانز شوبرت كە خەلكى شارى قىنا بوو، سەرسام بوو بەشكسپىرو لۇرد بايرن، ئاوازىكى مۇسقىاى دەچرى كە لە چلەپۇپەى چىژو جوانى و ەست بزوىنى دا بوو گوزارشتىكى تەواوبوو لە پۇمانتىكىەتى بەربلاوى ئەوسا. بەھمانشىو "فلىكس موندلسن" پارچەىەكى ئاواى داھىنا وەك دەروازەىەك بۇ گىپرانەو ەكەى شكسپىرلە "خەوىك لەنىو ەھوى ھاوین دا".

بزوتنەو ەى پۇمانتىكى وەكو كاردانەىەك لەدژى كلاسىكىەتى بەربلاوى ئەوروپا سەرىھەلدا. زۇرىك لە بىرىارانى فەلسەفەى ئاوەزگەرى و پۇشنگەرى بى ئومىد بوون بەھۆى بىنىنى ئەو كارەسات و مەرگەساتانەى كە شۇپشى فەرەنساو پۇژگارى تۇقاندن و جەنگەكانى ناپلىوۆ بەسەر خەلكياندا ەىنا. وایان لىھاتبوو كە باو ەپبوونىان بە پىشكەوتن و ئاوەز لەپاردودا شتىكى، بەلكو گەىشتنە ئەو باو ەپەى كە مرۇق تەنھا بە ئاوەز بەپۇو ەناچى بەلكو سۆزو عاتىفەش پۇلى گرنگ دەگىپى لە ەلسو كەوتى مرۇق دا. ئەمەش ئەو كەم و كوپىيەبوو كە لە پۇژگارى ئاوەزو پۇشنگەرى پەىدابوو. ەندى لەبىرمەندان لەشان و شكۆى فەلسەفەى ئاوەزگەرى يان كەم كەردەو ووتىان: ئەو بەرەو پىش چوونە زانستى و ەزرىيە نەبوو ەوى لەناوبەردنى نەزانى و ەنەشبوو ەوى بەدى ەىنانى خۇشبەختى مرۇق كەدمىكە چاو ەپىيە، بەلكو بوو ەوى پەىدابوونى جەنگ و توندو تىژى و تۇقاندن، لەبەر ئەو ە پۇمانتىكەكان زۇر زىاتر لەعەقل جەختىان لەسەر سۆز دەكەردەو.

جوانی سروشت و شکۆی شاخ و دۆلۆ چپری دارستان و خوڤه‌ی پوویارو مهن‌دی ده‌ریاکان بوون به سه‌رچاو‌ه‌ی ئیلهامیان. ههن‌دی له‌فه‌یله‌سوفانی ئه‌لمانی به‌تایبه‌ت (فیخته-هیگل) کاریگه‌ری گه‌وره‌یان هه‌بوو له‌سه‌ر به‌هیزکردنی بزوتنه‌وه‌ی پۆمانتیکی، وه‌کاریان کرده سه‌ر خرۆشان‌دنی نه‌ته‌وايه‌تی ئه‌لمانی و پرزگارکردنی نیشتیما‌نی ئه‌لمانی له‌ده‌سه‌لاتی ناپلیۆن. ته‌نانه‌ت هیگل جه‌ختی له‌سه‌ر گیانی نه‌ته‌وه‌یی وه‌ژاندنی هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی ئه‌لمانی ده‌کرده‌وه. سه‌ره‌ل‌دانی نه‌ته‌وايه‌تی و بلا‌وبوونه‌وه‌ی ئه‌م هه‌سته کاریگه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر به‌هیزبوونی پۆمانتیکی. شو‌پشی فه‌ره‌نسی و جه‌نگه‌کانی ناپلیۆن بوونه‌هۆی بلا‌وبوونه‌وه‌ی بزوتنه‌وه نه‌ته‌وايه‌تیه‌کان له‌خرۆشان‌دنی هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی له (ئه‌لمانی-ئیسپانی-فه‌ره‌نسا-ئیتالیا-سربیا-یۆنان-پۆلندا-فنلندا-نه‌رویج) ئیدی به‌شان و شکۆی نه‌ته‌وه‌کانیان هه‌ل‌ده‌داو له‌تۆماره‌ میژووه‌کانی خۆیان ده‌گه‌ران بۆ زانی‌نی پاله‌وانه‌کانیان و ئه‌و پۆله‌ی که نه‌ته‌وه‌کانیان گێ‌راویانه له‌سه‌ر شانۆی میژوو. به‌هۆی ئه‌وانه‌وه میژووی نه‌ته‌وه‌یی سه‌ریه‌ل‌داو کاریگه‌ری دروستکرد له‌سه‌ر بلا‌وبوونه‌وه‌ی پۆمانتیکی.

ئاۋەرۋىك

لاپەرە

بابەت

5	پېشەكى ۋەزگىز
7	پېشەكى نوسەر
9	بەشى يەكەم
9	ئايدىيا ۋە سىستەمە سىياسىيەكانى ئەوروپا لە سەدەمى شازدە
10	سەرەتايەك
11	ئىمپىراتورىيەتى رۇمانى پېرۇز
23	ئەلمانىا لە سەردەمى ئىمپىراتور ماكسىمىليان
28	ناپولى
28	ھەرنىمە پاپەيەكان
30	شارمىكانى ئىتالىيا
30	دۇقىيە مىلانۇ
31	فلۇرەنسسا
35	قىنىسىيا
37	جەنەۋا
37	ساقىۋى
38	زەمىيە نزمەكان
41	حكومەتە نەتەۋەيىيە نوپىيەكان
47	ئىنگىلتەرا
51	سكۇتلەندا
52	پەرلەمانى ئىنگلىز
54	فەرەنسسا
64	ئىسپانىيا
76	سىياسەتى دەرەكى فرىدىناند
80	پرتوگال
80	سۋىدو نەروىچ ۋەدانىمارك
81	بۇھىمىيا
82	ھەنگارىيا

- 83..... پۆلەندە لیتوانیا :-
- 84..... مېرئشینى مۆسكۆ و روسيا :-
- 85..... دەرکەوتنى نیشتمانپەرۋەرى و نەتەۋايەتى :-
- 87..... وىژى نەتەۋەيى :-
- 91..... بەشى دووھم
- 91..... پېشكەۋتنى ھىزرو پېنسانس "بوزانەۋە" ى ئوروپى
- 92..... پېشكەۋتنى ھىزرو پېنسانس (بوزانەۋە) ى ئوروپى :
- 93..... كارىگەرى مۇسلمانان و ئىسلام لەسەر بوزانەۋە ئوروپا :-
- 95..... داھىنانى چاپ :-
- 95..... كاغەز (پەرە) :-
- 96..... چاپ :-
- 97..... بلاۋبۈنەۋە چاڭگەرى :-
- 98..... دەرە نجامى دۆزىنەۋە چاپ :
- 99..... زىندوۋ كەردنەۋە شارستانىەتى كلاسكى :-
- 99..... كەلە پورا سامان ى كلاسكى :-
- 104..... بلاۋبۈنەۋە كلاسكى :-
- 105..... بزۈتنەۋە مەۋگەرى (ھيومانىسى) :-
- 107..... بلاۋبۈنەۋە رۇشنىر (سەققاھە) ى نۆى :-
- 109..... گەرنكى رۇشنىبىرى نۆى :-
- 110..... جەختكەردنەۋە لەسەر خۇدگەرى، تاك (الفردانىيە) :-
- 112..... كارىگەرى كلاسكى بەسەر ئاينى مەسىحى :-
- 113..... بەناۋ بانگەرتىن پىۋانى فېركارى نۆى :-
- 116..... ھونەر لە رۇژگارى پېنسانس :-
- 116..... كلاسكى ۋ ھونەر :-
- 117..... بىناسازى :-
- 118..... داتاشىن ۋ پەيكەرتاشى :- (نەت ، تەمپىل)
- 119..... تابلوۋ نىگارگىشان :-
- 124..... مۇسقىقا :-
- 125..... وىژى نەتەۋەيى
- 129..... داستان ۋ دراما :-
- 132..... بەراۋردىك لە نىۋان سىرقانئەس ۋ شەكسپىر :-

- 135..... پېشكەوتنى زانستى
- 135..... ئەستېرە ناسى :-
- 140..... بىركارى :-
- 141..... ميكانيك و فيزىا :-
- 142..... كانزاكارى (تەلدىن) :-
- 143..... پزىشكى :-
- 146..... رۈۋەك ناسى وگيانەومرئاسى "حيوان" :-
- 147..... زانستە كۆمە لاتىيەكان :-
- 147..... جوگرافى :-
- 148..... ھەسەھەى نوئ :-
- 151..... پاشماۋى سىجرو خورافات :-
- 153..... بەشى سىيەم
- 153..... پېشكەچونى ئابورى و دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان
- 154..... كۆمەلگەى ئەوروپى لە دەۋرۈيەرى سالى (1500) ز :-
- 155..... ئابورى دىھات :-
- 161..... پېشەسازى و بازىرگانى :-
- 163..... سەندىكاكان :-
- 163..... نەركى سەندىكاكان :-
- 165..... سەندىكاكان بە گشتى دوو جۆر بوون :-
- 167..... لەناوچونى سەندىكاكانى بازىرگان و پېشەسازان :-
- 169..... شۆرشى بازىرگانى :-
- 169..... رېگە بازىرگانىيەكان :-
- 171..... كۆمەلەى ھنسى :-
- 173..... سەرھەلەدانى دراۋو بانك و سەرھەتەى سەرمایەدارى :-
- 174..... بازىرگانى نىۋان ئەوروپاۋ ناسىا :-
- 177..... دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان
- 177..... ھۆكارى دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان :-
- 181..... دۆزىنەۋەكانى پرتوگال :-
- 185..... دۆزىنەۋەى نىسپانىيەكان :-
- 191..... نىمپراتۆرە داگىركارەكان
- 192..... نىمپراتۆرىيەتى بازىرگانى پرتوگال :-

- 195..... نیمپراتۆریەتی ئیسپانیا :-
- 197..... دۆزینەووی پیرۆ :-
- 199..... سەرھەڵدانی سەرمايەداری نوێ
- 202..... بازرگانی ئیتالیا وبنەماڵی میدیتیچی :-
- 203..... سەرمايەداری وپەرەسەندنی ئەوروپا :-
- 206..... سەرھەڵدانی سەرمايەداری لە ئیسپانیا و پرتوگال :-
- 208..... بنەماڵە ئیگیوری سەرمايەداری :-
- 208..... بایەخی ئەنتۆریپ
- 211..... کاریگەری سەرمايەدای لەسەر کشتوکال و پیشەسازی :-
- 213..... ریناز "مەزھەب"ی بازرگانی :-
- 216..... کاریگەری سەرمايەداری لەسەر کۆمەلگە ئەوروپی :-
- 219..... بەشی چوارەم
- 219..... شۆرش و چاکسازی نایینی
- 220..... شۆرش نایینی و چاکسازی نیو ناین :-
- 222..... کلێسای کاسۆلیکی لە سەدەکانی ناوەراست
- 224..... ھەولەکەکانی کۆتکردنی دەسلاتی پاپا :-
- 225..... دەسلاتەکانی پاپا :-
- 226..... پەيامی کلێسای مەسیحی :-
- 230..... گەندەلیەکانی کلێسا
- 234..... بەرھەڵستکاریە نایینیەکانی پیش لۆسەر :-
- 251..... زوینگی و کالشن لە سویسرا :-
- 268..... سەرھەڵدانی پرۆتستانتیزمی توندڕەو "پەرگیر" :-
- 272..... گرنگی کلێسای پرۆتستانتی دەمارگیر :-
- 273..... ئەنجومەنی تەرەت و چاکسازی کردن لە نیو کلێسای کاسۆلیکی "1563-1545"
- 276..... بزوتنەووی یەسوعی :-
- 278..... ناکامەکانی شۆرش نایینی
- 285..... کاریگەری شۆرش نایینی لەسەر ناکارو دەوشت و بنێکردنی جادوگەری و وەدرەنگ خستنی فیرکاری :-
- 288..... کاریگەری شۆرش نایینی بەسەر دەولەت وکۆمەلگە :-
- 292..... بەش (پشک)ی جوتیاران :-
- 293..... ئاراستەگرتن ڕووە وەلمانیت "لانیکی" :-
- 295..... بەشی پینجەم

- باروودۇخى سىياسى ئەسەدى شازدە سەردەمى ئېمپراتور چارلىسى پىنچەم 1558-1519 295
- ھەلبۇزاردنى چارلىسى ئېمپراتور: 296
- گېروگرقتە كارگىرىيەكان: 300
- گېروگرقتە كانى چارلس لە ئەلمانيا: 302
- چارلس و سوارەكان: 304
- شۆرشى جوتياران: 1525 ز 307
- جەنگەكانى چارلىسى پىنچەم: 309
- جەنگى نىوان ئېمپراتور چارلىسى پىنچەم و فرانسواى يەكەمى پاشاى قەرەنس 309
- تالانكردنى بۇما: 314
- چارلىسى پىنچەم و دموئەتى عوسمانى: 316
- ئىسپانيا لە بۇزگارى چارلىسى پىنچەم: 319
- كۈتاىى چارلىسى پىنچەم: 322
- ئىنگلترای بۇزگارى ھىرى ھەشتەم 1527-1509 323
- ئىسپانىاي بۇزگارى فىلىپى دووم 1598-1558 326
- ئاكارەكانى فىلىپ و گېروگرقتەكان: 326
- سىياسەتى فىلىپى دووم: 329
- چەوساندنەوى مۇرىسكۇس و باومدونانيان لەئىسپانيا : 332
- شۆرشى زمويه نزمەكان: 335
- ھەلبۇزاردنى وليەم ئورنج بەربىيەرى شۆرش: - 342
- ئىنگلترای بۇزگارى شاژنە ئىيلزابىس "1603-1558" 349
- مارى ستىورات: 350
- جەنگى نارامادا 1588: 359
- قەرەنساي بۇزگارى جەنگ و كوشتارە ئاينىيەكان 1598-1558 361
- بەشى شەشم 369
- ئەوروپا ئەسەدى حەقدە 370
- ئەوروپا لە دواى سانى 1600 : 370
- كۆمەنگەى ئەوروپا ئەسەدى حەقدە 371
- دەسلەلاتى رەھا و ماڧى خودايى پاشاكان: 371
- بۇلى سويا لەسەر چارەنوسى دموئەت: 372
- گەشەندنى چىنى بۇرجوازى: 374
- قورسى باجەكان لەسەر خەلك بەگشتى: 375

- 376.....نەبوونی ھیزی گەل بۆ گۆرانکاری :-
- 378.....فراوان بونی (کە لە بەر) نیوانی دەوڵە مەندو ھەژار :-
- 379.....ئیمپراتۆریەتی رۆمانی پیرۆزو جەنگی سی سائە
- 381.....شۆرشى بۆھیمیا :-
- 384.....خزینی دانیمارک بۆ ناو جەنگی سی سائە : 1625-1629 :-
- 386.....فەرمان (مەرسوم) ی گێرانەو 1629 :-
- 387.....سوید دەچیتە ناو جەنگی سی سائە 1630-1635 :-
- 390.....خۆ خزانەنى فەرەنسا بۆ ناو جەنگی سی سائە 1635-1648 :-
- 392.....پە یمانەستى ویستقائیا 1648 :-
- 394.....ناکامەکانى جەنگی سی سائە :-
- 394.....سەرھە ئدانى نوینە رایەتى دیپلۆماسى لە پە یوھەندى نیودەوڵەتى :-
- 395.....سەرھە ئدانى یاسای نیو دەوڵەتى :-
- 397.....سەرھە ئدانى بنەماى ھاوسەنگى نیودەوڵەتى :-
- 400.....نوشستى و داروخانى نیسپانیا لە سەدەى جەقەدە :-
- 405.....بەشى جەوتەم
- 405.....فەرەنسا لە سەدەى جەقەدە (1589-1715)
- 406.....رۆژگارى مەزن بوونی فەرەنسا
- 406.....بنەماى بۆربون و پادشایەتى رەھا :-
- 407.....ھەنرى چوارەم، یەكەم پاشای
- 407.....بنەماى بۆربون (1589-1610)
- 409.....چاکسازییه کانى سۆلى :-
- 411.....شاژنە مارى میدتچى :-
- 413.....لویسى سیژدە
- 413.....کاردینال ریشیلیو 1585-1642 :-
- 414.....سیاسەتى ریشیلو :-
- 414.....سەرکەزکردنى پڕۆتستانت یا "ھیگنۆت" :-
- 415.....تیکشکاندننى خانەدانەکان :-
- 416.....بەناوەندى کردنى کارگێرى ولات :-
- 418.....رۆژگارى لویسى چوارەم
- 420.....لویسى چوارەم
- 428.....چەوساندنەوى پڕۆتستانتەکان :-

- 429..... ناکۆکی لە گەڵ پاڤاوە ناوێردنی جانسینیەکان :-
- 432..... سیاسەتی دەرەوی لویس :-
- 433..... جەنگەکانی لویسی چواردە :-
- 443..... پەیمانەستی نەتەرخت 1713
- 444..... کۆتایی لویسی چواردە :-
- 445..... بەشی هەشتەم
- 446..... ئینگلتەرە لە سەدەی حەفدە سەردەمی بنەمالەئێستورات (1603 - 1714)
- 447..... جیمسی یەكەم (1603 - 1625)
- 448..... تیۆری مافی خۆدایی :-
- 449..... مەلانی پادشا و پەرلەمان :-
- 450..... سەرھەندانی پیۆریتانە توندڕەوێکان لە پەرلەمان :-
- 452..... دەست وەردانی جیمس لە هەلبێژاردن :-
- 453..... نەنجامی کارەکانی پەرلەمانی یەكەم :-
- 455..... سیاسەتی دەرەوی جیمس :-
- 460..... پادشا چارلسی یەكەم
- 466..... دەسلاتی تاکرەوی 1629-1640 :-
- 469..... شۆرشێ سکۆتلەندە (1638) :-
- 470..... جەنگی ناوخوازی و شۆرشێ ئینگلیزی 1644-1649
- 470..... پەرلەمانی درێژخایەن :-
- 471..... چاکسازیەکانی پەرلەمان :-
- 475..... جەنگی ناوخوازی :-
- 481..... شۆرشێ دوووەمی ئینگلیزی (1647-1649)
- 484..... لەدەاردانی چارلسی یەكەم :-
- 485..... دیکتاتۆریەتی سەربازی ئۆلیڤەر کرۆمۋیل 1649-1658
- 486..... کرۆمۋیل دەبێتە چاودێری بالای دموکرات (1653 - 1658) :-
- 493..... جیمسی دووهم 1685-1688 :-
- 495..... شۆری جەلیلە (1689)
- 495..... یاسای مافەکان 1689 :-
- 497..... سەرھەندانی پارتە سیاسییەکان لە ئینگلتەرە
- 498..... پەیدا بوونی وەزارەت (کابینە)
- 501..... بەشی نۆیەم

- 502..... سەرھە ئدانى ئىمپىراتورىيەتى پوسيا
- 502..... ئىشانی تۆقىتەر:-
- 503..... بوریس گۆدۇنوف:-
- 504..... جەنگى ناوخۇ:-
- 506..... میخائیل رۇمانوف:-
- 507..... فراوان خوازیه کانی پوسیا:-
- 508..... شۆرشە نیوخوییه کان:-
- 509..... ناکۆکی بنەماله پاشایی:-
- 511..... پېترسى گەورە (1725-1689)
- 516..... سوید لەسەدەى حەشده:-
- 517..... چارلسى دوانزە پاشای سویدو جەنگى باکور:-
- 520..... پە یمانى سىکۆھۆلم ونیستاد
- 521..... بەشى دەیهەم
- 522..... کۆمەنگەى ئەوروپى لەسەدەى ھەژدە
- 522..... خانەدانان:-
- 523..... پیاوانى نایینى:-
- 524..... جوتیاران (کشتاکار):-
- 525..... بارودۇخى کۆمەلایەتى لە شارەکاندا:-
- 527..... پىشەسازى و بازرگانى:-
- 527..... گەشەسەندنى بۆرژوازی:-
- 528..... خواستى چاکسازى:-
- 529..... ھەرەنسا لەسەردەمى لۇیسی پازدە
- 530..... کردینال فلورى:-
- 531..... دابوخانى ھەرەنسا لە سەردەمى لۇیسی پازدە:-
- 532..... ئىمپىراتورى ئەمساو سەرھە ئدانى پروسیا:-
- 533..... پروسىیا:-
- 533..... "فردريك وليهم"، ناسراو بە ھەئېژئېردراوى گەورە:-
- 534..... سەرھە ئدانى پاشايەتى لە پروسىیا:-
- 535..... فردريك وليهمى يەكەم 1740-1713:-
- 535..... پادشا فردريكى دووهم "فردريكى گەورە" 1786-1740:-
- 536..... فردريكى خۆسە پېنى دادگەر:-

- 538..... ئیمپراتوره "ماریا تریزا" ئیمپراتورە نەمسا :-
- 540..... جەنگەکانی فردریک :-
- 544..... روسیا له بۆزگاری کاترینای دووهم
- 551..... ئینگلترا له سهرده می بنه مائەى هانوڤەر
- 555..... سیر رۆبەرت وەلپۆل، یەكەم سەرۆك وەزیرانی ئینگلیز 1721-1742 :
- 561..... سهرده می شاجۆرچی سینهم: 1760-1820 :-
- 562..... کێشه ی جۆن وێلكس :-
- 563..... دەستوری ئینگلیزی له سەده ی ههژده :-
- 567..... چاکسازییه کان پەرله مان :-
- 568..... چارلس جیمس فۆكس و بانگه شه کانى چاکسازی :-
- 570..... گه شانه وەى نابوری و پێشكه وتنی كشتوكانى له ئینگلترا
- 572..... شۆرشى كشتوكانى :-
- 575..... به شی یازده هههه
- 575..... مەملانیی داگیرکاری له هەردوو سەده ی ههڤده و ههژده
- 576..... مەملانیی داگیرکاری له هەردوو سەده ی
- 576..... ههڤده و ههژده
- 576..... پێشهوا پێشینه کان :-
- 580..... گه وره بوونی بازرگانى و داگیرکاری فەرهنسى :-
- 581..... بازرگانى هۆندا و داگیرکاری هۆندى :-
- 583..... جەنگى بازرگانى له نیوان ئینگلتەرا و هۆندا :-
- 585..... مەملانیی ئینگلیزی و فەرهنسى
- 585..... فەرهنسا له ئەمریکا :-
- 587..... ئینگلیزو فەرهنسیه کان له ئەفریقا :-
- 587..... مەملانیی ئینگلیزی و فەرهنسى له هیند
- 587..... هیندستان له سەده ی ههڤده :-
- 589..... فەرهنسیه کان له هیندستان :-
- 589..... تیکچوونی په یوه ندییه کانى نیوان ئینگلیزو فەرهنسیه کان له داگیرگه کان :-
- 592..... هاو په یمانى ئینگلیزی و هۆندى له درى فەرنسا :-
- 593..... جەنگى شا ولیهم :-
- 593..... جەنگى شارنه نان :-
- 594..... سەرکه وتنه کانى ئینگلتەرا به سەر فەرهنسادا :-

- 597..... ھىندى بەرىتانيا
- 602..... فراوا نخواستى ئىنگلىز لە دەردەمى ھىند :-
- 602..... دۆزىنەمى ئوستوراليا
- 607..... بەشى دوازدەم
- 607..... سەرھەندانى ويلايەتە يەگگرتوودەکانى ئەمريکا¹
- 608..... سەرھەندانى ويلايەتە يەگگرتوودەکانى ئەمريکا¹
- 615..... بېئوريتانە توند رەودەکان لە مساجوسيت :-
- 621..... دامەزراندنى نىشتەجىگە لە کارولائىناى باکورو باشور :-
- 621..... بنىاتنانى نيويۆرک :-
- 625..... جۆرجيا :-
- 628..... ئابورى ئەمريكى :-
- 634..... پەيوەندىەکانى ئىنگلىزى و ئەمريکا لە پيش شۆرش :-
- 636..... جەنگى ئۆکسبرگ 1689-1697 :-
- 637..... جەنگى وىراسەى نىسپانى 1702-1713 :-
- 637..... جەنگى وىراسەى ئەمساوى 1740-1748 :-
- 638..... جەنگى جەوت سالا :-
- 642..... شۆرشى ئەمريکا
- 642..... کۆمەلگای ئەمريكى پيش شۆرش :-
- 645..... کۆت و بەند لە سەر داگیرگەکان :-
- 649..... ياساى تاونسند 1767 :-
- 650..... کۆنگرەى يەكەمى كيشوهرى :-
- 652..... راگەياندىنى سەربەخۆيى ئەمريکا 1776 :-
- 653..... کاردانەمى بەرىتانيا :-
- 655..... پەيمانى پاريس و فيرساى 1783 :-
- 656..... ويلايەتە يگگرتوودەکانى ئەمريکا :-
- 657..... بزوتنەمى ھزرى
- 657..... لە ھەردوو سەدەى جەقەدەو ھەژدە
- 657..... پيشکەوتنى زانستى لە رۆژگارى ئاوەزو رۆشنگەرى :-
- 658..... رېنى دىکارت 1596-1650 :-
- 659..... جۆرج بىرکلى 1596-1650 :-
- 659..... ئىسحاق نيوتن 1642-1727 :-

- 661..... كرىستىنسىن ھىگن 1629-1695:.
- 662..... ئەستېرەناسى:.
- 662..... فىزىيا:.
- 663..... كىمىيا:.
- 664..... كانزاگارى:.
- 664..... پىزىشكى وزانستى زىندەورزانى:.
- 665..... رۈەك ناسى:.
- 666..... ئاژەل(ژيانەومران).....
- 667..... كارىگەرى ئاقارى زانستى لەسەر ئاين.....
- 667..... سەرھەندانى مەزھەپ دىنيا ئەۋىستى:.
- 668..... جۇرج فۇكس و كۆمەلەى ھاۋرىيان: -
- 669..... بىزوتتەۋەى مىسۇدىست(مەنھەجى): -
- 670..... ئەبىرشىھەكان:.....
- 670..... مۇلىنوس و ھادىن: -
- 671..... سەردەمى ئاۋمىزو پۇشنگەرى.....
- 671..... پۇشنگەرى يان پۇشنى: -
- 672..... سەرھەندانى ئاينى سىروشتى ياخود باۋمىر بە "خوداى تاك".....
- 672..... دوستكارى بونەۋمىرو سىروشت.....
- 676..... ماسۇنىيەت:.....
- 678..... كۇتايى يەسۋىيەكان ئەسەدەى ھەژدە:.
- 680..... كارىگەرى بىزوتتەۋەى ئاۋمىزگەرى و پۇشنگەرى.....
- 680..... لەسەر زانستەكۆمەلەى تىھەكان و سىياسەت.....
- 680..... تۇماس ھۇبىز(1588-1679).....
- 685..... جۇن لۇك(1632-1704).....
- 688..... بايەروخ سېپىنۇزا 1632-1677:.
- 689..... مۇنتىسكۇ 1689-1755.....
- 692..... قۇلتىير(1694-1778).....
- 695..... جان جاك رۇسۇ(1712-1778).....
- 698..... مەملانى ئەنىۋان پۇسۇۋ قۇلتىير:.....
- 700..... كارىگەرى پۇسۇ:.
- 700..... ئىنىسكۇپىدىيەكان(موسوعيون).....
- 703..... رەخنەگرتن ئەتىۋرى پەيمانى كۆمەلەى تى:.
- 704..... ئابۋورىي ئاۋمىزگەرەكان:.

- 705..... نامار: -
- 705..... فيزۇكراتەكان: -
- 706..... ئادەم سەيس (1790-1723): -
- 708..... پېشكەوتنى تونۇشەنەو جۇگرافى و زمانەوانى و پەگەزىەكان: -
- 709..... بىزوتنەوئى مەزگەرى: -
- 710..... جىهانىيەتى رۇشنگەران: -
- 711..... فەلسەفەى رۇشنگەرى و نوسىنى مېژوو: -
- 712..... جان مابېلۇن (1707-1632): -
- 713..... كۇندروس: -
- 714..... پاشماوئى كلاسىكى لەوئىژەو ھونەر لەسەردەمى ئاومزو رۇشنگەرى: -
- 716..... وئىژە لەسەدەى جەقەدەو ھەژدە: -
- 719..... بەردەوامى كارىگەرى كلاسىك لەسەردەمى شۇرشى فەرەنسى: -
- 719..... تەلارسازى: -
- 720..... داتاشىنى كلاسىكى: -
- 720..... نىگار كىشانى كلاسىكى: -
- 722..... بىزوتنەوئى رۇمانتىكى
- 724..... ئىنگلتر: -
- 725..... رۇمانتىكىيەتى ئەلمانى: -
- 727..... فەرەنسا: -
- 727..... مۇسقىقاي كلاسىكى و رۇمانتىكى
- 727..... لەھەردوو سەدەى جەقەدەو ھەژدە
- 727..... ئىتالىا: -
- 728..... فەرەنسا و ئىنگلتر و ئەلمانىا: -
- 728..... باخ: -
- 729..... ھايدىن (1809-1732): -
- 729..... موتسارت (1791-1756): -
- 730..... بىت ھۇفن (1827-1770): -
- 731..... شوبرت، وېيرو موندلسن: -
- 733..... ئاومرۇك